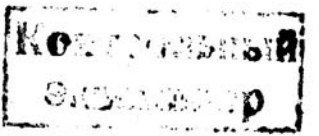
МӘММӘД АРИФ

1

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасының
гәрары илә чап олунур

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

МӘММӘД АРИФ

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

Үч чилддә

8Аз2

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1967

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

1967
1051
8Аз
А80

МӘММӘД АРИФ

СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ

Биринчи чилд

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбаҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

318588

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1967

32032

Мәтнин тәртиби вә гејдләри
МӘРЈӘМ АХУНДОВАНЫНДЫР

Редактору ӘЗИЗ МИРӘЋМӘДОВ

МАМЕД АРИФ
ДАДАШЗАДЕ
Избранные сочинения
В ТРЕХ ТОМАХ
ТОМ ПЕРВЫЙ
(на азербайджанском языке)

7-2-3
102-66М

МӘММӘД АРИФ

Азәрбајчан совет мәдәнијјәтини, онун тәшәккүлү вә јүксәлиши тарихини өз һәр күнкү иши илә јарадан вә тәмсил едән шәхсијјәтләрдән бири Мәммәд Ариф Дадашзадәдир. Онун зәнкин јарадычылыг јолу халгын дәрин рәғбәтини газанан көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасын, јазычы вә мүтәрчимин, мүәллим вә ичтимаи хадимин кечдији шәрәфли бир јолдур. Әдәбијјатымызын вә әдәби-нәзәри фикримизин мүасир наилијјәтләри, бир сыра чох мүһүм вә әламәтдар һадисәләри бу алимин — вәтәндашын ады илә мәһкәм бағлыдыр. Әдәбијјатын бөјүк ичтимаи-сијаси вә тәрбијәви әһәмијјәтини һәртәрәфли гијмәтләндирмәк бачарығы онун әдәби јарадычылығынын чохчәһәтли бир истигамәт алмасына сәбәб олмушдур. Мәммәд Ариф һәм мүасир вә классик әдәбијјат мәсәләләри илә мәшғул олур, ССРИ халглары әдәбијјатыны вә Авропа әдәбијјаты классикләрини тәблиғ едир, һәм дә кениш елми-педагожи фәалијјәти илә јүксәк ихтисаслы кадрлар, мүәллимләр јетишдирмәк, дәрс китаблары вә програмлар тәртиб етмәк ишинә көмәк көстәрир, бир сөзлә, әдәби вә елми һәјатын бүтүн саһәләриндә фәал иштирак едир.

Мәммәд Ариф јазычы вә алимләримизин бөјүк бир нәслинин мүәллими олмушдур. Бу мүәллимлик тәкчә онун елми-нәзәри һазырлығы вә тәнгидчилик мәһарәти илә мәһдудлашмыр. М. Ариф һәм дә јүксәк мә'нәви, әхлаги кејфијјәтләрә малик инсандыр. Тә'сирә гапылмамаг, өз вичданынын сәсинә гулаг асмаг М. Арифин бир тәнгидчи кими әхлаги кејфијјәтләрини характеризә едир. Вәтәндашлыг дујғусу, кет-кедә зәнкинләшән нәзәри билик, үстәлик мә'нәви тәмизлик—бүтүн бунлар М. Арифә бөјүк е'тимад вә е'тибар ојатмыш әсас әламәтләрдир. Буна көрәдир ки, јазычыларымыз—гочасындан чаванынадәк, бөјүјүндән кичијинәдәк һамысы өз әсәри һагғында илк дәфә онун фикрини билмәк, онун мәсәләһәтләрини ешитмәк истәјирләр. Әксинә, әдәбијјаты әлверә, шәхси мәна-

фе үчүн васитәјә чевирмәк истәјәнләр исә һәмишә М. Арифи севмәмиш, ондан гачмышлар. Сәмәд Вурғун она «тәнгидимизин вичданы» адыны тәсадүфи вермәмишди. Доғрудан да, бу тә'риф сонралар ади бир ифадә олараг галмады, һәгигәти дүрүст ифадә етдији үчүн әдәби ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул едилди. М. Ариф һаггында мәдәнијјәт хадимләримизин чоху фикир сөјләјиб; онларын ұмуми гијмәтләри арасында бөјүк бир ујғунлуг вә јахынлыг вардыр. Сәмәд Вурғун, Мehди Һүсејн, Мирзә Ибраһимов кими әдәбијјатын вә әдәби фикрин өн сыраларында кедән газычыларымыз белә Мәммәд Арифин мәсләһәтләринә, тәнгиди кедләринә еһтијач һисс етмиш, она бөјүк еһтирамла јанашмышлар. Мирзә Ибраһимовун М. Ариф һаггында јаздығы мәгаләдән кәтирилән ашағыдакы сәтирләрә нәзәр салаг: «Мәммәд Ариф әдәбијјатымызын елә јарадычыларындандыр ки, онун јүксәлиши ұмуми әдәби инкишафымызла тамамилә ујғундур вә бу инкишафын характер чәһәтләрини әкс етдирир. Ариф һеч бир заман ајағыны совет әдәбијјаты мејданындан чәкмәмишдир. Ән чәтин мүбаризә дөврләриндә ән ағыр јарадычылыг чәтинликләринә раст кәлдијимиз заман биз Арифин сәсини сыраларымызда ешитмишик, онун фикир вә мүлаһизәләринә диггәтлә гулаг асыб дүшүнмүшүк, чүнки онлар әдәбијјатымызын јени јүксәлишинә, сосиализм реализминә даһа дәриндән ијләнмәсинә, даһа камил әсәрләр јаратмасына көмәк етмишдир»[1].

М. Арифин өз мөвзу даирәси, үслубу, анчаг өзүнәмәхсус олан бир тәһлил тәрзи вардыр. Онда әлламәлик етмәк, фүрсәтдән истифадә едиб өз билијини нұмајиш етдирмәк, еһтијач олмадан мәтләби узатмаг, өлчү-бичи көзләмәмәк кими елми әсәрә нөгсан кәтирән һаллар јохдур. О өз тәнгидләрини сәбрлә, сакит вә конкрет шәкилдә сөјләмәји севир, онлары инадла, лакин инандырычы шәкилдә сүбут етмәјә чалышыр. Тез һөкм вермәк, тәһлилсиз вә сүбутсуз нәтичә чыхармаг, јерсиз һәјәчана гапылмаг онун гәләминә јаддыр. Әдәбијјата вәтәндашлыг гүрурундан доған бир мәһәббәт вә бу мәһәббәтдән јаранан һәгиги гајғы М. Арифин тәнгиди мәгаләләринин пафосуну тәшкил едир.

Марксизм-ленинизм нәзәријјәси М. Арифин әдәби-тәнгиди мүлаһизәләринин методоложи әсасыны тәшкил едир, бу көрүшләрә елми-нәзәри бир истигамәт верир. О, ејни заманда Азәрбајчан, рус вә Авропа әдәби фикринин ән'әнәләрини өјрәнир, тез-тез бу ән'әнәләрдән јазыр. М. Ф. Ахундов, В. Г. Белински, Н. А. Добролјубов вә Ф. Көчәрлинин көрүшләринә тез-тез мүрачиәт етмәси, онларын фәалијјәтләри һаггында

[1] Мәммәд Ариф Дадашзадә. Библиографија. Бакы, 1965, сәһ. 14.

мәгаләләр вә китабчалар јазмасы тәнгидчинин әдәби јарадычылығынын мәнбәләрини ајдын көстәрмәкдәдир.

Бүтүн бу кејфијјәтләр Мәммәд Арифин бир алим вә тәнгидчи кими совет елминин мүасир сәвијјәсинә јүксәлмәсинә сәбәб олмуш, онун әсәрләринин елми-нәзәри истигамәтини мүәјјән етмишдир. Тәнгидчинин 20—30 ил әввәл јазылмыш әсәрләринин дә бу күн мараг вә һәвәслә охунмасы, өз тәравәтини итирмәмәси мәһз көстәрилән хүсусијјәтләрлә бағлыдыр. Одур ки, онун үччилдлик «Сечилмиш әсәрләри»нин нәшри әдәби-тәнгиди фикримизи өјрәнмәк вә тәблиғ етмәк үчүн кениш имканлар јарадачагдыр. Бу китаб Азәрбајчан совет тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслығынын сон гырх илдә кечдији инкишаф јолуна бир ишыг салачаг, онун мүбаризә вә чәтинликләрини нұмајиш етдирәчәкдир.

* * *

Мәммәд Арифин әдәби ирси зәнкин вә рәнкарәнкдир. О, јарадычылыға ше'р вә һекајәләр јазмагла башламыш, сонралар исә бәдии јарадычылығыны тәрчүмәчилик саһәсиндәки фәалијјәти илә давам етдирмишдир. Анчаг 20-чи илләрин сонларындан е'тибарән М. Ариф тәнгидә, әдәбијјатшүнаслыға чидди мејл көстәрмиш вә бу саһәдә мүнтәзәм чалышмышдыр.

Сечилмиш әсәрләрә дахил едилән мәгаләләрин бөјүк гисми мүасир әдәбијјат мәсәләләринә һәср олунмушдур. Бу мәгаләләр М. Арифин һәлл етдији әдәби проблемләр, ајры-ајры совет јазычылары вә әсәрләр һаггында кениш тәсәввүр ојадыр. Сосиалист реализми методунун Азәрбајчан совет әдәбијјатында тәшәккүл тапыб инкишаф етмәси, ингилаби романтика вә онун мүасир әдәбијјатда јери, партијалылыг вә хәлгилик, сосиалист реализминдә үслуб мүхтәлифлији, әдәби ән'әнәләрдән истифадә, бәдии тәрчүмә, мүсбәт гәһрәман, әдәби әлагәләр, дил вә үслуб, совет романы, тарих вә әдәбијјат кими проблемләр тәнгиди мәгаләләрин әсас мөвзу даирәсини тәшкил едир. Тәнгидчи ајры-ајры јазычылардан, ајры-ајры әсәрләрдән, ајры-ајры жанрлардан бәһс едәндә дә бу мүһүм нәзәри мәсәләләри унутмур, јери кәлдикчә онлары әдәби тәчрүбә илә әлагәләндирмәјә чалышыр.

Тәнгиди мәгаләләрин башлыча бир хүсусијјәти дә будур ки, онлар Азәрбајчан совет әдәбијјатының наилијјәтләрини, јени кејфијјәтләрини үзә чыхарыр, елми шәкилдә үмумиләшдирир. Бу чәһәт мәгаләләрин ұмуми пафосуну тәшкил едир. М. Арифин мүхтәлиф јазычыларын вә әсәрләрин үнванына сөјләдији јох көскин вә принсипиал тәнгиди мүлаһизәләр дә мәһз бу мәгсәдә—әдәби инкишафа хидмәт едир, нөгсанларын арадан галхмасына көмәк көстәрир. М. Ариф мәгаләләриндә

бир гајда оларағ јарадычылыг чәтинликләрини, гүсурларыны, мүвәффәгијјәтсиз сәнәт әсәрләрини анчаг тәнгид етмәклә кифајәтләнмир; о, ејни заманда, бу чәтинликләри вә нөгсанлары доғуран сәбәбләри арашдырыр, тәһлил едир вә гаршыда дуран јарадычылыг вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр.

Әлбәттә, бу китаба дахил олан әсәрләр ејни сәвијјәдә јазылмамышдыр, әдәби әсәр вә һадисәләри ејни дәрәчәдә дүрүстлүклә тәһлил етмир. Бу әсәрләрә тарихи јанашмаг, онларын әдәби-тәнгиди фикрин һансы мәрһәләсиндә јарандығыны да нәзәрә алмаг лазымдыр. М. Ариф һаггында јазанлар доғру көстәрирләр ки, онун ајры-ајры әсәрләрinin сәвијјәси илә әдәбијјатымызын мүхтәлиф дөврләрinin ümуми сәвијјәси арасында аһәнкдар бир үјғунлуг вардыр.

Поезија—М. Арифин хүсуси диггәт јетирдији әдәби саһәләрдән биридир. Бир тәнгидчи кими о, Азәрбајчан совет ше'ринин таләји илә бүтүн фәалијјәти боју мәшғул олмуш, онун ән көркәмли сималарындан тутмуш кәнч нүмајәндәләринә гәдәр, демәк олар, һамысы һаггында фикир сөјләмиш вә мүасир ше'рин доғру истигамәт алмасына хејли көмәк етмишдир.

М. Арифин Азәрбајчан совет ше'ринә һәср етдији әсәрләр бир нөв һәмин ше'рин инкишаф тарихини әкс етдирир. Бу әсәрләрдә јени поезијанын ајры-ајры мәрһәләләри тәһлил олунур, һәр мәрһәләнин өзүнә мәхсус мүвәффәгијјәт вә нөгсанлары көстәрилир, вәзифәләриндән данышылыр. Тәнгидчинин көлдији ümуми нәтичә белә дир ки, Азәрбајчан совет ше'ри һәм мәзмун, һәм формача кет-кедә зәнкинләшмишдир. Илк мәрһәләдә о, мәзмунча мәһдуд олса да, формача о гәдәр зәнкин олмаса да мүбариз вә дөјүшкән олмушдур, јени ингилаби идејалар уғрунда ардычыл мүбаризә апармышдыр. Тәнгидчи мүасир поезијанын инкишафынын бир сыра сәбәбләрини көстәрир. Бу сәбәбләрдән ән мүһүмү һәјатла сых әлагә мәсәләсидир. Совет адамының мә'нәви зәнкинлијини, коммунизм гуручулуғуну әкс етдирмәјә олан күчлү мејл ше'рин мөвзу даирәсини сон дәрәчә кенишләндирмиш, мүндәрәчә зәнкинлији өз нөвбәсиндә ше'рин бәдии кејфијјәтләринин, формасынын инкишафына сәбәб олмушдур.

Әдәби ән'әнә мәсәләси М. Арифин поезијадан јаздығы мәгаләләрдә хүсуси јер тутур. О, Азәрбајчан ше'ри саһәсиндә гәләм ишләдән бүтүн мүасирләрини халгын чох зәнкин олан поетик тарихинә еһтирамла, диггәтлә јанашмаға, ону дәриндән өјрәнмәјә чағырыр. Тәнгидчи көстәрир ки, мүасир ше'ри классик вә ашыг поезијасының јахшы ән'әнәләрини өјрәнмәдән, мәнимсәмәдән ирәли апармаг олмаз. Лакин бу өјрәнмә тәглидә чеврилмәмәлидир, новаторчасына олмалыдыр. Новаторлуг исә тәкчә ше'рин мөвзу вә мәзмунундан асылы дејилдир, бурада форма да, сәнәткарлыг мәсәләләри дә мүһүм рол ојнајыр. Одур ки, М. Арифин бир чох мәгаләләри ше'рдә сәнәткарлыг мәсәләләринә һәср олунмушдур. Онун «Дил вә үслуб» мәгаләсиндә бу мәсәләдән сөһбәт кедир. Тәнгидчи дилин вә үслубун һәгиги сәнәт әсәрләринин јаранмасында нә гәдәр чидди јер тутдуғуну классик вә мүасир әдәбијјатымыздан кәтирдији мисалларла сүбут етмәјә чалышыр. М. Арифин бәдии дил вә үслуб гаршысында гојдуғу ümуми тәләбләр белә дир: «Јахшы үслуб нә демәкдир? Узунчулугдан гачыб гыса вә мә'налы јазмаг, тәсвирләрдә там, дүзкүн вә сәһиһ бәдии мәнзәрәләр вә сурәтләр јаратмағы бачармаг, фикри садә вә ајдын ифадә етмәк, инсан хасијјәтләрини тәсвир едәркән һәр бир хасијјәтә ујғун дил тапмаг, жаргона, әјаләтчилијә јол вермәдән ümуми Азәрбајчан әдәби дили даирәсиндә һәрәкәт етмәк, хүласә, елә јазмаг ки, охумаг асан вә хош олсун»[1].

М. Арифин мәгаләләри мүчәррәд сәчијјә дашымыр, бу мәгаләләрдә објектсиз тәһлилә чәтин раст кәлмәк олар. О, конкрет данышығы севән тәнгидчидир. Одур ки, поезијаја даир мәгаләләрин мүһүм бир һиссәси ајры-ајры шаирләрин јарадычылығына вә әсәрләрә һәср едилмишдир. Бу мәгаләләрдә С. Вурғун, М. Мүшфиг, Р. Рза, С. Рүстәм, М. Рәһим, О. Сарывәлли, Ә. Чәмил, З. Хәлил, Б. Бәһабзадә, Н. Хәзри кими Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылыглары тәһлил олунур, онларын бәдии мүвәффәгијјәтләринин сирләри изаһ едилир, һәр шаирин өз гијмәти верилир. Лакин мүәллиф тәһлил етдији шаирләрин јарадычылыг чәтинликләринә дә көз јуммур, ше'рдә классик әдәбијјаты јамсыламаг һалларыны, мөвзу мәһдудлуғуну, ритмикаңы, дил вә үслуб хәталарыны, чанлы һәјатдан узаглашмаг һалларыны тәнгид едир.

Азәрбајчан јазычыларының IV гурултајында ше'римиз һаггында етдији мә'рузә М. Арифин јарадычылығында хүсуси јер тутур. Бурада о, бүкүнкү ше'рин әсас проблемләрини әһатә етмәјә чалышыр, шаирләри сосиалист реализминин јарадығы имканлардан, үслуб рәнкарәнклијиндән кениш истифадә етмәјә чағырыр. Сон илләрин поезијасыны һәртәрәфли тәһлил едән тәнгидчи јени гүввәләрин јарадычылығына хүсуси диггәт јетирир, онларын әсәрләринә хүсуси һәссаслыг көстәрир, ше'римизин кәләчәк инкишафы үчүн лазым олачаг јени, орижинал кејфијјәтләри мејдана чыхарыр.

Азәрбајчан совет нәсринин таләји илә дә М. Ариф аз мәшғул олмамышдыр. Онун «Азәрбајчан совет романы»,

[1] М. Ариф. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр. Бакы, 1958, сәһ. 225.

«Меһман» повести вә мүсбәт гәһрәман мәсәләси», «Әбүлһәсән «Јохушлар» романы», «Дирилән адам», «Һадисә вә сәчијјә», «Мүһарибә» романы һаггында», «Нәсримиздә сәнәткарлыг мәсәләләри» кими мәгаләләри мүасир Азәрбајчан нәсринин кечдији јолу ишыгландырыр, онун мүвәффәгијјәтләрини көстәрир, гаршыда дуран вәзифәләрдән данышыр. Тәнгидчи өз гәләм достларына һәмишә хатырлатмаға чалышыр ки, нәср, хүсусән роман бир жанр олараг драмдан вә ше'рдән сечилир. Бурада һәјатын даһа әтрафлы, кениш планда әһатә едилмәсинә еһтијач вардыр. Һәјат һадисәләри нәсрдә даһа мүрәккәб шәкилдә өз әксини тапыр вә буна көрә дә һәјаты јахшы билмәјән, ону дәрк етмәјән јазычынын мүвәффәгијјәтсизлији бурада даһа тез мә'лум олур. Һәјаты дәрк етмәјә, өјрәнмәјә, онун габагчыл мејлләрини әкс етдирмәјә чағырыш бу мәгаләләрин әсас руһуну тәшкил едир.

Мәгаләләрин адларындан да көрүндүјү кими, тәнгидчини нәсримизин јалныз идеја истигамәти, ону мүасир һәјат мәсәләләри илә бағлајан нөгтәләр мәшғул етмәмишдир. М. Ариф Азәрбајчан совет нәсринин мүхтәлиф проблемләринә, онун сәнәткарлыг мәсәләләринә һәмишә диггәт јетирмәјә чалышмышдыр. Мәсәлән, тәнгидчи Һ. Мећдинин «Фәрјад» повестиндәки мүвәффәгијјәтли бир чәһәти дәрһал көрә билмишди. Бу повестин тәһлилинә нәср етдији «Һадисә вә сәчијјә» мәгаләсиндә о көстәрир ки, бәдии әсәр һадисәләр силсиләси дејил, бәлкә инсан сәчијјәләринин чанлы сәркиси олмалыдыр. Башга сөзлә, бурада тәсвир олунан һадисә вә әһвалатлар гәһрәманлара «табе едилмәлидир», гәһрәманларын һадисә вә әһвалатлара мүнасибәти көстәрилмәлидир, бунунла да онларын сәчијјәси ачылмалыдыр. Әкәр охучу һадисәләрин заһиринә ујуб инсанлары унутмурса, һадисәләр фонунда тәсвир олунан инсан сәчијјәләринин фәрди чизкиләрини, онларын психолоҗи хүсусијјәтләрини мүшаһидә едә билирсә, демәк мүәллиф өз мәгсәдинә наил олмушдур.

«Фәрјад» повестинин мүвәффәгијјәтли чыхмасынын әсас сәбәбини дә М. Ариф бу кејфијјәтлә әлагәләндирир.

Үмумијјәтлә, Мәммәд Арифин мәгаләләриндә сәчијјәви бир чәһәт нәзәрә чарпыр; о, һәр һансы јазычыја вә ја әсәрә һәср етдији мәгаләнин мөвзу даирәсини, ја'ни һәлл едиләчәк мәсәләләрин даирәсини мәһдудлашдырмыр. Тәнгидчи һәр мөвзунун бир, ики сәчијјәви хүсусијјәтини көтүрүр, һаггында бәһс етдији конкрет мөвзуну әдәбијјатын мүһүм мүасир проблеми илә биркә ишыгландырыр. Мәсәлән, Сабир Әһмәдовун «Көрүнмәз далға» романындан бәһс едәп һәчмчә кичик бир мәгаләсиндә М. Ариф јазычынын үмуми јарадычылығына нәзәр салыр, романын үмуми идејасындан данышыр. Анчаг

тәнгидчи бунлардан гаршысына гојдуғу әсас мәтләби ачмаға кифајәт едәчәк гәдәр јығчам шәкилдә данышыр, диггәтини өзүнү дүшүндүрән бир мәсәләјә—совет јазычысының мөвгеји мәсәләсинә, онун тенденсијалылығына чәлб едир. Тәнгидчи көстәрир ки, «Көрүнмәз далға» мүәллифи чәмијјәтимиздәки мәнфиликләрә диггәт јетирмәкдә доғру һәрәкәт етмиш, лакин һәмин мәнфиликләрә өз јазычы мүнасибәтини лазымынча билдирмәмишдир. Бу исә әсәрин идеја-бәдии чәһәтдән гүсурлу чыхмасына сәбәб олмушдур. М. Ариф белә бир нәтичәјә кәлир ки, бәдии әсәрдә һәр һансы сурәтә јазычынын өз мүнасибәти ајдын олмајанда, һәмин сурәтин характери, дахили аләми дә бир о гәдәр ајдын ачылмыр, бу да һәмин сурәтин бәдии чәһәтдән камил чыхмасына мане олур. Көрүндүјү кими, мәгаләдә мүасир әдәбијјатымыз үчүн вачиб бир мәсәлә гојулмуш вә һәлл едилмишдир.

Тәнгидчи мүасир нәсрин чатышмајан башга бир чәһәтини онун гәһрәманларындан чохунун романтикадан мәһрум олмасында көрүр. Мүәллиф әдәбијјатын, еләчә дә нәсрин бу чәһәтинә чох бөјүк әһәмијјәт верир вә әдәби дәлилләрлә сүбут едир ки, јени һәјатын гәләбәләрини, јени инсан характерләрини һәртәрәфли, чанлы, мараглы шәкилдә тәсвир етмәк үчүн романтикаја кениш мејдан верилмәлидир.

Драматуркија—М. Арифин әдәби фәалијјәтиндә әсас јери тутур. Бу саһәдә о өз гәләмини даһа мүнтәзәм вә ардычыл ишләдир, тәнгидчилик вә әдәбијјатшүнаслыг мәһарәтини даһа парлаг шәкилдә нүмајиш етдирә билир. Доғрудур, М. Ариф әдәбијјатын бүтүн жанрлары вә саһәләри һаггында јазмыш, фикир сөјләмишдир. Анчаг мүгајисә едилсә, үстүнлүк, әлбәттә, драматуркија верилмәлидир. Тәсадүфи дејил ки, онун «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» вә «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» кими ики бөјүк монографијасы да драматуркија һәср едилмишдир.

М. Арифин театр вә драматуркија даир мәгаләләри сајча чохдур. Азәрбајчан совет театры вә драматуркијасының јени кејфијјәтләриндән бәһс едән «Драматуркијамыза бир нәзәр», «Драматуркијада дил вә диалог», «Баһар сулары», «М. Ф. Ахундов вә совет комедијасы», «Азәрбајчан театры вә Ч. Чаббарлы», «Антони вә Клеопатра», «Кәндчи гызы», «Ч. Чаббарлы ән'әнәләри вә Азәрбајчан совет драматуркијасы», «Реалист драматуркија јолларында» кими мәгаләләр милли драматуркијамызын инкишаф јолу һаггында кениш тәсәввүр ојадыр, бу жанрын идеја-бәдии принсипләриндән данышыр. Мүәллиф сон отуз илдә мүасир драматуркијанын наилијјәтләрини вә јарадычылыг чәтинликләрини үмумиләшдирәрәк белә нәтичәјә кәлир ки, Чаббарлыдан сонракы драматуркијамыз хејли мүвәффәгијјәтләр әлдә етмиш, мәзмун вә

формача дәјишмиш, јени естетик кејфијјәтләрлә зәнкинләшмишдир. Тәнгидчи М. Ибраһимов, С. Вурғун, М. Һүсејн, С. Рәһман вә И. Әфәндијевин әсәрләрини тәһлил едир вә онларын драматуржи јарадычылыгларындакы орижинал кејфијјәтләри мејдана чыхарыр.

М. Ариф сон дөврдә Азәрбајчан драматуркијасынын јүксәлишинә мане олан јарадычылыг нөгсанларына да көз јуммур, онлары бир-бир тәнгид едир, дүзәлдилмәси үчүн јоллар көстәрир. Тәнгидчи актуал мөвзу архасынча гачыб сәнәткарлыға, драм техникасына, усталыға фикир вермәјән јазычыларын дүз јол тутмадыгларыны гејд едир. О сүбут едир ки, һәгиги сәнәткар јарадычылыг просесиндә јалныз «нәдән јазым?» суалы әтрафында дүшүнмүр, «нечә јазым?» суалына да чаваб ахтарыр. Бизим бә'зи драматурглар исә һәгиги сәнәт јолу илә кетмир, ахтарыш вә мүшаһидә илә мәшғул олмур, нәтичәдә тәкрар мөвзулар, һадисәләр, вәзијјәтләр, сәчијјәләр мејдана чыхыр.

М. Ариф бә'зи пјесләрин мүвәффәгијјәт газана билмәмәсинин бир сәбәбини дә драматургларын сәһнә дилинә кифајәт гәдәр диггәт јетирмәмәләри илә изаһ едир. Сәбәбсиз дејил ки, о, сәһнә дили вә диалог һаггында ајрыча мәгалә јазараг драматургларын диггәтини бу мүһүм мәсәләјә чәлб етмәјә чалышмышдыр. Тәнгидчи белә гәнаәтә кәлир ки, драмда һадисәләрин тәбии инкишафында, характерләрин јарадылмасында, тамашачыларын диггәтини чәлб етмәкдә, үмумијјәтлә, драм жанры илә бағлы бир чох естетик кејфијјәтләрин јарадылмасында дил чох мүһүм рол ојнајыр. Чүнки: «Дил елә бир васитәдир ки, сәһнә әсәриндә әсас олан һәрәкәт вә бу һәрәкәти ичра едән шәхсијјәтләр, башлыча ораг, дил-сөз сајәсиндә чанлы вә тә'сирли ола билирләр»[1].

Мүасир Азәрбајчан драматуркијасыны һәртәрәфли тәһлил едән Мәммәд Ариф јазыр ки, драм сәһнәсиндәки бә'зи чидди нөгсанлар драматургларын ән'әнәјә кифајәт гәдәр әһәмијјәт вермәмәләриндән мејдана чыхыр, ән'әнәдән нәји вә нечә өјрәнмәк әтрафында чидди дүшүнмәмәкдән ирәли кәлир. Чүнки, заман дәјишсә дә, инсанларын ичтимаи психолокијасы дәјишсә дә, инсанын вә инсан талејинин ифадәчиси олан драмын бә'зи әсас әбәди ганунлары да вардыр ки, онлар дәјишмир, јашајыр вә һәр бир драматургдан о ганунлара риајәт етмәји тәләб едир. Ән'әнәсиз бөјүк сәнәт әсәрләринин јарана билмәмәсини ирәли сүрән тәнгидчи тә'кидлә хатырладыр ки, «әсрләрин руһуну, бөјүк еһтирас вә мәнафеләрин тоггушмасыны, фикирләрин мүчадиләсини өлмәз бәдии сурәтләрдә чанландыран драм аллаһларынын әсәрләрини охумаг, јалныз охумаг дејил, тәдгиг етмәк, өјрәнмәк лазымдыр»[1].

Узун илләр Азәрбајчан совет драматуркијасы илә мәшғул олмаг, бу саһәдә лазыми елми јарадычылыг тәчрүбәси газанмаг чох чәкмир ки, ики гијмәтли монографик әсәрин јаранмасы илә нәтичәләнир. М. Ариф 1956-чы илдә «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу», 1964-чү илдә исә «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәрләрини нәшр етдирир. Мүасир драматуркијанын ики бөјүк шәхсијјәтинин әдәби фәалијјәтини тәһлил едән бу ики монографија илә мүәллиф өзүнүн драматуркија саһәсиндәки тәдгигләринә, мүшаһидәләринә бир нөв јекун вурур. Бу ики монографија кечдији бөјүк тарихи јолда Азәрбајчан совет драматуркијасынын әлдә етдији мүвәффәгијјәт вә нөгсанлар, онун ајры-ајры мәрһәләләри һаггында да ајдын, конкрет тәсәввүр ојадыр.

М. Ариф мәгаләләриндән бириндә ону Ч. Чаббарлыдан чох јазмагда тәгсирләндирәнләрә чаваб верәрәк дејир ки, Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниләриндән бири ким о, классик сәһнә әсәрләри, сосиалист реализми үслубунун көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Чаббарлыдан она көрә чох јазмаг вә кәләчәкдә дә данышмаг лазымдыр ки, мүасир драматургларымыз һәлә дә ондан «чох габаға кедә билмәмишләр». «Чаббарлы бизим өз гәләбәмиз, өз наилијјәтимиздир. Бизи бу күн дүшүндүрән мәсәләләр ону да дүшүндүрүрдү. Онун әсәрләринин чоху совет драматуркијамыз үчүн мүвәффәгијјәтли бир тәчрүбә, бир кәшфдир... О бизим мүасиримиз, бизим мәсләкдашымыздыр. Совет драматуркијасынын инкишафы үчүн биз ондан чох шеј өјрәнмәлијик»[2].

Көрүндүју кими, М. Арифин Ч. Чаббарлыдан тез-тез јазмасы тәсадүфи олмамыш, мүәјјән вә ајдын мәгсәд дашымышдыр. О, бөјүк совет классикини узун илләр арамла, сәбрлә тәдгиг етмиш, өјрәнмиш вә бүтүн бунлар «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» кими гијмәтли монографик әсәрин јаранмасына зәмин һазырламышдыр.

«Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» монографијасыны әдәбијјатшүнаслыг елмимизин чидди мүвәффәгијјәти кими гијмәтләндирмишләр. Зәннимизчә, бу мүвәффәгијјәти тә'мин едән әсас амилләрдән бири монографијанын јазылышында әдәбијјатшүнас гәләми илә тәнгидчи гәләминин биркә ишләмәси олмушдур. Бурада мүасир әдәби проблемләрлә, чанлы, јени әдәби мүлаһизәләрлә зәнкин тәдгигат материалы елә үзви бирләшмишдир ки, әсәрин тәнгидчи, јохса әдәбијјатшүнас тәрәфиндән јазылдығыны мүәјјән етмәк чәтин олур. Бу чәһәт монографијанын чанлы, охунаглы чыхмасына сәбәб

[1] М. Ариф. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

[1] М. Ариф. Көстәрилән әсәри, сәһ. 81.
[2] Јенә орада, сәһ. 80.

олмуш, мүасир әдәби просесә көмәк көстәрмәсини асанлашдырмышдыр.

Монографијанын нәзәри чәлб едән бир чәһәти дә будур ки, мүәллиф Азәрбајчан совет әдәбијјатынын баниләриндән бири олан Ч. Чаббарлынын јетишмәсини классик реализмдән ајырмыр, бөјүк тарихи, ән'әнәләри олан бир әдәбијјатын зәмининдә ҹарандығыны көстәрир. Бу доғру методоложи принсип тәдгигатчыја имкан верир ки, ҹарадычылыға тәнгиди реалист кими башлајан бир ҹазычынын тәдричән, бөјүк ичтимаи-сијаси дәјишикликләр нәтичәсиндә сосиалист реалистинә чеврилмәси просесини изләсин, онун ҹарадычылыг инкишафыны изаһ етсин. Охучу Чаббарлы ҹарадычылыгынын һансы идеја-бәдии кејфијјәтләрлә зәнкинләшдијини мүшаһидә едир, онун новаторлуғунун хүсусијјәтләри илә таныш олур. М. Арифин тәһлилинә мәхсус конкретлик, дәгиглик, ыгчамлыг, ајдынлыг бу монографијада да өзүнү көстәрир. Мүәллиф Чаббарлынын илк һекајә вә пјесләриндән тутмуш сон әсәрләринә гәдәр—бөјүклүјүндән-кичиклијиндән асылы олмајараг—һамысыны бир-бир тәһлил едир, һәр әсәрә өз гијмәтини верир, ҹазычынын кечдији мүрәккәб ҹарадычылыг јолунун сыныг-јохушларыны, зиддијјәтләрини шәрһ едиб ачыр.

Монографијада Чәфәр Чаббарлы әдәби мүһитдән тәчрид олунмуш шәкилдә тәһлил едилмир. Мүәллиф јери кәлдикчә Чаббарлы ҹарадычылыгыны әдәби һәјатла әлагәләндирир, мүгајисәләр апарыр, һәр дөврүн, һәр мәрһәләнин үмуми әдәби сәчијјәсини вермәјә чалышыр. Бүтүн бунлар Ч. Чаббарлынын Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә тутдуғу мөвгеји тә'јин етмәкдә тәдгигатчыја көмәк едир.

Сәмәд Вурғунун драматуркијасы һаггында да илк монографијаны Мәммәд Ариф ҹазмышдыр. Доғрудур, бу әсәрә гәдәр шаирин драматуркијасындан аз данышылмамышдыр. Лакин С. Вурғун ҹарадычылыгынын чох мүһүм, јени кејфијјәтләрлә зәнкин олан бу саһәси илк дәфә анчаг «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәриндә һәртәрәфли тәһлил вә тәдгиг олунмушдур.

Сәмәд Вурғун Азәрбајчан совет ше'ринин ҹарадычыларындан бири кими һәмишә Мәммәд Арифи мәшғул етмишдир. Вурғун поезијасына еһтирам вә мәһәббәт бәсләјән тәнгидчи чох тез-тез бу бөјүк сәнәткарын ҹарадычылыгына мүрачиәт етмиш, онун әдәбијјатымыздакы мөвгејини ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Бу мәһәббәт Вурғун поезијасына һәср едилмиш чох мараглы, јени, оригинал мүлаһизәләрлә зәнкин олан мәгаләләрин ҹазылмасы илә нәтичәләнмишдир. Лакин диггәт едилсә, һәмин мәгаләләрдә шаирин драматуркијасына тәнгидчинин хүсуси һәвәс көстәрдијини, онун идеја-естетик хүсусијјәтләри илә хүсуси марагландығыны мүшаһидә етмәк чәтин дејилдир. Илләр узуну давам едән мүшаһидә вә тәдгигат ахырда бөјүк бир монографик әсәрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

Вурғун поезијасы драматизмлә зәнкин поезијадыр. «Комсомол поемасы»ны, «Өлүм күрсүсү»нү хатырлајаг. Ејни заманда шаирин бүтүн пјесләри һәм дә көзәл поезија нүмунәләридир, ше'ријјәт бу пјесләрин әсас бәдии мәзијјәтидир. Башга сөзлә, С. Вурғунун ше'рләринә мәхсус олан күчлү романтика, еһтирас, халг һәјатына вурғунлуг онун пјесләри үчүн дә сәчијјәви хүсусијјәтләрдир. «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» монографијасынын күчү дә ондадыр ки, бурада шаир Сәмәд драматург Сәмәддән тәчрид едилмәмиш, шаирин ҹарадычылыгы там һалда тәһлил олунмушдур. Сәмәд Вурғунун драматуркијасы ики естетик кејфијјәтин синтези кими алынмыш, бу исә шаирин драматуркијасынын идеја-бәдии хүсусијјәтләринин ачылмасы үчүн тәдгигатчыја кениш имканлар вермишдир.

Монографијада шаирин дөрд пјеси тәһлил едилир: «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан». Тәһлилләрдә нәзәри чәлб едән чәһәт будур ки, мүәллиф һәр әсәри ајрылыгда гијмәтләндирмәклә кифајәтләнмир, бу әсәрләрин Азәрбајчан совет драматуркијасына кәтирдији јени кејфијјәтләри, онларын фәлсәфи маһијјәтини, гәһрәманларын сәчијјәләрини ајдынлашдырыр, онларын тарихимизлә, фәлсәфи фикримизлә үзви әлагәсини, халг һәјаты илә, милли варлыгла бағлылыгыны көстәрмәјә чалышыр.

Сәмәд Вурғун ҹарадычылыгы узун илләр тәнгиддә мүхтәлиф мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Китабын әһәмијјәтли вә мүасир гијмәти бир дә бундадыр ки, М. Ариф һәмин мүбаһисәләрә биканә галмамыш, јери кәлдикчә онлара өз мүнасибәтини билдирмиш, белә́ликлә, бүкүнкү драматуркијамыз үчүн лазым олан бир чох мәсәләләри ајдынлашдырмышдыр. Мәсәлән, о, «Инсан» пјесини ишкар етмәк дәрәчәсинә кәлән тәнгидләрә тутарлы чаваблар верир. Мүәллиф чох һаглы олараг пјесдә мејдана чыхан бир сыра оријинал хүсусијјәтләри драматургун өз ҹарадычылыг тәбиәти илә, үслубу илә изаһ едир.

Мүасирлик, тарихә күнүн тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг вә тарихи һадисәләри үмумиләшдирә билмәк Вурғун драматуркијасынын сәчијјәви кејфијјәтләри кими тәгдим едилир. Тәдгигатын нәтичәси белә́дир ки, С. Вурғун тарихи мөвзуда ҹаздығы әсәрләриндә асан јол илә—тарихи әсәрә көчүрмәк јолу илә кетмир; о, кечмишә, олмуш һадисәләрә ҹарадычы кими јанашыр, онлары мүасир һәјатын тәләбләри илә һәмаһәнк етмәјә чалышыр, әсил сәнәтә мәхсус бир јол илә—бәдии үмумиләшдирмә јолу илә кедир.

М. Ариф Азәрбајчан совет тәнгидинин бајрагдарларындандыр. О, бу саһәдәки фәалијјәтини тәкчә бәдии әдәбијјат һаггында јазмагла мәһдудлашдырмамыш, әдәби тәнгидин өз вәзијјәти илә дә мүнтәзәм мәшғул олмуш, онун инкишафы үчүн чох иш көрмүшдүр. 1929-чу илдә нәшр олунан «Елми ишләримиздәки мүвәффәгијјәтләримиз» мәгаләсиндән башлајараг сонракы илләрдә әдәби-нәзәри фикрин проблемләринә һәср едилмиш «Тәнгидимизин нәзәри вәзифәләри» (1941), «Тәнгидимизин вәзијјәти вә вәзифәләри» (1941), «Тәнгидимизин јени вәзифәләри» (1942), «Әдәби ирсә мүнасибәт вә әдәбијјатшүнаслығымызын вәзифәләри» (1949) кими мәгаләләрдә мүасир тәнгидин вәзијјәти һәртәрәфли тәһлил олунур, онун инкишафыны ләнкидән манеәләрдән данышылыр, кәләчәк вәзифәләр мүәјјән едилир. Мүәллиф көстәрир ки, әдәби әсәрләрин идеја вә бәдии гијмәтини верән тәнгид әдәбијјатын даһа јүксәк пилләјә јүксәлмәсинә хидмәт едир. Тәнгид әдәби просесә дүзкүн истигамәт вермәсә, һәм онун инкишафына мане олар, һәм дә өз нүфузуну итирәр. Бу мөвгедән чыхыш едәрәк М. Ариф тәнгидин гаршысында чох бөјүк тәләбләр гојур. Онун фикринчә, тәнгидин вәзифәси тәкчә јазычыны, әдәбијјаты истигамәтләндирмәклә, бәдии мәһсулу саф-чүрүк едиб зәиф вә зәрәрли әсәрләри рәдд етмәклә, еләчә дә бәдии әсәрләри дәрк етмәк үчүн охучулара көмәк көстәрмәклә мәһдудлашмыр. Бу вачиб вәзифәләрлә јанашы о, ејни заманда мүасир әдәбијјат арасындакы әлагәни мөһкәмләтмәли, бәдии әсәрләрдә гојулан мәсәләләри ümумиләшдирәрәк, дөврүн ичтимаи-сијаси проблемләрини нә дәрәчәдә дүзкүн вә долғун әкс етдирдијини мејдана чыхармалыдыр.

Мәммәд Арифин: «Совет әдәби тәнгиди әдәби һәрәкатымызын сүканчысы олмалыдыр»[1] фикри онун әдәби тәнгиддән бәһс едән бүтүн мәгаләләринин демәк олар ки, лејтмотивидир. Лакин мүәллифә көрә, тәнгид бу тәләби о заман һәјата кечирә биләр ки, о, үмуми чәһәтләрлә јанашы бә'зи конкрет вәзифәләрә дә әмәл етсин. Бу әсас вәзифә[illegible]ин бири тәнгидин јүксәк елми-нәзәри сәвијјәдә олмасыдыр. Габагчыл нәзәријјәјә, елмин әсасларына јијәләнмәдән, ондан күнүн тәләбләринә мүвафиг шәкилдә истифадә етмәдән тәнгиди јүксәлтмәк гејри-мүмкүндүр. Мүәллифин дедији кими «...тәнгид дөврүн ән габагчыл нәзәријјәси илә силаһланмагдан башга нәзәријјәдән бир јарадычы кими истифадә етмәји бачармалыдыр»[2].

М. Арифин әдәби тәнгид гаршысында гојдуғу башга бир мүһүм тәләб—онун нүфузу, һөрмәти, е'тибары мәсәләсидир. Бунун үчүн тәнгид әдәби һадисәләрә објектив мүнасибәт бәсләмәји, принсипиал олмағы бачармалыдыр. Һәгигәти дејә билмәјән чәсарәтсиз, әдаләтсиз тәнгид өзүнү е'тибардан салар, зәрәр кәтирәр. Буна көрә дә тәнгидчи јазыр ки, «нүфуз, е'тибар—тәнгидчи үчүн мүһүм шәртләрдән биридир». «Нүфузун биринчи шәрти—намуслу вә принсипиал олмагдыр»[1].

* * *

Мәммәд Ариф 1958-чи илдә нәшр етдирдији «Әдәби-тәнгиди мәгаләләр» китабында классик әдәбијјатдан бәһс едән әсәрләрини «Дүнән вә бу күн» башлығы алтында чәмләшдирмишдир. Бу сәрләвһә онун әдәби ирсә мүнасибәтини, классик әдәбијјат һаггында јаздығы мәгаләләрин идеја истигамәтини чох дәгиг мүәјјән едир. М. Ариф һәгигәтән өтән әсрләрин јахшылығындан, узаглығындан асылы олмајараг һәр дөврүн әдәбијјатына мүасир мүнасибәт бәсләмәји бачарыр, кечмишдән данышанда да бу күнү унутмур, онун бу күн үчүн әһәмијјәтини мејдана чыхарыр. Классик әдәбијјат мөвзусунда јазылмыш мәгаләләрин адларына диггәт јетирәк: «Низаминин «кичик» гәһрәманлары вә «бөјүк арзулары» (1947), «Азәрбајчан әдәбијјатында милли достлуг идејалары» (1947), «Белинскинин тәнгиди көрүшләри вә совет әдәбијјаты» (1948), «М. Ф. Ахундов вә совет комедијасы мәсәләләри» (1953), «Сабир вә Шәрг халгларынын милли азадлыг һәрәкаты» (1962) вә с. Бу мәгаләләрин һамысында һәм әдәби ирсдән бәһс едилир, һәм дә мүасир әдәбијјатын бә'зи мәсәләләринә тохунулур. Демәк истәјирик ки, классик әдәбијјатын бөјүк ән'әнәләри, зәнкин төчрүбәси тәнгидчинин тәһлилләриндә анчаг конкрет тарихи дөврә вә шәрантә мәхсус олан бир ирс кими алынмыр; ја'ни бурада мәгсәд тәкчә кечмишдәки фактлары нүмајиш етдирмәклә мәһдудлашмыр, онлар һәм дә мүасир әдәби һадисәләрлә әлагәдә көтүрүлүр. Тәнгидчи бөјүк Низамидән данышыр, шаирин Хосров, Ширин, Лејли, Мәчнун, Бәһрам, Искәндәр кими өлмәз сүрәтләрини хатырладыр, онлар онун Низами сәнәтиндә көрдүјү даһа јени вә орижинал чәһәтләри көстәрмәк үчүн кифајәт етмир. Мүәллифин диггәтини бөјүк шаирин јаратдығы әмәкчи тәбәгәјә мәнсуб олан адамлар—әкинчиләр, чобанлар, сәнәткарлар, кәнизләр, рәссамлар, мемарлар чәлб едир. О, белә бир нәтичәјә кәлир ки, Низаминин бу «кичик» гәһрәманлары онун поемаларында «мәһәк дашы» ролуну ојнајырлар. Онлары һөкмдар сүрәтләринә тәмас етдирән кими һөкмдарларын әсил симасы, бүтүн сахта чәһәтләри, нөгсанлары ашкара чыхыр. Чүнки «кичик» адамларда һөкмдарларда олан һагсызлыг, зүлм вә тәчавүз етмәк кими мәнфи сифәтләр јох-

[1] М. Ариф. Көстәрилән әсәри, сәһ. 261.
[2] Јенә орада, сәһ. 251.

[1] М. Ариф. Көстәрилән әсәри, сәһ. 251.

837—2

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика КИТАБХАНАСЫ

дур, онлар ағыллы, чәсарәтли, әдаләтлидирләр. Белә бир гаршылашдырма үсулундан истифадә едәрәк М. Ариф бу күнүн әдәбиҹаты үчүн дә доғма олан демократизмлә һуманизмин Низами сәнәтинин мә'нәсыны, ичтимаи мәзмунуну тәшкил етдиҹини көстәрир. М. Ф. Ахундовун әдәби ирсини исә о, «сосиализм сәнәти хәзинәсинә гиҹмәтли бир һәдиҹә» адландырыр, бу ирси сосиализм дөврүнүн әдәбиҹатыны инкишаф етдирмәк үчүн јахшы бир мәктәб һесаб едир. М. Ф. Ахундовун комедиҹалары, онун фикринчә, Азәрбаҹан халгының фикри вә мәдәни инкишафында чох бөјүк рол ојнамышдыр. «Јүксәк бәдиилик, хәлгилик, садәлик, долғун мәзмунлулуг, идеҹалылыг онун реализминин әсас хүсусиҹәтләри олмуш вә Азәрбаҹан совет драматуркиҹасына рүһ вермишдир»[1].

* * *

Азәрбаҹанда башга халгларын әдәби наилиҹәтләрини тәблиғ етмәк Мәммәд Арифин әдәби фәалиҹәтинин чох кениш вә әсас саһәләриндән бирини тәшкил едир. Бу бөјүк мәдәни ишә о, кәнч јашларындан гошулмуш, фасиләсиз олараг һәмин саһәдә чалышмагла дүнја әдәбиҹатынын мәшһур сималарыны өз халгына танытдырмаг вә севдирмәк үчүн чидди фәалиҹәт көстәрмишдир. М. Ариф узун мүддәт али мәктәбләрдә рус әдәбиҹаты кафедраларына рәһбәрлик етмиш, бу фәндән илләр бојү мүһазирә охумушдур. О, еҹни заманда рус вә Авропа әдәбиҹаты нүмунәләрини Азәрбаҹан дилинә тәрчүмә етмишдир. Р. Тагор, К. Һамсун, Н. В. Гоголь, А. П. Чехов вә М. Горкинин һекаҹәләри, Е. Ремаркын «Гәрб чәбһәсиндә тәбәддүлат јохдур» (1929), М. Сервантесин «Дон Кихот» (1933), Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» (1936), М. Шакинҹанын «Һидросентрал» (1936), Л. Толстојун «Һәрб вә сүлһ» (1948), Еврипидин «Алкеста» (1950), А. Макаренконун «Педагожи поема» (1952) кими әсәрләри М. Арифин тәрчүмә етдиҹи китаблар сырасына дахилдир вә бу там олмаҹан сиҹаһы белә онун бәдии тәрчүмә саһәсиндә нә гәдәр мәһсулдар ишләдиҹини ајдын нүмаҹиш етдирир. Башга халгларын әдәбиҹатына көстәрилән бу бөјүк мараг һәмин әдәбиҹатларын өјрәнилмәси вә тәдгиги үчүн дә тәнгидчинин әлиндә әсас васитә олмуш, онун бу саһәдәки фәалиҹәтинин кенишләнмәсинә аз тә'сир етмәмишдир.

М. Ариф классик вә мүасир рус әдәбиҹатының көркәмли мүтәхәссисләриндән биридир. Доғрудур, о, В. Шекспир, Р. Тагор, Ш. Руставели, Т. Шевченко, И. Франко, А. Исаакҹан, А. Ширванзадә кими Авропа вә ССРИ халглары әдәбиҹатларының мәшһур сималары һаггында да мәгаләләр јазмышдыр; лакин рус әдәбиҹаты тәнгидчинин мүнтәзәм мәшғул олдуғу бир әдәбиҹат олмуш вә ҹаздығы мәгаләләрин чоху рус әдәбиҹатына һәср едилмишдир. «Владимир Маҹаковски» (1940), «Максим Горки фашизм әлеjһинә» (1941), «Бөјүк рус тәнгидчиси Белински» (1948), «Даһи рус шаири А. С. Пушкин» (1949), «Л. Н. Толстоj» (1960), «А. П. Чехов» (1960) кими китабчалардан әлавә, о, рус әдәбиҹаты һаггында ики ҹүзә гәдәр мәгалә нәшр етдирмишдир. М. Арифин Ломоносов, Пушкин, Гоголь, Грибоједов, Крылов, Некрасов, Толстоj, Чехов, Островски, Кертсен, Гончаров, Салтыков-Шедрин, Чернышевски, Доброљубов, Горки, Серафимович, Маҹаковски вә Тихоновдан бәһс едән мәгаләләри рус әдәбиҹатының Азәрбаҹанда ҹаҹылмасына, ики халгын әдәби әлагәләринин мөһкәмләнмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Бу мәгаләләрдә рус әдәбиҹатының хәлгилиҹи, идеҹалылығы, реализми, әдәбиҹатларын гаршылыглы әлагәси кими бир сыра мәсәләләр гоҗулмушдур ки, һәмин мәгаләләрин Азәрбаҹан совет әдәбиҹатшүнаслығының ҹәзәри чәһәтдән јүксәлмәсинә, онун һәлл етдиҹи проблемләрин зәнкинләшмәсинә чох мүсбәт тә'сири олмушдур.

Әдәби әлагәләри М. Ариф бир халгын башга халга көстәрдиҹи биртәрәфли тә'сир кими баша дүшмүр; о, бу просесин мүрәккәб мәсәләләрини ајдынлашдырмаға чалышыр, әдәби тә'сири һәр һансы халгын өз мәдәни јүксәлишинин нәтичәси кими изаһ едир. «Крылов вә Азәрбаҹан әдәбиҹаты», «Лермонтов вә Сәһһәт», «Некрасов вә Аббас Сәһһәт», «Горки вә Азәрбаҹан әдәбиҹаты» кими мәгаләләрдә рус—Азәрбаҹан әдәби әлагәләринин бә'зи мүһүм нәзәри мәсәләләри илк дәфә һәлл олунмуш вә бу мәгаләләр сонралар апарылан тәдгигатлара хеҹли көмәк етмишдир.

* * *

«Сечилмиш әсәрләр»ә М. А. Дадашзадәнин монографиҹалары, елми-күтләви әсәрләри, мәгаләләри, мә'рузә вә чыхышлары дахил едилмишдир. Әсәрләрә салынан мәгаләләрин мәтни үзәриндә мүәллиф ишләмиш, бә'зи дүзәлишләр апармышдыр.

Мә'лумдур ки, гырх беш иллик сәнкин бир јарадычылығын мәһсулуну үч чилддә јерләшдирмәк мүмкүн дејил. Одур ки, М. Арифин өзүнүн јахындан иштиракы илә тәртиб олунан бу чилдләрдә онун әсәрләринин анчаг мүәјјән һиссәси топланмышдыр. Бунунла белә «Сечилмиш әсәрләр» бәдии јарадычылыға дәрин еһтирам бәсләјән, әдәбиҹатын инкишафы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән, енержисини бүтүнлүклә халгының мәдәни тәрәггисинә һәср едән бир алимин јарадычылыг ҹолу һаггында ајдын бир тәсәввүр ојадыр.

Камал Талыбзадә

[1] М. Ариф. Көстәрилән әсәри, сәһ. 397.

ЈҮКСӘЛИШ ЈОЛЛАРЫНДА

(Әбүлһәсәнин јарадычылығына бир нәзәр)

I

Совет нәср әдәбиҹјатымыз сон заманларда хејли ирәлиләмишдир. Јазычыларымыз кениш мөвзулара кечмишләр; роман вә бөјүк һекајәјә һәвәс буна бир сүбутдур. һ. Мећди «Дашгын» әсәрини давам етдирир (үч һиссәдән ибарәт олан бу әсәр бөјүк бир роман тәшкил едәчәкдир), Әбүлһәсән артыг совет романчысы олмаға башлајыр. Әдәбиҹјатымыздакы дәринләшмә бу әсәрләрә гаршы чидди вә дәрин бир мүнасибәт тәләб едир. Үмумиҹјәтлә јазычылар тәнгид јохлуғундан шикајәт едә биләрләр; лакин бә'зи јазычылар вар ки, аз заман ичәрисиндә јаратмыш олдуглары бөјүк әсәрләр һагтында охучуларын, тәнгидин рә'јини өјрәнмәјә чан атырлар. Бу, онларын кәләчәк инкишафы үчүн зәруридир. Белә јазычылардан бириси дә Әбүлһәсәндир. Әбүлһәсән 7—8 илдән бәри бир сыра һекајә вә роман нәшр етдирмишдир. Мүәјјән јарадычылыг јолу кечмишдир. Биз бу мәгаләмиздә Әбүлһәсәнин кечмиш олдуғу бу јолу нәзәрдән кечириб, инкишаф хәттини тә'јин етмәјә чалышачағыг.

* * *

Әбүлһәсәнин һәлә 1927-чи илдә јазмыш олдуғу «Софи» һекајәси охучуларын диггәтини чәлб етмиш вә онун бир јазычы кими танынмасына сәбәб олмушдур. «Софи» һекајәсинин һансы хүсусиҹјәти диггәти чәлб едирди? Һекајәнин мәзиҹјәти нәдә иди?

Бурада Әбүлһәсәнин ичтимаи варлыға, һадисәләрә диггәтлә, дәриндән, дүшүнәрәк јанашдығыны көрүрүк. Кәнч јазычы бу илк әсәриндә белә варлығы бәдии образларда чанландырмаг үчүн бүтүн имканлара малик олдуғуну көстәрди.

Мүәллиф һекајәнин гәһрәманы олан Софини инчәдән-инчәјә тәдгиг етмиш, ичиндәки чарпынтылары динләмиш, зиддиҹјәтләри дүјмуш, һалына ачымыш, нәһајәт, бүтүн ачизлији, јарамазлығы вә өзкәлиҹи илә мејдана чыхармышдыр. Көһнә мүсәлман тәрбиҹәсинин тә'сири алтында бүтүн варлығы илә динә вә руһанилијә бағлы олан, һәјатын әмәли мәсәләләрини унудараг там мә'насы илә бир софи кәсиләи вә мүнзәви бир һәјат кечирән Әлөвсәт ингилабдан сонра мүһитдәки јениликләрин тә'сири алтында шүурунда бә'зи дәјишикликләр һисс етмәјә башлајыр, гуранын, динин, ибадәтин, софилиҹин бир һечликдән ибарәт олдуғуна инанмаға башлајыр, өз әлләринин әмәји илә јашајан инсанлара гошулмаг, өз чәкмәчи гардашы кими олмаг истәјир, бүтүн көһнәлиҹә нифрәт едир, һәјати мәсәләләрә исә һәвәс көстәрир; бүтүн гадын чинсиндән бир јолухучу хәстәлик кими гачдығы һалда, инди өз бачысына һәвәсләнир... лакин бүтүн бу арзу вә истәк јалныз онун үрәјиндә јашајыр, орадан дышары чыхмыр.

Софинин көһнәлиҹә нифрәти вә јенилиҹә һәвәси инсанын дахили мүбаризәсиндән, психолокиҹасындакы мүбаризәдән ибарәтдир. О, һәјатда фәал мүбаризә апармыр, бәлкә өз-өзү илә мә'нәви бир мүбаризә апарыр.

Һеч шүбһәсиз, белә пассив мүбаризә јолу илә дәјишмәк, јениләшмәк мүмкүн дејилдир. Софинин долашдығы мешшан мүһити дә она јардымдан ачиздир.

Оны һәр кәс «Софи» чағырыр, ичәрисиндәки мүбаризәләри дүјмур вә јени бир истигамәт көстәрмирди. Белә көһнә ән'әнә вә психолокиҹа илә пассивләшән вә мүбаризәҹә биканә олан бир адам үчүн, әлбәттә, белә мүһитдән гачмагдан башга бир чарә галмырды.

Дикәр тәрәфдән, «Софи» һекајәси көстәрди ки, Әбүлһәсән көһнәликлә мүбаризә едәркән, бир сыра өзүндән әввәл кәлән јазычылар (Һагвердијев, Чәмәнзәминли вә башгалары) кими, көһнәлик гәһрәманларыны јалныз күлүнч бир шәклә саларағ, онлара күлмәк, истеһза етмәк јолу илә дејил, бәлкә онларын дүшүнәрәк көһнәликдән гуртулмаг истәмәси, көһнәликлә—дахилән белә олса—мүбаризә апармасы, инсанларын ичтмаи мүһит тә'сири алтында дәјишмәси, јениләшмәси мәсәләси илә мәшгул олмаг истәјир.

Доғрудур, Әбүлһәсән «Софи» һекајәсиндә буна мүвәффәг ола билмир; доғрудур, Әбүлһәсән бурада инсанын дәјишмәси мәсәләсини јанлыш јолла һәлл етмәк истәјир, лакин һәр һалда бу мәсәләнин гојулушу кәнч јазычы үчүн бөјүк бир мүвәффәгиҹјәт һесаб едилмәли иди. «Софи» һекајәсинин вахты илә охучуларда мараг ојатмасы да бундан ирәли кәлирди. Бу һекајә нәср әдәбиҹјатымызда бир нөв дөнүш иди. О, би-

ринчи дәфә оларағ әдәбијјатымыза психолокизм кәтирирди. Бу чәһәтдән дә «Софи» Әбүлһәсәнин јарадычылығында дәјәрли бир әсәр һесаб едилирди. Лакин «Софи»нин психолокизми һәрәкәтсиз, гејри-фәал бир психолокизм иди. Биз, әлбәттә, һ. Мећди кими «Софи» јарадычылыг методуну меншевикчи идеализм[1] адландырмырыг; лакин дејирик ки, белә субјектив психолокизм зәрәрли, мешшан психолокизмдир. Бурада инсан психолокијасы ичтимаи практикадан гопарылыр, јазычы һәјаты јенидәлдирмәк уғрунда фәал мүбаризә апармаг әвәзинә гәһрәманларыны дар, шәхси мәсәләләри илә мәшғул олмаға сөвг едир. Јазычыларымыз бу јолдан гачмалыдырлар. Психолокизм објектив олмалы вә ејни заманда дүнјаны фәал идрака јардым етмәлидир. Инсанын психолокијасы, әһвал-рүһијјәси, арзу вә һәвәсләри синфи практикадан ајрылмамалыдыр. Психоложи әһвал-рүһијјә вә характер ичтимаи мүһитин, практиканын мүхтәлиф саһәләриндә тәзаһүр етмәлидир. «Софи»дәки психолокизм, әксинә оларағ, фәалијјәтсиз, субјектив вә практикадан узаг бир психолокизмдир.

Мүәллиф өзү дә «Софи» јолунун јанлышлығыны дүшүнмәмиш дејилдир; сонракы әсәрләриндә Әбүлһәсән бу јанлышлығы ислаһ етмәјә чалышыр. О, артыг инсанын сырф дахили аләми илә мәшғул олмагдан гачараг, психолокијанын инсан фәалијјәти, инсанын дәјишмәси ишиндәки әһәмијјәтиндән вә бу практика нәтичәсиндә мејдана чыхан психолокијадан бәһс едир. Әбүлһәсәнин «Танышлар» адлы һекајәси буна бир сүбутдур. Көһнә баггал Мазан кооператив гурулушу һәрәкатының кенишләнмәси факты гаршысында өз зәиф вә ачыначаглы һалыны һисс едир. О, бу ахынын гаршысыны алмаг гүввәтинә малик дејил, кооператив дүканлары артыг кенишләндикчә онун мүштәриси азалыр, дүкандакы сичанлар көкәлдикчә торбалар арыглајыр.

Баггал Мазан бу чыхылмаз вәзијјәтдән гуртулмаға чан атыр, алвери атмаг, бир пешә тапмаг јолунда әввәлчә өз-өзү илә, сонра арвады вә гоһумлары илә мәсләһәтләшир, таныш-лара јалварыр, нәһајәт, әмәк биржасына гәдәр кедиб чыхыр, сувагчы олмаг үчүн бир јол тапыр, һәмкарлар иттифагына үзв олур.

Софи дүшүнүр вә јалныз дүшүнүр, онда һәрәкәт вә фәалијјәт јохдур. Һәрәкәт вә фәалијјәт вахты кәлдикдә о гачыр. Мазан исә, әксинә, һәм дүшүнүр, һәм дә һәрәкәт едир; чәрәксиз даш-тәрәзидән јалныз өзү хилас олмур, дүканын ән шиддәтли мүдафиәчиси олан арвады Күмүшү дә јола кәтирир, дәјишдирир.

[1] Бах: һ. Мећди. «Әдәби дәјүшләр», 1932, сәһ. 66.

Беләликлә, Әбүлһәсәнин илк јарадычылыг дөврүндәки сырф психолокизм рәдд едилмәјә, јеринә синфи практика вә фәалијјәт кәлмәјә башлајыр. Лакин демәк олмаз ки, бу нөгсан онун јарадычылығындан тамамилә рәдд едилмишдир; јох, бу психолокизм үнсүрләрини онун сонракы һекајәләриндә вә нәһајәт, «Јохушлар» романында да тәсадүф едилир.

II

Әбүлһәсәнин илк һекајәләри «Бошанды» адлы китабчада топланмышдыр. Бу һекајәләрдә Әбүлһәсән әсас е'тибарилә көһнәликлә, мешшанлыгла, көһнә әгидә вә зөвгләрлә, синфи дүшмәнләрлә мүбаризә мәсәләләри илә мәшғул олур, мәдәни ингилабын мүвәффәгијјәтләриндән бәһс едир.

«Софи», «Өлдүрдү» вә «Ханәндә» һекајәләриндә ирәли сүрүлән мәсәләләр, доғрудан да, мараглыдыр. «Софи»дә мүәллиф көһнәлик нүмајәндәләринин јени дүнја практикасына тарышмадан, сосиализм гуручулуғунда билаваситә иштирак етмәдән дәјишилә билмәдикләрини вә јенидәшмәдикләрини парлаг сурәтләрлә көстәрмишдир. «Софи» һекајәси, көстәрдијимиз нөгсанларына бахмајараг, јенә дә Әбүлһәсәнин јахшы һекајәләриндән бири оларағ галачагдыр.

Әбүлһәсән чох диггәтли вә мүшаһидәчи, даһа доғрусу, тәдгигчи бир јазычыдыр. О, инсан һәјатындакы, чәмијјәтдәки хүсусијјәтләри бир-ики чанлы чизки илә характеризә етмәји бачарыр. Лакин, ашағыда көрәчәјимиз кими, илк дөврләрдә Әбүлһәсәндә бә'зән һадисәләрә үздән јанашмаг нөгсаны да вардыр.

Әбүлһәсәнин јарадычылығынын биринчи дөврү үчүн сәчијјәви олан бу нөгсан: һадисәләри әл һавасы илә көстәрмәкдән, һадисәләрин дәринлијинә, маһијјәтинә вармамагдан, башга сөзлә, һадисәләрә емпиризм јолу илә јанашмагдан ибарәтдир.

«Өлдүрдү» һекајәсини алаг.

Фәрзи адлы бир совет гуллугчусу өз арвады вә ушаглары илә сакит вә мәс'уд бир һәјат сүрүр. Күнләрин бириндә бу сакит вә мәс'уд һәјат позулур, о шән һәјат, о нәш'әли аилә сусур, аилә үзвләри бир-бириндән күсмүш кими лал-динмәз бир-бириниң үзүнә бахырлар. Бир сөзлә, аилә үзәринә бир пәришанлыг чөкүр. Сәбәб? Сәбәб, сәккиз ил әввәл, ингилаб заманы оғлундан (Фәрзидән) ајрыларағ гачмыш варлы (капиталист) атанын бирдән-бирә, диләнчи көкүндә шәһәрдә зүһур етмәсидир. Фәрзи мүһачирликдән гачыб кәлмиш атасыны өз һимајәсинә алмаг истәјир, лакин совет һөкумәтинин гаты дүшмәни олан бу инадкар ата оғлунун тәклифини рәдд едир. Фәрзи атасының Бакыја кәлмәсиндән шүбһәләнир вә

ону пусуб, нефт мә'дәнләриндән бирисинә од вурмаг истәркән тутуб өлдүрүр.

Фәрзи кимдир? Атасыны нә үчүн өлдүрүр? Фәрзи кечмишдә нефт милјончусунун оғлу имиш, ингилабдан сонра атасынын—«кәл мә'дәнләри јандыраг, мүмкүн олаҹаны көтүрүб гачаг»—сөзүнә е'тираз етмиш вә бир совет вәтәндашы кими бу тәклифдән бојун гачырмышдыр. Фәрзи сәккиз ил атасыз мәс'уд јашамыш, лакин бирдән онун гајытмасы илә бу сәадәт горху алтына алынмыш, кечмиш милјончу оғлунун бүтүн јаралары тәзәләнмишдир. Фәрзи атасынын Шура һөкүмәтинә гаршы гаты бир дүшмән, «бир бајғуш» олдуғуну билдији һалда ону өз евинә алмаға чалышыр. Арвады Зәррин гоҹаја белә јалварыр:—«Ата, мәнә рәһм ет, бизә јазығын кәлсин, оғлуну бағышла... балаларына јазығын кәлсин...».

Бу јалварышлар гоҹаја тә'сир етмир, лакин охучуја тә'сир едир, охучу бу јалварышларын мә'насыны анлајыр. Ашкар көрүр ки, ата илә оғул һеч дә бир-бириндә дүшмән дејилдир, бунлары дүшмән едән аилә истираһәтинин позулмасыдыр. Гоҹанын кәлмәси аилә истираһәтинин әввәлки һалында сахламыш олса, онун гајытмасындан Нәримана вә Бүлура бир зијан тохунмамыш олса, ата илә оғулун һеч бир дүшмәнчилији галмыр.

Ата оғлуну бағышласа, һәр шејдән әввәл нәвәләриндә ачымыш олачагдыр. Фәрзи өзү дә арвады илә сөһбәт едәркән: «Биз һеч! Бәс о чочугларымыз Нәриман, һәлә Бүлур...»—дејә гоҹанын мүтләг аилә өвладлары үчүн бөјүк бәдбәхтликләр төрәдәчәјини тәәссүфлә һисс едир.

Белә вәзијәтдә олдуғу үчүндүр ки, Фәрзи инадкар атасыны өлдүрдүкдән сонра «гәлби үстүндән ағыр бир јүк көтүрүлмүш кими» раһат бир нәфәс алыр. Демәк, Фәрзи совет һөкүмәти дүшмәнләрини әлә кечирмәк, ән гәддар вә барышмаз бир зијанчыны өлдүрмәклә сосиализм гуручулуғуну вә ичтимаи әмлакы горудуғу үчүн дејил (бу мәсәлә икинчи вә бәлкә үчүнчү планда дурур), өз аиләсини, балаларыны бәдбәхтликдән хилас етдији үчүн севинир.

Бу сүрәтлә дејә биләрик ки, «Өлдүрдү» һекајәсиндәки актуал, чидди вә зәрури олан бир мәсәлә, ја'ни бир тәрәфдән аиләләр ичәрисиндәки тәбәгәләшмәни, о бири тәрәфдән тәхрибатчылыға гәдәр кәлиб чыхан дүшмән зијанчылығыны әтрафлы вә кәскин бир шәкилдә көстәрә биләчәк вә совет әмәкчиләринә сигнал ола биләчәк бир мәсәлә Әбүлһәсәнин јарадычылығында биртәрәфли, гисмән сүн'и вә мешшан мигјасында һәлл едилир.

Синфи мүбаризәнин ән гаты тәзаһүрү олан белә зијанчылыг фәалијјәтинин көкләри, бу ишләрин тәшкилатлы шәкилдә апарылмасы, белә ишләрин јалныз тәсадүфи вә тәк-тәк

һаллардан ибарәт дејил, бәлкә мүәјјән дөврдә синфи дүшмән чыхышлары үчүн характерик бир һадисә олмасы «Өлдүрдү» һекајәсиндә көстәрилмир. Бурада Әбүлһәсәнин илк һекајәләри үчүн характерик олан нөгсанлардан: билаваситә тә'сирдән, һадисәләри саф-чүрүк етмәдән, мәсәләнин маһијјәтинә вармадан, һадисәнин јалныз заһири илә кифајәтләнмәкдән ирәли кәлән мүвәффәгијјәтсизликләрдән дә бәһс етмәк лазым кәлир.

Мисал үчүн «Бошанды», «Гаровулчу» вә «Араз» һекајәләрини көстәрә биләрик. Әбүлһәсәнин һекајәләриндә чидди вә дәрин ичтимаи мәсәләләрә тәсадүф етмиш охучу чох заман јазычынын бу һекајәләрдә нә демәк истәдијини белә ајдынлашдыра билмир.

«Бошанды» һекајәсиндән чыхарылачаг идеја нәдир?

Савадсыз, лакин арвадыны чох севән бир әрдән зорла чыхыб савадлы әрә кедән Минанын Гызыл Ордуја кедән әввәлки әрини мәһрибанлыгла јола салмасы охучулары анлашылмазлыг ичәрисиндә бурахыр. Һәмчинин «Араз» һекајәсиндә дә јазычынын әсас идејасы ајдын дејилдир. Совет дүшмәни, сејид-молла вә даһа сонра контрабандчы-гулдур олан Гуламәлинин арвады Товуз, әри «өзүнү дүзәлтмәк үчүн» Ирана кетдикдән сонра ондан бошаныр, партијаја кирир, дәјишир вә рајонда гадын тәшкилатчысы сифәти илә чалышыр. Сәрһәд бојундакы кәндләрдән бирисиндә чалышаркән, гачагчылыг едән вә беләликлә, башга ад алтында һаман кәндә кәлән вә совет идарәләринә сохулмаг истәјән кечмиш әри Гуламәли илә үзләшир.

Товуз ондан ајрылдығыны, онун артыг советләрә дүшмән олдуғуну вә она һеч вәчһлә көмәк етмәк мүмкүн олмадығыны гәти олараг е'лан едир. Лакин ертәси күн Гуламәли өз јолдашлары илә Товузун отағына сохуларағ ону Ирана гачырмаг истәркән, сәрһәд мүһафизләри тәрәфиндән вурулуб өлдүрүлүр. Чибиндән мүхтәлиф адлы паспортлар чыхан вә сәрһәд мүһафизә рәисинин «мәшһур гачаг-гулдур» дејә таныдығы бу адамын мејди үзәриндә болшевик Товуз ағлајыр вә һејрәт ичиндә галан динләјәнләрә белә дејир:

«Бу бир хан, бир бәј, бир дүшмән оғлу олсајды, јанмаздым, бу бир бәдбәхт иди. Јаландан адыны сејид гојан бир јохсул, бир зәваллы... бир бәдбәхт иди... анчаг јолдан чыхмыш, јолуну азмыш бир адам, бир јазыгды... мән ону таныјырдым... беш ил әввәл мәним әримди».

Гәтијјән Совет һөкүмәти илә барышмајан бир моллајә, сәсдән вә һүгугдан мәһрум едилмиш бир адама, Ирана гачдыгдан сонра белә, дүшмәнчилијини унутмајыб сәрһәд бојунда гачагчылыг вә гулдурлугла мәшғул олан бир чанијә, чүрбәчүр сахта сәнәдләр алтында өзүнү совет мә'муру гәләмә-

вермәклә олмазын фырылдаглар едән маһир биҝ аферистә белә ачыма, күнаһларыны азалдараг јалныз «јазыг вә завал-лы»—дејә өлмәсинә тәәссүф едиб јанмаг кечмиш перевал-чыларын* «һуманизминә» охшајыр. Дедиҝимиз кими, Әбүл-һәсәнин «Бошанды», «Араз», «Гаровулчу» вә бу кими һека-јәләриндәки мүвәффәгијјәтсизлик онун јарадычылығында мүәјјән дөврдә өзүнә јер тапан билаваситә интибадан, һади-сәләрә диалектик материализм објективлији илә јанашмама-сындан, шүурдан чох тәһтәлшүурү аләмә е'тимад етмәсин-дән ирәли кәлмишдир.

III

Бу нөгсанларын чоху Әбүлһәсәнин илк һекајәләринә аид-дир; һалбуки, Әбүлһәсән бу һекајәләрдән башга, бир нечә бөјүк роман мүәллифидир. Илк, мүвәффәгијјәтсиз «Бурахы-лыш» романындан сонра (нәшр едилмәјән бу романда мүәл-лифин јарадычылығында олан бүтүн нөгсанлар јер тапмыш-ды) Әбүлһәсән «Јохушлар» романыны вә даһа сонра «Дүнја гопур» адлы бөјүк романы јазды. Инди артыг «Софи» мүәл-лифи илә романлар мүәллифи арасында бөјүк бир мәсафә вардыр. Мүәллиф бөјүк бир јарадычылыг јолу кечмиш, бу јол бир јүксәлиш јолу олмушдур.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында әһәмијјәтли бир һадисә олан «Јохушлар» романы Әбүлһәсәнин јарадычылығында хүсуси јер тутур. Әсәр Азәрбајчан кәндләриндә колхоз һәрә-катынын илк илләрини вә бу илләрдәки синфи мүбаризәни тәсвир едир. Кәндләримиздәки капиталист галыгларынын вә руһаниләрин дүшмәнчилијинә бахмајараг кәндин јохсул вә ортабабларынын коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында көһнә феодал тәсәррүфат үсулунун зәифлијини, мискинли-јини һисс едәрәк кәнди јени сосиализм тәсәррүфаты релсләр-ә салмаға башладылар.

Колхоз һәрәкатынын кенишләнмәси синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Өлкәмиздә синфи мүбаризә мүхтәлиф шәкилләрдә кедир; лакин бүтүн бу-лирик ки, кәнддә кедән синфи мүбаризәни јалныз ајры-ајры мүбаризә тәзаһүрләрини, ајры-ајры һадисә вә фактлары көс-тәрмәкдән ибарәт һесаб етмәк олмаз.

Јазычы синфи мүбаризәни тәсвир едәркән, кәнддәки син-фи гүввәләри, онларын гаршылыглы мүнасибәтини ајдын етмәли, синфи мүбаризәнин әсас һәрәкәтверичи гүввәләрини,

* «Перевал» әдәби групунун нүмајәндәләри 1923—1932-чи илләрдә јазычынын өз дөврүндән асылы олмадығыны иддиа едир, субјективизмә, фиссијјата гапылыр, әдәби төһрүбәдә исә синфи дүшмәнә рәһм өјадыр-дылар.

бу мүбаризәнин һәрәкәт вә инкишаф ганунуну ачыб көстәр-мәлидир.

Әдәбијјатымызда бир чох һекајә вә ше'рләр сајмаг олар ки, бунларда голчомагларын вә голчомаг гујругларынын фәал колхозчулара суи-гәсд етмәси, колхозун трактору хараб етмәләри, от вә тахыл тајаларыны јандырмалары, кәндли мүхбирләри тә'гиб етмәләри, өлдүрмәләри вә башга чина-јәтләри тәсвир едилир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, бу әсәрләрдә һәгиги синфи мүбаризә јохдур.

Буну да гејд етмәлијик ки, синфи мүбаризә мәсәләсини бә'зи јазычылар чох бәситләшдирир, садәләшдирир, ону ушагларын гачаг-гулдур ојунуна охшадыр, синфи мүбаризәјә бир нөв мачәрачылыг руһу верирләр.

Белә һекајәләрдә синфи мүбаризә тәсвир едилән маче-ралы һадисәләр үчүн материалдан башга бир шеј олмур. Исте'-дадлы һекајәчиләримиздән олан Сабит Рәһман белә бә'зән бу јанлыш тә'сирләрә гапылыр. Онун «Һүчум» журналында дәрч олунмуш «Өлүмдән гүввәтли» һекајәсиндә бир кечә-нин ичиндә синфи дүшмәнләр үч-дөрд јердән колхоза зијан вурурлар, бир кечәнин ичиндә тахыллары зәһәрләјир, колхоз ишчиләриндән бирини вururлар. Бу зијанчылыг бөјүк бир бәла кими колхоза һүчум едир вә колхоз сәдринин тәһ-рәманлығы сајәсиндә асанлыгла арадан галдырылыр, дүш-мәнләр мәғлуб едилир. Һәр шеј садә, чох асан, тәһлүкәсиз горхусуз һәлл едилир.

Әбүлһәсәндә биз бу нөгсанлары көрмүрүк: о, синфи мүбаризәни бүтүн мүрәккәблији вә чиддилији илә гојур вә онун мүхтәлиф формаларда кетмәсини көстәрмәклә колхоз һәрәкатынын инкишафы илә әлагәләндирмәјә чалышыр.

Әһмәд киши колхоз һәрәкатынын барышмаз дүшмәнидир, һәр һансы јол илә олурса-олсун колхозу зәифләтмәјә вә ор-табабları өз нүфузу алтына алмаға чалышыр. Әһмәд киши ахмаг вә зәиф адам дејилдир. О көрәчәји иши әтрафлы дү-шүнән, ағыллы, бачарыглы бир адам, «чарыглы бир јурист-дир». Әһмәд киши һәтта бачарыглы вә дирибаш ортабаб колхозчу Бабачаны да өз тәрәфинә чәкиб нүфузу алтына са-лыр вә онун васитәсилә колхоз әлејһинә мүбаризә апармаға башлајыр. Нәһајәт, ики колхоз арасындакы мүбаһисәли торп-паг бөлкүсүндән истифадә едәрәк, һачы, молла вә көһнә кәнд кохасы илә бирликдә сахта сәнәд дүзәлдир, торпаг бөлкү-сү мәсәләсини позмаға вә белә чыхмаг, колхозчулар арасында-кы зиддијјәти кәскинләшдирмәјә чалышыр.

Колхоз һәрәкатынын илк илләриндә кәндләримиздә Әһ-мәд киши кими голчомаглар чох иди вә колхоз әлејһинә ниф-рәтләрини дә кизләтмирдиләр. Онлар өзләринә өлүм кәтирән

коллектив тәсәррүфаты вар күчләри илә рәдд етмәјә чалышырдылар.

Әһмәд киши колхоза гаршы һеч бир дүшмәнчиликдән чәкинмир. Вахтилә онун кәнддә вә рајонда танышы вармыш, етдији чинајәтләрин үстүнү өртүб басдырармыш. Лакин сонралар о, гојун дәрисинә кирир вә бу чинајәтләри башгасынын, күман кәлмәз, е'тибарлы адамларын, Бабачанын әли илә едир. Хүсуси мүлкиҹјәтинин, дәјирманынын, јеринин, тәсәррүфатынын әлдән чыхмасы ону кетдикчә гудузлашдырыр. Јолдашлары «бу бош ишдән» әл чәкдикләри вә Әһмәд кишидән узаглашдыглары һалда, о, колхоз әлејһинә дүшмәнчиликдән әл чәкмир вә тамамилә мүвәффәгиҹјәтсизликдән сонра, бүтүн бу ишләрин баиси сандығы чолаг Нәбинин гызы Гумруну атыр вә өз дүшмән симасыны бүтүн колхозчу-кәндли күтләси гаршысында мејдана чыхарыр.

Әбүлһәсән Әһмәд киши образында гәддар бир колхоз дүшмәни сүрәти јаратмышдыр. Әлбәттә, бу дүшмән заһирән о бири кәндлиләрдән чох шејлә фәргләнмир, о, башга адамлар васитәсилә дүшмәнчилик јеритдији үчүн ону тез ифша етмәк дә мүмкүн олмур. О, заһирән колхоза өзүнү дост көстәрмәјә, һətта колхоза кирмәјә белә чалышыр, лакин ичәрисиндәки гудузлуг күндән-күнә артыр, бә'зән тәрәддүд етдији анлар олурса да, «анбаан ичиндә галхан гудузлуг, чанаварлыг оду онун бүтүн мүһакимәләрини алт-үст едир. О, «јох, јох, әл чәкмәк олмаз! Өлмәк вар, дөнмәк јох!»—дејир.

«Јохушлар» романында бир нөгсан вардыр, о да мүәллифин кәнддәки синфи гүввәләрин гаршылыглы мүнасибәтини, гәһрәманларын зиддиҹјәтли әһвали-руһиҹјәсини көстәрмәјә чалышаркән, инсанлары истеһсалатла, тәсәррүфатла бағламаг ишиндә чәтинлик чәкмәсидир. Бу әсәрдә сүрәтләр ичтимаи, игтисади планда верилмәмишдир. Истәр колхозчуларын вә истәрсә фәрди тәсәррүфатчыларын кәнд игтисадиҹјатында мөвгеләри, мәнафеләри ачыг көстәрилмәдији кими, колхозун күндәлик ишләри дә зәиф тәсвир едилмишдир. Буна көрәдир ки, јалныз Әһмәд киши јох, ортабаб Бабачан сүрәти дә бүтүн хүсусиҹјәти, чанлылыгы вә мүрәккәблији илә верилә билмәмишдир. Буна көрәдир ки, колхоз үзвү олан Бабачанын Әһмәд кишинин тә'сиринә дүшмәси вә елә дә онун керә гајытмасы, төвбә етмәси сәбәбләри дә охучу үчүн думанлы галыр.

Әли Һүсејнзадә гисмән һаглы олараг јазыр: «Әсәрдәки нөгсанлардан бири дә, олуб-кечән һадисәләрин һеч бир фактa истинад етмәдән јалныз мүәллифин ағзындан нағыл едилмәсидир. Әсәри башдан ајаға охудугда арада колхоз сәдрләри, колхозчу кәндлиләр көзә көрүндүјү һалда, колкозун өзүндән һеч бир әсәр јохдур...»* вә нәһаг јерә һ. Мәһди Әбүлһәсәни мүдафиә едәрәк бу фикрин доғру олмадығыны иддиа едир вә дејир: «Әбүлһәсән бурада колхозун ишләриндән бәһс едә билмәзди, колхоз һәлә гурулмамыш олдуғу һалда, онун ишләриндән данышмаг, фантазијалар гурашдырмаг, шүбһәсиз ки, јанлыш оларды. Әбүлһәсәнин тәсвир етдији дөврдә колхоз һәлә јени-јени гурулурду»**.

Колхозун јени-јени гурулмасы өзү бөјүк ишдир, бу ишин өзүнү әсәрдә көстәрмәк лазымды, бунун үчүн һеч бир фантазија гурашдырмаға еһтијач јохдур.

Бурасы јахшыдыр ки, әсәрдә типләр донмуш вә һәрәкәтсиз бир һалда верилмир, романын алты ајлыг бир дөврү әһатә етмәсинә бахмајараг типләр инкишаф едир вә шүурларындакы көһнәликләри дәјишәрәк тәрәгги едирләр. Лакин бу дәјишмәнин јолуну доғру әкс етдирмәкдә Әбүлһәсән чәтинлик чәкир.

Артыг һамымыза мә'лум бир мәсәләдир ки, инсанын шүуру синфи практикада, ичтимаи мүһитин тә'сири алтында дәјишир, кәнддә инсанлар колхоз һәрәкатының тә'сири алтында фәрдиҹјәтчилик вә хүсусиҹјәтчилик хасиҹјәтләриндән әл чәкир, коллективизмә алышыр вә белә‌ликлә, дәјиширләр. Әлбәттә, инсанлары донмуш бир һалда дејил, һәрәкәтдә вә инкишафда тәсвир етмәк асан иш дејилдир, бу чәтин мәсәләдән Әбүлһәсән горхмамыш, лакин романын көстәрдијимиз әсас бу мәсәләни дүзкүн һәлл етмәсинә мане олмушдур.

Шәһәрдән колхоза рәһбәрлик етмәк үчүн көндәрилмиш коммунист Бүнјад бир кечәнин ичиндә өз јанлыш хәтти-һәрәкәтини анлајыр вә ертәси күн өз нөгсанларыны ислаһ едир вә дәјишмиш бир һалда мејдана чыхыр ки, бу дөнүш һеч бир бәдии инандырычылыға малик дејилдир.

Онун дәјишмәсинә нә колхозун иши, нә кәнддә кедән кәскин синфи мүбаризә, нә коммунист јолдашларынын (Азадын, Гумрунун) төвсијә вә хәбәрдарлыглары вә нә дә башга амиллəр тә'сир етмир; о бир кечә сәрхош һалда өз вәзиҹјәтинин рәзаләтини дүшүнүр, бүтүн бунларын бир партијалыја јарашмајан иш олдуғуну һисс едир вә Бабачанын бүтүн фырылдагларыны дујараг ону өзүндән рәдд едир***.

Тәнгидчиләрин чох доғру олараг көстәрдији кими, Әбүлһәсән бу мәсәләләри, јә'ни инсан психолоҝисинин дәјишмәси

* Әли Һүсејнзадә. «Јохушлар», «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1932, № 3—4.

** һ. Мәһди. «Әдәби дөјүшләр», 1932, сәһ. 68.

*** Бурада гејд етмәлијик ки, Әбүлһәсән «Јохушлар» романының икинчи нәшриндә хејли ислаһат апармыш, хүсусән Бүнјадын дәјишмәси мәсәләсини тәкмилләшдирмишдир. Биз әсәри биринчи нәшри үзрә тәнгид етмәклә мүәллифин инкишаф јолуну ајдынлашдырмаг истәјирик.

məsələləriniи doğru həll etməmişdir. Konkret varlıq və bu varlığın insanlara tə'siri məsələsi bir tərəfə buraxılaraq, insanın jalnız düşüncə və mühakimə jolu ilə dəjişməsini göstərmək Əbülhəsən jaradıcılığının ilk dövrünə aid nəsanlardan, bilxassə «Sofi» hekajəsi üçün xarakterik olan nəsanlardandır.

Romanın əsas surətlərindən biri də Gumrudur. Gumru kənddə kolxoz həjatının rəhbəridir. Sinfi mübarizənin mahijjətini anlajan, kəndlilərə janaşmağı bacaran, kecə-kündüz jorulmadan çalışan və çapalajan bir kommunistdir. O, həp kolxoza kirən kəndlijə inanmag mümkün olmadığını, onları bir-bir tanımag, öjrənmək lazım kəldijini bilir və bunu Bünjada da tövsijə edir. Babaçana da ehtijatla janaşmağı tapşırır. Lakin bütün güvvətli və saglam çəhətləri ilə bərabər Gumru da bə'zən öz bolşevik sajıglığını itirir və Bünjadın səhvlərinə köz jummağa başlajır. O, bir kün Bünjadın janına kələrkən Babaçanın başına topланmış olan golçomag, koxa və başçalarının sevinc edib külüşdüjünü eşidir və ərzu edir ki, kaş Bünjad burada olajdı, mən Babaçanın bu həpəkətini (jə'ni şübhəli adam olmasını) ona göstərəjdim. Gumrunun sinfi düşmənə garşı mübarizəti bununla həll edilir. Daha sonra, Bünjadın Babaçana daha çox janaşdığını və onun tə'sir altına düşdüjünü bildirdi halda: «Nə borçuma, onunla gejri-rəsmi nə üçün danışmaçağam ki?»—dejə düşünür və partija bürosunu közləjir.

Gumru bir jerdə hətta Bünjadın səhvlərini örtüb basdırmağa çalışır və araja çıxan çətinlikləri objektiv səbəblərlə doğrultdur; belə işlər, belə çətinliklər «ançag bizim kəndlərdə» dejil, Sovet Ittifagının hər tərəfində kolxoz həpəkatı garşısına belə-belə maneələr çıxmırmı, hələ çıxmajaçagmı?»—dejir. Bu surətlə Gumru sübut etməjə çalışır ki, Bünjadın fəalijjəti sinfi mübarizədə əsas rol ojnamır. Bünjad hər vür həpəkət etmiş olsajdı, bu çətinliklər mejdana çıxaçagdı.

Lakin Gumrunun Bünjada garşı belə münasibəti əsərin kedişində safa çıxarılır, jə'ni belə bir münasibətin səmimi dostluğ münasibəti olmasını inandırıçı şəkildə verilir.

Gumru partija məktəbini və kooperativ kursunu bitirmiş savadlı və möhkəm bolşevik olsa da, həp halda kənc bir Azərbajçan gadınıdır. Müəllif bu gadını schematik bir şəkildə vermeməjə çalışmışdır. Əbülhəsən bu jeni gadın surətini bir az idealizə etmiş olsa da, çanlı insan kimi vermişdir, Gumruna zəif və güvvətli tərəfləri ilə təsvir etməjə çalışmışdır. Gumru ilə Bünjad arasında

iki kommunist kolxoz rəhbəri arasında olan əlagədən başga bir də gadınla kişi arasında olan əlagəjə bənzəp əlagə vardır. Bu münasibət romanda xəfif verilmişdir, hətta oxuçu Gumrunun Bünjadı sevib-sevmədijini də ajdın körmür. Lakin şüurlu bir kolxoz rəhbəri olan Gumrunun oppортунист Bünjada garşı gejri-təbii və janlış münasibətlərindən hiss etmək olur ki, Gumru Bünjada garşı lagejd dejildir. Romanın sonuna doğru Nüşünün mejdana çıxmacı ilə məsələ ajdınlaşır. Bünjad Nüşünü (Babaçanın gızını) sevir, Gumru isə onun nəzəriндə «həjat joldaşı olmag üçün» jarамır.

Gumru müsbət surətlər içərisində mühüm jer tutur. Əsrlərlə içtimai həjatdan galın və gara divarlarla ajrılmış Azərbajçan gadını bu kün şüurlu sosializm guruçularının ilk sıraларında kedir. Jollar çətin, dolaşıq və jохушdur, bu jохушларда büdrəməmək, jıxılmamag, səhv etməmək çətindir.

Gumru jeritdiji partija xəttinin galib kələçəjinə möhkəm inanır, o inanır ki, bu kün müvəqqədid olan, hələ xüsusijjətçilik psixolokijaларını dəjişməjən колхозчулар, çanı ləzələr sabah dəjişib şüurlu sosializm guruçusu olaçaglar; o inanır ki, bu kün dişi ilə, dırnağı ilə колхоза garşı duran Əhmədi kişilər sabah tamamilə aradan galdırılaçaglar; o inanır ki, bu kün golçomag tə'sirinə gapılan ortabab Babaçan saglam partija rəhbərliji altında dəjişib jохсуллар тәрəфинə keçəçəkdir; nəhajət, o inanır ki, колхоз və kənd həjatı ilə, sinfi mübarizə formaları ilə jaxşı tanış olmajan kənc işçi Bünjad sabah dəjişəçək, öz səhvlərini e'tiraf edərək düzəlçəçəkdir. Gumru bütün bunları biləpək коммунист партијасының və proletariatın rəhbərliji nə, əməkçi kütlələrin güvvətinə e'tigadla inanarag, keçə-kündüz çalışır. O, biləkdən aşağı bir əlini itirmiş oldugu jохушлу jolларда колхоз гурур, səhmətkeş kəndli kütlələrini kollektiv təsərrüfat ətrafında sıxlaşdırır və «dajan, bir kör bu jохсул kənd, bu dахмалар нечə olaçag, kör birləşmiş olan səhmət машының kəməji və партијамызын rəhbərliji ilə nələr edəçək, nələr jaradaçag?»—dejə колхозчуларда kələçək mübarizələrə ruh jüksəkliji ojadır.

* * *

Əbülhəsən «Jохушлар» əsəriндə колхоз гурулушумуздакы мүвəффəгijjətlərdən çox, çətinlikləri, ağırlıqları, jохушları göstərməjə çalışmışdır. O, bə'zi jeni başlajan jazıçılarımız kimi, çətinliklər üzəriндən asanlıqla

атылан колхоз һеркулесләри, партија рүстәм заллары јаратмаг истәмәмишдир. Әбүлһәсән фәрди хүсусијјәтчи бир кәндә, көһнә феодал тәсәррүфат системи мөвһуматындан ајрылмамыш кәндлиләр арасында коллектив тәсәррүфат гурулушунун башланғычыны вә бунун чәтин, лакин доғру јолла кетдијини көстәрмәк истәмиш вә буна мүвәффәг дә олмушдур.

Романын икинчи вә үчүнчү һиссәси һәлә јазылыб мејдана чыхмамышдыр. Әбүлһәсән бунларын үзәриндә ишләмәкдәдир. Лакин «Јохушлар»ын биринчи һиссәси өзү-өзлүјүндә там бир әсәрдир. Мүәллиф бу һиссәдә белә, кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә кедән колхоз гурулушунун јүксәлиш вә перспективини көстәрә билмишдир.

IV

Биз һәлә илк әсәрләриндән башлајараг Әбүлһәсәндә бир хүсусијјәт көрүрүк. О, инсан илә чох мәшғул олур, јалныз мәнфи типләр дејил, мүсбәт типләр јаратмаг уғрунда чалышыр, инсанлара бу күнкү сосиализм гурулушунда тутдуғу мөвгеји илә гијмәт верир, онларын фәалијјәти вә чәмијјәтдәки ролу илә кифајәтләнмир, бәлкә инсанларын дүшүнчәләри, әһвали-рүһијјәләри, арзу вә үмидләри илә дә охучулары таныш едир. Биз онун гәһрәманларынын дахили вә харичи инкишафыны көрүрүк. Бу инкишаф үчүн өзләриндә габилијјәт тапанлар јашајыр вә бүкүнкү гурулушда бир јарадычы кими иштирак едәрәк ирәлиләјирләр (Гумру, Ајаз, Бүнјад, Бабачан кими), өз фәалијјәтләри илә тарихи керијә чәкмәк истәјәнләр исә үмуми ахындан кәнарда галыр, јашамаг үчүн сон күчләрини вурур, лакин сонда мәһв олурлар (Софи, Гуламәли, Әһмәд киши кими). Инсан—Әбүлһәсәнин јарадычылығында әсас јер тутмагдадыр. Инсан—чанлы, бүтүн мүхтәлиф, мүрәккәб вә зиддијјәтли хүсусијјәти илә дәриндән-дәринә әкс етдирилән инсан—Әбүлһәсән јарадычылығынын хүсусијјәтләриндән биридир. Бу хүсусијјәт онун јени әсәри олан «Дүнја гопур» романында да көркәмли јер тутур.

«Дүнја гопур» романында бир чох мараглы мәсәләләрә тохунулмушдур.

Азәрбајчанын узаг бир гәсәбәсиндә апрел ингилабынын гаршыланмасы вә Совет һөкумәтинин гуруларағ мүдафиә едилмәсини тәсвир едән бу роман мүсават һөкмранлығынын дағылдығы күндән ермәни вә азәрбајчанлы әмәкчиләринин гардашлашмаға башламасы, әксинә оларағ һәмин милләтләрин варлыларынын бир-бириня гошуларағ ингилаб әлејһинә мүбаризә апармасы, зијалыларын ингилабдакы ролу,

ингилабын илк илләриндә охумуш, чалышган азәрбајчанлы ишчиләрин азлығы, синфи дүшмәнә гаршы мүбаризәдә вә ингилабын мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнмәсиндә коммунистләрин ролу кими бир сыра мәсәләләрә дә тохунур вә ингилаби кечмишимизин бөјүк бир сәһифәсини бәдии сурәтләндә ишыгландырыр. Лакин буна бахмајараг бурада да әсас мәсәлә инсан мәсәләсидир. Ингилабын гәләбәләрлә нәтичәләнмәси үчүн зәрури олан инсан!

«Дүнја гопур» романында, һәр шејдән әввәл, биз кениш вә зәнкин бир инсан галерејасы илә таныш олуруг. Бурада: шүурлу вә бачарыглы, лакин бир аз «јумшаг» коммунист Бүләнддән тутмуш, ингилабы «басыб кәсмәкдән, дөвләтләрин анасыны ағлатмагдан» ибарәт билән вә даим «ингилаб әлдән кетди»—дејә тәләсән Вејсә гәдәр; партијалылығын «чәнә-чүнә иш олмадығыны, фиргәчинин полад кими олдуғуну» билән, һәр заман Вејсә «кет, башыны дәјиш»—дејә белиндән бир маузер асмаг ешги илә чырпынан Зејналдан тутмуш бир сәссиз кино актјору кими данышмамаға чалышан, пулун, хош күнүн досту олан, сон дәгигәјә гәдәр нә мәсләкә хидмәт етдији думанлы галан вә даима «ингилаб бу!»—дејә тәкрар едән түркијәли коммунист Чамала гәдәр; Ленинин дедији кими, өз хүсуси вә тәкраредилмәз јолу илә ингилаба јанашан зијалы мүәллим Нәчмидән тутмуш узун заман тәрәддүд кечирдикдән сонра әмиси Һәмзәнин гулдур дәстәсинә гошулан вә о дәстәјә говушмадан атла бир јердә гајадан јуварланыб өлән Гадирә гәдәр... бир сыра инсанларла таныш олуруг. Бу адамлар елә усталыгла јарадылмышлар ки, һәр бириси өз мүхтәлиф вә мүрәккәб хүсусијјәти илә охучунун көзү гаршысында чанланыр. Сурәтләр статик шәкилдә верилмәмишдир, һамы инкишаф едир, бу инкишаф өлкәдә кедән ингилаби һәрәкатла сых сурәтдә бағлыдыр. Һәр бир образын инкишафы нәтичә е'тибарилә онун ингилаба јахынлашмасы вә узаглашмасы илә изаһ едилир.

Гәсәбәјә «болшевикләр, болшевикләр!» нидасы чатар-чатмаз, чохдан көзләнилән бу ингилаба гаршы һәр кәсдә мүхтәлиф мүнасибәтләр ојаныр. Ахшам чағы «Өвлија гәбри» үстүндән бөјүк бир шәнликлә гајыдан күтлә ичәрисиндә чүрбәчүр сәсләр ешидилмәјә башлајыр.

Һәлә шәнлик давам едир, сејрдән гајыдanlар граммофон чаларағ, ојнајарағ, әјләнәрәк кәлирләр. Лакин болшевикләрин кәлмәси хәбәри өз тә'сирини дәрһал көстәрмәјә башлајыр.

Бошбоғаз, пантүркист Аға Сәфәр бу хәбәрә инанмадығыны вә онунла һесаблашмаг белә истәмәдијини анлатмаг үчүн «Ал, шу мүсават маршыны гој да чалсын»—дејир. Илләрлә ағаларын истисмары алтында белини әјмиш олан муздур «чо-

пур» Вејс исә: «Јенә мүсават маршы? Бу шоғәрибин сәсини кәссәнә, адә»—дејә үсјан едир. Даһа бир башгасының: «Приставын пагонуну гырдылар!», «Начальникин тапанчасыны ачыблар!»—дејә кәтирдији хәбәр үзрә Вејс «хырылтыја дүшмүш һејван кими хырылдајараг» мүсаватын өлүм маршыны чалан граммофону гучағындан јерә бурахыр, бир даш көтүрәрәк пластинкаја чырпыб гырыр, онун чалдығы баггаллар маршыны сусдурур. Һејрәтдән вә горхудан бир-биринә кечмиш олан һәмзәјә, Гадирә вә Аға Сәфәрә бахмајараг Вејс атылыр дүшүр, ојунләр чыхарыр вә ингилабы даһа јахшы вә мүвәффәгијјәтли кечирмәк үчүн чан атыр.

Бакыда пролетариат һөкүмәти әлә алмышдыр, артыг мүсават јохдур: «Мәһв олсун мүсават һөкүмәти, нечә ки олду! Јашасын Шура һөкүмәти!». Гәсәбәнин муздур вә шәрбафлары ингилабы алғышлајырлар, лакин гәсәбәнин ағалығыны өзәлләринә алмагда чәтинлик чәкирләр. Гүввә јох, мөһкәм партија тәшкилаты јох, јалныз варлыја гаршы кәскин бир кин вә нифрәт вар! Бу нифрәтлә гајнајан муздур Вејс, Зејнал вә Әзиз дә ингилаби дујғу илә һәрәкәт едир, өз көмәксизликләрини һисс едир, лакин артыг дүшмәнә гаршы амансыз олмаглазым көлдијини дә унутмадан гәсәбәнин бүтүн јохсул вә муздурларыны әтрафларына јығмаға башлајырлар. Муздур Әзиз һәм јашлы вә һәм дә тәчрүбәлидир, Бакыда олмушдур, тә'тил көрмүшдүр. Ингилабда гајда вә ганун олдуғуну билир вә өз јолдашларыны бу ингилаби гануна табе олмаға мәчбур едир. Вејс исә ганун-гајда танымаг истәмир: «Ингилабда гајда-гануп олмаз. Һүчум дүканлара, карханаларә, варлы евләрина! Малларыны, арвадларыны, гызларыны...» — дејә ингилабы анархистчәсинә баша дүшүр.

Вејс ингилаби һәрәкатын сојумасындан, чамаатын һәвәсдән дүшмәсиндән горхур, варлылардан интигам алмагда кечикмәк истәмир. Синфи дүшмәнә гаршы о чох амансыздыр, биринчи күндән бүтүн варлыларын «анасыны ағлатмаг» истәјир. Лакин ондакы ингилабчылыг «фитри» бир ингилабчылыгдыр, бу ингилабчылыг көмәксиз вә күчсүздүр. Чүнки Вејс ингилаби тәчрүбәдән, нәзәријјәдән, шүурдан узагдыр. О, ики кәлмә сөзү мәнтиги олараг бир-биринә битишдирмәји белә бачармыр. Мәсәләни дәриндән гојуб өз фикрини исбат едә билмир, сөзүнүн кәсәри јохдур. Одур ки, о, һәр заман өз гардашыны хатырлајыр, «ah, Бүләнд бурада олсајды!» дејә тәәссүф етмәли олур. О, өзүндәки ингилаби, синфи дујғу илә бир чох шејләри һисс едир, нөгсанлары көрүр; лакин бу нөгсанлары ислаһ едә билмир. Билик вә тәчрүбә чәһәтиндән зәиф вә јохсул олдуғуну өзү дә бә'зән һисс едир вә Бакыдакы гардашы Бүләнди—бир ингилаби тәчрүбә кими арзулајыр. Ај јарым сонра Бүләнд партија тәрәфиндән гәсәбәјә ишләмәјә көндәриләркән Вејс она шикајәт едир: «О вахт бурада олајдын!..» дејир, «валлаһ, о сөзләр ки, бу күн сән дедин, мән дејирдим. Анчаг ағзыма бахан јох иди».

Бу авамлыға, тәчрүбәсизлијә вә дикәр тәрәфдән синфи дүшмәнчилик темпераментинин кәскинлијинә көрәдир ки, Вејс тез-тез бүдрәјир, Бүләндин дедији кими, о, објектив олараг «чох вахт бизә јох, дүшмәнә көмәк едир». Зејналын һәр заман она зарафатча дедији «кет, башыны дәјиш» сөзүнүн маһијјәтини анламаға башлајан Вејс өзүнү Бакыја салмаг ешги илә чырпыныр. Мүвәггәти олараг нүмајәндә сифәти илә Бакыја кетмәси она һеч бир фајда вермир; о, јенә Бүләндин бә'зи һәрәкәтләринә (мәсәлән: варлы балаларыолан Гадирә, Сонаја јумшаг мүнасибәт бәсләмәсинә) тәәччүб едир, ону дүшмәнә гаршы јумшаглыгда тәгсирләндирир. Бүләнд партијанын тапшырыгларына әсасланан вә онлары гәсәбәдәки шәраитә көрә һәјата кечирмәјә чалышан, ингилаби фәалијјәтдә практика илә нәзәријјәни бир-бириндән ајырмајан кәнч коммунистдир.

Вејс, нәһајәт, өзүнүн тамамилә биликсиз вә силаһсыз олдуғуну һисс едир. Синфи дүшмәнә галиб кәлмәк үчүн нифрәт вә дүшмәнчилик аздыр, синифләрин мүтәгабил мүнасибәтиндәки гануну билмәк, ингилабын нәзәријјәсинә саһиб олмаг, чох билмәк, дүшмәндән даһа чох билмәк лазымдыр. Сон һадисәләр заманы Ашағы Күллү кәндиндә бурахдығы сәһвдән сонра Вејс чох дүшүнмәјә башлајыр вә, нәһајәт, белә бир гәрара кәлир: «Мән јаваш-јаваш ганмага башлајырам. Дејәсән башымыза кәләнләр мәнә бир шеј өјрәдир, анчаг бу өјрәнмәк Бакыда тамам олачаг... кәрәк кедәм, охујам, ишләјәм, Зејнал демишкән, башымы дәјишиб, ондан сонра кәләм...».

Ингилаби нәзәријјәдән хәбәрсиз олан Вејсдә, доғрудан да, өз һәрәкәтинин доғрулуғуна е'тимад, гәсәбәдә чәрәјан едән һадисәләрин дахили маһијјәтини анламаг гүввәти јохдур. Онун ингилаби һәрәкәти тәбии ахын һәрәкәтидир. Онда истисмарчылар синфинә гаршы илләрдән бәри кәскин бир нифрәт, гаты бир дүшмәнчилик һазырланмышдыр. Онда дағыдычы, көһнә ағалығы девиричи гүввә даһа чохдур; пролетар ингилабынын вәзифәси исә јалныз јыхмаг, кәсмәк вә «ағлатмагдан» ибарәт дејил, бәлкә пролетариат һакимијјәти өз әлинә алдығы күндән еjни заманда сабаһкы сосиализм гурулушу уғрунда мүбаризә апарыр. Пролетариатын тарихи вәзифәси олдуғча бөјүкдүр. Бу бөјүк вәзифәни исә ингилаби нәзәријјәсиз јеринә јетирмәк мүмкүн дејилдир.

«Ингилаби нәзәријјәсиз ингилаби һәрәкат ола билмәз» (Ленин). Вејс вә Бүләнд сурәтләрини јарадарканә, Әбүл-

həsən həmin bu məsələnin həllində tutmuşdur. Proletariat kommunist partiyasının Marks-Lenin ingilabi nəzəriyyəsinə əsasланan mənkəm və sınanmış rəhbərliyi altında hakimiyyəti əlinə alıb, bu rəhbərlik altında hakimiyyəti əlində saxlaya bilən və bu rəhbərlik altında da sosializm quruculuğu məsələlərini düzkün olaraq həll etməyə başlayan. Əbülhəsənin təsvir etdiyi həmin partiya rəhbərliyinin təmsil edən Bülənd, qarşısında duran bir sıra inqilabi məsələləri (milli məsələ, əməkçi zıyalıların öz tərəfinə çəkmək, ortababaları qolçomaqlardan ayırmaq, daxili düşmənlərlə mübarizə aparmaq və s.) həman qüvvətli inqilabi nəzəriyyəyə əsasланaraq düzkün həll etməyə çalışır.

Lakin Bülənd də nöqsansız deyildir. Onda hər bir çanlı insana xas olan zəifliklər vardır; onda bə'zən sayğılar və mənkəmlik sarsılır; onda sinfi düşmənə qarşı nifrət və amansızlıq Beyşdəkinə nisbətən başqadır və bir az da zəifdir. O öz nöqsanlarına tənqidi janaşır; bunun üçün də nəhayət, qardaşı Beyşdə «başlı-başına lıq»la bərabər, mübarizə çəhətlər də körür və: «Kərək anamız səni mənə qatayda, birçə oğul doğayda. O oğul səndən də yaxşı olardı, məndən də»—deməyə məcbur olur.

Romanın əsas qəhrəmanlarından olan bu iki sima üzərində daha çox dayanmaq olardı. Lakin müəllifin əsasən məsələyə doğru janaşdığı seyladiklərimizdən aydındır. Əbülhəsən «Dünya topur» romanında kommunistlərin inqilabdakı rəhbər rolunu təsvir edərkən, kommunistlər sıxasına bir sıra yad sinif nümayəndələrinin soxulduğunu və kommunistlərin eyni zamanda bunlarla mübarizə aparmasını da yaxşı çıxarmış. Çoxçuglugda Kərimbəyə oğullura (nökər) verilən, hələ kimnazijada oxuduğu zaman anarxistlija başlayan, sonralar başı daşdan-daşa dəyən, əsər, maksimalist, anarxist olan, qızıl qvardijaja, daha sonra kommunist partiyasına yazılan Sırat və on altınçı ildə Rusijaja əsir düşən, on yeddinci ildə kommunist partiyasına kirən və Bakıda inqilab oldugdan sonra həzaja e'zam olunan türkijəli Çamal belə jalançı kommunistlərdəndir. Bunlar müəyyən zamanlarda bolşevikçilərlə yoldaş olurlarsa da, tez öz fikirlərindən dönür, öz şəxsi mənafelərini küdür və inqilaba xəyanət etməkdən belə keri durmurlar. V. İ. Lenin xıtda burjua inqilabçılıqlarını xarakterizə edərək köstərmişdi ki, belə inqilabçılıqlar qarsızlıq, səmərəsizlik, tez itaətkar, düşkün, xəyalpərvər bir şəkil almasıdır.

Sırat, doğrudan da, belə bir xıtda burjua inqilabçısıdır. Burjua hakimiyyətinə qarşı «gudzulluğu» səyəsində

onun «insanlıqa olan sevkisi nifrətə dönür», bəylijin yandırır, molla Bəlinin evinə od vurur, Nəçmidən və həmzədən danoş verir, nəhayət özünü gəsəbədə çalışan kommunistlərin xidmətinə verir. Lakin Sırat qarsısı bir mütəraddıdır, o bə'zən şəxsən düşmənə qarşı durmagdan boyun qaçırır və iş konkret inqilabi fəaliyyət tələb edəndə düşkünləşir, qorxur, kommunistlərə xəyanət edir. Sırat doğrudan da xəyalpərvər bir şəkil alır, köməksiz bir xıtda burjua nümayəndəsi oldugunu meydana qoyur,—sovet yetimxanasıny odlayan Sonanın janmış vəsədi ilə məşğul olub, ətrafdakı bəyük hadisələrə köz yummagla özünü tamamilə ifşa edir.

Çamal Sıratdan daha anlaşılmaz bir adamdır. O, az danışır, tapşırılan şeyi yerinə yetirir və beləliklə də, düşmənlə əlagə saxladığını kizlətməyə müvəffəq olur, lakin sayğı kommunistlər, nəhayət, onun da şübhəli bir adam oldugunu anlayırlar. Romanın sonunda Bülənd ona deyir: «Sən Sıratdan həriф çıxdın. Amma tələsmə, tezliklə səni də tanıyarıg...» Bolşevik partiyasi belə daxili düşmənlərlə mübarizədə mənkəmlənmişdir. Doğrudur, «Dünja topur»da bu mübarizə zəif kedir (buny da kommunist işçilərin azlıgı, şəraitin xüsusiyyəti ilə izah etmək olar), lakin bu mübarizə kommunistlərin (Bünjadın, Sumbatjanın, Beyşin və başqalarının) fəaliyyətində əsas yer tutur. Bu məsələdə də Beyşlə Bünjad arasında bəyük fərg oldugunu körürük. Beyş Çamalın gəsəbəjə kəldiji ilk kündən ona şübhə ilə baxmaga, onun kəçmişini öyrənməyə çalışır. Sırata da inanmır, «onun sifəti düz sifətə oxşamır»—deyir. Bülənddə isə belə həssaslıg, inqilabi instinkt daha zəifdir; o, insanları işdə sınamaga, joxlamaga, imtahan etməyə çalışır və «jarar», «jaramaz» qərarına bu imtahandan sonra kəlib çıxır.

Romanda Nəçmi surəti (köhnə yoldaş məsələsi) də maraglıdır. Milləтçiliyin uzun və mürəkkəb jolларla bejnəlmiləlçiliyə doğru inkişafında müəllim Nəçmi çox büdrəyir: tərəddüd edir, lakin kommunistlərin ona düzkün janaşmaları səyəsində tərəddüddən tamamilə əl çəkməsə də, kommunistlərə hüsn-rəğbət bəsləmək dərəçəsinə kəlir.

Bu məsələdə biz «Dünja topur»un başga çəhətlərindən danışa bilməyəçəyik. Bu bəyük və maraglı romana xüsusi məsələlər həsr edilməlidir. Heç şübhəsiz, əsərdə nöqsanlar da vardır; burada şərbafların işi, əmək şəraiti, məişəti keniş surətdə təsvir edilməmişdir, surətlərin bir qismi dumanlı galmışdır və s. a. Lakin biz Əbülhəsənin jaradıçılıqlıgındakı ümumi inkişaf yolunu nəzərdən

кечирәркән романын јалныз әсас инкишаф хәтти үзәриндә дајандыг.

Әбүлһәсән ән јени вә актуал мөвзулардан јазаркән һадисәләр ичәрисиндә чашыб галмыр; о тарихин, һадисәләрин әсас һәрәкәтверичи күввәсини тутуб, бу әсас хәтт үзәриндә өз әсәрини гурур. Онун әсәрләриндә һәјат даима ахыр, һәтта роман битдикдән сонра да охучу һадисәләрин битмәдијини, мүбаризәнин һансы јолла давам етдијини белә һисс едир. Бу исә аз бир шеј дејилдир. Бу, Әбүлһәсәнин совет реализминә јахынлашмагда олдуғуну көстәрир.

Луначарски дејир ки: «Инди сосиалист шүуру нүмунәси көстәрән инсанлары јүксәк дағлара галдырмаг лазымдыр ки, онлара бахараг, һәлә кечмиш көлә һиссинин, көлә фикринин вә е'тијадларынын зүлмүндән хилас олмамыш инсанлар сосиалистчәсинә дәјишиб јенидән јарана билсинләр».

Әбүлһәсән буну бүтүн дәринлији илә анлајыр вә әсәрләриндә буна риајәт етмәјә чалышыр. Доғрудур, бу, романтикасыз олмур (Гумру), белә «сосиалист шүуру нүмунәси верән инсанлар» һәлә көһнәликдән хилас олмајан Чаны ләләләр үчүн бир нүмунәдир, һәтта Чаны ләләләр «нә үчүн бизим белә адамларымыз аздыр»—дејә тәәссүф белә едирләр.

Әбүлһәсән кениш аддымларла ирәлиләјир, сүр'әтлә бој атыр. Хырда һекајәләри үчүн сәчијјәви олан бә'зи сәтһилик, сүн'илик, интуисија үстүнлүју кетдикчә арадан галхыр. О, бөјүк мөвзулара кечдикчә һәјата даһа дәриндән бахмаға, ону даһа дәриндән тәдгиг етмәјә, әсас һәрәкәт һәлгәсини тутуб чәсарәтлә чәкмәјә башлајыр. Бу һәрәкәтин әсас маниверасы олан вә «мәғрур сәсләнән» инсаны бүтүн диалектик варлығы илә әкс етдирмәјә чалышыр. Енкелсин Гаргнесдә бәјәндији «һәгиги сәнәткарлыг чәсарәти» Әбүлһәсәндә вардыр.

V

Әбүлһәсәндән бәһс едәркән, онун дилиндән бәһс етмәмәк олмаз. Онун бәдии дили һаггында сон заманларда белә бир фикир мејдана чыхмышдыр: Әбүлһәсәнин дили гурудур, ағыр вә чәтиндир; дилинин белә ағыр олмасындандыр ки, онун әсәрләрини, хүсусән «Дүнја гопур» романыны охујуб баша чыхан чох аз адам тапылар. Бу, јанлыш бир фикирдир. Доғрудур, Әбүлһәсәнин дили өз хүсусијјәти е'тибарилә бир гәдәр ағырдыр, лакин бу дил јаратмагда олдуғумуз әдәби дилин бир сыра мүвәффәгијјәтли чәһәтләрини дашыјыр. Онун дили индики һалында белә дәјәрлидир. Онун дили зәнкин бир дилдир. О, ән инчә психолоҗи һаллары, ән көзәл тәсвирләри, ән јүксәк, әзәмәтли анлары, севинч вә кәдәр

дәгигәләрини өз бол сөзлү дили илә дүзкүн ифадә етмәји бачарыр.

Сөз еһтијаты зәнкинлији е'тибарилә Әбүлһәсән нәсрлә јазанларымыз ичәрисиндә биринчи јери тутур. Онун дили нәинки гуру дејилдир, бәлкә бә'зән мәнсур ше'р һалыны алачаг дәрәчәдә тәбии вә аһәнкдардыр. Мисал үчүн, ингилаб вә әксингилаб кими ики дүшмән чәбһә арасында галмыш мүтәрәддид Гадири характеризә едән ашағыдакы сөзләрә диггәт единиз: «...Балконда исә һеч нә, һеч кәс. Јај гаранлығы! Тәклик, исаг-мусаг гушунун увултусу. О јанда Бүләнд, Сумбатјан, Вејс, онлар... бу јанда, о театра кетдикдән сонра атланыб һара исә јола дүшән Һәмзә! Ортада исә—һәр ики тәрәфли тәзјиглә әзилән, хырпаланан, һеч нәјә кәрәк олмајан өзү, Гадир. Пуч бир өмүр, бош бир һәјат!!!».

Бу чүмләјә гуру вә чәтин демәк олармы? Башга бир мисал. Әбүлһәсән романын епиграфында охучуларын да өзү кими хатырлаја биләчәјинә шүбһә етдији «о апрел ахшамыны» белә тәсвир едир: «Бу, доғрудан да, сон дәрәчә көзәл бир баһар ахшамы иди. Бу ахшам, онун гучаг долусу илә евләринә апардығы илк баһар чичәкләриндән, јүрүдүкләри јолун ағы үстүнә төкүлән бүлбүл чәһ-чәһләриндән, мәмнун вә кәнч бахышлардан, чәкмәкдә олан әтирли гаранлыглардан, кечә үчүн сәссиз-сәссиз тој башламаға һазырлашан узаг-узаг улдузлардан, нәһајәт, өзүндән бир аз аралы, гадынлар арасында јүрүјән бир гызын бадам көзләриндән, беш-он тели даима јарашыглы алнында долашан шабалыд рәнкли сачындан тохунма бир ахшам иди».

Бу тәсвирдәки күввәтә, көзәллијә (мүтәрәддид, хырда буржуа әһвали-руһијјәли шаир Гадирин көзләри илә сејр едилдијини нәзәрдә тутарсаг), јеринә дүшән хош вә идиллик бојалара шүбһә ола билмәз. Лакин нә едәсән ки, тәнгид ишарәләринин өз јериндә ишләнмәмәси, «бахыш» сөзүнүн «батыш», «онун» сөзүнүн «ону» кетмәси бу көзәл тәсвири ағырлашдырмыш вә думанландырмышдыр. Буну да гејд етмәлијик ки, Әбүлһәсән мүрәккәб чүмләләр, нидалар, тәкрарлар чох ишләтдији үчүн онун әсәрләриндә нөгтә-веркүл мүһүм јер тутур.

Әбүлһәсәнин дилиндән данышаркән илк әввәл бу дили бәјәнмәјәнләрин һагсыз олдуғуну ирәли сүрдүк; лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бизә Әбүлһәсәнин дилиндәки нөгсанлара көз јумуруг. Әбүлһәсән өз дил еһтијатындан болбол вә контролсуз истифадә едир, өз үслубу үзәриндә аз ишләјир, бә'зән дедији сөз демәк истәдији сөзә аз охшајыр, буна көрә дә бә'зән фикирләри думанлы чыхыр. Бу нөгсанлар онда вардыр, сүбут етмәк дә чәтин дејилдир. «Дүнја го-

шур»ун биринчи сәһифәсиндә белә бир чүмлә охуjурус: «Башгалары, башга дүкançылар, һәлә бу күнкү сеjрин мүтәшәббиси, бу күн мәшһур Өвлиjа үстүндә кәсиләрәк башына бу гәдәр адам jығылан гурбан саһиби белә хәбәрә инана биләрдими?»[1].

Бу чүмләдән елә чыхыр ки, мәшһур Өвлиjа (гәбри) үстүндә кәсиләn—гурбан саһибинин өзүдүр. Бу чүмләни доғру анламаг үчүн охучу зәнн вә тәхминә мүраҹиәт етмәлидир ки, бу да фикрин тез мәнимсәнилмәсиндә мүәjjән дәрәҹәдә чәтинлик төрәдир. Белә чүмләләрә Әбүлһәсәнин әсәрләриндә чох тәсадүф етмәк олур: «О, мүәjjән, конкрет адамлардан, бир jеjиб, беш далына бағладығы варлылардан һәлә интигам алмамышды» («Дүнjа гопур», 1933, сәһ. 106.). «Кәнд ичинин ахшамында бозаран гыш сүкуту бир дәстә атын ајаглары илә позулурду». «—Бу әввәлки ишдә... сәни чохдан ора көзләjирди» («Jохушлар», 1930, сәһ. 194).

Әбүлһәсән дилиндәки сөз боллуғуна вә ифадә гүввәтинә әсасланараг, дилинин үзәриндә даһа чох чалышараг үслубунун тәбиилиjинә, садәлиjинә вә рәнкарәнклиjинә сә'j етмәлидир.

* * *

Әбүлһәсәндә узун тәсвирләрә, мәнзәрә вә пеjзажлара тәсадүф едилмир. О, һәтта өз гәһрәманларынын заһири гиjафәси илә марагланмыр, онун гәһрәманларынын боjу, гашкөзү һаггында һеч бир мә'лумата малик деjилик; лакин бунлар онун гәһрәманларыны дәриндән-дәринә танымаға бизә мане олмур. Әбүлһәсән заһири тәсвирлә чох марагланмыр, лакин өз гәһрәманларыны елә усталыгла характеризә едир ки, онлар бүтүн варлыглары илә бизим хатиримиздә галырлар. Тәбиәт вә мүһит тәсвириндән гачан Әбүлһәсән бунларын да jери кәлдикчә, һадисәjә jардым едә биләчәк дәрәҹәдә чох гәнаәтлә верир вә чанлы, типик олмасына чалышыр.

* * *

Әбүлһәсән өз билиjи вә бачарығы илә кифаjәтләнмир, о охуjур вә өjрәнир; классикләрин, бөjүк сәнәткарларын әсәрләрини охумаг, онлардан тәнгиди сурәтдә истифадә етмәклә мәшғул олур.

«Jохушлар»ын икинчи чапыны мүәллиф jенидән ишләjәрәк, мүкәммәлләшдириб нәшрә вермишдир. Әбүлһәсән инди «Jохушлар»ын икинчи һиссәсини («Декабр улдузлары» романының) jазмагдадыр; бу әсәр колхоз һәрәкатының сонракы, даһа jени дөврүнү тәсвир едәчәкдир.

Әбүлһәсән jазычыларымыз ичәрисиндә ән һәвәскар, ән ентузиаст бир сәнәткардыр. О, башга ишләрдән әл чәкиб jалныз jарадычылыгла мәшғул олмаға вә бунун үчүн сосиализм гуручулуғу ишиндә билаваситә иштирак етмәjә чан атыр; Әбүлһәсән өзүнүн вә jаратдығы әсәрләрин бәдии вә мәфкурәви мәзмунуну сосиализм гуручулары авангардынын сәвиjәсинә галдырмаға чалышыр.

Азәрбаjчан совет әдәбиjаты сосиализм гуручулуғунун, билхассә сәнаjе, нефт уғрундакы мүбаризәнин пафосуну верән әсәрләрлә фәхр етмәjә билмәз. Белә бәдии бир әсәр һәлә jарадылмамышдыр. Икинчи бешиллиjин jазычылар гаршысында гоjдуғу вәзифәләри jеринә jетирмәк үчүн, сосиализм гуручулуғу гәһрәманлығыны вә пафосуну jүксәк бәдии әсәрләрдә әкс етдирмәк үчүн Әбүлһәсәндә һәр бир имкан вардыр. Шүбһә етмирик ки, бу вәзифәни jеринә jетирмәк ишиндә Әбүлһәсән совет әдәбиjатының илк сыраларында кедәчәкдир.

1933.

[1] Мисаллар «Дүнjа гопур» романының 1933-чү ил нәшриндән көчүрүлмүшдүр *(Ред.)*.

«ГАРАНЛЫГДАН ИШЫҒА»

Бүкүн совет јазычылары ичәрисиндә көркәмли јер тутан Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли 1905-чи илдән сонракы иртича дөврүнүн хырда буржуа јазычылары сырасында јетишмишдир. Бу дөврдә әдәбиҹҹат саһәсинә атылмыш Чәмәнзәминлинин илк һекаҹәси 1909-чу илдә «Сәда» гәзетиндә нәшр едилмишдир.

Чәмәнзәминли јарадычылығынын мүәјјән бир гисмини «Кечмиш сәһифәләр» ады илә мәшһур олан бир сыра һекаҹәләри әһатә едир. Мүәллифин «Чәннәтин гәбзи» адлы һекаҹәсини дә бу сырадан сајмаг олар. Бу һекаҹәләриндә Чәмәнзәминли әсас е'тибарилә Азәрбаҹчанын ән гара вә күнәшсиз күнләрини тәсвир едир. Мүәллиф өзүнә мәхсус садә бир диллә јаздығы кичик, лакин тә'сирли вә чанлы һекаҹәләриндә хан-бәј-тачир Азәрбаҹчанынын, азғын дәрәбәјлијин, мөвһумат вә чәһаләтин ачы сәһнәләрини чанландырыр.

«Гаранлыгдан ишыға» ады алтында топладығымыз һекаҹәләрин биринчи гисми гара «кечмиш күнләрин» ајры-ајры сәһнәләрини тәсвир едир. Мүәллиф бу кичик һекаҹәләрдә Азәрбаҹчанын көһнә дәрәбәјлик дөврүнү, бу дөврдә чох мәһкәм олан мөвһумат вә чәһаләт өсасларыны, аиләдәки көһнә мүсәлманчылыг ән'әнәләрини, чар бүрократијасыны, мискинлији, онларын әмәкчи күтләси үзәриндәки зүлм вә истеһзаларыны кичик реалист сүрәтләрдә ифша едир, сатира гамчысы илә амансызчасына зәрбәләјир.

Чәмәнзәминлидә, хүсусән онун бир сыра хырда һекаҹәләриндә олдугча ачы вә сарсыдычы бир јумор вардыр: бу јумор инсаны күлдүрмәкдән чох, гаршысындакы инсанын заваллылығына, чәһаләтинә, мискинлијинә вә онлары бу һала салан ичтимаи гурулушун чүрүклүјүнә гаршы ачымаға мәчбур едир. «Полис палтосу», «Зејнал бәј», «Гоз ағачы» кими һекаҹәләр буна мисал ола биләр.

Доғрудур, бу һекаҹәләриндә Чәмәнзәминли дәрәбәјлијин јыхылмасыны вә биринчи ингилаб (1905-чи ил ингилабы нәзәрдә тутулур—*Ред.*) әрәфәсиндә әмәкчи күтләләрдә әмәлә кәлән ојаныглығы дәриндән көстәрмир; лакин бу һекаҹәләр о гара кечмишин ичәридән чүрүмәкдә олдуғуну, Талыш ханларын, Зејнал бәјләрин чар мә'мурлары гаршысында титрәдиҹини, нөкәрләрин вә әснафын башына бәла кәсилән гәзәбли ханларын, «ағсаггалларын» азғынлығыны парлаг сүрәтдә көстәрир.

Китабчанын икинчи һиссәсиндә Чәмәнзәминлинин гисмән јени һекаҹәләри дәрч едилмишдир. «1905-чи ил», «Динаҹры гардашлар», «Сиди» вә «Осман Дөвләтшин» адлы һекаҹәләр бураја дахилдир. Бу һекаҹәләрдә мүәллиф јаваш-јаваш «кечмиш инсанлар»дан узаглашараг ингилаблар дөврүнә ајаг басан инсанларла таныш олмаға башлајыр. Доғрудур, бу һекаҹәләрдәки гәһрәманлар чох зәифдир вә көзүачыг дејилдир; бунлар «1905-чи ил»дәки нөкәр кими биринчи мүвәффәгијјәтсиз чыхышдан сонра горхуб гачан тәк-тәк адамлардыр вә јахуд «Динаҹры гардашлар» кими, јалныз баисә лә'нәт охумагла кифаҹәтләнән адамлардыр. Лакин һәр һалда бу һекаҹәләрдә вә даһа сонра кәлән «Сиди» вә «Осман Дөвләтшин» һекаҹәсиндә әмәкчиләрдәки вә зијалылардакы ингилаби нәрәкат өзүнү көстәрир.

Бүтүн буларла бәрабәр Чәмәнзәминлинин бу дөврдәки јарадычылығында кечмиш сәһифәләрин тәсвири башлыча јер тутараг галыр. Әсас е'тибарилә чиновникләри, мәшәди-кәрбәлаҹылары, обывателләри тәсвир едән Чәмәнзәминли рус јазычыларындан Чехову даһа чох хатырладыр. Онун «Полис палтосу» адлы һекаҹәси, бәлкә дә, Чеховун «Чиновникин өлүмү» һекаҹәсинин тә'сири алтында јазылмышдыр. Һекаҹәләр чох кичикдир; лакин һәр бириндә мүәјјән тарихи дөврүн ән мүһүм вә сәчиҹәви сәһнәси верилмишдир. «Ханын гәзәби» вә јахуд «Полис палтосу» һекаҹәсини алыныз. Бу һекаҹәләрдәки һадисәләр бүкүнүн оху чуларына, хүсусән көнчләрә гејри-инандырычы вә мүбалиғәли көрүнә биләр. Кечмиш гурулушла бәрабәр, онун кечмиш адамлары да әсас е'тибарилә јох олуб кетмишдир. Бир гарыш торпаг үстүндә бөјүк вурушмалар төрәдиб ганлар төкән «Сәһнәд мәсәләси» гәһрәманлары инди бизим үчүн бир музеј експонатындан башга бир шеј дејил. Лакин бу експонат олдугча мараглы вә тарихи бир вәсигәдир. Бу күн бүтүн вә һәр чүр сәһнәд вә һүдудлары позараг, Ленин партијасы рәһбәрлији алтында, сосиализм тәсәррүфаты гуран Азәрбаҹчан колхозчулары өз галибиҹҹәтләрини јохларкән Азәрбаҹчан кәндиләринин гара кечмишини хатырламалы олачаглар, Чәмәнзәминли исә өз һекаҹәләриндә о дөврүн бә'зи чанлы сәһнәләрини вермишдир.

Мүәллифин өзүнүн дедиҹи кими, о кечмишләри нәҹәрдән кечирдикчә, бүкүнкү галибиҹҹәтләрин бөјүклүјүнү даһа көзәл анламаг олур.

1933.

МҮШФИГИН ПОЕМАЛАРЫ

Мүшфигин сон ше'рләр мәчмуәсиндә көзә чарпан ән мүһүм чәһәт—поемалара верилән һиссәнин бөјүклүјүдүр. Поема Мүшфиг јарадычылығында сон заманларда ән чох инкишаф едән бир жанрдыр. 1932-чи илдә нәшр едилмиш «Күнүн сәсләри» адлы ше'рләр мәчмуәсиндә биз шаирин бу сащәдә илк аддымлар атдығыны көрүрүк. Орадакы «Фантан», «Баба јурду» кими парчалар 1932-чи илдә нәшр едилмиш «Бүруглар арасында» поемасынын, форма е'тибарилә, башланғычындан башга бир шеј дејилдир. Нәһајәт, бу јахынларда нәшр едилмиш «Ше'рләр» мәчмуәсиндә Мүшфигин алты поемасы нәшр едилмишдир ки, бу да шаирин инкишафында әсас хәтти тә'јин етмәк үчүн әһәмијјәтли бир әламәтдир.

Бә'зиләри Мүшфиг јарадычылығы үчүн поемаларын һеч дә сәчијјәви олмадығыны иддиа едирләр[1]. Онларын фикринчә Мүшфиг лирик бир шаирдир вә сон заманларда онда көзә чарпан ирәлиләмә ичтимаи лирика сащәсиндәки ирәлиләмәдән ибарәтдир.

Биз, әлбәттә, Мүшфигин лирик шаир олмасыны инкар етмирик; үмумијјәтлә, шаирләрдән бу хүсусијјәти алмаг чох чәтиндир. Лакин биз Мүшфигин јарадычылығында өзүнә хас олан бир инкишаф јолуну көрүрүк ки, буну гәтијјән нәзәрдән гачырмаг олмаз. Мүшфиг јарадычылығынын илк дөврүндә бир лирик шаир оларағ мејдана чыхмышдыр. О заманлар шаирин лирикасы субјектив, ичтимаи һәјатдан узаг бир лирика иди; чәтин вә долашыг јолларла олса да, бу лирика ичтимаиләшмәјә доғру кедирди. Мүшфиг лирикасынын ичтимаиләшмәси вә конкретләшмәси илә әлагәдар оларағ, шаирдә мәһдуд лирика даирәсиндә галмајыб кениш сащәјә, һәјата, инсанлара, һадисәләрә кечмәк мејли сезилмәјә баш-

[1] А. Мусаханлы да Мүшфиг һаггындакы мә'рузәсиндә бу фикри әсаслы сүрмүшдүр.

лады. Бу күн артыг бу бир мејл дејил, бәлкә алты поемадан ибарәт бир фактдыр. Буна көрәдир ки, биз Мүшфигин лирик шаирлијини әлиндән алмадан, букүнкү јарадычылығында поемаларын бөјүк вә сәчијјәви бир јер тутдуғуну сөјләмәјә һаглыјыг.

Һеч шүбһә јохдур ки, поеманын сащәси даһа кенишдир, бурада шаир өз фикрини вә һиссијјатыны билаваситә дејил, конкрет бәдии сурәтләр васитәси илә охучуја чатдырмалыдыр. Бурада јазычынын һәјаты даһа дәриндән вә диггәтлә өјрәнмәси әсас шәртдир. Инсанларын вә һадисәләрин бәдии сурәтини јарада билмәк үчүн шаир бүтүн мәһарәтини сәфәрбәрлијә алмалыдыр. Даһа сонра, поема ше'р техноложиси чәһәтиндән дә шаирин гаршысында олдугча кениш бир сащә ачыр. Поемадакы тәбиәт, адәт вә ән'әнә тәсвирләринә, лирик рич'әтләрә, мүхтәлиф диалоглара, шәргиләрә вә, нәһајәт, композисија хүсусијјәтләринә шаир, әлбәттә, мәһдуд вә чох заман мүәррәд, сырф шәхси лирик ше'рләр ме'јары илә јанаша билмәз. Бүтүн бунлар поемада шаирин даһа ағыр вәзифәләр гаршысында дурдуғуну көстәрир.

Белә олдуғу үчүн поемаларда Мүшфигин һәм гүввәтли вә һәм дә зәиф чәһәтләри даһа ачыг шәкилдә мејдана чыхмышдыр. Мүшфигин гүввәтли тәрәфи ондадыр ки, о бу поемаларда өз јарадычылығыны билаваситә мәдәни ингилаб уғрунда мүбаризә васитәсинә гисмән чевирә билир. Шаир һәјатымыздакы бир сыра нөгсанлары көрүр вә бу нөгсанлара гаршы атәш ачыр. Дүшмән синифләрин соначан чәкишмәләри, мешшанлыг, чүрүјән көһнә мүсәлман ән'әнә вә адәтләри Мүшфигин атәшинә һәдәф олурлар. Е'тираф етмәлијик ки, букүнкү ше'римиздә бу мәсәләјә Мүшфиг даһа чох фикир верир. «Мәним достум», «Дезертир» вә «Әфшан» кими әсәрләрин тәрбијәви ролуну инкар етмәк олмаз. Дикәр тәрәфдән, бу поемаларда формал чәһәтдән типләрин ишләнмәси, тәсвир, тәбии диалог, вәзн ахычылығы е'тибарилә дә бир сыра мүвәффәгијјәтләрә раст кәлирик.

Лакин Мүшфигин јарадычылығындакы нөгсанлар да һәр шејдән даһа ајдын оларағ поемаларында мејдана чыхмышдыр. Бу нөгсанлар нәдән ибарәтдир?

Мүшфигдә, һәр шејдән әввәл, бир мөвзу мәһдудлуғу, сащә дарлығы һисс едилир. Онун бәдии прожектору мүхтәлиф рәнкли, мүхтәлиф сәсли варлығымызын јалныз кичик вә мәһдуд бир сащәсини ишыгландыра билир. Онун мүһити (мөвзусу е'тибарилә) мүәллим, тәләбә вә мешшанлыгла әлагәдар зијалы һәјат вә мәишәтиндән ибарәтдир. О бу мәһдуд даирәдән кәнара чыхмаға тәшәббүс едәндә дә, романтик әфсанәви мөвзулара мүрачиәт едир.

Мүшфигдә сәнаје вә тәсәррүфатла әлагәдар мөвзулар чох аздыр; оланларда да Мүшфиг сосиалист әмәји гәһрәманларыны вә ја кәнд тәсәррүфатының коллективләшмәси әсасында кедән чанлы вә мүрәккәб мүбаризәни көрмүр, намус, севки этрафында кедән хырда мәишәт чәкишмәләриндән јахасыны гуртара билмир. Бу мөвзу мәһдудлуғуну јалныз Мүшфигин јени һәјаты, бу һәјаты гуран инсанлары, јени әмәк шәраитини, инсанлар арасындакы јени сосиалист мүнасибәтини јахындан өјрәнмәмәси, һисс едиб мәнимсәмәмәси илә изаһ едә биләрик. Мүшфиг ишчи һәјаты илә таныш дејил, бу һәјата өтәри тохундуғу заманлар белә чидди сәһвләр бураҳыр. Бу, онун ән зәиф тәрәфләриндән биридир.

Бәс Мүшфиг ән чох таныдығы вә билдији һәјаты, инсанлары, өзүнә чох таныш саһәдән алдығы материалы бәдии шәкилдә ишләјиб чанлы сурәтләр јарада билирми? Јох, Мүшфиг «Өз достларыны», өз «Шө'ләсә» вә «Әфшан»ларыны белә, үмумиләшдиричи, синтетик бир шәкилдә верә билмир; һәр јердә схематизм өзүнү көстәрир. Биз Мүшфигин бу поемаларында синфи дүшмән галыгларының галибијјәтли сосиализм инкишафы шәраитиндә мәһв олдуғуну' (истәр мадди вә истәрсә дә мә'нәви чәһәтдән), сүгут етдијини, өлдүјүнү көрмүрүк. О, өлән синиф нүмајәндәләрини бүтүн бошлуғу, мискинлији вә чиркинлији илә тәсвир едә билмир; одур ки, поемаларының сонунда шаир мүтләг бир инзибати тәдбир көрүлдүјүнә ишарә етмәјә мәчбур олур. Садәјә һәбсә алдылар» («Мәним достум»), «Биләндәрләр, достлары тутулду. Һәр кәс чәзасына, борчуна долду» («Әфшан»), «Шө'ләнин атасы бир дәстә түфәнкли әскәр өнүндә» апарылды («Шө'ләсә») вә и. а.

Көрүндүјү кими, схем јалныз сурәтләрдә дејил, әсәрин идејасында белә ачыг, ајдын көзә чарпмагдадыр. Мәнфи гәһрәманларын гисмән мүвәффәгијјәтли тәсвиринә бахмајараг Мүшфиг бә'зән онлары да чансыз вә гуру бир һала салыр.

Бә'зән гәһрәманлара јанашмасындакы сәһвилик о дәрәчәјә чатыр ки, Мүшфиг јалныз үмуми бир реплика илә јахасыны гуртармаға чалышыр:

Голчомаг—бу сөзүн мә'насы бәлли,
Онун фикри бәлли, хәјалы бәлли.

(«Әфшан»).

Мүсбәт гәһрәманлары даһа зәифдир. Мисал үчүн «Шө'ләсә» поемасыны көтүрәк. Шө'ләсә халасы оғлуна дејил, Әнвәр ағлы бир оғлана кетмәк истәјир. Мүәллиф дә она бу ишдә һагг верир. Лакин Шө'ләјә вә билхассә Әнвәрә бир гәдәр дәриндән фикир вердикдә, ја'ни мүәллифин онлара јапышдырдығы

схема маскасыны онларын үзәриндән галдырдыгда, јени нәслин нүмајәндәси олараг верилән бу адамларын чох аз сәчијјәви хүсусијјәтләр дашыдығыны көрәрик. Әнвәр техникдир, лакин бу һәлә онун мүсбәт бир адам олдуғуну исбат етмир. Охучулары Әнвәрлә илк дәфә таныш едән мүәллиф ону белә тәсвир едир:

Бөјүк бир күчәдән кечирди Әнвәр,
Хәјалы дағыныг, фикри дәрбәдәр.
Бахышы думанлы, рәнки сапсары,
Гәлхырды күчәдән үзү јухары
Мүхтәлиф-мүхтәлиф һисләр, фикирләр
Ичиндә гәрг олуб кедәркән Әнвәр...

Бүтүн бу сифәтләр, јенә дә, сәннимчә, охучуја Әнвәр һагғында һеч бир мүсбәт мә'лумат вермир. Даһа сонра, Әнвәр Шө'ләни нечә севдијини дүшүнәркән:

...Фикирләр үјушур, һисләр үјушур;
Ганлар чинкилдәјир, арзулар чошур,
Үрәкләр дөјүнүр, башга чарә јох...—

дејә Шө'ләјә гаршы ешгиндәки «амилләри» бир-бир сајыр. Сәннимчә, бурада да јенә Әнвәрин мүсбәт чизкиләри көрүнмүр; әксинә, бүтүн бу нөгтәләр Әнвәри диггәтли охучунун нәзәриндә елә шүбһәли бир шәклә салыр ки, о (охучу), гызының әхлағыны горујан бир атанын ондан шүбһәләнмәсиндә пис бир шеј көрмүр.

Артыг мүасир ше'римиз өз ушаглыг вә һәвәскарлыг дөврүнү кечирмишдир. Өлкәмизин һәр бир әмәкчиси кими шаир дә өз ишиндә мәс'улијјәт һисс етмәлидир. Артыг охучумуз пис ше'ри, һәјәчана кәтирмәјән, мүтәәссир етмәјән, јени бир шеј өјрәтмәјән ше'ри гәбул етмир. Шаир өз сәнәтинә гијмәт верирсә, пис ше'ри өз әсәрләри ичәрисиндән диггәтлә говмалыдыр.

Ше'рдә епик жанр ән кениш вә мәс'улијјәтли жанрлардан биридир. Бу жанрын ше'римизә кәлишини вахты илә алгышламышдыг, бу саһәдә Мүшфигин илк чәсарәтли аддымлар атдығыны да гејд етмишдик вә буну едәркән бу илк аддымларын ардынча әдәбијјатымыза дәрин мүндәрәчәли, кениш вә чанлы сурәтләрә малик бәдии поемалар кәләчәјинә үмид бәсләјирдик.

Епик жанрын дүнја әдәбијјатында шәрәфли, үлви бир мөвгеји вардыр. Јахшы поемалар һәмишә өз дөврүнүн ән чанлы, ән дәрин, ән јүксәк идејаларыны әкс етдирмишдир; өз бариз сәси илә бәшәр тарихинин о башындан бу башына һајғыран өлмәз характерләр јаратмышдыр. Шаирләримиз дөврүмүзүн һәр һансы бир чәһәтини тәсвир едәркән гаршыла-

рында дуран бу мәс'улијјәтли вәзифәни нәзәрдә тутмалыдырлар. Һәлкә дә, шө'ләләр букүнүн гәһрәманлары ичәрисиндә өзләринә јер тапа биләрләр, лакин онлары «Шө'лә» поемасында олдуғу кими тәсвир етдикдә бу гәһрәман ән ади, күндәлик, өтәри бир инсан шәкли алыр, әсәрин идејасы сахталашыр, бајағылашыр. Шө'ләләрин вә әнәнәләрин һәјаты да минләрчә мешшанларын һәјатына гарышараг һеч бир тә'сир ојатмадан гаршымыздан кәлиб кечир.

Сөз јох ки, көһнә мәишәт, авамлыг, габалыг, гадын һүгугсузлуғу һәлә бир чох аиләләримиздә, билхассә истеһсалатда ишләмәјән аиләләрдә јашамагдадыр вә Мүшфигин тәсвир етдији һадисәләр дә бә'зән баш верир. Лакин шаирин вә ја јазычынын вәзифәси бу һадисәләри бир гәзет мүхбири кими алыб гафијәли вә ја гафијәсиз бир хроника шәклиндә тәсвир етмәкдән ибарәт олсајды, јазычылыгдан даһа асан бир шеј олмазды. Тәәссүф ки, бачарыглы бир шаир кими танынан Мүшфиг «Шө'лә» поемасында белә һәрәкәт етмишдир. Мүшфиг әсәрин биринчи фәслиндә Шө'ләни ше'рин ән «күзидә» сөзләри илә тә'рифләјир, ону «гызыл бир булуда», «гыл-гызыл бир фәчрә», «атлаз гасырғалара», «фәввarәдән чыхан күмүш суја» бәнзәдәрәк Чавидвары тәнтәнәләрлә сүсләјирсә дә, бу хәјали, романтик үчүш чох чәкмир, ади сөзләрлә верилән ади һәјат бу тәнтәнәни тез позур:

Шө'лә доггуз иллик мәктәби битирмиш,
Арзусу ону бир јерә кәтирмиш
Чыхармыш ки, буна атасы гызғын
Һәр заман үзүнү данлајыр гызын,
Кирмиш театро техникумуна,
Көһнә ғиләси разымы буна?..

Үмумијјәтлә, Мүшфиг һәјатын ади; күндәлик вә бә'зән әһәмијјәтсиз дејиләчәк дәрәчәдә ади һадисәләрини өз әсәрләриндә тәсвир етмәкдән хошланыр. Мүшфигдә јүксәк идеjалар, мүрәккәб зиддијјәтли әһвал-руһијјәләр, јени, мүсбәт характерләр надир тапылан шеjләрдир. О, ән мүрәккәб мәсәләләри садәләшдирир, чиддиликдән горхурмуш кими әjләнчәли бир јолла һәрәкәт едир. Мүвәффәгијјәтсиз сүрәтдә ислаһ едиләрәк икинчи дәфә бу китаба дахил едилмиш «Бурулар арасында» әсәри, «Мәним достум» вә «Шө'лә» белә јүнкүл тонда јазылмышдыр. Ону да гејд едәк ки, бу јүнкүл тон тәнтиди шиддәтләндирмәк мәгсәди илә верилдикдә сатираја јахынлашыр вә бир гәдәр мүвәффәгијјәтли чыхыр. «Мәним достум» белә әсәрләрдәндир.

Доғрудур, бу әсәрин гәһрәманы да үмумиләшдирилмиш бир тип олмагдан узагдыр; онда субјектив чәһәтләр бөјүк рол ојнајыр, публисистик јерләри дә чохдур вә ән мүһүмү

мәнфи гәһрәмана гаршы либерал әлагә сезилмәкдәдир, лакин тәнгиди бир әсәр оларағ башга әсәрләрдән мүвәффәгијјәтлидир.

Мүшфиг «досту» Садајы һәртәрәфли вермәјә чалышмышдыр; ишдә, овда, гонаглыгда тәсвир етмишдир. Шаир бу түфејли «мүәллим»ин бүтүн дахили аләмини ачыб мејдана гојмушдур; еjни заманда онун бачарығыны, фәаллығыны, «естетик зөвгә» малик олмасыны көстәрмәји дә јаддан чыхармамышдыр.

Садај әсәрдә бир синфи дүшмән кими верилмишдир вә бу фырылдагчы мүәллимә гаршы нәтичәдә охучуларда һүсн-тәвәччөһ дејил, бир нифрәт доғур.

Бүтүн нөгсанларына бахмајараг, «Мәним достум» әсәри көстәрир ки, Мүшфиг типләрә дәриндән јанашмағы бачарыр, онларын бүтүн характерини ишдә, тәчрүбәдә ачыб көстәрә билир. Амма нәдәнсә о бу бачарығындан һәр јердә истифадә етмир. Сон заманларда јазмаға олдуғу «Сындырылан саз» поемасы да Мүшфигин епик жанра олан мејлини көстәрир. Мадам ки, беләдир, Мүшфиг поемалары үзәриндә сәбирлә ишләмәји, чап едилмәјә тәләсмәмәји адәт етмәлидир.

Мүшфигдә бунун үчүн һәр бир имкан вардыр. Ше'ри ән чох чевикләшдирән, һәјәчаны мүхтәлиф аһәнкдар шәкилләрә салан, шәргиләриндә, маһныларында бир гуш кими өтән Мүшфиг инсанларын гәлбинә кирмәји, онлары бүтүн характерләри илә вермәји дә бачарыр. «Сындырылан саз»ын бә'зи һиссәләри бизи буна инандырыр.

Мүшфиг шаирләримиз ичәрисиндә дили јахшы билән вә дил зәнкинлији е'тибарилә ән ирәлидә кедәнләрдәндир. Лакин дил инкишаф едир, шаир инкишаф етмәсә, әлбәттә, дил ону керидә бурахмыш олар. Букүнкү дилимиздә «нафилә», «пәк», «һәп» кими османлы сөзләри инди чох гәрибә көрүнүр. Мүшфиг бу тә'сирдән өзүнү гуртармалыдыр. Ше'рин нәсрә нисбәтән даһа чәтин бир чәһәти вардыр ки, о да сөзләри мүәјјән вә мәһдуд һануна табе тутараг ишләтмәкдән ибарәтдир. Ән гүввәтли шаир бир дә елә шаирә дејилир ки, вәзн вә гафијәјә риајәт етмәклә бәрабәр, дилин ганунларына да риајәт етсин, дили позмасын, ағырлашдырмасын, әксинә ону зәнкинләшдирсин. Биздә, әлбәттә, белә «идеал» шаир јохдур, лакин бу о демәк дејил ки, биз буна чалышмамалыјыг. Вәзн вә гафијә хатирәси үчүн нәинки дилимизи позан шаирләр вардыр, бәлкә өз фикринә балта чаланлар да аз дејилдир.

Бу һаллара Мүшфигдә дә раст кәлирик. Мүшфиг гафијә хатирәси үчүн «хаксар», «рәһкүзар», «ниқәһбан», «һәрасан» кими сөзләр ишләдир. Һәм дә бу сөзләри чох заман авам бир гарынын дилинә верир. Јенә дә гафијә хатирәсинә «гејд» сөзүнү «гајд», «сызлады» сөзүнү «сызды» јазыр; Илич бух-

тасыны «дәнизин» дөшүндә гара бир «халта»ја охшадыр вә и. а. Мүшфиг бә'зән гәһрәманлары өз дили илә данышдырмаға тәшәббүс едир, лакин бурада да јени вәзн вә гафијә она мане олур. Мәсәлән, «Әфшан» поемасында әмиси арвады Әфшанын «нә вар, әмдосту» суалына «зәј вар»—дејә характерик бир чаваб вердикдән сонра—«кәл бешији салла» — дејә әмр едир. Әлбәттә, «тәрпәт», «јырғала» мә'насында олан «салла» сөзү «әмдосту»нун ағзына јарашан сөз дејилдир. Бә'зән Мүшфиг дилимизә «види-фасону», «сичан едирди» кими күчә сөзләри, жаргон дахил едир ки, буну тәгдир етмәк олмаз. Мүшфигдә, үмумијјәтлә, дил зәнкин олдуғу үчүн, ондан дилә даһа чох диггәт тәләб етмәјә һаглыјыг.

Мүшфиг өз поемаларында бөјүк мәсәләләр ирәли сүрмәли, дөврүмүзүн вачиб мәсәләләринә тохунмалы, мүбаризә едән јени дүнја јарадан инсанларын чанлы, һәјәчанлы бәдии сурәтләрини јаратмалы, ади вә хырда һадисәләри әкс етдирмәкдән әл чәкмәли, јалныз бу күнлә дејил, кәләчәклә әлагадар олан, инкишаф едән өлмәз гәһрәманлара јахынлашмалыдыр. Бунун үчүн харигәләрлә долу олан һәјатымызы өјрәнмәк, дәриндән дәрк етмәк лазымдыр.

1935.

«ДИРИЛӘН АДАМ»

Мир Чәлалын «Дирилән адам» романы һаггында тәнгидн мәгаләләр аз јазылмышдыр. Буна көрә дә Ч. Чәфәровун мәгаләси[1] диггәтәлајигдир. Мәнә елә көлир ки, бүтүн охучулар да, мүәллифин өзү дә Ч. Чәфәровун тәнгидиндәки доғру көстәришләрлә инкар етмәзләр.

«Дирилән адам»ын композисијасы, доғрудан да, чох сәлигәсиздир. Мән Ч. Чәфәров кими, гәһрәманлардан биринин дили илә нағыл олунан һәр әсәри бәсит вә көһнәлмиш адландырмырам. Пушкинин «Капитан гызы» кими јүксәк бәдии гијмәтә малик әсәрини композисија чәһәтиндән бүкүн үчүн белә ким көһнәлмиш вә бәсит һесаб едә биләр? Мәсәлә бәситликдә вә ја мүрәккәбликдә дејил, мәсәлә бачарыгдадыр. Әсәрдәки бүтүн мүрәккәб һадисәләри гәһрәманын дилиндән нағыл етмәк бә'зи һалларда чох чәтиндир, бурада әсәрин сүжетинин мүрәккәблији бөјүк рол ојнајыр. «Дирилән адам»да белә сүжет мүрәккәблији вардыр вә она көрә дә Гәдирин дилиндән мүвәффәгијјәтлә нағыл едилә билмәз. Бу, мүәллифин сәһвидир.

Әсәр чидди, дәрин идејалы, һәтта сијаси кәскинлијә малик бир әсәрдир. Она көрә дә бә'зән мүәллифин шаржа, карикатураја үјмасы јерсиздир. Мәсәлән, әсәрдә Сарыглы Молла, Тајгыч Гасым, гисмән Бәбир бәј јүнкүл мәсхәрә јолу илә тәсвир едилир ки, бу да һәмин характерләрин ичтимаи маһијјәтини әскилдир.

Елә дүшүнүлмәсин ки, мән дүшмәни әлә салмағын, ону мәсхәрәјә гојмағын әлејһинә чыхырам. Јох, бәдии әсәрләрдә бунун үчүн јумор, сатира, сарказм кими чидди үсуллар вардыр; шүбһәсиз ки, јүнкүл шарж вә карикатура онлары әвәз едә билмәз.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 15 апрел 1939, № 15.

О да шүбһәсиздир ки, Мир Ҷәлал әсәрин композисијасына чох е'тинасыз јанашдығы кими, ишлətдији тәшбеһләрə вə мүгајисәләрə дə башдансовма јанашмышдыр. Буна көрәдир ки, еjни тәшбеһ бир чох jердə тәкрар олунур. Мәсәлән, әсәрдə «даш» вə «гуршун» кими тәшбеһләрə дәфәләрлә раст кәлмәк олур.

Лакин бүтүн бу, башлыча олараг, стилистик нөгсанларына бахмајараг, «Дирилән адам» романында бир сыра дәjәрли чәһәтләр вардыр ки, мән бурада Ч. Ҷәфәров jолдашдан мүәjjән дәрәчәдә ајрылырам.

Мәнə елə кәлир ки, Мир Ҷәлал өз әсәриндə мүртәче мүсават ағалығы дөврүндə jохсул вə керидə галмыш бир кәндлинин башына кәлән мүсибәтləри көстәрмәк истәмиш вə буна да бәдии чәһәтдән мүвәффәг олмушдур. Әсәрин дәjәри орасындадыр ки, бир конкрет кәндли аиләси вə ону әһатə едән мүһит тимсалында охучулара Азәрбајчан халгынын ағыр вəзиjjәтини вə мүсават һөкумәтинин бүтүн гараküрүһчу, мүртәче ролуну ачыб көстәрмишдир. Бир даһа тәкрар етмәк лазымдыр ки, Мир Ҷәлал өз әсәриндə һеч дə Азәрбајчанда кедән ингилаби фәһлə вə кәндли һәрәкатыны тәсвир етмәк мәсәләсини гаршысына гоjмамыш, әкәр бу мәсәләләрə әсәрдə тәсадүф олунурса, бунлар мүәллифин долаjсыз илə тохундуғу мәсәләләрдир.

Азәрбајчан кәндләриндən бириндə Бәбир бәj jүзбашыдыр. О, мүсават һөкумәтинин кәнддə нүмајәндәсидир. Бәбир бәj тәк дејилдир. Һачы Һүсеjн, Мәшәди Чаһанкир, Сарыглы Молла вə саир икиүзлү, jалтаг вə мәнфәәтпәрəст адамлар да онун әли алтында ишләмәjə, jохсул кәндлинин дәрисини соjмаға назырдырлар.

Jүзбашы Бәбир бәj өз ихтиjар вə сәлаһиjjәтини Һачыjа белə баша салыр: «...Ихтиjара нə кәлиб? Девлəтиндән, лап кәндə од да гоjа биләрəм. Пристав мәнə күлдән ағыр бир сөз демəз. Әлбəттə, милләтин ихтиjары бизə чатыр».

Бәбир бәj нəинки өз кәндиндə күлли-ихтиjардыр, һəтта башга кәндләрин jүзбашылары илə дə әлагәси вардыр, онун бир сөзүнү ики етмирләр, пристав она садиг бир көпәк кими инаныр; чүнки о, jалныз өз иjрәнч ећтирас вə шəһвəтини сөндүрмәк вə Гумруну әлə кечирмәк уғрунда чалышмыр. О, кәнддə мүсават һөкумəтинин часусу вə бәлкə дə часус башчысыдыр, онун васитәсилə əксингилабчы мүсават һөкумəти кәнддəки ингилаби түвəләрин көкүнү кəсмəjə чалышыр.

Бир гəдəр узун олса да, һəр һалда характерик олан бир парчаны бурада мисал кәтирмәк истəjирəм. Бəбир бəj кизли олараг өз часус jолдашы Һачыjа гаршысында дуран вəзифələри белə изаһ едир: «Өзүн дə билирсəн ки, Султан Əли палшевети (болшевики) истəjир. Бу кағызы сикретни мəнə пристав jазыб ки, өjрəнəм, һəрифин ишини ачам. Ешитмишсəн, дана, Бағманда чопур Кəзымын нөкəри кишини өлдүрүб гачыб, Һачаға кишинин оғлуну бычаглајыблар. Шəһəрдə фəһləләр jаман галхышыб. Дејирләр дүнəн Кəчиjев Чаббарын сабун газанларыны гырыблар. Вағзалда фəһləләр үсə дуруб. Кəнддəки бандитləрə дə көмəк едирләр. Началник пристава тапшырыб ки, милләтə хаин чыханларын сиjаһысыны тутаг. Биз дə jығырыг. Достун бу кечə кедир, о сөз... Султан Əлини дејирəм ejl.. Сəнин ишин о олсун ки, белə əһвалат ешидəндə мəнə jетир. Мəн приставла данышмышам...».

Jүзбашынын бу програм сəһбəтиндəн ачыг-ајдын көрүнүр ки, əксингилабчы мүсават, jүзбашы башда олмаг үзрə кəндин голчомаглары, тачирləри вə моллалары васитəсилə əмəкчи халгы, һөрүмчək тору кими, һəр тəрəфдəн əһатə етмишдир. Белə бир шəраитдə бир парча чөрək үчүн өз севимли аиләсиндəн ајрылыб дөрбəдəр дүшəн jохсул Гəдирин өлүбхортламасы бир лəтифə шəкли алыр. Доғрудур, бу бир лəтифədир. Лакин бу лəтифə еjни заманда бир һəгигəтдир. Гəдирин өлүмү Бəбир бəjə лазымдыр, она көрə дə өлүр. Нə гəдəр ки, Бəбир бəj, jə'ни онун тəмсил етдиjи мүсават ағалығы вар, о дирилмəjəчəкдир.

Гəдир өз дирилиjини сүбут етмək үчүн ачмамыш гапы гоjмур; лакин һеч кəс ону динləмək истəмир. «Дин хадими ахунд» она һəгигəти сөjləjир:

«Jох! Оғул, мəсəлə сəнин мəсəлəн дејил. Сəн өлдүн-өлмəдин тəфавүтү jохдур. Бир мəгамда ки, үч нəфəр адил шаһид үləма, ағсаггаллар гол гоjуб, һөкм вериблəр, буна нə сөз? Сəн бир адамсан, һөкм он адамындыр. Сəн Гəдирсəн, онлар Бəбир бəjдир, Мəшəди Чаһанкирдир, Миргəнбəрдир вə саир ə'jан əшхасдыр. Инди шəриəт саһиби бир адамдан өтрү беш адамы гурбан вермəз, jаланчы да еләмəз. Сəнин өлмəjин мəсləһəт имиш».

Будур лəтифə!..

«Дирилən адам» романыны Азəрбајчан халгыны шүурсуз, əзилмиш вə пассив көстəрмəкдə тəгсирləндирən jолдашлар, зənнимчə, о гəдəр дə һаглы дејилдирлəр. Əсəрдə əмəкчи халг, jохсул кəндлиләр пассив вə шүурсуз көстəрилмəмишдир; елə олсаjды, бəбир бəjləрин часуслуғуна, началникин вə приставын тапшырығына көрə сиjаһы тутмаларына ећтиjач галмазды; елə олсаjды, кəндлиләр «бандитлиjə» башламаздылар, елə олсаjды, шəһəр һəбсханасы «палшеветlərlə» долдурулмазды...

Мир Ҷəлал гараküрүһчу мүсават һөкумəтинин халг күтlələри үзəриндəки азрынлығыны, дəһшəтли зүлмүну вə истибдадыны көстəрмишдир. Мүсават ағалығы халгы сəфалə-

тə сүрүкләjир, диләнчи көкүнə салыр, гардаш халглары бир-биринə гырдырыр. Өлкədə гəгл-гарət артыр, рүшвəтхорлуг ачыг бир шəкил алыр, бир овуч имтиjаз саһиби халгы истə-диjи кими истисмар вə тəзиг бojундуруғу алтында əзир, ən гүввəтли дүшүнчə белə бу дəһшəтин гаршысында өз габи-лиjjəтини итирир, күтləшир. Ән бөjүк һəjасызлыг орасында-дыр ки, бүтүн бу вəһшəт вə рүсвajчылыг «милләт» вə «вətən» пəрдəси алтында апарылыр. «Милләт» сөзү əмəкчи халгы алдатмаг үчүн бир васитə олур. Азəрбajчан халгынын һəги-ги əмəкчи оғуллары «милләт хаини» адландырылыр. Бəбир бəjин һəгиги милləти—бəjлəр, jүзбашылар, голчомаглар, баг-галлар, моллалар, оғрулар вə часуслардыр ки, һамысы əмəк-чи халгы ач-сусуз, һагсыз-һүгугсуз бир һала салмаг, истə-дикləри заман өлдүрмəк вə истəдикləри заман дирилтмəк истəjирлəр. «Милләт» дejə-дejə инсаны боған, она тəчавүз едəн, онун намусуна тохунан Бəбир бəjин милләтинə сөjмəк Гəдирдə ojанан илк синфи шүур гығылчымы дejилми?!

Гəдир өзүнүн мənсуб олдуғу милләтин Бəбир бəjин дедиjи милләтдəн олмадығыны һисс едир. Бəбир бəjин милləти гардаш гырғыны, сəфаләт, өлүм кəтирир. Гəдирин милләтинə исə чөрəк, динчлик вə азадлыг лазымдыр. Бүтүн əсəр, бүтүн əсас персонажларын характериндəки инкишаф, бүтүн һадисə бизи бу һəгигəтə кəтириб чыхарыр. Гəдир өз синфини тап-дыгдан сонра өз милләтини тапыр, онун өз милләтини тапмасы илə дирилмəси бир күнə дүшүр.

Амансыз чəза вə тə'гиб үсулларына вə һəбсləрə бахма-jараг, Азəрбajчан халгы өз азадлығы уғрунда мүбаризə апарыр. Һəjатын амансыз «лəтифəлəр»и Гəдир кими шүурсуз бир кəндлини белə дирилдир. О, һəгиги милләтин, халг гəһ-рəманларынын һарада олдуғуну вə нечə олдуғуну көзləри илə көрүр, анлаjыр вə онлара гошулур.

Гəдир ингилаб далынча һеч бир jерə кетмир: Бəбир бəjин сиjаһысы илə тутулан шүбһəли адамларын ичиндə о да һəбс едилир, канкан досту Султан Əлидəн Русиjа вə Бакы болше-викləри һаггында бир чох һəгигəтлəр өjрəнир, депо фəһлəлə-ри илə таныш олур; онларын башладығы кизли ингилаби һəрəкатда иштирак едир.

Ч. Чəфəров «Дириләn адам» китабында ингилаби һəрəка-тын анчаг «Гызыл сəһəр» фəслиндə верилдиjини əсəр үчүн бөjүк бир нөгсан һесаб едир. Əлбəттə, əкəр Мир Чəлалын əсас мəгсəди бу олсаjды, бир фəсил дejил, бу мəсəлəjə бир нечə китаб һəср едə биларди. «Гызыл сəһəр» фəсли əксингила-лаб зүлмəти ичəрисиндə jаваш-jаваш алышан вə бөjүк jан-ғына чевриләрəк, зүлмəти боған болшевизм аловунун гүв-вəтини көстərир. Ингилаб Азəрбajчана кəнардан кəтирил-мир, онун кəнддəки нүмаjəндələри олан Султан Əли, Гəдир вə Мəшəди Ислам, депо фəһлəси Гиjас вə башгалары илə, онлар да өз нөвбəляриндə Бакы болшевикləри илə əлагə-дардырлар. Бу һадисəлəр əсəрдə о гəдəр ачыг вə аjдын көс-тəрилмишдир ки, мисал кəтирмəjə белə еһтиjач jохдур.

Нəһajət, мən тəнгидчиляриn аз əһəмиjjəт вердиjи вə jа jанлыш гиjмəтлəндирдиjи бир чəһəти геjд етмək истəjирəм. О да «Дириләn адам» əсəриндə Мир Чəлалын көстərдиjи jарадычылыг бачарығыдыр. Романда (мən əсəрин романлы-ғына шүбһə етмирəм) бир сыра мараглы, тəбии, реалистик сүрəтлəр вардыр. Гəдирдən даһа чох чисмани вə мə'нəви əзаблар чəкən садə кəндли гызы Гумру нə гəдəр тəбии вə инандырычыдыр! Аз шүурлу вə jохсул олмасына бахмajараг, о өз намусуну, инсанлыг шəрəфини мөһкəм бир ирадə илə горуjур. О əринə сон дəгигəjə гəдəр садиг галыр, бүтүн вар-лығы илə бəбир бəjлəрин зоракылығына гаршы дурур. Jыр-тычы бəбир бəjлəр онун ирадəсини гырмаг үчүн мүгəддəс аналыг ханиманы учурур, көрпə Таһирəсини дə вəһшичə-синə өлдүрүрлəр.

Гəдирин садиг досту Мəшəди Исламын—Гумруну, һеч олмазса бу jəраlы ову, jыртычы дүшмəн ағзындан гуртармаг үчүн сон дəгигəjə гəдəр мүбаризə апаран бу намуслу jолда-шын сүрəти мараглы дejилми?

Мир Чəлал «Дириләn адам»да диггəтли реалист бир jа-зычы олдуғуну ачыг-аjдын көстəрмишдир. Диггəтли она көрə дejирəм ки, о, инсанлары, мəишəти, тəбиəти чох диггəтлə өj-рəнмишдир, jахшы билир. Буну əсəрин һəр сəһифəсиндə һисс етмək олур. Мисал үчүн Чəпəл Сajалынын Гумруну Бəбир бəj үчүн товламаға кəлдиjи сəһнəjə диггəт един. Нə гəдəр тəбии, инандырычы вə реал бир сəһнəдир! Охучу бурада чанлы һəjат лөвһəляри, характерлəр көрүр, jазычы вə роман унудулур, сəнət дə бурадан башланыр.

Мир Чəлалын гəһрəманлары олдугча тəбии, инандыры-чы, колоритли бир шəкилдə данышырлар. Мəнчə, Мир Чə-лал бу мəсəлəдə реалист Азəрбajчан классикляринин ən'əнə-ləрини бачарыгла давам етдирир.

Мир Чəлал пejзажы да чанлы вə тəбии верир, пejзаж əсəр-дəки һадисəлəрлə о дəрəчəдə бағлыдыр ки, о əсəрин аjрыл-маз, үзви бир парчасына чеврилир.

1939.

ӘБҮЛһӘСӘНИН «ЈОХУШЛАР»Ы

«Јохушлар» романының биринчи һиссәси 1930-чу илдә чапдан чыхмыш вә һаггында вахты илә бир сыра тәнгиди мәгаләләр јазылмышдыр. 1938-чи илдә әсәрин јени чапы чыхмышдыр. Мүәллиф «Јохушлар»ын үзәриндә чох ишләмиш вә демәк олар ки, оны әсаслы сурәтдә дәјишдирмишдир. Бу дәјишиклик тәнгидчијә «Јохушлар»а јени бир әсәр кими јанашмаға һагг верир.

Әбүлһәсән совет варлығыны бәдии әдәбијјатда илк дәфә әкс етдирмәјә тәшәббүс едән Азәрбајчан јазычыларындандыр. Бу чәһәтдән «Јохушлар» илк Азәрбајчан совет романы адлана биләр. Роман жанры нәинки әдәбијјатымызын јени дөврү үчүн, бәлкә үмумијјәтлә әдәбијјатымыз үчүн јенидир. Бу жанр үчүн Азәрбајчан классик әдәбијјаты о гәдәр дә зәнкин мирас гојуб кетмәмишдир.

Шүбһәсиз ки, кәнч совет романчыларынын гаршысында бир сыра чәтинликләр дурурду. Бир тәрәфдән рус вә Гәрби Авропа классик әдәбијјатындан өјрәнән јазычылар о бири тәрәфдән дә јени совет романчыларындан өјрәнирләр. Бу сәһәдә А. Фадејевин «Тармар», М. Шолоховун «Сакит Дон» вә «Ојанмыш торпаг» романларынын бөјүк ролу олмушдур.

Әбүлһәсән «Јохушлар» романынын биринчи һиссәсиндә Азәрбајчан кәндләриндә башлајан коллектив тәсәррүфат һәрәкатыны вә бу әсасда кедән синфи мүбаризәни тәсвир едир. Әсәр бир сыра бәдии сурәтләр васитәсилә охучулара көстәрир ки, 1929—1930-чу илләрдә Азәрбајчан кәндләриндә коллектив тәсәррүфат һәрәкаты бир сыра чәтинликләрә раст кәлирди. Голчомаглар, кечмиш јүзбашылар, моллалар көһнә гурулушун дағылмаға башладығыны көрүб ондан бәрк јапышыр вә јыхылмаға гојмурлар. Онлар ачыг вә ја кизли шәкилдә һәр чүр васитәдән истифадә едәрәк коммунист партијасынын кәнддәки сијасәтини позмаға вә Совет һөкумәтини јыхмаға чалышырлар. Совет һөкумәтинин кәнддә ишләјән

адамлары аз тәчрүбәлидирләр, кәндлә таныш дејилдирләр вә буна көрә дә бир сыра сәһвләр бурахырлар. Лакин чәтинликлә олса да, көһнә кәнд тәслим олмаға вә сосиалист кәнди инкишаф етмәјә башлајыр. Бир сөзлә, «Јохушлар» кәндин сосиализм релсләринә кечмәсиндәки чәтинликләри, јохушлары көстәрир.

Әбүлһәсән ичтимаи һәјатдакы мүбаризәни вә инкишафы инсанлар васитәсилә, онларын әлагәләриндә ачыб көстәрир. Әсәрдә таныш олдуғумуз адамлар анчаг рәсми вәзифә дашыјан «гуру» адамлар дејил, чанлы адамлардыр. Бу адамларын ичтимаи ишләри, вәзифәләри олдуғу кими, шәхси һисс вә дујғулары, бә'зән һәтта дашыдығы вәзифә илә ујушмајан шәхси марағы да вардыр. Бу, Әбүлһәсәнин романында әсас гејд едилмәли чәһәтләрдәндир. Чүнки мүасир әдәбијјатда схематизм бөјүк бир тәһлүкә тәшкил етдији бир заманда Әбүлһәсән өз романында бу тәһлүкәдән гачмаға чалышмыш вә јаратдығы сурәтләрин тәбии вә инандырычы олмасына чалышмышдыр.

Колхоз сәдри Бүнјад шәһәрдән јени кәлмиш кәнч бир фәһләдир. Кәндә мәс'ул бир вәзифәјә көндәрилмәсинә бахмајараг, о, Бакыны хатырлајыр, пис дахмада јашамаг истәмир. Бир гәдәр шөһрәтпәрәстдир, сәһв едирсә дә, өз сәһвини баша дүшүб дүзәлтмәјә чалышыр.

Охучу Бүнјадын вә башга сурәтләрин (мәсәлән, Муздурун, Гумрунун, Камалын) мүрәккәб әһвал-рүһијјәли, чанлы адамлардан олдугларыны һисс едир, онларын һәр бир һәрәкәтинә инаныр.

Камал Совет һөкумәтинин ән гәддар дүшмәнләриндәндир. Кечмишдә јүзбашы олмуш бу адам чох мәһарәтлә маскаланараг кәнддә баш милис вәзифәсиндә чалышыр. Камал оғрудур, гатилдир, икиүзлүдүр. Әсәрин биринчи һиссәсиндә һәлә тамамилә инкишаф етдирилмәмиш бу дүшмән сурәтини белә Әбүлһәсән тәбии инсани һиссләрдән мәһрум етмәмишдир. Камал атадыр, о оғлуну севир, онун кәләчәји үчүн һәр шејини фәда етмәјә һазырдыр. Әлбәттә, ата мәһәббәти һеч вахт Камалын алчаглығыны вә хәјанәтини азалтмыр, әксинә, даһа да реал вә инандырычы едир.

Инсанлары чанлы көстәрмәк шүары илә һәрәкәт едән Әбүлһәсән голчомаг Бабачан вә јохсул кәндли Чаны сурәтләрини дә мараглы вермишдир.

Бабачан кәнддә бөјүк һөрмәт саһиби вә һәтта вахты илә ичраијјә комитәси сәдри олан бир кәндлидир. О јенә дә өз әввәлки һөрмәт вә вәзифәсини кери гајтармаға чалышыр. Лакин өз нијјәтләриндә тәмиз дејилдир. О, Совет һөкумәтинә сәдагәтини колхоз үчүн чанла-башла чалышмаг јолу илә дејил, гуллуг көстәрмәк, јалтаглыг етмәк јолу илә көзә сох-

маг истәјир вә нәтичәдә синфи дүшмән чәбһәсиндә галырса да, орада да она е'тибар етмирләр.

Чаны ләлә там мә'насы илә јохсул, тәнбәл бир кәндлидир. Ачлыг, јохсуллуг вә тәнбәллик ону илләрдән бәри варлылара әл ачмаға вә јалтагланмаға мәчбур етмишдир. О, Совет һөкумәтинә мөһкәм инана билмир, чүнки голчомаглар ону «тикәјә» өјрәтмишләр; о, чөрәк вә пул алыб һәтта колхозун маллары белә оғурлатмаға разы олур. Чаны ләләнин башы бәлалар чәкир, о, голчомагларын фырылдағыны, кәнди хараба гојмаг истәкләрини көрүр; онун ушағы халг дүшмәнләринин атларынын ајағы алтында галыб мәһв олур. Чаны ләлә кет-кедә һәгигәтин һансы тәрәфдә олдуғуну баша дүшүр.

Әбүлһәсән бә'зән өз гәһрәманларынын дахили зиддијјәтләрини көстәрәркән елә чизкиләрә тохунур ки, бунлар сурәтин характер бүтөвлүјүнә хәләл кәтирир. Мәсәлән, Гумру бүтүн һәрәкәти вә инкишафы илә бизә көстәрир ки, о һеч вахт колхозун ишини өз шәхси ишинә гурбан етмәз вә етмәмәлидир. Чүнки о, бүтүн варлығы илә колхоза бағлыдыр; о һәтта колхоз сәдри тәчрүбәсиз Бүнјаддан даһа фәал вә даһа тәдбирлидир. Лакин Гумру Бүнјады севир. Арада бир Нушу мәсәләси дә вардыр. Гумру Бүнјады Бабачанын гызы Нушудан гысганыр. Бу хырда мәишәт мәсәләси гәһрәман Гумруну Совет һөкумәтинин ишинә сојуг бахмаға сөвг едир. Мәсәлә орасындадыр ки, Нушунун Худуш адлы бир адахлысы вардыр; Худушун колхоза хәјанәт етдији мејдана чыхыр, лакин Гумру ону тутдурмаг истәмир, чүнки «Худуш рәдд олуб кетсә, Нушунун әли-голу ачылачагды... Бүнјады Нушунун чәнкәлиндән анчаг Худушун васитәсилә гуртармаг оларды».

Беләликлә, гәһрәманларын гәлбиндә чох гурдаланмаг, һәр тәшәббүсә гаршы дахилдән бир әкс тәшәббүс тапмаг Әбүлһәсәнин гәһрәманынын характерини зәнкинләшдирмәмиш, әксинә, зәифләтмишдир. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, әсәрин биринчи чапында бу мәсәлә о гәдәр дә кәскин гојулмамышдыр.

Үмумијјәтлә, «Јохушлар»ын биринчи чапы илә үчүнчү чапы арасындакы дәјишикликдән данышмаг лазым кәлсә, гејд етмәлијик ки, бу тәсһиһин јахшы вә пис чәһәтләри вардыр

Әбүлһәсән биринчи чапа нисбәтән үчүнчү чапда һадисәләри вә персонажлары дәринләшдирмиш вә чиддиләшдирмишдир. Торпаг мәсәләси илә әлагәдар оларағ јаланчы сәнәд проблеми биринчи чапда чох сүн'и вә гејри-чидди иди. Үчүнчү чапда Чаны ләлә, Муздур, Худуш кенишләндирилмиш, Камал әсәрә тамамилә јени бир персонаж кими дахил едилмишдир ки, бунлар да әсәрин идејасынын даһа кениш бир сурәтдә охучуја чатмасына көмәк едир.

Лакин «Јохушлар»ын биринчи чапында бә'зи чәһәтләр вардыр ки, онлары Әбүлһәсән мүтләг сахламалы иди. Әввәлән, Бүнјад бир сурәт оларағ әсәрдә чох зәифләшмиш вә симасызлашмышдыр. Биринчи чапда јанлыш бир шәкилдә олса да, һәр һалда Бүнјад һәрәкәт вә инкишаф едирди, индисә о чох һәрәкәтсиз вә артыг көрүнүр.

Биринчи чапында «Јохушлар» (роман битмәмиш олса да) тамамланмыш бир әсәр иди. Орада мүәјјән һадисәләр дөвр едиб гуртарыр вә икинчи дөврәјә кечмәк үчүн һазырлыг јарадырды. Сурәтләр инкишаф едир вә һәр бири мүәјјән тамамланмыш шәкилдә охучуларын гаршысында чанланырды. Үчүнчү чапда исә әсәр чох јарымчыг көрүнүр. Бир сыра сурәтләр вар ки, онлар һаггында охучуда чох думанлы тәсәввүр галыр (Бабачан, Камал, Бүнјад, Әлиосман). Биринчи һиссәси бу ил, икинчи һиссәси исә он ил сонра чапдан чыхан әсәрләр үчүн һәр һиссәнин тамамланмасы әсас шәртдир.

Әбүлһәсәнин әсәрләринин ағыр диллә јазылмасындан шикајәт едәнләр олур. Бу адамларын шикајәтинә чаваб тапмаг үчүн Әбүлһәсәнин әсәрини ағырлашдыран хүсусијјәтләри нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Әбүлһәсәнин бир јазы хүсусијјәти вардыр. О, ади тәсвир вә тәһкијәни бирдән-бирә кәсиб нағыл етмәјә башлајыр. Бу нағыл мүәллифин өз дили илә верилдији һалда, бә'зән персонажларын ифадәләри илә гарышдырылыр. Јазычы куја ајры-ајры гәһрәманларын фикир вә мүлаһизәләрини онларын өз ифадәләри илә верир. Јарымчыг кәсилән нитгдән сонра кәлән нағыл чох вахт гуру садаламадан ибарәт олур. Мәсәлән, Гумрунун гардашы Гәһрәман һаггында мә'лумат, Чаны ләлә һаггында тәфсилат (сәһ. 51, 52) гуру гәзет дили илә верилмишдир[1]. Јахуд: «Бу вахт, 27-чи илин ахырлары, Гумру партијалы иди, савадыны хејли артырмыш, шүур даирәсини кенишләндирмишди. 28-чи илин әввәлләриндә кооператив курсларына көндәрилди, курслары гуртарыб бир-ики ај ишләдикдән сонра, гајыдыб Даирә Партија Комитетиндә ишләмәк шәрти илә, јенә Бакыја...» (сәһ. 28).

Чанлы көстәрмә әвәзинә белә гуру нағыл вә садаламаја кечдикдә, әлбәттә, әсәр бәдии чәһәтдән чох шеј итирир.

Әбүлһәсәнин јазы хүсусијјәтләриндән бири дә одур ки, онун гәһрәманларынын өз хүсуси колоритли дили јохдур. Буна көрәдир ки, бә'зән күлмәли сөзләр белә онун гәһрәманларынын ағзындан чох чидди бир тонда чыхыр. Һалбуки, колоритли тәбии данышыг дили романын чаныны, тәравәти-

[1] Мисаллар «Јохушлар» романынын 1938-чи илдәки III чапындан көтүрүлмүшдүр.—*Ред.*

ни тәшкил етмәлидир. Бу чәһәт дә Әбүлһәсәнин үслубуну мүәјјән дәрәчәдә ағырлашдырыр.

Әбүлһәсәнин дилини ағырлашдыран чәһәтләрдән бири дә онун дил үзәриндә аз ишләмәсидир. Чүмләләр бә'зән адама русчадан тәрчүмә олунмуш кими көрүнүр. Мисал үчүн бир нечә чүмлә кәтирәк: «О сөзләринин тә'сирини азалтмыш, олмаг үчүн», «Кәндә трактор көндәрилмәсини әлагәдар тәшкилатларын габағына гојмушду», «Пәнчәрә габағына јерләшдирилән печә диггәт етди», «Муздурун баһары көнлү бирдән елә истәди ки», «Муздура, Камалын өзүнүн ән сәмими үрәк сиррини билмәмәси хош кәлмәди...».

Бундан башга Әбүлһәсән чох мүрәккәб чүмләләр гурмағы севир və бир нечə фикри бир чүмләдə ифадə етмәк истәјир. Чүмлә ағырлашыр, фикир өз ајдынлығыны итирир: «О галибијјәтдән һәмишәлик үмидини кәсән инсан ја'сининн өзүнү дилләндириб, бу сәфеһ һесаб еләдији адамларын гаршысында һирслә данышдырачағындан еһтијатла, онлардан узаглашды, Худушун габағында дурду» (сәһ. 121). Әбүлһәсәндә белә чүмләләрә чох тәсадүф едилир. Бу чүмләләри јахшы анламаг үчүн бир нечə дәфə охумаг вə чүмләни фикрән тәсһиһ етмәк лазым кәлир. Мүрәккәб чүмләләр ишләтмәк олар, анчаг бунларын ајдын олмасына чалышылмалыдыр.

Бә'зән елә олур ки, Әбүлһәсән садә чүмләни гәсдән чәтинләшдирир, ағырлашдырыр. Мәсәлән, «Худуш филан шеј едирди» демәк əвəзинə мүәллиф белə бир чүмлə гурур: «Ата-анасындан хәбəри олмајараг, бир гоһуму јанында бөјүјүб бир дəрəчəли мəктəби гуртардыгдан сонра рајонларда совет катиби олмагла дашбашын әлли чүр јолуну-изини билән бу «матышга», Камалын вə Әһмəдин, Нушуну она алачағы вə'динə инаныб, онлара гуллуг едирди» (сәһ. 86). Бу чүмләнин нөгсаны нәдәдир? Мәсәлә орасындадыр ки, бурада Худуша о гәдәр сифәт верилмишдир ки, әсил мәсәлә, ја'ни Худушун бош вə'дләрә инаныб Әһмәдә вə Камала гуллуг етмәси икинчи плана кечмишдир. О бири тәрәфдән, о сифәтләр дә охучунун диггәтини о гәдәр чәлб етмир; чүнки охучу чүмләнин ахырыны, әсил «хәбəри» өјрәнмәјә тәләсир вə сифәтләрә икинчи дəрəчəли шеј кими бахыр.

Әбүлһәсән өз әсәрләринин үзәриндә чох ишләјир; јаздығы әсәрләри чап етдирмәјә тәләсмəмəси, јени чапларыны тәкмилләшдирмəси буну көстәрир. Лакин мә'лум олур ки, бу ишләмə кифајәт дејилдир. О даһа чох чалышмалы, әсәрләринин дилини вə јазы ифадəсини садәләшдирмәли, ајдынлашдырмалы вə белəликлə, өз јарадычылығынын идеја гүввəтини даһа да артырмалыдыр.

«Јохушлар»да бə'зən јазычынын сəлигəсизлији дə көрүнүр. «Бу һəјət Молла Нəсрəддинин гəбрини хатырладырды», «О, бишмиш балыг кими гызармышды». Мənə елə кəлир ки, охучулар вə һəтта јазычынын өзү дə «Молла Нəсрəддинин гəбри» һаггында һеч бир шеј билмир (əкəр билирсə, бу бөјүк бир кəшфијјатдыр), елə исə һəјат нəји хатырладыр? Икинчи тəшбеһ дə тутарлы дејилдир.

Әбүлһәсән артыг јетишмиш бир јазычыдыр. О бир чох мараглы һекајəләр, ики-үч мараглы роман јазмышдыр. Бу əсəрləрдə Әбүлһəсəн истə'дадлы бир јазычы олдуғуну, јахшы характер вə портрет рəссамы олдуғуну сүбут етмишдир. «Дүнја гопур» романындакы инсан сурәтләринин зәнкинлији ајдынча көстәрди ки, Әбүлһәсән һəјаты өзүнəмəхсус дəрин бир əһатə илə əкс етдирир. О, һəјаты билир, инсанларын əһвал-руһијјəсини тəдгиг едир вə өз əсəрləринин идеја мəзмунуну зəнкинləшдирир. Белə бир јазычы үчүн, романист үчүн дилин садəлији, үслубун тəбиилији чох мүһүм бир шəртдир.

Тəəссүф ки, «Јохушлар»ын үчүнчү чапында да Әбүлһəсəнин дил вə ифадə чəһəтиндəн бүллурлашмадығынын шаһиди олуруг.

1939.

ТӘНГИД ВӘ ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ

Әдәби әсәрләрин тәһлили илә мәшғул олан, онларын идеја вә бәдии гијмәтини верән вә белӛликлә дә, әдәбијјаты даһа јүксәк пилләјә галдырмаға хидмәт едән әдәби тәнгид Азәрбајчанда нисбәтән кеч јаранмышдыр. Јалныз Азәрбајчан әдәбијјатында дејил, дүнја әдәбијјатында вә о чүмләдән рус әдәбијјатында да јүксәк сәвијјәдә тәнгид даһа сонракы заманларда әмәлә кәлмишдир.

Капитализм дөврүндән әввәлки классик әдәбијјатымызда инди баша дүшдүјүмүз шәкилдә әдәби тәнгид јох иди. Әдәби тәнгидин вә әдәбијјатшүнаслығын вәзифәсини о заман јазычыларын өзләри өз бәдии әсәрләри илә көрүрдүләр. Классик јазычыларымыз өз бәдии јарадычылығында тарихлә, фәлсәфә илә, естетика илә, ичтимаи елмләрин бир чохлары илә мәшғул олурдулар. Классик јазычыларымызын чоху универсал јазычыларды. Бөјүк Низами, Füзули вә һәтта јени дөврүн нүмајәндәси Мирзә Фәтәли Ахундов јалныз әдәбијјатчы-шаир олмамышлар. Бу адамлар өз дөврләринин бөјүк ичтимаи хадимләри, бөјүк мүтәфәккирләри олмушлар. Әдәбијјат онларын әлиндә мүасир ичтимаи һәјатын чәтин мәсәләләрини дәрк етмәк үчүн васитә олмушдур. Бу сәнәткарларын бәһс етдикләри хүсуси естетик мәсәләләр һәмишә ичтимаи мәсәләләрдән доғмуш вә Азәрбајчан халгынын мүәјјән дөврдәки мәдәни-ичтимаи мүбаризәсиндән ирәли кәлән јени вәзифәләри дујмаг вә ифадә етмәк мәгсәди дашымышдыр. Буна көрәдир ки, бу јазычыларын јарадычылығы чох һејрәтләндиричи бир вүс'әтә вә дәринлијә маликдир. Белә, там мә'насы илә универсал сәнәткарларын јарадычылығында әдәби тәнгид дә бөјүк бир јер тутурду. Низаминин әдәби тәнгидә һәср едилмиш хүсуси бир әсәри јохдур, лакин онун «Хәмсә»синдә елә дәрин мә'налы, инчә әдәби-тәнгиди фикирләр вардыр ки, онларын естетик-нәзәри бир тәфәккүр мәһсулу олдуғуна шүбһә едилә билмәз. Сонралар, капитализм әмәк

бөлкүсүнүн тә'сири алтында јазычылардакы бу универсализм јаваш-јаваш арадан галхыр, тарихлә тарихчиләр, фәлсәфә илә философлар, әдәбијјат нәзәријјәси илә әдәбијјатшүнаслар—тәнгидчиләр, бәдии јарадычылыгла да јазычылар мәшғул олмаға башлајырлар.

Үмумијјәтлә, әдәби тәнгид тарихини нәзәрдән кечирдикдә бу нәтичәјә кәлмәк олур ки, әдәби тәнгид ичтимаи фикрин ән чошгун инкишафы дөврләриндә, кениш ичтимаи-мәдәни һәрәкат заманларында мејдана чыхыр вә јахуд даһа чох гүввәтләнир. Рус ичтимаи фикриндә XIX әсрин 20-чи илләриндә әмәлә кәлән чошгун ичтимаи-мәдәни һәрәкат нәтичәсиндә Белински илә башланан, Чернышевски, Добролјубов вә Писарев кими классик тәнгидчиләрлә давам етдирилиб бөјүјән зәнкин әдәби-тәнгиди фикрин мејдана чыхдығыны көрүрүк. Еләчә дә Азәрбајчан әдәбијјатында XIX әсрин икинчи јарысында әдәби тәнгидин хүсуси бир тәшәббүс кими мејдана чыхмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Доғрудур, Мирзә Фәтәли Ахундов пешәкар тәнгидчи дејилдир, лакин онун әдәби-тәнгиди көрүшләри вә тәнгид саһәсиндәки әмәли фәалијјәти Азәрбајчан әдәбијјатында әдәби тәнгидин әсасыны гојмушдур.

Әдәби тәнгид саһәсиндәки икинчи бөјүк јүксәлиши Октјабр сосиалист ингилабындан сонра көрүрүк. Ингилабын илк илләриндә чох кениш сурәтдә јајылараг мәктәбләрдә, клубларда, китабханаларда кечирилән әдәби-бәдии мүһакимәләр вә әдәби-тәнгиди мәгаләләр шәклиндә олса да, Азәрбајчанда тәнгиди фикир ојаныр. Чох чәкмир ки, рус совет тәнгидинин тә'сири алтында биздә чидди әдәби тәнгид јаранмаға башлајыр. Совет әдәбијјатыны мәһкәмләндирмәк, сосиалист сәнәтинин јени методуну вә үслубуну тә'јин етмәк, партијанын әдәбијјат саһәсиндәки сијасәтини һәјата кечирмәк мәгсәдини дашыјан коммунист әдәби тәнгиди мүтәшәккил бир шәкил алыр вә бир сыра хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едир. Бу тәнгидин мүсбәт чәһәти орасында иди ки, о өз гүввәсинә вә бачарығына көрә инкилаби нәзәријјә илә, марксизм-ленинизмлә силаһланмаға чалышыр, әдәби һәрәкатын далынча дејил, габағында кетмәјә чан атыр, әдәби һәрәката рәһбәрлик етмәк истәјирди. О, чох оператив, дөјүшкән вә сијаси бир руһ дашыјырды. Бу тәнгид көһнә јазычыларын јенидән тәрбијәләнмәсинә хидмәт етмәјә чалышан еһтираслы вә тә'сирли бир тәнгид иди.

Лакин бу мүсбәт чәһәтләринә бахмајараг, хүсусән РАПП дөврүндә фәаллашан тәнгидин бир сыра чидди нөгсанлары да варды. Онун биринчи вә ән чидди нөгсаны биртәрәфли олмасы иди. Марксист тәнгиди адындан данышан бә'зи тәнгидчиләр вулгар сосиолокизмә мејл едирдиләр. Мүрәккәб

бәдии јарадычылыг просесинин спесифик хүсусијјәтләрини, һәр бир јазычынын идеја вә бәдии имканларыны нәзәрә алмадан бу тәнгид бәдии әсәрләри асан бир јолла, әввәлчәдән һазырланмыш бир гәлибләә өлчүб гијмәтләндирирди. Бу тәнгид һәр һансы бир јазычыја вә онун һәр бир әсәринә, биринчи нөвбәдә пролетар дүнјакөрүшүнә нә дәрәчәдә јахынлашмасы илә гијмәт верирди, бәдии әсәрләрдә јазычынын билаваситә сөјләнмиш сијаси фикирләрини ахтарыр, әсәрин бәдии, естетик хүсусијјәтләринә әһәмијјәт вермирди. Вулгар сосиолокизм јолу илә кедән тәнгидчиләрин бәдии әсәрләрдән «филан јазычы тәрәддүд едир», «филан јазычы бизә тәрәф кәлир» вә «филан јазычы керијә чәкилир» кими нәтичәләр чыхармасы чох сәчијјәви иди. Чәфәр Чаббарлынын «Алмаз» пјеси һаггында јазылан мәгаләнин сәрләвһәси белә иди: «Бир аддым ирәли, ики аддым кери». Бу сәрләвһә өзү дә сәчијјәвидир. Тәнгидин әсас иши кимин нечә аддым ирәли вә ја кери чәкилмәсини јохламагдан ибарәтди. Бу исә чох сыхычы вә дарыхдырычы бир ишди. Белә тәнгидчиләрин вә әдәбијјатшүнасларын классик әдәбијјата, бөјүк сәнәткарлара, кечмишдә јаранмыш өлмәз сәнәт әсәрләринә е'тинасыз мүнасибәтләри һаггында сајсыз-һесабсыз мисаллар кәтирмәк олар. Бә'зән антимарксист вулгар сосиолокизмлә мүбаризә апармаға борчлу олан кәнч совет тәнгиди өзү дә вулгар сосиолокизм јолуна дүшүр вә марксист әдәбијјатшүнаслыгынын јүксәк вәзифәсини јеринә јетирә билмирди.

Вулгар сосиолокизм хәстәлијинә тутулан тәнгидчиләр, үмумијјәтлә, классик әдәбијјаты дорғру гијмәтләндирә билмәдикләри кими, классик әдәби тәнгидә дә дүзкүн гијмәт верә билмир, онун ән јахшы ән'әнәләриндән истифадә етмирдиләр. Һалбуки, истәр Белински вә Чернышевскинин, истәрсә дә Мирзә Фәтәли Ахундовун әдәби-тәнгиди көрүш вә үсулларында елә дәјәрли чәһәтләр варды ки, онлары дүзкүн анламадан, давам вә инкишаф етдирмәдән марксист әдәбијјатшүнаслыгы ирәли апармаг мүмкүн дејилди.

ҮИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрарындан вә хүсусән 1934-чү илдә кечирилән совет јазычыларынын Биринчи Умумиттифаг гурултајындан сонра әдәби тәнгидимиздә јени бир дөвр башлајыр. Бу заман бирләшмиш әдәби гүввәләр, әдәбијјат саһәсиндә зәрәрли мејлләрлә мүбаризә апармаг вә әдәби тәнгиди гүввәтләндирмәк үчүн өзләрини сәфәрбәрлијә алырлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән әввәл дөрд-беш ил ичәрисиндә әдәбијјатымызын үмуми јүксәлиши илә әлагәдар олараг әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг да сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Јени тәнгидчи кадрлары јетишмиш, јени елми вә тәнгиди әсәрләр јаранмышдыр. Сон заманларда гүввәтләнән

елми-тәнгиди фәалијјәт әсас е'тибарилә ики хәтт үзрә кетмишдир: 1) классик әдәбијјатымызын бир сыра мараглы мәсәләләрини өјрәнмәк, ајры-ајры бөјүк јазычыларымызын јарадычылыгыны, әдәбијјат тарихимизи бир систем һалында тәдгиг етмәк; 2) совет әдәбијјатынын инкишафына әмәли сурәтдә көмәк етмәк. Классик әдәбијјатымызын тәдгигинә һәср едилән әсәрләр ичәрисиндә Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк демократ», Микајыл Рәфилинин, Һејдәр Һүсејновун вә Фејзулла Гасымзадәнин Мирзә Фәтәли Ахундов һаггындакы китабларыны, Мир Чәлалын «Füзулинин поетик хүсусијјәтләри», Чәфәр Хәнданын «Сабир», Әләҝдәр Сәидзадәнин «Мирзә Шәфи вә ја Боденштедт» әсәрләрини, Һәмид Араслыны, Әзиз Шәрифин, Һ. Мећдинин вә башгаларынын бир сыра гијмәтли мәгаләләрини көрүрүк. Бу әсәрләр елми сәвијјә е'тибарилә бир бәрабәрдә олмасалар да, әдәбијјатымызда әмәлә кәлән чидди елми-тәнгиди һәрәкатын мәһсулу олараг диггәтәлајигдирләр. Бу әсәрләрин ичәрисиндә Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Мирзә Фәтәли Ахундовун вә Füзулинин јарадычылыгына һәср едилмиш әсәрләр хүсуси гејд едилмәлидир.

Әдәбијјат тарихимиздә биринчи дәфә олараг бөјүк классикләримиз һаггында һәгиги вәтәнпәрвәрлик һисси илә, чидди елми сәвијјәдә әсәрләр јаранмышдыр. Халгын тарихини, мәдәнијјәт вә әдәбијјатыны севмәдән јахшы әдәбијјатчы олмаг олмаз. Ады чәкилән китабларын бөјүк милли гүрурла јазылдыгыны гејд етмәк лазымдыр.

Бу елми-тарихи әсәрләрлә бәрабәр мүасир әдәбијјат мәсәләләри илә мәшғул олан тәнгидимиз дә хејли инкишаф етмишдир. Биздә аз-чох професионал тәнгидчиләр, ја'ни әдәби тәнгид ишини өзләри үчүн зәрури бир вәзифә һесаб едән, онсуз јашаја билмәјән јазычылар јетишмишдир. Һ. Мећди, М. Рзагулузадә, Һидајәт Әфәндијев, М. Ч. Чәфәров, Әзиз Шәриф, Чәфәр Чәфәров, Әкбәр Ағајев вә башгалары совет әдәби тәнгидинин дајми кадрларыны тәшкил едирләр.

Биздә јазычыја вә әдәбијјата сәмими сурәтдә көмәк етмәк истәјән, бәдии әсәрләрә чидди, објектив гијмәт вермәји бачаран јолдашлар вардыр. Јазычыларымызын вә шаирләримизин дә бир чоху тәнгидлә марагланыр, бу вә ја башга әсәр һаггында өз фикирләрини сөјләмәкдән чәкинмирләр. Хүсуси олараг Һ. Мећдини, Мир Чәлалы вә Сәмәд Вурғуну көстәрмәк олар. Сәмәд Вурғунун ирәли сүрдүјү принсипиал тәнгиди фикирләр чох јени, чидди вә мараглы олур, јазычылары дүшүнмәјә вадар едир. Онун Әнвәр Мәммәдханлынын «Ајрылдылар» һекајәси һаггында мәгаләси јадымыздадыр. Бу мәгалә барәдә мүхтәлиф рә'јләр олмасына бахмајарат, Сәмәд Вурғун мәсәләни һамыдан дорғру башa дүшмүш вә мүәллифә

чох гијмәтли мәсәләһәтләр вермишди. М. С. Ордубадинин тәнгидчиләрдән чох да хошу кәлмәмәсинә бахмајараг, Мир Чәлалын «Думанлы Тәбриз» һаггындакы објектив вә чидди тәнгидини о, чох бәјәнир. Бунлар көстәрир ки, әдәбијјат аләминдә әдәби тәнгид зәрури бир һадисә олмушдур.

Бә'зән өз тәләбкарлыгымызда ифрата варараг, аз гала әдәби тәнгиди инкар едирик. Бу, әлбәттә, доғру дејилдир. Биздә тәнгид вардыр, әдәбијјатымызын башга саһәләриндә нисбәтән даһа јени вә кәнч олмасына бахмајараг, Азәрбајчан совет әдәби тәнгиди аз бир заман ичәрисиндә чох ишләр көрмүшдүр.

Кәнч совет әдәби тәнгиди Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында, антимарксист, әксингилаби нәзәријјәләрлә мүбаризә апармыш, совет әдәбијјатынын тәрәггисинә мане олан зәрәрли идејалары ифша етмиш вә совет әдәбијјатының инкишафына көмәк етмишдир.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, әдәби тәнгидимизин вәзијјәти бизи гане етмир. Халгымызын үмуми мәдәни јүксәлиши, әдәбијјат вә сәнәтимизин сүр'әтли инкишафы бизи өзүмүзә гаршы даһа тәләбкар етмишдир. Артыг әдәбијјатымыз ијирминчи илләрдә олдуғу вәзијјәтдә дејилдир. Јазычыларымыз идеја вә сәнәткарлыг чәһәтиндән чох инкишаф етмишләр. Онлар јалныз Азәрбајчанда дејил, совет халгларының тәрәфиндән бәјәнилән бәдии әсәрләр јаратмышлар; бәдии кејфијјәтә гаршы тәләб артмышдыр. Артыг әдәби тәнгид бир зәрурәт һалы алмышдыр. Јазычылар өз јарадычылыгларының һаггында габагчыл охучунун, тәнгидчинин фикрини билмәк, сәсини ешитмәк, өз әсәрләриндә нә дәрәчәдә мүвәффәг олдугларыны өјрәнмәк истәјирләр. Һәр бир јазычынын тәнгидчидән өз әсәри һаггында јүксәк елми сәвијјәдә, ганеедичи фикир сөјләмәсини тәләб етмәјә һаггы вардыр.

О бири тәрәфдән, јазылан бәдии әсәрләри, бу әсәрләрдәки көзәл һисс вә фикирләри халг ичәрисиндә јајмаг вә ја, әксинә, зәрәрли китабларын рәдд етмәк зәрурәти артмышдыр; чүнки тәнгид јалныз јазычыны дејил, охучуну да нәзәрдә тутмалыдыр. Совет охучусунун да тәнгидчидән тәләбләри бөјүкдүр.

Јазычы вә охучулардан башга тәнгидин гаршысында бир тәләб дә дурур ки, о да үмумијјәтлә әдәбијјатын тәрәггиси мәсәләсидир. Тәнгидин вәзифәси јалныз бәдии әсәрләрә гијмәт вермәк вә онлары гејд етмәклә гуртармыр. Тәнгид ичтимаи һәјатла әдәбијјат арасындакы әлагәни мөһкәмләтмәли, бәдии әсәрләри вә бу әсәрләрдәки сүрәтләри үмумиләшдирмәли, бу сүрәтләрдә дөврүн ичтимаи-сијаси мәсәләләрини нә дәрәчәдә дүзкүн вә долғун әкс олундуғуну мејдана чыхармалыдыр. Тәнгид бу ишдә јазычыларын көмәкчиси олмалыдыр. Әдәбијјат тарихиндән бизә мә'лумдур ки, чох вахт тәнгидчиләр јазычыларла чијин-чијинә кедәрәк, онларын бу вә ја башга бәдии сүрәтинин даһа дүзкүн анлашылмасына, јени мә'нада сәсләнмәсинә вә әсәрләрин ичтимаи-тарихи әһәмијјәтинин артмасына көмәк етмишләр.

XIX әср рус әдәбијјатындан буна бир чох мисаллар көстәрмәк олар. Јазычы Гончаров Обломов сүрәтини јаратмышдыр; лакин ону «обломовчулуг» ады алтында даһа дәрин вә кениш бир мә'нада мәшһурлашдыран Добролјубов олмушдур. Туркенев «Аталар вә оғуллар» әсәриндә Базаров сүрәтини јартмышдыр; лакин ону дәринләшдирән вә таныдан Писарев олмушдур...

Инди исә әдәби тәнгидин гаршысындакы тәләбләр һеч дә азалмамыш, әксинә, чохалмыш вә чиддиләшмишдир.

Бу чидди тәләбләрә чаваб верә билмәк үчүн тәнгид дөврүн ән габагчыл нәзәријјәси илә силаһланмагдан башга нәзәријјәдән бир јарадычы кими истифадә етмәји бачармалыдыр, о өз вәзифәсинә бөјүк еһтирасла сарылмалы, јүксәк бәдии зөвгә малик, әдаләтли вә чәсарәтли олмалыдыр.

Әдәби тәнгидимизин бүкүнкү вәзијјәти бизи она көрә гане етмир ки, бу јүксәк тәләбләрә о, јахшы чаваб верә билмир. Тәнгидимизин бөјүк јүксәлиш вә тәрәггисини гејд етмәклә бәрабәр, онун нөгсанларыны, даһа сүр'әтлә ирәлиләмәсинә мане олан чәһәтләрини дә көстәрмәлијик.

Авторитет, нүфуз, е'тибар—тәнгидчи үчүн мүһүм шәртләрдән биридир. Нүфузсуз тәнгидчи үмумијјәтлә тәнгидин е'тибарыны ашағы салдығы үчүн чох зәрәрлидир. Нүфузун биринчи шәрти—вичданлы вә принсипиал олмагдыр. Тәнгидимиздә бу шәртләрин позулмасы һалларына чох тәсадүф едирик. Бә'зән тәнгидчи дәрин, елми тәһлил јолундан узаглашараг, мүәјјән бир әсәрә әввәлдән нијјәт етдији бир мәгсәдлә, әдаләтсизчәсинә јанашыр вә чыхармаг истәдији нәтичә хатиринә һәгигәти тәһриф едир.

Һеч кәс тәнгидчијә, мәсәлән, М. С. Ордубадинин мараглы романларынын дилини тәнгид етмәји гадаған етмир. Бәдии әсәрләрин дилиндән данышмаг лазымдыр вә бу бөјүк јазычынын дилиндәки нөгсанлар мүтләг көстәрилмәлидир. Буну көстәрмәк јалныз әдибин өзү үчүн дејил, ону севә-севә охујан кәнчләр үчүн дә фајдалыдыр. Лакин јадыныздадыр ки, досту «А»-ја ачыг мәктуб[1] јазан тәнгидчи јазычынын әсәрләриндән кәтирдији мисаллары нечә тәһриф едиб, истәдији шәкләә салмышды. Дил јанлышлығына мисал олараг әсәрдә даһа тутарлы чүмләләр тапмаг мүмкүн олдуғу һалда о, нәдәнсә белә әјри бир јолла һәрәкәт етмишди. Бу тәнгидин нә-

[1] «Әдәбијјат гәзети», 11 февраль 1940, № 5.

тичәси о олду ки, «Дөјүшән шәһәр» вә «Думанлы Тәбриз» китабларындакы дил хәталарыны нә јазычыја сүбут едә билди, нә дә охучулара, әксинә, өзүнү бәднам етди, һөрмәтдән салды.

Тәнгид заманы ситатлары тәһриф етмәк, чүмләнин башыны вә ја ахырыны атыб мәсәләјә ајры бир рәнк вермәк, јазычынын фикрини зорла башга јерә јозмаг әјри јолдур. Бурада артыг принсипиаллыгдан вә објективликдән данышмаг әбәсдир, чүнки тәнгидчи белә јерләрдә өз гаршысына анчаг бир мәгсәд гојур: јазычыда нөгсан тапмаг, ону биабыр етмәк. Тәнгидчи бу һәрәкәти илә әдәбијјатымызын үмуми јүксәк мәгсәдләрини өз шәхси мәнафејинә гурбан едир.

Јазычынын «атасыны јандырмаг» нијјәти илә китабы әлинә алан тәнгидчи мәнчә, зәрәрдән башга һеч бир шеј верә билмәз. Бүтүн әдәбијјат тарихчиләри Низаминин әсәрләриндән мисал кәтирәрәк јазырлар ки, һаким Гызыл Арслан Низамијә Һәмдүнјан адлы бир кәнд бағышламышды. Бу кәнд нечә бир кәнд иди? Бу барәдә ајдын мә'лумат јохдур; анчаг мә'лум олан будур ки, Низами бу кәнди «бәј верән атын дишинә бахмазлар»—дејә гәбул етмишди.

Буну Низами өзү дә јазыр, Бертелс дә јазыр, Рәфили дә јазыр.

Мүбариз Әлизадә јолдаша бу тохунур. «Нечә ја'ни Низами Һәмдүнјан кәндинин кәлири илә күзәранлыг етмишди! Гәрибәдир! Рәфили һансы фактлара әсасланараг бөјүк һуманист шаиримизи истисмарчы-мүлкәдар синфинә мәнсуб етмишдир?».

Рәфилинин Низами һаггындакы китабынын нөгсанларыны чидди сүрәтдә, дәлил вә сүбутларла она көстәрмәк әвәзинә, Низамини бәлкә дә Рәфилидән даһа јахшы билән Мүбариз Әлизадә бу чүр әјри бир јолла һәрәкәт едир. Мүбаризин «Әдәбијјат аләминдә халтура әлејһинә» адлы мәгаләсиндә һаглы вә доғру јерләр дә вардыр, лакин гәрәзлә јазылмыш чүмләләр мәгаләнин чиддилијини азалдыр вә тәнгидчинин нүфузуна зәрәр кәтирир.

Бә'зән иш о јерә чатыр ки, адыны тәнгидчи гојан адам әсәри һеч охумадан онун һаггында тә'риф вә ја тәкдиредичи мәгалә јазыр. Бәдии әсәри јахшы вә вичданлы сүрәтдә охумадан, ону әтрафлы дәрк етмәдән вә һәгиги бир илһамла чошмадан тәнгид јазмаға башлајан тәнгидчини дә мән әсәри охумадан онун һаггында фикир сөјләјән тәнгидчијә охшадырам. Белә һаллар биздә вардырмы? Вардыр. Әсәрләри јахшы охумадан, охунулан әсәрин үзәриндә әтрафлы дүшүнмәдән әлинә гәләм алыб јазанлар вардыр.

Јазычы илә тәнгидчи арасында тез-тез мејдана чыхан зиддијјәтин вә наразылығын сәбәби нәдир?

Јазычыја бөһтан атан, она гаршы һагсызлыг едән, әсәри охумадан фикир сөјләјән, бир сөзлә, әдәбијјата һөрмәт бәсләмәјән адамы охучу вә јазычы нечә севиб, она һөрмәт едә биләр?!

М. Ф. Ахундов илк дәфә өз танышына тәнгид һаггында мә'лумат верәндә әввәлчә ону гејд едир ки, тәнгидчи нәзакәтли олмалыдыр. «Мәсәлән, бир шәхс бир китаб јаздығы заман, башга бир шәхс онун әсәринин мәтләбләри хүсусунда критика јазыр, бу шәртлә ки, мүәллиф һаггында әдәбсиз вә көнүл инчидән бир сөз белә олмасын; һәр нә дејилирсә, инчәлик јолу илә дејилсин».

Көнүл инчитмәдән тәнгид етмәк тәләбини нә чүр баша дүшмәк олар?

Бу суала М. Ф. Ахундов өз гијмәтли тәнгиди мәгаләләри илә чаваб верир. Тәнгидчи мүзакирә едилән мәсәләни о дәрәчәдә дәриндән вә үрәкдән дәрк етмәли вә чыхардығы нәтичәләри елә дәлил вә сүбутларла исбат етмәлидир ки, јазычы гане олсун, өз сәһвини анласын. Јазычы инанмалыдыр ки, тәнгидчи онун әсәрини јахшы охумуш вә һәмин мәсәлә әтрафында јазычыдан даһа чох дүшүнмүшдүр. Белә чидди вә дәрин тәнгидчинин инандырычы фикирләринә јахшы јазычы е'тираз едә билмәз.

М. Ф. Ахундов «Тәнгид рисаләси» мәгаләсиндә тарихчи Рзагулу ханын «Рөвзәтүс-сәфа» адлы китабыны тәнгид едир, о бу тәнгиди диалог шәклиндә верир. Куја тәнгидчи китабын ајры-ајры јерләрини тәнгид едир вә Рзагулу хан да чаваб верир. Бу тәнгиддән бир парча алаг. М. Ф. Ахундов дејир: «Сән китабын сонунда ишарә едирсән ки, бир шәхс дөвләт тарихини сәч'лә јазыб. Һеч кәс ону охумајачагдыр. Мәним әгидәмә көрә сән дә чох јерләрдә өз тарихини сәч'лә јазмышсан». Рзагулу хан чаваб верир: «Нијә бөһтан едирсән? Мән һарада сәч'лә јазмышам?» М. Ф. Ахундов дејир: «Бөһтан дејил. Мәсәлән,...» Бундан сонра М. Ф. Ахундов доғрудан да јаланчы пафосла јазылмыш китабдан бир нечә мисал кәтирир вә сорушур: «Бу чүр јазы сәч'ли дејилми? Сәндән сорушурам, чүнки мәним өзүмүн бу нөв ше'рләрлә бир о гәдәр танышлығым јохдур». Рзагулу хан бојнуна алмаға мәчбур олур: «Бир гәдәр охшајышы вар».

М. Ф. Ахундов өз тәнгидиндә бир мәсәләни јазычыја сүбут етмәмиш о бирисинә кечмир. Онун сүбутлары тутарлы вә мөһкәмдир. Даһа нәзакәтли вә инчә дүшмәк үчүн о, бә'зән тәвазөкарлыг едир, мәсәләнин һәллини јазычынын өз инсафына бурахыр, лакин өз фикрини инадлы вә ардычыл бир шәкилдә јеридир. Нәзакәт вә инчәлик јолу илә тәнгид етмәји М. Ф. Ахундов бу мә'нада баша дүшүрдү. Бурада һеч бир либераллыг, јумшаглыг јохдур, әксинә, тәнгидчи өз рә'јини

ардычыл сурәтдә давам етдирир. Мәсәлә орасындадыр ки, белә рәфтар етдикдә тәнгидчи өз мәгсәдинә даһа тез вә асан наил олур. Тәнгид чидди, дәлилли-сүбутлу олмалы вә јазычыја көмәк етмәк мәгсәди дашымалыдыр.

Тәнгидимиз јазычылара чохму көмәк едир? Әлбәттә, бу көмәји инкар етмәк олмаз. Лакин е'тираф етмәлијик ки, биз бу төләбә тамамилә чаваб верә билмирик. Бә'зи тәнгидчиләримиз көмәк мәсәләсини вә јазычыны инчитмәмәк мәсәләсини тәрсинә баша дүшүрләр, онлар бу вә ја дикәр әсәри чох никбинчәсинә вә һәддиндән артыг бир аличәнаблыгла тәнгид етмәјә башлајырлар. Јазычыда анчаг нөгсан ахтармаг нә гәдәр зәрәрли исә, анчаг мүсбәт чәһәтләр ахтарыб, нөгсанлара көз јуммаг да бир о гәдәр зәрәрлидир. Јазычыја о заман јахшы көмәк етмәк олар ки, тәнгид онун һәм мүвәффәгијјәтләрини, һәм дә нөгсанларыны көстәрсин, јазычыја нөгсанларыны дәрк етдирсин.

М. Ч. Чәфәров бизим кәнч тәнгидчиләримиз ичәрисиндә чох чидди, мүстәгил дүшүнән, доғрудан да, јазычыја вә әдәбијјата көмәк етмәјә чалышан јолдашлардандыр. Јазычылар арасында һөрмәти, нүфузу вардыр вә һеч шүбһәсиз ки, бу һөрмәт кетдикчә артачагдыр. Лакин онун бир зәиф чәһәти вардыр; һеч кәси өзүндән инчитмәк истәмир, әксинә, һамыны разы салмаға чалышыр, бу исә објективлијә зәрәр вурмадан баша кәлмир. М. Ч. Чәфәров Г. Бөјүкағанын «Ширин сөзләр» адлы ше'рләр мәчмуәсинә бир тәнгид јазмышдыр[1]. Г. Бөјүкағанын ше'рләри, доғрусу, бизим орта ше'р мәһсулумуздан бир о гәдәр дә фәргләнмир. Истәр мөвзу, истәрсә дә форма е'тибарилә онда диггәти чәлб едән јени бир хүсусијјәт көзә чарпмыр. Лакин буна бахмајараг, онда өзүнә мәхсус бир хүсусијјәт јаранмагдадыр. Ону тәнгид етмәјә башларкән һәр шејдән әввәл бу хүсусијјәти арашдырмаг, онун бүкүнкү поезијамыздакы јерини тә'јин етмәк лазымдыр. М. Ч. Чәфәров исә өз мәгаләсиндә Г. Бөјүкағаны һәддиндән артыг тә'риф едир вә өзү дә үмуми шәкилдә тә'риф едир: «Онда фикир вар, сәмимијјәт вар, тәбиәтә гаршы севки вар...» вә саирә. Конкрет мәсәләјә кәлдикдә исә елә ади вә дәфәләрлә тәкрар едилмиш мисаллар кәтирир ки, һеч бир шеји сүбут етмәјән бу мисалларын јанында тә'рифләр мүбалиғәли көрүнүр. Конкрет тәнгидә кечиб шаирә көмәк етмәк әвәзинә мәгаләдә һеч дә лазым олмадығы һалда, Низамидән, Бальзакдан, Һоратсидән, Сәмәд Вурғундан, ган дөврәныны кәшф едән, чазибә ганунуну ачан, јерин әмәлә кәлмәсини тапан алимләрдән узун-узады бәһс едир.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1940, № 2.

Мән һеч дә о фикирдә дејиләм ки, совет тәнгидчиси гуру јазмалыдыр, өз әсәрини мараглы вә зәрури ситатларла вә јенә дә зәрури һашијәләрлә чанландырмамалыдыр. Лакин бунун јерини билмәк вә һәр шејдә олдуғу кими, бурада да өлчү һиссинә малик олмаг лазымдыр. Кәтирилән ситатлар вә јүксәк материја бәһсләри јазычынын вә охучуларын еһтијач һисс етдикләри садә вә ајдын фикирләрә, конкрет көмәјә мане олмамалыдыр.

Бә'зи кәнч тәнгидчиләр јазычыја конкрет јардым етмәкдән артыг өз тәнгиди әсәрләриндә заһири ефектә фикир верирләр, јаздыглары мәгаләләрлә һамыны һејрәтә салмаға, чох шеј билдикләрини көстәрмәјә чалышырлар. Елә бил ки, демәк истәјирләр: «Бах көр мән нечә мараглы јазырам, бах көр мән нә чох китаб охумушам, бах көр јазычыны нечә гоз габығына сохмушам» вә саирә.

Доғрудан да, бир дә көрүрсән ки, тәнгидчи Оскар Уајлддан вә ја Шарл Бодлердән бир мисал кәтирди. Бу мисалларын мәсәлә илә билаваситә һеч бир әлагәси јохдур, она көрә дә күман едирсән ки, ја тәнгидчи бу һөрмәтли адлар васитәсилә өзүнә һөрмәт газандырмаг истәјир, ја да өзүнү биликли көстәрмәк истәјир. Һәр ики һалда охучу тә'мин олунмур; чүнки бунлар адама гејри-сәмими кәлир. О шеј ки, садә вә тәбии дејил, о шеј сүн'идир.

Тәнгид дә бир јарадычылыгдыр; бәдии әсәрләрдән тәләб етдијимиз кими, ондан да тәләб етмәлијик ки, мараглы вә мәзмунлу олсун. Јазычыда дил хәталарындан ахтаран бир тәнгидчинин дили хәталарла долу оларса, она ким инанар? Јүксәк бәдии сәвијјәјә малик бир әсәри чох сыхынтылы вә іорvчу бир шәкилдә тәнгид едән тәнгидчинин әсәрини чохму адам охујар? Һалбуки биз тәнгиди әсәрләримизин чох охунмасына, марагла охунмасына чалышмалыјыг. Охучулар тәзә һекаја вә фелјетонлары чох марагла көзләдикләри кими, тәнгиди әсәрләри дә белә көзләмәли, һәвәслә охумалыдырлар.

Тәнгиди әсәрләрдә тәрбијәчилик хүсусијјәти олмалыдыр, ја'ни тәнгидчи һәр һансы бир әсәриндә јазычы вә ејни заманда охучулары мүәјјән әсәрә, характерә тәрәф сөвг етмәли вә ја ондан узаглашдырмаға чалышмалыдыр. Лакин бу тәрбијәви характер әсәрин мәзмунундан, әсәрин маһијјәтиндән доғмалыдыр. Тәнгид охучуја нәсиһәт вә моизә етмәјә башладыгда јоручу вә безикдиричи олур. Тәнгиди әсәрләримизин аз охунмасына да сәбәб чох вахт бу олур. Охучу сәнин дәрс вермәјә башладығыны, она билик сатмаға чалышдығыны вә орижиналлыға кечдијини һисс единчә, сән өз орижиналлығыны итирәчәксән.

Кәнч тәнгидчи һ. Оручәлинин өзүнә мәхсус бир тәнгид үслубу вардыр. Лакин һәмишә ајдын вә садә јаза билмир,

бә'зән ону анламаг чәтин олур. Охучу белә һалларда тәнгидчинин далынча дејиниб дејир: «Јолдаш тәнгидчи, сән бурада нә демәк истәјирсән? Биз шаирин әсәрини охујуб баша дүшүрүк, амма сәнин о барәдәки тәнгидини баша дүшә билмирик».

Һ. Оручәли бир мәгаләсиндә белә јазыр: «Мән бу мәгаләдә М. Рәһимин «Нубар»ындан данышмасајдым, мән деməздим, чүнки шаир бир нечә орижинал тәрчүмә вә поемаларындан башга јердә галан лирик ше'рләринин һамысыны истисназыз сурәтдә Мәнә һәср етмишдир. Итһаф јох, һәср етмишдир. Ше'рин темасыны Мәнә һәср етмишдир, чүнки Мән, ше'рин итһаф едилдији ајры-ајры адамлардан даһа дәрин, даһа кенишәм. Она көрә дә Мән Мәнимлә нечә «сиз»—дејә даныша биләрәм, јохса тәвазөкарлыг олар». Фикир ајдын дејилдир. Тәнгидчи демәк истәјир ки, Рәһимин лирик ше'рләри бизим, ја'ни совет вәтәндашларынын һисс вә дујғуларыны ифадә едир. Амма бу фикри онун сөзләриндән чыхармаг үчүн баш чатлатмаг лазымдыр.

Әдәби тәнгидин мәгсәди јазычыја вә әдәбијјата көмәк етмәк олдуғу үчүн о, садә вә ајдын бир диллә јазылмалыдыр, онун һөкмләри тутарлы вә инандырычы олмалыдыр. Јазычыја көмәк етмәк—һәр шејдән әввәл ону јахшы өјрәнмәк, дујуб дәрк етмәк демәкдир; онун јарадычылыг пафосуну тә'јин етмәк, јарадычылыг хүсусијјәтләрини, фәрди мејл вә кејфијјәтләрини өјрәниб нәзәрә алмаг демәкдир. Лакин е'тираф етмәлијик ки, ајры-ајры јазычылар һаггында һәлә биз бу шәкилдә тәдгиг јолу илә әмәлли бир сөз деməмишик. Биз бир чох јазычынын тохундуғу мөвзу аләминдән кәнара чыха билмир вә буна көрә дә јазычыја һеч бир јени фикир сөјләјә билмирик.

Јазычыларын һәјата мүнасибәтдәки хүсусијјәтләрини өјрәнмәк, онун јарадычылыг психолокијасыны тәдгиг етмәк, јарадычылыг төчрүбәсинин методоложи чәһәтдән нә дәрәчәдә мүтәшәккил олдуғуну өјрәнмәк ишиндә тәнгидимиз чох керидәдир. Мир Ҹәлалла Ә. Әбүлһәсәнин, Сүлејман Рәһимовла М. С. Ордубадинин үслубу, һеч шүбһәсиз, бир-бириндән фәрглидир, буну һәр һансы охучу үмуми шәкилдә һисс едир. Биз тәнгидчиләр исә буну даһа дәриндән вә елми-нәзәри бир шәкилдә ајдынлашдырмалыјыг. Бу иш зәрури бир ишдирми? Мәнчә, зәруридир. Һәр бир јазычынын хүсуси јарадычылыг лабораторијасыны, онун сәнәткарлыг сирләрини өјрәнмәдән, спесифик хүсусијјәтләрини билмәдән, она нечә көмәк етмәк олар? Јалныз тәк-тәк јазычылара көмәк етмәк үчүн дејил, бу өјрәнмә, ејни заманда, бизә үмуми әдәбијјатымызын инкишаф јолларыны ајдынлашдырмаг ишиндә дә көмәк едәр.

Ајры-ајры јазычыларын вә ајры-ајры әсәрләрин тәнгид вә тәһлили илә мәшғул олмагла бәрабәр, тәнгидимиз бир

шеји дә унутмамалыдыр ки, јазычыдан данышмаг һәлә әдәбијјатдан данышмаг демәк дејилдир. Биз әдәбијјатдан да данышмалыјыг. Әдәбијјатымызын үмуми мәсәләләрини, мөвзу вә мүндәричә, метод вә форма мәсәләләрини, әдәбијјатымызын һәјатла бағлылығы, хәлгилији, идејалылығы мәсәләләрини дә тез-тез мүзакирә етмәлијик.

Москвада кечирилән биринчи Азәрбајчан әдәбијјаты онкүнлүју, үмумијјәтлә, әдәбијјатымыз үчүн бөјүк бир имтаһан олду. Бу имтаһанда әдәби тәнгидимиз бир даһа һисс етди ки, о, Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы вә танынмасы үчүн аз иш көрмүшдүр. Әдәбијјатымызын гаршысында бир сыра мүһүм мәсәләләр дурур ки, биз онларын һәллинә һәлә дә чәсарәтлә кириширмәмишик.

Тәнгидимиздә ајры-ајры јазычылар вә әсәрләр һаггында мүәјјән фикирләр сөјләнмишдир. Мәсәлән, Ҹәфәр Ҹәфәровун Сабит Рәһман һаггындакы мәгаләси, Микајыл Рзагулузадәнин Әнвәр Мәммәдханлы һаггындакы мәгаләси, мәнчә, јахшы мәгаләләрдир. Бу мәгаләләрин јахшылығы орасындадыр ки, тәнгидчиләр јазычылар һаггындакы һәгигәти сәнмәми олараг сөјләмәјә чалышмышлар. Нә дәрәчәдә мүвәффәг олдуглары онларын бачарығындан асылыдыр, бу бачарығы онлар әсаскәмәдән ишләтмишләр. Хүсусән Ҹәфәр Ҹәфәров чох һаглы олараг Сабит Рәһманын һекајәләриндәки бир сыра јүнкүл карикатурачылыг һалларыны гејд етмиш вә онун јүксәк бәдии әһәмијјәтә малик һекајәләрини тәһлил етмишдир.

Һәмчинин поезија конфрансы шаирләримизин јарадычылығы һаггында хүсуси мәгаләләрин мејдана чыхмасына сәбәб олду. Бундан башга ајры-ајры әсәрләр һаггында да бир сыра мараглы вә чидди мәгаләләр чыхмышдыр («Вагиф», «Ханлар», «Сачлы» һаггында).

Әдәбијјатымызын совет дөврүндәки ијирми иллик инкишафына нәзәр салдыгда, мүһүм һаллара раст кәлирик. Биздә бир сыра гијмәтли романлар јаранмышдыр. Мөвзуја көрә ајырмыш олсаг, бурада вәтәндаш мүһарибәси мөвзусу әсас јер тутур. Бу өзү әһәмијјәтли бир фактдыр. «Дашғын», «Шамо», «Дирилән адам», «Бир кәнчин манифести», «Дүнја гопур»—бир мөвзу әтрафында топлашан бу әсәрләрә тәнгидимиз өз мүнасибәтини билдирмишдирми? Јох! Бу әсәрләр әдәбијјатымызда тарихи бир һадисәдир, тәнгид исә бунлары һәлә үмумиләшдирмәмиш, бөјүк халг һәрәкатынын бу әсәрләрдә нә дәрәчәдә дүзкүн вә бәдии верилдијини мејдана чыхармамышдыр.

Тарихи роман мәсәләси дә ејни вәзијјәтдәдир. Доғрудур, бу саһәдә һәләлик ән чох чалышан М. С. Ордубадидир; лакин онун әдәбијјатымыза кәтирдији јенилији һеч кәс инкар едә билмәз. Ордубадинин тарихи романлары бүтүн әдәбијјаты-

мыз үчүн бөjүк әдәби бир һадисәдир. Тәнгидимиз бу саһәдә нә иш көрмүшдүр? Jенә дә һеч бир шеj.

Сон заманларда бир сыра тарихи гәһрәманлыг әсәрләри jаранмышдыр. Бу кичик бир һадисәдирми? «Од кәлини», «Вагиф», «Ханлар», «Гачаг Нәби», «Бабәк» кими тарихи гәһрәманлыг драмлары әдәби тәнгидимизин гаршысына бир сыра нәзәри мәсәләләр гоjур. «Вагиф» вә «Гачаг Нәби» һәр икиси ejни мөвзуда мәнзум әсәр олса да, аjры-аjры үслубда jазылмышдыр. Бунлары мүгаjисә етмәк, драматургларын хүсусиjjәтләрини аjдынлашдырмаг, һансынын тарихи мөвзуну бәдии чәһәтдән даһа jахшы ишләдиjи, ше'рдә һансының даһа чох мүвәффәг олдуғуну көстәрмәк вә белӛликлә, кәләчәкдә jазыласчаг әсәрләрә доғру истигамәт вермәк әдәби тәнгидимизин вәзифәсидир.

Совет тәнгидинин бир хүсусиjjәти дә онун тәшкилатлы бир рола малик олмасыдыр. Совет тәнгиди партиjалы тәнгиддир; о, өзбашына ахынын гаршысыны алмалы, әдәбиjjатымызын дүзкүн бир jолла инкишаф етмәсинә көмәк етмәлидир. Әдәбиjjатымызда бүкүн бир мөвзу мәһдудлуғу һисс едилмәкдәдир. Зәнкин вә мүхтәлиф һәjатымызын бир чох саһәләри һәлә әдәбиjjатымызда өз ин'икасыны тапмамышдыр. Совет гәһрәманларынын сурәтләри әдәбиjjатымызда һәлә әсас jери тута билмәмишдир. Бу саһәдә дә әдәбиjjатымызын үзәринә бөjүк вәзифәләр дүшүр.

Jени вә мүсбәт гәһрәман мәсәләси тәнгидимиз үчүн һәмишә jени вә чанлы бир мәсәләдир. Бу барәдәки сөһбәтләриндән бирисиндә Сәмәд Вурғун марағлы бир мәсәлә ирәли сүрмүшдү. Тәнгидчиләримиз jени мөвзу мәсәләсинә даһа jахындан көмәк етмәк үчүн һансы мөвзуларда әсәрләр jазмаг мәсәләсини jазычыларла бирликдә мүзакирә етмәлидирләр. Тәнгидчиләримиз jазычыларымыза мөвзулар вермәлидирләр. Бу тәләб бир гәдәр гәрибә көрүнә биләр. Һәjатымызын һәр һансы бир саһәси мөвзу илә долу олдуғу һалда, jазычыjа мөвзу тәклиф етмәк гәрибә дејилми? Лакин бурада һеч бир гәрибәлик jохдур. Мадам ки, әдәбиjjатымыз мүасир мөвзу чәһәтиндән ахсаjыр, мадам ки, jазычыларымыз jени мөвзу адына рәнкарәнк һәjатымызын анчаг көлкәли тәрәфләрини тәсвир етмәjә чалышырлар, демәли, онлар мөвзу сечмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Һәjат әдәбиjjатымызын гаршысында сатира жанрыны күввәтләндирмәк кими бир тәләб гоjду. Адамларымызын шүурундакы һәр чүр көнәлик, хүсусиjjәтчилик галыгларыны ләғв етмәк кими шәрәфли бир вәзифә илә әлагәдар олан бу тәләби jазычыларымыз биртәрәфли баша дүшдүләр. Һекаjәләримиздә мәнфи сурәтләр, икиүзлүләр, jалтаглар, бүрократлар, дашбашчылар, «Марусjа», «Анкетов», «Дарданел», «Папаг» вә саирә чохалды, бир сел кими гәзет вә журнал сәһифәләрини долдурду. Бу өзү дә мөвзу мәһдудлуғунун нәтичәсидир.

Биз сатира истәjирик, дүшмән үнсүрләри вә мәнфәәтпәрәстләр әдәбиjjатымызда кәскин сатира атәшинә тутулмалыдыр. Лакин совет сатирасынын формасы вә хүсусиjjәтләри үзәриндә дүшүнмәлиjик. Jазычыларымыз исә бу барәдә әтрафлы фикирләшмәдән классик сатирамызын һазыр формаларындан истифадә едир, онлары ejнилә әдәбиjjатымыза көчүрүрләр. Онлар әдәбиjjатымызын әсас е'тибарилә тәсдиgедичи бир әдәбиjjат олдуғуну унудурлар. Онлар jүнкүл мүгавимәт jолу илә кедирләр.

Бөjүк совет jазычысы Максим Горки әдәбиjjатымызын әсас хүсусиjjәтини чох jахшы һисс етмишди. «Социализм реализми һаггында» адлы мәгаләсиндә М. Горки белә jазырды: «Кечмиши тәнгиди сурәтдә тәсвир етмәк асан олдуғу үчүн мүәллифләри бүкүнкү бөjүк һадисәләри вә просесләри тәсвир етмәк зәрурәтиндән кәнара чәкир. Кәнч мүәллифләрдә о гүввә jохдур ки, охучуларда кечмишә гаршы нифрәт ojандыра билсинләр. Буна көрә дә онлар охучулары кечмишдән узаглашдырмаг әвәзинә, мәнчә, кечмиши мүтәмади сурәтдә jада салмагла ону охучуларын һафизәсиндә мөһкәмләндирир, мүһафизә едирләр. Кечмишин зәһәрли каторга һәjатына бәнзәjән рәзаләтләрини jахшы ишыгландырмаг вә дәрк етмәк үчүн она һазыркы һәjатымызын наилиjjәтләри зирвәсиндән, кәләчәjин бөjүк мәгсәдләри jүксәклиjиндән бахмаг бачарығыны өзүмүздә инкишаф етдирмәлиjик. Бу jүксәк нөгтеjинәзәр биздә ифтихар вә фәрәһ ojадар, әдәбиjjатымыза jени истигамәт верәр, jени формаларын jаранмасына көмәк едәр, бизә лазым олан jени чәрәjаны, сосиализм реализми чәрәjаныны jарадар, бу исә, мә'лумдур ки, анчаг сосиализм тәчрүбәси фактлары әсасында jарана биләр»[1].

М. Горкинин бу гиjмәтли көстәришләри тәнгидчиләрә дә аиддир. Совет тәнгиди jазычыларымызын гаршысында дуран мүһүм мәсәләләри, сосиализм дөврүнүн jени гәһрәманларыны тәсвир етмәк мәсәләсини гоjмалы, әдәбиjjатымызын идеjа истигамәтини әjәнләрлә мүбаризә апармалыдыр.

Совет әдәби тәнгиди әдәби һәрәкатымызын сүканчысы олмалыдыр. Бүтүн дүнjада jеканә дүзкүн, ингилаби нәзәриjjә олан марксизм-ленинизм нәзәриjjәси илә силаһланмыш совет әдәби тәнгиди, сосиалист һәjатымызын наилиjjәтләри jүксәклиjиндән әдәбиjjат һәрәкатына нәзәр салмалы, гиjмәт вермәли вә ону истигамәтләндирмәлидир. Бу, шәрәфли вә чидди бир вәзифәдир. Тәәссүфләр олсун ки, биз бу вәзифәни

[1] М. Горький. Собр. соч. в 30-ти томах, т. 27, 1953, сәһ. 12—13.

бә'зән јаддан чыхарырыг: Биз бә'зән әдәби һәрәкатда нәинки истигамәт верә билмирик, һәтта онун стихијасы гаршысында өзүмүзү тәрксилаһ едирик. Әдәбијјат сәһв едир вә өзү өз сәһвини дүзәлдир, тәнгид исә анчаг «сәһв етди вә сәһвини дүзәлтди» дејә һадисаләри гејд етмәклә кифајәтләнир. Белә «гејдчи» тәнгид бизә лазым дејилдир.

Бу күнләрдә Москвада совет јазычылары «Мүасир нәсрдә совет адамы сүрәти» мөвзусунда мә'рузәләр динләмиш вә бу мәсәлә әтрафында кениш мүзакирә апармышлар. Мә'рузәчиләрдән бири, јазычы Павленко, мараглы бир мәсәләјә тохунмушдур. О демишдир ки, биз јазычылар охучуларын зөвгүнү корламышыг. Биз јазычылар өз әсәрләримиздә тәблиғ етмишик ки, совет адамы мөһкәм олмалыдыр. О, һәмишә никбин, шән вә үрәкли олмалыдыр. О ағламамалы, гәмкин олмамалы, һәјатын һәр чүр әзијјәтинә гатлашмалы вә «оф» демәмәлидир. Биз охучуларымыза совет адамыны белә көстәрмишик вә онлары белә сүрәтләрә алышдырмышыг. Инди, бир јазычы бир совет гадыны сүрәти јарадыр, о гадын мүһарибәдә өлән севимли әри үчүн көз јашы төкүр, охучулар тәәччүб едирләр: бу нечә мүсбәт сүрәтдир ки, ағлајыр? Белә совет адамы ола билмәз, бу мешшандыр...».

Бу, чох әһәмијјәтли бир мәсәләдир вә бизим тәнгидимизлә әлагәдардыр.

Совет тәнгидинин бир мүһүм вәзифәси дә охучуларын бәдии зөвгүнү лајигинчә тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Әдәби тәнгид охучунун зөвгүнү нечә тәрбијә едә биләр? Охучунун зөвгүнү тәрбијә етмәк әсас е'тибарилә јазычынын вәзифәсидир. Тәнгидчи исә јүксәк идеја вә бәдии кејфијјәтә малик әсәрләри тәблиғ етмәк вә охучунун зөвгүнү корлајан әсәрләри вахтында ифша етмәк, охучуну сагындырмаг јолу илә онун зөвгүнү тәрбијә едә биләр.

Охучунун зөвгүнү корлајан, зәнкин вә мүрәккәб инсан һиссијјаты һаггында чох шаблон вә гуру тәсәввүрләр ојадан әсәрләрлә тәнгидимиз чидди мүбаризә апармамышдыр. Бу күн истәр нәсримиздә, истәр ше'римиздә вә истәрсә дә драматуркијамызда охучуларын зөвгүнү корлајан белә әсәрләр вардыр. Бунларла тәнгидимиз вахтында мүбаризә апармыр.

Марксист әдәби-тәнгид публисистик олмалыдыр. Бу, о демәкдир ки, тәнгид халгын ичтимаи-сијаси һәјаты илә, чәмијјәтин вә дөврүн әсас актуал мәсәләләри илә бағлы олмалы, онлара хидмәт етмәлидир. Бу, о демәкдир ки ,тәнгид күтләләри коммунизм руһунда тәрбијә едән, онун шүуруну вә бәдии зөвгүнү тәкмилләшдирән чох фәал мәдәни бир васитә олмалыдыр. Бу, о демәкдир ки, тәнгидчи јалныз бәдии әсәрин естетик вә формал тәһлили илә кифајәтләнмәјиб, идеја мәзмунуну тәһлил вә тәнгид етмәли, сијаси истигамәтини ајдынлашдырмалы, перспективини тә'јин етмәлидир.

Һәгиги мә'нада публисист тәнгид һәр чүр сосиолокизмә дүшмәндир. Марксист әдәби тәнгид һәр һансы бир әсәрә коммунизм гуручулуғунун јүксәк вәзифәләри сәвијјәсиндән јанашыр, ону сосиализм вәтәнинин мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едир вә ејни заманда унутмур ки, бәдии әсәр һәр шејдән әввәл **бәдии бир әсәр** олдуғу үчүн, вәзифәси охучуларын бәдии зөвгүнү тәрбијә етмәкдир. Совет әдәби тәнгиди унутмур ки, ән јахшы бәдии әсәрләрдә коммунист тәрбијәси естетик тәрбијә илә бир вәһдәт тәшкил едир, онлар бир-бирини тамамлајыр вә тәкмилләшдирир. Бу мүрәккәб сосиолоҗи-психолоҗи просеси габа шәкилдә ики јерә парчаламаг чәтиндир.

Рус әдәби тәнгидинин атасы олан В. Г. Белински, ондан сонра кәлән Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Доброљубов кими классик рус тәнгидчиләри һәр шејдән әввәл публисист тәнгидчи идиләр. Белински тәнгидчилијә јүксәк гијмәт верib дејирди: «Тәнгидчинин исте'дады надир исте'даддыр, она көрә дә јүксәк гијмәтләндирилир. Тәнгидчилији асан, аз-чох һәр кәсин әлиндән кәлән бир иш һесаб едәнләр чох сәһв едирләр, тәнгидчинин исте'дады надир бир исте'даддыр. Доғрудан да, бу исте'дадда нә гәдәр хүсусијјәт бирләшир! Дәрин һисс, сәнәтә гаршы аловлу мәһәббәт, әсәри чидди вә һәртәрәфли тәдгиг етмәк, гәрәзсиз олмаг үчүн мүһакимә објективлији, һиссә галылмамаг бачарығы».

В. Г. Белински өз дәрин мүшаһидәчилији, елми билик вә чәсарәти сајәсиндә әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләри көрүр, ичтимаи һәјатын инкишафындан доган бу вәзифәләри габагчадан әдәбијјатын гаршысына гојурду. Буна көрәдир ки, онун заманында тәнгид нәинки әдәбијјатдан керидә галмырды, һәтта ону габаглајыр, она һөкм едир, габагчыл бир нәзәријјә кими она јоллар көстәрирди. О, реализмин кәләчәк тәнтәнәсини һисс едир, славјанофилләрин јаланчы кәлгилијини ифша едирди. Белинскинин тәнгиди методунда чидди публисистика илә елми-нәзәри тәһлил бир вәһдәт тәшкил едирди. Мәнә елә кәлир ки, бу вәһдәт бизим тәнгидимизин ән зәиф чәһәтләриндән биридир. Биз әдәбијјатымызын нәзәри мәсәләләри илә, елми-проблематик мәсәләләри илә аз мәшғул олуруг.

Тәнгидчиләримиздән бә'зиләри классик әдәбијјатымызла мәшғулдурлар. Бу, әлбәттә, тәгдирәлајигдир. Классик әдәбијјаты тәдгиг етмәк сајәсиндә бизим елми-тәнгиди фикримиз артыг популјарлашдырма сәвијјәсиндән јухары галхмаға башламышдыр. Доғрудур, тез-тез јубилеј мәгаләләри мејдана чыхыр вә буна да еһтијач вардыр. Лакин о да бир һә-

гигәтдир ки, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә Фүзули һаггында елми монографијаларымыз јаранмышдыр. Белә монографијаларын сајы кетдикчә артачагдыр.

Јаранан ән јахшы монографијаларын мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, бу әсәрләрдә мүәллифләрин, һәр шеједән әввәл, дүшүндүкләрини, гаршыларына гојдуглары мәсәләни һәлл етмәк үчүн дәрин вә әтрафлы фикирләшдикләрини һисс етмәк олур. Һисс олунур ки, мүәллиф ајры-ајры тарихи-биографик фактлары јан-јана дүзмәмиш, онлары халгын ичтимаи фикир тарихи илә вәһдәтдә көтүрмүш, әдибин идеја истигамәтини, әдәбијјата кәтирдији јенилији үмумиләшдирмишдир. Бу исә мүәјјән бир мүһакимә, дүшүнчә мәһсулудур. Дүшүнмәк һәр һансы зеһни фәалијјәтдә әсас олдуғу кими, елми-тәнгиди ишдә дә әсасдыр. Дүшүнчә илә бәрабәр бу әсәрләрдә бир еһтирас вә мәһәббәт дә һисс едилмәкдәдир. Бу хүсусијјәт дә әсас шәртләрдәндир. Һисс олунур ки, Мирзә Ибраһимов Чәлил Мәммәдгулузадәнин јарадычылыгына, Һејдәр Һүсејнов вә Микаил Рәфили Мирзә Фәтәли Ахундовун јарадычылыгына, Мир Чәлал Фүзулинин јарадычылыгына бөјүк бир һәвәс вә мәһәббәтлә јанашмышлар. Буна көрәдир ки, бу әсәрләр елми чәһәтдән дәрин вә үмумиләшдиричи бир характерә малик олдуглары кими, охучуну тәрбијә етмәк, һәвәсләндирмәк вә тәшвиг етмәк кими фәал тәрбијәви бир хүсусијјәтә дә маликдирләр.

Бу чәһәтдән Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк демократ» китабы охучуја даһа хош кәлир. Алимләр, «академик» алимләр бурада публисистика тапа биләрләр. Биз дә елә бу публисистикадан бәһс едирик. Бу характердә публисистика әдәби-елми әсәрин руһуну тәшкил едир. Бу чүр атәшин вә чидди елми-публисист әсәрләримиз чох аздыр.

Елми-әдәби әсәрләримизин бир гисми сырф «тапынты», «кәшфијјат» характериндәдир. «Мән бир әлјазмасы тапдым, бир шаир тапдым, бир чүнк тапдым» вә саирә. Бу тарихи-биографик-елми әсәрләрин, һеч шүбһәсиз, әдәбијјат тарихини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Лакин бу әсәрләрдә јазычыларын јарадычылыгындан, демәк олар ки, һеч бәһс едилмир. Бурада јазычынын дөврү, хидмәт етдији идарәләр, отуруб-дурдугу адамлар, бу адамларын вахтилә шаир һаггында дедији сөзләр вә саирә вә саирә кими фактлар топланыр, тәртибә салыныр вә бә'зи мүбаһисәли вә гаранлыг биографик мәсәләләр һәлл едилир. Бу елми ишләр, јенә тәкрар едирәм, лазымдыр; лакин гејд етмәлијик ки, бу саһәдә бизим бөјүк нөгсанларымыз вардыр. Алимләримиз бә'зән өз кәшфијјатларында ифрата варырлар, башгаларынын чохдан тапдыгы шејләри икинчи дәфә «тапырлар» вә «мән сәндән габаг тапмышам»—дејә кејри-елми мүбаһисәјә кириширләр

вә атүстү чыхардыглары елми нәтичәләри тез-тез дәјишдирмәјә мәчбур олурлар.

Бә'зән әдәбијјат тарихимизин ајры-ајры мәсәләләри илә мәшғул олан јолдашлары мүасир мөвзулардан узаглашмагда тәгсирләндиририк. Бу, бир дәрәчәјә гәдәр доғрудур. Онун үчүн доғрудур ки, бә'зи јолдашлар өзләрини классик әдәбијјатымызын сакит вә динч гојнуна вермәклә чәтинликдән вә «баш агрысындан» узаг олмага чалышырлар. Мүасир әдәбијјатын тәнгиди, әлбәттә, бир сыра чәтинликләрлә әлагәдардыр. Бурада биз чанлы јарадычыларла әлагәдарыг, онлар һәр һансы бир тәнгиди фикрә өз мүнасибәтләрини билдирирләр: бәрк тәнгид едирсән о инчијир, јумшаг тәнгид едирсән өз вичданын инчијир. Белә олан сурәтдә классикләрдән јазмаг мүәјјән дәрәчәдә «чан рahатлыгыдыр». Лакин јахшы ки, тәнгидчиләримиз арасында белә јүнкүл вә рahат јол ахтаран адамлар чох аздыр.

Мүасир әдәби тәнгидимиздә елми-нәзәри ишләр һәлә лазыми јүксәклијә галдырылмамышдыр. Биз гәтијјән јаддан чыхара билмәрик ки, јени сосиалист сәнәти илк дәфә өлкәмиздә јаранмаға башламышдыр. Бөшәријјәтин јаратмыш олдуғу бүтүн мәдәни зәнкинликләрин тәнгиди мәнимсәнмәси әсасында јарадылан бу јени сәнәт бир сыра мүһүм нәзәри-естетик категоријаларын јенидән ишләнмәсини тәләб едир. Бу мәсәлә марксизм-ленинизм классикләрини һәр заман чидди сүрәтдә марагландырмыш, сосиалист әдәбијјатының ән бөјүк усталарыны дүшүндүрмүшдүр. Әдәбијјатымызын нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олмагы Максим Горки дәфәләрлә әдәбијјатчылара хатырлатмышдыр. М. Горки «Әдәбијјат вә саир һаггында» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Һәјат — монументалдыр, бу һәјат чохдан кениш лөвһәләрдә тәсвир едилмәјә, бәдии сүрәтләрдә кениш үмумиләшдирмәјә лајигдир. Тәнгидимиз өз гаршысына белә бир мәсәлә гојмалыдыр: мүасир јазычы әлиндә олан техника вә пријомларла бу үмумиләшдирмәләри вә синтезләри верә биләрми? Тәнгидчи бу ишдә јазычыја нечә көмәк едә биләр? Бәлкә јени бир јол ахтармаг лазымдыр, гәһрәманлыгларла долу олан мүасир һәјатымызы даһа парлаг рәнкләрлә тәсвир етмәк үчүн, онун барәсиндә даһа јүксәк вә ләјагәтли бир тәрздә данышмаг үчүн, бәлкә реализмлә романтизми бирләшдирән бир шеј һаггында дүшүнмәк лазымдыр?»[1].

Доғрудан да, тәнгидимиз белә чидди проблемләр үзәриндә дүшүнсә, әдәбијјата вә онун инкишафына даһа јахшы көмәк етмәзми?

[1] М. Горький. Собр. соч. в 30-ти томах, т. 26, 1953, сәһ. 52—53.

Буржуа дөврүнүн реализми әсас е'тибарилә тәнгиди реализм олмушдур. Тәнгиди реализм методу илә јазылмыш әсәрләр, даһа доғрусу, классик әдәбиҹатын ән јахшы нүмунәләри, феодализм галыгларыны вә буржуа гурулушунун нөгсанларыны мәһарәтлә ифша етмишдир. Сосиалист реализми исә јалныз тәнгидлә кифајәтләнә билмәз; чүнки о, јени һәјаты, бу һәјаты гуран азад инсанлары тәсдиг етмәлидир. Бу мәсәлә ајдындыр. О да ајдындыр ки, сосиалист реализми совет әдәбиҹатынын әсас јарадычылыг методу кими һәјаты инкилаби инкишафда, тарихән конкрет бир шәкилдә алыб дүзкүн тәсвир етмәји, марксизм-ленинизм нөгтеји-нәзәриндән үмумиләшдирмәји тәләб едир. Лакин бу әсас мәсәләдән доған бир сыра башга мәсәләләр дә вардыр ки, онларын бәрәсиндә дүшүнмәк лазымдыр. Әсас е'тибарилә тәсдигедичи олан сосиалист реализми тәнгиди рәдд едирми? Әкәр етмирсә, бу тәнгид вә хүсусән сатира нә шәкилдә олмалыдыр? Ахы биздә сатира мәсәләсиндә һәлә дә каһ нала, каһ мыха вураг јолдашлар вардыр. Совет комедијасы нечә олмалыдыр? Сосиалист реализми траkедија жанрыны рәдд едирми?—бу кими бир чох проблематик мәсәләләр вардыр ки, бунлары марксист әдәбиҹатшүнаслыгы доғру вә елми бир шәкилдә һәлл етмәлидир.

Ф. Енкелс Ф. Лассала јаздыгы 18 мај 1859-чу ил тарихли мәктубда көләчәк сәнәт һагғында мараглы фикирләр сөјләјир; Шекспирдән вә Шиллердән бәһс едәркән о дејир ки: дәрк едилмиш тарихи мәзмүнун бөјүк идеја дәринлији илә Шекспир һәјатилији вә мүтәһәрриклијинин камил бир шәкилдә бирләшмәси анчаг көләчәкдә (һәм дә алманлар тәрәфиндән јох) әлдә едиләчәкдир. Һәр һалда драманын көләчәјини мән мәһз бирләшмәдә көрүрәм[1].

Бүкүн сосиалист реализми белә бир бирләшмә үчүн, тәкмилләшмиш сәнәт әсәрләри үчүн бүтүн имканлары јаратмышдыр. Лакин һансы әдәби-бәдии нүмунәләрлә биз бу бирләшмәјә јахынлашырыг? Бу мәсәлә дә тәнгидчиләримизи марагландырмалыдыр.

Коммунист партијасынын тәнгид вә библиографија һагғындакы гәрарындан биз әдәбиҹатчылар өзүмүз үчүн бөјүк нәтичәләр чыхармалыјыг. Елә етмәлијик ки, бу гәрар бизим тәнгидимиздә көркәмли бир дөнүшүн јаранмасына сәбәб олсун. Бунун үчүн бизим әлимиздә һәр чүр имкан вардыр.

Тәнгидчи кадрларындан шикајәт едә билмәрик. Исте'дадлы тәнгидчиләримиз вардыр. Иши тәшкил етмәли вә мәһсулдар ишләмәк үчүн шәраит јаратмалыјыг. Јазычылар иттифагы јанындакы тәнгид бөлмәсинин ләғв едилмәси зәрури

[1] К. Маркс и Ф. Енгельс об искусстве, том I, 1957, сәһ. 29.

иди; биздә о, чохдан өз-өзүнә ләғв олунуб кетмишди. Зәрури иди она көрә ки, һеч бир вахт тәнгид бөлмәләрдә јаранмамыш, бундан сонра да јаранмајачагдыр. Тәнгид, һәр шејдән әввәл, мәтбуатла бағлы олмалыдыр. Тәшәббүскарлығы тәнгидчинин әлиндән алмамаг шәртилә гејд етмәлијик ки, тәнгид вә библиографијанын инкишафы мәтбуатын тәшкилатчылыг ролундан чох асылыдыр. Бизим әдәбиҹат журналларынын әсас ишләриндән бири әдәбиҹат тәнгиди олмалыдыр; тәнгид вә әдәбиҹатшүнаслыг журналларымызын әсас шө'бәсини тәшкил етмәлидир. Фәал тәнгидчиләри журналларын редаксија һеј'әтинә чәлб етмәли, онлара тәнгид шө'бәсини тапшырмалыдыр. Бу шө'бәләрин исә әсас мөвзусу әдәбиҹатымызын нәзәри мәсәләләри олмалыдыр; журналларымызда вә гәзетимиздә мүасир јазычыларымызын әсәрләри кениш сурәтдә мүзакирә едилмәлидир. Бир әсәр һагғында мүхтәлиф рә'јләр оларса, һамысынын сөјләнмәсинә имкан верилмәлидир. Бир тәнгиди рә'ји чап едиб, о бирини чап етмәмәк мүтләг группачылыға апарыб чыхара биләр, һәгигәтин мејдана чыхмасына, әсәрләрә дүзкүн гијмәт верилмәсинә вә нәтичәдә әдәбиҹатын дүзкүн јолла инкишаф етмәсинә мане ола биләр.

Әдәбиҹатымызы мүбаһисәсиз вә мүзакирәсиз ирәли апара билмәрик. Јазычыларымызын, тәнгидчиләримизин тәшәббүскарлығына, јарадычы олмасына чалышмалыјыг. Бә'зән тәнгидимиз чох чәсарәтсизлик едир, нә өзү јенилијә тәшәббүс едир, нә дә јазычыларын јени вә чәсарәтли аддымлар атмасына јол верир. Бу, чох горхулудур. Дөврүмүз јарадычылыг, ахтарычылыг, тәшәббүскарлыг, јенилик тәләб едир. Бу исә чәсарәтсиз мүмкүн дејилдир. Әдәбиҹатда јени формалар, јени жанрлар, јени ифадә формалары, јени вә хејирли фикирләр һәмишә ағыллы чәсарәт вә тәшәббүскарлыг нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Әдәбиҹатымызын сағлам бир јолла инкишаф етмәси тәнгидчиләрлә јазычыларын әлбир олараг достлугла чалышмасыны тәләб едир. Белә бир достлуғу биз јаратмалыјыг. Буна нә мане олур?

Мәнчә, јазычы илә тәнгидчи арасындакы зиддиҹәт әсас е'тибарилә ики сәбәбдән ола биләр: биринчи һагсыз вә вичдансыз тәнгиддән, икинчиси дә тәнгиди гәбул етмәк мәдәниҹәтинин азлығындан. Јә'ни әслинә бахсан, бу сәбәбләрин һәр икиси мәдәниҹәтин азлығындан ирәли кәлир. Биз тәнгидчиләри вичданлы, болшевикчәсинә принсипиал вә чәсарәтли олмаға чағыраркән, јазычылары да доғру вә һаглы тәнгидә дөзүмлү олмаға, тәнгидчинин фајдалы көстәришләрини гәбул етмәк вәрдишләрини мәнимсәмәјә чағырмалыјыг.

Индики шәраитдә бизим ән јахшы јазычыларымызла ән јахшы тәнгидчиләримиз арасында һеч бир дәрин, сијаси зид-

диҗҗәт җохдур. Үмуми җарадычылыг принсипләриндән, сосиализм сәнәтинин инкишафы мәнафеҗиндән доған сағлам мүбаһисә вә зиддиҗҗәтләр исә һеч вахт җазычы илә тәнгидчи арасында геҗри-нормал бир вәзиҗҗәт җаранмасына сәбәб ола билмәз.

Бизим арзумуз будур ки, җазычыларымыз вә тәнгидчиләримиз хырда шәхси мәнафеләри унудуб, җени әдәбиҗҗатын гәләбәләри уғрунда бирләшсинләр, бир-биринә көмәк едәрәк совет сәнәтинин инкишафы үчүн җени җоллар, җени формалар, җени бәдии васитәләр ахтарсынлар.

1941.

ГӘЗӘБЛИ ҺЕКАҖӘЛӘР

Мир Ҷәлалын Вәтән мүһарибәсиндән әввәлки һекаҗәләриндә јүнкүл бир јумор, тәбии вә һәјати романтика әсас бир хүсусиҗҗәт кими нәзәрә чарпырды. Өз новеллаларында бу исте'дадлы насир јалныз реалист сатира давамчысы кими галмыр, ејни заманда совет һәјатынын јени инсанларыны. сосиалист чәмиҗҗәтинин романтикасыны да вермәјә чалышырды. Мир Ҷәлалын романтикасы өзүнә мәхсус иди; бу романтика бир нөв мәишәт романтикасы иди. Мир Ҷәлал совет аиләләриндәки јени үнсүрләри, јени психоложи хүсусиҗҗәтләри мүшаһидә едир вә «Нанәләрин һүнәрини», «Бадамларын ләззәтини» җазыб көстәрирди.

Бу, сүлһ заманы иди. Хәјанәтлә торпағымыза сохулмуш. хошбәхт һәјатымызы гудузчасына позмаг, ханиманымызы дағытмаг, тојумузу җаса, севинчимизи мүсибәтә чевирмәк истәјән фашизмә гаршы Вәтән мүһарибәси е'лан едилдикдән сонра, бүтүн җазычыларымызла бирликдә Мир Ҷәлалын да гәләми өз истигамәт вә кәскинлијини дәјишдирди.

Мүһарибәнин илк күнүндән онун һекаҗәләри совет халгынын азғын дүшмәнә гаршы дәрин кин вә гәзәбини ифадә етмәјә башламышдыр. Әлбәттә, әввәлки хүсусиҗҗәтләр јенә дә Мир Ҷәлалын һекаҗәләриндә јашамагдадыр, ејни мәишәт романтикасыны вә бә'зән һәтта јүнкүл јумору јенә дә бу һекаҗәләрдә һисс едирик, лакин бу һекаҗәләрдә јени бир хүсусиҗҗәт дә вардыр. Бу хүсусиҗҗәт гәзәб һиссинин әсас хәтт олараг бүтүн һекаҗәләрдән кечмәсидир. Бу чошгун гәзәб вә һиддәт Мир Ҷәлалын бир сыра һекаҗәләринин әсас пафосуну, әсас руһуну тәшкил едир.

Мир Ҷәлал сакит вә тәмкинли бир җазычыдыр; о, бош вә артыг күрултудан, тәбиилији поза биләчәк бир чизки белә ишләтмәкдән чәкинән җазычыдыр. Бә'зән охучу онун ән дәһшәтли шеҗләрдән чох сакит вә тәмкинлә җазмасына тәәччүб едир. Лакин бу сакитлик вә тәмкинлик заһиридир. Диггәтли

охучу һисс едир ки, бу сөзләри јазаркән јазычынын дишләри бир-биринә килидләнмишдир, гәлби исә һәјәчандан титрәјир. Белә олмасајды, Мир Чәлалын һекајәләри охучулара лазыми тә'сири бағышлаја билмәзди, охучуларын гәлбини гәзәб вә һиддәтлә долдурмаз, вәһши дүшмәнә гаршы интигам һисси илә аловландырмазды.

«Аналарын үсјаны», «Шәрбәт», «Гардаш ганы» һекајәләрини һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејилдир. Бу һәјәчана сәбәб јалныз бу һекајәләрдә тәсвир едилән һадисәләр дејилдир. Һәјәчанын әсил сәбәби јазычынын бизә көстәрдији бөјүк гәлбли инсанлар: аналар, аталар, бачылар вә гардашлардыр. Бу, өз дағылмыш вә јандырылмыш евләринин, сөндүрүлмүш очагларынын, өлдүрүлмүш көрпәләринин, өз исмәтләринин, шәрәф вә намусларынын гисасыны алмаг үчүн үсјан етмиш аналарын һәјәчаныдыр. Бу һәјәчаны әдиб белә тәсвир едир: «Дүнјада биринчи вә ахырынчы дәфә оларағ аналарын мүгәддәс гијамы башланырды... Аналар инди мүсәлләһ вә гәзәбли бир орду кими әл-әлә, сәс-сәсә верирдиләр. Қәндли гадын әлиндә алакеш, күрәк, тоха көлирди. Фәһлә гадын јумруғуну дүјнләјәрәк бајраг кими галдырырды. Мүәллимә китабыны силаһа дәјишир, јазанлар гәләмини сүнкүјә чевирирди. Дәниз кими далғаланан, вулкан кими чошан бу һәрәкат кетдикчә бөјүјүр, бөјүдүкчә сүр'әтлә јеријирди. Әли јалынлар јердән даш көтүрүр, ағач алыр, үмуми дүшмәнә, инсанлығын дүшмәнинә, фашист башкәсәнләрә гаршы јүјүрүрдү».

Мир Чәлалын бизә бир нечә сөзлә танытдығы адамлар, бүтүн бу гоча арычы остапенколар, крөпәсини итирмиш мүсибәтли маријалар, чәбһәдәки минләрлә оғуллары үчүн көјнәк тикән аналар, бүтүн бу мәрчан нәнәләр, һавва халалар бизә јахын вә доғмадыр. Јазычынын бирчә чанлы тәсвири бизим тәсәввүрүмүздә мин рәнк чаларағ зәнкинләшир, гәнаәтлә сөјләнмиш бир сөзү Вәтән мәһәббәти илә чырпынан үрәјимиздән хәбәр верир. Биз инанырыг ки, 21 јашлы гызыны чәбһәјә көндәрән вә 14 јашлы оғлуну трактора отурдан Украјна кәндлиси Остапенко фашист гулдурлара гаршы мәһз белә бир гәзәб вә нифрәт һисс едә биләр: «...Солдатлар кишини өз отағына кәтирдиләр Әрзаг истәдиләр, бал истәдиләр. Остапенко онларын дилини билмирди, билмәк дә истәмирди... Рәнки гызармыш, көзләри дәһшәтләр көрүр кими бөјүмүшдү. Бәбәкләриндә бу саат горхулу туфанлар баш верәчәјини билдирән шимшәкләр ојнајырды... Инди Остапенко өз ары пәтәкләрини ади бир әмлак кими дүшүнмүрдү. Онлар өз һәјатындан, аиләсиндән, әзиз оғлуна вә гызына олан мәһәббәтиндән, кечирдији узун, динч кәнчлик һәјатындан гопан гығылчымлар, јахшы күзәрандан галан ширин

хәјаллар, хошбәхт бир ханиман бағында битән әлван чичәкләр кими көрүнүрдү».

Биз инанырыг ки, бу гоча арычы, көзләрини исти ган дамлалары илә долдуран һәјәчан вә гәзәбини анчаг бал кәсән бычағы һәјасыз фашист солдатынын үрәјинә санчмагла сөндүрә биләр.

Мир Чәлал Вәтән мүһарибәси илә әлагәдар олан һекајәләриндә һәјаты, шәраити вә инсанлары мүфәссәл тәсвир етмир, кичик һекајәләрдә бу, лазым да дејилдир. Лакин бу һекајәләрдән алдығымыз тә'сир долғундур; чүнки Мир Чәлал бизә чанлы һәјатын бир парчасыны көстәрсә дә, сәнәткарлыгла көстәрир. О, тәсвир етдији инсан характерләринә үзүн оларағ шәраити дә ики-үч сөзлә охучунун көзләри гаршысында чанландыра билир. Мүһарибә чәбһәсини өз көзләри илә көрүб јахындан мүшаһидә етмәмәсинә бахмајараг, онун дәһшәтләрини охучуја һисс етдирир: «Топлар нәрилдәјир, пулемјотлар тәләсир, тәкәр сәсләри дәмирчи базарыны хатырладыр. Көј, јер бир-биринә гарышыб, үфүгләри кәсиф вә булаңыг бир һава өртмүшдүр. Адам чох ешидир, аз көрүр. Күман едирсән ки, сәнин сағында, солунда, арханда, гаршында, башын үстүндә вә ајағын алтында, һәтта гәлбиндә, бејниндә аловланан чарпышмалары, бүтүн бу курултү вә дәһшәтләри мүәјјән бир пәрдә өртмүшдүр» («Гардаш ганы»).

Вәтән мүһарибәси халг мүһарибәсидир. Фашизм бәласына гаршы мүһарибәдә бүтүн халг: гоча, чаван, гадын, киши, бөјүк—һамы иштирак едир. Чәбһә илә чәбһә архасы арасында мөһкәм бир әлагә, бөјүк јахынлыг, бир үмумилик вардыр. Даһа доғрусу, бунларын һәр икиси ваһид бөјүк бир халг чәбһәсидир.

Биз бу һәгигәти Мир Чәлалын һәр бир һекајәсиндә һисс едирик, чәбһә архасындакы аталарын, аналарын, бачыларын бүтүн һисси, фикри чәбһәдәкиләрлә мәшғулдур; онлара руһ вермәк, көмәк етмәклә мәшғулдур. Чәбһә архасындакыларла чәбһәдәкиләр бир һәјат јашајырлар. Һәр икисинин јалныз бир мәгсәди вардыр: алчаг дүшмәни тезликлә дармадағын етмәк.

Һәр кәс бачардығы гәдәр бу мәгсәдә көмәк едир. Мәрчан нәнә әлиндән һеч бир шеј кәлмәдикдә фашист чәлладларына нифрин етмәклә үрәјини сојудур: «Динч вә көзәл шәһәрә, сәадәтлә күн кечирән аиләләрә, мещрибан чамаата, аналара, өвладлара бахыр; чанавар кими кечә гаранлығында басгын едән фашистләри хатырлајыр, үрәјиндә дејирди: ај кәлән јолларын кәсилсин, ај учан ганадын гырылсын, көзүн кор олсун, нијә гојмурсан, нијә халгы динч гојмурсан?..»

Һаман Мәрчан нәнә гарғыш вә нифринлә кифаjәтләнмир, jанғын дүшмүш бучаглардан бирини ашкара чыхарыб, jанғынын тез сөндүрүлмәсиндә иштирак етдикдә гары севинир, хejирли бир ишлә Вәтән мүдафиәсинә jардым етмәси илә фәхр едир.

Мир Чәлалын һекаjәләриндә чәбһә архасынын тәсвири әсас jер тутур. Буна көрәдир ки, онун әсас гәһрәманлары да гадынлардыр, аналардыр. Оғул гәлби илә, өвлад һисси илә, гызыл әскәр хәjалы илә гырылмаз телләрлә бағлы олан бу аналарын арзу вә истәкләриндә, севинч вә кәдәрләриндә, тәмиз, меһрибан хejир-дуаларында фашизмә гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апаран шанлы гызыл әскәрләрин симасыны ajдын көрмәк олур. Бу аналар бир ана олараг фашизмә нифрәтдән башлajыр, бир вәтәнпәрвәр гадын олараг, фашизми дармадағын етмәк үчүн фəал мүбаризәjә гошулмаг дәрәчәсинә гәдәр jүксәлирләр. «Ананын көjнәjи» адлы һекаjәдәки ана белә аналардандыр. О, чәбһә үчүн, гызыл әскәрләр үчүн көjнәк тикир вә бу көjнәкләрдән бириси оғлу Таһирә чатачаг дејә көjнәкләрин һамысынын дөшүнә хүсуси нишан гоjурду. Онун оғлу бир дејилди, мин иди. Оғлу чәбһәдән она jазмышды: «Биз һамымыз өз анамызын көjнәjини кejмишик».

Һавва хала кими аналар исә даһа көзүачыг олмаға, һәтта ән һиjләкәр тәхрибатчылары белә ифша етмәjә чалышырлар.

Мир Чәлалын һекаjәләри һәр бир совет охучусунун гәлбиндә фашизмә гаршы гаjнаjан гәзәби әкс етдирир вә ejни заманда бу гәзәби бир гат даһа артырыр.

Бу һекаjәләрин тәсвир даирәси даһа да кенишләнәчәк, бәдии кәсәри даһа да артачагдыр. Гәддар дүшмәнә гаршы кениш халг һүчумунда иштирак едән бу һекаjәләр, ejни заманда Мир Чәлалын jарадычылығында шәрәфли бир сәһифә тәшкил едәчәкдир.

1941.

«МОСКВА»

Москва, басылмаз сәнин гүдрәтин.
Чанлы һejкәлисән әбәдиjjәтин!
(С. Вурғун).

Совет халгларынын вәтәни мүчәррәд бир шеj дејилдир. Бу вәтән бизә азадлыг верән, истиглалиjjәт верән, һаjат верән ана торпагдыр. Һәр гарышы гәһрәман бабаларымызын, икид аталарымызын, чәсур оғулларымызын вә гардашларымызын мүгәддәс ганы илә суварылмыш доғма очагдыр. Бу вәтән инсанлығын сәадәт jолларында кәләчәк нәслә «кәл, кәл!»—дејән сөнмәз бир мајакдыр.

Мүгәддәс вәтән торпағынын һәр бир гарышы әзиздир, лакин бөjүк вә гәһрәман бир аиләнин ағсачлы бабасы, күлjанаглы көрпәси олдуғу кими, совет вәтәнинин дә дүшүнән бejни, дөjүнән гәлби вардыр. Бу — Москвадыр. Москва азад совет вәтәнинин символу, әзәмәтли бир мүчәссәмәсидир. Москва галиб кәләчәк, демәк, вәтән галиб кәләчәкдир. Гәһрәман совет дөjүшчүсү ана торпағын һәр парчасы уғрунда чарпышаркән, ejни заманда Москва уғрунда чарпышыр, суалты гаjыгда бир вәтәнпәрвәр кими һәлак олан гәһрәман, ejни заманда Москва уғрунда чан верир...

Гоча Москва бөjүк һами вә гәдршүнасдыр. Москва вәтән өвладыны дүшүнүр. Көрпәләр ширин jухуда икән Москва онлары дүшүнүр. Чобан дағда гоjунлара маһнылар охуjаркән Москва онлары дүшүнүр. Сәнкәрләрдә jатыб дүшмәнә көкс кәрәнләри, һәр дәгигә өлүмүн ағзындан jаралы әскәрләри хилас едән шәфгәт бачыларыны, дәзкаһ далында гәләбәләр һазырлajан әмәк гәһрәманларыны Москва дүшүнүр, онлары вәтән бир ан белә унутмур...

Совет халгының гәһрәманлығы Москванын сарсылмазлығында ифадә олунур. Тарихә бир чох шанлы сәһифәләр jазан гызыл Москва ловға алман кенералларынын планларыны позду. «Jахшы дурбинлә Москванын ичәрисини көрмәк» үчүн

бојланан дүшмән өз бојнуну сындырды. Москва өз әзәмәтини, тәмкин вә вүгарыны позмадан совет халгынын әдаләтли, хиласкар мүһарибәсини давам етдирди.

1941-чи илин нојабр күнләри Москванын шанлы тарихиндә гызыл хәтләрлә јазылачаг бир сәһифә ачды. Москва алтындакы ганлы вурушмаларда дармадағын едилән фашист дивизијалары бу күнләри илләр узуну унутмајачаглар.

Һ. Мећдинин «Москва» әсәри бу гәһрәманлыг күнләринин билаваситә тә'сирини әкс етдирир. Бөјүк һәвәс вә рүһ јүксәклији илә јазылмыш бу әсәр өз тәзәлији вә чанлылығы илә диггәти чәлб едир. Чанлы хатирәләр бизи бөјүк шәһәрин дахили һәјаты илә, фөвгәл'адә һәјәчанлары вә чырпынтылары илә таныш едир. Китабчанын һәр сәһифәсиндә вәтәнин гәләбәсиндән доған бир гүрур, севинч, дәрин бир мәһәббәт һисс едилмәкдәдир.

Москваны сарсылмаз галаја чевирән совет адамлары өз тәвазөкарлыглары илә диггәти чәлб едирләр. «Онлары тә'рифләсәниз, чаваб оларағ јалныз бир сөз ешидәрсиниз: — «Борчумдур!». Бу бир чүмлә, Москва уғрунда чарпышараг доггуз «Мессершмидт» вурмуш гәһрәман пилотдан тутмуш, ән ағыр дәгигәләрдә Шевченконун ше'рләрини охујан украјналы топчу Фоменкоја, полјак јазычысы Ванда Василевскајаја, гоча ермәни шаири Аветик Исаакјана, дүшмәнин баталјон штабыны әл бомбасы илә дағыдан он бир јашлы партизан пионерә, гоча болшевик Јем. Јарославскијә гәдәр һәр бир совет вәтәнпәрвәринин јүксәк мәгсәдини, фәдакарлығыны чох көзәл характеризә едир.

Гүввәтли публисист гәләмә малик олан Һ. Мећди кичик бир китабчада охучулары һәјәчанландыран сәһнәләр тәсвир етмишдир. Бу сәһнәләр ајры-ајры епизодлар һалында олса да, нәтичә е'тибарилә бир үмуми нөгтәдә бирләшир вә гәһрәман Москванын сарсылмазлығындакы сирри ачмаға хидмәт едир. Бу сиррин биринчи шәрти совет халгларыны ваһид бир халг кими бир-биринә бағлајан бејнәлмиләлчилик һиссидир. Бу һисс мүгәддәс вә сарсылмаздыр. Халглар достлуғунун гүдрәтини Һ. Мећди Аветик Исаакјана һәср етдији сәһифәләрдә чох көзәл тәсвир етмишдир. Бу сиррин икинчи шәрти вәтән севкиси, совет вәтәндашы ады илә ифтихар етмәк һиссидир. Москва мүдафиәсинин шанлы күнләриндә дүшмәнин онларча танкы үзәринә һүчум едән 28 совет гвардијачысыны ирәли апаран гүввәт, комсомолчу Сосновскини дүшмән пулемјотунун атәшини өз вүчуду илә кәсмәјә мәчбур едән гүввәт бу јүксәк вәтән севкиси, вәтәнпәрвәрлик һисси иди.

Китабчанын «Гоча достумуз» фәслиндә Һ. Мећди көһнә болшевик, сәдагәтли москвалы, нәчиб бир инсан олан Јем. Јарославскини охучуларла таныш едир. Вәтән мүһарибәси күнләриндә нечә ишләмәк, нечә рәһбәрлик етмәк, өз садә вә ағыллы иши илә, өз фәалијјәти илә башгаларына нечә нүмунә олмаг лазым кәлдијини бу адамдан өјрәнмәјә дә'вәт едир. Јарославски бөјүк бир гүввә вә фәдакарлыг тимсалыдыр. Бөјүк бир гәлб саһиби олан бу көһнә болшевик москвалы олмасы илә фәхр едир.

Бүтүн бу епизодларда мүасир совет адамларынын мүхтәлиф мә'нәви хүсусијјәтләри өз ифадәсини тапмышдыр. Бу адамлар бөшәријјәтин сәадәти уғрунда чалышан вә буну өзләринә бир һәјат мәгсәди интихаб едән бүтөв характерли адамлардыр. Бу адамларын гүввәти дә мәгсәдләринин јүксәклијиндә вә ајдынлығындадыр.

Һ. Мећдинин китабчасы Москва мүдафиәсинин гәһрәманлыгларыны бизә хатырлатмагла, вәтән мүһарибәсинин јаратдығы чанлы епопејаларын сәнәт әсәрләриндә әбәдиләшдирилмәси үчүн тәшвиг едир. Сәадәтлә фәлакәтин, ишыгла гаранлығын мүбаризәси јүксәк фәлсәфи бир мәһијјәт алдығы заман ән бөјүк «Илиада»лар јаратмаға гадирдир. Бу «Илиада» бөшәријјәтин ушаглыг дөврүнү дејил, камил дөврүнү, онун ән тәмиз көнчлик арзуларыны әкс етдирәчәкдир. Бу «Илиада» узун мүбаризә илләринин сәрт тәчрүбәләриндән алынан дәрсләри, садәлөвһ адамларын бурахдығы сәһвләри нәзәрә алачаг, бөшәријјәтин сон гәти мүбаризәсинин симфонијасыны әкс етдирәчәкдир.

Москва охучулары мүбаризәјә, фәдакарлыға, гудуз дүшмәни дармадағын етмәк үчүн сәфәрбәрлијә чағырыр. Дүнјада Москва кими бир вәтәни, гызыл Москвасы олан, онун мүдафиәси уғрунда фәдакарчасына чарпышан, галиб кәлән бир халг нә гәдәр хошбәхтдир!

Китабчадан алынан үмуми тә'сир бундан ибарәтдир. Китабча конкрет, јығчам вә тә'сирлидир. «Москва»ны вәтән мүһарибәси күнләриндә јаранмыш ән јахшы публисист әсәрләрдән һесаб едә биләрик.

1942.

КОММУНИСТ ЈАЗЫЧЫ

Азәрбајчанда совет әдәбијјатынын илк нүмајәндәси, тарихи роман жанрынын баниси, гочаман коммунист јазычы вә ичтимаи хадим Мәммәд Сәид Ордубади Азәрбајчан халгынын ән чох таныдығы вә севдији бир сәнәткардыр.

М. С. Ордубади 70 иллик зәнкин, мүбаризәләрлә долу олан һәјатынын әлли илиндән чохуну әдәби-ичтимаи фәалијјәтә һәср етмиш, халгын тәрәггисинә вә хошбәхт һәјат гурмасына чалышмышдыр. Билаваситә ингилаби һәрәкатда иштирак едәндә, өз кәскин сатирик ше'рләри илә мејдана чыханда вә ја һәјатла долу олан романларыны јазанда Ордубадинин јеканә бир мәгсәди олмушдур ки, о да Азәрбајчан халгыны зүлм вә истисмардан хилас етмәк, азад инкишаф јолуну она көстәрмәк вә бу јол уғрунда фәал мүбаризәјә чағырмагдан ибарәтдир. М. С. Ордубади Азәрбајчан халгынын ардычыл бир маарифпәрвәри, мүбариз бир әдиби олмушдур.

Јарым әсрлик әдәби-ичтимаи фәалијјәт, һәм дә шәрәфли бир фәалијјәт һәр кәсә мүјәссәр ола биләчәк не'мәт дејилдир. Бу зәнкин јарадычылыг вә гызғын ичтимаи-сијаси мүбаризә јолуну јахшыча тәсәввүр етмәк үчүн ону бир нечә сөзлә олса да, нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

М. С. Ордубадинин илк әдәби-ичтимаи фәалијјәти көһнә Русијада фәһлә синфинин һәрәкәтә кәлдији вә даһа сонра 1905-чи ил ингилабынын һазырландығы дөврә тәсадүф едир. Бу заман јазычы Азәрбајчанын ән керидә галмыш бир рајонунда—Ордубадда јашајырды. Кечән әсрин сонларындакы Ордубад дин вә мөвһумат очағындан башга бир шеј дејилди. Дини тәблиғатла мәшғул олан руһаниләр онсуз да хан вә тачир истисмарына бојун әјмәјә мәчбур олан јохсул халгын шүуруну күтләшдирмәјә хидмәт едирдиләр. Белә үмуми-сијаси һадисәләрлә әһатә олунмуш Мәммәд Сәид күсуси инкишаф јолу кечмишдир.

М. С. Ордубади јохсул бир аиләдә анадан олмушдур. Атасы һачыага «Фәгир» тәхәллүсү илә мәшһур олан бир шаир иди. Бу шаир «Фәгир» ләгәбини нәһаг јерә сечмәмишди; о, доғрудан да фәгир иди. Онун ше'рләри зәманәдән вә зүлмдән шикајәтлә долу олдуғу үчүн, мәдһијјәләрдән хошланмадығы үчүн Ордубад варлыларынын хошуна кәлмирди. «Фәгир» өз ше'рләриндән биринде Ордубад варлыларынын јарамаз адәтләриндән белә јаныглы бир диллә шикајәт едир:

Әзәл шикајәтим ол чәрхи-бивәфадәндир,
Икинчиси икиүз јарү ашинадәндир.
Јибаси-фахири һәр кәс кејиб сајалла киши,
Нечин ки, көһнә кејән фиргеји-кәдәндир.
Вераллә мүн'имә, һәм кејри мүстәһәггә тәам,
Фәгирләр галылар ач, јә'ни бу, сәадәтдәндир...

Белә е'тиразлы ше'рләр јазан шаир «Фәгир» фәгир вә јохсул олараг да өлүр.

Мәммәд Сәид өзү өз әмәји илә јашамаг мәчбуријјәтиндә галыр вә о заман Ордубадда инкишаф етмәјә башлајан ипәк заводларында ишә кирир. Завод саһибләринин шиддәтли истисмарына бахмајараг о, јенә дә охумаға вахт тапыр. М. С. Ордубади өз хатирәләриндә јазыр ки, «мән Карапет Бабајевин фабрикинә кирдијим вахт 14 јашым вар иди. Бир ил ипәк мөвсүмүнү ајда манат јарым маашла ишләдим. Мән бу мөвсүмүн алты ајыны чалышыб, алты ајыны дәрс охудум».

1895-чи илдә Ордубадда тәрәггипәрвәр зијалыларын тәшәббүсү илә јени үсулла мәктәб ачылмышды. Бурада шаир Мәммәдтағы Сидги ким ачыг фикирли зијалылар дәрс дејирдиләр. Мәммәд Сәид дә Ибраһим Әбиловла бу мәктәбдә охујурду. Бу мәктәбә дахил олмамышдан әввәл о, әввәлчә Ахунд Шәрәбаны ханымын јанында, сонра исә 1886-чы илдән Мирзә Бахыш адлы бир молланын јанында охумушдур. Мирзә Бахыш ше'р мараглысы олдуғундан шакирдини дә шаирлијә тәшвиг едир.

М. С. Ордубадинин ше'рләри гәзәл, гәсидә вә һәчвләрдән ибарәт олуб, бә'зи дини фикирләр ифадә етсә дә, кет-кедә ичтимаи мотивләр онун ше'риндә өзүнә јер тапыр.

Завод саһиби Рзајевин фәһләләри, хүсусән аз јашлы ушаглары вәһшичәсинә истисмар етдијини көрән Мәммәд Сәид суса билмир вә өз е'тиразларыны билдирирди:

Горхуруг күләкдән, горхуруг јелдән,
Рузумуз асылмыш инчә бир телдән.
Ишә чағырырлар улдуз батмамыш,
Ишдән бурахмазлар шәһәр јатмамыш.

Фәһләләрин көзүнү ачан, өз һүгугларыны анламаға көмәк едән бу чүр ше'рләр јазан шаирлә завод саһибләри арасында

зиддијјәт кетдикчә дәринләширди. Мәммәд Сәидин бир шаир оларағ шөһрәти артдыгча, бу зиддијјәт дөзүлмәз олурду. Буна көрәдир ки, о, тез-тез бир заводдан о бирисинә кечмәјә мәчбур олур, лакин гәләмини јерә гојмурду.

1903-чү илдә Тбилисидә «Шәрги-Рус» гәзети нәшрә башлады вә һәмин ил ијун ајы нөмрәсиндә М. С. Ордубадинин илк ше'ри чап олунду:

Көзүм, дур хаби-гәфләтдән, чыхыб күн ашикар олду,
Бәһәмдүллаһ, шәби-јелда кедиб нисфи-нәһәр олду.
Долубдур сәфһеји-аләм шуаји-«Шәрги-Рус» илә
Гараныг көнлүмүн зүлмәт сәрасы зәрникар олду.

Чох чәкмир ки, Ордубадын моллалары да Мәммәд Сәидә дүшмән олурлар. 1906-чы илдә онун «Гәфләт» адлы мәнзум әсәри нәшр олунур. Азәрбајчан халгыны феодализмин әсарәтиндән гуртарыб, маарифә доғру чағыран шаирин сәсиндәки сәрбәстлик вә чәсарәт руһаниләри горхуја салыр. Ордубад руһаниләри М. С. Ордубадини динсиз адландырырлар. О, Ордубад шәһәринин тәрәггипәрвәр кәнчләри илә бирликдә гираәтхана дүзәлдир, кәнчләр ораја топлашыр вә кет-кедә кичик бир чәмијјәт тәшкил етмәјә мүвәффәг олурлар. Чәмијјәтдә мүбаһисәјә вә мүзакирәјә сәбәб олан әсас мәсәлә 1905-чи ил ингилабынын кедиши иди. Бу чәмијјәт М. С. Ордубадинин ичтимаи фикирләринин инкишафында бөјүк рол ојнајыр, 1905-чи ил ингилабы нәтичәсиндә Гафгаз халгларынын чар зүлмүндән хилас олмасына инанан Мәммәд Сәид ингилабын боғулмасы илә бир гәдәр үмидсизләшир. Ингилаба јаныглы бир мәрсијә олан «Ингилаби-пәришан» адлы әсәринин чап олунмасына ичазә верилмир.

1907-чи илдә онун «Вәтән вә һүрријјәт» адлы әсәри нәшр едилир. Шаирин ичтимаи вә әдәби фәалијјәтиндән шүбһәләнән чар жандармы ону мүвәггәти олараг һәбс етдирир вә евини ахтартдырыр.

Бу дөврдә М. С. Ордубади вәтән вә азадлыг мәсәләләрини һәлә һәгиги вә реал бир мә'нада тәсәввүр едә билмир. Онун арзу вә хәјаллары һәлә мүчәррәд, гејри-мүәјјән вә гејри-тарихидир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, М. С. Ордубадинин әсәрләриндә өз халгының гул вәзијјәтиндән разы олмајан, онун вәзијјәтини јахшылашдырмаг, ону тәрәггијә доғру апармаг, азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырмаг истәјән бир вәтәндашын үрәк чырпынтылары һисс олунур.

Бу заманларда М. С. Ордубади Бакыда нәшр олунан «Иршад», «Тәрәгги», «Иттифаг» гәзетләриндә вә башлыча оларағ Тифлисдә чыхан ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак едир. Бу журналда нәшр етдирдији кәскин сатирик әсәрләри Ордубад мүһафизәкарларыны өз үзәринә галдырыр. О, Ордубаддан көчәрәк бир нечә ил Чулфада вә Тәбриздә јашамаға мәчбур олур. Чулфада Иран ингилабчылары илә таныш олур вә онларла бирликдә чалышыр. 1907—1911-чи илләрдә Тәбриз ингилаби һәрәкатында иштирак едир, Чәнуби Азәрбајчанын һәјат вә мәишәти илә таныш олур. Кәләчәк «Думанлы Тәбриз» романы үчүн материал топламагла бәрабәр, «Ислам гадынлары» вә «Рзагулуханә Фирәнкимәаб» јахуд «Бәдбәхт милјончу» әсәрләрини јазыр.

Ингилаби фәалијјәти илә чохдан бәри чар жандармынын диггәтини өзүнә чәлб едән М. С. Ордубади 1913-чү илдә һәбс едилир вә Тсаритсин (индики Волгоград) шәһәринә сүркүн едилир.

М. С. Ордубади дөјүшкән, давамлы бир шаир, ичтимаи хадим олмушдур. Руһаниләрин, чар жандармларынын тә'гиби ону горхутмамыш, о, бир ан белә олсун өз халгынын азадлығы уғрунда мүбаризәдән кери дурмамышдыр. Һәтта сүркүндә олдуғу заман белә онун ше'рләри бөјүк руһ јүксәклији вә е'тимад ифадә едир. 1914-чү илдә Новочеркасск һәбсханасында јаздығы бу мисралар чар мүтләгијјәтинә гаршы дәрин нифрәт вә гәзәблә долудур:

Битмәзми чәфа, ахыра јетмәзми кәшакәш,
Ахырда јахар затыны, јахдыгларын аташ,
Сәндәнмидир һәр күлбәдә, кашанәдә матәм,
Бир күн дә сәнин затына зиндан олур аләм,
...Һәр өлкәни ал, вур бүтүн аләмләрә зәрбә,
Сох мәһбәсә инсанлары, сүр мәгтәли-һәрбә,
Лакин ону бил, һәр нә ки, бидад едәчәксән,
Бир күн кәләчәк сән дәхи фәрјад едәчәксән.

Октјабр сосиалист ингилабындан сонра М. С. Ордубади фәһлә синфинин бөјүк ингилаби фәалијјәтинә даһа јахындан гошулур вә сосиализм гурулушунда фәал иштирак етмәјә башлајыр. 1918-чи илдә Коммунист партијасына дахил олан М. С. Ордубади 1920-чи илдә әввәлчә Һәштәрханда вә Темурханшурада, сонра исә Бакыда бир сыра гәзетләрдә редактор сифәти илә чалышыр.

М. С. Ордубадинин хүсусилә ингилабын илк илләриндәки сијаси-публисистик фәалијјәтини гејд етмәк лазымдыр. Онун болшевик мәтбуатында нәшр етдирдији сијаси сатиралар вә мәгаләләр Совет һөкүмәтинин мөһкәмләшмәсинә, күтләләрдә синфи шүурун артмасына көмәк етмишдир.

М. С. Ордубадинин јарадычылығы Азәрбајчан халгынын сон јарым әср ичәрисиндә азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда апардығы мүбаризәни әкс етдирир. Бу мүбаризәнин өзү кими, Ордубадинин јарадычылығы да бир сыра мүһүм, мүрәккәб инкишаф дөврләри кечирмишдир. Ордубадинин маарифчи-

лији мүбариз бир мәһиҗҗәтдә олмуш, өз халғыны феодализмин ағыр шәраитиндән хилас етмәк, милли азадлыг һәрәкатына гошмаг, халғы тәрәгги вә азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырмаг мәгсәдини дашымышдыр.

Бу маарифчилик М. С. Ордубадинин һуманизми илә әлагәдар олмушдур. Һәлә 1914-чү илдә нәшр етдирдији «Рзагулухан Фирәнкимәаб» јахуд «Бәдбәхт милјончу» романында јазычы бөјүк кәдәрлә өз гәһрәманынын фачиәсини нағыл едир. Авропада тәһсил алмыш либерал мүлкәдар Рзагулухан башламаг истәдији тәрәггипәрвәр вә мәдәни тәшәббүсләрдә бөјүк манеәләрә, чәһаләтә, наданлыға, Тәбриз феодалларынын мүгавиматинә раст кәлир вә XIX әсрин мәшһур кәнч гәһрәманлары кими мәһв олуб кедир.

Азәрбајчан әдәбиҗҗаты тарихиндә илк ичтимаи роман олан бу әсәр М. С. Ордубадинин фикри инкишафында мүһүм јер тутур. Јазычы һәр чүр парлаг тәшәббүсү боған мүһитә гаршы дәрин нифрәтини билдирир вә гаты наданлыг вә зүлм очагларыны јыхан кениш халг һәрәкатынын јолуну тутур.

Бөјүк ичтимаи тоггушмалар, кениш халг һәрәкаты Ордубадини даһа чох чәлб едир. 1930-чу илдән јазмаға башладығы «Думанлы Тәбриз» романы илә Ордубадинин јарадычылығында јени бир жанр, тарихи роман жанры инкишаф едир вә о, Азәрбајчан әдәбиҗҗатында өзүнә көркәмли јер тутур.

Јазычынын илләр боју газанмыш олдуғу јарадычылыг вә сијаси тәчрүбә онун реализмини күввәтләндирир, Тәбриз халг һәрәкатынын мүрәккәб тәсвирини вермәјә, онун чанлы хүсусиҗҗәтләрини, күввәтли вә зәиф чәһәтләрини, бөјүк ичтимаи-сијаси әһәмиҗҗәтини көстәрмәјә имкан јарадыр.

«Думанлы Тәбриз» Чәнуби Азәрбајчан вә Иран халгларынын һәјат вә мәишәтләрини, азадлыг уғрунда мүбаризәләрини тәсвир едән бөјүк бир дастандыр. Инчә нөгтәләринә гәдәр материалла таныш олан јазычы өз әсәриндә бир сыра реалистик, чанлы сурәтләр јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Роман охучуларынын көзү гаршысындан Әбүлһәсән ады илә танынан Гафгаз ингилабчысынын, Нина кими әмәкчи Иран халгына садиг адамларын, Тәбриз баррикадаларында гәһрәманчасына мәһв олан мүчаһид Чавад вә онун арвады намуслу Зејнәб кими мүбариз зәһмәткешләрин парлаг сурәтләри кәлиб кечир.

Ингилабдан өз мәнфәәтләри үчүн истифадә едән Иран тачир вә мүлкәдарларыны мүәллиф чох јахшы ифша етмишдир. М. С. Ордубади Тәбриз ингилабы илә әлагәдар олараг Иранда әмәлә кәлән сијаси вәзиҗҗәти, харичи империализмин өлкә дахилиндәки часуслуғуну, дипломатик хәјанәтләри,

хүсусилә алман империализминин хәфиҗҗәси Мисс Һаннанын гәсбкарлыг фәалиҗҗәтини бөјүк усталыгла көстәрмишдир.

Ордубади тарихи һадисәләри битәрәф бир јазычы кими тәсвир етмәмишдир: вәтәнпәрвәрлик вә азадлыг уғрунда мүбаризә һисси, мүстәмләкә халгларыны вәһшичәсинә истисмар едән империалистләрә гаршы дәрин нифрәт романын һәр бир сәһифәсиндә охунмагдадыр.

«Думанлы Тәбриз»дән сонра Ордубади бир сыра мараглы романлар јазмышдыр («Кизли Бакы», «Дөјүшән шәһәр», «Дүнја дәјишир» вә с.). Бу романлар совет әдәбиҗҗатында илк дәфә олараг Азәрбајчан халгынын Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә апардығы гәһрәманлыг мүбаризәләринин кениш тәсвирини верир. Бу чәһәтдән Ордубадинин романлары хүсуси диггәтә лајигдир.

«Кизли Бакы» ингилаби фәһлә һәрәкатынын илк илләрини тәсвир едир. Бурада биз илк фәһлә дәрнәкләри, илк ингилаби тәшкилатлар вә илк сијаси тоггушмаларла таныш олуруг. Ханлар вә Монтин кими ингилабчыларын чар жандармы тәрәфиндән хаинчәсинә өлдүрүлмәси фәһләләр ичәрисиндә мөһкәм, мәтанәтли, мүбариз адамларын јетишмәсинә сәбәб олур.

Габагчыл фәһләләрин азадлыг уғрундакы мүбаризәсини доғру, реалист бојаларла тәсвир едән М. С. Ордубади Бакы буржуазијасынын икиүзлү вә сатғын симасыны да ачыб көстәрир. «Милләт бабасы» ады дашыјан Һачы Зејналабдин Тағыјевин «фәһләләрин бејнини дүзәлтмәк» үчүн чар жандармына чан-башла көмәк етмәси романда хүсусилә гејд едилмишдир.

Бакы коммунасына һәср олунан «Дөјүшән шәһәр» романында јазычы һәр шејдән әввәл болшевикләрин нәчиб хасиҗҗәтләрини көстәрмәјә, онларын Коммунист партијасына садиг, зәһмәткеш халғын дүшмәнләринә гаршы барышмаз олдугларыны, фәһлә синфинин иши уғрунда, сосиализм уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә етдикләрини көстәрмәјә чалышмышдыр. Загафгазија халгларынын мәрд оғуллары олан М. Әзизбәјов, С. Шаумјан, А. Чапаридзеја—кәнч Бакы коммунасынын горхмаз дөвләт адамларына кениш јер верилмишдир.

М. С. Ордубадинин романлары тарихи олдуғу үчүн дә мүасир вә актуалдыр. Бу романларда әсас хәтти халгын күввәти вә ирадәси тәшкил едир. Азәрбајчан халгынын азадлыг уғрундакы мүбаризә тарихини әкс етдирмәк е'тибарилә бу романларын әһәмиҗҗәти бөјүкдүр.

М. С. Ордубадинин гиҗмәтли романлары бизә көстәрди ки, о бөјүк әдиб олдуғу кими, ејни заманда јахшы бир тарихчидир. М. С. Ордубади Азәрбајчан халгынын мәдәниҗҗә-

ти тарихини севән, ону кәләчәк нәслә јахшы танытдырмаға вә севдирмәјә чалышан вәтәнпәрвәр бир әдибдир. Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығына һәср етдији бөјүк «Гылынч вә гәләм» романы, Низами дөврүнә аид јаздығы бир сыра мәгаләләр дә онун Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти тарихинә бөјүк мәһәббәтлә јанашдығыны көстәрди.

Мүхтәлиф вә зәнкин јарадычылыға малик олан М. С. Ордубади совет әдәбијјатында ән чох јазан јазычылардан биридир. Јашынын чохлуғуна бахмајараг о, совет әдәбијјатынын инкишафы јолунда јорулмадан чалышыр вә јарадычылыг һәвәсиндән бир ан белә олсун дүшмүр.

Азәрбајчан халгынын кечмиш гара күнләрини, онун чар мүтләгијјәти зүлмү алтында чәкдији изтираблары көрән вә јарымәсрлик өмрүнү халг сәадәтинә һәср едән М. С. Ордубади Азәрбајчан халгынын хошбәхт бир әдибидир. О, хошбәхтдир, чүнки өз мүбаризәсинин парлаг нәтичәләрини көрмүшдүр. О, хошбәхтдир, чүнки азад советләр өлкәсиндә азад бир сәслә азадлығы тәрәннүм етмәјә мүвәффәг олмушдур.

1942.

ДӨЈҮШӘН ШЕ'Р

Ше'римизин Вәтән мүһарибәси шәраитиндә кечән икиилликинкишафыны шәрти олараг ики дөврә ајыра биләрик. Илк дөвр дә ше'римиз совет халгларынын тарихи вәзифәләри илә әлагәдар олараг үмуми сәфәрбәрлик шүары алтында һәрәкәт етди. Ше'р ән чевик бир жанр олараг күтләләрин чошгун гәзәб вә һәјәчаныны тәшкил етмәли, халгын бүтүн мә'нәви гүввәтинин јыртычы дүшмәнә гаршы чыхмасыны тә'мин етмәли иди.

Бүкүн биз бөјүк бир севинчлә гејд едә биләрик ки, ше'римиз бу ичтимаи вә сијаси вәзифәнин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлди. Бу дөвр дә јаранмыш ше'рләр кениш халг һәрәкатынын әзәмәтини, руһи үлвијјәтини, вәтәнпәрвәрлијини тәрәннүм етди. Шаирләримиз дүшмәнә гаршы нифрәт, гәзәб һиссини ән вачиб инсанпәрвәрлик дујғулары сәвијјәсиндән гијмәтләндирәрәк, шиддәтли бир интигам һиссинә чевирә билдиләр: С. Вурғунун «Ананын өјүдү», «Шәфгәт бачысы», «Вәтәнин кешијиндә», Рәсул Рзанын «Интигам», Сүлејман Рүстәмин «Сарсылмаз гала», М. Рәһимин «Вур, өлән фашистдир!», Тәл'әтин «Гана ган!» ше'рләри поезијамызда илк дәфә сәсләнән интигам фәрјадлары иди. Осман Сарывәллинин «Јадикар», М. Рәһимин «Азәрбајчан оғуллары», Сәмәд Вурғунун «Икид шәһин», «Гәһрәманын һүнәри» кими халгын гәһрәманлығыны, фәдакарлығыны тәрәннүм едән ше'рләр дә бу дөвр үчүн сәчијјәви иди.

Бу дөврдә шаирләримиз халгын һисс вә һәјәчаныны чох вахт үмуми, мүчәррәд бир шәкилдә, сијаси-публисистик бир руһда ифадә едирдиләр. Онлар һадисәләрин тәфәррүатына далмыр, һисси вә лирик изаһлардан гачыр, тәшвиг вә чағырыш руһлу публисистикаја кечирдиләр. Нида, мүрачиәт, мүбалиғәли риторика бу дөврдәки сијаси лириканын әсас үнсүрләри иди.

Лакин бу һал үмуми бир характер дашымырды. Шаирләримизин әсас күтләси вәтәнин бөјүк бир тәһлүкә гаршысында дурдуғуну һисс едир, күтләләри чидди мүбаризәјә чағырырды. М. Рәһимин «Гүдрәт нәғмәси», Р. Рзанын «Интигам» ше'ри мүһарибәнин илк ајларында аз үрәкләри һәјәчана кәтирмәмиш, аз гәлбләри чошдурмамышды. Доғрудур, бу ше'рләрин чоху мүһарибәдән сонра вә бәлкә дә ондан даһа тез өз әһәмијјәтини итирәчәкдир, чүнки бу ше'рләр јүксәк бәдии әсәрдән артыг сијаси шүарлары хатырладыр. Онларын бәдии вә тематик әһәмијјәти күнүн тәләби илә ајрылмаз сурәтдә бағланмышдыр, о тәләб вә еһтијач арадан галхдыгда бу ше'рләри дә өзү илә бәрабәр апарачагдыр. Лакин бир һәгигәти унутмамалыјыг ки, бу еһтијач вә тәләб вәтәнинки иди вә шаирләрин бурада иштиракы зәрури иди, шәрәфли иди.

Кетдикчә кәскинләшән мүһарибә шәраитиндә һәр чәһәтдән инкишаф едиб мөһкәмләнән совет халгы мисли көрүнмәмиш мәрдлик, гәһрәманлыг, ирадә вә мәтанәт нүмунәләри көстәрдији бир заманда ше'римиз анчаг мүчәррәд тәсвирләр, үмуми нида вә чағырышларла кифајәтләнә билмәзди. Узун чәкән Вәтән мүһарибәси милјонларла инсанларын һәјат вә мәишәтинә күдрәтли бир амил кими дахил олмушду. Мүһарибә инсанларын бир-биринә олан мүнасибәтиндә, дүнја ја бахышында, һәјәчанларында бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәтирмишди. Һәр бир адамын гәлбиндә мүһарибә хүсуси бир шәкилдә әкс едәрәк, мүхтәлиф һиссләрин чох мүхтәлиф формаларда тәзаһүр етмәсинә сәбәб олурду. Белә ликлә, инди гәлб мүһәндисләри олан шаирләрин гаршысында кениш вә рәнкарәнк бир аләм ачылырды. Үмумхалг һәрәкаты илә ајаглашан, вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт һисси илә чошан шаирләримиз, һәр шејдән әввәл, бу гәлбләрдә баш верән һадисәләри, һәр гәлбин јашадығы мүһүм вә дәјәрли һиссләри әкс етдирмәјә чалышмалы идиләр.

Буна көрә дә икинчи дөврдә ше'римиздә мүчәррәдликдән конкретлијә, үмумиликдән фәрдилијә вә хүсусилијә доғру бир мејл ојанды. Бу, зәрури вә гануни бир мејл иди.

Бу гүввәтли мејл ше'римиздә бир сыра дәјәрли әсәрләрин јаранмасына сәбәб олду. М. Рәһимин «Мүгәддәс кәдәр», «Үмидлә јаша», Сүлејман Рүстәмин хүсусилә «Ана вә почталјон», Әһмәд Чәмилин «Бәхтијар», «Әзиз бачы», «Ачыл, еј сәһәр!», Рәсул Рзанын «Севки» вә «Сәнин ад күнүн», Зејнал Хәлилин «Татјана», Р. Никарын «Кет, севкилим, уғур олсун!», Осман Сарывәллинин «Мәһәббәт» вә «Кәтир, оғлум, кәтир!», М. Дилбазинин «Крым» ше'рләри, Тәл'әтин «Дөјүшчүнүн мәзары», Чәфәр Хәнданын «Атам һачан кәләчәк» кими ше'рләри јаранды.

Бу әсәрләрдә ше'римизин гүввәтли вә һәм дә зәиф чәһәтләри даһа ајдын бир шәкилдә нәзәрә чарпмаға башлады. Ше'римизин гүввәти орасындадыр ки, ајры-ајры адамларын гәлбинә нүфуз едир, онун өзүнә мәхсус кәдәрини һисс едир вә бу кәдәри шаирин субјектив һәјәчанлары илә исидә билир. Һәр јердә вә һәмишә олмаса да, сајдығымыз әсәрләрдә сәмимијјәт көзәл бир хүсусијјәт кими јашајыр. Бу сәмимијјәт һисси шаирләри гуру нәсиһәтләрдән, риторик мүрачиәтләрдән гачмаға, охучу илә үрәк сөһбәти етмәјә, өз дәруни һисс вә һәјәчанларыны даһа ачыг бөлүшмәјә вадар едир.

Биз нә үчүн Сүлејман Рүстәмин јазмыш олдуғу бир чох ше'рләрин ичәрисиндән «Ана вә почталјон» ше'рини сечир вә көстәририк? Чүнки бу ше'р бизи инандырыр, биз бурада чанлы инсанын тәбии вә һәгиги һәјәчанларыны көрүрүк, чүнки шаир башга әсәрләриндән даһа чох бурада һәјат һәгигәтини даһа бәдии көстәрә билмәк үчүн јени ифадә формасы тапмышдыр.

Ана дүшүндү: «Бәлкә, гәлбини гырдым онун,
Бәлкә бир мачәра вар башында почталјонун,
Бәлкә онун да оғлу чөһдә гәһрәмандыр,
Онун да маһым кими үрәји вар, инсандыр.
Хәстәдир, бахан јохдур, бәлкә дә почталјона,
Евини билсәјдим мән, бир баш чөкәрдим она.
Гоча ананын артды инди бирә он дәрди,
Бир доғма оғул дәрди, бир дә почталјон дәрди.

Шаирин анада мүшаһидә етдији бу әһвали-руһијјә јени вә тәбиидир. Һәгиги инсанпәрвәрлик дујғуларыны қурултулу сөзләрдә дејил, бәлкә тәбии вә чанлы бир сурәтдә әкс етдирмәк е'тибарилә «Ана вә почталјон» С. Рүстәмин ән јахшы әсәрләриндәндир.

М. Рәһим «Мүгәддәс кәдәр» әсәри илә ше'римизин гаршысында чидди бир мәсәлә гојду: сон гәләбәјә олан сарсылмаз инамымыза, дәрин никбинлијимизә бахмајараг, халгын кәдәри бөјүкдүр, бу кәдәри ифадә етмәк лазымдыр.

Әлбәттә, бу тәләб һеч дә бә'зи үрәкләрдәки хәстә чәһәтләри мејдана чыхармаг, бәдбинлијә, руһ дүшкүнлүјүнә гапылмаг демәк дејилдир. Бу, шаирләрә бөјүк бир хәбәрдарлыг иди вә бу хәбәрдарлыг һәр кәсдән әввәл М. Рәһимин өзүнә аид иди. Чүнки «Үрәјими мәш'әл кими галдырырам көјләрә!»—мисрасы чох көзәл олса да, анчаг бир сөз, бир көзәл сөз иди; халга исә сөз дејил, һисс, фикир, һәјатын һәгигәтини ачыб көстәрән еһтираслар лазым иди. «Икигат чинајәт» адлы әсәриндә М. Рәһим белә бир еһтирасы тәрәннүм етди. Дәрин бир нифрәт һисси илә јазылмыш бу ше'рдә шаир хәјанәт мәсәләсини кәскин бир шәкилдә гојду вә ше'р охучулар тәрәфиндән бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыланды.

Совет адамларынын фәрди һәјәчанларыны дүјмаг вә онлары үмумиләшдирмәк М. Рәһим үчүн даһа чох әлверишли иди; чүнки онун лирик гәлби вә инчә һисси буна даһа чох габил иди. Бунун үчүн мөвзуну дәриндән јашамаг лазым иди. Алдығымыз мөвзуну јалныз бу чүр дәриндән гаврадығымыз заман, ону өзүмүз үчүн бөјүк бир һәјәчана чевириб, бир аһ кими ағзымыздан чыхардығымыз заман һәм өзүмүз мәмнун олуруг, һәм дә јарадычылыг нәш'әси илә ифадә етдијимиз «аһ»дан доған әсәримиз јашајыр вә өз јахшы тә'сирини бағышлајыр. Јалныз бу сурәтлә бизим шәхси, хүсуси кәдәримиз вә севинчимиз ичтимаи бир маһијјәт алыр, һамыны марагландырыр, охучуларын гәлбиндә әкс-сәда ојандырыр, һәр кәс о һиссләрдә өз доғма һиссләрини дүјмаға башлајыр.

Лакин шаирләримиз бу мәсәләни бә'зән јаддан чыхарырлар. Онларын ше'рләри һәмишә һәрарәтли вә һәјәчанлы јох, бә'зән сојуг вә сыхычы олур. Ше'римиздә һәлә дә бириичи дөвр үчүн сәчијјәви олан публисистика руһу јашајыр. Бә'зән шаирләр мүәјјән ичтимаи тәләбә сәһв вә бәсит шәкилдә олса да, вахтында чаваб вермәјә тәләсирләр, бә'зән өз үслуб вә хүсусијјәтләриндә зидд олан мөвзудан вә жанрдан јапышыр, һәр шеједән јазмаг вә һәр кәс һамыдан әввәл јазмаг, биринчи јазмаг истәјирләр. Беләликлә дә, шаирләримиз бә'зән чидди мөвзу интиһабыны актуаллыгла, сәмимилији сүн'иликлә, актуаллығы шаблон вә мода илә, һәјаты дәриндән өјрәнмәк зәрурәтини пассив мүшаһидәчиликлә, бәдии дәринлији бәситликлә әвәз едирләр.

Бу мәсәләдә тәнгидин дә күнаһы чох бөјүкдүр. Һәгигә, бәдии тәнгид әвәзинә тәнгидчиләримиз чох заман ше'римизин јалныз идеја маһијјәтиндән, јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләриндән бәһс етмәклә кифајәтләнирләр. Тәнгидимиз вә елә чә дә шаирләримиз бир һәгигәти јаддан чыхармышлар ки, әдәбијјатымыз 20-чи илләрин әдәби шүарларыны чохдан архада гојмушдур. Букүн ичтимаи-сијаси мәсәләләрдән узаг олан бир совет шаириндә раст кәлмәк чох чәтиндир. Хүсусән Вәтән мүһарибәси күнләриндә вәтәнпәрвәрлик һисси илә чошмајан шаир, һәр шеједән әввәл, шаир дејилдир. Она көрә дә букүн анчаг «филан ше'рдә вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг ифадә олунур»—дејә кифајәтләнмәк олмаз. Бу зәрури һиссләрин ифадәси лабүддүр, бу, бизим вәтәндашлыг борчумуздур. Буну һәр бир совет вәтәндашы, бири силаһла, дикәри дәзкаһ башында, үчүнчүсү тарлада һәјата кечирир. Шаир исә вәтәндаш олмагдан башга бир дә сәнәткардыр. Һәјат вә Вәтән онлардан халгымызын мә'нәви күдрәтини јүксәк бәдии бир шәкилдә ифадә етмәји тәләб едир. Буна көрә дә биз ше'римиздән јүксәк сәнәт, бәдиилик тәләб етмәлијик.

Буну унутдуғумуз үчүндүр ки, бә'зән ше'рин, јарадычылығын ән зәрури вә спесифик хүсусијјәтини, бәдиилик, сәнәткарлыг чәһәтини инкишаф етдирмирик. Јалныз илһама, тәб'ә, мөвзунун мараглылығына вә јенилијинә архаланырыг. Һалбуки һәјаты өјрәнмәдән, тәдгиг етмәдән бөјүк шаир олмаг чох чәтиндир. Һәјатын бүтүн зәнкинлијини јарадычылыгда әкс етдирмәк үчүн ону тәдгиг едиб өјрәнмәк, онун сирләринә вагиф олмаг, онун мә'на вә маһијјәтини баша дүшмәк лазымдыр. Идеалист Һекел бу мәсәләдә бир чох материалистләрдән ирәли кедәрәк дејирди: «Сәнәткар јүксәлдикчә гәлбин вә руһун дәринликләрини даһа әсаслы тәсвир етмәлидир. Гәлбин вә руһун дәринликләри исә өзбашына кәлиб сәнәткарын гаршысында дурмур, сәнәткар анчаг өз ағлы илә, дахили вә харичи аләмә нәзәр салмагла бу билијә саһиб ола биләр. Демәк, биз бу гәнаәтә кәлирик ки, тәкчә илһам аздыр, јалныз тәдгигат васитәсилә сәнәткар өз мөвзусунун мәзмунуну дәрк едир, өз идејасынын материал вә мәзмунуну әлдә едир».

Тәәссүф олсун ки, биздә ше'рә, сәнәтә һәлә дә јүнкүл, һәвәскарчасына бир мүнасибәт бәсләјәнләр вардыр. Бу анчаг бир сыра һәвәскар вә кәнч шаирләрә дејил, ејни дәрәчәдә танынмыш вә өз сәнәткарлыгларыны көстәрмиш шаирләрә дә аиддир. Биз һәлә өјрәнмәји адәт етмәмишик; јалныз тарихи кечмишләри, гәдим вәсигәләри, сијаси-дипломатик мүнасибәтләри дејил, бүкүнкү чанлы һәјаты, чанлы инсанларын руһи аләмини дә әмәлли өјрәнмәк лазымдыр. Биз чох заман өз фантазијамыза, гафијәләримизә үмидвар олуруг. Һалбуки һәјат олмајан јердә фантазија да јохдур. Фантазија һәјатдан доғур; о, һәјатын руһу да олса, һәр һалда о, һәјатсыз бир һечдир. Шаир Осман Сарывәлли көһнә бир фикри тәкрар едәрәк јахшы дејир ки:

Гузум, көнлүм кими учмаг истәсән,
Әзәл јахшы бағлан бу торпаға сән!

Бә'зиләринә елә кәлә биләр ки, һамыја мә'лум олан бу аксиомларын јери дејилдир. Мәнчә, бу күн ше'римиздән данышаркән, һәм дә чидди данышаркән бөјүк һәгигәтләри тәкрар етмәк нәинки артыгдыр, һәтта зәруридир.

Букүнкү ше'римизлә таныш оларкән онда һисс етдијимиз јекнәсәглик—мөвзу јекнәсәглијидир. Мә'лум олур ки, бир чох шаирләримиз халгын кениш вә зәнкин һиссијјаты илә дәриндән таныш олмамышлар. Дөјүшчүләримизин һәр дәгигә кечирдикләри һәјәчан вә изтираблары, онларын гәлбини долдуруб-бошалдан, бә'зән дөјүшчүнүн голунда полада дөнән, бә'зән көзләриндә ики дамла шәфгәт вә һөрмәт јашына дө-

һәм сонсуз вә мүхтәлиф дуjғуларыны jахшы өjрәнә билмәмишләр. Үрәк касасы сөзлә вә һәjәчанла долуб дашдығы һалда данышмаға бир кәлмә сөз тапмаjан адамлары, өз мүсибәтини бөjүк бир гәһрәманлыг вә фәдакарлыгла боған адамлары, гәзәбиндән ушаг кими ағлаjан мәғрур адамлары, севинчиндән jенә дә ушаг кими күлән чидди адамлары биз һәлә дахилән, руһән һисс едә билмәмишик.

Инсан руһуна таныш олан һәр чүр дәруни һисс: кәдәр, севинч, вәфа, интизар, өлүм, аjрылыг, вүсал вә саирә сөвет адамларына хас олмагла бәрабәр, тамамилә долғун вә камил сифтираслар кими сәсләнир. Беш ил әввәл, сүлһ шәраитиндә шаир бир кәдәр, бир севинч, бир интизар һисси уjдура биләрди; лакин һансы хәjалпәрвәр шаир о заман бир ананын илләрлә jолуну көзләдиjи оғлунун бојнуну гучагларкән алдығы ләззәти тәсәввүр едә биләрди? Илләр узуну шаирләр «һичран» дејә шикаjәт етмишләр; лакин онлар аһаларымызын, бачыларымызын, тәзә кәлинләримизин, адахлы гызларымызын чәкдиjи интизарла индики кими jахындан таныш олмамышлар.

Шаир бөjүк устаддыр, кениш фантазиjаjа вә ичадчылыг габилиjjәтинә малик олан сәнәткарлар jохдан бөjүк аләмләр jарада билирләр; лакин букүнкү һәгигәт һәр һансы бир фантазиjадан jүксәкдир, һәм дә бу һәгигәт аjры-аjры фәрдләрә аид дејил, кениш халг күтләсинә аиддир, үмуми вә ичтимаидир. Һәjаты вә инсан психолоkиjасыны дәриндән өjрәнә билмәдиjимиз үчүндүр ки, һәjат ше'рә үстүн кәлир, ән бөjүк исте'дад белә бә'зән ади вә орта ше'р сәвиjjәсиндән jухары галха билмир. М. Рәһим Вәтән мүһарибәси күнләриндә jаратдығы лирика илә охучуларын һаглы олараг һөрмәтини газанмышдыр. Бу һәссас шаир һәр кәсдән әввәл ше'римизә бир сыра jени мотивләр кәтирмиш, совет адамларынын мә'нәвиjjатыны әкс етдирән күввәтли бәдии әсәрләр jаратмышдыр. Буна көрәдир ки, онун jарадычылығындакы нөгсанлар бизи даһа чох нараһат едир.

М. Рәһимин «Сәнсиз» ше'ри доғрудан да зәиф чыхмышдыр. Нә үчүн белә олмушдур? Мөвзу көзәл, Рәһимин руһуна уjғун, Рәһим дә бачарыглы бир шаир; бәс ше'р нә үчүн белә зәиф чыхмышдыр? Она көрә ки, шаир бурада өзүнә тәләбкар јанашмамышдыр, көтүрдүjү мөвзунун мәс'улиjjәтини һисс етмәмишдир; нәзәрә алмамышдыр ки, инсан гәлбиндән сөһбәт кетдиjи заман, jә'ни гәлбләр данышдығы заман арада лагеjд бир тәрчүмәчи олмаг чох чәтиндир. Шаир севән гәлбин руһуну көстәрмәк, һәгиги, чанлы гәлби диндирмәк әвәзинә, онун сөзләрини тәрчүмә етмишдир; һәм дә нәсрлә, мәнзум бир нәсрлә тәрчүмә етмишдир:

Сағырам һәр јанда олсам мән jенә,
Арзумун көзләри раст кәләр сәнә...
Чаһанда кәлмәсән раст бир күввәтә
Ки, бојун әjдирсин о мәһәббәтә.
Сән мәним руһумсан, үлвиjjәтимсән,
Сағ олдугча сәни аначағам мән.

Дөфәләрлә тәкрар олунмуш мөвзуjа jа шаир әл атмамалы иди, jа да әл атырдыса, ону jени, орижинал, өзүнәмәхсус бир сәнәткарлыгла ишләмәли, поезиjаjа бир шеj әлавә етмәли иди.

Севки мөвзусунда jазан шаирләр Вәтән мүһарибәси күнләриндә һичран вә вүсал һиссләрини гәрибә бир шәкилдә бирләшдирмәjә чалышмышлар. Бу, ше'римиздә jени вә көзәл бир шеjдир. Лакин бу чәтин вәзифә шаирләримиздән бөjүк бир гәлб устасы олмағы тәләб едир. Аjрылыг һиссини мәғлуб етмәк үчүн сонсуз бир ешглә севмәк лазымдыр. Өлүмә белә галиб кәлән севкини көстәрмәдән, һисс етдирмәдән кимсәни мүтәәссир едә билмәрик. Севки мөвзусу чох зәнкин, рәнкарәнк бир мөвзу олдуғу һалда, биз ону чох мәһдудлашдырмышыг. «Көзлә мәни», «Сәнсиз», «Көләчәjәм», «Көзләjәчәjәм», «Көзләjирәм, севкилим», «Көзлә»—кими ше'рләр ejни мөвзуну ejни шәкилдә вә бә'зән дә ejни сөзләрлә тәкрар едирләр. Мәрд вә ирадәли адамлар, севән үрәкләр, мәтин ирадәләр үмуми вә өз мә'насыны итирмиш сөзләрин ичәрисиндә итиб батмыш, көрүнмәз олмушлар. Охучуну инсанлар арасында: «Нә вар, нә jох? Сағлығын!»—кими мә'насыз шәкил алмыш һал-әһвал тутма вә нәвазишләр дејил, одлар, аловлар, фәлакәт вә мәһрумиjjәтләр ичәрисиндән өз мәһәббәтини мүгәддәс бир варлыг кими тәмиз вә саф чыхармағы бачаран инсанларын ирадә вә мәтанәтини көрмәк даһа чох марагландырыр.

Севән адам үчүн көзләмәк, ахыра гәдәр көзләjә билмәк бөjүк бир гәһрәманлыгдыр. Шаирләримизин әсәрләриндә исә биз бу гәһрәманлығы көрмүрүк. Зәнкин һәjати мөвзулар jекнәсәғләшир, шаблонлашыр вә өз тә'сирини итирир.

Әһмәд Чәмилин «Чан нәнә, бир нағыл де» ше'рини дәфәләрлә jахшы бир ше'р нүмунәси кими көстәрмишләр. Белә ше'рләр һәгиги бир илһамла jаранып. Көрүнүр ки, Әһмәд Чәмил һиссә гапылмамыш, тәсадүфи вә ани тә'сирә үjмамыш, гәлбинә даһа дәриндән тә'сир едән, ону нараһат едән, онун өз шәхси кәдәри олмаға башлаjан бир мөвзуну интихаб етмиш вә көзәл бир ше'р jаратмышдыр.

Илһамы верки, фитри бир хүсусиjjәт кими баша дүшәнләр вә һәр шеjи илһама бағлаjанлар сәһв едирләр. Илһам—шаирин көнлүнә jатан бир мөвзуну үрәкдән вә бачарыгла ишләмәк, баша чатдырмаг вә әсәр jаранынчаја гәдәр дин-

чәлмәмәк һәвәсиндән башга бир шеј дејилдир. Јахшы әсәр јаратмаг үчүн исә нә гәдәр гүввәтли олса да, бир һәвәс кифајәт дејилдир.

Мәшһур философлардан бири демишдир ки, сәнәткардан тәләб едилән јеканә шеј—алдығы материалла чидди марагланмагдыр, материалы руһән јашамагдыр. Һадисәләр шаирин өз фикриндән сүзүлүб кечмәли, онун синәсиндән ахмалы, онун гәлбинә дәриндән нүфуз етмәли, ону һәјәчанландырмалыдыр. Әһмәд Чәмил «Чан нәнә, бир нағыл дејә ше'рини белә һәгиги бир илһамла јазмышдыр. Шаир харичдән алдығы тә'сири өз мәнлијиндә мүкәммәл әритмиш, өз һиссләринә һопдурмуш, сонра исә өз шәхсијјәтини, субјектив һиссләрини унудараг, һәмин һиссләри охудуғумуз мисраларда објективләшдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Тамамилә објектив вә сакит бир ләвһә; ејни заманда сон дәрәчә сәмими, емосионал, садә вә ајдын! Вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик һаггында онларла мәгалә вә ше'р јазыла биләр, лакин «Чан нәнә,...» өз бәдии тәравәтини вә көзәллијини итирмәз. Чүнки бу кичик ше'р бизи дәрин һиссләрлә мүтәәссир едир, бизи һәјат һәгигәтинин чанлы вә тәбии бир парчасы илә таныш едир. Биз орада ушаг гәлбинин, ана вә нәнә гәлбинин әсрары илә таныш олуруг, биз орада көрпәнин мә'сум јуху ичәрисиндәки күлүшүнү, бүтүн кечәни чөлдә туфан гопаран күләји һисс едирик. Шаир бөјүк бир сәнәтлә, артыг сөз ишләтмәдән, лүзумсуз изаһлара јол мәрмәдән тәбии диалогларда чанлы һисс вә һәјәчанлары ифадә етмишдир.

— Ај нәнә, о кимдир елә пәнчәрәни бәрк вурур?
— Һеч ким дејил, јат ај бала; јелдир, гары совурур.
Бир кизилти дујур ушаг вүчудунда бу ара...

Бу бир нечә кәлмә бизи исти вә нәш'әли бир отагдан көтүрүб гаранлыг, сојуг вә ваһимәли бир јерә салмаға, бизи бир ушаг гәлби илә үшүтмәјә вә ваһимәләндирмәјә кифајәтдир. Ше'ри охујуб гуртардыгдан сонра да гәлбимизин һарасында исә каһ нәнәнин тәсәллисини, каһ нәвәнин никаран суалларыны, каһ да күләјин выјылтысыны ешидирик. Лакин белә классик бир тәнасүбә, ајдынлыға вә садәлијә малик әсәрләр биздә һәлә аздыр. Белә ше'рләрин сырасына илк нөвбәдә Сәмәд Вурғунун «Ананын өјүдү», Сүлејман Рүстәмин «Ана вә почталјон», М. Рәһимин «Мүгәддәс кәдәр», «Икигат чинајәт», Осман Сарывәллинин «Кәтир, оғлум, кәтир!» ше'рләрини дахил едә биләрик.

Осман Сарывәллинин сон ше'ри дә бөјүк бир илһамла јазылмышдыр. Дәрһал һисс олунур ки, бурада јазыланлар шаири дәриндән дүшүндүрән, онун талеји, сәадәти илә бағлы

олан зәрури фикирләрдир. Шаир онлары мүтләг демәлидир. Бурада тәсадүфи, лүзумсуз һеч бир шеј јохдур, бунлар ани вә кечичи фикирләр дејил, чидди вә дүшүндүрүчү фикирләрдир. Вәтән мәһәббәтини, Вәтән һиссини шаир чох орижинал бир формада ифадә етмишдир. Оғлуна нәсиһәт шәклиндә сөјләдији сөзләрдә биз вәтәнин бүтүн саф тәбиәтини, түкәнмәз сәрвәтини, нәчиб адәт вә ән'әнәләрини көрүр, Вәтәнин әтрини, гохусуну дујуруг. Вәтән ешги илә чырпынан бир гәлбин бөјүк арзусуну, Вәтәнин, халгын не'мәт вә зәнкинликләрини һәрмәтлә гәбул едән бир вәтәндашын тәмиз һиссләрини охујуруг:

Бунлар ширин не'мәт, ширин диләкдир,
Севмәјән севмәсин, мәнә кәрәкдир!

Шаир ше'рин үмуми үслубу илә һәмаһәнк олараг нәсиһәтамиз мүһакимәләрә јол верир, оғлуну Вәтән мүлкүнүн, ана јурдунун торпағына бағлы олмаға вә онун не'мәтләрини гәлбиндә јашатмаға чағырыр:

Өзүнлә чичәкли-күллү јаз кәтир,
Бир ашыг маһнысы, бир дә саз кәтир,
Ана јурдумузун нәји вар кәтир,
Мәһәббәт, сәадәт, е'тибар кәтир!

* * *

Мүһарибә охучуларын үрәјини көврәлтмишдир. Онлар даһа һәссас олмушлар, лирик ше'рә даһа чох мејл көстәирләр. Лакин бу һеч дә епик жанрын унудулмасы үчүн бизә бәраәт газандыра билмәз. Дөврүмүз епик гәһрәманлыг поемалары, кениш гәһрәманлыг дастанлары, гәһрәманлыг романтикасы дөврүдүр. Бәс елә исә нә үчүн биздә поема жанры унудулмушдур? Бунун әсас сәбәби шаирләримизин јүнкүл мүгавимәт јолу илә кетмәси, характерләр јаратмаг кими чәтинликдән гачмасыдыр. Бу нөгсаны дүзәлтмәјин артыг вахты чатмышдыр. Дөврүмүзүн мәнзум романлары јаранмалыдыр.

Јери кәлмишкән, мүһарибә дөврүндә јаранмыш поемалар һаггында бир нечә кәлмә демәк лазымдыр. Бу поемалар ичәрисиндә Зејнал Хәлилин «Татјана» поемасы көркәмли јер тутур. «Татјана» бөјүк һәвәслә јазылмыш бир әсәрдир. Шаир гәһрәман рус гызы Зоја Космодемјанскајанын өлүмүндән алдығы илк тәәссүратла јаздығы бу поемада даһа чох лирик бир шаир олараг галмыш, поемадан тәләб олунан әсас бир шејә, үмумиләшдирмәјә аз фикир вермишдир. Бә'зиләри елә күман едирләр ки, поемада әсас шеј јалныз һадисәләрдән ибарәтдир. Белә адамлар һаггында А. С. Пушкин чох јахшы

дејир ки: «Онлар ушаг кими, поемадан анчаг һадисә тәләб едирләр». Доғрудур, һадисәсиз поема ола билмәз; лакин һадисә поема үчүн әсас шәрт дејилдир. Поема даһа бөјүк јарадычылыг, фантазија, фикир, хәјал, һәјат вә тәбиәт билији тәләб едир вә бүтүн бунлардан башга бизим поемаларымыз халғымызын гәһрәманлығыны, јүксәк вә нәчиб сифәтләрини, онун талејини үмумиләшдирмәлидир. Зејнал Хәлил исә һадисәјә, өз лирик һәјәчанларынын ифадәсинә даһа чох әһәмијјәт вермиш вә нәтичәдә һәгиги мә'насында поема дејил, бөјүк лирик бир әсәр јаратмышдыр.

* * *

А. С. Пушкин ики шеји: сәмимијјәт вә илһамы поезијанын әсас маһијјәти адландырыр. Диггәтлә бахдыгда, доғрудан да, бу ики хүсусијјәтдән мәһрум олан бир әсәрә нечә поезија демәк олар? Сәмимијјәт ше'р вүчудунун ганы исә, илһам да о ганы дамарларда даима чәрәјан етмәјә мәчбур едән үрәкдир. Ше'рә һәрарәт, көзәллик верән дә бунлардыр. Лакин биз гыздырма илә һәрарәтә, ани мәфтунлуг һисси илә истиганлылыға фәрг гојмағы бачармалыјыг. Бә'зән ше'рләримиздәки курулту-патылтылар, чошгун нидалар бизә сәмимијјәт кими көрүнә биләр. Биз сәһв етмәмәк үчүн ше'рин үрәкдән гопмасына вә үрәјә нүфуз етмәсинә фикир вермәлијик. Бәдии һәјәчан ојатмајан бир ше'р һәгиги мә'насында сәмими дејилдир. Ше'рдәки сәмимијјәт вә илһам елә бир гүввәтдир ки, о, охучунун һиссләрини шаирин һиссләринә табе едир. Әсәрләримиздә белә бир сәмимилијә малик олмаг үчүн биз һамымыз чалышмалыјыг. Сәмими ше'р даһијанә бир ше'р олмаса да, јенә ше'рдир. О һеч слмазса бир ан бизи башга бир аләмә апарыр, башга һиссләрлә охшајыр, илһама кәтирир, мүбаризә үчүн, чалышмаг үчүн вә бәлкә дә јени бир ше'р јазмаг үчүн илһама кәтирир.

* * *

Јарадычылыг е'тибарилә бир-бириндән фәргләнән, һәр биринин өзүнәмәхсус үслубу, хүсусијјәти олан шаирләримиз вардыр. Бу шаирләрин һамысыны бир өлчү илә өлчмәк олмаз. Сәмәд Вурғун һиссләрини сакитчәсинә објективләшдирә билир, онлара башга адамын һиссләри кими кәнардан бахмагы бачарыр, мүгајисәли мүһакимәләр вә фәлсәфи фикирләр васитәсилә өз һиссләрини ифадә едир. Шаир өз бөјүк һәјәчаныны әсәби нидаларла ифадә етмир; әксинә, о чох тәмкинлә давраныр, бөјүк бир сакитликлә мүһакимәләр јүрүдүр. Сәмәд Вурғунун мәнзум драмлары үчүн, хүсусән Вагиф

вә Азәр баба сурәтләри үчүн сәчијјәви олан бу һал онун лирик ше'рләри үчүн дә сәчијјәвидир.

Бә'зән Сәмәд Вурғун өз ше'рләриндә мүбаһисәјә кириширир, проблематик мәсәләләрә тохунур, јени вә чәсарәтли фикирләр ирәли сүрүр. Бүтүн бунлар шаирин ерудисијасына вә бәдии еһтирасына әсасланыр. Сәмәд Вурғунда бә'зән зәиф мисраја раст кәлирик; лакин онда сојуг вә еһтирассыз, јарымағыз сөјләнмиш бир сөзә белә тәсадүф етмирик.

Сәмәд Вурғун бир чох мүнасибәтлә тәләсик ше'рләр јазмышдыр. Шаир белә һалларда ону нараһат едән фикирләри ифадә етмәк үчүн бу мүнасибәтләрдән истифадә едир вә беләликлә, мүнасибәт тәсадүфи олса да, ше'р там мә'насы илә зәрури бир кејфијјәт олур. Бу о демәкдир ки, Сәмәд Вурғуну јашадан, ону ирәли апаран тәсадүфләр дејил, сәмимијјәт вә илһамдыр.

М. Рәһим исә тамамилә башга бир үслуба маликдир. Ону даһа чох аилә мүнасибәтләри, мәһәббәт, сәдагәт, вәфа, фәдакарлыг мотивләри марагландырыр. Өз субјектив һиссләрини вә јахуд тәсвир етдији фәрдләрин һисс вә һәјәчанларыны објективләшдирмир. М. Рәһимин ше'рләриндә лирика әсасдыр. О, поемаларында белә лирик бир шаир олараг галыр. Мүһарибәдән әввәл М. Рәһимин сәси кениш трибуна үчүн кифајәт етмирди, онун нәфәси анчаг кичик мәчлисләрә јетирди. Шаирләримиз ичәрисиндә мүһарибә һәр кәсдән чох М. Рәһимин јарадычылығында дәрин дәјишикликләр әмәлә кәтирди. Онун лирикасында мүбариз, дөјүшкән бир гәлб чырпынмаға башлады. Кениш халг күтләләринин үсјан сәси, гәзәб вә нифрәт нәғмәләри, күдрәт төранәләри ешидилди. «Күдрәт нәғмәси», «Вур, өлән фашистдир!», «Интигамым јамандыр», «Азәрбајчан оғуллары» кими ше'рләрдә М. Рәһимин үслубунда аз, јумшаг бир мүчәррәдлик вә публисистика олса да, шаир өзүнә, өз јарадычылыг принсипләринә хәјанәт етмәди вә халғын мүһарибә күнләриндәки дәрин һисс вә һәјәчанларыны мүчәррәд шәкилдә дејил, конкрет, шәхси, субјектив бир шәкилдә ифадә етмәјә башлады. Әввәлки лирик мөвзу: севки, вәфа, сәдагәт, достлуг, фәдакарлыг мөвзусу онун әсәрләриндә јени бир рүһда чанланды,

Сәмимијјәт вә илһам мәсәләсинә кәлинчә, М. Рәһим һәр заман бу тәләбләрә садиг галмыр. Онун чох сәмими әсәрләри олдуғу кими, һәлә һәгиги илһам мәһсулу олмајан ше'рләри дә вардыр. М. Рәһимин лирик гәһрәманы јүксәк вә нәчиб һиссләрә маликдир. Лакин бир гәдәр сентименталвә садәләвһдүр. Мәсәлән, «Кәл, еј галибијјәт!» вә ја «Мәнә дејирләр ки, Рәһим, дилә кәл!» ше'рләриндә субјектив чәһәтләрә бөјүк јер верилмәсинә бахмајарағ, бу ше'рләр ади публисистик пландан јухары галха билмир. Шаир санки тәлә-

сир, өз фикир вә һиссләрини бәдии бир формаја салмаға, ше'ријјәтлә руһландырмаға мачал тапмыр.

М. Рәһимин мөвзу даирәси чох кениш дејилдир. Мүәјјән үслуба малик олан, мүәјјән мөвзулар даирәсиндә һәрәкәт едән бир шаир үчүн бу, һеч дә писләнәчәк бир һал дејилдир. Ондан һәр шејдән јазмағы тәләб етмәк вә бә'зи тәнгидчиләр кими о, «мөвзуну һәддиндән артыг өзүнә јахынлашдырыр», јә'ни Рәһимләшдирир, дејә ону тәнгид етмәк дә олмаз. Мөвзу сечмәк ишиндә шаир сәрбәст һәрәкәт етмәли, лакин тәсадүфиликдән, садәлөвһүлүкдән вә бәситликдән гачмалыдыр.

Мүһарибә Сүлејман Рүстәмин дә јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. Сөз јох ки, мүһарибәдән әввәлки мүбариз вә дөјүшкән сијаси лирика онун ше'риндә давам етмәкдәдир вә буна көрә дә адама елә кәлир ки, орада јени мотивләр јохдур. Мүһарибә дөврү илә әлагәдар олараг С. Рүстәмин ше'рләриндәки јениликләрдән данышанда, онун Чәнуби Азәрбајчан мөвзусунда јаздығы ше'рләр хатирә кәлир; «Тәбриз ше'рләри» вә гәзәлләр диггәти чәлб едир.

«Тәбриз ше'рләри» истәр С. Рүстәмин вә истәрсә дә О. Сарывәллинин јарадычылығында хүсусилә мүсбәт бир факт кими гејд едилмәлидир. Сәмимијјәт, садәлик вә ајдынлыг бу ше'рләрин ән јахшы хүсусијјәтләридир.

С. Рүстәмин гәзәлләриндә, бу кичик лирик парчаларда бир сыра јахшы чәһәтләр вардыр. Бөјүк гәнаәтлә јазылмыш јығчам гәзәлләрдә никбинлик, һәјата фәал мүнасибәт, чағрыш руһу әсасдыр. Шаир бу гәзәлләри инчә бир шәкилдә Вәтән мәһәббәти мөвзусу илә бағламыш, чошгун, вәтәнпәрвәранә гәзәлләр јаратмышдыр. Бу гәзәлләрин чохуну С. Рүстәм Тәбриздә олдуғу заман јазмышдыр. Өз формасы вә мәзмуну илә диггәти чәлб едән бу ше'рләрин вахты илә бөјүк тәрбијәви тә'сири олмушдур. Чәнуби Азәрбајчан шаирләринин ичтимаи-сијаси мәзмунда ше'рләр—гәзәлләр јазмасында да С. Рүстәмин гәзәлләринин хүсуси ролу вардыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, бу гәзәлләр шаирин үмумән јарадычылығына вүс'әт вермир, онун кәләчәк јолуну тә'јин етмир. Белә гәзәлләри чох јазмаг олмаз, онлар аз олдуғу заман көзәл олурлар.

Сон заманларда Сүлејман Рүстәм драматуркија сәһәсиндә дә чалышыр; лакин о, јахшы бир драматург олса да, биринчи нөвбәдә шаирдир вә ше'рин тәәссүбүнү чәкмәлидир.

* * *

Биз бөјүк тарихи күнләрдә јашајырыг вә јарадырыг. Биз әсасән бүкүн үчүн јазырыг; чүнки мәһз бүкүн халгымызын бөјүк талеји тәһлүкә гаршысында дурмушдур. Әдәбијјатымызын биринчи вәзифәси бүтүн тә'сир васитәләри илә, бәдии гүдрәти илә бүкүнә, халгын ишинә көмәк етмәкдир. Лакин бөјүк сәнәт ејни заманда бир шеји унутмамалыдыр; онун бөјүклүјү әбәдилијиндәдир.

Бизим һәр бир ше'римиз, поемамыз вә сатирамыз мүгәддәс Вәтән мүһарибәсиндә халгымызы мүбаризәјә руһландырмагла, галибијјәтә олан инамы мөһкәмләтмәклә, бүкүнкү мүбаризәләрдә иштирак етмәклә бәрабәр, өз бәдии гүдрәтини вә дәјәрини сабаһа да сахламалыдыр. Биз әкәр јалныз бүкүн үчүн јаратмыш олсајдыг, о заман бизим јаратдыгларымыз сәнәт вә поезија ады дашымаға лајиг олмазды.

Биз анчаг бүкүнкү тәләбләрлә, бүкүнкү хидмәт вә алғышларла кифајәтләнмәмәлијик. Ше'рләримизи динләркән јајлыг чыхарыб ағлајан гадынлар да олур; амма унутмамалыјыг ки, бу, анчаг бизим ше'римизин јүксәк бәдии тә'сириндән дејил, бүкүнкү динләјичинин вә охучунун үрәјинин назиклијиндән, дәрдли олмасындандыр. Биз өз әсәрләримизи узун өмүрлү етмәји, заманын, илләрин сынағындан чыхармағы, кәләчәјә доғру истигамәтләндирмәји бачармалыјыг.

Јарадычылыг мәсәләләримизә һәср едилмиш јығынчагда ше'римизин нөгсанларындан данышмағымыз вә онун инкишафына мане олан чәһәтләри көстәрмәјимиз тәбиидир. Ше'римизин инкишафы әсас е'тибарилә сағлам бир јолла кедир. Биз бу јолда даһа чәсарәтлә аддым атмалы, үрәклә вә һәвәслә ирәлиләмәлијик. Биз елә етмәлијик ки, әлләриндә сәадәт бајрағы олан совет халгларынын бәшәријјәтә көләлик вә өлүм кәтирән фашизмлә мүбаризә мејданындан галиб чыхаркән, совет шаирләри дә ағыр сәнәт имтаһанындан башы уча вә алны ачыг чыхсынлар.

1943

ДӘЈҮШҮ СУРӘТИ

Чаризм азәрбајчанлылара силаһ е'тибар етмәмиш, онларын әјнинә солдат палтары кејдириб чөбһәјә көндәрмәмишди. Чар мүтләгијјәтинин «түкү түкдән сечән» дипломатлары азәрбајчанлыларын чох јахшы силаһ ојнатдығыны билмәмиш дејилдиләр. Буну билдији үчүндүр ки, чаризм Азәрбајчанда давам едән бир әсрлик ағалығы дөврүндә азәрбајчанлыларын әлинә силаһ вермәјә чәсарәт етмәди, бу силаһын азадлыг јолунда ишә салынаҹағындан еһтијат етди. Белә бир вәзијјәт Азәрбајчан халгынын јалныз сијаси һәјатында дејил, долајысы илә мәдәни һәјатында да мүәјјән изләр бурахмышды. Бир-ики нәфәр бөјүк һәрби мүтәхәссис нәзәрә алынмазса, онун һәрб усталары јетишмәдији кими, јени дөјүш ән'әнәләри дә инкишаф етмәмишди.

Мүбариз бабаларымызын дөјүш вә гәһрәманлыг ән'әнәләри гынындан чыхарылмасы гадаған едилмиш мүгәддәс бир гылынч кими истифадәсиз галмагда иди.

Мәзлум халглара истиснасыз олараг әбәди бир азадлыг кәтирән Октјабр сосиалист ингилабы Русијада јашајан халгларын һүгугуну там бәрабәрләшдирди, һәр халга өз истиглалијјәт вә азадлығыны горумаг, әлинә силаһ алараг хиласкар Совет Ордусунда хидмәт етмәк ихтијары верди.

Азәрбајчан халгынын сон әсрдәки һәриги дөјүшчүлүк тарихи совет дөврүндән башланыр.

Дөјүшчү, гәһрәман дөјүшчү мәфһуму совет адамларының јени кејфијјәтини ифадә едәрәк дөврүмүз үчүн сәчијјәви олан бир сыра мүсбәт хүсусијјәтләри өзүндә бирләшдирир.

Дөврүмүзүн јени адамларыны тәсвир етмәли олан совет әдәбијјаты үчүн дөјүшчү мөвзусу, Совет Ордусу мөвзусу шәрәфли вә мүһүм мөвзулардандыр. Азәрбајчан совет әдәбијјатында исә бу, тамамилә јени мөвзудур.

Азад олдуғу илк күндән әлинә силаһ алыб бу азадлығы горујан дөјүшчүнүн әдәбијјатдакы ин'икасы илк заманларда

һәлә чох сәһи иди. Бурада рәсми дөјүшчүләр вә Совет Ордусу нәфәрләри дејил, ади вәтәнпәрвәр, ингилабчы гәһрәманлар варды. Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак едән мәрданлар («Бир көнчин манифести»), шамолар («Шамо»), сәрханлар («Дашгын»), әлиләр («Партизан Әли») һәлә әскәр вә ја командир дејилдиләр; онлар Совет Ордусунун еһтијат гүввәләри идиләр. Дүнәнки чүтчү, чобан, фәһлә вә мүәллим вәтәни горумаг үчүн әлинә силаһ алмыш вә чәбһәјә кетмишди.

Бу адамлар јаваш-јаваш Совет Ордусунун тәркибини тә'јин едирдиләр. Халгын сағлам вә кәнч күввәләри орду сыраларына кәлир, онлар нә үчүн мүбаризә етдикләрини, нәји горудугларыны дәрк едир вә өлөркән дә ән мөһкәм е'тигадлы гәһрәманлар кими өлүрдүләр.

Динч гуручулуг илләриндәки дөјүшчүләримизин әдәбијјатда тәсвири «Сабаһ һәрб оларса» шүары алтында кедирди. «Гызыл әскәрә», «Алгыш, еј гызыл әскәр!», «Партизанын түфәнки», «Қәһәр», «Көһлән атым» кими ше'рләрдә дүнәнки вәтәндаш мүһарибәсинин романтикасы вә кәләчәк дөјүшләр үчүн һазырлыг руһу ифадә едилирди:

Долдуруб дурурам гатарларыны;
Бөјүк инсанларын азад јарыны.
Гурдуғу өлкәјә јерисә дүшмән,
Мән сәни јенә дә алыб дивардан,
Бир даһа кирәрәм имтаһанлара.
Әкәр јаҹылмаса бүтүн дијара
Дүшмәнин чәбһәдән өлүм хәбәри,
О заман саламат дөнмәрәм кери (М. Рahим. «Партизанын түфәнки»).

Биз бурада һәлә дөјүшән әскәри көрмүрүк; әскәр сосиалист вәтәнинин сәрһәддиндә сајыг дајанмышдыр. Үфүгләр думанлы вә тәһлүкәли олса да, сәрһәд сакитликдир. Бу көркин сакитлији дәһшәтли бир фыртына әвәз етдикдә, халгын икид оғуллары өз мүгәддәс вәзифәләрини јеринә јетирмәјә башладыгда, совет дөјүшчүсүнүн парлаг симасы бүтүн мүрәккәб хүсусијјәтләри илә мејдана чыхды. Гудуз гәсбкарлара гаршы апардығымыз мүһарибә дөјүшчү мәфһумуну дәрин бир мә'на илә зәнкинләшдирди. Әдәбијјат вә сәнәт бурада ән шәрәфли мөвзулардан бирини тапды.

Бу мөвзу шәрәфли олдуғу гәдәр дә чәтин иди. Бәдии јарадычылыг мүәјјән дәрәчәдә хәјалпәрвәрлик тәләб едир; һәр һансы бәдии бир әсәрдә мүәјјән дәрәчәдә үмумиләшдирмә вардыр вә олмалыдыр. Чәтинлик дә орасындадыр ки, Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә тарихдә мисли көрүнмәмиш дөјүшләрдә харигәләр көстәрән вә дүнјанын мүһарибә усталарыны һејрәтдә гојан Совет Ордусу өзүнүн тарихи гәләбә-

вә гәһрәманлыглары илә һеч бир хәјалын јүксәлә билмәдији фәзалара галхыр.

Вәтән гәһрәманларынын ишини тәсвир едән јүзләрчә очерк вә ше'рләр, онларча һекајә вә пјесләр јаранмышдыр. Бу әсәрләрдә дөјүшчү сүрәтини јаратмаг вә ја һеч олмазса, о сүрәтин бир нечә чизкисини вермәк чәһди һисс олунур. Јазычы, һәм дә Вәтән мүһарибәсинин дөјүшчүсү олан Әбүлһәсәнин чанлы мүшаһидә вә тәәссүрат әсасында јазылмыш һекајәләри белә әсәрләрдәндир. Онун һекајәләри бизи чанлы дөјүш шәраити илә таныш едир, бизә дөјүшчүләрлә биркә нәфәс алмаға имкан верир. Онун «Көрүш јери» адлы һекајәси наһар јерә шөһрәт газанмамышдыр.

Белә дөјүш һавасыны вә рәјһәсини Мир Чәлалын һекајәләриндән, хүсусилә Рәсул Рзанын сај е'тибарилә о гәдәр дә чох олмајан очеркләриндән дә ала билирик.

Рәсул Рза гәһрәман дөјүшчүләримизә һәср етдији очеркләриндә өз јарадычылыгынын јени бир хүсусијјәтини мејдана чыхартды; онун чанлы, тә'сирли бир нәср дилинә малик олдуғуну көрдүк. «Лејтенант Бајрамын күндәлији» кими көзәл бир һекајәнин нә үчүн давам етдирилмәдијинә тәәччүб едирик. Рәсулун һекајәләриндә охучуну чәлб едән бир һал вардыр ки, о да һәгигәтдир; јазычы бачардығы гәдәр дөјүш вә дөјүшчү һаггындакы һәгигәти ифадә етмәјә чалышыр. Лакин тәәссүф ки, мүһарибәдән јазан јазычыларын һамысы белә һәрәкәт етмир.

Јусиф Ширванын «Тар сәси» вә ја «Һәјат поемасы» кими һекајәләрини охудугда, орада биз мүһарибәни инсан талејини һәлл едән чидди бир дөјүш мејданы кими дејил, бир ојун, бир сәһкә кими тәсәввүр едирик. Бизә дејә биләрләр ки, белә һаллар һәгигәтән олмушдур. Буна бизим е'тиразымыз јохдур. Дөјүшчүләримиз бундан даһа бөјүк гәһрәманлыглар көстәрирләр. Лакин јазычынын мәһарәти бу һәјат һәгигәтини јүксәк бәдии, инандырычы бир сәвијјәјә галдырмагдадыр.

Әбүлһәсәнин вә Рәсул Рзанын һекајәләриндә гәһрәманлыг бир мачәра шәклиндә дејил, дөјүшчүләрин әһвал-рүһијјәси илә бағлы олан, онларын бүтүн фикрини вә һиссини мәшғул едән бир һал кими тәсвир едилир. Биз гәһрәман вә фәдакар Әлимин («Көрүш јери»), көз јашларыны кизләтмәјән гоча чәрраһ профессорун, инсан кими јалваран, дөјүшчүнүн гучағында өлән вәфалы атын—Чејранын («Лејтенант Бајрамын күндәлији»), аналыг вә вәтәндашлыг һиссләри арасында мә'нәви әзаб чәкән Валентинанын («Медалјон») фачиәсини өз фачиәмиз кими гәбул едирик.

Тәсадүфиликдән узаг олан һәгиги гәһрәманлыг мүтләг јүксәк мә'нәви бир кејфијјәтдир. Бу кејфијјәти көстәрмәјә

чалышан јазычылар чох доғру һәрәкәт едирләр. Лакин, буна бахмајараг, биз һәлә һәгиги дөјүшчү сүрәти јарада билмәмишик.

Биз бу вахтадәк дөјүшчү һаггында данышмышыг, амма ону көстәрә билмәмишик. Бу, ејни дәрәчәдә бизим ше'римизә дә аиддир. С. Вурғунун, С. Рүстәмин, М. Рәһимин вә башга шаирләрин гәһрәман дөјүшчүләримизә һәср етдикләри ше'рләр әксәријјәтлә хитаб, итһаф, мәдһијјә хасијјәти дашыјыр. С. Вурғун Орјол шәһәринә гызыл бајраг санчан Һүсејн Әждәрова итһаф етдији ше'рини белә бир хитабла битирир:

Сән мүгәддәс бир дијарда
Лачын көнлү бәсләмисән.
Бизим јалчын гајаларда
Тәрланлары сәсләмисән!
Сән бир ешгин, мәһәббәтин
Чичәк ачмыш бағарысан!
Сән аг сачлы бир милләтин
Шөһрәтисән, вүгарысан!

С. Вурғунун «Мәнә белә сөјләјирләр» адлы көзәл ше'ри гәһрәманлар һаггында јазылачаг бөјүк бир дастанын башланғычына охшајыр. Дөјүшчүләримизин һәјат вә мүбаризәси шаирләримиздән дастан жанрыны инкишаф етдирмәји тәләб етдији һалда, дастан жанры биздә һәлә чох зәифдир. Лирик парчаларда исә шаирләримиз дөјүшчү сүрәтинин анчаг бә'зи чизкиләрини әкс етдирмәкдән ирәли кедә билмирләр. Бурада да анчаг хүсуси бир ифадә үсулу тапан, әсил, јени вә сәмими һәјәчанлар ифадә етмәји бачаранлар мүвәффәг олурлар («Бәхтијар»—Әһмәд Чәмил).

Дөјүшчү сүрәти јаратмаг мәсәләси әдәбијјатымызын әсас мәсәләси олан мүасир мөвзу вә мүсбәт гәһрәман мәсәләсинин мүһүм бир һиссәсидир. Доврүмүзүн ән јахшы адамларынын хасијјәти бүкүн дөјүшчүләримизин симасында тәчәссүм едир. Лакин тәәссүф етмәлијик ки, бу мәсәлә һәлә дә һәлл едилмәмиш мәсәләләр сырасында дурур.

Нә үчүн биз јүксәк инсани һисс вә һәјәчанлара, јүксәк фикир вә идеаллара, мисилсиз вәтәнпәрвәрлик вә фәдакарлыг нүмунәси көстәрән, Совет Иттифагы Гәһрәманы ады алан адамларымыза лајиг бәдии сүрәтләр јарада билмирик?

Бунун бир нечә сәбәби вардыр. Әввәлән, ону гејд етмәк лазымдыр ки, бөјүк әсәрләр үчүн бөјүк дә вахт истәјән јолдашларын сөзүндә бир һәгигәт вардыр. Анчаг мәсәлә јалныз вахтда дејилдир. Вахта галса, бир чох мәсәләләрин тәсвири үчүн лазым кәлдијиндән даһа артыг вахтымыз олдуғу һалда, јенә дә әдәбијјатымызда бир бошлуг һисс етмәкдәјик. Мәнчә, мәсәлә јазычыларымызын чәтинликдән гачмаг истәмәләриндәдир.

Мүасир һәјатдан јазмаг чәтиндир. Кечмиш һәјатда һәр шеј биткин вә ајдын олдуғу һалда, һазыркы һәјат һәрәкәт вә инкишаф һалында олдуғу үчүн һадисәләр натамам вә јарымчыгдыр. Мүасир һәјатын вә һадисәләрин үмумиләшдирилмиш тәсвирини јаратмаг бөјүк бир сә'j, диггәт вә араштырма тәләб едир. Јазычыларымыз мүасир һәјата кәнардан бахмағы, һәм заман, һәм дә мәкан е'тибарилә узаға чәкилиб орадан һадисәләрә нәзәр салмағы бачармалыдырлар. Һадисәләри саф-чүрүк етмәк үчүн бу, әсас шәртдир. Буну өз јарадычылығында бир ганун һалына салмајан јазычы күндәлик һадисәләрин ахыны ичәрисиндә итә биләр вә бүкүн јаздығыны сабаһ позмаг мәчбуријјәти гаршысында галар.

Јазычыларымызын мүасир һәјат вә инсанлар һаггында мә'луматы чох дејилдир. Дөјүшчүләримиз һаггында исә мә'луматы даһа аздыр. Бу фикир чох тәәччүблү олса да, бир һәгигәтдир. Мә'лумат јалныз гәһрәманлыг һадисәләринин заһири әламәтләриндән ибарәт дејилдир. Јазычы үчүн бир дөјүшчүнүн бу вә ја дикәр гәһрәманлыг һадисәси бәдии әсәрин анчаг мајасы ола биләр; маја исә һәлә шејин өзү дејилдир. Биздә тәәссүф ки, мајаны, ја'ни һадисәни, мөвзуну һәр шеј һесаб едән јазычылар вардыр.

Вәтән мүһарибәси гәһрәманы дөјүшчү Бәхтијар Кәримова әдәбијјатымызда бир нечә әсәр һәср едилмишдир. Тәсәввүр един ки, Бәхтијар Кәримов бир анлыға дирилмиш вә өзү һаггында јазылмыш әсәрләрлә таныш олмушдур. Инанын ки, Бәхтијар сон нәфәсинәдәк чарпышыб өлдүјү күнүн бирчә санијәсиндә јашадығы һиссләрин ин'икасыны белә бу әсәрләрдә тапа билмәјәчәкдир. Биз чох вахт гәһрәманы бир инсан олараг унудуруг, онун ән ади, инсани һиссләрини көлкәдә гојуруг. Мәсәлә Бәхтијарын јалныз чисмани гүввәтиндә вә 11 фашисти өлдүрмәсиндә дејилдир; мәсәлә инсанын ағыр бир вәзијјәтдә кечирдији һаләти-руһијјәдәдир, онун мүгавимәтинин мә'нәви гүдрәтиндәдир.

Ағыр дөјүш мејданларында инсанын ән әзиз вә тохунулмаз һиссләри, ән јүксәк арзулары фәлакәтләрә мә'руз галыр, белә дәгигәләрдә инсанын гәлби бүллур парчасы кими шәффаф олур. Намуслу вә сәдагәтли вәтән оғуллары белә кәркин дәгигәләрдә үрәкләринин гапыларыны кениш ачыр, үрәкләриндән кечән арзулара, һәсрәтләрә, севимли адамлара, јарымчыг галмыш ишләрә ани олараг бир нәзәр салырлар. Өлүм дә онлары дүшүндүрүр; лакин онлар бирә он гат баһасыны алмадан өлмәк истәмирләр...

Јазычы вәтән јолунда һәлак олан гәһрәманын дахили аләмини, психоложи һалыны охучуја көстәрмәлидир, охучу чанлы инсаны бүтүн тамлығы илә өз гаршысында көрмәлидир.

Совет дөјүшчүсүнүн көзәл бир хүсусијјәти јүксәк мә'нада инсанпәрвәрликдир. Онун һәр бир гәһрәманлығында биз јүксәк мә'нәви чәһәти көрмәлијик. Јазычы дөјүшчүнүн рәшадәтини, чисмани гүдрәтини, фәдакарлығыны һәр шејдән әввәл онун гәлбиндә охумалыдыр.

Совет Ордусу сыраларында вурушан дөјүшчүләримизә һәср едилән әсәрләрин бәдии ҝијмәтини азалтмадан, демәлијик ки, бу әсәрләр һәлә әсримизин дөјүшчү гәһрәманы сурәтини јаратмаг ишиндә атылан илк аддымлардыр. Бу саһәдә дастанларымыз вә романларымыз һәлә јарадылмамышдыр. Әсас гәһрәманы дөјүшчү олачаг көләчәк дастан вә романларын ән јахшы јарадычысы бу мүһүм тарихи һадисәјә даһа чидди јанашан, ону бүтүн дөврләрин вә заманларын ән дәрин бәшәри дастаны һесаб едән јазычы олачагдыр. Еһтимал етмәк олар ки, бу јазычылар сырасына илләрдән бәри дөјүш бајрағыны әлиндән салмајан, үрәји сөзлә долу олан гәһрәман дөјүшчүләрдән дә дахил олан тапылачагдыр.

1944.

«ДУМАНЛЫ ТӘБРИЗ»

М. Әзизбәјов адына Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театры республикамызын 25 иллијини ики јени тамаша илә гејд етди. Бу тамашалардан бири Зејнал Хәлилин «Гатыр Мәммәд» пјеси, икинчиси исә Мәммәд Сәид Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» драмыдыр.

Мәммәд Сәид Ордубадинин бир нечә чилддән ибарәт олан бөјүк тарихи романыны охујанлар бу әсәрин мәзмуну илә чохдан танышдырлар. Ордубади Чәнуби Азәрбајҹан халгынын гәһрәманлыг тарихиндә парлаг бир сәһифә олан Тәбриз ингилабыны гələмə алмыш, тарихи һадисәləри јахшы билән әдиб мараглы бир роман јаратмышдыр. Романда тәсвир олунан һадисәләр ондан сәһнә үчүн дә истифадә етмәјә имкан вериди. Ордубади тәфәррүатдан гачараг әсәрин әсас драматик хәттини сәһнә үчүн јенидән ишләмишдир.

Романдан фәргли олараг мүәллиф Чәнуби Азәрбајҹан зәһмәткешләринин ингилаб башчысы, сәрдари-милли Сәттарханын вә салари-милли Бағырханын бәдии сурәтләрини ајдынлашдырмыш, онларын сәчијјәләринә вә сијаси хәтт-һәрәкәтләринә бир мүәјјәнлик вермишдир. Еjни заманда мүәллиф Шимали Азәрбајҹандан Тәбризә кедән сосиал-демократ нүмајәндәләринин фәалијјәтини Сәттарханa јахындан көмәк едән Гүдрәт вә Түтүнчүоғлу симасында вермишдир. Бундан башга мүәллиф романда чох кичик бир јер тутан Чавад ағa вә хүсусилә Зејнәб сурәтләрини кенишләндирмиш, зәһмәткеш күтләләр ичәрисиндән чыхан давамлы ингилабчы, мүчаһид сурәтләри јаратмышдыр.

1905-чи ил ингилабынын јахындан тә'сири илә Шәрг өлкәләриндә ојанан азадлыг һәрәкаты ичәрисиндә Тәбриз ингилабы мүһүм јер тутур. В. И. Ленин бу ингилаба бөјүк әһәмијјәт верир, онун бејнәлхалг сијаси ролуну хүсуси олараг гејд едирди. Чәнуби Азәрбајҹанда Сәттарханын рәһбәрлик етдији халг үсјаны Иран дөрәбәјлијинә, шаһ зүлмүнә гаршы

елә бир күввәтли һәрәкат иди ки, онунла Мәммәдәли шаһын гошунлары бачара билмирди, шаһ империалист дөвләтләрин көмәјинә мүрачиәт едирди. Һәтта харичи дөвләтләрин көмәјинә бахмајараг јенә дә зәһмәткеш күтләләр шаһ гошунларына күввәтли мүгавимәт көстәрир вә шаһлыгын бәрпасына имкан вермирдиләр. Ленин Тәбриз ингилабчыларынын гәһрәманлыгы һаггында белә јазырды: «Қөһнәнин бәрпа едилмәси төшәббүсләрини һәрби күввә илә дәф едә билән, белә төшәббүс гәһрәманларыны јаделлиләрдән көмәк истәмәјә мәчбур едән ингилаби һәрәкат мәһв едилә билмәз вә белә бир шәраитдә Иран иртичасынын ән бөјүк төнтәнәси јалныз јени халг һөјәчанларынын мүгәддимәси оларды»[1].

Тәбриз ингилабынын кенишләнмәси Русија мүтләгијјәтини бөјүк горхуја салмышды. Чаризм Иран ингилабынын силаһ күчү илә тез јатырылмасы үчүн тәдбирләр көрүрдү. 1908-чи илин октјабрында В. И. Ленин гаракүрүһчу «Новоје времја» гәзетиндә бу барәдә нәшр олунан мәгаләдән бәһс едәрәк јазырды ки: «Тәбриздә ингилабын шаһ гошунлары үзәриндә гәләбәси дәрһал Русија офисиозунун һиддәтинә сәбәб олмушдур. Ингилабчы Иран гошунунун башчысы Сәттархан һәмин мәгаләдә «Азәрбајҹан Пугачову» е'лан едилмишдир»[2].

Бејнәлхалг иртичаны тәшвишә салан Иран ингилабынын Чәнуби Азәрбајҹанда даһа узун заман давам етмәсинин сәбәби нә иди? Бунун биринчи сәбәби Чәнуби Азәрбајҹан халгынын чох ағыр игтисади-ичтимаи һәјат кечирмәси иди. Игтисат истисмар едилән, јохсул вә јарыач күзәран кечирән халг һәмишә үсјанкар вәзијјәтдә иди. Әрдәбилин, Хојун, Зәнчанын, Сәрабын кәндлиләри бир парча чөрәк газанмаг үчүн «гүрбәтдә ишләмәјә мәчбур олур, Иранда галанлар исә ханларын зүлмүндән, шаһ фәррашларынын гәзәбиндән ган ағлајырды. Икинчи сәбәб исә ингилабчы Загафгазијанын, Шимали Азәрбајҹанын билаваситә тә'сир вә көмәји иди. Бу чәһәти һәтта әксингилабчы «Новоје времја» гәзети дә һисс етмишди. О, јазырды: «Јаддан чыхармаг лазым дејилдир ки, бүтүн Шәрги Загафгазија вә Азәрбајҹан етнографик чәһәтдән бир там тәшкил едир... Загафгазијадакы мүсәлман јарымзијалылары рус тәбәәси олдугларыны унудараг, Тәбриз иғтишашларына гызғын бир рәғбәтлә јанашыр вә ораја өз фәдаиләрини көндәрирләр».

Тәбриз ингилабында Азәрбајҹан, ермәни вә рус ингилабчылары јахындан иштирак едир, ингилаби һәрәкатын мүтәшәккил кетмәсинә јардым көстәриридиләр. Бу ики әсас сәбәб

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 179.
[2] Јенә орада, сәһ. 225.

«Думанлы Тәбриз» драмында дүзкүн көстәрилмишдир. Ингилабчы Гүдрәт Гафгаздан Тәбризә кедир, онун бачысы Зејнәб Тәбриздә өзүнүн вә өзү кими зәһмәткеш гадынларын намусуну горумаг үчүн әлинә силаһ алмышдыр. Гүдрәтин нишанлысы Дилрүба да мүбаризәдә бишиб гочаг бир гадын кими азадлыг һәрәкатына гошулур. Белӛликлә, Чавадаға илә Гүдрәтин аилӛсиндә һәм харичи вә һәм дә дахили сәбәбләр бирләшир, бу аилә үзвләрини ингилабын ән сәдагәтли вә һәгиги мүчаһидләринә чевирир.

«Думанлы Тәбриз» драмында Сәттарханын бәдии сурәти хүсуси јер тутур. Сәттархан јалныз бир сәркәрдә кими дејил, ејни заманда зәһмәткеш Азәрбајчан халгынын ирадәсини тәмсил едән ағыллы вә тәдбирли ингилабчы, дөвләт хадими кими мејдана чыхыр. Сәһнәдә биз онун ингилаби рәһбәрлијинин мүхтәлиф чәһәтләри илә таныш олуруг. О, мүчаһидләрин дөјүшүнә рәһбәрлик едир, шәһәрин чөрәклә тәчһизи мәсәләси илә мәшғул олур, шаһ һөкумәтинин нөкәрләри олан мүртәче гәзет наширләрини ифша едир, сијаси мәсәләләрдә бир гәдәр зәифлик көстәрән Бағырханы ингилабын дост вә дүшмәнләри илә таныш едир вә, нәһајәт, Иранда чар нүмајәндәси олан кенералын икиүзлү сијасәтинә гаршы барышмазлығыны көстәрир.

Чар һөкумәти Тәбриз ингилабынын ән горхулу дүшмәнләриндән бири иди. Буну Сәттархан һисс етмәјә билмәзди. Әкәр о, Бағырхан кими Русија кенералынын јаҝлы дилинә алданан олсајды, о, мүтләгијјәт үчүн бир о гәдәр дә горхулу олмаз вә Русијанын ифласа уғрамыш мүлкәдар вә мүртәче бурҗуазијасы ону Пугачовла мүгајисә етмәзди.

Сәттархан чох ағыр бир шәраитдә мүбаризә апарыр, онун дүшмәнләри чох вә һәм дә гүввәтлидир. Доғрудур, харичи империалист дөвләтләр ишә мүдахилә етмәсәјди вә рус гошунлары бөјүк топ-топхана илә Иран сәрһәддини кечиб Тәбризә һүчум етмәсәјди, Сәттархан мәғлуб олмазды. Лакин бу харичи дүшмәнләрдән башга Тәбриз ингилабынын дахили дүшмәнләри дә аз дејилди. Һачы Мећди илә Һачы Сәлман кими мәнфәәтпәрәст тачирләр, Тағыбәј вә Дәрвишоғлу кими маһир часуслар һеч дә Бөјүкхандан вә мүлкәдардан кичик дүшмән дејилдиләр. Сәттарханын бачарыг вә ирадәсинә, Чәнуби Азәрбајчан зәһмәткешләринин фадакарлыг вә гәһрәманлығына бахмајараг, бу дахили дүшмәнләр ингилабы ичәридән кәмириб мәһв етмәкдәдиләр. Мүәллиф Тәбриз ингилабынын дахили зиддијјәтләрини, орада иштирак едән синфи тәбәгәләрин мүхтәлифлијини вә бүтүн бунларын ингилаби һәрәкаты ағырлашдырдығыны, јубандырдығыны чох доғру көстәрмишдир.

М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвлӛт Драм Театры режиссор вә актјор гүввәләринин көмәклији илә мүәллифин тәгдим етдији бу зәнкин драматик материалы диггәтлә ишләјиб мараглы бир гәһрәманлыг тамашасы јаратмышдыр (гурулушчу режиссорлар Азәрбајчан ССР халг артисти Адил Исҝәндәров вә Азәрбајчан ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими Әләскәр Шәрифовдур).

Јухарыда көстәрдијимиз кими, Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғулларындан Сәттархан сурәти әсәрин гүввәтли сурәтләриндәндир. Мүәллиф вә театр Сәттарханла Бағырханын сәчијјәви хүсусијјәтләрини фәрдиләшдирәркән онлары бир-бириндән тамамилә фәргләндирмиш, Бағырхана даһа чох гочаглыг, мүбаризлик, Сәттархана исә тәдбирли, сијасәтдән вә дипломатијадан башы чыхан һәгиги бир халг рәһбәри симасы вермишләр. Истәр Азәрбајчан ССР халг артисти Рза Әфганлы Сәттархан ролунда вә истәрсә дә әмәкдар артист Әждәр Султанов Бағырхан ролунда мүвәффәгијјәтлидир.

Ингилабчы фәһлә Гүдрәт ингилаби тәчрүбә илә даһа чох силаһланмыш олмалыдыр, һалбуки, сәһнәдә биз буну көрә билмирик. Әмәкдар артист И. Дағыстанлынын бүтүн сә'јиндә бахмајараг Гүдрәт сурәти диггәти чәлб едә билмир. Нәгсан, әлбәттә, мүәллифдәдир. Гүдрәтин әтрафында бир сыра мараглы һадисәләр чәрәјан едир: о, он илдир ки, Тәбриздән чыхмышдыр, Бакыда Рамана мә'дәнләриндә фәһләлик етмиш, ингилаб газанында гајнамыш вә Тәбриз ингилабына көмәк етмәк үчүн өз вәтәнинә көндәрилмишдир. О, Тәбризә гајыдаркән бачысыны мүлкәдарларын әлиндә әсир вә дар ағачына мәһкум, нишанлысы Дилрүбаны исә чәлладлар әлиндә тәһлүкәдә көрүр. Бүтүн бунлар драматик вәзијјәтләрдир. Сонракы һадисәләрдә дә онун хејринә бир сыра драматик вәзијјәтләр вардыр. Лакин бу һадисә вә вәзијјәтләр Гүдрәтин бәдии сурәтини зәнкинләшдирмәјә көмәк етмир. О, ахыра гәдәр рәсми, гуру вә сојуг бир шәхсијјәт олараг галыр. Ону дахили һәрарәтлә исиндирмәјә нә мүәллиф, нә дә театр мүвәффәг олмушдур.

Чавадаға илә Зејнәб симасында биз Тәбриз зәһмәткешләринин ән јахшы нүмајәндәләрини, халг азадлығы уғрунда чанларындан кечән фәдакар ингилабчыларыны, горхмаз ингилаб мүчаһидләрини көрүрүк. Халг артисти Әли Гурбанов Чавадаға ролунда ади бир Тәбриз мүчаһиди олараг јахшыдыр. Анчаг биз истәрдик ки, Чавадаға ади мүчаһидләрдән олмагла бәрабәр, Тәбриз мүчаһидләринин сәчијјәви хүсусијјәтини дә өзүндә топлајајды. Чавадаға сәмимијјәти, фәдакарлығы вә шәхси фачиәси илә диггәти чәлб едән сурәтләр-

дән биринә чевриләјди. Тәәссүф ки, Чавадаға сурәти бир фәрд олараг дахилән там ачылмамышдыр.

Зејнәб она нисбәтән даһа чанлы вә һәртәрәфли верилмишдир. Онун тез-тез тутулуб јенә хилас олмасы бир гәдәр бәдии һәгигәти зәифләтсә дә, Зејнәб мараглы сурәтдир. Әмәкдар актриса Һөкүмә Гурбанова бу ролу бөјүк бир һәјәчан вә һәрарәтлә ојнајыр. Алтынчы шәкилдә Чавадаға илә Зејнәбин сон көрүшү тә'сирлидир. Лакин Зејнәбин әриндән шүбһәләнән Дилрүбаја гошулуб Гүдрәти вәфасызлыгда иттиһам етмәси инандырычы дејилдир. Зејнәб өз гардашыны бир ингилаб хадими кими чох јахшы танымалы, кәнч вә тәчрүбәсиз Дилрүбадан фәргләнмәли иди. Јохса, Зејнәб сурәти бу садәлөвһ фәгәрәдән сонра мүәјјән дәрәчәдә алчалмыш олур.

Нәһајәт, әсәрдә ики шәхсијјәт дә вардыр ки, онларын үзәриндә бир гәдәр дајанмаг истәрдик. Һачы Сәлман илә Һачы Мећди чанлы вә типик сурәтләрдир. Јалныз өз тичарәтләрини дүшүнән бу адамлар Тәбриз иғтишашлары заманы вәзијјәтдән асылы олараг каһ ингилаб, каһ да әксингилаб тәрәфинә кечирләр. Онларын һәр икиси бир шәхсијјәтин ајры-ајры чәһәтләрини тамамлајыр. «Ингилабчыјам, амма бәшәрта бәшүрута: тичарәтимә ки, тохундун, даһа мән јохам... Гәндимә, чајыма, дашыма, тәрәзимә, тахылыма, анбарыма, өлчүмә-аршыныма ки, тохундун... Биз худаһафиз!..». Бу сөзләр онларын синфи симасыны, даһа доғрусу, симасызлығыны, мәсләксизлијини чох көзәл ифадә етмәкдәдир. Бу мәсләксизлијә көрәдир ки, бир саат әввәл гылынч бағлајыб, кәфән кејиб ингилаб мүчаһиди кими Сәттарханын гуллуғуна кәлән Һачы Мећди (халг артисти А. Көрајбәјли) вә Һачы Сәлман (халг артисти М. А. Әлијев) тахылларынын ингилаб уғрунда мүсадирә едилмәсини ешитдикдә ингилабдан үз чевирир һә ејни итаәткарлыгла Тәбриз һакими әксингилабчы Бөјүкханын хидмәтинә кедирләр. Һәр ики актјор бу роллары мәһарәтлә ифа едир вә әсәрин имкан вердији дәрәчәдә типләрин симасызлығы илә әлагәдар олан күлүнч чәһәтләри мејдана чыхарырлар. Анчаг унудулмамалыдыр ки, бу типләр јалныз күлүнч дејилдирләр. Гоголун Добчински вә Бобчинскисиндән фәргли олараг, бу типләр фәлакәтли вә дәһшәтлидирләр. Заһирән тамаһкар вә јалныз мәнфәәтпәрәст көрүнән бу адамлар маһијјәт е'тибарилә чох горхунч вә јыртычыдырлар. Онлар икиүзлүдүр, милләт вә вәтән хаинидир, харичи дөвләтләрин часусудур, сатғындыр; ингилабын ән мүдһиш микробларыдыр. Онлара күлмәк кифајәт дејил, дәриндән нифрәт етмәк лазымдыр. Бу чәһәт исә әсәрдә зәифдир. Бу типләрин гәддар халг дүшмәни олдугларыны, бир кирвәнкә гәнд үчүн Тәбриз кәндлисинин башыны кәсмәјә, јүз түмән пулла Сәттарханын күрәјинә хәнчәр сапламаға һазыр

олдугларыны көстәрмәк, онларын сијаси сәчијјәләрини сон инкишаф нөгтәсинә чатдырыб там мә'насы илә ифша етмәк вә белӛликлә дә, онларын бәдии-ичтимаи мәзмунуну дәринләшдирмәк лазым иди.

Јахшы ојуну илә диггәти чәлб едән артистләр ичәрисиндә Бөјүкхан ролунда М. Шамхалову, Дәрвишоғлу ролунда әмәкдар артист М. Вәлиханлыны, Тағыбәј ролунда халг артисти А. Чавадову, Дилрүба ролунда Лејла Чаваншированы гејд етмәлијик. Тағыбәј һаггында буну әлавә етмәлијик ки, онун часуслуг фәалијјәти чох ачыг, кобуд вә мәһарәтсиздир, хүсусилә сон шәкилдә онун һәрәкәт вә сөзләри тамашачыны әсәбиләшдирмәјә башлајыр вә она гаршы мүлајим рәфтар адамы тәәччүбләндирир.

Бир нечә кәлмә дә күтләви сәһнәләр һаггында. «Думанлы Тәбриз»дәки күтләви сәһнәләр олдугча јохсулдур. Икинчи шәкилдә халча фабрикинин гаршысындакы мејдан чох чансыздыр. Тәк-түк алверчиләр санки команда илә сәһнәјә кәлир вә команда илә сәһнәдән кедирләр.

Бу чансызлыг, хүсусилә сон шәкилдә әсәрин ән мараглы ола биләчәк бир күтләви дөјүш сәһнәсиндә нәзәрә чарпыр. Бағырхан «Мүчаһид!»—дејә чағыраркән јалныз бешүч нәфәр јериндән гымылданыр. Мә'лумдур ки, сәһнәдә чох шеј ефектә, тә'сирә табедир, јә'ни сәһнәјә јүзләрлә адам чыхармаг мүмкүн олмадығы үчүн, аз мигдарда адамы сәһнәдә елә јерләшдирмәк, елә дүзмәк лазымдыр ки, онларын сај ефекти бөјүк олсун, ијирми-отуз нәфәр адам бөјүк бир орду тә'сири бағышласын. Бу, мә'лумдур. Әкәр мә'лум исә нә үчүн театр буну дүзәлтмир? Бәлкә онун хәбәри јохдур ки, «Думанлы Тәбриз» кими әсәрләрдә күтләви сәһнәләрин јохсуллуғу тамашадан алынан үмуми тәсири чох-чох зәифләдир?!

1945.

МҮһАРИБӘДӘН СОНРА

Бизим әдәбиҹатымыз камала чатмыш әдәбиҹатлардандыр. Әкәр биз бүкүн, гәләбә бајрамымыздан бир ај сонра, бурада әдәбиҹатымызын бөјүк вәзифәләриндән данышырыг вә һәм дә чидди данышырыгса, бу да әдәбиҹатымызын камалындан хәбәр верир, онун ичтимаи-сијаси һәјатымызда чох бөјүк бир гүввә олмасыны көстәрир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә дә әдәбиҹатымыз камил бир әдәбиҹат кими кирмишди: дөрд илә јахын ағыр вә әзаблы бир дөврдә әдәбиҹатымыз һәр шеҹдән әввәл өз камиллиҹини сынагдан чыхартды. Дөрдиллик халг фәлакәти илләриндә, дөвләтимизин тарихиндә чох кәркин вә ағыр олан илләрдә мүсәлләһ әдәбиҹат дөјүшчүләринин дә әли титрәмәди, е'тигады сарсылмады; јазычылар јекчинс вә јекпарә бир гүввә кими вәтәнлә, халгла бир тәнәффүс етди, ваһид бир гәлб кими бир һисслә чырпынды, бир фикир, бир мәгсәд ешги илә дилә кәлди. Бу гүввәт әдәбиҹатымызын илләрдән бәри мәнимсәдиҹи ваһид коммунизм идејасынын, ленинизм мәфкурәсинин гүввәтидир. Бу, әдәбиҹатымызын ән бөјүк наилиҹјәтидир. Вәтән мүһарибәси көстәрди ки, бу наилиҹјәт артыг әдәбиҹатымызын үзви бир парчасы, мүһүм бир тәркиб һиссәси олмушдур. Ону әдәбиҹатымыздан ајырмаг, әдәбиҹатымызы онсуз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

Бизим мүбаһисәмиз бүкүн даһа јахшы әсәрләр јаратмаг үстүндәдир. Халгымызын көрдүҹү бөјүк ишләрә лајиг әсәрләр, әсримизин бөјүк руһуну ифадә едән әсәрләр, кәләчәк нәслә һаггымызда ифтихарла данышмаг үчүн әсас верән әсәрләр јаратмаг үстүндәдир. Әдәбиҹатымызын әсас руһу көстәрир ки, биз һамымыз бу арзудајыг; һамымызын истәји бу бөјүк тәләбә јахшы чваб вермәкдир. Бәс елә исә нә үчүн Сәмәд Вурғунун дәрин мәзмунлу көзәл мә'рузәси бә'зи јолдашлары әсәбиләшдирир? Мән «әсәбиләшдирир» — дејирәм: чүнки бә'зи чыхышларда шәхси инчиклик нотларыны һисс

етдирән вә һәгиги сағлам јарадычылыг мүһакимәләринә мане олан белә әсәбилик өзүнү көстәрмәкдәдир.

Бә'зи јолдашлара елә кәлир ки, Сәмәд Вурғун ингилаби романтикадан еһтирасла данышаркән, өз шәхси јарадычылыг принсипләрини башга јазычылара да гәбул етдирмәк, бүтүн әдәбиҹаты өз јолу илә апармаг истәјир.

Әлбәттә, әкәр Сәмәд Вурғун сосиалист реализми әвәзинә өз романтизмини тәблиғ етмиш олсајды, бу, сәһв оларды вә әдәбиҹатымызын јолуну мәһдудлашдырмыш оларды. Лакин Сәмәд Вурғунун мә'рузәси һаггында белә дүшүнәнләр сәһв едирләр. О, партијамызын, халгымызын, әдәби инкишафымызын биздән тәләб етдиҹи вәзифәләри чох дөрү вә нәзәри бир ајдынлыгла бир даһа бизә хатырлатды. О, сон заманларда әдәбиҹатымызда чәрәјан едән ачыг вә кизли мүбаһисәләри нәзәри чәһәтдән үмумиләшдирди, принсипиал бир јүксәклиҹә галдырды.

Бу вахтадәк бизә мә'лум олан вә дәјишмәјән әдәби вәсигәләрдә совет әдәбиҹатынын әсас јарадычылыг үсулу сосиалист реализми олараг галыр вә галачагдыр. Әкәр бу үсула Сәмәд Вурғун бүкүнкү әдәбиҹатымызда мүвәффәгиҹјәтлә чваб верирсә, бунун үчүн әсәбиләшмәк дејил, әдәбиҹатымызын ајры-ајры саһәләри үзәриндә дәриндән дүшүнмәк, ајры-ајры јазычыларын бу әсас үсулдан нечә истифадә етдијини, бу үсула нечә јиҹәләндијини араштырмаг лазымдыр.

Пленумда чох гаранлыг вә долашыг бир шәкил алан бир мәсәләјә тохунмаг истәјирәм: реализм вә романтизм!

Мәнчә, тип романтик, реалист, идеалист, сентименталист вә ја символист ола биләр, лакин бунун јазычы үсулуна бир о гәдәр дәхли јохдур. Биз јазычынын үсулундан данышаркән онун һәјата мүнасибәт тәрзини нәзәрдә тутуруг; онун һәјаты әкс етдирмәк, изаһ етмәк вә дәјишдирмәк үсулуну вә јарадычылыг фәлсәфәсини нәзәрдә тутуруг. Бу нөгтеји-нәзәрдән мәнә елә кәлир ки, јазычыларымыз әсасән сосиалист реализми үсулуна бағлыдырлар. Биз һеч вахт Әзиз Шәрифин дедиҹи кими Мир Чәлалы вә јахуд Сүлејман Рәһимову тәнгиди реалист адландырмырыг вә адландыра билмәрик. Нә үчүн? Она көрә ки, истәр «Шамо» әсәри илә әдәбиҹатымыза кәлән Сүлејман Рәһимов, истәрсә «Дирилән адам» вә ја «Бир кәнчин манифести» әсәрини јазан Мир Чәлал вә еләчә дә «Думанлы Тәбриз» әсәринин мүәллифи Мәммәд Сәид Ордубади әсас јарадычылыг үсуллары е'тибарилә сосиалист реализми чәбһәсиндә дурур. Мәнчә, буну сүбут етмәјә еһтијач белә јохдур. Әсас мәсәлә исә бу јазычыларын сосиалист реализми үсулуну нә дәрәчәдә мүвәффәгиҹјәтли шәкилдә мәнимсәмәләриндә, бу үсула нә дәрәчәдә камил јиҹәләнмәләрин-

дə вə ондан нə дəрəчəдə кениш вə долғун истифадə етмələриндəдир.

Сосиалист реализми, башлыча оларағ, сосиалист варлығы вə тəчрүбəси əсасында инкишаф едən бир үсулдур. Ингилаби романтика үзви бир үнсүр кими бурада мəвчуд олдуғу кими, тəнгид дə мəвчуддур вə олмалыдыр. Јениликлə көнəлик, јени вə сағлам шүурла көнə шүурун галыглары чох чидди мүбаризə апардығы бир дəврдə тəнгидсиз јашамаг мүмкүн дејилдир.

Лакин бизим тəнгидимиз, ја'ни сосиалист реализми тəнгиди өзү дə јени бир кејфијјətдир. Бизим тəнгидимиз дə əсас е'тибарилə сосиализм варлығыны тəсдиг едən бир тəнгид олмалыдыр. Бу сəһəдəки мүбаһисəлəр орадан доғур ки, ədибləримиз бə'зən һəјатымыздакы əсас нөгсанлары, əввəлən, көрə билмирləр; икинчи, көрсələр дə, тəнгид едə билмирləр.

Јазычыларымыз чох вахт һəгигəтдən данышырлар. Лакин һəгигəт нə демəкдир? Сүлејман Рəһимов Шəрбəталыдан јазмышса, бу, бир һəгигəтдир; Мир Чəлал Кəлдибев һаггында јазмышса, бу да бир һəгигəтдир; ја'ни бу адамлара һəјатымызда тəсадүф етмək олур. Анчаг һəр тəсадүф едилəн шеј һəгигəт, сосиализм һəгигəти һесаб едилə биләрми? Јох! Мəнчə, нə Шəрбəталы, нə дə Кəлдибев сосиализм һəгигəти дејилдир. Дүнјаны сарсыдан бөјүк һадисəлəр ичəрисиндə онлары дəврүн əсас гүввəси кими мүбалиғəли көстəрмək, јалныз онлары көрмək əсил һəгигəти көрмəмəјə сəбəб олур.

Сосиалист реализти үчүн һəјат һадисəлəрини тəһлил етмək, сечмək əсас шəртлəрдəндир. Бизим чəмиjjətimizin ən сəчијјəви хүсусијјəти нədир? Һансы гүввəлəр əсасдыр? Һансы гүввəлəрин инкишафыны сүр'əтləндирмək лазымдыр? Бу суаллара јазычы өз əсəриндə ајдын чаваб вермəлидир. О. нөгсанлардан јазанда да əсас мəгсəди охучулары габаға апармаг, гəләбəјə чағырмаг олмалыдыр; габағчыл вə мүтəрəгги мејлləри тəблиғ етмək олмалыдыр.

Јазычыларымыз бə'зən əсас чəһəти гејри-əсас чəһəтдən фərгləндирə билмирləр; тəсадүфи, кечичи, мүвəггəти һаллар əсасын јерини тутур, ону көлкəдə бурахыр.

Јазычыларымыздан чəбһədə даһа чох иштирак едən Əбүлһəсən бир чох дөјүшlərдə олмуш, халгымызын гəһрəманлығыны, рəшадəтини өз көзləри илə көрмүш, мүһарибənин дəһшəтləрини һисс етмишдир. Мүһарибənин һəгигəтини о бир чохларындан даһа јахшы тəсвир етмəли иди. Лакин башгаларында олан нөгсаны Əбүлһəсəндə дə көрүрүк. О да романынын илк вариантында һəлə мүһарибədə көрдүкləрини јахшы тəһлил едə билмəмиш, һадисələри сечмəји бачармамыш, чохлу һадисəлəр ахыны ичəрисиндə чашыб галмышдыр. Буна көрə дə јазычы əсас һадисələри кечичи һадисəлəрдən фərгləндирə билмəмишдир. Əбүлһəсənин романындан «Әдəбијјат гəзети»ндə бир парча дəрч едилмишди. Бу парчада јазычы азəрбајчанлылардан ибарəт олан бир һəрби һиссənин мүвəггəти истираһəт дəгигələрини тəсвир едир: һиссəјə көләчək шəфгəт бачысынын кимин јанында јатачағы илə марагланан дөјүшчүнү онбашы гојун кими јерə јыхыб башыны тыхыр... Јазычы дөјүшчүлəр һаггында «һəгигəти» сөјləмək истəмишдир; лакин əслинə бахсаг, о азəрбајчанлы дөјүшчүləрə ифтира етмишдир, онларын сəчијјəви чəһətини дејил, кечичи вə тəсадүфи бир чизкисини экс етдирмишдир.

Əбүлһəсəн, еһтмал ки, чохчилдлик «Мүһарибə» романында илк дəфə ордуја көлən азəрбајчанлыларын əввəлчə интизамсыз вə горхаг олдугларыны көстəрмək, сонра мүһарибənин кедишиндə онларын нечə интизамлы вə чəсарəтли олмасыны көстəрмək истəмишдир. Лакин бунун үчүн мүəллиф даһа əлверишли бир јол тапа биләрди, дөјүшчүləрин мə'нəви инкишафыны даһа јахшы көстəрə биләрди.

* * *

Бизим əдəбијјатымыз бүкүн һəр заманкындан даһа идеjалы бир əдəбијјатдыр. Əјləндиричилик, заһири еффект һеч вахт бу əдəбијјатда əсас чəһət олмамышдыр. Һətта бир гəдəр јүнкүл жанр һесаб едилəн комедијаларымыз вə оперетталарымыз да һəмишə јүксəк идеjалы олмушдур. М. Ф. Ахундовун комедијалары илə Үзејир Һачыбəјовун оперетталары бу сəһəдə бизə һəмишə нүмунə олмалыдыр.

Совет комедијасынын əсас вəзифəси комедија силаһы васитəсилə һəјатымыздакы нөгсанлары тəнгид етмəкдир. Лакин һəјатымызда елə нөгсанлар вардыр ки, онлар совет адамларынын ишинə вə үмумијјətлə јашајышына чидди сурəтдə мане олур, онларын ирəлиjə кетмəсинə вə раһат јашамасына чидди əнкəл төрədир. Белə нөгсанлары комедијамыз бүтүн тə'сир гүввəти илə ифша вə тəнгид етмəлидир. Коммунизм əхлагына зидд олан, өзүндə капитализм əһвал-руһијјəси дашыјан һаллар амансызчасына дамғаланмалыдыр.

Сабит Рəһман «Ашналар» комедијасында дөвлəт малыны оғурлајан гурбановлары, күлүмовлары тəнгид етмək истəмишдир. Лакин бу дөвлəт вə халг чаниларын о гəдəр сəтһи вə үздəн тəсвир едилмишдир ки, охучуда дəрин нифрəт вə гəзəб һисси доғура билмир. Биз күлүрүк; лакин бу күлүш додагларымыздан гəлбимизə, бејнимизə кечмир, о бизи дүшүндүрмүр, һəјəчана кəтирмир, биздə бу хаин вə чани адамлара дəрин гəзəб ојатмыр. Мадам ки, оғрулара гаршы биздə ниф-

рәт оjанмыр вә биз анчаг күлүб әjләнирик, демәли, jазычы өз мәгсәдинә наил ола билмәмишдир.

Сабит Рәһман иддиа етмәк истәjир ки, комедиja jүнкүл олмалыдыр, о күлдүрмәлидир. Доғрудур, комедиja тракедиja дејилдир. О, күлдүрмәк jолу илә тә'сир етмәлидир. Лакин комедијада фәлсәфи дәринлик олмамалыдыр дејиркән, о, сәһв едир. Әлбәттә, бурада фәлсәфи дәринлији биз дәрин мә'на вә фикир кими баша дүшмәлијик. Ән бөjүк комедијаларда бөjүк бир мә'на вардыр. Мүвәффәгиjjәтлә jарадылмыш комик типләрдә (Тартүф, Фигаро, Фамусов, Һачы Гара) бу типləри jарадан сәнәткарын мүдрик фикирləри, дәрин идеjасы вә һәтта фәлсәфәси ифадә олунмушдур.

Нөгсанлары бачарыгла тәнгид едә билмәмәк әкс тә'сир доғура биләр; jә'ни нифрәт едилмәли, арамыздан говулмалы һаллар бир нөв е'тијад, вәрдиш һалы ала биләр.

Тәнгид етмәjи, сатира гәләми илә ифша етмәjи бачармаг лазымдыр. Бу ишдә бизә классиклəр көмәк едә биләрләр. Лакин ән'әнәләрә әсасланмагла бәрабәр, бурада новатор олмаг да лазымдыр. Көһнә, тапданмыш jолла кетмәк бизи jахшы нәтичәjә кәтирә билмәз. Е'тираф етмәлијик ки, совет әдәбиjjатынын илк дөврләриндә әдәбиjjатымызда новаторлуг вә чәсарәт даһа бөjүк иди. Бәлкә бу, чаванлыгдан иди, лакин нәдән олурса олсун, бу jахшы сифәт иди; камала чатмыш әдәбиjjатымызда бу сифәт даһа күввәтли бир jер тутмалыдыр.

Илк дәфә әлинә гәләм алараг «Шамо» jазан Сүлејман Рәһимов, илк совет романларыны jарадан Әбүлһәсән вә һ. Мећди нәср әдәбиjjатымызда новатордурлар. Онлар әдәбиjjата вәтәндаш мүһарибәсинин jүксәк әһвали-руһиjjәсини, онун романтикасыны кәтирирдиләр. Доғрудур, онларын кәтирдиjи jени мөвзу вә сүрәтләрин бир чоху һәлә чанлы инсандан артыг бир схемә охшаjырды, амма jенилик һисси бурада әсас вә һәлледичи бир һисс иди.

Демәк олмаз ки, бу jенилик инди әдәбиjjатымызда jохдур. Сүлејман Рәһимов «Сачлы», «Аjналы», «Медалjон», «Мећман» кими әсәрләриндә бу һисслә jашаjыр. Мир Чәлалын да бир чох һекаjәләри, хүсусилә ән jахшы әсәри олан «Бир кәнчин манифести» бу һисслә мәһрум дејилдир.

Сүлејман Рәһимов «Су әризәси», «Хорузлу дәсмал», «Пахыл адам», «Үзсүз гонаг» кими өтән күнләрдән бәһс едән һекаjәләриндә дә бөjүк бир сәнәткардыр. Онда чох инчә бир киноjә, психоложи тәсвир, кәскин jумор вә сатира бачарығы вардыр. Лакин букүн о өзү белә е'тираф едир ки, мәсәлән, «Мећман»а нисбәтән бу һекаjәләр даһа асан jазылыр. Күдрәтли jазычы «jүнкүл мүгавимәт» jолу илә кетмәмәлидир.

һазырда С. Рәһимов «Сачлы» романынын икинчи чилди үзәриндә ишләмәкдәдир. Биз истәрдик, о, биринчи чилддә һәлә тамамилә ачыб көстәрә билмәдиjи, лакин бу һалында белә охучулары өзүнә мәфтун едән Рүхсарәни зәманәмизин гәһрәманларына, гәһрәман гызларына хас олан сифәтләрлә зәнкинләшдирсин, онун мә'нәви күввәтини, дахили көзәллиjини, ирадә вә мәтанәтини даһа дәриндән ачыб көстәрсин. Биз истәрдик ки, о, көсаларын фәлсәфәси илә дејил, гочаоғуларын аjдын вә мүдрик фәлсәфәси илә даһа чох мәшғул олсун; өлән, һәjат сәһнәсиндән чәкилән инсанларын әзабыны дејил, галиб кәлән, сафлашан инсанларын мүбаризә вә нәш'әсини тәрәннүм етсин. Биз истәрдик ки, рүхсарәләрин симасында дөврүмүзүн jалныз дүнәнки вә бүкүнкү инсанларыны дејил, сабаһкы инсанларыны да көрәк вә севәк.

Биз мүһарибә дөврүндән чох данышырыг вә мүһарибә дөврүнүн jетишдирдиjи гәһрәманларын ин'икасыны әдәбиjjатдан тәләб едирик. Бөjүк әсәрләр jаза билмәсәк дә, мүһарибә дөврүндә дөjүшчү сүрәтини бу вә jа башга тәрәфдән тәсвир едән һекаjәләр чох jазмышыг. Мир Чәлал бу саһәдә һамыдан чох иш көрмүшдүр. Е'тираф етмәлијик ки, Мир Чәлал шәхсән мүһарибәдә иштирак етмәдиjи һалда, бир сыра һекаjәләриндә («Вәтән jаралары», «Ахшам сәфәри», «Атлы») мүһарибәнин тәбии вә чанлы мәнзәрә вә тәсвирини jахшы вермишдир. Мир Чәлалын тәсәввүрү зәнкин, тәчәссүм күввәси бөjүкдүр. Лакин буна бахмаjараг, дөjүшчү сүрәти jаратмаг саһәсиндә әдәбиjjатымыз, демәк олар ки, чох аз иш көрмүшдүр.

Jазылан һекаjәләримизин әсас нөгсаны мүһарибәни дөjүшчү үчүн бир фон, бир шәраит кими алмагдан вә чох вахт дөjүшчүнү мүһарибә чәтинликләриндән асанлыгла кечириб она jүнкүл рәшадәт газандырмагдан ибарәтдир. Мүһарибә дөjүшчүнүн гәлбиндән кечиб кәлмир; дөjүшчү бир фәрд олараг мүһарибәдә һисс етдиjи мин бир һәjәчан вә дуjғуларла тәсвир едилмир.

Бу jахынларда мән бир даһа Л. Н. Толстоjун «Севастопол һекаjәләри»ни охудум. Ординаретс Праскухинин өлүмү инди дә көзүмүн габағындадыр. Бир аршын кәнарда дүшән бомба ачылмыр, Праскухин jерә узаныб индичә бомбанын партламасыны вә ону өлдүрүб-өлдүрмәjәчәjини көзләjир. Бир саниjәдә онун башындан мин бир фикир кечир; бир-бири илә әлагәси олмаjан, ән ади, ән тәсадүфи, бир-бирини өтүб кечән вә нәһаjәт, өлүм интизары илә битән фикирләр...

Мүһарибәнин дәһшәти дөjүшчүнүн гәлбиндән сүзүлүб кечир. Һәр фәрд өз хасиjjәтинә көрә ону бир чүр һәзм едир. Бизим һекаjәләримиздә дөjүшчүнүн гәлбиндән чох онун со-

југ мүһакимәси иштирак едир. Мүһарибә күнләриндә даһа чох тәблиғи маһијјәтдә олан әдәбијјатымыз үчүн бәлкә бу лазым иди. Амма инди биз одлардан, аловлардан кечән, мин бир өлүмдән чыхан инсанлары тәсвир етмәлијик. Унутмамалыјыг ки, бизим бүкүнкү охучумуз бу гәһрәманын өзүдүр вә о, азачыг бир сүн'илији белә биздән гәбул етмәјәчәкдир.

1945.

«МЕЊМАН» ПОВЕСТИ ВӘ МҮСБӘТ ГӘЊРӘМАН МӘСӘЛӘСИ

МҮАСИР МӨВЗУ

Мүасир мөвзу дедијимиз заман бә'зиләри буну садәчә бүкүнкү күндән јазмаг мә'насында баша дүшүрләр. Лакин унутмамалыдыр ки, совет јазычысы үчүн мүасир мөвзу — совет һәјатының һәгиги симасыны, онун әсас наилијјәт вә чәтинликләрини, онун инсанларының һәгиги јарадычылыг пафосуну, мә'нәви аләмини, севинч вә кәдәрини тәсвир етмәк демәкдир. Мүасир мөвзу дејәркән һәјатымызын сәчијјәви адамларыны вә һадисәләрини, фикрини вә руһуну нәзәрдә тутмалыјыг. Бу, һәр заман белә олуб, биздә дә белә олмалыдыр.

Биз дә өз романларымызда дөврүмүзүн руһуну әкс етдирмәлијик. Бу руһун варлығына шүбһә ола билмәдији кими, бөјүк әһәмијјәт вә јүксәклијинә дә шүбһә ола билмәз. Бир «Јевкени Онекин», бир «Зәманәмизин гәһрәманы», бир «Чинајәт вә чәза», бир «Анна Каренина» кечән әсрин әсас инсанлары вә онларын фикри, мә'нәви вә һәтта сијаси һәјаты һаггында бизә әтрафлы мә'лумат верә билирсә, бизим әсәрләримиздән нә үчүн дөврләрин ән парлағы олан совет дөврү һаггында, онун әсас инсанлары вә бу инсанларын фикри, мә'нәви-сијаси көрүш вә һәрәкәтләри һаггында ајдын вә долғун бир тәсәввүр һасил етмәк мүмкүн олмасын?

Әдәбијјатымызда дөврүмүзүн мүасир мәсәләләрини, әсас вә мүсбәт һадисәләрини әкс етдирмәк мәсәләси јени дејилдир. Бу барәдә, демәк олар ки, һәр күн данышырыг. Јазычыларымыз да буну артыг чохдан дәрк етмишләр. Сүлејман Рәһимов «Гардаш гәбри» һекајәсиндә јүксәк мә'нәвијјата малик бир дөјүшчү тәсвир етмишдир. Бу дөјүшчү одлар-аловлар ичәрисиндән чыхыр, өз севимли гардашыны чәбһәдә өз әлләри илә басдырдығы үчүн вә онун интигамыны алмагдан

hələ dojmadығы үчүн ағыр jaралы həlda чисмани вə мə'нəви əзаблар чəкир. О, бир гəдəр сағаланда həрби хəстəханада китаб охумаға башлajыр, бəjүк бир ehтирасла китаблара сарылыр, бəjүк романлар төləб едир. Лакин тəəссүф ки, охудуғу китабларын hеч бири онун гəлбиндəки атəши, jанғыны сөндүрə билмир, онун мə'нəви төləбини өдəjə билмир. Шəхсəн көрдүjү həjат вə инсанларын jанында бу романдакы həjат вə инсанлар она кичик вə мискин көрүнүр. Мүəллиф jазыр ки: «Сəлим өзүнү истəjирди, бу китабларда өзүнү көрмəjə чалышырды. Силаһын етдиjини гəлəм hələ чатдыра билмəмишди, галын китаблар jазыла билмəмишди».

Биз jазычынын бу е'тирафы илə шəрик олур вə галын китабларын jаранмасыны сəбирсизликлə көзлəjирик. Бу галын китаблар дөврүмүзүн сəлимлəринин силаһла, фикирлə вə hисслə көрдүjү ишləри əкс етдирмəлидир.

Jəгин ки, ən'əнəви бир hал олараг бизим əсəрləримиздə, хүсусилə мүасир əсəрləримиздə мəнфи həjат вə мүнасибəтлəр нисбəтən бəjүк бир jер тутур. Əсəрləримиздə камил мүсбəт инсан сурəти олмадығы həlda, камил мəнфи инсан сурəти чохдур. Һəтта jазычыларын чидди чалышмасына бахмajараг, hələлик бу тəнəссүф дəjишмəз бир həlda галыр. Тарихи əсəрləримиздə исə башга бир hал мүшаһидə едилмəкдəдир. Орада мүсбəт гəһрəманлар daha гүввəтлидир; нəинки гүввəтлидир, һəтта фикирлəрə hакимдир. Бəjүк Азəрбajчан шаири Вагиф ики jүз илдəн бəри халгымыза мə'лум олдуғу həlda, онун ады анчаг С. Вурғунун «Вагиф» драмынданн сонра jени догулмуш ушаглара гоjулурса, бунун бир сəбəби дə Вагифин бəдии бир сурəт олараг камил чыхмасыдыр.

РОМАНТИКА ЛАЗЫМДЫР

Нə үчүн белəдир? Нə үчүн мүасир Вагифləримиз аздыр? Башга сөзлə десəк, нə үчүн зəманəмизин гəһрəманларыны бүтүн парлаглығы вə өзəмəти илə көстəрə билмирик? Бунун бир чох сəбəби вардыр. Биз бурада анчаг онлардан бирчəсини гejд етмəк вə һəмин даирəдə данышмаг фикриндəjик.

Əкəр сəһв етмириксə, бу сəбəб мүасир мөвзуда jазыркəн бизим һəддиндən артыг, ифрат дəрəчəдə емпиризмə гапылмағымыздан, «реализмдəн» суи-истифадə етмəjимиздəн ирəли көлир. Биз реал һадисəлəрин ардынча сүрүнүрүк. Һадисəлəрин заһири илə кифajətлəнмəк, маһиjjəтини ачмамаг, онлары үмумиləшдириб əсил һəгигəти мejдана чыхара билмəмəк бизи мəһдуд емпиризмə jахынлашдырыр. Бə'зəн jазычыjа филан шеjи ирад тутдугда, белə чаваб ешидирсəн: «Чаным, вар да! Һəjатда вар да!..» Ким дejир ки, jохдур? Һəjатда чох шеj вардыр, олмушдур вə олачагдыр. Лакин һəjатда олан

һəр шеj бизим дөврүмүзүн руһуну тəшкил едə билмəз вə əдəбиjjатымыз үчүн əсас мөвзу ола билмəз.

Бизи jанлыш башa дүшəрəк, дejə биларлəр ки, сиз тəнгиди инкар етмəк истəjирсиниз. Jох, тəнгиди инкар етмирик; тəнгид бизə бүкүн һəр заманкындан daha чох лазымдыр вə һəлə чох лазым олачагдыр. Көһнə һəjатын, көһнə психолокиjанын зəрəрли галыгларыны, инкишафымыза мане олан мəнфи һаллары көкүндən гопарыб атмаг үчүн бизə амансыз бир тəнгид, jүксəк бəдии тə'сир вə гүввəjə малик бир тəнгид лазымдыр. Буну инкар етмəк—һəjатымызын маһиjjəтини башa дүшмəмəк демəкдир. Лакин биз дejирик ки, совет əдəбиjjатының вəзифəси jалныз тəнгид етмəк, əлə салмаг, истеһза етмəк дejилдир. Биз jалныз оғруну дejил, доғруну да көрмəлиjик. Биз дүнjада доғрулуғу гаим етмəк уғрунда фəдакарчасына чалышан доғрулары да тəсвир етмəлиjик.

Əлбəттə, Шəрбəталы да, Кəлдиjев дə бир һəгигəтдир, онлары бəрк гамчыламаг лазымдыр. Лакин биз «өтəн күнлəр»ин рəзалəтиндəн өзүнү из кəркин мүгавимəти вə мүбаризəси сəjəсиндə хилас олан jени адамларын jаранмасыны, мешшанлыг фəрдиjjəтчилик вə чəһаләт руһуну дəф едиб jени, коммунизм психолокиjасыны мəнимсəмəсини дə көстəрмəлиjик. Тəəссүф ки, jенилиjи hисс етмəк һəлə биздə зəифдир.

Бə'зəн: «Jахшыны hеч кəс əлимиздəн алмajачаг, о бизимдир, нəгсанлардан данышмаг лазымдыр»—дejирлəр. Бу да биртəрəфли фикирдир. Jахшы писдəн аjры дejилдир. Jахшы пислə мүбаризəдə jараныр. Нəгсанлары азалдан вə jох едəн jахшыны көрмəк вə көстəрмəк əдəбиjjатымызын əсас вəзифəсидир. Бизим бəjүк вə гүдрəтли дүшмəнлəримиз вардыр. Онлардан данышмаг лазымдыр вə о гүдрəтли дүшмəнлəрə мүгавимəт көстəрəн, ону физики вə мə'нəви чəһətдəн тар-мар едəн гəһрəманларымыздан да данышмаг лазымдыр.

Чох вахт «ашыг көрдүjүнү чағырар» мəсəлинчə һəрəкəт едəн jазычылар өзлəрини һаглы hесаб едир вə «биз реалистик»—дejирлəр. Һалбуки онлар дөврүмүзүн реализмə вердиjи төləбдəн узаглашырлар. Бизим мүасир мөвзуда jазылан əсəрləримизин чохунда романтика чатмыр. Романтикасыз исə бизим ишимиз кечмəjəчəкдир.

Романтика сосиалист реализминин мүһүм тəркиб hиссəляриндəндир. Романтика сосиалист реализминин ганадыдыр. Бу романтика васитəсилə биз хырда һадисəлəр вə фактлар ичəрисиндəн хилас олуб, кениш үфүгləрə ганад ача биләр, һəгигəтлə хəjалы бирləшдирə биләрик. Романтика васитəсилə биз həjатымыза хəjалымызын jүксəк зирвəсиндəн баха биләр, дөврүмүзүн бəjүклүjүнү, онун əсас хүсусиjjəтини, гəләбə вə наилиjjəтləрини, гүдрəт вə əзəмətини үмумиləшдирə биләрик.

Әдәбиҗјатымызда романтика јох дејилдир, лакин һәлә зәифдир. Мүсбәт һадисәләри тәсвир едәркән јазычыларымыз һисс едирләр ки, сосиалист реализминин бу һиссәсинә аз әһәмиҗјәт верилир; чүнки романтиканын зәрурәти мәһз мүсбәт һадисәләрин, јазычынын мүсбәт идеалынын тәсвириндә һисс олунур.

Тарихи әсәрләримиздәки мүсбәт гәһрәманларымызын даһа мүвәффәгиҗјәтли чыхмасыны мүәҗјән дәрәчәдә романтика илә изаһ едә биләрик. Чәфәр Чаббарлынын Севил вә Алмаз сүрәтләринин мүвәффәгиҗјәтиндә дә романтиканын ролу бөјүкдүр. Һәһаҗәт, Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылан бир чох һекаҗәләримиздә, повестләримиздә вә драмларымызда романтика көркәмли бир јер тутур вә дөврүмүзүн гәһрәманларыны мүвәффәгиҗјәтлә тәсвир етмәјә көмәк едир.

Сүлејман Рәһимовун «Медалјон» повестиндә романтика јохдурму? Әлбәттә, вардыр. «Гардаш гәбри»ндә романтика јохдурму? Вардыр. Бу романтикадан реализм удмушдур вә ја удузмушдур? Әлбәттә, удмушдур. Чүнки романтика васитәсилә мүәллиф өз гәһрәманы Кәрими вә Сәлими дөврүмүзүн ән јахшы адамларының сәвиҗјәсинә галдыра билмиш, онларын симасында халгымызын јахшы сифәтләрини әкс етдирмиш, онлары охучуја севдирмишдир. «Гардаш гәбри» һекаҗәсинин сонунда Сәлим өз гардашы оғлу Јашарла, Кәримин гәбрини ахтараркән гәбрин јериндә бөјүк бир һејкәл көрүр вә о һејкәлдә Сәлим дә, Јашар да өз «гағаларыны» таныјырлар. Бу сәһнәдән мүтәәссир олмамаг мүмкүн дејилдир, бу сәһнәдән биз мүхтәлиф вә бир-бириндән көзәл тә'сирләр алырыг, биздә бөјүк вә кениш бир ифтихар һисси ојаныр. Бурада хәјалла һәгигәт бирләшир, арзу да һәгигәт кими сәсләнир. Романтиканын күчү бундадыр. Һәгиги јарадычылыг илһамы да бурададыр.

Романтика С. Рәһимовун јарадычылығына нә дәрәчәдә ујғундур? Белә бир суал ортаја чыха биләр. Әввәлән, ону гејд етмәк лазымдыр ки, сосиалист реализминин тәркиб һиссәси кими алдығымыз романтика елә бир шејдир ки, о, совет јазычыларының һамысына ујғундур вә олмалыдыр. Икинчи, әкәр С. Рәһимовун «Өтән күнләр» һекаҗәләрини нәзәрдә тутараг она романтиканын даһа аз ујғун кәлдијини күман едириксә, бу да доғру дејилдир. «Өтән күнләр»ә С. Рәһимовун јарадычылығында өтәри бир һалдыр. Бу һекаҗәләр чох давам етсәләр белә С. Рәһимовун үслубунда әсас јери тута билмәјәчәкләр. Доғрусуну десәк, «Өтән күнләр»ә мүнасибәтиндә дә С. Рәһимов бир гәдәр романтик олса, һеч бир шеј итирмәз. Бүтүн о јүзбашылар, кәндхудалар, приставлар мүһитиндә белә, халгымызын ән мүһүм вә әсас һисс вә дујғуларыны көрүб көстәрмәк лазымдыр. Үчүнчү, С. Рәһимов

«Шамо» илә башламыш, «Сачлы» илә давам етмиш, бу күн дә «Аҗналы», «Торпағын сәси», «Медалјон», «Меһман» вә «Гардаш гәбри» јазыр. Бунлар онун әсас јазычылыг симасыны вә јарадычылыг јолуну тә'јин едән әсәрләрдир. Бу әсас әсәрләрдә романтика бир үнсүр һалында мөвчуддур. О, каһ артыр, каһ әскилир, лакин һеч вахт јох олмур.

«МЕҺМАН» ПОВЕСТИ

«Меһман» повести дөврүмүзүн мүсбәт гәһрәманыны јаратмаг сәһәсиндә С. Рәһимовун илк тәшәббүсү олмаса да, мүһүм бир тәшәббүсдүр. Бу нөгтеји-нәзәрдән о бизи букүнкү јарадычылыг мүзакирәләри заманы даһа артыг марагландырыр. Бу әсәрдә мүәллиф өз гаршысына намуслу бир совет адамы, там мә'насы илә адил бир әдлиҗјә ишчиси сүрәти јаратмаг вәзифәсини гојмушдур. Гаҗә јени олмаса да, мөвзу јенидир. Хәјанәти мүһакимә едәндән даһа чох сәдагәт тәләб олунур. Прокурор Меһман бу тәләбә чаваб вермәли олур.

Меһман һүгуг факүлтәсини мүвәффәгиҗјәтлә битирдикдә онун гаршысында даһа асан вә чазибәли бир јол ачылыр: ону елми ишдә нәзәриҗјә сәһәсиндә чалышмаға тәшвиг едирләр. Ону рајона кетмәкдән, төчрүбі ишдән сојутмаг, һәтта горхутмаг истәјирләр. Һөрмәтли мүәллимәси ағсачлы Мәликә ханым она илк дәфә демишди: «Унутма һа!.. Лакә пис шејдир, һеч унутма!» Намуслу олмаг, вичданы, гәлби ләкәләмәмәк—Меһманын илк ешитдиҗи төвсиҗә иди. Бу төвсиҗә кетдикчә даһа да шиддәтләнирди. Меһманын һүгугшүнаслыг мәктәбинә кирмәк истәдиҗини көрән анасы Хатун хала: «Јох, оғлум, јох! Бу адамларын далынча һәмишә данышыг олур»— дејә, е'тираз етмишди. Даһа сонра Меһманын елми ишдә галмаг истәмәҗиб рајона кетдиҗини көрән профессор Мәликзадә әсәби-әсәби сөјләнмишди: «Рајонамы? Јох, оғлум! Мән разы ола билмәјәчәјәм. Сәбәби? Ләкә! Күл кими ушаглар гуртарыр нә олур?»

Бу һөрмәтли адамларын мәсләһәтини Меһман рәдд едир. О һамыја белә чаваб верир: «Елми дә, һәјаты да сынамаг лазымдыр. Адам өзү адам оландан сонра ону бу дүнјада нечә ләкәләјә биләрләр!.. Мән һәјаты да, өзүмү дә сынамаг истәјирәм». Бүтүн бунлардан сонра Меһманы рајона вәзифәјә тә'јин едән дөвләт прокурору да ону дујуг салыр. Бакыда галмасыны, елми ишдә чалышмасыны мәсләһәт көрүр: «Сиз ачылан сәадәт гапысыны нијә гапајырсыныз?»—дејир вә о да рәдд чавабы алдыгдан сонра Меһманы ән чәтин бир рајона көндәрмәк истәјир. «Дүзүнү десәм, бизим чанымызы лап хиртдәјимизә јығыбдыр. Биз бураја адам көндәрмәкдән јо-

рулмушуг, онлар ләкә вурмагдан јорулмајыблар». Мећман бу чәтин рајона кетмәјә разы олур: «Мән ону билирәм... Еји5 етмәз, она көрә дә мән бураја кетмәк истәјирәм»—дејир.

Беләликлә, Мећман биләрәкдән өзүнү ән чәтин бир әмәк чәбһәсинә атыр вә сүбут етмәк истәјир ки, намусла чалышмаг мүмкүндүр вә затында шүбһә олмајан адама һеч бир ләкә јапышдырмаг олмаз.

Мүәллиф өз гәһрәманыны һәјатын бәрк вә бошундан кечирир. Мећман бүдрәјир, лакин јыхылмыр. Өз ләкәсиз вичданынын сәсинә гулаг асараг ирәлиләјир, гаршысына атылан манеәләри бир-бир адлајыб кечир, шүурлу бир инадла өз әдаләтли фикрини һәјата кечирир вә гәлбини тәһдид едән ләкәнин гара һејкәлини өзүндән кәнара говур. Кәнч һүгуршунас галиб кәлир.

Мећман инадлы вә ирадәли бир кәнчдир, лакин о, ејни заманда чох тәвазөкар вә утанчагдыр. Тәчрүбәсиз вә тәвазөкар Мећман һәлә рајона кедиб ишә башламадан әввәл мәишәт торуна илишир. Онун зәиф чәһәтиндән истифадә едән һијләкәр вә дүнјакөрмүш Шәһла ханым вә ондан кери галмајан гызы Зүлејха Мећманы өзләринә тәслим едирләр. Мећман мүгавимәт көстәрә билмир. Мећманын тәрәддүдү, нәһајәт, Зүлејха илә евләнмәклә нәтичәләнир. Онун илк сәһви дә бурадан башланыр.

Бу мәһдуд дүшүнчәли, мешшан әһвали-руһијјәли, хүсусијјәтчи аилә дахили дүшмән оларағ ону ичәридән кәмирир вә харичи дүшмәнләрин фәалијјәтинә имкан јарадыр. Зүлејханын сәбәбинә Хатун оғлундан ајрылыб шәһәрдә ишә кирир. Јенә онун сәбәбинә Зәринтач, Галошлу адам вә Мәммәдхан Мећманын евинин сирләринә бәләд олурлар. Мәммәдханын гызыл сааты онун кәләчәк гатиллијини өрт-басдыр етмәк үчүн Мећманын евинә дахил олур.

Мећман бир рајон прокурору кими ишә башлајыр. О, рајон ичраијјә комитәси сәдри Камиловла вә рајон мүстәнтиги Муртузовла үз-үзә кәлир. Бир сыра тәһрифләри ифша едир. Мә'лум олур ки, вәзифәсиндән истифадә едән, јалтаг вә әчлаф мүстәнтиг Муртузов ичраијјә комитәси сәдри Камиловун көстәриши илә һәрәкәт едәрәк, әдлијјә гануларыны истәдији кими позур, күнаһсыз адамлара ифтира вә бөһтанлар атыр, «гануну компанијаја табе едир», оғру вә гатилләри исә һимајә алтына алыб мүдафиә едир. О чүмләдән өз арвадыны өлдүрмүш анбарчы Мәммәдханы да Муртузов мүхтәлиф васитәләрлә тәмизә чыхармаға чалышыр. Мећман бу чинајәтләри ашкара чыхармаг үчүн Камилов вә Муртузов кими гурдларла дөш-дөшә вердији вә позулмуш әдаләт ганунларыны бәрпа етмәјә мәшғул олдуғу бир заманда гызыл саат өз ишини көрүр. Бир күн клубда әхлагдан, намусдан, тәмизликдән данышдығы јердә Галошлу адамын истеһзалы нәзәрләри Мећманы шүбһәјә салыр.

Мүәллиф Мећманын кечирдији мә'нәви изтирабы белә тәсвир едир:

«Гаранлыға гулаг верди. Үрәјиндән бир сәс кәлирди... бир чыггылты ешидирди... Хырдача саатын әгрәби аһәстәчә јеријир, саат чыггылдајырды. Парылтысы ајнаја дүшән гызыл саат онун көзләрини јумду, саат үрәјиндә чыггылдады. Елә бил ки, дүнја Мећманын башына учду. Ичласдакы вәзијјәтин сәбәбини анлады. Хал дүшмүш үрәкдән бир чыггылты она чаваб верди: чыг-чыг...».

Вичдан сәси олан бу сәс Мећманын мә'нәви гүввәсини артырыр. О, бу сәси кәсмәк үчүн өзүндә јени бир гүввә вә ирадә һисс едир. Бу ирадәнин гаршысында артыг нә Шәһла ханым давам кәтирир, нә Зүлејха, нә Муртузов, нә дә Галошлу адам. Мећман чаниләрин ишини әдаләтлә һәлл етдикдән сонра, чәрраһын мүвәффәгијјәтли әмәлијјатдан сонра кечирдији һалы кечирир. Чинајәтләрин символу олан Галошлу адам милис нәфәринин габағына дүшүб кедир. Повест бу сөзләрлә битир: «Галошлу адам гапыдан чыхды. Күнәш онун изи илә ләкәсини тәмизләди. Мећман дөшү долусу нәфәс алыр...».

С. Рәһимов өз повестиндә бир сыра инсан сурәтләри јаратмышдыр. Бунларын сајы ијирмидән јухарыдыр. Ән кичик вә өтәри шәхсијјәтә дә мүәллиф мүәјјән бир сәчијјәви хүсусијјәт верир. Буна көрәдир ки, онларын һәр бири хасијјәтинин мүәјјән чизкиси илә диггәтимизи чәлб едир. Катибә хала ады илә танынан мећтәрис гадындан тутмуш, он мин манат рүшвәт алмаг үмиди илә чанини мүдафиә етмәк истәјән мәһкәмә һакиминә гәдәр—зәнкин инсан сәркиси гаршымыздан кечир.

С. Рәһимов мәнфи хасијјәтли инсанлары тәсвир едәркән өзүнү даһа сәрбәст һисс едир. Онун палитрасындакы рәнкләрин нөвү чохалыр, зәнкинләшир. Мүәллиф мәнфи инсанлар дүнјасында мүстәнтиг Муртузову хүсуси бир мәһарәтлә јаратмышдыр. Мећманын габағында күчүк олмаг истәјән, далда исә Камиловла әлбир олуб онун әлејһинә ишләјән Муртузов икиүзлүлүјүн ән типик нүмајәндәсидир. Рајонун бу көһнә гурдларыны—Камилову, Сәррафзадәни, Мәммәдханы, Зәринтачы вә башгаларыны мүәллиф өз колорити, тәбии бојалары илә тәсвир етмишдир.

Мәнфи шәхсијјәтләрлә бәрабәр, С. Рәһимов «Мећман» повестиндә мүсбәт типләрә дә хүсуси диггәт јетирмишдир. Мүсбәт шәхсијјәтләр ичәрисиндә өз сәмимијјәти илә диггәти чәлб едәнләрдән бири Мећманын анасы Хатундур. Гоча профессор да чанлы верилмишдир; лакин Хатуна нисбәтән о,

биртәрәфлидир. Анаја мүәллиф аз јер вермиш олса да, о бизи даһа чох мүтәәссир едир. Хатун өз јеканә оғлу Мећманы севир, лакин өз шәрәф вә һејсијјәтини она гурбан етмәк истәмир. О, вүгарлы, тәмкинли, аличәнаб бир гадындыр, өз әлинин әмәји илә өзүнү јашатмагдан мә'нәви бир зөвг алыр. Бу гадын өз талеjиндән шикаjәтләнмир, о ümумиjјәтлә аз данышандыр, лакин онун чох ғәнаәтлә сөjләдиjи сөзләрдән јеканә оғлу үчүн чәкдиjи һәсрәти дәриндән дуjуруг.

МЕЋМАН ВӘ РУХСАРӘ

«Мећман» повестиндә бизи һәр шеjдән артыг марагландыран Мећман өзүдүр. Мүсбәт бир сурәт олараг Мећман бизи нә дәрәчәдә тә'мин едир?

Сөз јох ки, мүәллиф Мећман симасында намуслу бир совет адамынын сурәтини чанландырмаға чалышмышдыр. Мећман манеәләрә мүгавимәт көстәрир вә «намуслу адама һеч бир шеj олмаз»—дејә, ирәли сүрдүjү һөкмү сүбут едир. Мүәллифин гаjәси көзәл вә нәчибдир. Лакин Мећман чанлы бир инсан олараг натамамдыр. Мүәллиф Мећманы бу гаjә чәрчивәсиндән кәнара чыхмаға гоjмамыш, ону анчаг мүәjjән даирәдә һәрәкәт етмәjә мәчбур етмиш вә беләликлә дә, һәртәрәфли ачылыб өзүнү көстәрмәсинә имкан вермәмишдир.

Биз Мећманын өз анасына вә арвады Зүлеjхаjа гаршы мүнасибәтләриндә онун мә'нәви, дахили аләмини бүтүн дәринлиjи илә дуjмаг, онун рајона кетмәк тәшәббүсүндәки биртәрәфли, инадлы һәрәкәтин руһи тәзаһүрүнү сеjр етмәк, рајонда раст кәлдиjи илк манеәләрдән алдығы тә'сирләрин, кечирдиjи һәjәчанларын сәмими ифадәсини көрмәк истәрдик. Бунлары көрмәдиjимизә көрә Мећманын да дахили аләми бизим үчүн бир гәдәр бағлы галыр. Һамы илә бәһсә кирәрәк рајона чан атан Мећман рајонда бөjүк вә чидди мүгавимәтләрә, долашыг вә мүрәккәб мәһкәмә ишләринә раст кәлир, өз ирадәси, мә'нәви сафлығы вә мәһарәти сајәсиндә бу чәтинликләрдән чыхыр.

Охучу Мећманын мүбаризә заманы кечирдиjи әһвали-руһиjjәни, сәмими е'тирафларыны, зәиф вә гүввәтли чәһәтләрини, тәрәддүд вә инадыны көрмәли иди. Һалбуки мүәллиф онун гаршысындакы чәтинликләри бир гәдәр jүнкүлләшдирир, дүшмәни зәифләдир вә беләликлә дә, өз гәһрәманыны зәифләтмиш олур. Мећман бизи бир намуслу прокурор кими мәмнун едир, амма бир чанлы инсан олараг өзүнә чәзб едә билмир. Биз она һөрмәт едирик, амма ону севә билмирик, чүнки ону һәртәрәфли көрә билмирик. Мећманда сәмимиjjәт вә романтика аздыр. О бир гәдәр мүһакимәви вә рәсмидир.

Бә'зи чәһәтләрдән «Мећман» «Сачлы»ја бәнзәjир. Бурадакы јахынлыг һәр шеjдән әввәл әсәрин гәһрәманларына аиддир. Рүхсарә дә рајонда Мећман кими мүгавимәтләрә раст кәлир; лакин о, бу мүгавимәтләри Мећман кими асанлыгла дәф едә билмир. Мүгавимәтләрин мүрәккәблиjи вә чиддилиjи Рүхсарәни бизә даһа әтрафлы танытмаға көмәк едир. Сөз јох ки, Мећман фәал, мүбариз бир инсан олараг Рүхсарәдән гат-гат јүксәкдә дурур; лакин чанлы бир инсан олараг Рүхсарә Мећмандан гүввәтлидир. Биз Рүхсарәни, бүтүн зәифликләринә бахмајараг, севирик; чүнки о бизи өз сәмимиjjәтинә инандырыр, биз онун бөjүк гәлбини дуjур вә һисс едирик.

Мећман бизим мүһакимәмизә, Рүхсарә исә һиссиjjатымыза даһа чох тә'сир едир. Мећман сурәтиндә мүәллиф гаршысына гоjдуғу әсас гајәjә, мөвзуја фикир вермишсә, Рүхсарәдә ону чанлы бир инсан талеји дүшүндүрмүшдүр. «Сачлы» даһа чох психоложи бир романдыр. «Мећман»да исә публисистика үстүндүр.

Бәһс етдиjимиз романтика бурада гәһрәманларын хасиjjәтинә аид бир кеjфиjjәт дејил, мүәллифин бу вә ја дикәр гәһрәмана мүнасибәтинә аид бир һалдыр. Мећман сурәти Горкинин реализмдән төләб етдиjи гүввәтли еһтирас вә пафосла јүксәjә галдырылмамышдыр. Онда һәр шеj вар; лакин һәрарәтли романтик еһтирас јохдур.

«Мећман» повестинин бөjүк тәрбиjәви әһәмиjjәти вардыр. Мүәллиф бу мөвзуну тәсадүфи олараг алмамышдыр. Мәһкәмә ишләриндәки нөгсанлар чидди мүзакирәjә вә бәдии әдәбиjjатын тәрбиjәви тә'сиринә мәһтачдыр.

С. Рәһимов нөгсанларымызы чәсарәтлә көстәрән јазычылардандыр. Онун әсәрләри өз актуаллығы илә охучуларда мүсбәт әкс-сәдалар ојадыр. «Мећман» повести дә белә әсәрләрдәндир.

1945.

ҺӘГИГИ ХАЛГ СӘНӘТКАРЫ

Мәшһур рус драматургу А. Н. Островски инкилис әдиби Диккенс һаггындакы гејдләриндә дејир: «Халг јазычысы олмаг үчүн јалныз вәтән севкиси кифајәт дејилдир, севки јазычыја анчаг енеркија, һисс ашылајыр, мәзмун вермир, бундан башга бир дә өз халгыны јахшыча танымаг, она гошулмаг, онунла үнсијјәт бағламаг лазымдыр»[1].

Бу сөзләрдә тәчрүбәдән чыхмыш бөјүк бир һәгигәт вардыр. Өз халгыны јахшы танымајан, онун тарихи кечмишини, һәјат вә психолокијасыны, адәт вә ән'әнәләрини јахшы билмәјән, әдәбијјат вә сәнәти илә јахшы таныш олмајан бир адамын севкисиндән нә фајда һасил ола биләр? Вәтән вә халг севкиси анчаг халгын руһуну, һәјат вә мәишәтини дәриндән өјрәндикдән сонра фајдалы вә сәмәрәли ола биләр.

Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин чохусу белә дир. Онларда халг севкиси—халгла бир нәфәс алмаг, онунла ағламаг, онунла күлмәк демәкдир. Азәрбајчанын классик сәнәткарлары сырасына дахил олмуш Үзејир Һачыбәјов да бөјүк әдибләримизин көзәл ән'әнәләрини мәнимсәмишдир. О, Азәрбајчанын һәгиги халг сәнәткарларындандыр.

* * *

Азәрбајчан опера мәдәнијјәтинин илк шаһ әсәри олан «Лејли вә Мәчнун»ун јаранмасы идејасы һарадан доғмушду? Үзејир Һачыбәјов гејд едир ки: «Һәлә 1897—1898-чи илләрдә Шушада «Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә» адлы бир халг сәһнәси көрмүшдүм вә бу сәһнә мәндә бир опера јаратмаг һәвәси ојатмышды».

Бу гејд чох мараглыдыр. Тамамилә кәнч олан Үзејирин гәлбиндә халг тамашасы, халг ханәндәләринин јарадычылығы, Фүзули дүһасынын күдрәти елә дәрин бир из бурахыр ки, орада елә бир тохум әкир ки, илләр кечдикчә һаман тохум көзәл бар вериб халгын сәнәт бағыны шәнләндирир. Бу тә'сирдән 1908-чи илдә «Лејли вә Мәчнун» операсы јараныр вә он илләрдән бәридир ки, милли Азәрбајчан операсының фәхри олараг јашајыр.

Үзејир Һачыбәјовун бүтүн мусиги әсәрләриндә халгдан көлән бөјүк вә күввәтли бир мә'нәви чәрәјанын тә'сири дујулмагдадыр. Бөјүк бәстәкарда елә бир исте'дад вардыр ки, о халгын зәнкин мусиги мәдәнијјәтини хүсуси бир һәссаслыгла мәнимсәјир, ону өз јарадычылыг сүзкәчиндән кечирир вә тамамилә јени, чанлы вә тәравәтли бир шәкилдә халга гајтарыр.

Үзејир Һачыбәјов бөјүк бир инкишаф јолу кечмишдир. Әкәр диггәт етсәк, көрәрик ки, о, һәмишә өз халгы илә бир јердә инкишаф етмиш вә һәр бир дөврдә халгла данышмағын дилини тапмышдыр. «Лејли вә Мәчнун»дан, «Әсли вә Кәрәм»дән «Короғлу»јадәк көлән јолда Үзејир Һачыбәјов бир бәстәкар кими чох ирәлиләмишдир.

«Короғлу»да бәстәкар јени дөврүн мусиги мәдәнијјәти имканларындан кениш сурәтдә истифадә етмишдир. «Короғлу» Азәрбајчан опера мусигисинин узун илләр үчүн инкишаф хәттини тә'јин едән өлмәз бир әсәрдир. Бу әсәрин дә күввәт мәнбәји бәстәкарын халг мусиги мәдәнијјәтинә әсасланмасында, халг мусиги хәзинәсини бир новатор көзү илә көрмәсиндә, онун руһуну бөјүк бир гәлбләр дујмасында вә дүнја мусиги мәдәнијјәтинин инкишафы сәвијјәсиндән јени нотларда сәсләндирмәсиндәдир.

Буна көрә дә Үзејир Һачыбәјовун мусиги јарадычылығыны Азәрбајчан мусигиси тарихиндә јени бир мәрһәлә адландырырыг. Онун јүксәклијиндән мусиги мәдәнијјәтимизин инкишафынын узаг үфүгләри көрүнүр.

Үзејир Һачыбәјов 1905-чи илдән сонра хүсусән инкишаф едән демократик фикирләрин фәал тәблиғатчыларындан иди; о, башга силаһла вә башга васитәләрлә олса да, бөјүк реалист вә демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә Мирзә Әләкбәр Сабирин јолу илә кедир, онлар кими Азәрбајчан халгының мүгәддәратыны дүшүнүр, талеји илә јашајыр, онун һалына јаныр, «өз елмини, билијини вә бүтүн исте'дад вә габилијјәти-худададини милләтинин тәрәггиси јолунда сәрф едирди».

Бурасы вар ки, Үзејир Һачыбәјовун фәалијјәт саһәси даһа кениш иди. Онда бөјүк реалистләрә мәхсус көзәл мәишәтнәвислик мәһарәти вә кәскин сатирик бир гәләм олдуғу кими, халгын руһ вә зөвгү илә һәмаһәнк олан јүксәк бир мусигишүнаслыг исте'дады да варды. О јалныз «Филанкәс»

[1] А. Н. Островский. Полн. собр. соч., т. XIII, сәһ. 137.

имзасы илə јаздығы дузлу вə мə'налы фелјетонлары илə дејил, ејни заманда өз мараглы опера вə оперетталарының мусигиси илə халгына хидмət едирди. О, мусигини мə'наландырыр, ону дилə кətирир, динləјичиларин руһуну тəшкил едирди.

Чəлил Мəммədгулузадə илə М. Ə. Сабир Азəрбајчан нəсри вə ше'рини хəлгиləшдирмəјə, ədəbiјјаты кениш əмəкчи күтləләринин шүүруна чатдырмаға мүвəффəг олдуларса, Үзејир Һачыбəјов да мусиги мədəнијјətини хəлгиləшдирди, ону кениш əмəкчи-халг күтləләринин һиссинə, шүүруна чатдырмаға мүвəффəг олду. Үзејир Һачыбəјовун бəстələдији əсəрləрин халг ичəрисиндə кениш сурətдə јајылмасы вə шөһрət тапмасы буну исбат етмирми?

* * *

Үзејир Һачыбəјов јалныз бəстəкар вə мусигишүнас олараг галмыр. Бу исте'дадлы бəстəкар ејни заманда бизим дигғətимизи бир јазычы, бир драматург кими дə чəлб едир. Бурада да биз јенə Һачыбəјовун халгла јахынлығыны, халгы чох көзəл вə дəриндən таныдығыны, онун руһундан хəбəр вердијини мүшаһидə едирик.

Һəр шеjдən əввəл, мөвзу мəсələси Y. Һачыбəјовун əсəрləринин мөвзусу Азəрбајчанын классик ədəbiјјаты (Фүзули), халг јарадычылығы вə мəишəти илə бағлыдыр. Һəгиги ешг, һеч бир дини, синфи вə ичтимаи маnеəјə бахмајан, өз тəмизлији, үлвиҗјəти вə сədагəти илə һəр күввəјə галиб кəлəн бир ешг бүтүн бу əсəрләрин əсас мотиви кими јашаjыр. Сədагəт, вəфа, мəтанət, никбинлик, азадлыға вə əмəјə мəһəббəт, хəјанətə вə зүлмə нифрət—Һачыбəјовун операларындан алдығымыз көзəл мə'нəви тə'сирләр бунлардан ибарəтдир.

Үзејир Һачыбəјовун ән көзəл хүсусиҗјəтləриндən бири дə одур ки, онун јаратдығы əсəрлəр тамамилə өзүнə аиддир. Опера вə оперетталарының либреттосу, бүтүн мəзмун вə идеjасы өзүнүндүр. Əкəр шəрти олараг бу əсəрләрин мətнини бир мəзмун, мусигисини исə бир форма кими алсаг, белə дејə биләрик ки, Һачыбəјов һеч бир əсəриндə мəзмуну формаја гурбан етмəмиш, мусигини ифадə етмək үчүн бир васитəја чевирмəмишдир. Өз əсəрләрinin ичтимаи мə'насыны мусиги илə күввəтləндирмиш вə онун даһа јахшы сəсләнмəсинə чалышмышдыр.

Халг нағылы əсасында јазылмыш «Шаһ Аббас вə Хуршуд бану» операсының идеjасы əмəјə, пешə вə сənətə мəһəббəтдир; падшаһ да олсан, пешən олмаса, jə'ни чəмиҗјətə өз ишинлə бир фајда верə билмəсən, бир һечсən. Јохсул бир

одунчу гызы Шаһ Аббаса ағыл өjрədир. Шаһ Аббас кечə тохумаг сənətини өjрənərək өзүнү өлүмдən гуртара билир. Үзејир Һачыбəјов бу демократик фикри мусиги дили илə күввəтləндирир вə онун тамашачылара даһа јахшы чатмасына, даһа дəриндən тə'сир етмəсинə мүвəффəг олур.

Бу хүсусиҗјəти Һачыбəјовун мусигили комедијалары олан «Аршын мал алан» вə «О олмасын, бу олсун»да даһа ајдын көрүрүк. Бу əсəрләрдə Һачыбəјов маһир бир бəстəкар кими парласа да, һəр ики əсəрдə реалист, мəишəтнəвис Һачыбəјов ондан кери галмыр.

Драматург Һачыбəјов бу оперетталарда бүтүн күдрəти илə меjдана чыхмышдыр. Јығчам, садə вə классик дəрəчəдə ајдын əсəрләрдə чанлы реал һəјати мүнасибəтләр, реал типләр, сəчиҗјəви инсан психолокиjасы, мəишəт тəфəррүаты ифадə олунур. Орижинал сүжетләрдə верилən тəнгид вə күлүш сəһнələрini мүəллиф елə усталыгла јаратмышдыр ки, тамашачы анчаг сөзләрə вə һəтта јаранмыш вəзиҗјətләрə күлмəклə галмыр, ејни заманда кечмиш Азəрбајчанын һəјат вə мəишəтиндəки мүəјјən ичтимаи əлагə, мүнасибəт вə адəтләрə дə күлмəли, дүшүнмəли олур.

«Аршын мал алан» классик бир комедијадыр. О, милли Азəрбајчан комедијасыдыр, тəкраредилмəз əсəрдир. О, Азəрбајчан халгының мүəјјən тарихи дөврдəки милли һəјатыны əкс етдирмəклə бəрабəр, үмумбəшəри бир комедијадыр; мараглы вə јығчам бир сүжет əтрафында мараглы, чанлы бир һəјат сəһнəси əкс етдирən, ағыллы, зирək, јашамаг вə севмək истəјən садə инсанларын никбин мачəраларыны тəсвир едən бир əсəрдир. Сағлам күлүш, тəбии һəјати мүнасибəтләрдən доған бир күлүш вə бу күлүшү күввəтləндирən, чанландыран көзəл вə аһəнкдар мусиги бүтүн халглары һеjран едир вə едəчəкдир. «Аршын мал алан»ы дүнја мусиги əсəрləри сырасына кечирən дə ондакы бу хүсусиҗјətләрдир.

«О олмасын, бу олсун» сатирик бир комедијадыр. Үзејир Һачыбəјов бурада күдрəтли бир сатирикдир. Чаван бир гыз алмаг истəјən гоча, пуллу бир тачирдən түтмуш борчлу дүшмүш бир бəјə, милләтпəрəст Һəсəнгулубəјдən түгмуш икиүзлү гəзетчи Рзабəјə, јаланчы интелликент Һəсəнбəјдən тутмуш гочу Əскəрə гədər бурада һамы чанлы вə реалдыр. Инди бу типләр артыг кечмишə аид олсалар белə, өз бəдии дəјəр вə кəскинликləрini итирмəмишләр. Бунун сəбəби исə онларын бөjүк бир сənətkарлыгла верилмəсидир. Һəр кəси өз дили илə данышдыран мүəллиф һəр типи өз əһвали-руһиҗјəси илə верир. Ики кəлмə данышан Əскəрин өз «пиштову» илə аләмə ган уддуран кобуд вə горхаг бир Бакы гочусу олдуғуну көрүрүк. Јахуд күзкүнү əлинə алыб папағы-

ны башына гојмаг истәјән Мәшәди Ибадын бир нечә сөзүндә нә гәдәр кәскин тәнгид вә кинајә ешидирик. Бу, бөјүк бир јазычылыг мәһарәтидир.

Үзејир Һачыбәјовун јаратдығы типләрин бир чоху мәишәтимизә дахил олмушдур. Бу да онларын һәјатилији илә әлагәдардыр. Ү. Һачыбәјовун әсәрләринин халг һәјат вә мәишәтинә јахынлығыны даһа јахшы һисс едән Чәфәр Чаббарлы өз мөвзусуну узаглардан алан јазычылары тәнгид едир, һагыгы халг сәнәткары Үзејир Һачыбәјову мисал чәкәрәк јазырды ки, онун әсәрләри «јашадығы мүһитин, ичиндә доландығы халгын, чәмиjjәтин ифадеји-һал вә кејфиjjатыдыр». «Бүкүн бир франсыз Парисдә отуруб «Аршын мал алан»ы охујачаг вә бу, Азәрбајчан һәјатындандыр, орада белә бәјләр, белә кәнчләр, белә гызлар вардыр, — дејәрсә, һаглы олар».

Хәлгилик, јүксәк идеjалылыг әдиб вә драматург Һачыбәјовун әсас хүсусиjjәтидир. Бу хүсусиjjәт исә классик јазычылара хас олан бир хүсусиjjәтдир.

1945.

УНУДУЛМАЗ ӘДИБ

(Сүлејман Сани Ахундовун анадан олмасынын 70 иллиji)

Сүлејман Сани Ахундов гырх ил јорулмадан маариф чәбһәсиндә чалышыб, Совет һөкумәти тәрәфиндән Әмәк Гәһрәманы ады алмышды. Лакин Сүлејман Сани јалныз халг мүәллими дејил, ејни заманда дөврүмүзүн ән игтидарлы вә көркәмли јазычыларындан бири иди.

Чох јахшы јадымдадыр. 1912—1913-чү илләрди. Бакыда нәшр олунан «Мәктәб» журналынын һәр нөмрәсини бөјүк интизар вә үрәк чырпынтысы илә көзләjирдик. Јеничә охуjуб-јазмаг өjрәнән биз мәктәблиләр үчүн бу журнал чох дәjәрли мә'нәви гида иди. Орада дәрч едилән мараглы ушаг һекаjәләри мәктәблиләрдә дәрин вә хош һәвәс, һәjәчан әмәлә кәтирмишди. Бу журналда «Горхулу нағыллар» үмуми башлығы алтында нәшр олунан «Гарача гыз» вә «Нүрәддин» адлы һекаjәләр ушагларын мәһәббәтини даһа чох газанмышды. Бу севимли һекаjәләрин мүәллифи әдиб вә мүәллим Сүлејман Сани Ахундов иди.

Сүлејман Сани о заман Бакыда «3-чү рус-татар мәктәби» ады илә мәшһур олан ибтидаи шәһәр мәктәбинин мүәллими вә мүдири иди. Мүәллимимиз Сүлејман Санидән чох һәвәслә данышыр вә «јазычыларымызын чоху мүәллимләр арасындан чыхмышдыр»—дејә, фәхр едирди. Сүлејман Сани адлы-санлы мүәллимләрдән иди. Анчаг бир јазычы олараг ону чох аз адам таныjырды. Бунун сәбәби әдибин һәддиндән артыг тәвазөкар олмасы иди. Бу тәвазөкарлыгдан иди ки, әдибин классик әсәрләр сырасында jер тутмаға лајиг олан бир сыра һекаjәләри ингилабдан чох әввәл јазылмаларына вә дәфәләрлә чапа лајиг олмаларына бахмајараг, ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилмәмиш вә халга чатдырылмамышды.

Сүлејман Сани һәр шејдән әввәл бир мүәллим иди. Кениш мә'нада, ән һөрмәтли мә'нада мүәллим иди. Онун бәдии јарадычылығы да өз илһамыны бу мүәллимликдән алырды. О, бүтүн јазыларында бир мүәллим кими охучулары тәрбијә етмәјә, онлара билик, ибрәт вә мә'рифәт вермәјә чалышыр. Лакин о, чанлы вә зәнкин һәјат һәрәтинә әсасландығы үчүн әсәрләри јоручу нәсиһәт хасиjjәти дашымыр. Әксинә, Сүлејман Санинин гәләминдә охучуну даим бәдии һәјәчанла мүтәәссир едән, дүнјанын пис вә јахшысына гаршы дәрин һиссләр ојандыран, јаратдығы чанлы вә тәбии хасиjjәтләрлә хәјалыны мәшғул едән сеһркар бир күввәт вардыр. Бу күввәтин әсас үнсүрләри садәлик, сәмимилик вә мүасирликдән ибарәтдир.

Онун һекајәләрини охујаркән адама елә кәлир ки, о, һекајә сөјләмир, бизимлә сөһбәт едир; санки о, өз башына кәлән әһвалатдан бизә данышыр, бизә мисал чәкир вә јахуд бир ибрәтамиз мачәра нағыл едир. Биз бу һекајәләри охујаркән заһирән орада әдибин һеч бир сәнәт ишлөтмәдијини зәнн едирик; бурада садәлик өзү бир сәнәт олмушдур. Бу сәнәт һәјат гәдәр садә вә сәмимидир. Нағыл олунан һәр әһвалатда чанлы һәјатын нәфәси дујулур, һәр бир гәһрәманын сөзүндә вә һәрәкәтиндә тәбии һәрарәт һисс олунур. Биз онлары бөјүк марагла тә'гиб едир, үрәкдән севир вә ја нифрәт едирик. Һәр ики һалда гәлбимиз нәчиб дујғуларла зәнкинләшир, јахшылығын вә әдаләтин күдрәтинә тәшәккүр һисси илә долур.

Сүлејман Сани әдәбиjjатымызын демократик-маарифчи голуна мәнсубдур. Демократик фикирләр Сүлејман Санидә әсас бир хәтт олараг онун јарадычылығыны әһатә етмәкдәдир. 1905-чи илдә јаздығы «Көвкәби-һүрриjjәт» вә «Гонаглыг» адлы кичик һекајәчикләриндән тутмуш 1921-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимиjjәти гурулмасынын биринчи илдөнүмү мүнасибәти илә јаздығы «Лачын јувасы» пјесинә гәдәр бүтүн әсәрләриндә әдиб әмәк адамларынын, өз зәһмәти вә исте'дады сајәсиндә јашајан хејирхаһ вә азадпәрвәр инсанларын чазибәли сурәтләрини јаратмышдыр.

«Гонаглыг» һекајәсиндә (1905) бол јеjиб, ичиб кефләнән бәјләр, тачирләр, алимләр вә забитләр «һөкүмәтин сүтуну кимдир?» дејә мүбаһисә едирләр. Һәр кәс өзүнү өјүб һөкүмәтин сүтуну адландырыр. Мүбаһисә бөјүјүр. Онлар һәјәтдә фәһләләрин далына тахыл јүкләјән кәндлини һәкәм сечиб мүбаһисәни һәлл етмәји она тапшырырлар. Кәндли дејир: «Еј ағалар, дүзүнү ахтарсаныз һөкүмәтин сүтуну биз кәндлиләрлә о ган-тәр ичиндә јүк дашыјан фәһләләрдир. Биз әкмәсәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә, һеч бир һөкүмәт јашаја билмәз».

Биринчи рус ингилабынын тә'сири илә јазылмыш «Көвкәби-һүрриjjәт» һекајәсиндән (1905) башлајараг биз әдибин мөвзуларындакы мүасирлији, мүасир һәјат вә һадисәләрлә билаваситә әлагәдарлығыны көрүрүк. Бурада әфсанәви бир шәклә салынараг үстүөртүлү дејилмиш фикир чох ајдындыр: вахтындан әввәл гочалмаг хәстәлијинә тутулмуш бир көвмә гоча алим белә мәсләһәт верир: «Еј әһли-шимал, бу азарын дәрманы Көвкәби-һүрриjjәтин шәфаәтидир. О улдуз торпағынызын шәрг тәрәфиндә бир дағ далында пүһһандыр. О дағ тәбии дејил, ону дивләр һөрүб сизи Көвкәби-һүрриjjәтин шәфаәтиндән мәһрум етмишләр. Зәмани ки, ону дағытдыныз, Көвкәби-һүрриjjәтин нуру чанныза сирајәт едиб рух вә бәдәнләринизи тәзәләјәчәкдир, сизләри чаванлашдырыб өз тәбии һалыныза салачагдыр». Онлар алим дејән кими едирләр. Һамысы бирликдә дағы учуруб азадлыг улдузуну ашкара чыхарырлар. Һамысы чаванлашыр вә гырмызы палтар кејиб бајрам едир...

Көрүнүр ки, мүәллиф иртичанын шиддәтләнмәси тә'сири алтында өз һекајәсини бу сөзләрлә гуртарыр: «Лакин шадлыглары чох давам етмәди. Бир мүддәт кечәрәк гара булудлар Көвкәби-һүрриjjәтин үзүнү тутуб јенә пүһһан етди».

Он беш ил сонра азадлыг улдузу һәмишәлик олараг Азәрбајчан зәһмәткешләринин үзүнә күлдүкдә Сүлејман Сани һамыдан әввәл әлинә гәләм алыб Азәрбајчанда Совет һакимиjjәти гурулмасынын илдөнүмү мүнасибәти илә өз мәшһур «Лачын јувасы» пјесини јазыр вә мүсабигәдә биринчилији газаныр.

Сүлејман Санинин Азәрбајчан «Тәнгид-Тәблиғ театры»ндакы («Сатир-акит») фәалиjjәти дә чох мараглыдыр. Кәнч Совет һөкүмәтинин ингилаби сәнәт саһәсиндәки чидди тәшәббүсүнә Сүлејман Сани биринчи олараг сәс вермиш вә һәмин театр үчүн «Чәрхи-фәләк», «Шаһсәнәм вә Күлпәри», «Гаранлыгдан ишыға», «Бир ешгин нәтичәси», «Ики јол», «Шејтан» вә «Јени һәјат» пјесләрини јазмышды.

Сүлејман Сани реалист јазычыларымыздандыр. Лакин онун реализми илә, мәсәлән, Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә ја Ә. Һагвердијевин реализми арасында инчә бир фәрг вардыр. Бу фәрг, һәр шејдән әввәл, Сүлејман Санинин никбинлији илә тә'јин едилән романтика үнсүрләриндәдир. Јазычы һәјатын әсас вә һәлледичи күввәсини хејирхаһ вә әдаләтли инсанларда көрүр вә белә адамларын кетдикчә даһа да артачағына инаныр. Онун мүсбәт гәһрәманлары ән чәтин вә имкансыз шәраитдә дә зүлм вә һагсызлыгла мүбаризә апарырлар. Онларын бә'зән мәғлуб олмалары зәифликләриндән дејил, һагсызлыг дүнјасынын гәзавү гәдәр һалы алан тарихи фачиәләриндәндир. «Ешг вә интигам» пјесиндә кәнч нәс-

лин нүмајәндәләри олан көзәл вә ағыллы Чинкизлә Зөһрә мәһв олур. «Ган булағы» һекајәсиндә дә јенә ејни шәкилдә тәсвир едилән севимли хан гызы (Тејмур хан) илә кәнч Паша хан мәһв олурлар. Бу көзәл инсанларын өлүмүнә вә бәдбәхтлијинә сәбәб нәдир? Көһнә адәт вә наданлыг! Лакин бу сәбәб елә мүдһиш вәзијјәт јаратмышдыр ки, орада һәјат ешги илә чырпынан кәнч адамлар «ah, тәбиәт нә көзәлдир!»—дејә-дејә тәбиәтә көз јуммаға, «севирәм!»—дејә-дејә нифрәт етмәјә мәчбур олурлар.

Јазычынын әлдә етдији тә'сирин бир сәбәби дә көзәл хасијјәтли вә камил инсан сурәтләри јарада билмәсидир. Белә инсанлара мисал оларағ Сүлејман Санинин бир сыра әсәрләриндә көрдүјүмүз гоча сурәтләрини көстәрә биләрик («Гарача гыз»да Пири киши, «Нурәддин»дә Имамверди баба, «Лачын јувасы»нда Һады ләлә, «Ешг вә интигам»да Пири баба вә б.). Бу гочалар дүнјакөрмүш, рәһмли, әдаләтли, мүдрик адамлардыр; дүзлүклә јашајыр, өз әлләринин рәнчи илә доланыр, һеч кәсә пислик етмир вә әдаләт уғрунда мүбаризә апарырлар. Бу хошрәфтар вә хошхасијјәт гочалар кәнчләри тәрбијә етмәјә, онларда чәсарәт, доғрулуг, фәдакарлыг һисси ојатмаға чалышырлар.

Сүлејман Санинин ән јахшы һекајәләриндән олан «Гарача гыз» вә «Нурәддин» о бириләриндән даһа чох тәрбијәвидир. Мүәллиф халг нағылларымыздакы садә вә мараглы сүжет инкишафындан вә башга бәдии үсуллардан истифадә едәрәк диггәт вә һәвәслә охунан һекајәләр јазмышдыр. Бу һекајәләр ушаглар үчүн јазылмаларына бахмајараг, бөјүкләр тәрәфиндән дә чох марагла охунур. Һекајәләрдәки мәчәрачылыг гәтијјән әсас идеја хәттинин инкишафына хәләл кәтирмир, бәлкә әксинә, орадакы инсан хасијјәтләринин даһа дәриндән ачылыб көстәрилмәсинә јардым едир. Чүнки мүәллифин бу һекајәләрдә бизә көстәрмәк истәдији ушагларын (Гарача гыз вә Нурәддин) сифәтләри онларын дүшдүкләри чәтин шәраитдә даһа јахшы нәзәрә чарпыр. Онлар бир чәтинликдән гуртарыб о биринә дүшүрләр, өз ағыллары вә фәрасәтләри илә ничат јолу тапыр, өлүмлә пәнчә-пәнчәјә кәлир, руһдан дүшмүр, јенә галиб кәлирләр.

«Гарача гыз» һекајәси башдан-баша ичтимаи, синфи зиддијјәтләри ачыб көстәрмәк истигамәтиндә јазылмышдыр. Тәмиз үрәкли, габилијјәтли вә хошхасијјәт Гарача гыза һәр дәгигә јохсуллуғуну вә јетимлијини хатырладыр, тәһгир едир вә инсан јеринә гојмурлар. Аға гызы Аґча ханымла Гарача гызын көрүшмәсини гадаған едирләр. Пири кишидә ағалара гаршы дәрин бир нифрәт вардыр. Кәркин дәгигәләрдә бу нифрәт чошуб мејдана чыхыр. Зәһәрләнмиш Гарача гызы Пири киши ахырынчы дәфә оларағ ағалыгдан апарарkәп

белә дејир: «Чәкил, сән индијә кими бу гызы ағалығын әтрафына доланмаға гојмамысан ки, бәјзадә гызына фәна хасијјәтләри тә'сир едәр. Инди мән дә онун бу зүлм јувасында галмасына разы дејиләм».

Мүәллимлик Сүлејман Санинин јарадычылыг үслубуна бир сыра мүсбәт кејфијјәтләр вермишдир. Онлардан бири әдибин тәбиәтә, хүсусилә Азәрбајчан тәбиәтинә мүнасибәтидир. О, тәбиәти севә-севә тәсвир едир, бә'зән һәтта валеһ белә олур: «Ah, нә сәрин, нә дадлысан, ej вәтәнимин көзәл чешмәси! Өлмүш руһума, јорғун чисмимә јенидән һәјат вердин. Нә көзәл сәдан кәлир, ej севимли булағым!..» («Ешг вә интигам»). Јахуд: «Ej Гафгаз, улу дағлар! Һәр бир дашын бир тарихдир...» («Ган булағы»).

Сүлејман Санинин дили дә диггәтәлајигдир. О, дилин һисси чәһәтинә, тә'сирли олмасына чох әһәмијјәт верир. Бә'зән онун дили бир ше'р гәдәр аһәнкдар вә ифадәли олур, лирик бир парча тә'сири бағышлајыр.

Ијирминчи әср әдәбијјатымызда вә еләчә дә совет әдәбијјатынын инкишафы тарихиндә Сүлејман Сани Ахундовун мөвгеји чох бөјүкдүр. Онун јарадычылығындакы мүасирлик бизи һәр шејдән даһа чох марагландырыр; чүнки о, әдәбијјатын јүксәк бәдии мөвгејини гијмәтләндирдији кими, онун ичтимаи-тәрбијәви ролуну да чох јүксәк тутурду. Ингилабдан әввәл јазмаға башлајан јазычыларымыз ичәрисиндән чыхыб, јени сәнәтин вәзифәләрини доғру дүшүнән вә өз гәләми илә сосиализм чәмијјәтинә бөјүк бир һәвәслә хидмәт едән бу сәнәткар совет әдәбијјаты тарихиндә шәрәфли јер тутмагдадыр.

1945.

МИРЗӘ ИБРАһИМОВ

1918-чи илин гыш фәсли Иран Азәрбајчанында чох пис кечмишди. Гәһәтлик вә ачлыгдан әһали гырылыр, бир парча чөрәк тапмаг үчүн евиндән-ешијиндән авара дүшмәјә мәчбур олурду. Сараб шәһәринин јахынлығында олан «Зва» кәндиндә дә вәзијјәт чох ағырды. Јохсул кәндли Әждәрин аиләси ачындан мәһв олмагда иди. Әждәрин арвады вә гызы өлмүш, өзү ики кичик јашлы оғлу илә чыхылмаз бир вәзијјәтдә галмышды... О заман јохсул кәндлиләр үчүн Бакы бир үмидкаһ, бир пәнаһ кушәси иди. Ачындан өлмәмәк үчүн Әждәр дә ики оғлунун әлиндән тутуб Бакыја кәлди. Бөјүк оғлунун 9, кичик оғлунун исә 7 јашы варды. Әждәр Бакыда өзүнә иш ахтарды, лакин тапа билмәди. Онсуз да зәиф вә хәстә олан јохсул Сараб кәндлиси Бакы күчәләриндә бир нечә күн ач вә гәриб вәзијјәтдә көздикдән сонра хәстәләниб вәфат етди. Чох чәкмәди ки, бөјүк оғлу да ачлыға давам кәтирмәјиб өлдү. Кичик оғлу тамамилә јетим галды. Бу 7 јашлы јетим ушаг Мирзә иди.

Кичик вә сакит бир кәнддән чыхмыш бу гәриб ушаг бөјүк вә күрултулу шәһәрдә башына кәлән фәлакәтләрә өз мә'сум гәлби илә мүгавимәт көстәрмәјә чалышырды. О, һисс едирди ки, инди онун талеји вә һәјаты анчаг өзүндән, өз бачарыг вә фәалијјәтиндән асылыдыр. Онун Бакыда о заман Манташевин мә'дәниндә фәһләлик едән вә фәһлә гышлагларында јашајан бир дајысы варды. Дајысынын васитәсилә Мирзә Забрат кәндиндә бир варлынын евиндә нөкәр дурур вә белә ликлә, өзүнү ач галыб өлмәкдән хилас едир. Лакин нөкәрчиликлә әлдә едилән һәјат бир о гәдәр дә ширин дејилди. Әсил хошбәхтлик орасында иди ки, Мирзәнин һәјатыны јени доғмагда олан бөјүк бир күнәш, Апрел күнәши ишыгландырмаға башламышды. Ингилабын илк илләриндә Мирзә бир нечә илин ичәрисиндә нөкәрчилији шакирдлик, фәһләлик вә чилинкәрликлә әвәз етди, ичтиман тәшкилатларын көмәји илә

арзу етдији тәһсилдән әл чәкмәди. Әввәлчә фабрик-завод мәктәбиндә, сонра сәнаје техникумунда, елми-тәдгигат институтунда охумаға мүвәффәг олду.

Кәнч зәрбәчи фәһләдә әдәбијјата илк һәвәс дә бу дөврдә ојанмышды. 1930-чу илдә фәһлә әдәбијјат дәрнәјиндә фәал сурәтдә иштирак едән Мирзә Ибраһимов илк ше'рләрини вә һекајәләрини јазмаға башламышды. О заман әдәбијјат дәрнәкләриндә онларча кәнч фәһлә иштирак едир, јазмаг вә јарадмаг истәјирди. Бүкүн онлардан әдәбијјат аләминдә бир нечә нәфәр галмышдыр ки, ән ирәли кедәни Мирзә Ибраһимовдур. Мирзә гәләмдән мөһкәм јапышмыш, ондан ағыллы истифадә етмиш вә һәр шејдән артыг өјрәнмәк, охумаг, һәјаты дәрк етмәк ешги илә јашамышды. Һеч бир шеј һәјатда Мирзәни охумаг, тәһсилини артырмаг, камил бир инсан олмаг гәдәр дүшүндүрмәмишдир.

1935-чи ил јанвар ајынын 2-си иди. Чәфәр Чаббарлынын бөјүк бир халг рәсм-кечиди һалы алан дәфн мәрасиминдән гајыдан зијалыларымызы, хүсусилә әдәби кәнчлијимизи бир фикир даһа чох мәшғул едирди. Азәрбајчан совет драматуркијасынын күнәши гүруб етмишди. Сәнәт-драматуркија фәсасы бир нөв бош галмышды, чүнки өз мүасир мөвзу вә гәһрәманлары илә совет сәһнәсини ишыгландыран сәнәткар артыг јох иди. Кечәни күндүз әвәз едәчәкди. Сүбһ ачылачагды; лакин ачылачаг сәнәт сүбһүнүн илк шүасы ким олачагды? Ким бош галмыш фәсаны илк сәјјарәси илә бәзәјәчәкди? Чәфәр Чаббарлынын әлиндән дүшмүш драматург гәләмини ким әлинә алачаг вә онун көзәл ән'әнәләрини давам етдирмәјә чүр'әт едәчәкди?

Әлбәттә, о сојуг јанвар ахшамы һәлә һеч кәс күман етмәзди ки, бу адам бир нечә хырда һекајә вә ше'рләр јазан вә өзүнү һәлә јени јазан адландыран, дүнәнки фәһлә әдәбијјат дәрнәјинин үзвү Мирзә Ибраһимов олачагдыр. Нә үчүн? Чүнки һәр бир бөјүк ишдә олдуғу кими, дүнәнки гүввәни әвәз едән букүнкү гүввә бирдән-бирә мејдана чыхмыр; о, кәһнәнин ичәрисиндән доғур, инкишаф едир вә вахты чатдығы заман санки күман кәлмәз бир јердән мејдана чыхыр. 1935-чи илдә Мирзә Ибраһимовун «Һәјат» пјеси дөвләт мүсабигәсиндә јахшы әсәр кими тәгдир едилди вә тамашаја гојулмаг үчүн Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрына верилди.

Мирзә Ибраһимов бәдии јарадычылығда өз гаршысына јүксәк бәдии-тәрбијәви бир вәзифә гојур. Бәдии әсәр, хүсусилә сәһнә әсәри өз мүсбәт сурәтләри илә охучу вә тамашачылара нүмунә ола биләчәји кими, мәнфи сурәтләри илә дә онда нифрәт вә гәзәб һисси ојатмалыдыр. Әсасән һәјатымызын јени вә мүсбәт һалларыны тәсвир едән Мирзә Ибраһимов һәјатымыздакы ичтиман хәстәликләри дә көстәрир. Лакин

о, тәнгид едиб, истеһза едиб кечмир. О, нөгсаны арадан галдырмаға, ону фајдалы вә нәчиб бир шејлә әвәз етмәјә чалышыр. О, өз әсәрләриндә сағлам гүввәләрә, јени руһда јетишмиш кәнчләрә вә нәчиб милли ән'әнәләримизи мүгәддәс билиб мүһафизә едән намуслу гочаларымыза архаланыр, онлары ичтимаи вә мәдәни инкишафымызын әсасы һесаб едир. Мирзә Ибраһимовун хүсусән мүасир һәјата әсасланан әсәрләриндә һәјатла өлүмүн, мәһәббәтлә нифрәтин, үлвиликлә алчаглығын, хошбәхтликлә бәдбәхтлијин мүбаризәси верилиркән әхлаг вә тәрбијә мәсәләси һәмишә мүәллифин сеһнини мәшғул едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән мүәллифин «Мәһәббәт» драмы чох мараглыдыр.

Мирзә Ибраһимовун Вәтән мүһарибәси илләриндәки бәдии јарадычылығы «Мәһәббәт» драмы илә битмир. Онун јарадычылығы кениш вә зәнкиндир. Бир сыра дәрин мә'налы әдәби вә публисист мәгаләләрлә бәрабәр, Мирзә Ибраһимов Вәтән мүһарибәси илләриндә ећтираслы, сәмими вә бәдии һәјәчанла долу ше'рләр дә јазмышдыр. Онун «Вәтән ешги», «Зәфәр бизимдир», «Бирчә сөз, бирчә көлмә јаз, анчаг», «Хиласкар мәләк» кими ше'рләри севилә-севилә охунмушдур. Бу ше'рләрдә инчә, бәдии бир зөвг саһиби олан шаирин сәмими сәси ешидилмәкдә иди. Совет адамларынын нәчиб һиссләринә, намус вә мәрдлијинә әсасланан бу сәс бизи өз һәгигилијинә инандырыр вә гәлбимизә нүфуз едирди. Мирзә Ибраһимов ше'рлә јарадычылыға башламышдыр. Нәсрдә даһа камил бир гәләмә малик олан Мирзә Ибраһимовун «Е'тибар» вә «Иран гызы», Тәбриздә нәшр олунан «Вәтән јолунда» гәзетиндә тәфригә һалында дәрч едилән «Накам мәһәббәт» кими дәрин бир илһамла јазылмыш ичтиман-лирик һекајәләри вардыр.

Мирзә Ибраһимовун истәр ше'рләриндә, истәрсә дә драм вә һекајәләриндә әсас руһ вәтәнпәрвәрликдән, инсанпәрвәрликдән ибарәтдир. Бу сөзләри о, бәлкә дә аз ишләдир; мәсәлә, әлбәттә, бу сөзләрдә дејилдир. Әдибин һәр бир әсәриндә вәтән мәһәббәти чанлы бир үрәк кими чырпынмагда, дөјүнмәкдәдир. Бу үрәји биз онун јалныз бәдии әсәрләриндә дејил, елми әсәрләриндә вә мәгаләләриндә дә көрүрүк. Мирзәнин Чәлил Мәммәдгулузадәјә һәср етдији елми әсәрдә бу үрәк даһа ајдын чырпынмагдадыр. Бу, милли һејранлыг вә мәфтунлуг дејилдир. О, халгымызын тарихиндә фәхр едиләчәк чәһәтләр тапдығы кими, нифрәт едиләчәк чәһәтләр дә тапыр. Ичтимаи фикир тарихимиздә Мирзә Ибраһимову мүтәрәгги идејаларын инкишафы, ингилаби-демократик фикирләрин мүһафизәкар фикирләрә гәләбә чалмасы даһа чох мәшғул едир. О, өз әсәриндә бөјүк руһ јүксәклији илә «Кәшкүл»дән башламыш «Әкинчи»јә, «Әкинчи»дән тутмуш «Молла Нәсрәддин»ә гәдәр кәлән тәрәггипәрвәр мәтбуатымызы сәһифә-сәһифә ишләјир, демократик фикирләрин инкишафыны бөјүк руһ јүксәклији илә тәһлил едир. «Бөјүк демократ» әсәриндә дәрин елми тәһлил бачарығы илә бирликдә, бөјүк бир ешг, халгын тарихинә, милли тале вә мүгәддәратына дәрин мәһәббәт вардыр.

Аз бир мүддәтдә Мирзә Ибраһимов мәс'ул дөвләт ишләриндә дә өзүнү бачарыглы бир ишчи кими көстәрди. Истәр инчәсәнәт ишләри идарәсиндә вә истәрсә дә Јазычылар Иттифагында, маариф назирлијиндә ишләдији илләрдә Мирзә Ибраһимов Азәрбајчанда совет мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсинә хидмәт етмишдир. Мирзә Ибраһимовла бир јердә чалышан јолдашлар онун бачарыглы бир дөвләт адамы олдуғуну, һәр бир мәсәләјә кениш дөвләт мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән јанашдығыны, халг маарифинин инкишафы мәсәләләрини өлкәнин вә халгын кәләчәк тәләб вә еһтијачлары илә бағламаға чалышдығыны чох јахшы билирләр.

1946.

ҺАДИСӘ ВӘ СӘҺИЈЈӘ

Һ. Мећдинин «Фәрјад» повести Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашист ишғалчыларына сарсылмаз бир ирадә илә мүгавимәт көстәрән совет адамларының фәдакарлығындан бәһс едир.

Совет Ордусу мүвәггәти олараг Крымдан чәкилир, көпә ушаглары вә әлсиз-ајагсызлары апаран сон јелкәнли кәми Гара дәнизин далғаларында көздән итир. Өз нөвәләрини јола салан гоча рәссам Левин дәниз кәнарында «пәһләван чүссәли, гарајағыз» бир забитлә таныш олур. Бу забит лејтенант Шамилдир. О да өз јаралы гардашыны Гафгаза јола салмышдыр. Һәр икиси шәһәрдә галыр. Шамил—дүшмән архасында әмәлијјат апармаг үчүн, Левин исә әлли илдән бәри јашадығы бу јери, севимли Гара дәнизи бурахыб кетмәк истәмәдији үчүн...

Шамилин башчылыг етдији кичик бир партизан дәстәсиндән тутмуш, вәтәнин һәр бир намуслу зијалысына вә кәндлисинә гәдәр һәр кәс дүшмәндән интигам алмаг һисси илә јашајыр. Онлар дишини дишинә басараг, гисас дәгигәсини көзләјир, алчаг дүшмәнә гул олмаг истәмир, намус вә шәрәфини сон нәфәсинәдәк горумаға, Вәтән торпағыны сојғунчу алман фашистләриндән хилас етмәјә чалышырлар.

Совет адамлары, һансы милләтдән олурса-олсун, ким вә нәчи олурса-олсун, хасиҗјәт е'тибарилә бир-бирләриндән нә гәдәр фәргли олурса-олсун, бир мәсәләдә мүштәрәкдирләр. Бу адамлар азад совет торпағының вә азад совет халғының оғулларыдырлар. Онлар һәгиги азадлығын—мадди вә мә'нәви азадлығын, милли, синфи вә ичтимаи бәрабәрлијин нә олдуғуну һәмишәлик дәрк етмиш адамлардырлар. Онлар вәтәнпәрвәр олмагла бәрабәр, јүксәк бәшәри арзулара һәр кәсдән артыг һөрмәт едән инсанпәрвәрләрдирләр. Онлардакы мә'нәви гүввәт — бөјүк вә мисилсиз бир гүввәтдир.

Мүәллиф бир сыра чанлы бәдии сурәтләр васитәсилә бу һәгигәти ифадә етмәк истәмишдир. Һ. Мећди бизә совет адамларының мә'нәви аләмини, һисс вә һәјәчанларыны, ән бөһранлы дәгигәләрдә кечирдикләри изтираб вә руһи сарсынтылары, онларын һәр шеја галиб кәлән шүурлу фәдакарлыгларыны көстәрмишдир. Буна көрә дә мүәллифи чәрәјан едән һадисәләрдән артыг, инсанлар, инсан сәчиҗјәләри марагландырмышдыр.

Һ. Мећди јарадычылыг саһәсиндә чохдан чалышыр. О, бир сыра кичик вә ја бөјүк әсәрләриндә јени, мүасир инсан сурәтләри јаратмаға тәшәббүс етмишдир. Хүсусән нәсрдә Һ. Мећди бу вахтадәк һадисәчилиҗә мејл етмәкдә иди. Һадисәја һәддиндән артыг әһәмиҗјәт вермәк, бир-бириндән даһа мараглы вә әјләндиричи һадисәләр тәсвир етмәк нәтичәсиндә истәр «Дашгын», истәрсә дә «Тәрлан» романларында заһири һәрәкәт үстүн кәлмишди. Инсанлар һадисәләрә табе едилмиш, инсан сурәтләри дәриндән тәсвир едилмәмиш, сәчиҗјәләр схематик чыхмышды. Сон заманларда Һ. Мећди әсас диггәти һадисәләрә дејил, сәчиҗјәләрә вермәкдәдир.

Бәдии әсәр һадисәләр силсиләси дејил, бәлкә инсан сәчиҗјәләринин чанлы сәркиси олмалыдыр. Сөз јох ки, һадисә вә әһвалатсыз роман вә һекаҗә ола билмәз, лакин мүәллиф һадисә вә әһвалаты тәсвир едәркән онлары өз гәһрәманларына «табе етмәлидир», өз гәһрәманларының бу вә ја дикәр һадисәја мүнасибәтини көстәрмәлидир. Охучу инсанларын һадисәја мүнасибәтиндә онларын сәчиҗјәсини ајдын көрмәлидир. Охучу һадисәләрин заһиринә ујуб инсанлары унутмамалы, әксинә, һадисәләр фонунда ајдын көрүнән сәчиҗјәнин бүтүн фәрди чизкиләрини, өзүнә хас олан психоложи хүсусиҗјәтләри мүшаһидә едә билмәлидир.

«Фәрјад» повестиндә мүәллиф буна чалышмышдыр. Повестдә һадисә јох дејилдир. Амма һәр һадисә зәрури олараг инсан сәчиҗјәләринин ачылмасына, изаһына көмәк етмәкдәдир.

Рәссам Левин өлүм јатағында олан кичик нөвәси вә көлини Лиза илә алманларын ишғал етдији шәһәрдә галмышдыр. Онлары евләриндән говурлар, һәбс едирләр, хәстә гыз анасынын гучағында өлүр. Бу зүлм вә ишкәнчә онлары даһа да мәтинләшдирир. Левин партизанлара көмәк едир, әсир дүшмүш гызыл әскәрләрә «фајдалы өлүм» һаггында төвсиҗәләр едир.

Фашистләрин «зәфәрини» бир таблода рәсм етмәји гоча рәссама тәклиф едирләр. О, бунун әвәзиндә кизли ишләјәрәк «Фәрјад» адлы антифашист бир табло јарадыр. Совет Ордусунун һүчуму нәтичәсиндә шәһәри тәрк едән алманлар бу инадчы гочаны өлдүрүрләр. Левинин вә аиләсинин башына

кәләп һадисәләр бу көһнә рус зиjалысының нәчиб сифәтләрини бир-бир мejдана чыхарыр. «Вүгары тәһгир олунмуш» рәссам әсарәтдә кечән сон күнләрини бир мәгсәдә һәср едир: jаратдығы бәдии табло васитәсилә jыртычы алманлардан интигам алмаг. Беләликлә, гоча рәссам өз өлүмүнү вәтән үчүн фajдалы етмәjә мүвәффәг олур.

Левиндән сонра әсәрдә охучунун диггәтини Шамил, Зорин, Вәли, Садаj, Лиза вә Һованес сурәтләри чәлб едир. Мүәллиф һәр бир шәхсиjjәтә фәрди сәчиjjәви хүсусиjjәтләр вермәjә чалышмышдыр. Бу адамлардан бә'зиләри әсәрдә һәчм е'тибарилә чох, о бириләри аз jер тутур; амма буна бахмajараг биз онлары бир-бири илә гарышдырмырыг, һәр бири өз хүсусиjjәти, фәрди хасиjjәти илә сечилир.

Мүәллифин мүнасибәтиндән мә'лум олур ки, Шамил сурәтини даһа әтрафлы тәсвир етмәк истәмишдир. Доғрудан да, Шамил һадисәләрин мәркәзиндә дурур. Бундан башга мүәллиф ону jалныз бачарыглы бир совет забити кими дejил, ejни заманда, һәссас гәлбә вә фикрә малик бир инсан кими дә көстәрмәjә чалышмышдыр.

Ики һадисә Шамилин гәлбинә тә'сир бағышлajыр: бунлардан бири Вәлинин әсир дүшмәси, о бири исә Лизаjа мәһәббәтидир. Бу һадисәләр Шамили хәjаллара далмаға, өзүнә дүшүнмәjә, һәjәчанлар кечирмәjә мәчбур едир. Мүәллиф бунунла да кифajәтләнмир. Шамилин инсанлара мүнасибәтиндәки башга чәһәтләрә дә тохунур. Зоринлә сөһбәт етдиjи заман Шамил «мә'jусиjjәт ифадә едән сәсинин титрәjишини» кизләдә билмир вә дejир:

«Сәнә пахыллығым тутур. Гүввәтли мүшаһидән вар. Белә назик мәтләбләрә мән фикир верә билмирәм. Нәдәнсә, ушаглар мәнә дәруни сөзләрини ачыб демәкдән чәкинирләр. Бәлкә бу, чох гаш-габаглы олмағымдандыр, һә?..

— Jох, ондан дejил. Сиз нә исә ортадакы пәрдәни сахламағы бачарырсыныз... Бә'зән өзүм дә гәсдән сизинлә рәсми доланырам...

— Мән истәрдим ки, һамы мәнә еһтирам көстәрсин, анчаг һеч бир вахт үрәjиндәкини мәндән кизләтмәсин.

— Бунун үчүн бирчә шеj лазымдыр...

— Нә?

— Кәрәк сән дә онлардан үрәjини кизләтмәjәсән...».

Шамил башчылыг етдиjи партизан дәстәсинин һәр бир нәфәрини jахшы танымаға, һәр кәсә гajғы илә jанашмаға, һәр кәсин өз ишинә лajиг гиjмәт вермәjә чалышыр. О, сөһбәтмәмәjә, дүзкүн һәрәкәт етмәjә, өз һәрәкәти илә үмуми ишә фajда вермәjә сә'j едир. Һәтта ағыр ишләрдән сонра газмаjа кириб истираһәт етдиjи вә Флоберин «Саломбо»суну мүталиәjә башладығы заман да күндүзкү һадисәләри унуда билмир,

чанлы мүасир инсанлар романын һәр бир сәтриндән баш галдырыб она раһатлыг вермирләр. Бунлар һамысы jахшы чәһәтләрдир. Шамил jалныз командалар вермир вә автомат ојнатмыр. Биз онун дахили аләмини, һиссиjjатыны, руһи һәjәчанларыны, дүшүнчә вә мүһакимәләрини дә көрүрүк. Лакин мүәллифин бүтүн тәшәббүсләринә бахмajараг, Шамил охучунун һүсн-рәғбәтини газана билмир. Шамил охучунун гәлбини вә һиссини өзүнә чәлб едә билмир, онунла охучу арасында бир сојуглуг һисс олунур.

Шамил Садаjа вә Вәлиjә нисбәтән, һәтта Зоринә нисбәтән даһа аз һәрарәтлидир: о, бир гәдәр мүһакимәви бир сурәтдир. Садаj өз зирәклиji, садәлиji вә мә'нәви сафлығы илә, Вәли әсирликдә кечирдиji ағыр һәjат, чәкдиji мә'нәви әзаб вә бөjүк фәдакарлыгла, Һованес өз мәрдлиji вә мәтанәти илә jадымызда галыр. Онлар охучунун гәлбинә тә'сир, шүуруна нүфуз едирләр. Шамил исә, буна даһа чох һаглы олдуғу һалда, о бириләрдән, һәтта епизодик шәхсиjjәтләрдән дә керидә галыр. Бунун сәбәби нәдир?

«Фәрjад» повестиндә Һ. Меһдинин сәчиjjәләрә вә бу сәчиjjәләрин фәрдиләшдирилмәсинә хүсуси бир диггәт jетирдиjини геjд етмишдик. Шамил үзәриндә дә мүәллиф аз ишләмәмишдир; лакин Шамилдә фәрди, сәчиjjәви чизкиләр бариз вә габарыг чыхмамышдыр. Шамили, мәсәлән, Зориндән вә jа башга бир лejтенантдан аjыран, Шамилин сырф өзүнә хас олан сифәтләрини аjдын ифадәсини көрә билмирик. Мүәллиф она бу хүсусиjjәтләри вермәjә чалышмышдыр. Һәтта башгаларындан даһа чох вермәjә чалышмышдыр. Онун зеһни аләминә, саф севки һиссләринә дә бизи вагиф етмишдир. Мәсәлә орасындадыр ки, бу хүсусиjjәтләр тәбии вә реал вәзиjjәтләрдә верилмәмишдир. Онлары мүәллиф бизә ишарә етмишдир, хатырлатмыш, «пычылдамышдыр»; һәтта чох еһтиjатла вә мүәjjән бәдии өлчү дахилиндә тәсвир едилмиш севки мачәрасында да Шамилин сәчиjjәви чәһәтләри аjдын чыхмамышдыр. Һәр ишдә фикрин, мүһакимәнин көмәjинә мүрачиәт едән, һәр бир һәрәкәтини өлчүб-бичән бир адам ани тәсадүфдән сонра һиссә гапылыр вә кечә-күндүз Лизанын хәjалы илә jашajыр. Дөрд ушаг анасы олан фәлакәтзәдә Лизанын ким олдуғуну белә jахшы өjрәнмәдән она вурулмаг Шамилә jарашмыр вә сүн'и бир вәзиjjәт jарадыр. Әлбәттә, биз һеч вахт мүәллифи әсәрдә романтик—ашығанә мотив ишләтдиjи үчүн тәгсирләндирмирик, биз анчаг бу мотивин сүн'илиjини геjд едирик ки, бу да өз нөвбәсиндә Шамилин сәчиjjәсини думанландырмышдыр.

Бәдии jарадычылығын (хүсусилә романчылығын) бөjүк сирләриндән бири дә мүәллифин өзүнү сојугганлы апара биlмәк, өзүнү билаваситә ишә вә һадисәjә гарышдырмамаг ба-

чарығыдыр. Һ. Мећди буна мүвәффәг олдуғу јерләрдә онун бәдии сүрәтләри дә сәчијјә е'тибарилә инандырычы чыхмышдыр. Шамилә вә Лизаја кәлинчә, мүәллиф өзүнү мүдахиләдән сахлаја билмәмишдир. «Әсассыз вә сүбутсуз ораралар белә көзәлләр үчүн өлмәк дә савабдыр!», «Бу чүр инсанлар јашадыгча, бизи ким мәғлуб едә биләр?»—кими ачыг мәфтунијәт ифадә едән чүмләләр бу мүдахиләнин тәзаһүрүдүр. Бу сөзләр һадисә вә сәчијјәләрин варлығындан доғмур, мүәллиф тәрәфиндән сәчијјәјә әлавә едилир.

Јәгин ки, јенә дә Шамилин руһи һалыны тәсвир етмәк мәгсәди илә мүәллиф өз гәһрәманыны, фикирлә јатыб јухулар көрмәјә мәчбур едир; чүнки бу јухулар сәчијјәдән доғмадығы кими, сәчијјәнин ајдынлашмасына да көмәк етмир. Әксинә, бу јухулар һәтта бир гәдәр сүн'и вә тәсадүфи кими дә көрүнүр. Хүсусилә гарабасмаја охшајан икинчи јухү Шамилин јолдашларыны тәәччүбдә бурахдығы кими, охучулар үчүн дә мүбһәм галыр.

Шамилин һәмјерлиси Вәлинин сүрәти даһа мүвәффәгијјәтлидир. Вәли дүшдүјү фачиә ичәрисиндән бүтөв сәчијјәјә малик инсан кими чыхыр. О, партизан дәстәсиндә галмаг истәмәјиб, Һованеслә бәрабәр орду илә бирләшмәјә тәшәббүс едәркән әсир алыныр. Ағыр әсарәт ону сарсытмыр. О, бир ан белә олсун үмидсизләшмир вә ән кичик фүрсәтдән истифадә едәрәк, вәтәнә вә азадлыға хидмәт едир. Јолдашлары ону хаин зәнн едирләр. Бу, бөјүк мә'нәви бир «ләкәдир». Вәли буну анчаг өз фәдакарлығы илә јујур, партизан дәстәсинин өлүм-дирим вурушунда өз бәдәни илә дүшмән пулемјотунун габағыны тутараг, дәстәни хилас едир. «Шамилин архасынча кәлән дәстә нәфәрләри һәрәкәтсиз дајаныб папагларыны чыхартдылар вә бир хејли сүкут етдикдән сонра Вәлинин чәназәси өнүндә диз чөкдүләр».

Вәли сүрәтинин нисбәтән мүвәффәгијјәтли чыхмасының сәбәби одур ки, бурада гәһрәманын һәр бир һәрәкәти онун сәчијјәсиндән, һәр бир сәчијјәви тәзаһүраты исә мүәјјән һадисә вә һәрәкәтиндән доғур. Онун шәхсијјәти илә әлагәдар олан һадисә вә һәрәкәтләр бир-бирини тамамлајыр, мүтәгабил ујғунлуг тәшкил едирләр. О, һиссә гапылмыр, тәмкинини, сакитлијини позмур, өзүнү көзә сохмаг вә өзүнү сафа чыхармаг үчүн сәс-күј салмыр. Өләркән дә о, анчаг өз дәстәләринин талејини дүшүнүр, шүурла өлүмә кедир. Онун һәрәкәтләриндә сүн'илик вә гејри-тәбиилик јохдур вә буна көрә дә о, даһа чох һәрарәтлидир, ибрәтамиздир. Охучу илә онун арасында бир әлагә јараныр, охучу истәр-истәмәз өзүнә «мән онун вәзијјәтиндә олсајдым нә едәрдим?»—дејә, суал верир вә онун һәрәкәтләринә бәраәт газандырыр.

Һованес дә беләдир. Дар ағачындан асылдығы дәгигәдә дә: «Билмирәм, билсәм дә демәјәчәјәм!»—дејә, мәтанәт көстәрән бу ермәни баласынын да бәдии сүрәти јаддан чыхмыр.

«Фәрјад» повести мә'нәви гәһрәманлыг повестидир. Вәтән мүһарибәсинә һәср едилмиш нәср әсәрләри ичәрисиндә бу повест өз мөвзу вә ифадә үсулу е'тибарилә јенидир. Һ. Мећдинин јарадычылығы үчүн дә бурада мүвәффәгијјәтли чәһәтләр аз дејилдир. Јахшы оларды ки, мүәллиф өз һиссләриндә бир гәдәр тәмкинли олајды, өз һисс вә һәјәчанларыны гәһрәманларына зорла ашыламаға чалышмаја иди. «Фәрјад»да гәһрәманларын, демәк олар ки, һамысы ағлајыр вә јахуд ағламсыныр. Шамил һамыдан чох ағлајыр («Өлүнү сахлаја билмәјиб һөнкүртү илә ағлады», «Јаглығыны чыхарыб көзүнүн јашыны силди», «Онун көзләри јашарды»). Левин дә ағлајыр. Зорин дә ағлајыр. Бу ағламаларын чохусу гәзәбдән вә ја ани зәифликдәндир; бу ағламалар гәһрәманларын ејни заманда риггәтли бир гәлбә малик олдугларыны да көстәрир. Лакин бунлар әксәријјәтлә гәһрәманларын сәчијјәсиндән дејил, мүәллифдән кәлир. Бунлар мүәллифин гајнар тәәссүратының әсәрә дүшмүш дамлаларыдыр. Белә дамлалар әсәрин руһуну дәјишдирәчәк дәрәчәдә чох дејилдир; амма онун објективлијини хәләлдар етмәјәчәк вә публисистик кејфијјәтини артырмајачаг дәрәчәдә аз да дејилдир.

Әсәрин мүвәффәгијјәтли чәһәтләриндән бири онун јығчам вә ајдын олмасыдыр. Композисија, гурулуш е'тибарилә дә сәлис вә мөһкәм олан бу повест марагла охунур, охучуда хош тә'сирләр ојадыр.

1946.

ЛИРИКА

Үмумијјәтлә әдәбијјат, хүсусән ше'р халгымызын ичтимаи-мәдәни һәјатында чох мүһүм саһәләрдән биридир. Халгымызын мәдәни инкишафында әдәбијјатын, ше'рин тәрбијәви-естетик ролу чох бөјүк олмушдур. Бүкүн исә бу рол даһа да артмышдыр. Ше'р отаглардан чыхыб бөјүк аудиторијаларын, театр салонларынын, милјонлары әһатә едән радионун малы олмушдур. Шаирин сәси јүзләрлә, минләрлә динләјичиләри һәјәчана кәтириб, ајаға галдыра билир, милјонларын руһуна вә зөвгүнә тә'сир едир. Јахшы ше'р күтләләрин шүуруну вә һиссини тәшкил етмәјә гадирдир. Әкәр бураја халгымызын чох ше'рпәрәст олдуғуну да әлавә етсәк, ше'рин бүкүнкү сијаси-тәрбијәви, бәдии-естетик әһәмијјәти даһа ајдын көрүнә биләр.

Совет ше'ри өз јаранмасы вә инкишафы просесиндә мәзмун вә шәкил е'тибарилә зәнкинләшмиш, мәһијјәтчә, мә'нача чох дәјишмишдир. Совет ше'ри илк күнүндән мүбариз вә дөјүшкән олмушдур. О, һәр чүр мәфкурәви әјинтиләрлә, мүртәче фикирләрлә мүбаризә апармыш, Совет һакимијјәтинин илк тәрәннүмчүсү, сијаси-ингилаби фикрин чарчысы олмушдур.

Ингилабын илк илләриндә кәнч совет ше'ринин мөвзусу мәһдуд иди. Чәкич вә ораг, азад гадын, Шәрг, Апрел вә Октјабр, ал бајраг мотивләрини тәкрар едән лирикаһын тәрәннүм етдији аләм, әлбәттә, кениш дејилди. Лирикада «ингилаби-ичтимаи» адланан мәһдуд мөвзу чәрчивәсиндән кәнара чыхмаг, фәрди һисс вә дујғулары тәрәннүм етмәк о заман бир нөв әсас сијаси хәтдән узаглашмаг кими һесаб олунурду. Шаирин тәбиәтә, гадына, көзәллијә гаршы мүнасибәтинә гејри-зәрури вә һәтта зәрәрли бир мејл кими бахылырды.

Бу дөвр чох чәкмәди. Совет мәфкурәси шүурларда мөһкәм бир јер тутдугдан сонра өлкәдәки кениш ингисади вә ичтимаи тәрәгги илә әлагәдар олараг, совет лирикасы да өз

мәзмунуну кенишләндирмәјә, совет адамларынын зәнкин мә'нәви аләмини әкс етдирмәјә башлады. Бу, совет лирикасынын бөјүк бир гәләбәси иди. Бу вахта гәдәр сијаси лирика анчаг мүчәррәд, үмуми ингилаби мотивләрин тәкрарындан ибарәт идисә, инди орада чанлы совет адамларынын тәбии һисс вә һәјәчанлары әсас јери тутду. Совет адамларының Вәтәнә, әмәјә, аиләјә, тәбиәтә мүнасибәти, онун кәдәри вә севинчи тәрәннүм едилмәјә башлады. С. Вурғунун, С. Рүстәмин, Р. Рзанын, М. Раһимин, О. Сарывәллинин бәдии вә тәрбијәви әһәмијјәтә малик бир сыра кичик вә бөјүк әсәрләри бу дөврүн мәһсулудур. Совет ше'ри сосиализм гуручулуғунун тәрәннүмчүсү олмагла, мүвәффәгијјәт вә наилијјәтләримизи көстәрмәклә, нөгсанларымызы тәнгид етмәклә Совет һакимијјәтинин вә партијамызын јахын көмәкчиси олмушдур.

Буна көрә дә ше'римизин кәсирләриндән данышанда онун наилијјәтләриндән дә данышмаја билмәрик. Бу наилијјәтләри биз ше'римизин бәдии-сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндә дә көрүрүк. Доғру дејил ки, ше'р дилимиз Вагиф дөврүнүн дилинә дәјәрли бир шеј әлавә етмәмишдир. Ше'р дилимиздә һәлә бир чох нөгсанлар олса да, инкар едә билмәрик ки, бүкүн ше'р дилимиз нәинки Вагиф дөврүнә, һәтта Сабир, Һади вә Сәһһәт дөврүнә нисбәтән чох тәрәгги етмиш, зәнкинләшмиш, садәләшмиш вә һәр шејдән артыг мүәјјән әдәби бир шәклә дүшмүшдүр. Ше'р дилимизин көзәл чәһәтләри Сәməд Вурғунун әсәрләриндә, хүсусилә онун «Вагиф» драмында мејдана чыхмышдыр. Дилдәки садәлик васитәсилә бүкүнкү ше'римиз Чәнуби Азәрбајчан ше'ринә мүсбәт тә'сир бағышламышдыр.

Биз ону да унутмуруг ки, узун заман фәрди вә ичтимаи мотивләрин «зиддијјәтини» ифадә едән лирика бизим дөврүмүздә јени бир кејфијјәт алмышдыр. Һәр ики мотив арасындакы учурум арадан галдырылмышдыр. Бүкүнкү совет лирикасында артыг фәрди, субјектив, башга сөзлә десәк, интим һиссләр ејни заманда ичтимаи һиссләрдир; әксинә, ичтимаи һиссләр ејни заманда һәр бир совет вәтәндашы үчүн тамамилә шәхси һиссләрдир.

Ше'римизин бу кејфијјәти хүсусән Вәтән мүһарибәси илләриндә бүтүн ајдынлығы илә мејдана чыхды. Халгын дәрин мә'нәви сарсынтылары совет лирикасыны јенидән ганадландырды, зәнкин инсан гәлбинин, инсан һисс вә фикринин түкәнмәз хәзинәсини онун үзүнә ачды; рәнкарәнк һәјаты бүтүн чылпаглығы илә мүшаһидә етмәјә она имкан верди. Вәтән мүһарибәси илләриндә ше'римизин көстәрдији бөјүк фәалијјәт вә јаранмыш јахшы әсәрләр буна парлаг мисалдыр.

Лакин ону да инкар етмәк олмаз ки, бу әсәрләрин чохуна халгын көстәрдији чаһаншүмул гәһрәманлыглар гаршысында кичик көрүнүр. Бу әсәрләрин чоху бүкүн өз әһәмијјәтини итирмәкдә вә анчаг тарихи бир сәнәдә чеврилмәкдәдир.

Совет адамларынын мә'нәви һәјаты хејли зәнкинләшмишдир. Онлар бүтүн дүнјаны һејрәтә кәтирән ишләр көрмүшләр. Совет кәнчләри Авропаны јахындан көрүб гајытмышлар. Онлар чох шеј көрмүш, чох шеј һисс етмишләр. Инди онларын чохунун синәси шаирләрә мәхсус чошгун һиссләрлә долудур. Ше'р јаза билмәсәләр дә, ше'ри јахшы дуја билир, тәгдир вә ја тәнгид едә билирләр. Бу охучулар ағла вә һиссә һәгиги бәдии гида верән әсәрләр тәләб едирләр; һәгиги, јүксәк сәнәт әсәри истәјирләр; һәгиги вә сәмими һисс вә еһтираслардан доған, инсанын бөјүк дујғуларына тә'сир едән, онун фикрини вә һиссини әлә алан, зеһнинә һаким олан әсәрләр көзләјирләр; дәбдәбәли вә курултулу сөзләрлә охучуну күјә басмајан, әксинә, һәр мисрасында бир һикмәт охунан, сәнәткаранә тәшбеһ вә мәчазларла өз шаиранә ағыл вә камалына инандыран лирик ше'рләр ешитмәк истәјирләр.

Ше'р дедикдә, илк нөвбәдә хәјалымыза лирика кәлир. Чүнки лирика гәдимдән бәри истәр халг әдәбијјатында вә истәрсә классик әдәбијјатымызда даһа чох јајылмыш күтләви бир ше'р нөвүдүр. Әдәбијјатын бә'зи нөвләриндә әдәби әнәнәмиз зәиф олса да, лирика саһәсиндә биз елә зәнкин әдәби ирсә маликик ки, бир чох халглар бизә анчаг гибтә едә биләрләр. Нәсимидән Füзулијә, Нәбатијә, Сејид Әзимә, Ваһидә гәдәр кәлән гәзәл шаирләримиз бу саһәдә мүкәммәл вә һәгигәтән нүмунәви сәнәт әсәрләри јаратмышлар. Ејни сөзү ашыг әдәбијјатымызын Гурбани, Аббас Туфарганлы, Ашыг Әләскәр вә Молла Чума кими нүмајәндәләри һаггында да дејә биләрик.

Сон заманларда мәркәзи мәтбуатда лирика һаггында јазылан мәгаләләрдә лириканын спесификасы барәдә бә'зи фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр ки, онлардан данышмамаг олмаз. Шаир Грибачовла Смирновун мәгаләсиндә («Литературная газета», 1954, № 126), үмумијјәтлә, лирика вә епос мәсәләси јанлыш гојулур. Мәгаләдә иддиа едилир ки, ше'рдә әсас поемадыр, поемасыз ше'р романсыз нәср кимидир. Даһа сонра мәгалә саһибләри иддиа едирләр ки, күја биз сон вахтларда лирикадан чох данышдығымыз вә епоса фикир вермәдијимиз үчүн поема жанры хејли кери галмышдыр. Әлбәттә, бу фикир доғру дејилдир. Она көрә доғру дејилдир ки, һеч вахт епосу лирикаја гаршы гојмаг вә ја лириканы епоса гаршы гојмаг олмаз. Ше'рин ики бөјүк голу олан бу жанрлар бизә лазымдыр, онларын һәр икиси инкишаф етмәлидир, һеч биринин керидә галмасына јол верилмәмәлидир.

Икинчи тәрәфдән, мәгалә саһибләри лириканын спесификасы мәсәләсинә кәлдикдә, демәк олар ки, ону јох етмәјә чалышырлар. Онлар лирикада шаирин өз субјектив һиссләрини, өз дахили аләмини ифадә етмәсини инкар едир вә вулгарлашдырырлар, ше'рдә «лирик гәһрәман» истилаһыны рәдд едир вә бүтүн бунлары зәрәрли һесаб едирләр.

Әввәлән, һамыја мә'лумдур ки, һәлә В. Г. Белински «Әдәбијјатын чинсләрә вә новларә бөлүнмәси» адлы мәгаләсиндә лириканын классик тә'рифини вермишдир; бу тә'риф инди дә көһнәлмәмишдир. Белински көстәрмишдир ки: «Лирикада шаирин шәхсијјәти биринчи планда дурур, биз анчаг онун васитәсилә һәр шеји гәбул едиб анлајырыг... Лирик поезија (епик поезијанын зиддинә олараг) әсасән субјектив, дахили поезијадыр, шаирин өз-өзүнү ифадә етмәсидир»[1]. Әлбәттә, Грибачовла Смирновун етдији кими бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, күја бу тә'рифдә шаирин субјектив һиссләринә әсас јер верилдији үчүн идеализмә апарыб чыхарыр, күја бурада Белински објектив аләми, јә'ни шаирин өз субјектив һиссләриндә ичтимаи һәјаты әкс етдирмәк чәһәтини јаддан чыхармышдыр.

Белински лириканын спесификасындан, шаирин өз шәхси һиссләрини ифадә етмәсиндән, данышаркән һеч дә о фикирдә олмамышдыр ки, шаирин шәхси һиссләри тамамилә субјектив, јә'ни ичтимаи һәјатдан тәчрид олунмуш һиссләрдир. Әксинә, Белински үмумијјәтлә әдәбијјатын вә о чүмләдән лириканын да ичтимаи һәјатын ин'икасы олдуғуну тәсдиг етмишдир. Лирик шаир ичтимаи һәјатын ин'икасы олан һиссләри вә фикирләри өз субјектиндән кечирир, өз шәхси һиссләри кими ифадә едир, лакин шәхси һиссләр шәклиндә ифадә олунмуш һиссләри охучу ичтимаи һиссләр кими, шаирин үрәк сөзләри кими гәбул едир.

Пушкинин лирик ше'рләринә һәср етдији мәгаләдә Белински өз фикрини белә ајдынлашдырмышдыр: «Һәр бир һәгиги шаир бәдии ләјагәтин һансы пилләсиндә дурурса-дурсун, хүсусән һәр бир бөјүк шаир һеч вахт һеч бир шеји өзүндән ујдурмур, анчаг чанлы, үмумбәшәри формаја салыр. Буна көрә дә шаирин әсәрләриндән зөвг аланлар орада һәмишә өзләринә мәхсус бир шеј тапырлар; елә бир шеј ки, ону ја өзләри һисс едибләр, ја думанлы вә гејри-мүәјјән бир шәкилдә дујублар вә ја о барәдә фикирләшибләр, анчаг она ајдын бир образ верә билмәјибләр, онун үчүн мүнасиб бир сөз тапмајыблар, һәмин о шеји анчаг шаир ифадә едә билиб. Шаир нә гәдәр јүксәк оларса, ја'ни ше'рләринин мәзмуну нә гәдәр үмумбәшәри оларса, јаратдыглары да садә олар; белә

[1] **В. Г. Белинский.** Собр. соч. в 3-х томах, т. II, 1948, сәһ. 67.

ше'рләри охучу охујанда тәәччүб едәр ки, нечә олуб белә садә вә асан бир шеј онун өз ағлына кәлмәјиб. О ше'рләрдә ки, инсанлар өзләринә мәхсус һеч бир шеј тапмырлар, о ше'рләр ки, бүтүнлүклә шаирин өзүнә аиддир, о ше'рләр бош бир шеј кими диггәтәлајиг дејилдирләр. Даһа сонра Белински гејд едир ки, шаирин әсәрләрини өзүнә олдуғу кими бүтүн бәшәријәтә мәнсуб едән бу үмумилијә әсасланараг һәр бир адам сәнәткарын әсәрләрини дәриндән һисс едиб тә'сирләнә биләр.

Демәли, лириканын әсас хүсусијјәтләри ондан ибарәтдир ки, шаир поемада олдуғу кими, објектив варлыгдан алдығы һисс вә һәјәчанлары чаплы, конкрет сурәтләр васитәсилә дејил, өз субјектив һиссләри шәклиндә өз шәхси дахили һиссләри васитәсилә әкс етдирир.

Лакин бунунла лириканын тә'рифи натамам гала биләр. Чүнки лириканын јалныз мәзмуну дејил, формасы да чох спесифик вә бир нөв субјективдир. Башга сөзлә десәк, лирикада шаирин үслубу, өзүнәмәхсус сәнәткарлыг хүсусијјәтләри даһа бариз бир шәкилдә тәзаһүр едир. Бу она көрә белә олур ки, лирикада мә'на, фикир, һисс вә һәјәчанла бәрабәр бунларын ифадә формасы, шаирин сөз сәнәткарлығы да бөјүк рол ојнајыр, башга жанрлардан фәргли олараг хүсуси рол ојнајыр. Һәтта, демәк олар ки, лирикада (мәсәлән, Азәрбајчан ше'ринин ән чох ишләнән гәзәл, гошма жанрларында) мәзмунла форма о дәрәчәдә бир-биринә говушурлар ки, онлары бир-бириндән тәчрид етмәк чәтин олур. Бурада форма өзү бир нөв мәзмун олур, мәзмун форма илә тә'јин едилир. Мисал үчүн Фүзулинин мәшһур гәзәлиндән бир бејт алаг:

Дејил бинүдә кәр јаға фәләкдән башыма дашлар,
Бинасын тишеји-аһимлә виран етдијимдәндир.

Охучунун тәсәввүрүндә бөјүк бир мәнзәрә ачан бу бејт бир форма олараг садә, аһәнкдар бир чүмлә дејилдир. Бу, мәзмунлу бир формадыр. Бурадакы мәзмуну формадан ајырмаға тәшәббүс етдијимиз заман ше'р дә јох олур.

Милли Азәрбајчан лирикасынын атасы олан Фүзулинин гәзәлләрини јашадан гүввә нәдән ибарәтдир? Бу гүввә чох мүрәккәбдир. Јә'ни ораја һәм јүксәк идеја, һәм дә бу идејаны ифадә едән спесифик бир форма дахилдир. Фүзули гәзәлиндә идеја илә форма бир нөв бирләшмиш, вәһдәт тәшкил етмишдир. Шаирин фикрини, һиссини, идејасыны бу формадан ајырмаг чәтиндир. Бу шәкли мүрәккәблијин бир сәбәби дә лирикадакы мәчазилик, мәчазларла, образларла тәфәккүрдүр. Шаирин мәчазлы тәфәккүрү бизим хәјалымызда елә бир һисс вә фикир тәдаиси, ассосиасијасы јарадыр ки, биз онун нүфуз вә тә'сири алтына дүшүрүк; бизи ше'рин јалныз

аһәнки дејил, мәнтигли образлар силсиләси һејран едир. Һətта бејтләрдәки мүбалиғә биздә һеч бир шүбһә ојатмыр, биз ону бир һәгигәт кими гәбул едирик.

Образлы ифадә лириканын да әсас хүсусијјәтләриндәндир. Шаир өз һәјәчанларыны ади сөзләрлә, һətта ади тәшбеһләр васитәсилә, мәнтиги бир диллә ифадә едә билмәз. Мәсәлән, шаир дејә билмәз ки: «кечәләри аһ чәкмәклә күндүз едирәм». О, Фүзули дили илә белә демәлидир:

Күн батар, улдуз чыхар санмын ки, көј деһганынын
Кечә аһым дағыдыр күндүз јығылмыш хирмәнин.

Мәсәлән, лирик шаир дејә билмәз ки: «һалым сон дәрәчә пәришандыр». О јенә дә Фүзули дили илә белә демәлидир:

Пәришанлыгдан, еј хәлги-чаһан, сиз чәм един хатир—
Ки, мән чәм ејләдим һәр јанда вардыр бир пәришанлыг.

Лирик шаир һəтта дејә билмәз ки: «еј көзәл, сәнин додағын мејдән даһа ләззәтлидир». О, Баһар Ширванинин дили илә белә демәлидир:

Јетдикдә күл додағына меј, билмәзәм алыр
Мејдән додаг нәш'әни, ја меј додагдан.

Фүзули гәзәлинин өз поетикасы вардыр. Бу поетикада образлылыг мүһүм јер тутур. Онун гәзәлинин һәр бејтиндә бир нечә сурәт вардыр, бу сурәтләр охучунун хәјалында бир-бириндән әлван, мә'налы вә мараглы мәнзәрәләр јарадыр, шаирин дилинә гүввәт верир:

Хатирин шад ејләдин әһли-вәфа көнлүн позуб,
Бир имарәт јапмаға мин ев јыхан ме'мар тәк.

Көз јумуб аләмдән, истәрдим ачам рухсарына,
Чаным алдын, көз јумуб ачынча мәһләт вермәдин.

Нолду көтүрмәдин әлә сәдпарә көнлүмү,
Бәһм ејләдинми әл кәсә бу шишә парәси...

Фүзулидәки бу образлылыг шаирин дәрин һәјат мүшаһидәси вә елми билији сәјәсиндә чох мә'налы, һазырчаваб вә тә'сирли чыхыр.

Фүзули гәзәлинин әсас мотиви мәһәббәтдир. Әбәди, үмуми вә чох гүввәтли бир һисс олан мәһәббәти Фүзули өзүнә мәхсус бир тәрздә тәрәннүм етмишдир. Фүзули гәзәлинин лирик гәһрәманы ашигдир. О, фәдакар, чәфакеш бир ашигдир. Онун мәһәббәти гаршысыалынмаз вә һәр шејә: һөкмдара, аллаһа, һətта өлүмә үстүн кәлән, бөјүк, тәмиз вә нәчиб

бир гүввәдир. Фүзулинин естетик идеалы—мә'нәви көзәллији, әдаләти вә һәгигәти тәмсил едән бир варлыгдыр; шаир о варлыға чан атыр. Лакин она говушмаг чәтиндир, јол исә әзаблыдыр. Фүзули гәзәлинин әсас идејасы—сәбир, мәтанәт вә фәдакарлыг тәләб едән мүгәддәс идеала доғру чәсарәтлә кетмәк, һәр шеједән кечмәк, лакин кери дөнмәмәк идејасыдыр. Бу идеја Фүзули гәзәлиндә көһнә поетик гајдалара, галыблара кирәрәк, бир гәдәр стандарт шәкил алмышдыр. Лакин биз ондакы әсас руһу тутмағы бачармалыјыг. Бөјүк севичи гәлбә малик олан Фүзулинин инсани һиссләри бизә јахындыр вә доғмадыр.

Фүзулидән өјрәнмәк—мүтләг гәзәл јазмаг демәк дејилдир. Фүзулидән өјрәнмәк—онун кими тәмиз вә үрәкдән доған тәбии һиссләрлә јазмаг, онун кими еһтирасла, сөзүн бүтүн гүввәси илә јазмаг, охучулара там бәдии бир зөвг вермәк демәкдир.

Новатор шаирләр һәмишә ән'әнәләрә тәнгиди јанашмыш вә ондан јарадычы кими истифадә етмишләр. Сабир Фүзули ән'әнәләри әсасында јетишмишдир. Лакин о, бөјүк новатор кими ше'римизи ирәли апармыш, јени әсрин тәләбләри сәвијәсинә гәлдырмышдыр. Онун ше'рдәки реализми ингилабдан әввәлки дөврдә Азәрбајчан ше'ринин ән үксәк реализмидир. Сабирин новаторлуғу бир дә онда иди ки, о, ичтиман һәјатын бүтүн саһәләринә мүдахилә едир, кичик бир гәза шәһәри олан Шамахыда отуруб дүнја һадисәләри илә марагланырды. Чәми алты-једди иллик әдәби фәалијјәти илә Сабир һејрәтамиз дәрәчәдә долғун, чохтәрәфли, тәрәггипәрвәр вәтәндаш бир шаир кими әдәбијјат тарихинә дахил олмушдур. Бир парча чөрәк дәрдиндән хилас олмајан шаирдә нә бөјүк бир инсан, вәтәндаш гәлби вармыш!

Биз ше'римиздә ичтимаи һәјата мүдахиләдән данышырыг. Сабир букүн белә буна ән јахшы мисал дејилми? Һансы шаиримиз дөврүмүзүн ичтимаи-сијаси һадисәләринә, дүнја мигјасында кениш, чошгун вә еһтираслы әкс-сәда вермәкдә Сабирлә јарыша кирә биләр?

Биз ше'рдә садәликдән данышырыг. Сабир ше'рдә бә'зән садәлијин ән јүксәк пилләсинә галхыр, данышыг дилинин ше'ријјәтиндән мәһарәтлә истифадә едир. Охучу билмир: ше'рми данышыг дилинин ше'ријјәтинә вагиф олуб, ја данышыг дилими шаирин гәләминдә ше'ријјәтә долуб?

Ше'рдә сәнәткарлыгдан данышырыг; бу мәсәләдә классикләримизин тәчрүбәсиндән истифадә етмәкдән данышырыг. Лакин тәәссүф ки, классикләримизин сәнәткарлығыны дәриндән тәдгиг етмирик, онларын усталығыны, сөздән нечә бачарыгла истифадә етмәләрини өјрәнмирик.

Лирик поезијада ән'әнә мәсәләси классик әдәбијјатла бирликдә халг әдәбијјаты вә ашыг поезијасы илә дә әлагәдардыр. Халг әдәбијјаты да лириканын ән үввәтли мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Халг лирикасынын ән гијмәтли сәрвәти олан бајатыларымызда, халг маһныларында елә бәдии сөз инчиләри вардыр ки, шаирләримиз онлардан өјрәнмишләр вә јенә өјрәнәчәкләр.

Мән сәнә күл демәрәм, күлүн өмрү аз олур,
Сәнә бүлбүл дејәрәм, бүлбүл охур, јаз олур.

Белә мисралара, ајры-ајры мисралара дејил, бүтүн маһнылара, гошмалара ашыг әдәбијјатында да чох раст кәлирик. Ашыг Гурбанидән тутмуш Ашыг Әләскәрдән кәлән ашыг ше'рләринин бир чох парчалары тамамилә классик парчалардыр. Ашыг Әләскәрин «Дүшдү» рәдифли мәшһур гошмасы өз композисијасы е'тибарилә чох мараглыдыр. Бу гошма елә бил ки, һејкәлтәраш тәрәфиндән бир парча мәрмәрдән јонулмушдур. Елә јонулмушдур ки, орада артыг јонуласы бир гырынты белә галмамышдыр. Сөз ән чох гәнаәт һәддинә чатмышдыр. Үч бәнддән ибарәт олан бу гошма нә гәдәр мөһкәм, мәнтиги вә ардычыл гурулмушдур. Бурада нә гәдәр зәнкин һиссләр вардыр! Чошгун бир севки, бөјүк бир үмид, әлачсыз бир мә'јуслуг вә үмидсизлик һиссләри бу гошмада мәһарәтлә бир-бирини әвәз едир. Биринчи бәнддә ашыг чешмә башында бир алакөз ханымы көрүб она вурулур, икинчи бәнддә ашыг ишарә илә өз дәрдини она билдирир; башыны булајан, көзүндән күлән ханым ашыға үмид вә чәсарәт верир. Үчүнчү бәнддә ашыг өз мәрамыны ачыг билдирир, рәдд чавабы алыр вә мә'јус олур. Ашыг бурада бир артыг сөз, артыг фикир ишләтмәмишдир; амма диггәт едилсә, ашығын мә'јуслуғу охучуда кәдәр јох, хош тә'сир, һәтта тәбәссүм дә ојадыр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Ше'рдә инчә бир истеһза вә кинајә дә вардыр. Ашығын сон үмидсизлији, гол-ганадының сыныб јанына дүшмәси, онун хам хәјала дүшмәси вә алданмасы илә әлагәдардыр.

Ашыг Әләскәрин бу гошмасы өз ше'рини һарада башлајыб, һарада гуртарачағыны билмәјән, сөзчүлүкдән хошланан бә'зи кәнч шаирләр үчүн ән јахшы бир јығчамлыг нүмунәси олмалыдыр.

Букүнкү ше'римизин бир чох јахшы чәһәтләри классик ше'римизи дәриндән дујмагдан вә бир јарадычы кими дәрк етмәкдән ирәли кәлирсә, бә'зи нөгсанлары вә зәиф чәһәтләри дә әдәби ән'әнәләрдән јахшы истифадә етмәмәкдән, классик ше'римизин көзәл чәһәтләрини дәрк етмәмәкдән, дәриндән өјрәшмәмәкдән ирәли кәлир.

Бир заман биздә јанлыш бир фикир әмәлә кәлмишди, дејирдик: тәки фикир сағлам олсун, форма икинчи дәрәчәли шејдир. Буна көрә дә бир вахт ше'римиздә дил көзәллијинә, сөзләрин сечилмәсинә, тәшбеһ вә истиарәләрин јенилијинә, образлылыға, гафијәләрин тәзәлијинә, үмумијјәтлә бәдии ифадә усталығына, сәнәткарлыға аз әһәмијјәт верилирди.

Елә инди дә ше'рләримизи бу чәһәтдән тәнгид етмәјә башласаг, чох аз әсәр бу тәнгидә давам кәтирә биләр. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, бүкүнкү ше'римиздә үввәтли мәчазларла, образларла ишләнмиш дәрин мә'налы, јахшы јадда галан бәрчәстә мисралар бармагла сајылачаг дәрәчәдә аздыр. Һалбуки тәләбкар охучуну анчаг сәнәткарлыгла, оријинал мәчазлар, бәдии сурәтләр васитәсилә ифадә едилән, сәнәтин гүдрәтли дили илә дејилән дәрин фикирләрлә гане етмәк олар.

Белә ше'рләримиз вардырмы? Әлбәттә, вардыр; лакин аздыр. Ше'р үфүгүндә парлајан һәр бир белә ше'р улдузу үчүн охучулар бир-бирини тәбрик едирләр.

Вахты илә Осман Сарывәллинин «Дејирләр» ше'ри бүтүн охучуларын диггәтини чәлб етмишди. Һансы мәзијјәтләри илә? Мәнә елә кәлир ки, бу кичик ше'рдә Осман, әввәлән, ифадә етмәк истәдији фикир үчүн чох јени вә тә'сирли бир форма тапмышды. Икинчи, шаир өз һиссләриндә чох сәмими иди. Шаир фәлсәфи ше'р јазмамышды, һикмәтамиз сөзләр ишләтмәмишди, бә'зи шаирләр кими онун һәр мисрасындан мин бир иддиа охунмурду, шаир мисраны мисра далынча дүзүб учузлуға кетмәмишди. Шаир мүвәффәгијјәтли бир ишдән, әлдә етдији гәләбәдән сонра инсанын истираһәтә олан бөјүк һаггындан данышмышды. О өз садәлији, һәјатилији, сәмимилији илә охучулара тә'сир етмишди. Бу садәликдә бир һәгигәт вә һәтта һикмәт, һәјат һикмәти дә вардыр. Бу ше'р фәлсәфи ше'р иддиасы илә јазылан бир сыра ше'рләрдән даһа чох фәлсәфидир. Биз дә еjни шеjи һисс едирик; одур ки, бизим һиссимизи ән јахшы вә тә'сирли сөзләрлә ифадә етдији үчүн шаири алгышлајырыг.

Әһмәд Чәмилин «Баһар» ше'ри дә гыса, ајдын вә садәликдә Осман Сарывәллинин ше'ринә бәрабәрдир. Бу ше'р дә сәмими һисс вә һәјәчанларын мәһсулудур. Биринчи ше'рдә бизи ајры-ајры бәндләрдәки јени вә үввәтли мәчазлар чәлб едирсә, икинчидә дил вә ифадә ајдынлыгы, һәр сөзүн өз јериндә ишләнмәси, артыг сөзә јер верилмәмәси чәлб едир. Бурада шаирлә мөвзу арасында там вә сәмими бир вәһдәт јарандығы ачыг көрүнмәкдәдир. Чох баһар көрдүјүмүз вә баһар һаггында чох шеј охудуғумуз һалда, Әһмәд Чәмилин ше'ри бизә јени көрүнүр.

Көрүб зәфәр баһарыны
Көнүл силир губарыны.
Учан булуд, әсән күләк
Дилиндә нәғмә сүбһәдәк
Кәзир Вәтән дијарыны...

Белә классик тәбиилик вә садәликлә јазылмыш ше'рләримизә бир нечә мисал да кәтирмәк олар.

Нә гәдәр тәәччүблү олса да, е'тираф етмәлијик ки, лирик ше'рләримизин чохунда сәмимијјәт, садәлик вә тәбиилик чатмыр. Бу үч сифәт исә һәгиги илһамын әламәтләриндәндир. Һеч бир бәдии әсәрин сүн'илијини лирик ше'рдә олдуғу гәдәр тез һисс етмәк олмаз. Лирика сүн'илијә даһа чох дүшмәндир. Үрәкдән бир зәрурәт олараг гопмајан һиссләрин бајағылығы, боғаздан јухары олмасы јахшы бир тарын симләриндә сәсләнән јанлыш пәрдәләр кими ән нашы бир гулаға белә хош кәлмәз. Бу сүн'илији шаир һеч бир шејлә өртүб басдыра билмәз, һеч бир шејлә әвәз едә билмәз. Тәәссүф ки, шаирләримиз бә'зән башгаларында доған бир фикри дахилән мәнимсәмәдән, һәгиги илһам атәши илә иситмәдән әлләринә гәләм алырлар вә нәтичәдә бәдии тә'сирдән мәһрум, орта сәвијјәли әсәрләр мејдана чыхыр.

Ана һаггында чох јазылмышдыр вә јазылачагдыр. Лакин һәр кәс бу бөјүк мәһәббәти гәлбиндә бөјүк бир еһтираса, бөјүк бир сәнәт илһамына чевирә билмәмишсә, о наһаг јерә бу мөвзуја әл атыр.

Өз инчә лирик ше'рләри илә мәшһур олан Мәммәд Рәһимин «Ана» адлы бөјүк бир ше'ри вардыр. Бу ше'ри гејри-сәмими вә сүн'и ше'рә мисал кәтирә биләрик. Ше'рин сүн'илијини, һиссин бајағылығыны нә илә тә'јин етмәк олур? Ифадәдәки зәифликлә. Мәсәлән, ана һаггында бу диллә данышмаг нә демәкдир?

Ше'р бағчасыны биз дә бир кәзәк,
Күлләрдән һөрмәтлә гураг адыны,
Јазаг әмәлини, е'тигадыны...
Логман өмрү сүрүр бизим аналар,
Шаир, көдәк өмрү бә'зән ифтихар
Чәлаллы еләјир, узун јашадыр,
Аналыг һөрмәти, һисси башгадыр...

Охучулара ән доғма вә јахын олан бир һисс бу ше'рдә анлашылмаз олмушдур. Анлашылмаз мәчазлар фикри вә һисси дә анлашылмаз бир һала салмышдыр. «Күлләрдән адыны һөрмәтлә гураг», «е'тигадыны јазаг», «Логман өмрү сүрүр бизим аналар», «ифтихар көдәк өмрү чәлаллы еләјир»... Бүтүн бунлар анлашылмаз дејилми?

Зејнал Хәлилин «Атанын јадикары» ше'ри дә белә сүн'и вә илһамсыз јазылмыш ше'рләрдәндир. Оғул атасындан бир јадикар истәјир. Шаир она вермәјә бир шеј тапмыр:

Ah, һаны ше'римдә елә бир һикмәт
Олсун нәсилләрә әбәди һәмдәм?..
Бахыб дөрд јаныма чох дүшүндүм мән,
Нәһајәт, көтүрдүм бир овуч торпаг,
— Ал, — дедим, — верирәм буну үрәкдән,
Сәнә јадикарым олсун бу анчаг...

Бу сөзләрдән сонра шаир торпаг һаггында бир нечә сөз дә әлавә едир:

Будур ше'ријјәти хәлг едән ана,
О, күндән ләкәсиз, ајдан көзәлдир.
Будур каинатда көрүнән мә'на.
Инсан тәк мүгәддәс, бир дә әзәлдир.

Торпаға верилән бу риторик вә тәмтәраглы тә'риф анчаг оғула верилән бир овуч торпағын гијмәтини галдырмаг вә јадикары баһа сатмаг үчүндүр. Шаир орижиналлыг етмәк истәмишсә дә, мүвәффәг олмамышдыр, чүнки торпағы ана вәтәнин тимсалы кими ишләтмәк ше'рдә дәфәләрлә тәкрар едилмиш бир һалдыр.

Мә'лумдур ки, илк мәһәббәт инсанын өзиз һисс вә хатирәләри илә бағлыдыр. Она көрә дә бу мөвзуда јазылан һәр бир әсәрин ады охучуну чәлб едир. Сүлејман Рүстәмин бу адла дәрч едилмиш лирик бир парчасында һејиф ки, көзләдијимиз өзиз һиссләрин бәдии ифадәсини көрмүрүк. Шаир өз илк мәһәббәтиндән чох сонра данышыр вә бу мәһәббәти дәриндән јашадығына охучуну инандырмыр. Гыз бир мүәллимә кими узаг бир кәндә ишләмәјә кетмишдир, шәһәрдә галан шаир исә ону һәлә дә унутмадығына анд ичиб дејир:

Көз өнүндә сүрәтин,
Гәлбимдә мәһәббәтин,
Дилимдә өзиз адын һәр ил илк баһарда мән
Шләпамы јан гојуб кәзирәм булварда мән.

Көрүндүјү кими, шаир өз илк мәһәббәтиндән нәинки сонра данышыр, һәтта бир гәдәр истеһза да едир. Бәлкә шаир өз фикрини јахшы ифадә едә билмәмишдир, лакин ше'рин сон мисрасы илк мәһәббәт һиссләринә лагејдлик вә е'тинасызлыг кими сәсләнир. Нә чүр олурса-олсун, шаир өзү илк мәһәббәти дәриндән вә сәмими јашамадығы үчүн охучулары да өз һиссләри илә һәјәчанландыра билмир.

С. Рүстәмин «Арзу» адлы башга бир ше'ри вардыр. Бу парчада шаир өз оғлунун кәләчәкдә бир күрчү гызына евләнмәси һаггында арзусуну ифадә етмишдир. Бу арзу бирчә оғлу олан атанын сәмими арзусудур. Үрәкдән кәлән бу тәмиз арзу охучуну мүтәәссир едир. Бурада һәр шеј сәмимидир. Шаир өзү дә арзусунун гәрибәлијинә тәәччүб едир, «мәһәббәтсиз бир бусәнин бир гуруша дәјмәдијинә» инаныр, лакин јенә дә үрәјинә даман бир ата севинчини кизләдә билмир. Ше'рин хүсусилә бу мисралары мүвәффәгијјәтлидир:

Бу бир ата арзусудур, әмр дејил, ej оғул!
Синәмдәки үрәк атдир, дәмир дејил, ej оғул!
Мәһәббәтин јолларында өз атыны өзүн чап,
Өзүн өјрән, өзүн бәјән, өзүн ахтар, өзүн тап!..

Мирварид Дилбази «Бир јадикар олсун мәндән» адлы ше'риндә өз гызы илә сөһбәт едир; елә сөһбәт едир ки, бурада биз өз гызынын талеји илә үрәкдән мәшғул олан, титрәјән вә нараһат олан бир ана гәлбини дујуруг. Бу ше'ри охујан һәр ана өзүнү бурада көрәр, нәсиһәт ешитмәк истәјән һәр гыз орада ағыллы вә сәмими сөзләр ешидәр. М. Дилбазинин бу ше'ри јүксәк сәнәт әсәри нүмунәси олмаса да, сәмимидир вә тәбии һиссләрдән доғмушдур, орада ана гәлбинин арзу вә изтираблары вардыр.

Сәмимилик, садәлик вә тәбиилик—бүтүн јүксәк вә али һиссләр бу көзәл кејфијјәтләрлә һәгигәтә јахынлашыр, бош сөздән ишә кечир. Мәһәббәт, шәфгәт, гәһрәманлыг, инсанијјәт, ше'ријјәт—һәр шеј, һәр шеј бириичи нөвбәдә сәмимијјәт, дахили бир е'тигад тәләб едир. Сәмимијјәт елә бир сеһр гыдачымыздыр ки, охучунун гәлбинә дүшүр вә шаирлә онун арасында көзә көрүнмәз бир үнсијјәт јарадыр. Сүн'и һиссләр исә өзләри илә ше'рә сүн'и ифадә вә ибарәләр, риторика кәтирир. Бә'зи шаирләр тамамилә сүн'и бир јола дүшәрәк: «парла, азад илһамым!», «лачын тәбим, пәрваз ет!» вә јахуд дүшмәнә мүрачиәтлә: «Силаһлы илһам кәлир, силаһлы шаир кәлир!» кими гејри-чидди, һәтта бир гәдәр дә күлүнч ифадәләр ишләдирләр.

Лирикамызда сүн'иликлә һәмһүдуд олан бир хәстәлик дә әмәлә кәлмишдир: бу, мәфтуниијјәт хәстәлијидир.

Мәфтун олмаг, зәһирән пис шеј дејилдир; о, севки һисси илә әлагәдардыр. Лакин бу һисс һәддини ашдыгда, шаир һагг-һесабы итирдикдә, мәфтуниијјәт һисси охучуда шүбһә ојадыр, охучу шаирин сәмимијјәтинә инанмамаға башлајыр. Бәлкә дә шаир тамамилә сәмими олараг бу вә ја башга бир шеј һаггында өз мәфтунлуғуну, һејранлығыны көстәрир; лакин бәдии өлчү позулдуғу үчүн бу, әкс тә'сир бағышлајыр. Чох тәәссүф ки, бу һалы биз Сәмәд Вурғунун бә'зи әсәрләриндә дә көрүрүк. Нә гәдәр ки, шаир «Дилчан дәрәсини» вә

ja «Elləp dünjasыnы» təpənnüm edirdi, biz onun məftunlu-ğuna inanырdыg; çünki burada bir ölçü vap иdi, шаирin ürəjindən qopan səmimi hиssləp bizi özünə tабe edиb inandырырdы. Амма bə'zən hиssə gapылan шаир bu ölçünü itиrиp, onun məftunиjjəti bədии инandырычылыг чəрчивəсиndən kənəra чыхыр. Шаир аз гала Бакынын tозанағыны və tүстүлү köjləpини də мədh etməjə башлajыр («Бакынын дастаны»).

Букүнкү лирикамызын инкишафында сənəткарлыг мəсələсинин əhəмиjjəти чох бөjүкдүр. Bə'zи шаирləp, хүсусən kənч шаирləp ше'рииjjət наминə анчаг вəzн və гафиjə таныjырлар: елə бил ки, ше'рдən тизфəhмлик, инчə və тутарлы мəчаз, bədии образлы ифадə артыг тələб олунмур. Елə бил ки, шаир өз гиjмəтли фикрини бу «изафи» шejləpлə ағырлашдырмагдан горхараг, охучуja ону чылпаг бир шəкилдə чатдырмаг истəjир. Bə'zən башга чүр дə олур. Шаирləpин ишлəтдикləpи мəчаз və тəшbehləp о гədəp гуру və анлашылмаз олур ки, охучу шаирин мəчазсыз мисраларына севинир, чүнки hеч олмазса бурада онун нə демək истədиjини нəсрə чевириб анламаг олур.

Ше'римиздə чох вахт бajағы шəкил алмыш стандарт образлара раст кəлирик: «Севинчим чағлajыр ахар су кими». Кəл инди анла көpək бу нə судур? Архдыр, шəлаләдир, чajдыр, чиркабдыр?.

«Учушда шаhбазы керијə гоjмаз» ajдын дejил. «Өмрүм бағбан олсун», «арзумун бағчасы», «илhамымын иradəси» və и. а... Бу тəшbehləp, бу мəчазлар, hеч бир шеjи ифадə етмəдиjи кими, ше'ри ағырлашдырыр, bədиилиjи позур. Елə бил Фиридунbəj Көчəрли белə шаирləpи нəзəpдə тутараг демишдир: «həгиги шаир чох аз фикирləpи və назик мə'налары асан вəчhлə көзəл ше'рləp васитəсилə бəjан едир. Нечə ки, сабигдə Фүзулиниn hаггында данышылдыгда сизə дедик ки, «Леjли və Мəчнун» hекаjəсиндə нə гədəp дəpин мə'налəp, hикмəтли сөзləp və ишаpələp вардыр, амма онларын hамысыны Мəhəммəд Бағдади елə асан və ачыг, шиpин диллə шəph və төвзиh едибдир ки, онлары анламамаг олмаз... Bə'zи шаирин јазыларынын кəламы о гədəp гарышыг və булашыг олур ки, о гədəp ағыр və гəлиз ифадələpлə маламал олур ки, елə бир өлчүсүз və бичкисиз jарашмајан дона кejдирилир ки, онлары охуjанлар бир шеj фəhм едə билмир və кəламы јазмагдан шаирин үмдə мəpамы нə олдуғуну анлajыб баша дүшмүpлəp».

М. С. Ордубади бир мəгаləсиндə hаглы олараг ше'римиздəки дил мəhдудлуғундан данышыр. Дилимиз зənкиндиp, профессор Дəмирчизадənин гejд етдиғи кими, онун сөвти хүсусиjjətləpи də ше'p үчүн чох jараpлыдыр. Лакин биз бу

зənкин дилдən бачарыгла истифадə едə билмирик; həp мисранын, həp образын үзəpиндə кифajət гədəp ишləмирик; гафиjələpин гүввəтли və jени олмасына чалышмыpыг; сөзə гəнаət етмирик, узунчулуг едиp, jахшы сөзləpи бош və мə'насыз сөзləpин сели ичəpисиндə əpидиpик.

Сənətкарлыг мəсələсиндə классикләрдən өjpənмək, онларын тəчpүбəсиндən истифадə етмək həмишə фajдалы ола билəp. Лакин бир шəpтлə ки, классикләpдən өjpənмək тəглидчилиjə чеврилмəсин. Биз классикләpимиздən өjpənəpкən совет ше'ринин гаршысында дуран вəзифələpи унутмамалыjыг və həp шejдən əввəл новатор бир шаир кими, jени ше'pии jарадычысы кими həpəкəт етмəлиjик.

Мүhарибə дөвpүндə və ондан сонра бир мүддəт ше'pимиздə гəзəл јазмаға həвəс ojанмышды. Сүлejман Pүстəмин гəзəлləpи бир силсилə тəшкил етмəкдə və мүнтəзəм нəшp олунмагда иди. С. Pүстəмин jарадычылығы илə таныш оланлар билиpлəp ки, о, совет ше'pинин илк чаpчыларындан və jарадычыларындандыp. Гəзəл жанpы онун үчүн сəчиjjəви дejилдиp. Буна бахмəjapaг, о, гəзəл јазыp və мүвəффəг дə олуp. С. Pүстəмин гəзəл јазмасы тəсадүфи дejилдиp. Мүhарибə илләpиндə Чəнуби Азəpбajчанда олан шаиp өз jени охучуларына бу жанpда мүpачиəт етмəjи daha əлвеpишли hесаб егмишди. Шаиp јанылмамышды. Онун вəтəнпəpвəpлик pуhунда олан jени, чошгун гəзəлləpи дəphал диггəти чəлб етмиш və олдугча бөjүк тəpбиjəви pол ojнамышды. Бу чəhəтдəн шаирин бир чох гəзəлинə бəpаəт газандыpмаг олаp və бу гəзəлləpи онун jарадычылығында hеч дə кеpиламə кими гиjмəтлəндиpмək олмаз.

Лакин о да мə'лумдуp ки, С. Pүстəм гəзəли өзү үчүн həмишəлик бир жанp сечə билмəз. Гəзəлин бəдии имканлары мəhдуддуp. С. Pүстəмин истəp мөвзу və истəpсə дə фоpма е'тибаpилə чохчəhəтли лиpикасы гəзəл чəpчивəсинə сыға билмəз. Гəзəл онун үчүн мүхтəлиф лиpик нөвлəpдəн биpи кими бə'зən ишə japaja билəp.

Гəзəли гадаған етмək лазым дejилдиp; гəзəл дə јазмаг олаp. Анчаг apзу етмək лазымдыp ки, гəзəл јазанлаp Фүзулини биp устад кими изləсинлəp, ондан өjpənсинлəp.

Јухарыдл сəмимиjjətдən данышанда ону лиpиканын əсас шəpтləpиндən биpи кими көстəpмишдик. Сəмимиjjət шəpгдиp, лакин о кафи дejилдиp. Jени јазан шаирləpин бə'zи ше'pləpи бəдии чəhətдən ибтидаи олса да, сəмимидиp. Амма онларын həjаты мүшаhидə тəчpүбələpи аздыp, hисс və фикиpləpи зəифдиp, она көpə, нə гədəp сəмими олсалаp да, охучуну өз hиссləpи илə həjəчана кəтиpмəкдə чəтинлик чəкиpлəp.

Бу кәнчләрин бир гисми Вәтән мүһарибәси күнләриндә әдәбијјата кәлмишдир. Илк дәфә Вәтән мүһарибәсинин чанлы материалы илә үз-үзә кәлән бу кәнчләр орадан нә әхз едә билмишләр? О зәнкин материалы нә дәрәчәдә мүкәммәл гаврајыб дәрк едә билмиш, әдәбијјата нә кими јениликләр кәтирә билмишләр?

Кәнчләр, әввәлән, бу материалы сәтһи бир шәкилдә гаврајa билмишләр, һәм дә бу материалы чох мәһдудлашдырмыш, субјективләшдирмишләр. Буна көрә дә Вәтән мүһарибәси кәнч шаирләрин әсәрләриндә бир нечә мотив үзәриндә фырланыр вә тәкрар едилир. Бу мотивләрдән ән мүһүмү мүһарибәнин аилә вә мәишәт мүнасибәтләринә тә'сири: севкилиләрин ајрылығы, бир-бирини көзләмәси, хатырлајыб әзаб чәкмәси, үшаг, ана, көзәл јар вә севимли чинар көлкәси, јара бағлајан гыза мәһәббәт вә саирә... Бунлар һамысы бурнуна барыт гохусу дәјмәјән вә һәјаты анчаг ана ушағының көзләри илә сејр едән бир кәнчин һисси вә һәјәчаныдыр, субјективдир, чүнки шаир бу ше'рләри јазаркән објектив аләми, кениш сосиалист өлкәсинин вә адамларының талејини, һадисәләрин чаһаншүмул мә'насыны һәлә дәрк етмәмишдир. О өзүнүн чох јахшы таныш олдуғу бир аләмдән, мәишәт, аилә вә шәхси, дәруни һиссләр аләминдән гида алмаға чалышмышдыр.

Кәнчләрин бу јолла, интим һиссләр јолу илә кетмәси бизи дүшүндүрмәлидир. Зәнкин һәјатымызын, көрдүјүмүз бөјүк ишләрин руһу, ичтимаи мәзмуну кәнч шаирләрин дә әсас мөвзусу олмалыдыр. Бизә мә'лумдур ки, дүнјанын ән бөјүк шаирләри—истәр Шекспир олсун, истәр Көте, истәр Пушкин, истәр Фүзули—һәмишә һәјаты кениш мә'нада дәрк етмәјә, дүнјада баш верән һадисәләри дәриндән гаврајыб дәрк етмәјә чалышмышлар. Дүнја әдәбијјатының зирвәсиндә дуран сәнәткарлар ән јүксәк бир јарадычылыг мәдәнијјәтинә, јарадычы әмәк мәдәнијјәтинә малик олмушлар. Бизим кәнч шаирләрин исә бөјүк бир нөгсаны вардыр: онлар өзләриндән вә Азәрбајчан совет шаирләринин әсәрләриндән башга, демәк олар ки, һеч шеј охумурлар. Онлар мәһдуд бир чәрчивә дахилиндә инкишаф едир, чылыз јетиширләр. Онлар бүлбүл кими чәһ-чәһ вуруб охумаг әвәзиндә сәрчә кими чивилдәширләр.

Мәшһур шаирләрдән бири демишдир: «Нә гәдәр ки, бир шаир һәлә өзүнүн чох аз мигдарда олан субјектив һиссләрини ифадә едир, она һәлә шаир демәк олмаз; нә заман ки, о, бүтүн аләмә јиҹәләнди вә ону ифадә етмәјә бир васитә тапды, о заман о, һәгиги шаир ола биләр».

Нечә бөјүк бир шаир олурса-олсун, онун субјектив аләми мәһдуддур, тәкчә орадан гида алыб јарадан шаир тез сусар вә ја өзүнү тәкрар етмәјә башлар; чүнки тәкчә субјектив мәнбә ахырда гурујар. Һәјаты, һадисәләри дәриндән дәрк едән, онун мә'на вә һикмәтини баша дүшән вә өз субјектив һиссләрини бөјүк ичтимаи һәјатын ин'икасына чевирән шаир исә һеч бир заман гурумајан, һәмишә јени, әбәди вә түкәнмәз бир јарадычылыг мәнбәји әлдә етмиш олар.

Әлбәттә, бу, анчаг кәнч шаирләрә аид дејилдир.

Илләрдән бәри тәкрар едилмиш бир сөзү јенә дә тәкрар етмәк мәчбуријјәтиндәјик: һәјаты өјрәнмәк лазымдыр!

Бу сөз бә'зиләринә гәрибә дә көрүнә биләр. Һәр күн ичиндә јашадығымыз, мүтәәссир олдуғумуз, јаранмасында иштирак етдијимиз вә нәһајәт, әсәрләримиздә тәсвир етдијимиз бир һәјаты өјрәнмәк нә демәкдир?

Нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә, јенә дә өјрәнмәк лазымдыр, чүнки биз ону һәлә јахшы өјрәнә билмәмишик, онун мә'на вә руһуну өз этимизә вә ганымыза, өз һиссијјатымыза јеридә билмәмишик, өз шүурумуза ашылаја билмәмишик. Биз һәлә дә өзүмүзә ајдын едә билмәмишик ки, сосиализм һәјаты—дүнја тарихиндә тамамилә јени вә јүксәк бир һәјатдыр. Биз буну һисс етсәк дә, һәлә өзүмүзә ајдын едә билмәмишик ки, бу јенилик вә јүксәклик нәдән ибарәтдир. Биз бу мәсәләләр әтрафында јахшы дүшүнмәмишик; көрдүјүмүзү, ешитдијимизи вә билдијимизи нәзәри олараг үмумиләшдирә билмәмишик. Сосиализм һәјатының гануни инкишафы вә кәләчәји һаггында, сосиализм инсанларының зәнкин мә'нәвијјаты һаггында, кәләчәјин сәнәти вә ше'ри һаггында да аз дүшүнмүшүк вә бунларын дүшүнүлмәсинә јардым едән әсәрләр дә аз јазмышыг.

Әсрләрдән бәри ше'рдә бир нечә әсас мөвзу олмушдур: тәбиәт, мәһәббәт вә өлүм. Бу үч мөвзу ше'рлә әкиз јаранмыш вә әсрләрдән бәри мин бир шәкилдә тәкрарән тәрәннүм едиләрәк кәлмишдир. Бунлар әбәди мөвзулардыр. Бу әбәди мөвзулар совет әдәбијјатының да әсас мөвзуларыдыр. Доғрудур, бир вахт совет шаирләринә бу мөвзулары гадаған едән адамлар тапылырды. Бунун бир сәбәби дә һәлә биздә бу әбәди мәфһумлара јени, сосиалист мүнасибәтинин әмәлә кәлмәмәсидир. Бу һиссләр һәр бир инсана таныш олдуғу кими, совет адамына да танышдыр. Совет шаири дә өз ше'рләриндә бу һиссләри тәрәннүм етмәлидир вә етмәкдәдир. Анчаг мәсәлә орасындадыр ки, совет шаири тамамилә јени вә совет адамына хас олан мүнасибәтләри тәрәннүм етмәлидир. Әкәр о, совет адамының мә'нәвијјатына јахшы таныш дејилсә, о заман шаир буну нечә тәрәннүм едә биләр?

Кечмиш әдәбиjjатымызда, лирик ше'рләримиздә тәбиәт тәсвирләри аз дejилдир. Бу тәсвирләрдә әсас бир чәһәт вардыр: тәбиәт көзәлдир, гүввәтлидир, инсан ондан һәзз алыр, лакин инсан тәбиәтин сирринә бәләд дejилдир, она һөкм едә билмир, инсан тәбиәтин гулудур; инсан тәбиәтә илаһи гүввә кими бахыр вә өзүнү онун јанында ачиз һисс едир.

Бүкүнүн шаири үчүн тәбиәтә белә мүнасибәт доғру олмаз; чүнки бизим дөврүмүзүн инсанлары тәбиәтә тамамилә башга чүр мүнасибәт бәсләjирләр.

Тәбиәтә мүнасибәтин мараглы тарихчәсини Сәмәд Вурғунун лирикасында көрә биләрик. Азәрбаjчан тәбиәтинә о, демәк олар ки, вурғундур. Онун илк ше'рләриндә («Дилчан дәрәси») тәбиәтә һисси бир мүнасибәт варды. О, тәбиәти севир вә нә үчүн севдиjини билмирди; о, саф тәбиәт гоjнуну шәһәрә гаршы гоjур вә нә үчүн белә етдиjини ајдын дәрк едә билмирди. О заман Сәмәд Вурғун тәбиәти бир ашиг кими, бир көзәллик мәфтуну кими гәбул едирди. Бурада патриархал һәjатын тәрбиjә вә тә'сири дә бөjүк рол ојнаjырды. Лакин белә галмады. Шаир jенә дә тәбиәти әввәлки гүввәтлә севир; лакин әввәлки кими севмир. Инди о, тәбиәтә бир саһиб кими, бир мүһәндис кими, бир рәссам кими бахыр, сосиализм вәтәнинин игтисади-тәсәррүфат, ичтимаи-мәдәни инкишафы үчүн бөjүк вә түкәнмәз мәнбә кими бахыр. Совет шаириндә тәбиәтә мүнасибәт белә дәjишир.

Мәһәббәт һаггында да, өлүм һаггында да буну демәк олар. Совет адамынын мә'нәви аләми чох зәнкиндир. Совет адамына һәр бир көзәл вә зәрури һисс танышдыр. О, өз мә'нәви зәнкинлиjи, руһи вүс'әти илә инсан гәлбинә мәхсус һәр чүр бөjүк һисси jашамаға гадирдир. Галибиjjәтлә чыхдығымыз Вәтән мүһарибәси бир даһа көстәрди ки, биз мәһтәшәм ичтимаи дәjишикликләр дөврүндә jашаjырыг вә бөjүк фачиәләрдә иштирак едирик. Бөjүк мә'нада инсан талеjи, бу тале уғрунда мин бир әзаб вә изтираб, бөjүк мә'нада инсан еһтираслары, инсан фачиәләри, бөjүк кәләчәк уғрунда өлүм вә мәһрумиjjәт һиссләри бизә танышдыр. Бүтүн бунлара биз jени мә'наләр верир, jени мүнасибәтләр бәсләjирик. Бизим адамларымыз ики jүз фашист чанаварыны амансызчасына өлдүрүр, накам өлмүш jолдашынын башы үстүндә ушаг кими көз jашы төкүр, jетим галмыш көрпә ушағын һалына ачыjыр, jеничә бир гыз доғмуш ананын төбәссүмүндән мүтәәссир олур... Бунлар һамысы тәбиидир. Бу һиссләрин һеч бири о бирисинин һесабына олмур, бир һисс о бирисини батил етмир. Ағламаг да күлмәк кими, кәдәрләнмәк дә севинмәк кими, нифрәт дә мәһәббәт кими бу адамларын зәнкин мә'нәвиjjатынын тамамилә гануни вә тәбии тәзаһүрләридир.

Бу мүрәккәб һиссләри, бу jени инсани кеjфиjjәтләри, jени мүнасибәтләри бизим лирикамыз ифадә етмәлидир.

Совет јазычыларынын биринчи үмумиттифаг гурултаjында јазычы Јури Олеша белә демишди: «Кәнч совет адамы jетишир. Мән бир сәнәткар кими онун үстүнә дүшүб бу суаллары јағдырырам: «Сән кимсән, һансы рәнкләри дуjурсан, кечәләр jуху көрүрсәнми, нә дүшүнүрсән, өзүнү нечә һисс едирсән, нечә севирсән, сәни нә кими һиссләр мәшғул едир, нәjи инкар вә нәjи гәбул едирсән, нечә адамсан, сәндә нә үстүн кәлир—һиссми, jохса мүһакимәми? Ағлаjа биларсәнми? Үрәjин назикдирми?... Хүласә, сосиалист чәмиjjәтинин кәнч адамы, сән нәсән?» Мән бу адамы jахшы анламадан јаза билмәрәм». Доғрудур, бурада совет кәнчлиjинә бир гәдәр кәнардан бахан көһнә бир јазычы һисс едилмәкдәдир. Лакин бу суаллар бүкүн тамамилә кәнч шаирләрин дә габағында дура биләр. Чүнки кәнч олмаг—бүтүн совет кәнчлиjинин һиссинә вә фикринә бәләд олмаг демәк дejилдир.

Бизим лирикамызын гәһрәманы һәлә үмумиләшдирилмиш вә jени кеjфиjjәтләр газанмыш совет адамы ола билмәмишдир. Бу гәһрәман һәлә шаир, мүәллим, тәләбә олараг галыр. Бу гәһрәманы габагчыл фәһлә етмәк, јарадычы мүһәндис етмәк, дөвләт адамы етмәк, габагчыл колхозчу, партиja ишчиси, совет дипломаты, фәһлә гадын етмәк үғрунда чалышмаг лазымдыр. Буну һәлә едә билмәдиjимиз үчүн чох вахт бизим һиссләримиз вә ифадәләримиз мүчәррәд бир шәкил алыр, биз чанлы һәгигәти дejил, өз шәхси мүлаһизә вә хәjалларымызы ифадә етмәjә мәчбур олуруг.

Лирикамыз әсасән сағлам вә гүввәтлидир. Онун көзәл әнәнәләри вә шәрәфли кечмиш бир тарихи вардыр. Лирика бу вахта гәдәр олдуғу кими, бундан сонра да ше'римизин габаг сәфләриндә дурмалыдыр. Һәjатымызын үмуми инкишафы, совет адамларынын зәнкин мә'нәвиjjаты лириканын ән jүксәк бир инкишаф мәрһәләсинә галхмасыны тәләб едир.

Совет лирикасынын гаршысында бүкүн бөjүк вәзифәләр дурмагдадыр. Дөрдиллик фасиләдән сонра совет халгы jени гүввәт вә һәвәслә динч гуручулуг ишләринә башламышдыр. Дөрдиллик мүһарибәдә халгымыз бөjүк игтисадиjjат сәфәрбәрлиjи вә мә'нәви наилиjjәтләр дә әлдә етмишдир ки, бүкүн гуручулуг ишләриндә о, бу наилиjjәтләрин сајәсиндә әввәлкиндән даһа бөjүк бир рәшадәт вә еһтирасла чалышмагдадыр. Лирикадан тәләб олунан да бу jени рәшадәт вә еһтирасы һисс етмәк вә бәдии бир диллә әкс етдирмәкдир. Сөз jох ки, һәр шаир буна өз күчүнә вә имканына көрә мүвәффәг олачагдыр. Лакин һамы үчүн зәрури бир шеj варса, о да чанлы һәjат мәнбәjинә jахын олмагдыр. Шаирләримиз дөврүмүзүн һәгиги јарадычы адамларынын һәjаты илә ја-

хындан таныш олмаға чан атырлар. Кими завод вә фабрикләрлә, кими колхозларла, кими Минкәчевир иншааты илә әлагә сахламаг истәјир. Унутмамалыдыр ки, шаир үчүн, әдиб үчүн ән бөјүк Минкәчевир—инсанларын гәлбиндә вә шүурунда гурулан Минкәчевирдир.

Шаирләримиз бу мә'нәви Минкәчевири лириканыи Минкәчевиринә дөндәрмәлидирләр.

1946.

ДРАМАТУРКИЈАМЫЗА БИР НӘЗӘР

Совет драматуркијасындан данышаркән бир һәгигәти јаддан чыхармамалыјыг: о һәгигәт—совет драматуркијасынын јени кејфијјәтдә олмасыдыр.

Азәрбајчан драматуркијасының бир әсрлик тарихи вардыр. Онун јалныз өз вәтәнində дејил, дүнјада мәшһур олан баниси, әдәбијјат тарихимиздә өзүнә шәрәфли јер тутмуш көркәмли нүмајәндәләри вардыр.

Совет драматуркијасының исә јашы аздыр. О, классик драматуркијамызын јахшы ән'әнәләри әсасында јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Лакин бунунла бәрабәр, о өз сәләфләриндән фәргли вә јенидир; чүнки о, јени бир зәминдә бој атыб дирчәлмишдир. Бу зәминә драматуркијаја јалныз мөвзу вә мәфкурә чәһәтиндән дејил, бәдии форма, драматуржи техника чәһәтиндән дә тә'сир етмиш вә етмәкдәдир.

Октјабр сосиалист ингилабы капитализм гурулушуну ләғв етмәклә инсанларын ичтимаи мүнасибәтләрини дә көкүндән дәјишди. Инсанын инсан тәрәфиндән истисмар олунмасы, башгасынын әмәји илә газаныlан хүсуси мүлкијјәт, ифрат фәрдијјәтчилик—кечмиш чәмијјәтин бүнөврәсини тәшкил едән бу шәртләр арадан галхды. Онлары сосиалист әмәји, ичтимаи мүлкијјәт, коллективизм руһу әвәз етди. Јени зәминә үзәриндә инсанларын психолокијасы, онларын һәјата, әмәјә, мүлкијјәтә, дөвләтә, аиләјә мүнасибәтләри дә дәјишмәјә башлады. Инсан психолокијасында әмәлә кәлән ингилаб әдәбијјатын, драматуркијанын мөвзусуну, јарадычылыг үсулуну, үслубуну дәјишдирди.

Ингилабдан әввәлки драмларымызын чохунда гәһрәманлар шәхси мәнафе уғрунда мүбаризә апарырдылар. «Һачы Гара», «Дағылан тифаг», «Пәһләванани-зәманә», «Ибраһим Хәлил кимјакәр»дә инсанлар нә үчүн нараһат олур, чанфәшанлыг едир, нә үстүндә өлдүрүр вә ја өлүрләр? Пул вә мал

үстүндә, мәнсәб вә гејрәт үстүндә. Һәтта Ч. Чаббарлының илк әсәрләриндән олан «Вәфалы Сәријјә» вә «Солғун чичәкләр»дә дә шәхси сәадәт вә мәнафе әсас һәрәкәтверичи амилдир.

Бә'зән гәһрәманларын мәнафеји бир гәдәр кенишләнир, ораја ичтимаи мәнафе үнсүрләри дахил олур (мәсәлән, милләт дәрди, зәһмәткешләрин һалына ачымаг вә с.), үмуми маарифчилик фикирләри илә зәнкинләшир. Лакин бу гәһрәманлар (Һачы Нуру, Фәхрәддин, Фәрһад, Искәндәр вә б.) ардычыл вә ајдын бир програмла чыхыш етмәдикләри үчүн онлары јахшы анламырлар, һәтта өзләри дә мүбаризәләринин тә'сирсиз олдуғуну һисс едирләр.

Бу шәхси мәнафе, фәрди мәнафе ингилабдан әввәлки драмларымызын гәһрәманыныны һәрәкәт вә фикир чәһәтиндән чох јүксәлмәјә гојмурду. Бу гәһрәманларын иштирак етдији драмлар мәишәт реализми вә ја психоложи реализм әсәрләри иди. Бу драмларда драматик конфликт чох вахт аилә үзвләри арасында: ата илә оғул, әми илә гардашоғлу, өкеј ана вә гыз арасында баш верән тоггушмалардан ибарәт иди. Бу драмларда бөјүк проблемләр аз иди, гәһрәманлыг һәрәкатына, кениш халг һәјачанына јер јох иди. Һәтта кениш гүввәләрин тоггушдуғу тарихи драмларда да халг иштирак етмирди, халгын ролу, гүввәти көстәрилмирди, орада фәрдләрин мәнафеји әсас иди.

Ингилабдан сонракы һәјатымызда әмәлә кәлән ичтимаи тәбәддүлат сәһнә әсәрләримизин һәм мөвзу, һәм дә мөвзуја ујгун олараг форма чәһәтиндән тәкамүл етмәсинә сәбәб олду.

Драмларымызын мөвзусу, тәдричлә олса да, белә бир инкишаф јолу кечди: әввәлән, өз шәхси мәнафеји үчүн чалышан адамлар мәһкум вә мәғлуб бир вәзијјәтә дүшдүләр («Лачын јувасы»нда Әмираслан ага, «Севил»дә Балаш); икинчи, мүсбәт гәһрәманлар, јени инсанлар јалныз өз мәнфәәтләри үчүн дејил, бәлкә һеч өзләри үчүн дејил, чәмијјәт вә халг үчүн, ичтимаи бир мәфкурә үчүн мүбаризә етмәјә башладылар. Илк совет драмы «Лачын јувасы»нда бунун илк нүмунәсини көрүрүк. Бу нүмунә сонралар мүасир мөвзулу әсәрләрдән «Алмаз»да, «Һәјат»да, тарихи мөвзуда олан әсәрләрдән «Од кәлини»ндә вә «Ханлар»да тәкамүл едир. Алмаз, Һәјат, Елхан вә Ханлар һәгиги гәһрәманлыг сифәтләри кәсб едәрәк, ајдын ичтимаи-сијаси бир мәфкурә уғрунда кедән гәти вә инадлы мүбаризәдә мөһкәмләнирләр. Онлар шикајәт, тәәссүф вә аһ-уф дејил, һәрәкәт вә тәшәббүс едирләр, халга нәсиһәт вә моизә демир, ону тәрбијә вә тәнгид едир, бә'зән чисмән мәғлуб олсалар да, руһән галиб кәлирләр. Бу, совет драматуркијасынын сәһнәмизә кәтирдији илк мөвзу јенилији иди.

Јени мөвзуја көһнә драматик форма дарлыг етди. Көһнә мәишәт реализми вә психоложи реализм үсулу кифајәт етмәди. «Өлүләр»дә вә «Мүсибәти-Фәхрәддин»дә драматик идеја кәскин олса да, һәрәкәт биртәрәфлидир, көһнәлијә гаршы мүбаризә пассивдир. Фәхрәддин—мелодраматик, Искәндәр исә бир гәдәр сатирик-кинајәли бир руһдадыр. Искәндәрин дәрин вә тә'сирли монологу да мәсәләни һәлл етмир, әсәрин драматик вүс'әти артмыр. Ејни драматик вәзијјәт «Алмаз» вә «Һәјат» әсәрләриндә дә вардыр; лакин бурада дөјүшкәнлик руһу һакимдир. Бу руһ сосиализм гуручулуғунун гәләбәләри илә тә'јин едилир, мүбаризә көркин бир шәкил алыр, өлүм-дирим мүбаризәсинә чеврилир. Бурада јалныз гәһрәманларын дејил, бүтүн бир халгын, чәмијјәтин, дөвләтин таљеји мүзакирәјә гојулур. Мүбаризә сијаси бир кәскинлик газаныр. Алмаз бизим гаршымызда јалныз авам вә хүсусијјәтчи кәндлиләр ичәрисинә дүшмүш чаван бир совет мүәллимәсинин таљеји кими дејил, бөјүк сијаси вә ичтимаи бир төшәббүсүн таљеји кими чанланыр, онун симасында синфи мүбаризәнин кениш мәнзәрәси ачылыр, мүбаризә аилә вә гоһумлуг чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. Һәтта «Севил» кими аилә вә мәишәт планында верилән бир әсәр дә тамамилә ичтимаи-сијаси бир драма чеврилир. Проблематик вүс'әт әсәри мәишәт реализми вә ја психоложи реализм јолундан чох фәргли олан гәһрәманлыг үслубу јолуна, сосиалист реализми јолуна салыр.

Бунлардан она көрә данышмырыг ки, куја биз классик драматуркијамызы гијмәтдән салмаг вә совет дөврүндә јазылмыш драмлары тә'рифләмәк истәјирик. Әлбәттә, мәсәлә белә дејилдир. Белә дејилдир она көрә ки, истәр рус вә истәрсә дә Азәрбајчан классик реалист драматуркијасы өз мөвзу вә бәдии кејфијјәти е'тибарилә әдәбијјатымызын инкишафында елә бөјүк бир рол ојнамышдыр ки, ону лајиги илә гијмәтләндирмәмәк садәчә ағылсызлыг оларды. Совет драматуркијасы нә гәдәр инкишаф едирсә-етсин, нә гәдәр бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едирсә-етсин, онун көкләри классик драматуркијамызын ән јахшы ән'әнәләринә бағлыдыр вә әсас наилијјәтләри илә она борчлудур.

Азәрбајчан драматуркијасынын шаһ әсәрләри олан «Һачы Гара», «Өлүләр», «Бәхтсиз чаван», «Мүсибәти-Фәхрәддин» јалныз бир театр сәнәти саһәсиндә дејил, ичтимаи фикримизин инкишафы саһәсиндә дә бөјүк рол ојнамыш, чәмијјәтин тәрбијәсиндә фәал иштирак етмишләр. Драматуркија сәнәти чәһәтиндән бир сыра нөгсанлар тапдығымыз бу әсәрләрдә әсас вә гүввәтли гәһрәман искәндәрләр, фәхрәддинләр дејил, бөјүк һуманист вә демократ олан әдибләрин өзләридир. Биз бу әсәрләрдә искәндәрләрин кефлилијинә,

fərhadlarын bədbəxtlijinə, fəxrəddinlərin mүsibətinə ağlajan ədibləriн үrək jandыran fərjadыny eшidirik. Bu əsərlərdə ədibləримiz ичtimai həjaty чərrah bыčağы ilə təшrih edir, onun xəstəlikləriни mejdana чыxarыr və amansыzчasына kəsib atырlar. Onlar чəmijjətdəki hadisələrə sadəчə bir təsvirчi, mүшahidəчi və рəssam kimi jox, fəal ичtimai bir xadim kimi janaшыr, үrəkləri jana-jana hadisələriн səbəbini өjrənir, dүzkүn gijmətləndirirlər. Tutduglarы tərəggiпərvər чəbhənin doғruluғuna mөhkəm inanan bu adamlar чəsarətlə irəli kedirdilər, heч bir təkfirdən, tə'gibdən gorxmurdular.

Əkər bu чəhətlərdən biz klassiklərimizi ətүb kečmək jox, hətta onlara az-чox чatdығымызы dүшүnsək belə səhv etmiш olarыg. Lovғalыг bizə sərərdən baшga heч bir шej vermөz. Buna kөrə də mүasir draматurkijamыzdan danышanda bə'zən onu klassik draматurkijamызla mүғajisə etmөkdən məgsəd bu draматurkijanын inkiшafындakы ganunijjəti, mүvəffəgijjət və чətinlikləri aшkara чыxarmagdыr. Bundan məgsəd sovet draматurkijasынын məzmun və forma e'tibarilə neчə dəjiшdijini, klassik draматurkijanын bə'zi чəhətdən bizim үчүn artыg kečmiш bir dөvr oldugуnu ajdынlaшdырmagdыr. Bundan məgsəd, bukүn bizim xүsusilə draматurkija sahəsində hələ də bir kečid dөvrү kečirdijimizi, hələ də mөhkəm və sabit draматurgi bir үslub jaratmadығымызы hər kүn, hər dəgigə jeni joллar, үsuллar axtarmalы oldugumuzu kөstərmөkdir. Bundan məgsəd bukүnkү draматurkijamыzdakы чidди nөgsanlarын nəzəri-elmi jaradычылыг məsələləri ilə əlagədar oldugуnu kөstərmөkdir.

Bukүnkү draматurkijamыzdan danышarkən Ч.Əfəndiyevin xəjalы kəlib garшымызда durur. Nə үчүn belə olur? Əvvələn ona kөrə ki, Ч. Чabbarlы өz jaradычылыгында iki (ingilabdan əvvəlki və sonrakы) dөvrүn xүsusijjətini əks etdirmiшdir, kečid dөvrүnүn agырlыgыnы o өz чijinləriндə чəkib kətirmiшdir, jeni үslubun ilk və kөzəl nүmunələrini jaratmышdыr. Ikinчi, ona kөrə ki, biz istər nəzəri, istərsə də əmөli olaraг nə dүшүnүr və nə jazыrыgsa, hələlik Ч. Чabbarlыdan чox da gabaға kedə bilmirik.

Fikrimi dүzkүn izah edə bilmək үчүn iki məsələni ajdынlaшdырmag istəjirəm. Əvvələn, mən heч də o fikirdə dejiləm ki, draматurkijamыz Ч. Чabbarlыdan sonra inkiшaf etməmiшdir. Чabbarlыdan sonra kənч draматurgларымыз jetiшmiшdir. Ona kөrə kənч dejirəm ki, drам jazan jazычы və шairlərimizin чoxu, mүəjjən draматurgi məktəb kečmədən, hazырlыgsыz olaraг iшə baшlamышlar və buna bахmajaraг ilk əsərləri ilə jalnыz Azərbajчan sahnə və

ədəbijjatында dejil, baшga halгларын, hүsusilə rus halgыnыn sənətkarlarы tərəfindən jүksək təgdirə nail olmuшlar. Mirzə Ibrahimovun ilk drам əsəri «Həjat»ын mүvəffəgijjətini biz hamыmыz təgdir etdik. Səməd Vurғunun ilk drам əsəri «Vagif» neчə ildir ki, sahnədən dүшmүr. Azərbajчan draматurkijasыndan ilk əsər olaraг, «Fərhad və Ширин» Москва театрында oјnanmышdыr. Bu, чox fərəhli bir halдыr.

Tarixi mөvzuda jazылmыш bir sыra drам əsərləримиз vardыr ki, onlarын bu və ja dikər чəhəti, heч шүbhəsiz, draматurkijamызын mүvəffəgijjəti sajыla biləр. «Xanlar» draматurkija tariximizdə maraglы bir əsər olaraг galaчagdыr. Jalnыz mөvzunun шərəfli olmasына kөrə dejil, həm də jүksək sijasi fikirlə, dərin шairanə bir ilhamla jazылdығы үчүn, bə'zi jerləриndə өz gəhrəmanlarынын intellektual aləmini, fikri gүdrətini aчыb kөstərə bildiji үчүn bu əsər өz əhəmijjətini itirmәjəчəkdir.

Səməd Vurғunun tarixi drамlarы sahnəmizdə jeni bir үslubun jaranmasына səbəb olmuшdur. Bu үslуba draматurkijada шərti olaraг «tarixi gəhrəmanlыг үslubu» adы veririk. Buraja H. Mehdinin «Nizami» və «Чavaншir» drамlarыны və Sүlejman Rүstəmin «Gaчar Nəbi» drамыны da daxil etmək olar. Bu əsərləриn xəmrəsində «Vagif» majasы vardыr. Mən burada tə'sirdən danышmырам, draматurgi ruhdakы jaxынlығы gejd etmək istəjirəm.

Mүasir mөvzu bukүnkү draматurkijamызda hələ də zəif bir sahə olaraг galыr. Lakin buna bахmajaraг, hүsusən son illərdə sahnəmizdə «Məhəbbət», «Intizar», «Vəfa», «Insan», «Toj», «Bahar sulары» kimi əhəmijjətli əsərlər kөstərilmiшdir. Jazылan drам əsərləриnin əsas nөgsanы məhdud bir mөvzu xətti ətrafында dolaшmasы, dөvrүmүzүn jeni adamlarынын hərtərəfli və dolgun süрətləриni чanlandыra bilməməsidir. Bu үmumi məhdudijjətə bахmajaraг, mүasir mөvzuda jazылan əsərləримизин az tərbijəvi əhəmijjəti olmamышdыr. Hүsusən Bөjүk Vətən mүharibəsi illəриndə jazылan əsərlər halгымызы vətənə və dөvlətə sədagətlə hidmət etmәjə, ailədə və dostlugda vəfalы olmaға, чətinlijə dөzmәjə, fədakarlыға чağырмышdыr. Bə'zi əsərlərdə kөzə чarpan jaxшы bir hүsusijjət də odur ki, mүsbət gəhrəmanlarын, hətta ən sovet adamlarынын dərin hiss və fikirlərini hүsusi bir diггətlə ifadə etmәjə, jүksək emosional bir səvijjəjə galdырmaға, inandырычы və чanlы vermәjə sə'j və tөшəббүs edilir, mənfi tipləрə nisbətən mүsbətlərin daha dolgun və tə'sirli чыxmasына fikir verilir. «Məhəbbət» və «Bahar sulары» əsərləриndəki mүsbət

сурәтләри һеч вахт мәнфи сурәтләрдән ҙәиф һесаб етмәк олмаз.

Мүасир мөвзуда јазылан әсәрләр сырасында Сабит Рәһманын комедијаларыны ајрыча гејд етмәк лазым кәлир. Сабит һәләлик јеканә совет мәшһәкәнәвисимиздир. Әкәр бүкүн Иттифаг мигјасында комедија јазанларын чох аз олдуғуну нәзәрә алмыш олсаг, Сабит Рәһманын ишини даһа чох гијмәтләндирмәк олар. Бир комедијанәвис кими Сабитдә мараглы комик вәзијјәтләр јаратмаг, садә вә күлмәли мүкалимәләр вә мараглы сүжет гурмаг бачарығы вардыр. О, бә'зән Кәрәмов кими дәрин сәчијјәви сурәтләр дә јарада билир. Сабит даһа чох јумористдир, сатирик дејилдир. О, совет адамларынын бу вә ја дикәр нөгсанларыны, мәишәтимиздәки күлүнч һаллары чох усталыгла өз јумор, күлүш күзкүсүндә әкс етдирә билир. Сабитдә һазырчаваблыгдан вә көзәл ујдурулмуш вәзијјәтләрдән доған сағлам күлүш дә аз дејилдир. Сатира, мәһведичи сатира Сабитин ҙәиф чәһәтидир. О, бә'зән Совет һөкумәтинин дүшмәнләрини дә ејни јумор силаһы илә мәһв етмәјә чалышыр вә «Ашналар»да олдуғу кими, јанлыш һәрәкәт едир, ичтимаи мүлкијјәт чаниләрини сатира әвәзинә мә'сум, зәрәрсиз бир јуморла тәнгид етмиш олур.

Демәк, бизим Чаббарлыдан сонракы драматуркијамызда хејли мүвәффәгијјәтләримиз вардыр. Мәсәлә бунда дејилдир. Мәсәлә онда да дејилдир ки, биз Чаббарлыдан тез-тез сөһбәт салмагла куја ону бүкүнкү драматуркијамыз үчүн дәјишмәз бир өрнәк, фетиш һалына кәтирмәк истәјирик. Јох! Чаббарлы өзү дә әдәбијјатымызда кечилмиш бир дөврдүр. Биз кериҗә дејил, ирәлијә бахмалыјыг вә Чаббарлыја тәглид етмәмәлијик. Бунлар һамысы ајдындыр. Мәсәлә ондадыр ки, Чаббарлы бизим өз гәләбәмиз, өз наилијјәтимиздир. Бизи бүкүн дүшүндүрән мәсәләләр ону да дүшүндүрүрдү. Онун әсәрләринин чоху совет драматуркијамыз үчүн мүвәффәгијјәтли бир тәчрүбә, бир кәшфдир. Чаббарлы бизим һамымыздан даһа чох милли олмагла бәрабәр, бизим һамымыздан даһа чох дүнја әдәбијјатына, дүнја драматуркијасына бәләд бир сәнәткардыр. О бизим мүасиримиз, бизим мәсләкдашымыздыр. Совет драматуркијасының инкишафы үчүн биз ондан чох шеј өјрәнмәлијик. Лакин әсас мәсәлә ондан нәји өјрәнмәк вә нечә өјрәнмәкдир. Јалныз Чаббарлыдан дејил. биздән әввәл дүнјаја кәлмиш, јаратмыш вә ән јахшы сәһв инчиләри гојуб кетмиш бөјүк усталардан өјрәнмәк, нәји вә нечә өјрәнмәк бөјүк мәсәләдир.

Зәманә дәјишмиш, инсанларын ичтимаи психолоҝиси дәјишмишдир, лакин инсанын вә инсан талејинин ифадәчиси олан драмын әсас дәјишмәз ганунлары вардыр. Онлар ја-

шајыр вә һәр бир драматургдан о ганунлара риајәт етмәји тәләб едир. Бу ганунлардыр бизи бир шаһзадәнин фачиәсинә ачымаға вадар едир, гара бир әрәбин талејинә шәрик едир, көзләри илә мин бир фәлакәт вә өлүм көрмүш адамлары бир гызын фачиәси ағладыр, бир ананын фәрјады мүтәәссир едир. Һеч бир әсәрдә инсанын гәлби драмда олдуғу кими габарыг тәзаһүр етмир. Бөјүк һадисәләр, тарихи фачиәләр дә јенә инсан гәлбиндән кечәрәк сәһнәдә әкс едир. Мүәллиф бир милләтин, бир халгын, бир дөвләтин талејини, адәт вә ән'әнәләрини, гәһрәманлыгыны, мә'нәви гүдрәтини дә бир нечә фәрдин симасында чанландырыр, онларын гәлбини мүбаризә мејданына, гәләбәләр, мәғлубијјәтләр, севинч вә изтираблар мејданына чевирир. Јахшы драм әсәрләри тамашачыны о гәдәр чәлб едир ки, гәһрәманын изтираблары онун өз изтираблары олур, гәһрәманла тамашачынын гәлби еј ниләшир, онун әлинә бир ијнә батаркән тамашачыны да инчидир. Бу бир сирдир, бир усталыгдыр... Бу усталыға ҝијәләнмәк лазымдыр. Өјрәнмәк, усталыға ҝијәләнмәк ишиндә вәзијјәтимиз о гәдәр дә јахшы дејилдир.

Драматуркија әдәбијјатын ән мүрәккәб вә чәтин бир жанрыдыр. Ким бунун әксини дүшүнәрәк өзүнү бу сәнәтә һәср етмәк истәјирсә, о һәр кәсдән әввәл өзүнү алдатмыш олур. Јалныз һәвәс вә арзу илә јахшы драматург олмаг олмаз. Јорулмадан чалышмаг, тәдгиг етмәк, дүшүнмәк, мүшаһидә етмәк лазымдыр. Әсрләрин руһуну, бөјүк еһтирас вә мәнафеләрин тоггушмасыны, фикирләрин мүчадиләсини өлмәз бәдии сурәтләрдә чанландыран драматургларын (Шекспирин, Мољерин, Лопе-де-Веганын, Волтерин, Расинин, Шиллерин, Ибсенин, Островскинин, Чеховун, Горкинин) әсәрләрини охумаг, јалныз охумаг дејил, тәдгиг етмәк, өјрәнмәк лазымдыр. Биз бөјүк сәнәтдән данышырыгса, бөјүк вә әсаслы иш көрмәлијик. Јохса һәр шејлә сәтһи танышлыг, һәр шеји мүхтәсәр бахыш, бир тәһәр иши јола вермәк, әсәри һеч олмазса бир мөвсүм сәһнәдә көрмәјә тәләсмәк, ондан-бундан өјрәниб әсәрә јамамаг, әсәри битирмәдән репертуара салдырмаг бөјүк сәнәт јолу дејилдир.

Гәдим философлардан бири дејиб ки, нә гәдәр мән аз охумушдум елә билирдим ки, бир шеј билирәм, елә ки, охујуб алим олдум, көрдүм ки, һеч бир шеј билмирәм. Бизим бә'зи драматургларымыз һәмин философун вәзијјәтинә дүшмәкдән горхараг, мүмкүн гәдәр аз охумаға чалышырлар. Аз билмәклә онлар өзләрини бөјүк сәнәткар һесаб едир, вәзијјәтә ҝане олурлар; өзләрини тәнгид едә билмәдикләри үчүн нөгсанларына көз јумурлар вә һәмишә белә ҝафләтдә галмаға чалышырлар. Бах, беләләри Чәфәр Чаббарлыдан ағыллы-башлы өјрәнмәјә тәнбәллик едирләр. Тәләб етдикдә, онлар:

«Сиз бизə һəмишə Чаббарлыны көстərирсиниз, јорулмадыныздмы? Биз өзүмүз дə елə бир Чаббарлыјыг!»—демək истəјирлəр.

Драматуркијамыздакы нөгсанларын башлычасы сəнəткарлыгын, драматуржи техниканын, усталыгын зəиф олмасыдыр; əсəрləрин јүксəк вə һəтта орта мəдəни сəвијјəли тамашачылара фикрən вə һиссən аз гида вермəсидир. Көрүнүр ки, драматургларымызы «нəдən јазым» суалы «нечə јазым» суалындан даһа чох марагландырыр. Нəдən јазым? Нəдən јазым ки, һазыркы əсрə үјғун олсун, зəманə илə һəмаһəнк олсун, јеринə вə мəгамына дүшсүн, ја'ни актуал олсун? Сөз јох ки, белə дə дүшүнмək олар. Анчаг бунунла кифајətлəнмək, јалныз белə дүшүнүб мөвзу ахтармаг чох вахт јахшы нəтичə вермир.

Мə'лумдур ки, мөвзу һəјатдан доғур, мөвзуну јазычыја һəјат верир. Бөјүк јазычылар, өз дөврləринин оғлу олан сəнəткарлар һəмишə чох һəссас олмуш, һəјатын нəбзини тута билмиш вə өз зəманələринин ən зəрури һадисələрини əкс етдирмишлəр. Анчаг о адамларын хəјалында мөвзу о гəдəр бишмиш вə камала чатмышдыр ки, даһа онлар «нəдən јазым»ы јох (чүнки о өз-өзүнүндə һəлл едилмишдир) «нечə јазым»ы фикирləшмишлəр.

Бир дə унутмамалыдыр ки, јахшы əсəр һəмишə актуалдыр; актуал мөвзу исə пис əсəрə дə мөвзу ола биләр. Мөвзу ахтаран вə мөвзунун һөкмən актуал олмасы үчүн чалышанлар ишин икинчи чəһətини, сəнət чəһətини ја һеч дүшүнмүр вə ја өзləрини зəиф һесаб едəрək актуал мөвзунун үгдрətинə сығынырлар. Актуал мөвзу онлар үчүн, ејни заманда, сəнəткарлығы да мүəјјəн дəрəчədə əвəз едир.

Бə'зən белə дүшүнүрлəр: филан вə ја филан мөвзу букүн чох актуалдыр, ону əлдən вермək олмаз; ким бу мөвзудан тез јапышса, о газаначагдыр. Белə бир үсулла актуал мөвзу сечмəјин нəтичəси о олур ки, сəһнəмиздə көстəрилən əсəрləрин драматик мəзмуну мəһдудлашыр, сəһнədə инсан сəчијјələри, инсан фикир вə һиссləри əвəзинə ајры-ајры ичтимаи-ингилаби һадисələрин сөнүк сəһнə тəсвирини көрүрүк.

Актуаллыг мүвəггəтилик демək дејилдир. Актуаллыг јазычыја кизləнмək имканы верən бир пəрдə вə јахуд мүдафиə имканы верən бир галхан да дејилдир. Јазычы əсəри јаратдығы кими, онун мөвзусуну да өзү јаратмалыдыр. Мəкəр «Севил»ин мөвзусуну, «Од кəлини»нин мөвзусуну Чаббарлы өзү јаратмамышдырмы? Мəкəр «Ағылдан бəла» Грибоједовун өз мөвзусу дејилдими? Шекспир «Отелло» əсəринин. Гоголь «Мүфəттиш» əсəринин мөвзусуну башга əсəрləрдəн алмышлар; лакин ким дејə биләр ки, бунлар онларын өз мөвзусу дејилдир? Нə үчүн белə олур? Чүнки бу сəнəткарлар

əсил сəнət əсəрləри јаратмышлар, башгасынын јарада билмəдији, јаратмаға мүгтəдир олмадығы јеканə вə тəкраролунмаз əсəрləр јаратмышлар. Онлар бу əсəрləрдə дəрин бир мə'на, онлары нараһат едən бир мə'на ифадə етмишлəр.

Мөвзу идејадан ајры дејилдир. Биз бə'зən белə сөзləр ешидирик: «Филанкəс филан мөвзуну корламышдыр. Һалбуки ондан јахшы бир драм јаратмаг оларды». Тəəссүф ки, бу сөзлəр чох заман һəгигəтə үјғун олур. Демəли, мөвзу јазычыны дахилəн һəјəчанландырмырса, јазычынын ифадə етмəјə бир фикри, демəјə бир сөзү јохса, нə гəдəр көзəл мөвзу тапырса-тапсын фајдасы олмајачагдыр.

Мөвзу азлығындан шикајət етмəјə һаггымыз олмадығы һалда, әдəбијјатымызда бу саһədə мəһдудлуг һисс едилир. Драмларымызда јалныз һадисəлəр вə ситуасијалар (вəзијјətлəр) дејил, бə'зи сəчијјəлəр белə тəкрар олунур. Мисал үчүн мүһарибə дөврүндə јазылмыш икн əсəри алаг: «Вəфа» вə «Интизар».

Һəр икн əсəрдə тəгдирəлајиг чəһətлəр вардыр. Хүсусəн «Интизар» пјесинин психоложи бир драм олараг мүвəффəгијјətли чəһətləрини гејд етмишдик. Бурада исə мəним кəтирəчəјим мисаллар бу əсəрləрин əсас е'тибарилə нөгсанларына аид олачагдыр.

Орадакы тəкраргары көрən тамашачылар мараглы һадисələрлə долу олан һəјатымызда јазычыларын белə мəһдуд бир бучаг сечдикләринə тəəччүб едирлəр. Чəбһədə бөјүк гəһрəманлыг көстəрən капитан Бəһадырла («Вəфа») Ганбај («Интизар») аилə мүнасибəтləри нчəрисиндə чох ачыз бир вəзијјət алыр, чашыб галырлар. Онларын һəр икиси күчүр, əсəбиләшир, лə'нətлəр охујур. Һалбуки бунлар мə'нəн гүвəтли вə тəмиз адамлардыр. Онларын јүнкүл фикирли, худпəсənд вə бир аз да дөзүмсүз олмаларына инанмаг олмур; мүəллифлəр дə бизи буна инандыра билмирлəр. Əкəр инанмыш олсаг, о заман, тəсəввүр един ки, онлар нечə заваллы, алданмыш вə тəəссүфə лајиг бир вəзијјətдə галарлар.

Јахуд һəмин пјеслардəн башга гəһрəманлары, Интизарла Сүрəјјаны алаг. Мəкəр бу икн гыз бир-биринə охшамырмы? Һəр икиси өз севкисини кизли вə мүбһəм сахлајыр, јолдашыны гысганыр, һəр икиси бир гəдəр əсəби, ијнəли, һəр икиси тəкəббүрлү... Мүəллифлəр бу гыз гəһрəманлары һарада көрмүшлəр, һарадан алмышлар? Бунлар дөврүмүз үчүн нə гəдəр сəчијјəвидирлəр? Бир гəдəр фикирləшдикдə көрүрсən ки, бунлар һəјатдан дејил, китабдан кəлмишлəр, мүһакимə јолу илə јарадылмышлар. Бу гызларын һəр икисиндə Чаббарлынын Күлүшүндən бир əда вардыр; лакин Күлүшдəки үсјанкарлыг, зиддијјətləри кəскинləшдирмək, ијнəли вə кинајəли сөзləр тамамилə башга мə'нададыр. Күлүш һадисə-

ləpə kənardan bахыb effekt ахtarmыr, sүn'i pozalar qəbul etmir, o ən fədakar bir vətəndaş kimi, ən insanpərvər bir adam kimi Sevilin azad bir insan olmasына çalышыr. Kүlүş tip olmasa da, tamamlanmыш bir surətdir. O, həjatdan alынmышdыr, jeriндə və təbiидir. Sүrəjja ilə Интизар isə həjati dejil, mүhakimәvi və sүn'idirlər.

Drам əsərlərimizdə təkrar edilmәjən, başgasына bənzəmәjən jeni sәnijjәlәr azdыr. Bu azlar iчərisiндə Gəшəm Məmişov və Məшəди Gulamhүseјn («Məhəbbət»), Хасај («Bəfa»), Alхasbəj («Интизар») surətlərini gejd etmək olar.

Jaхud «Gaчar Nəbi» ilə «Gatыr Məmməd» pjesləriни alag. Mövzu e'tibarilə bu əsərlər bir-biriнə чox jaхыndыrlar. Hər iki gəhrəman hөkumətlə mүbarizə aparыr, hər ikisi joхsul kəndli kүtləsi tərəfiндən чыхыш edir. Hər iki əsərdə kəndlilər, jүzbaшылar, priставlar, gəhrəmanыn өz dəstəsiндən чыхan хainlər, hər ikisiндə gəhrəman gadынlar, sairə və sairə... vardыr. Sүlejman Rүstəmdən хejli sonra өz əsəriни jazan Sejnal Хəlil elə orijinal, elə jeni və tə'sirli draматik vəsijjət və sәnijjәlәr jaratmalы idi ki, өzүndən əvvəlkilərə oхшamasын. Amma indi bu əsərlər bir-biriнə o qədər oхшajыr ki, gəhrəmanlarын adlarыnы və bə'zi шəхsijjətlәri dəjişdiriб, bir əsəri o biriниn əvəziнə oјnamaг olar. Bu iki əsər өz үslubu, bədii səvijjəsi e'tibarilə də bir-biriнə jaхындыр. Kөrүnүr, məsələ heч də mövzuda dejil, əsas məsələ bədii характерlər jarada bilmәkdədir. Joхsa Gatыr Məmməd Gaчar Nəbijə nijə oхшasын və nijə onlarын hər ikisi хasijjət e'tibarilə, mə'nəvijjat və seһni səvijjə e'tibarilə bu qədər məhdud olsun?!

Drам əsəriндə gəhrəmanын үrəji və bejni danышdығы mə'nalы sөzlərdə, sөzlərin шe'rijjətiндə, səmimilijiндə ifadə olunur. Draматurgларымыз isə gəhrəmanын ağzыna elə sөzlər verirlər ki, onун mə'nəvi zənkinlijи dejil, əksinə, mə'nəvi və seһni joхsullуғу mejdana чыхыr.

Gatыr Məmmədin nишanlысы həbsdədir. Məmməd fikirlidir, чүnki Kүlчamalы хилас etmək үчүn hə qədər чалышmышsa, sə'jləri hədər ketmишdir. Bu zaman Хankiши ilə hagverdi шit-шit zarafat ediб bir-birini ələ salырlar... Bu jersiz və kobud zarafatlары ja Məmməd eшitməməli və ja e'tinasыz gaршыламалыдыr; чүnki onун үrəjiндən, neчə dejərlər, gara ganlar kedir. Belə bir dəgigədə kөrүn Məmməd zarafat edənlərə чidди bir əda ilə nə dejир:

Jaхшы zarafatdыr, jarашыr sizə,
Sөz də bir zinətdir үrəjiniзə...

Müəllиf, jəgin ki, burada өz gəhrəmanыnын ağzына ağыллы bir sөz, afoризm vermək istəmишdir; həgigətdə isə gəhrəmanын əhvəli-ruhijjəsinə zidd olan bəsijjət əmələ kəlmишdir. Hələ bu azdыr. Məmməd өzүnү karsыz adlandырыr, bu da, jəgin ki, dərin ruhi bir bөhran nətiчəsidir. Lakin bir az sonra Məmməd bu fikriндən tez əl чəkir və dejир:

Kəlin seјrə чыхag, ikiddə kərək,
Dostlar, bir bəхt ola, bir də ki, үrək!

Bүtүn bu ani dəjишmələr gəhrəmanын чox sətһi, dəmdəməki bir adam oldуғуna dəlalət edir. O, fikrən və hиssən kичilир, jүnkүllәшir. Biz onун həgigi үrəjini hисс etmирik.

Belə misallары uzatmag mүmkүndүr; buraja «Dumanlы Təbriz»dən və baшga əsərlərdən də misallar əlavə etmək olar. Orada da характer, səчijjə joхdur. Səttarханын adы var, amma draматik səчijjə joхdur. Səчijjə olmajan jerdə isə drам da joхdur.

Məhkəm draматik səчijjə үzəриндə чalышan joldaшlar vardыr. Məsələn, H. Mehdi səчijjə үzəриндə чox dүшүnүr, onун «Чaваншир» dramы чidди surətdə ишlənmиш bir əsərdir. Lakin mүkəmməl bir səчijjəjə malик adamын hər bir hərəkəti əsaslы və inandырычы olmalыdыr. Gəhrəman kefinə kələn шeji edə bilməz, kөrdүjү иш onун səчijjəsinə үjғun olmalыdыr. Bu гануна draматurglar həmишə rиajət etmirlər. Tamaшaчыja shiddətli surətdə tə'sir etmək үчүn, maraglы bir səһnə jaratmag үчүn onlar bə'zən səчijjənin ruhuna zidd olan hərəkətlərə jol verirlər. H. Mehdinin «Чaваншир» dramыnda Чaванширин хаin vəziri Səhrab Elчini atasына хəjanətdə ittiһam edir. Kirdman hөkmdarы Чaваншир өz oғlu Elчini өldүrdүrүr. Halbuki onун kətirdiji dəlilləр oғluny sevən bir ata үчүn аз və əsassыzdыr. Əsərin draматik kedишində Elчinin өldүrүlməsi bөjүk bir rol oјnamыr. Bu hadisə mүəllifə anчag dəhшətli bir səһnə jaratmag үчүn lazым olmушdur. Bu məsələ səһnə нөgtəji-nəzəриndən bir qədər effekt oјadырsa, səчijjə нөgtəji-nəzəриndən gəhrəman Чavaншiri хejli alчaldыr, opera gəhrəmanlarына («Shah Исmajыl») bənzədir. Bundan baшga saraјda үçjan baш verər-vermәz Чaваншир silahыny чыхarыb atыr və kəndə kedir. Bu hərəkət də bөjүk adamlara, idеja sahibi olan adamlara lajиg bir hərəkət dejилdir. Bүtүn bunlar Чavaншiri gəribə və anlaшылmaz bir шəklə salыr. Səчijjə zəifləjир, схematikləшir*.

* H. Mehdi драмыnын səһnə үчүn ишlədiji son вarmantында bu jerlərи хejli dəjишdirmишdir.—*M. A.*

Биз һеч дә сәчијјәләри мүстәгим, һамар вә зиддијјәтсиз бир јолла инкишаф етдирмәк тәрәфдары дејилик. Мүхтәлиф драматик вәзијјәтләрә дүшән сәчијјәви адам мүхтәлиф руһи һаллар кечирә биләр. Бу һаллар онун сәчијјәсини тә'јин етмәклә бәрабәр, она ујғун вә јарашан һаллар олмалыдыр. Бу һаллар бир-бириндә имтизаҹ едәрәк аҹдын бир сәчијјәјә чеврилмәлидир. Һалбуки Чаванширдә белә дејилдир. Чаваншир Надир шаһ вә Аслан шаһ дејилдир; о, вахт вә тач дүшкүнү дејилдир. Бәтән мәһәббәти онда оғул мәһәббәтиндән үстүндүр. Әкәр белә исә һеч инанмаг олмур ки, вәтән уғрунда өз севимли баласыны гәтл етдирән мәһкәм әгидәли бир вәтәнпәрвәр һеч бир мүгавимәт көстәрмәдән һакимијјәти бурахыб кәндә кетсин. Сиз дејә биләрсиниз ки, о, әсәрин сонунда јенә гајыдыр; онун гајыдачағыны анчаг мүәллиф билир, Чаваншир билмир. О кедәркән һәмишәлик кедир вә һәр шејдән әл чәкир.

Гәһрәманын сәчијјәси мүбаризәдә, тоггушмаларда тәзаһүр едир. Гәлб сәчијјәнин күзкүсүдүр. Мүәллиф о гәлби бизә көстәрмәлидир. Көлә Елхан Солмазы севир; һаким Алтунбај исә Солмазы онун әлиндән алмаг истәјир. Елхан әввәлчә Алтунбајла, сонра Әбү Үбејдлә вурушур; ахырда Солмазы да, гардашыны да өз бөјүк мәгсәдинә гурбан едир. Бүтүн бу ағыр мә'нәви вә чисмани әзаблардан сонра јорғун дүшән Елхан јенә дә бир инсан, бир һисс, гәлб мүчәссимәси кими јашајыр. О, дар ағачыны интихаб едир, «Јохдур аллаһ!»—дејәркән, ејни заманда үрәјинин ики бөјүк һиссини кизләјә билмир. О, гардашына дејир: «Дүнјада чох севдијим, арадығым ики адамым вар иди: бири о, бири сән! Лакин һәр икиси әлимдән алынды! Сәни Мәһәммәд алды, ону да сән!» Бу ики чүмләдә биз Елханын гәлбини охујуруг; онун дәрдли гәлбинә, бөјүк инсан гәлбинин сирләринә вагиф олуруг.

Гәһрәманлар өзләри дүшүнмәли вә тамашачылары дүшүнмәјә вадар етмәлидирләр. Тамашачы јалныз әјләнмәк дејил, дүшүнмәк дә истәјир. Гәһрәман тамашачылары өз фикирләри илә ашыламаса, өз һиссләринин тә'сири алтына салмаса, нә чүр ону марагландыра биләр? Бәс гәһрәман өзү дүшүнмәдикдә нечә олсун? Һамлет вә Крал Лир бизи дүшүндүрүрләр; чүнки онлар өзләри дә дүшүнүрләр. Крал Лирин тәлхәји дә дүшүнүр; амма бизим XX әсрин ингилабчысыны тәмсил едән гәһрәманымыз нә өзү дүшүнүр, нә дә бизи дүшүндүрүр.

Бәс онда бу гәһрәманлары тамашачылар нә үчүн курултулу алгышларла гаршылајырлар? Бунун сәбәби мә'лумдур. Бу алгышлары нә мүәллифин һесабына јазмаг олар, нә дә актјорун. Бу алгыш тамашачынын фантазијасына вә һәссаслығына аиддир; чүнки тамашачы сәһнәдәки гәһрәманы онсуз да таныјыр, ону ја китаблардан охујуб, ја һәјатда көрүб, јахшы таныјыр вә өз зәнкин тәсәввүрү илә мүәллифин схем халында вердији сурәти зәнкинләшдирир, тәкмилләшдирир, мүәллифин ахсаг јабыја миндирдији адамы тамашачы хәјалән Гырата миндирир вә өз хәјали гәһрәманыны алгышлајыр.

Гүввәтли вә реал инсан сәчијјәләри јарадаркән һәгигәтә ујғунлуг әсас шәртдир. Лакин һәјатдакы һәгигәтлә сәһнәдәки һәгигәт ејни шеј дејилдир. Һәјатда һәгиги вә инандырычы олан шеј сәһнәдә сүн'и көрүнә биләр. Бә'зән јазычы һәјатдан алдығы мараглы бир һадисәни сәһнәдә чанландырмаг истәркән ону сүн'иликдә тәгсирләндирирләр, «һадисә инандырычы дејил»—дејирләр. Бу нәдән әмәлә кәлир? Бу ондан әмәлә кәлир ки, мүәллиф һәјат һәгигәтини сәнәт һәгигәти дилинә чевирә билмәмишдир. Она сәнәт нөгтеји-нәзәриндән инандырычылыг верә билмәмишдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамлары чәбһәләрдә әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрмишләр; амма онлары ејни илә әдәбијјата, сәһнәјә көчүрмәк чәтин олур, сүн'и чыхыр, инандырмыр. Сәнәтин өз инандырычылыг дили вардыр. Онун өз һәгигәти вардыр. Шекспирин әсәрләриндә елә һадисә вә сәчијјәләр вардыр ки, садәчә һекајә етдикдә инанмаг чәтиндир; амма Шекспир бизи инандырыр. Шекспирин «III Ричард» тракедијасында белә бир јер вардыр: Глостер, VI Һенрихи дәфн едиб гајыдан Леди Анна илә јолда көрүшүр. Аннанын атасыны вә әрини өлдүрмүш Глостер өз ширин вә јағлы дили илә Аннанын гәлбини әлә алыр, она вурдуғу ағыр зәрбәләри унутдурур вә гадынын гәлбиндәки ниффрәти мәһәббәтә чевирир. Инанылмасы чох чәтин олан бу һадисәјә бөјүк сәнәткар бизи инандырыр; чүнки о, бизи бурада инсан психолокијасының дәринлији, мүрәккәблији вә мүхтәлифлији илә таныш едир. Бир тәрәфдән икиүзлүлүјүн ән мүәззәм бир сурәтини, о бири тәрәфдән исә һәр фәлакәти унутдуран гадын шөһрәтпәрәстлијинин үдрәтини ачыб көстәрир. Одур ки, сәнәтин үдрәти илә биз инанылмаз бир шеји инанырыг. Амма, мәсәлән, чох бәјәндијимиз «Интизар»да, һәтта ән јахшы һесаб етдијимиз Алхасбәјин өз оғлуну севинә-севинә мүһарибәјә көндәрмәсини бир гәдәр сүн'и һесаб сдирик; чүнки бурада мүәллифин сәнәти атанын сәчијјәсини бизә дахилән дејил, заһирән, руһән дејил, фикрән изаһ едир. Биз атанын гәлбини јох, гуру мүһакимәсини, мүлаһизәсини көрүрүк. Анчаг Ганбајын өлүм кағызы кәлдији заман Алхасбәјин гәлби санки бир илдырым шүасы ишығында ани олараг көрүнүр; «Белими сындырдын, оғул!»—дејә о, гәлбинин фәрјадыны ашкара чыхарыр. Зејниш дә дејир: «Даға да јериндән тәрпәнәрмиш!» Бу ики чүмлә бизә сәмими көрүн-

дүјү кими, сәчиҗәнин дә маһиҗәтини инандырычы бир шәклә салыр. Бу ики чүмләнин ишығында биз Алхасбәји даһа јахшы көрүрүк.

Бә'зиләринә елә кәлир ки, бәдии сурәтин инандырычы олмасы онун өз әслинә максимум дәрәчәдә охшамасындан асылыдыр; әсәр нә гәдәр әслинә чох охшаса, бир о гәдәр инандырычы вә сәнәткарана олар. Әлбәттә, бу, доғру дејилдир. Әкәр доғру олсајды, фотограф вә ја копјачы ән бөјүк сәнәткар оларды.

Характер, сәчиҗә инандырычы олмалыдыр. О, сүн'и сурәтдә ујдурулмадығы кими, һәјатдан да натуралистчәсинә копија едилмәмәлидир, сәнәтин өз инандырычылығы сәвиҗјәсинә галдырылмалыдыр.

Дејирләр ки, гәдим јунан рәссамы Зевксис о гәдәр маһир бир реалист имиш ки, онун чәкдији таблолар һәјатла бир еһиҗјәт тәшкил едирмиш. Онун ләвһәләриндәки үзүм салхымыны гушлар димдикләмәјә кәләрләрмиш. Һекел ифрат дәрәчәдә өз оријиналына бәнзәјән белә ләвһәни һәгиги сәнәт әсәри дејил, сеһрбазлыг вә фокус адландырыр. О дејир ки, һәјаты сәнәт әсәриндә әкс етдирәркән онун лүзумсуз натурал чизкиләриндән узаглашмаг, әшјанын анчаг мә'нәви хассәләрини вермәк, үмуми характерини зәбт етмәк лазымдыр. Һекелин фикирләриндә бир һәгигәт вардыр. Бу һәгигәти бүтүн бөјүк сәнәткарлар өз јарадычылыг тәчрүбәләриндә һисс етмәкдәдирләр. Иш—һәјата идеал дәрәчәдә бәнзәмәкдә дејил, әсәрдә тәблиғ едилән идејададыр. Иш—идејаны там бир шәкилдә ифадә едән әсас вә сәчиҗәви чизкиләри зәбт етмәкдәдир.

Бир гәдәр дәринә кетсәк, бу мәсәлә мөвзу илә дә әлагәдардыр. Мөвзу тапмагда Чаббарлыдан сонра чох да ирәли кетмәмишик дејәндә, мән биринчи нөвбәдә мүасир мөвзуда јазылан әсәрләри нәзәрдә тутурам. Чаббарлы ејни заманда көһнә мәктәбин нүмајәндәләриндән олдуғундан о, бә'зи сәнч совет јазычыларынын дүшдүјү хәтадан узаг иди (јалныз Азәрбајчан әдәбиҗјатында дејил, һәтта рус совет әдәбиҗјатында да ингилабын илк илләриндә тәсвир едилән јени совет адамларынын анчаг бир чәһәти, бир хүсусиҗјәти, бир рәнки нәзәрә чарпдырылырды ки, бу да онун синфи симасыны тә'јин едән әламәтләр иди, јени инсанын башга чәһәтләринә, руһунун башга хүсусиҗјәтләринә бир о гәдәр дә әһәмиҗјәт верилмирди). Чаббарлы тәсвир етдији јени инсаны синфи зәминдән ајырмыр вә ејни заманда онун зәнкин психоложи варлығыны, чәмиҗјәтә мүнасибәтини, руһән вә фикрән дәјишмәсини, чәтинликләр ичәрисиндән кечәрәк, јени кеҗфиҗјәтләр мәнимсәмәсини көстәрмәјә чалышырды.

Бүкүнүн адамларынын руһу әсасән алмазларын, јашларын, көләликдән азад олмуш севилләрин руһудур. Онлар бир дәгигә белә олса, динч отурмур, гурур, јарадыр, тәнгид едир, јанылыр, јыхылыр, галхырлар; онлар бој атыр, дәјишир вә јени мүбаризә үчүн гүввә вә тәчрүбә топлајырлар. Мәкәр бүкүн дә бизим әмәк чәбһәсиндә габагчыл олан фәһләләримизин, мүһәндисләримизин, елми ишчиләримизин, колхозчу кәнчләримизин, забитләримизин әсас вә сәчиҗјәви симасы бунларла тә'јин едилмирми? Мәкәр белә кәнчләримиз јалныз Алмазла вә Һәјатла битдими? Бәс онларын кичик гардаш вә бачыларыны биз нә үчүн сәһнәмиздә көрмүрүк? Нә үчүн онлар сәһнәмизә кәлиб бизи өз һәвәс вә јарадычылыг тәшәббүсләри илә һәрәкәтә кәтирмирләр?

Сиз мүһарибә дөврүндә јарадылмыш Күлјазы, Вәфаны вә Мәһәббәти көстәрә биләрсиниз. Бунларын варлығыны инкар етмәмәклә бәрабәр, бизи тамамилә тә'мин етдијини дә дејә билмәрик. Бу гәһрәманлар сәчиҗјә е'тибарилә зәиф вә солғундурлар.

Тәсәввүр един ки, Алмазын әри чәбһәјә кетмиш вә орада доғрудан да мәһв олмушдур. Вә јенә тәсәввүр един ки, кәндли гызы Јахшынын әри чәбһәјә кетдикдән сонра о, Күлјаз кими бир тәсәлли вә нимаҗә ахтармаға мәчбур олмушдур. Һачы Әһмәдә гаршы сәрт вә амансыз олан Алмаз, бу һәссас вә инсанпәрвәр гыз һеч гојардымы ки, Јахшы бир ан белә пис хәјаллара дүшсүн! Иш башындан ашдығы, һәр тәрәфдән дүшмәнлә әһатә олундуғу вә намусу карта гојулдуғу бир заманда да о, Јахшыја һәгиги дост әлини узадыб овундурмаздымы? Һәр һалда Күлјаз Алмаз дејилдир! Вәфа да Алмаз вә Күлүш дејилдир. Сәһнәмиздәки букүнкү гәһрәманларда мүбаризлик вә мә'нәви гүввә чатмыр. Һәјатда Алмазларын сајы артмышдыр, онларын характери зәнкинләшмишдир, сәһнәдә исә онлар хејли сејрәк көрүнүрләр. Ишарәләр вар, еһамлар вар, чизкиләр вар, амма типләр, тамамланмыш бәдии сурәтләр аздыр.

Јазычыларымыз һадисә вә әһвалат гурашдырмағы, интригалар јаратмағы аз-чох бачарырлар, бәдии сурәтә, характерә көлдикдә исә чәтинлик чәкирләр. Һалбуки бәдии әсәрин әсасында јалныз һадисәләр дејил, сурәтләр, характерләр дә дурмалыдыр вә дурмасы зәруридир. Характерләр бир-бириндә гаршы дуран чәбһәләрин, групларын вә шәхсиҗјәтләрин зиддиҗјәтли мәнафеҗиндә, мүбаризә вә тоггушмасында мејдана чыхыр.

Сон заманларда сәһнә әсәрләримиз ичәрисиндә зиддиҗјәтсиз вә бир гәдәр дә риторик әсәрләрин сајы артмышдыр. «Интизар» әсәрини истисна етмәк шәрти илә, мүсбәт гәһрәманларымызын гаршысында чидди манеәләр дурмур, он-

лар чətinliyə dүшmүr, əzab və əziyyət чəkmir, hеjifsilənmir, dүшүnчələrə dalmыr, kədərlənmir, rast kəldikləri fəlakəti yrəkdən jашamыrlar. Onlar tez və asan gələbə чalыr, чoxlu həkimanə sөzlər danыshыr, nəsihət edir və sadəlөvhүəsinə jүnkүl nikbinlik kөstərirlər.

Bə'zi draматurglarыmыz drамын spesifik ganunlarына əməl etmirlər. Halbuki sənə əsərində əsrlərdən bəri imtahandan чыхmыш elə ganunlar vardыr ki, onlarы sadəчə texniki чəhət hesab edib e'tinasыz burahmag olmaz.

Drам əsərində finalларын, hətta pauzaларын da bөyүk əhəmiyyəti vardыr. Pərdənin dүshməsi bir səyrət olmalыdыr. «Dumanlы Təbriz» pjesinin kompozisijasында belə bir nөgsan kөzə dəjir: hadisə pərdələrə elə bөlүnmүshdүr ki, hər pərdədən sonra əsəri bitmiш hesab etmək olur. Bu, ejni zamanda, sүжetsizliкdən doğan bir nөgsandыr. Əsərin bashlanmasы və inkishafы mүəjjən bir drамatik ganuna əsaslanmamышdыr. Bu sүжet və kompozisija səifliji jalnыz texniki məsələ dejildir. Bu səiflik təhrəmanларын tale və sөчijjələrindəki nəparkəndəliklə əlagədardыr. Mөhkəm, mөntigli, drамatik bir sүжet drамын skelетidir. Skelет mөhkəm oldugda onun үzərindəki əzələlər və əsəblər də mөhkəm durar.

Ən jахshы draматurgun mүgəddəs arzusu odur ki, onun əsəri sənədə чox jашasын. Biz dөvrүmүzүn hadisə və insanlarыny təsvir edirik; onlar bүkүnүn tələblərinə чavaб vermәlidirlər. Həjat isə sүr'ətlə inkishaf edir, tələblər də dəjishir və artыr. Bүkүn үчүn чanlы və səruri olan bir shej sabah вахты kечmiш və kөhnəlmiш hesab edilir. Bəs onda nечə etməli ki, jaratdыgымыз əsərlər və təhrəmanlar tez гочалыб sənədən kетməsinlər? Bах, burada bөyүk drам klassiklərinin təчrүbəsi bizə kөmək edir. Biz kөrүrүk ki, «Hamlet» kimi өz dөvrүnүn fəlsəfi fikrini, ичтимаи рүhуnу ifadə edən bir əsər 350 il bundan əvvəl үчүn jeni və səruri oldugу kimi, bүkүn də чanlы və səruridir. Shillerin «Don Karlos» əsəri 150 il bundan əvvəl oldugу kimi, bүkүn də jашajыr, Грибоjedovun «Ағылдан бəла», Ostrovskinin «Tufan» drамы da həmчinin.

Сөз jox ki, zaman hər sheji dəjishdirdiji kimi, hər bir əsəri, hətta гүvvətli əsəri də dəjishdirir. Əsərlərdəki real təfərrүat, jerli və mүasir kolorit, bə'zi məishət təfərrүatы silinir, вахты ilə чox mүasir səsləнən чanlы tiplər də dəjishir.

Demәli, əsil məsələ bədii сурәтlərin ifadə etdiji mə'na və fikirdə, fəlsəfi və sijasi dərinlikdədir. Insan gəlbinin elə sirləri vardыr ki, onlar əbədi və өlməzdir. Bөyүk ehtirasларда, bəшəri ehtirasларда bөyүk fikirlər, mə'nalar sахланмышдыр; insanlar dəjishir, lakin insanын gəlbi və fikri үчүn əbədi ganun olan mə'nalar az-чox dəjishsələr də, jenə bir mə'na олараг jашajырлар. O, nə үчүn jашajыр? Чүnki jeni ilə kөhnənin mүbarizəsi əbədidir. Hamlet nə үчүn jашajыр? Чүnki həjatын sirlərini dərk etmək, həjatda mə'naly bir iш kөrmək, insanlыг vəzifəsini jerinə jetirmək idejasы əbədidir.

Hələlик mүasir əsərlərimizdəki az-чox mүvəffəgijjətli səчijjələr belə үmumbəшəri səчijjələr səvijjəsinə galха bilmirlər. Məsələn, Mirzə Ibrahimovun Məmishov, Sabit Rəhmanын Kərəmов tiplərini alag. Bunларда bүkүnkү adamларын bir sыra mənfi səчijjəvi хүsүsijjəti əks edilmishdir. Anчag bu səчijjələr fikri dajazlыgы, səthilији ifadə etməkdən bашga bir mə'na dашымырлар. Biz bu adamлары sənədə kөrүrkən həjatda təsadүf etdijimiz bu və ja bашga biriси və ja onun bir хасијjəti jadымыza dүшүr, o adamын zavallыlыgына, miskinlijinə təəssүf edirik, ən jахshы halda ondan nifrət edirik. Bu adamын характери bizi dүшүndүrmүr, bizi gурадан mүəjjən həjatı və fəlsəfi nөtiчələr чыхarmaға məчbur etmir.

Шекспир bizə bir гысганч, bir jалтаг, хəсис və ja mүtəraddid adam kөstərərkən, onu dərin fəlsəfi bir jүksəklijə galdырыр. Biz jалтаглыгын, хəсислијин və ja гысганчлыгын mənfi хүsүsijjətlərini kөrmәklə bəraбər, onları doğурan шəраити və səbəbləri də kөrүrүk. Bizим гаршымызда гысганч və jалтаг adamын ehtiraslары, onu təhrik edən mə'nəvi gүvvə və səifliklər bүtүn mүrəkkəblији ilə чanланыр. Biz орада bir nөv həmin səчijjələrin dərin ичтиман mə'nasыny dərk edirik. Shekspirin jalnыz Hamleti, Magbeti dejil, Shejloku da bizi dүшүndүrүr. Jagosu da, Falstafы da dүшүndүrүr. Jalnыz əjləndirmək dejil, dүшүndүrmək və tərbijə etmək də lazымдыр. Təəssүf ki, bə'zi jазычыларымыз anчag əjləndirmәjə чalышырлар. Hətta mərsədləri və nijjətləri tərbijə etmək oldugу halda belə, jenə əjləndirmәjə чox fikir verirlər. Buny хүsүsən komedijalar haggында dejə biləрik.

Əlbəttə, komedija əjlənчəli, maraglы olmalыdыр. Anчag əjləndirmək də, maraг da bədii bir гида үчүn, fikrə, hissə bir shej vermək үчүndүr. «Ашналар» komedijasында Sabit Rəhmanын gajəsi, demək olar ki, чox kөzəldir. O, sosialist əmlakыny, halg malыny oғурлајанлары tənгид və rүsvaj etmək istəmишдир. Bахын, kөrүn bu oғурлар nечə вичдансыз, insanlыgы unутмуш, gəddar və jыртычы adamлардыр—demək istəmишдир. Lakin o өz vəzifəsinin jарысыны kөrmүш, o biri jарысыны isə jerinə jetirmәmишдир. O bizə oғурлары, onларын fырылдағыны kөstərmiш, bizи əjləndirmиш,

күлдүрмүш, нифрәт вә гәзәб һиссләримизә исә тохунмамышдыр.

Мүһарибәдән сонракы илк илләрдә дөвләтимизин вә халгымызын тахыл бөһраны кечирдији бир заманда алчаг вә вичдансыз адамлар тахылы оғурлајырлар, биз исә күлүрүк; оғрулар бизи гәзәбләндирмәк әвәзинә әјләндирирләр. Биз күлә-күлә дә театры тәрк едирик. Ағыллы тамашачы билир ки, әкәр доғрудан да, гурбановлар вә күлүмовлар оғрудурларса, демәли, онлар тахыл оғурларкән, бизим әскәрләримизин, ушаг евләриндәки јетимләрин боғазындан кәсирләр; демәли, онлар дөвләтимизин ән мүһүм тәсәррүфат-сијаси тәдбирләрини позурлар. Бурада күлмәли нә вардыр? Әкәр башымызы кәсмәјә һазырлашан чәллад комик исә вә өз гылынчыны итиләркән күлмәли ләтифәләр сөјләјирсә, бу, бизи нечә күлдүрүб әсил фәлакәти јадымыздан чыхара биләр?

Сөз күләшдирән адамлар е'тираз едиб дејә биләрләр ки, бәс сиз нә истәјирсиниз? Истәјирсиниз ки, биз оғрулара бахыб гәмкин олаг, ағлајаг? Јох! Биз мүтләг күлмәлијик. Анчаг нәјә вә нечә? Күлүш вар ки, анчаг додаг әзәләләримизи һәрәкәтә кәтирир; күлүш вар ки, бизим гәлбимизә вә бејнимизә тә'сир едир; күлүш вар ки, нәинки театр гапысына гәдәр, һәтта артистин бир репликасындан о бирисинә гәдәр белә өз тә'сирини давам етдирмир; күлүш вар ки, театрдан чыхдыгдан сонра да јадымыза дүшдүкдә билаихтијар күлүрүк; күлүш вар ки, бизи анчаг күлдүрүр вә күлүш вар ки, бизи дүшүнмәјә, тәәссүф етмәјә, һәјәчан кечирмәјә, өз ејбимизә кор олмамаға, хәчаләт чәкмәјә мәчбур едир.

Истәр тракедија олсун, истәрсә дә комедија—һәр икиси ајры-ајры васитәләрлә ејни мәгсәдә хидмәт едирләр: тамашачыны тәрбијә етмәк вә онун мә'нәви инкишафына хидмәт етмәк. Чидди комедија (мән Сабит Рәһманы чидди комедија мүәллифи һесаб едирәм) мә'налы күлүш васитәсилә бу мәгсәдә хидмәт етмәлидир. Онун күлүшү ислаһедичи, сарсыдычы, мә'налы олмалыдыр.

Әјләндирмәјә әсас вә һәлледичи бир јер вермәк, тәрбијә вә тә'сир чәһәтинә аз әһәмијјәт вермәк, әсәрдә чидди бир фикир галдырмамаг «Ашналар»ы јүнкүл бир водевилә чевирмишдир. Јарадычылыг мәсәләләринә һәср олунмуш мүшавирәләрдән бириндә Сәмәд Вурғун мә'на вә фәлсәфә мәсәләсини ирәли сүрәндә «Комедијада нә фәлсәфә?»—дејә она е'тираз етмишдиләр. Һәр бир әсәрдә—истәр тракедија олсун, истәр комедија, истәр поема олсун, истәр роман—мүтләг бир мә'на ифадә едилмәлидир; бизә ағыллы бир сөз демәлидир. «Ашналар» исә бу сөзү демир.

Бизим башга бир нөгсанымыз да вардыр. О да мә'на вә фәлсәфәни һәјатдан, чанлы бәдии сәчијјәләрдән ајырараг

мүчәррәд бир шәкилдә ифадә етмәкдир. Бу, бир нөв солчулуг хәстәлијидир. Биз дәрин мә'на, һәтта фәлсәфә тәрәфдарыјыг; лакин бу мә'на вә фәлсәфи фикир тәсвир етдијимиз һәјатдан, һадисәләрдән, инсан сәчијјәләриндән доғмалыдыр. Онларын чанлы вә тәбии еһтирасларында, ирадә вә һәјәчанларында тәзаһүр етмәлидир. Јохса, доғрудан да фәлсәфәчилик әдәбијјатымызда бир хәстәлик шәкли алмаға башлаја биләр.

Сәмәд Вурғунун «Вагиф» әсәри дәрин мә'налар, еһтираслар вә фикирләр драмыдыр. Бурада шаирин бөјүк идејалары бәдии вә шаиранә бир формада ифадә олунмушдур. «Инсан» драмында гојулан бөјүк идеја өзүнә белә бир бәдии ифадә тапа билмәмишдир. «Инсан» Сәмәд Вурғунун драматурҝи јарадычылығында мүасир мөвзуја доғру мүһүм бир аддымдыр. Шаирин бөјүк арзу вә гајәси әсәрин һәр бир сәтриндә һисс едилмәкдәдир. Совет адамларының мә'нәви зәнкинлијини, фикри үгдрәтини, јүксәк бәшәри әмәлләрини тәрәннүм едән шаирин хәјалы вә сәнәти охучуну во тамашачыны марагландырыр. Лакин шаир бу әсәрдә өз көзәл гајәсини чанлы инсан сәчијјәләриндә тәчәссүм етдирә билмәмишдир. Онун фикирләри даһа чох мүчәррәд мәфһумлар һалында ифадә едилмишдир. Биз шаирин һәр ишарәсинә бир мә'на вермәјә, ону баша дүшмәјә чалышырыг; лакин бунунла онун гәһрәманлары чанланмыр, схем олмагдан, шаирин фикрини ифадә едән декламатор олмагдан узаглаша билмирләр. Биз бу әсәри һәлә һүснүнә сон гәләм чәкилмәмиш мүчәссәм бир һејкәл кими, һәлә ичәрисинә рүһ дахил едилмәмиш көзәл бир инсан вүчуду кими тәсәввүр едирик.

Амма бир шеји дә е'тираф етмәлијик. Сәмәд Вурғун гүвәтли бир илһам саһиби олмагла бәрабәр, бөјүк мүтәфәккирдир. Онун көзәл хүсусијјәтләриндән бири дә фикрән диНч отурмамасы, јени јоллар ахтармасы, даим дүшүнмәсидир. «Инсан»ын нөгсанлары да шаир үчүн фајдасыз галмајачагдыр, о өз бөјүк фикирләрини көзәл формада ифадә етмәк үчүн јени вә мүвәффәгијјәтли бәдии васитәләр тапачагдыр.

Театрларымыза, хүсусән Кәнч Тамашачылар Театрына коммунист әхлагы тәрбијә едән, башга милләтләрә, јолдаша, ата вә анаја, мүәллимә, өзүндән бөјүјә һөрмәт, доғрулуг, сәдагәт, вәтән борчу, ата-ана борчу тәрбијә едән—бүтүн бунлары тамашачыларын руһуна бәдии, тә'сирли вә мә'налы бир шәкилдә ашылајан әсәрләр лазымдыр. Гуру моизә вә нәсиһәт едән резонјорлар јох, инандырычы, һәјәчанлы вә өз парлаг әмәлләри илә тамашачынын руһуну әлә алан, өз далынча апаран, јүксәлдән, ганадландыран чанлы гәһрәманлар лазымдыр.

Мөвзу түкәнмәздир. Бизи нәдән јазмаг мәсәләси илә бәрабәр, нечә јазмаг мәсәләси дә дүшүндүрмәлидир. *1946.*

МАКСИМ ГОРКИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

Рус халгының бөјүк оғлу Максим Горки там мә'насы илә бејнәлмиләл бир јазычыдыр. Ону дүнјанын бүтүн зәһмәткешләри таныјыр вә севирләр. Онун ады рус халгы үчүн олдуғу кими, Совет Иттифагынын бүтүн халглары үчүн әзиз вә гијмәтлидир. Максим Горки өз өлмәз бәдии әсәрләри, одлу мәгаләләри, кәскин вә мә'налы чыхышлары, азадлыг вә инсанијјәт уғрундакы гызгын фәалијјәти илә совет адамларының гәлбиндә әбәди бир мөвге тутмушдур.

Бунун сәбәби аjдындыр. Халг ичәрисиндән чыхан, өмрүнүн сон дәгигәсинә гәдәр халгдан ајрылмајан вә бүтүн һәјатыны халг сәадәтинә һәср едән бир адамы севмәмәк олармы? Јаратдығы парлаг бәдии сурәтләрлә азадлыг мүбаризәсинә хидмәт едән даһи бир јазычыны ким унуда биләр?

Һәр бир милләтин, һәр бир халгын таләји вә мүгәддәраты илә јахындан марагланан, зәһмәткеш инсанлара өз доғма оғлу кими бахан, онларын севинчини өз севинчи, кәдәрини исә өз кәдәри һесаб едән бөјүк Горки унудулмаздыр.

Максим Горки Азәрбајчан халгының бөјүк достудур. О, илк дәфә кечән әсрин 90-чы илләриндә Бакыја кәлмиш, капитализм шәраитиндә чалышан Бакы фәһләләринин ачыначаглы һәјаты илә таныш олмуш, гардаш Загафгазија халгларының бурада биркә ишләјиб, биркә јашадыгларыны көрмүшдү. Һәлә о заман јазычы Загафгазија зәһмәткешләринин үмуми бир мәнафе уғрунда мүбаризә апардыгларыны һисс етмишди. Сонралар инкилаби һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн чар һөкумәти гәсдән милли гырғынлар төрәтдикдә, М. Горки 1905-чи илдә «Гафгаз һадисәләри һаггында» адлы мәктубунда чар мүтләгијјәтинин вә Загафгазијадакы чар чәлладларының төрәтдији чинаjәтләрин әлејһинә чыхмышды. О јазмышды: «Мән Гафгазда олдуғум заман һәр јердә азәрбајчанлыларын вә ермәниләрин достчасына вә динч јашадыгларыны көрмүшдүм, онлар ушаг кими шән вә садә зарафатлар едир, охуjур вә күлүшүрдүләр. Һеч инанмаг олмаздыы ки, бу садә вә көзәл адамлар инди, онлары гызышдыран вә шәр гүввәләрин тә'сири алтында бир-бирләрини белә габа вә мүнасибәтсиз бир шәкилдә гырырлар»[1].

Максим Горки бу мәгаләдә бүтүн милләтләри «үмуми дүшмән» олан мүтләгијјәт вә капитализмлә мүбаризәјә чағырырды: «Бүтүн инсанлар—татарлар (азәрбајчанлылар), руслар, ермәниләр, јәһудиләр, полјаклар, финләр—һамы бир шеј истәjир—даһа јахшы јашамаг»[2].

Максим Горки зәһмәткеш инсанларын даһа јахшы јашамасы үчүн чалышан бир сәнәткар кими, бөјүк бир пролетар инсанпәрвәри кими Азәрбајчан халгының тарихиндә силинмәз изләр бурахмышдыр.

Габагчыл рус әдәбијјаты, рус инкилабчы-демократик фикри Азәрбајчан халгының ичтимаи фикир тарихиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Рус классик әдәбијјатының Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Белински, Чернышевски, Толстој вә Чехов кими бөјүк сималары Азәрбајчан әдәбијјатының инкишафына көмәк етмишләр. XIX әсрдә реалист нәсрин, сатиранын вә драматуркијанын тәрәггисиндә рус әдәбијјатының ролу бөјүкдүр. Максим Горкинин ады исә Азәрбајчан әдәбијјатының јени дөврү, әдәбијјатда сосиалист реализминин јаранмасы дөврү илә әлагәдардыр.

1905-чи илдән сонра Коммунист партијасының рәһбәрлији алтында мүбаризәјә гошулан Азәрбајчан халгы Максим Горкинин әсәрләри илә дә тәрбијәләнирди. Онун әсәрләри зүлмә дөзмәмәјә, мүбаризәјә чағырырды. Бу әсәрләр хүсуси мүлкијјәтә гаршы дәрин нифрәт ојандырырды.

Максим Горкинин әсәрләриндәки мүбариз рус фәһләләринин, зијалыларының симасында азәрбајчанлылар өзләрини көрүр, өз талеләрини дүшүнүрдүләр. Онун илк һекајәләриндә («Макар Чудра», «Ирәркил гары», «Шаһин нәғмәси», «Хан вә оғлу» вә с.) тәсвир олунан романтик-әфсанәви гәһрәманлар чәмијјәтдәки синфи мүнасибәтләри өјрәнмәк, халг күтләләринин синфи шүуруну тәрбијә етмәк е'тибарилә халгымыз үчүн јахшы бир мәктәб иди.

Бөјүк пролетар јазычысы әдәбијјат аләминә јени инсан сәчијјәләри, азадлыг севән, ирадәли, мәғрур шәхсијјәтләр, бәшәријјәтин јүксәк идеаллары уғрунда чалышан фәдакар инсан сифәтләри кәтирмишдир. Азәрбајчан охучуларына халг нағыллары, «Дәдә-Горгуд» дастанлары гәдәр хош кә-

[1] «Ранняя революц. публицистика», 1938, сәһ. 117.
[2] Јенә орада.

лән, онлара Низаминин вә Фүзулинин романтик гәһрәманларыны хатырладан бу гәһрәманларын бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вар иди. Буну Горки өзү дә билдијиндән, илк танышлыг үчүн өз һекајәләриндән азәрбајчанча «Гадын-ана» вә «Хан вә оғлу» һекајәләринин тәрчүмә олунмасыны мәсләһәт көрмүшдү.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда М. Горкинин бөјүк әсәрләрини тәрчүмә вә чап етдирмәк үчүн лазыми шәраит јох иди. Тәрәггипәрвәр зијалылар онун анчаг һәчмчә кичик әсәрләрини тәрчүмә вә нәшр етмәјә мүвәффәг олурдулар. 1912-чи илдә шаир Аббас Сәһһәт М. Горкинин «Һәјатын дибиндә» пјесиндән бир нәғмә (мәһбусун нәғмәсини) тәрчүмә етмишди. «Күн ки, сәһәрләр чыхар, ахшам батар...» мисрасы илә башланан бу нәғмә ингилабдан әввәл әсарәтдә јашајан Азәрбајчан халгынын әһвали-рүһијјәсинә үјғун иди. Садә вә бәдии бир диллә тәрчүмә олунмуш бу нәғмә дәфһал охучуларын диггәтини чәлб етмиш, дәрс китабларына дүшмүш, дилләр әзбәри олмушду.

Горкинин әсәрләри анчаг ингилабдан сонра Азәрбајчан дилинә кениш сурәтдә тәрчүмә едилмәјә башлады. Совет һакимијјәти илләриндә онун бир сыра мүһүм әсәрләри тәрчүмә едилмишдир. «Ана», «Ушаглыг», «Фома Гордејев», «Һәјатын дибиндә», «Мәним дарүлфүнунларым», «Ленин», «Артамановларын иши» вә башгалары кениш халг күтләләринин малы олмушдур. «Макар Чудра», «Изеркил гары», «Челкаш», «Архиб баба вә Љонка», «Шаһин нәғмәси», «Малва», «Фыртына гушу» кими романтик әсәрләри дәфәләрлә нәшр едилмиш, охучулар арасында мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Бу әсәрләрдән бир чохуну көркәмли Азәрбајчан јазычы вә шаирләри тәрчүмә етмишләр. Ә. Һагвердијев вә Ч. Чаббарлыдан сонра С. Вүрғун да әдибин әсәрләриндән тәрчүмә етмәјә башлады, онун «Гыз вә өлүм» поемасыны нәзмлә тәрчүмә етди.

«Һәјатын дибиндә» («Јурдсуз инсанлар») драмы узун илләр сәһнәмиздә тамашаја гојулмуш, әдибин: «Һәр шеј инсандыр! Вар олан анчаг инсандыр, башга нә варса, онун әлинин вә бејнинин мәһсулудур. Инсан! Бу сөздә бир гүрур вардыр. Инсана һөрмәт етмәк лазымдыр!»—сөзләри сәһнәмиздә гүввәтлә сәсләнмишдир.

Һәлә 1919-чу илдә М. Горкинин «Халга вә зијалылара доғру» мәгаләси коммунист «Һүммәт» партијасы тәрәфиндән тәрчүмә вә нәшр едилмиш, охучулар арасында кениш јајылмышды.

Азәрбајчан јазычылары М. Горкинин әсәрләрини тәрчүмә етмәклә бәрабәр, онун һәјат вә јарадычылығы һаггында бир сыра мәгаләләр јазмыш, әдибин кениш охучу күтләләри ичәрисиндә јајылмасына чалышмышлар. 1928-чи илдә М. Горки харичдән Советләр Иттифагына гајыдаркән Азәрбајчан әдәбијјатында бу бөјүк совет әдибинә мараг даһа да артмышды. Горкини чох севән әдибләримиздән Ә. Һагвердијев онун илк һекајәләриндән бир нечәсини тәрчүмә етмәклә, «Максим Горкинин һәјат вә јарадычылығы» сәрләвһәси илә («Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1928, № 5) бир мәгалә дә нәшр етдирмишди.

Бөјүк әдиб һаггында көркәмли совет јазычыларының мәгалә вә хатирәләри вардыр. Сәмәд Вурғун, Һ. Мећди, Мир Чәлал, С. Рүстәм, М. Ч. Чәфәров вә башгалары өз мәгалә вә гејдләриндә М. Горкинин сәнәткарлығындан, һуманизминдән, Азәрбајчан әдәбијјатына тә'сириндән бөјүк рүһ јүксәклији илә данышмагдадырлар. Горкијә һәср олунан бир чох әсәрләр ичәрисиндә М. Рәфилинин «Максим Горки» адлы китабчасы (1939) ајрыча гејд едилмәлидир.

М. Горкинин вәфаты бүтүн совет әдәбијјаты үчүн әвәзсиз бир итки олду. Азәрбајчан јазычылары бу иткини вә бөјүк устада олан мәһәббәтләрини өз әсәрләриндә ифадә етдиләр. С. Вурғун, Сүлејман Рүстәм, М. Рәһим, Ч. Хәндан вә башгалары она һәјәчанлы ше'рләр итһаф етмишләр.

М. Горки јалныз өз бәдии јарадычылығы илә дејил, ичтимаи фәалијјәти илә дә Азәрбајчан халгына јахын вә доғмадыр. О, Азәрбајчан халгының сијаси-мәдәни инкишафы илә јахындан марагланыр, һәмишә Бакыја көләркән халгын јашајышы илә таныш олур вә көрдүјү һәр бир наилијјәтә үрәкдән севинирди[1].

1928-чи илдә ахырынчы дәфә Бакыја көләркән Азәрбајчанда нефт сәнајеси, гадын азадлығы, маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндәки јүксәлиш әдибә чох тә'сир етмишди. Бакы Советинин ичласында чыхыш едән јазычы белә демишди: «Әкәр мәнә даһа чох таныш олан бир саһәни, әдәбијјат саһәсини көтүрсәк, демәк олар ки, бөшәријјәт тарихиндә елә бир дөвр олмамышдыр ки, мүнтәзәм мәктәб вә дарүлфүнун көрмәмиш, дүнән хыш вә дәскаһ далындан чыхмыш адамлар 8—10 ил әрзиндә белә көзәл бир әдәбијјат јаратсынлар... Сизин јаратмаг истәдијиниз мәдәнијјәт,—сиз бу мәдәнијјәти јарадачагсыныз, сиз артыг ону јаратмагдасыныз,—сизин ән јахшы инсани дүшүнчәләриниздә, үмидләринизин төчәссүмүдүр...»[2].

О, хүсусилә Азәрбајчан гадынларының мәдәнијјәтә доғру чәсарәтли јүрүшүнү алгышламышды: «Мән бурада азад

[1] М. Горки ингилабдан әввәл 1892-чи вә 1897-чи илләрдә Бакыја көлмишдир. Онун Азәрбајчан һаггындакы хатирәләри «Ики Азәрбајчан» ады илә («Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1929, № 3—4) нәшр едилмишдир.

[2] «Бакински рабочи» гәзети, 23 ијул 1928-чи ил.

олмуш гадынлар көрүрәм. 15—20 ил әввәл белә бир шеји тәсәввүр етмәк олардымы? Сиз күндәлик ишләрлә о гәдәр мәшғулсунуз ки, мүвәффәгијјәтләриниз лајиги илә гијмәтләндирә билмирсиниз...»[1].

Јени әлифбанын алты иллијинә һәср едилмиш ичласдакы нитгиндә дә М. Горки Азәрбајчан халгынын мәдәни гәләбәләрини гејд етмишди.

Үмумијјәтлә, халг јарадычылыгы илә чох марагланан М. Горки Азәрбајчан халгынын бәдии јарадычылыгы илә аз марагланмырды. Һәлә ингилабдан чох әввәл М. Горки «Гафгазда гачаглар» ады илә бир сыра рәвајәтләр јазыб топламыш вә нәшр етдирмишди. Бу гејдләр ичәрисиндә биз Азәрбајчанда мәшһур олан Гачаг Кәрәм вә Гачаг Нәби һаггында очерклә дә раст кәлирик. Гачаг Салават һаггындакы мә'луматы М. Горки он једди ил Шушада алверлә мәшғул олмуш Шамонин адлы Симбирск кәндлисинин дилиндән јазмышдыр[2]. Јазыб топладыгы халг рәвајәтләриндә әдиби халг ичәрисиндән чыхан гочаг, үсјанкар адамлар һаггындакы мә'лумат чох марагландырмышдыр.

Максим Горки халг әдәбијјатынын ән иччә вә мүхтәлиф хүсусијјәтләрини топлајыб өјрәнәркән, сосиалист мәдәнијјәтинин инкишафында һәмин милли мәдәнијјәтләрдән сәмәрәли сурәтдә истифадә етмәји дүшүнүрдү. 1934-чү илдә «Азәрбајчан колхозчусу» гәзетинин редактору Г. Мәммәдлијә көндәрдији мәктубда М. Горки гәзетин халг әдәбијјаты материалларыны топлајыб нәшр етдирмәси тәшәббүсүнү бәјәнир вә јазырды: «Чох көзәл оларды ки, иттифагымыза дахил олан һәр бир халгын әсәри иттифагын бүтүн халгларынын дилинә тәрчүмә олунсун. Белә олса, биз бир-биримизин милли-мәдәни хүсусијјәтини вә тәбиәтини даһа тез анлаја биләрик. Бу анлама исә, мә'лумдур ки, ваһид сосиалист мәдәнијјәтинин јаранмасы ишини сүр'әтләндирәр. Бу мәдәнијјәт—милләтләрин фәрди хүсусијјәтләрини позмадан, бүтүн дүнјаны јениләшдирәчәк ваһид, әзәмәтли вә мөһтәшәм бир сосиалист мәдәнијјәти олачагдыр»[3].

М. Горки совет әдәбијјатынын баниләриндән бири олараг, һәлә капитализм шәраитиндә совет мәдәнијјәтинин илк тәмәл дашларыны гојмушдур. Совет һакимијјәти шәраитиндә бир чох гардаш халгларын мөһкәм бир аиләдә бирликдә јашајыб јаратмасы, гаршылыглы әлагәдә олмасы совет мәдәнијјәтинин даһа сүр'әтлә вә сәмәрәли инкишафына көмәк етмәкдәдир. Совет халглары јени мәдәнијјәти јарадыркән ораја өз милли мәдәнијјәтләринин ән јахшы наилијјәтләрини дә дахил едирләр. М. Горки һәгиги сосиалист мәдәнијјәтиндә јени бир кејфијјәт кими әкс едәчәк милли мәдәнијјәтләрин өјрәнилмәсинә чох әһәмијјәт верирди. Бөјүк әдибин бу барәдәки фикирләри 1934-чү илдә совет јазычыларынын биринчи Үмумиттифаг гурултајында ајдын бир шәкилдә мејдана чыхды.

Гурултај өзү совет халгларынын шәкилчә милли, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтинин ән көзәл төзәһүрләриндән бири иди. М. Горки бир чох башга мүдрик төклифләри илә бәрабәр, бу гурултајда Москвада милләтләр театры јарадылмасы фикрини дә ортаја атмышды. Бу театрын вәзифә вә мәгсәди: совет халгларынын ән јахшы әсәрләрини тамашаја гојмаг, халглары бир-биринин әдәбијјаты илә таныш етмәк вә беләликлә дә ваһид совет әдәбијјатынын инкишафына көмәк етмәк иди. М. Горкинин бу фикри гурултајда бүтүн халгларын нүмајәндәләри тәрәфиндән алгышланмышды. Орада чыхыш едән Чәфәр Чаббарлы бу барәдә демишди: «Алексеј Максимович чох мараглы бир төклиф етди—Москвада милләтләр театры төшкил етмәк.

Бә'зи јолдашлар бу театрын төшкилини белә тәсәввүр едирләр ки, бураја милли труппалар гастрола кәләчәк вә өз әсәрләрини өз дилләриндә көстәрәчәкләр.

Мәнә елә кәлир ки, бу театрын өз хүсуси һеј'әти олса вә милли јазычыларын пјесләрини рус акгјорларынын иштиракы илә нүмајиш етдириб рус тамашачыларына милли республикаларын сәнәт вә мәдәнијјәти илә дәриндән таныш етсә, даһа јахшы олар»[1].

Сәмәд Вурғун да М. Горкинин һәмин гурултајдакы нитгләриндән алдыгы тәәссүратдан данышаркән гејд едир ки: «Бөјүк әдиб, Сүлејман Сталски һаггында: «Бу, XX әсрин һомеридир»—деди. Онун бу сөзләри чох сәмими гаршыланды. Бу сөз Горки гәлбинин, онун башга халглара олан мәһәббәтинин чанлы бир ифадәси иди. Јахуд: «Совет әдәбијјаты јалныз рус дилиндә јарадылан әдәбијјат дејил»—сөзләриниз елә бир садәлик вә дәринликлә деди ки, бу сөзләр гардаш халгларымызын бејнәлмиләл аиләсини үрәкдән алгышлајыр вә бөјүк совет әдәбијјатынын програмыны чызырды»[2].

Максим Горки јени әдәбијјатын, сосиалист әдәбијјатынын бөјүк бир нүмајәндәси кими дүнја әдәбијјатына үвәтли тә'сир етмишдир. О, зәһмәткешләрин, әмәјин, азадлыгын ән гызгын бир мүгәнниси иди. О, Русијада капитализмин һөкм-

[1] «Коммунист» гәзети, 24 ијул 1928-чи ил; «Ингилаб вә мәдәнијјәт» («Горки Бакыда» мәгаләси), 1928, № 8 (56).
[2] Н. Пиксанов. «Горький и фольклор», 2-е доп. изд., М., 1938.
[3] «Правда», 1934, № 346; «Әдәб. гәзети», 1934, № 8.

[1] Үмумиттифаг совет јазычылары гурултајынын стенографик һесабаты, 1934, сәһ., 476.
[2] «Әдәбијјат гәзети», март 1938, № 15.

ран олдуғу бир заманда әлинә гәләм аларкән әдәбиҹатын әсас вәзифәсини көләлиҹин јер үзүндән јох едилмәсинә, јер үзүндә азад бир аләм гурулмасына көмәк етмәкдә көрүрдү.

1905-чи илдә «Мешшанлыг һаггында гејдләр» адлы мәгаләсиндә М. Горки јазырды: «Һәјат мүбаризә демәкдир: ағалар һакимиҹјәт уғрунда, көләләр исә һакимиҹјәт зүлмүндән азад олмаг уғрунда мүбаризә апарырлар». Бу тарихи мүбаризәдә бөјүк инсанпәрвәр әдиб һәмишә зәһмәткешләрин тәрәфиндә дуран мүбариз јазычы олуб, бүтүн габагчыл зијалылары да бу јола чағырмышды. О, үзүнү «ағыллы вә намуслу гүввәләрә» тутараг демишди: «Халг диләнчилик вә чәһаләт ичәрисиндә јашајыр—һәјатымызын бүтүн бәдбәхтликләри дә буradан доғур. Бу елә бир фачиәдир ки, биз буна пассив тамашачылар кими баха билмәрик. Чүнки кеч-тез һәјат бизи бу фачиәдә әзаблы вә мәс'улиҹјәтли роллар ојнамаға мәчбур едәчәк... Өлкәнин сәадәти—халгын азадлығындадыр, анчаг онун гүввәси дөвләтин гара гүввәсини мәғлуб едә биләр... Азадлығын вә әдаләтин тәнтәнәси үчүн мүбаризә единиз, көзәллик бу тәнтәнәдәдир! Гој сизин һәјатыныз гәһрәманлыг дастаны олсун»[1].

Максим Горкинин һәјаты белә бир һәјат иди; о, һәгиги бир гәһрәманлыг дастаны иди. Онун һәјаты Азәрбајчан јазычылары үчүн дә бир мүбаризә нүмунәси иди. М. Горки јени сәнәтин, мүбариз реалист сәнәтин чарчысы иди. Азәрбајчан јазычыларыны өзүнә чәлб едән, она бир мүәллим кими бахмага тәшвиг едән дә әдибин јаратдығы бу јени, мүбариз реалист сәнәт иди.

1905-чи ил ингилабындан сонра әдәбиҹјатымызын гаршысында чидди ичтимаи мәсәләләр дурдуғу бир заманда, әдәбиҹјатдан ичтимаи һәјата чәсарәтлә мүдахилә етмәк тәләб олундугда Максим Горкијә мејл даһа да артмаға башлады. Мә'лумдур ки, бәдии әдәбиҹјатын вәзифәси мәсәләсиндә о заман әсасән ики чәрәјан мөвчуд иди. «Фүјузат» журналы әдәбиҹјатын вәзифәсини—инсанлары моизә вә нәсиһәт јолу илә «тәрбијә етмәкдә», исламиҹјәтин «мүғәддәс ән'әнәләрини еһја етмәкдә», зүлм вә тәзјигә гаршы мүбаризә апармајыб инсанлары үмуми бир «хошбәхтлиҹә» чағырмагда көрүрдү.

Бу, М. Горкинин тә'бири илә десәк, ән мурдар бир мешшанлыг иди, халга дүшмән олан, халғы көләлик руһунда тәрбијә едән, ингилабдан горхан бир синфин хәтти-һәрәкәти иди. «Молла Нәсрәддин» журналы исә моизә вә нәсиһәт јолу илә дејил, халғы кәскин тәнгид илә ајылтмаг тәрәфдары иди. О, әдәбиҹјатын бөјүк вәзифәсини һәр чүр зүлмә вә тәзјигә нүчум етмәкдә, ичтимаи јаралары көкүндән кәсмәкдә, халғын көзүнү ачыб, шүуруну ичтимаи мүбаризә үчүн тәшкил етмәкдә көрүрдү. Бу јол Максим Горкијә јахын иди. Чүнки «Молла Нәсрәддин» дә Максим Горки кими билирди: «Нә гәдәр ки, дүнјада аға илә нөкәр, амир илә мә'мур, варлы илә јохсул вар, үмуми хошбәхтлик мүмкүн дејилдир».

XX әср әдәбиҹјатымызын көркәмли сималарындан олан Сүлејман Сани Ахундов јазычыларымызын мәфкурәви-бәдии истигамәти үчүн сәчиҹјәви олан бир мәсәләјә тохунараг јазыр ки: «Кәнчлијимдә ики бөјүк сима тә'сири алтында хејли заман галдым. Бунлардан бири Л. Толстој, дикәри Максим Горки иди. Бу ики әдибин бири—Лев Толстој бәшәриҹјәтин ничатыны бүтүн варлығы илә аллаһа табе олмагда, онун әмрини јеринә јетирмәкдә, һәр зүлмә давам едиб, мүбаризә етмәмәкдә көрүб, динләрин вә'д етдији руһани сәадәтә үмид бағлајырды. Максим Горки исә мүбаризә тәрәфдары олуб, әмәкчиләри ингилаба чағырырды. Лев Толстојун аллаһпәрәстлиҗи руһуна ујмадығына көрә, кет-кедә ондан узаглашдым. 1905-чи ил ингилабы билмәррә мәни Толстојдан узаглашдырыб Максим Горкинин тутдуғу јола салды»[1].

Сүлејман Сани Ахундовун бу сөзләриндә дәрин бир мә'на вардыр. Доғрудан да, даһи рус јазычысы Л. Толстој өз гүдрәтли гәләми вә «шәрг руһлу» мәфкурәви истигамәти илә вахты илә Азәрбајчан зијалылары арасында бөјүк бир нүфуз газанмышды. Онун «Әввәлинчи шәрабчы», «Гарунәми вә ја аллаһамы итаәт етмәли», «Аллаһ һәгигәти билир, амма кеч ашкара чыхарыр» кими нәсиһәтамиз, моизәвари әсәрләри о заман даһа һәвәслә тәрчүмә олунур вә охунурду. «Фүјузат» журналы да Толстојун белә фикирләрини тәблиғ едирди. Лакин даһи сәнәткарын «зүлмә гаршы мүгавимәт көстәрмә» кими мәсләһәтләри, хүсусилә 1905-чи илдән сонра артыг демократик зијалылары тә'мин едә билмирди.

Сүлејман Сани Ахундовун сөзләри 1905-чи ил рус ингилабындан сонра Азәрбајчан јазычыларынын бир гисминдә әмәлә кәлән мәфкурәви инкишафын доғру истигамәт алдығыны вә бу ишдә Максим Горкинин бөјүк рол ојнадығыны сүбут етмәкдәдир.

Шәхсән Сүлејман Сани һәлә 1905-чи илдә јаздығы «Көвкәби-һүрријјәт» вә «Гонаглыг», даһа сонра «Ган булағы» вә «Гарача гыз» әсәрләрини М. Горкинин илк романтик һекајәләринә јахын бир үслубда јазмышды. Сүлејман Сәнинин илк һекајәләриндә әсас чәһәти—зәһмәткешләрә мәһәббәт, мүфтәхорлара исә нифрәт тәшкил етмәкдәдир. Мүәллиф һәмин дөвр ичтимаи һәјатында не'мәтләрини зәһмәткешләрә аид һесаб етдији бүтүн не'мәтләрини—дөғрулуғу, фәдакарлығы, кими, ән јахшы инсани сифәтләри—

[1] М. Горький «Несобранные лит.-крит. статьи», М., 1941, сәһ. 382.

[1] «Әдәбиҹјат газети», 23 ијун 1936, № 16.

нәчабәти дә онларда көрүр. Гајғысыз, худпәсәнд ағалары јазычы нифрәтлә гаршылајыр. М. Горкинин «Хан вә оғлу» илә Сүлејман Санинин «Ган булағы», «Архиб баба вә Љонка» илә «Гарача гыз» арасында руһи бир јахынлыг вардыр.

Абдулла Шаигин дә бә'зи һекајәләриндә М. Горки илә сәсләшән чәһәтләр тапмаг мүмкүндүр.

Һеч шүбһә јохдур ки, М. Горки һәр кәсдән даһа чох кәнч совет јазычыларына тә'сир етмишдир. Бунун да сәбәби ајдындыр. М. Горки совет әдәбијјатынын ән јахшы тәшкилатчыларындандыр. Кәнч совет јазычылары она бир мүәллим кими бахмагдадырлар. Азәрбајчан совет јазычылары көһнә һәјатын тәнгиди илә кифајәтләнмәјиб јени һәјатын ојанмасыны, инкишафыны тәрәннүм етмәк истәркән М. Горкидән өјрәнирләр. Бөјүк совет сәнәткарынын бәдии үсулунда, онун һәјата вә инсанлара мүнасибәтиндә дә јени чәһәтләр вардыр ки, кәнчлик онлардан мүтәәссир олмаја билмирди. Кәнч совет әдибләринин М. Горки һаггындакы фикрини јазычы М. Әнвәр өз хатирәсиндә белә ифадә етмишдир: «Мәним севдијим вә сонралар да севмәкдә давам етдијим илк әдиб о олду. Мәним әдәби зөвгүмдә, бәдии дујғуларымын инкишаф вә тәрбијәсиндә о, ән бөјүк бир јер тутду. Мән илк дәфә оларағ онун әсәрләриндә сәнәтин, сөзүн бөјүк гүввәсини һисс едиб сарсылдым. Та чочуглуг дөврүндән «Шаһин нәғмәси» мүәллифи әфсанәви бир гәһрәман кими хәјалымда чанланды вә мән бүтүн чочуглуг һәсрәтимлә ону көрмәк арзусуна дүшдүм... Она бахараг мән өзүмү сон дәрәчә бәхтијар һисс едирәм. Зира о, бизим бөјүк устадымыз вә мүәллимимиздир. Биз онунла ифтихар едирик. Мән онун сәтирләриндә өз, ајдын олмајан, мәни раһатсыз едән дујғу вә дүшүнчәләримин мәһтәшәм ифадәләринә раст кәләркән дәфәләрлә диксинирдим»[1].

М. Горки совет јазычыларыны өз ингилаби романтикасы илә, һәјата никбин бахышы, совет һуманизми илә өзүнә чәлб едирди. Һәлә ушаглыгдан «чәсурлара алғыш» дејән «Шаһин нәғмәси», фәдакар Данко вә ингилаб чарчысы олан «Фыртына гушу» руһунда тәрбијә алмыш кәнчләр сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини М. Горки реализми илә тәсвир етмәјә башлајырдылар.

Сосиалист реализминин классики олан Максим Горки хүсусилә Азәрбајчан совет нәсринин инкишафына күчлү тә'сир етмишдир. Насирләримиздән Ә. Әбүлһәсән, һ. Мећди, Мир Чәлал, М. Әнвәр, Ә. Илјас вә даһа кәнч нәсилдән Ј. Әзимзадә аз вә ја чох дәрәчәдә М. Горки ән'әнәләри әсасында јетишмиш, реализми романтика илә ганадландырмыш, сосиалист реализми јолу илә кетмишләр.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 21 ијун 1936-чы ил, № 16.

Сосиалист реализминә даһа јахшы јиҹәләнмәк, әдәбијјатда партијалылыг принсипини давам етдирмәк уғрундакы мүбаризәдә М. Горки Азәрбајчан совет әдәбијјаты үчүн бир нүмунә вә өрнәк олмушдур. Әдәбијјаты сосиализм гуручулуғунун, бүкүнкү сијасәтимизин, јүксәк мәфкурәви ишимизин ән фәал бир һиссәсинә чевирмәк саһәсиндә онун хидмәти чох бөјүкдүр. М. Горки совет халғынын гәләбәләриндән руһланан, совет адамларынын мадди вә мә'нәви харигәләрини бәдии әдәбијјатда әкс етдирмәклә јени сосиалист инсанының тәшәккүлүнү сүр'әтләндирмәјә чалышан бир сәнәткар иди.

М. Горки халг үдрәтинин тәнтәнәсиндән илһам алыр вә һәјата кечмәкдә олан бөјүк арзулары тәрәннүм едирди. Өлүмүндән бир ил әввәл 1935-чи илдә М. Горки «Ики бешиллик» һаггында бир китаб јазмаг фикрини ирәли сүрмүшдү («Правда» гәзети, 9 апрел 1935-чи ил). Бу китабын мәгсәди һаггында мүәллиф белә јазырды: «Бу китабын әсас мөвзусу— јени инсаны тәшкил едән сосиалист әмәји вә сосиалист әмәјини тәшкил едән јени инсан олмалыдыр». Һәлә ондан да әввәл, 1932-чи илдә М. Горки јазырды: «Биз икинчи бешилликдә өз наилијјәтләримизи кениш сурәтдә тәблиғ едиб көстәрмәклә јени сосиалист инсанының тәшәккүлүнү сүр'әтләндирә биләрик вә сүр'әтләндирмәлијик»[1].

М. Горки әдәбијјатымызда мүасир мөвзуја ән чох јер вә әһәмијјәт верән јазычылардан иди. Бунун үчүн дә о, һәјаты дәриндән өјрәнмәји, харигәләр јарадан совет халғының ишы илә, јарадычылыг үдрәти илә ајры-ајры фәрдләрин психолокијасы илә јахындан таныш олмағы тәләб едирди.

М. Горки әдәбијјатда ингилаби романтикаја, фантазијаја бөјүк јер верирди. О дејирди ки, биз бүкүнкү наилијјәтләримизин кәләчәк инкишафыны романтикләшдирмәлијик. Бүкүн һәлә рүшејм һалында олан, сабаһ исә мәһтәшәм бир варлыға чевриләчәк шејин романтикасыны јаратмалыјыг. Мүасир мөвзу совет јазычысынын әсас вә һәлледичи бир мөвзусудур. Көзәл инсан, көзәл әмәк, көзәл кәләчәк—М. Горкинин әсас мөвзусу иди, бунлары о, бүтүн совет әдәбијјатынын да әсас мөвзусу етмәјә чалышырды.

Бүтүн бу хүсусијјәтләри илә М. Горки инди дә үмумијјәтлә совет әдәбијјатына вә о чүмләдән Азәрбајчан совет әдәбијјатына көмәк етмәкдәдир.

Әдәбијјатын партијалылығы һаггындакы Ленин принсипини М. Горки бөјүк бир еһтирасла давам етдирирди. Горки әдәбијјаты сијасәтдән кәнар тәсәввүр белә етмирди. Әдәбијјат онун үчүн коммунизм уғрунда, бәшәријјәтин сәадәти уғрунда, капитализмин дармадағын едилмәси уғрунда гәһрә-

[1] «Известия» гәзети, 3 нојабр 1932-чи ил.

манлыг силаһы иди. О өз әсәрләриндә сосиализм өлкәсинин тарихи гәләбәләриндән данышаркән, бу гәләбәләри чүрүмәкдә олан капитализмин мәдәни вә игтисади дүшкүнлүјүнә гаршы гојур, совет адамларынын мә'нәви үстүнлүјүнү бөјүк бир ифтихар һисси илә көстәрирди.

Советләр өлкәсини, коммунизм идејаларыны чошгун бир еһтирасла севмәји, әдәбијјаты партијанын ән габагчыл мәфкурәви силаһы кими ишләтмәји Азәрбајҹан совет јазычылары Горкидән өјрәнирләр.

М. Горкинин тәмсил етдији әдәбијјат, совет әдәбијјаты јени типли бир әдәбијјатдыр. Бу әдәбијјат бәшәријјәтин мә'нәви инкишафында бөјүк бир дөвр тәшкил етмәкдәдир. Бу әдәбијјатын әсас принсипләрини инкишаф етдириб даһа јүксәк бир сәвијјәјә галдырмаг, һәр чүр мәфкурәсизлијә вахтында атәш ачыб совет әдәбијјатыны коммунизмин бајрагдары етмәк үчүн әдәбијјат саһәсиндә Горки ән'әнәләрини ардычыл сурәтдә давам етдирмәк лазымдыр. Азәрбајҹан совет јазычылары бу ән'әнәләрә тамамилә садигдирләр.

1947.

БӨЈҮК ХАЛГ СӘНӘТКАРЫ

Бир әдиб вә шаир, бир бәстәкар, рәссам, ичтимаи вә сијаси хадим үчүн халг тәрәфиндән севилмәкдән бөјүк бир сәадәт ола билмәз. Өз јарадычылығында халгын арзу вә әмәлләрини тәрәннүм едән, халгын хошбәхтлијинә, тәрәггисинә сәдагәтлә хидмәт едән сәнәткара өлүм јохдур. Бүтүн шүурлу һәјатыны Азәрбајҹан халгынын мә'нәви јүксәлишинә, мәдәни инкишафына сәрф едән гочаман бәстәкар Үзејир Һачыбәјов белә өлмәз сәнәткарлардандыр.

Үзејир Һачыбәјов һәгиги вә јүксәк мә'нада халг сәнәткарыдыр. Марксизм-ленинизм нәзәријјәси өјрәдир ки, һәгиги сәнәт — кениш әмәкчи халг күтләләри илә бағлы олан, өз садә вә ајдын дили, дәрин мә'насы илә халгын үрәјинә јол тапан, онун мә'нәвијјатынын күзкүсү олан, халгы јахшы һәјат вә мүбаризәјә руһландыран сәнәтдир. Үзејир Һачыбәјовун сәнәт әсәрләриндә мә'на дәринлији илә садәлик вә ајдынлыг елә бир мәһарәтлә бирләшмишдир ки, бу вәһдәт онун сәнәтинә ән надир бир хүсусијјәт вермишдир. Онун әсәрләриндәки мә'на дәринлији вә мә'на көзәллији бөјүк демократ вә реалист сәнәткарлара хас олан бир сифәтдир. Белә сәнәткарларын әсәрләри һәмишә чох бөјүк тәрбијәви рола малик олмушдур. Белә сәнәткарлар јүксәк мә'нада хәлги олдуглары һалда, ичәрисиндән чыхдыглары халгын шүуруну ифадә етдикләри һалда, һәмишә милли мәһдудијјәтдән узаг олмушлар, онларын гүдрәтли сәнәти бүтүн көзәллији вә инчәлији илә халгларын гәлбиндә сәсләнмишдир.

«Аршын мал алан» опереттасы ән милли бир әсәр олмагла бәрабәр, ән бејнәлмиләл бир әсәрдир. Чүнки бурада реализм вә демократизм, садәлик вә ајдынлыг, һәјат һәгигәти вә никбинлик, бир сөзлә, ән габагчыл инсани һиссләр вә фикирләр бирләшмишдир. Һәр чүр формализмдән узаг олан

«бу мусиги динләjичиjә нәчибләшдиричи бир тә'сир бағышлаjыр, инсан мә'нәвиjjатыны зәнкинләшдирир. Бу, хәлгилиjин әң көзәл әламәтләриндәндир.

Гырх ил бундан әввәл илк Азәрбаjчан операсы «Лејли вә Мәчнун»ун далысынча «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршид бану» операларыны jарадан бәстәкар өз илһамыны халг jарадычылығындан алмышды. Классик рус мусиги мәдәниjjәтинә чох көзәл бәләд олан, хүсусән Глинка вә Чаjковски кими даһи рус классикләриндән һәвәслә өjрәнән Һачыбәjов биринчи нөвбәдә халг jарадычылығыны өзүнә илһам мәнбәjи сечмишди. О, Азәрбаjчан милли мусиги мәдәниjjәтини чох мәһарәтлә инкишаф етдирмиш, түкәнмәз халг jарадычылығы хәзинәсинә хор бахмамышды; ejни заманда бөjүк сәнәткарлара хас олан бир чәсарәтлә jени јоллар ахтармыш, сәнәтдә мүһафизәкарлыға, милли мәһдудлуға да дүшмән олмушду.

Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабы халглара сиjаси азадлыг вердиjи кими, онларын мәдәни инкишафы үчүн дә кениш имканлар jаратды. Азад совет халглары формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәниjjәтләрини jаратмаға вә ону тарихдә мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәjә галдырмаға башладылар. Үзеjир Һачыбәjовун jарадычылығы jени вә парлаг бир дөврә кирди. Jарадычылығынын шаһ әсәри олан «Короғлу» операсыны о, Совет һакимиjjәти илләриндә jаратды.

«Короғлу» — даһиjанә јазылмыш классик бир операдыр. Бу әсәр Һачыбәjов jарадычылығынын ән jүксәк зирвәси олдуғу кими, Азәрбаjчан совет мусигисинин дә ән көркәмли наилиjjәтләриндән биридир. Милли мәдәниjjәтимизин ифтихары олан бу опера тәсадүфи олараг меjдана кәлмәмишдир, о, бөjүк реалист, демократ бәстәкарын мүтәмади сурәтдә иреликләjән, зәнкинләшән jарадычылыг jолунун гануни бир нәтиҹәсулудур. «Короғлу» формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәниjjәтин парлаг бир нүмунәсидир.

Үзеjир Һачыбәjов бу әсәри илә көстәрди ки, хәлгилик вә милли ән'әнә донмуш вә дәjишмәз бир кеjфиjjәт дејилдир. Халг инкишаф етдикчә, онун сиjаси вә мәдәни шүуру гүввәтләндикчә, мә'нәви тәләбләри вә зөвгү дә артыр вә дәjишир. «Короғлу» коммунизм уғрунда мүбаризә апаран Азәрбаjчан халгының бәдии фикринин ифадәсидир.

Он ил бундан әввәл Москвада Азәрбаjчан инчәсәнәти онкүнлүjүндә «Короғлу» операсынын хүсуси бир диггәт вә мәһәббәтлә гаршыланмасы буна ән jахшы сүбутдур. Мәһнм бәстәкар операның Москвада нечә көзәл тә'сир бағышламасындан ифтихар һисси илә данышырды.

«Короғлу» jүксәк совет мусиги сәнәти дилиндә јазылдығы үчүн ону Азәрбаjчан фәһләси вә колхозчусу чох jахшы баша дүшдүjү кими, башга гардаш халгларын фәһлә вә колхозчулары, зиjалылары вә мусигишүнаслары да баша дүшүр вә севә-севә динләjирләр.

Совет сәнәти ән күтләви бир сәнәтдир. Күтләвилик онун мә'на вә гиjмәтини азалтмыр, әксинә, даһа да артырыр. Чүнки бир сәнәт әсәри о заман һәгиги мә'нада күтләви ола биләр ки, орада долғун бир һәjат һәгигәти олсун, орада бөjүк һиссләр вә фикирләр тәрәннүм едилсин, онун садәлиjиндә бир дәринлик, мә'на дәринлиjиндә бир аjдынлыг олсун, о, фәрди, тәсадүфи һәjәчанлары дејил, бир халгын, чәмиjjәтин бөjүк гәлб чырпынтыларыны ифадә етсин.

Үзеjир Һачыбәjов совет мусиги сәнәтинин ән jахшы ән'әнәләриндә әсасланырды. Бөjүк бәстәкарын реализм, хәлгилик, идеjалылыг, садәлик ән'әнәләри кәнч совет бәстәкарлары үчүн нүмунә олмалыдыр. Унутмамалыjыг ки, халғын, кениш күтләләрин гәлбинә jол тапмаjан, халғын мә'нәви тәрәггисинә сәмәрәли сурәтдә тә'сир едә билмәjән сәнәт камил бир сәнәт дејилдир.

Үзеjир Һачыбәjовун мусиги халғын мәишәтинә дахил олмушдур. Бу мусигини халг севир, өзү үчүн ән көзәл не'мәт, бир мә'нәви гида һесаб едир. Халг тәрәфиндән дәрин бир мәһәббәтлә севилмәк, халғын гәлбиндә мөһтәшәм бир кашанә гурмаг үчүн халга jахын олмаг, онунла биркә чалышмаг, биркә jашамаг лазымдыр. Бунун үчүн һәгиги мә'нада вәтәндаш олмаг, jалныз бәстәкар дејил, фәал ичтимаи бир хадим дә олмаг лазымдыр.

Һачыбәjовун бөjүк халг бәстәкары олмасына онун мүһәррирлиjи, јазычылығы, мүәллимлиjи, алимлиjи аз көмәк етмәмишдир. О, маһир бир әдибдир, онун мәишәт тәсвирләри, ичтимаи сатирасы чох гүввәтлидир. Оперетталарындакы чанлы вә типик сурәтләр нә гәдәр реал вә тәбиидир. Jалныз өз халғының талеjи илә jахындан бағлы олан бир сәнәткар, өз халғының тәрәггисинә үрәкдән чалышан, онун дост вә душмәнләрини jахшы таныjан вә бунлара сојугганлыгла бахмаjан бир әдиб белә чүр'әтлә jаланчы гәзетчиләри, бошбоғаз зиjалылары, горхаг гочулары тәнгид едә биләр вә һәр чүр керилиjә, мәдәниjjәтсизлиjә нифрәт һисси ојада биләр.

Совет һакимиjjәти илләриндә Үзеjир Һачыбәjовун ичтимаи хидмәти даһа да кенишләнмишди. О, өлмәз опералар, кантаталар, маһнылар, маршлар вә һимнләр jаратмагла бәрабәр, республикада мусиги кадрлары һазырламагла чидди мәшғул олур, мусиги нәзәриjjәси вә тарихи саһәсиндә чалы-

шыр, дөвләт ишләриндә иштирак едирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә онун рәһбәрлији илә јарадылан маһнылар совет дөјүшчүләрини вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә едирди.

Мусигинин бөјүк естетик вә тәрбијәви ролуну јахшы баша дүшән бәстәкар даима сәнәт чәбһәсинин ön атәш хәттиндә дурур, халгдан узаглашанлара, формализмә вә модернизмә тәрәф мејл едәнләрә гаршы мүбаризә апарырды. Үзејир Һачыбәјов өз реалист сәнәти илә совет халгларының коммунизмә доғру јолуну ишыгландырмаға чалышырды.

Партијанын инчәсәнәт саһәсиндәки сијасәтинә садиг галан Һачыбәјов чох көзәл билирди ки, чүрүмәкдә олан бурҗуа сәнәти реализмә зидд олдуғу кими, һәјат һәгигәтинә дә јабанчыдыр. Буржуа сәнәтиндәки мәфкурәсизлик вә әһвалруһијјә дүшкүнлүјү модернизмә, формализмә вә антидемократизмә, сәнәтдә ојунбазлыға кәтириб чыхарыр. Совет инчәсәнәтинин јолу исә сосиалист реализми јолудур.

Совет мәдәнијјәтинин бир һиссәси олан совет мусигиси чохмилләтли совет халглары тәрәфиндән јарадылыр. Һәр бир халг совет мусиги халысына өз милли мусигисиндән јени-јени рәнкләр вурур, онун көзәллијини артырыр. Үзејир Һачыбәјовун өлмәз әсәрләри илә Азәрбајчан халгы да бөјүк совет мусигиси халысына өз солмаз рәнкләрини вурмушдур.

Үзејир Һачыбәјовун вәфаты Азәрбајчан халгы, хүсусилә совет сәнәти үчүн бөјүк вә әвәзолунмаз бир иткидир. Лакин биз онунла тәсәлли тапырыг ки, бөјүк халг сәнәткарының јетишдирдији онларла кәнч вә исте'дадлы бәстәкарын чохусу мүстәгил мусиги јарадычылығы саһәсинә атылмыш вә өз мүәллимләринин көзәл ән'әнәләрини давам етдирмәкдә, Азәрбајчан мусигиси сәнәтини јени гәләбәләрә доғру апармагдадырлар.

1948.

«МҮНАРИБӘ» РОМАНЫ һАГГЫНДА

Әбүлһәсән совет охучуларына өз роман вә һекајәләри илә чохдан танышдыр. Мүасир һәјатымызын јени һадисәләрини вә чанлы инсанларыны биз онун әсәрләриндә охумушуг. Әбүлһәсән јенилији јахшы дујан һәссас јазычыдыр. Онда инчә бир мүшаһидә бачарығы, һәјатымызын мүһүм чәһәтләрини, сәчијјәви хүсусијјәтләрини вахтында тутуб тәсвир етмәк габилијјәти вардыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, чәбһә шәраитиндә силаһла бәрабәр гәләми дә ијерә гојмајыб, ијаздығы һекајәләр буну бир даһа сүбут етди.

Әбүлһәсән Вәтән мүһарибәсиндә бир командир сифәти илә иштирак етмиш, Севастопол уғрунда кедән дөјүшләрдә олмуш, јараланмыш, бир сөзлә, мүһарибәнин ағырлыгларыны вә совет халгының вәтәнпәрвәрлик гүдрәтини өз көзләри илә көрмүш, шәхсән јашамышдыр. Иғтидарлы бир јазычы үчүн бу, зәнкин бир һәјат мәктәбидир. Одур ки, совет охучусу Әбүлһәсәнин јени бир роман үзәриндә ишләдијини биләндә чох севинмиш вә бөјүк бир үмидлә онун јени әсәрини көзләмәјә башламышдыр.

«Мүһарибә» ады илә мејдана чыхан бу романын биринчи һиссәси «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 1947-чи ил 5, 6 вә 7—8-чи нөмрәләриндә нәшр едилмишдир. Доғрудур, роман һәлә битмәмишдир, натамам әсәр һаггында исә данышмаг бир гәдәр вахтындан әввәл көрүнә биләр, лакин әсәрдә мүбаһисәјә сәбәб олан елә чәһәтләр вардыр ки, онлар һаггында индидән данышмаг даһа фајдалыдыр.

«Мүһарибә» романының јахшы чәһәтләри јох дејилдир. Роман илк сәһифәдән охучуну мүһарибәнин күндәлик һәјаты ичәрисинә дахил едир, чәбһәнин ади вә хырда һадисәләрини нәзәрдән гачырмыр, чәбһә һәјаты һаггында чанлы бир тә'сир ојандырыр. Мүәллиф романын чап олунан һиссәсиндә

азәрбајҹанлылардан ибарәт олан бир бөлүјүн һәјатыны тәсвир едир. Севастополун мүдафиәсиндә иштирак етмәк үчүн теплоходда Крыма јола дүшән бу бөлүклә биз һәлә кәмидә таныш олуруг. Јазычы бизи тәләсмәдән бу бөлүјүн командирләри, сијаси рәһбәри вә нәһајәт, әскәрләри илә таныш едир. Биз онларла бир сәнкәрә кирир, бир газмада һисли чырағын ишығында отурур, чај ичир, мәктуб јазыр, сөһбәт едир, онларла бирликдә мүһарибәнин мәһрумијјәтләрини һисс едирик. Охучунун көзү габағындан мүхтәлиф хасијјәтли инсанлар, бир-биринә зидд вәрдиш вә көрүш саһибләри кәлиб кечир, онлар һәјәчанланыр, зарафат едир, севинир, гүссәләнир, чәбһәнин сәрт шәраитиндә бәркијирләр. Севастополун мүдафиәси ана вәтәнин мүдафиәси рәмзи кими әскәрләри руһландырыр, бөјүк рус халгынын ән'әнәви гүдрәтини тәмсил едән бу тарихи шәһәр вә онун гадынлы-кишили, гочалычаванлы икид вә намуслу оғуллары Азәрбајҹан кәнчләрини илһама кәтирир, онларын вәтәнпәрвәрлик һиссини артырыр. Азәрбајҹан әскәрләри гәһрәман рус әскәрләри вә командирләри илә гардаш кими чијин-чијинә мүгәддәс ана торпағыны мүдафиә едирләр. Лакин бу чәһәтләр романын әсас бир нөгсанына кизләдә билмир. Бу нөгсан гара булуд кими бүтүн романа көлкә салыр.

Мүәллиф көстәрмәк истәмишдир ки, Азәрбајҹан бөлүјү мүһарибәнин кедишиндә тәчрүбәләнмиш, мөһкәмләнмиш вә бөјүк бир сынагдан чыхмышдыр. Бу, әлбәттә, пис нијјәт дејилдир. Чүнки Һитлер Алманијасы хәјанәткарлыгла вә гәфләтән вәтәнимизә басгын етдији үчүн мүһарибәнин биринчи дөврүндә совет вәтәндашлары дөјүш шәраитиндә өзләрини јенидән гурмаға мәчбур олмуш вә мүһарибә кедишиндә чох шеј өјрәнмиш вә тәчрүбәләнмишдиләр. Мүһарибә әскәрләримиз вә командирләримиз үчүн гәләбә фәннини тә'лим едән бир мәктәб олмушду. Бу мәктәби бәдии вә дүзкүн бир шәкилдә тәсвир етмәк совет романы үчүн мөвзу ола биләр вә олмалыдыр.

Лакин Әбүлһәсән өз романында бир азәрбајҹанлы бөлүјүнүн јаранмасыны вә онун мүһарибә кедишиндә инкишафыны тәсвир едәркән бөјүк бир сәһвә јол вермишдир. О, унутмушдур ки, бөлүкдәки азәрбајҹанлылар әксәријјәтлә Совет һакимијјәти илләриндә бөјүјүб баша чатмыш, сосиализм гуручулуғу илләриндә јетишмиш, коммунизм руһунда тәрбијә алмыш адамлардырлар. Онлар ағыр мүһарибә көрмәмиш олсалар да, совет халгына, совет торпағына садиг совет вәтәндашларыдырлар. Бу ајдын һәгигәти унутдуғу үчүндүр ки, Әбүлһәсәнин тәсвир етдији бөлүјүн нәфәрләри әксәријјәтлә

интизамсыз, сәлигәсиз вә һәтта бә'зиләри сијаси шүурдан мәһрум адамлар кими мејдана чыхмышлар. Онлар ордуја вә чәбһәјә көнүлсүз кәлирләр, өз гүввәләринә инанмырлар. Мүәллиф мүһарибәнин тәрбијәви тә'сирини һәддиндән артыг шиширтмәк вә мүһарибәјә кәлән интизамсыз, горхаг адамларын кәләчәкдә нечә дәјишиб вәтәнпәрвәр гәһрәманлара чевриләчәјини көстәрмәк истәдији үчүн белә јанлыш бир тәсвир үсулуна, һәгигәти тәһрифә кәтириб чыхаран бир үсула мүраҹиәт етмишдир. Буна көрә дә онун гәһрәманлары романын биринчи һиссәсиндә биртәрәфли вә мә'нәви чәһәтдән јохсул чыхмышдыр. Мүәллиф онларын совет вәтәндашларына хас олан јүксәк сијаси-мә'нәви симасыны, һәр шејдән әввәл вәтәнпәрвәрлик гүруруну, тәшкилатчылығыны көстәрә билмәмишдир.

Әсәр бу сөзләрлә башлајыр: «—Истәмирәм, мән бөлүк командири олмаг истәмирәм!». Бу сөзләри лејтенант Кәјан Һачыјев дејир. Чәбһәјә јола дүшән бир кәмидә кәнч бир совет командирinin ағзындан чыхан бу сөзләр чох пис сәсләнир вә тәәссүф ки, әсәрә тон верир.

Романын баш гәһрәманы олачаг Кәјан бөлүјү нә үчүн гәбул етмәк истәмир? Чүнки бөлүк ипә-сапа кәлән бөлүк дејилдир; чүнки о, азәрбајҹанлылардан ибарәтдир. Һачыјевин фикринчә «кәрәк бөлүјү тамам азәрбајҹанлы етмәјәдиләр. Бу сәһвдир!».

Сөз јох ки, үч ај әввәл совхоз директорлуғундан һәрби гуллуға алынмыш Кәјан Һачыјев чох јанылыр. Бәс мүәллиф нечә? О, нә фикирдәдир? Әсәри охујуб баша чыхана гәдәр охучунун хәјалында бу суал тез-тез тәкрарланыр вә чаваб тәләб едир. Тәәссүф ки, охучу буна ајдын бир чаваб ала билмир.

Бөлүјүн һәрби габилијјәтинә ән чох инанмајан командир Чума Иманзадәдир. Чума вахты илә хүсуси һәрбијјә мәктәби битирән, «јахшы атычы, јахшы сыра тә'лими билән, јахшы әскәр өјрәтмәји бачаран, баталјон вә алај командирлығының көзүндә олан бир командир иди». Сонралар исә өзүнү әфәллијә вуруб, «азәрбајҹанлыдан әскәр олмаз» фикри илә һәрби гуллугдан чыхыр. Вәтән мүһарибәси башланан кими ону ордуја чағырыб бөлүјә командир тә'јин едирләр. Чума Иманзадә бурада да өз чүрүк фикриндән әл чәкмир, «тәкчә азәрбајҹанлылары јығыб бир бөлүк дүзәлтмәк олмаз, онлар низам-интизам көрмәјибләр, дава еләмәјибләр...»—дејә, чәбһәдә дә позучулуг ишләрини давам етдирир. Доғрудур, бу «бәдбәхт нәзәријјә»дә нәһајәт Чума тәк галыр, һеч кәс она шәрик олмур, мүәллиф дә һәр аддымда Чуманын гаракөзлү-

jүndən, iззət-nəfsini itirmәsindən danышыb ony ifшa etmәjә чan atыr, lakin romanын birinчi hиssәsindә Azәrbajчan xalgына ifтira dejәn, өz xalgыny sevmәjәn, vәtәn mәhәbbәtinin nә oldugуnu bilmәjәn bu adam vә onun sәrsәrli fikirlәri lajiгi ilә ifшa vә tәngid edilmir.

Bunun sәbәbi nәdir? Bunun sәbәbi odur ki, Әbүlhәsәn Чumaja garшы gojmag istәdiji adamlarы bөjүk bir mәhәbbәtlә tәsvir edә bilmәmiшdir, bu gәhrәmanlarda bir чatышmamazlыg vardыr. Onlarыn hamысы mүharibә iшindә tәhrүbәsizdir, әn gabagda kedәnlәri belә tәrәddүd vә gәrarsыzlыg kөstәrirlәr. Hәmiшә janында kәklikotu vә ojmadәrәn kәzdirәn, baшыny buxara verәn vә daima asgыrdыgы үчүn bөlүkdә «Zүkam Әhәd» adы ilә шöhrәt tapan әskәr, «чanыny iшә vermәjәn» traktorчu Әli, «palтarashalban» adlanan «kичbәsәr» uzun Abbas vә rәsilчәsinә gorхag olan, bomba atыlarkәn kah stolun altына kirәn vә ja aғaчa dыrmaшan Gulam bir jana dursun, bөlүjүn komandirlәri vә sijaси rәhbәrlәri dә rәшadәt kөstәrmәkdәn uzagdыrlar.

Mүәllif өz mүsbәt gәhrәmanlarыny oxuчuja sevdirә bilmir. Onun gәribә bir үsulu vardыr: tez-tez өz gәhrәmanlarыnын kүja mә'nәvi alәmini aчыb kөstәrmәjә чalышaraг, onlarы bә'zi jersiz vә lazымsыz e'tiraflara mәчbur edir. Bu e'tiraflardan biri gorxu haggында dүшүnчәlәrdir. Mәsәlәn, bөlүk komandiri Kәjan Gulam Әskәrovun gorxudan ejbәчәrlәшmiш үzүnә bахdыgda өz-өzүnә dejir: «Demәk, mәn dә belә oluram. Bu mәnim simamdыr. Gorxu mәni dә bu шәklә salыr...».

Belә e'tiraflar insan sәчijjәlәrini tәsvir etmәk үчүn gәbul edilmiш bir үsul olmasajdы vә tez-tez tәkrar edilmәsәjdi, onlara tәfәrrүat vә kичik чizkiләr kими fikir vermәmәk dә olardы. Halbuki bu e'tiraflar onsuz da чox parlag olmajan sәчijjәlәrә mәnfi bir kejfijjәt kими daxil olur vә nәtiчә e'tibarilә belә psixiloжi «шәxsi tәhlil» sәrsәrdәn baшga bir шej vermir.

Әbүlhәsәnin Чumaja garшы gojmag istәdiji adamlarda kөzә чarpaчag hansы xүsүsijjәtlәr vardыr? Bөlүk komandirlijini Чumadan tәhvil alan Kәjan әmәli olaraг heч bir fәalijjәt kөstәrә bilmir. O, anчag әskәrlәri intizama dә'vәt etmәk үчүn onlarы beш dәgigәjә sojunub-kejinmәjә vә bomba atәши altында dajanmaға mәчbur edir vә bu xырda iшlәrlә өz vәzifәsini jerinә jetirmiш olur. Bunунla janaшы olaraг, o, bөlүk komandiri kими bir sыra bөjүk sәhvlәr burахыr: dүшmәn tәrәfindәn kөndәrilmiш Tәvәkkүl adlы bir чasusu joxlamadan bөlүjә gәbul edir, Salavat adlы bir

dүшmәn agenti bөlүkdә sәrbәstчәsinә kәzir, Gulam өz чamadanыny, әskәrlik biletini, mәktub vә шәkilләrini itirir, bu шejlәr dүшmәn әlinә keчir, gorxag Gulam Әskәrov чox gәribә bir шәkildә dүшmәn әlinә keчir vә jenә dә gәribә bir шәkildә oradan xilas olur (bөlүkdә heч kәs bu iшdәn xәbәr tutmur) vә nәhajәt, өzүnә heч bir e'timad gazandырmajan lovғa vә intizamsыz Чuma kөshfijjata kөndәrilir... Bөjүk hәrbi чәtinliklәrlә nәtiчәlәnәn bu xәtalar әsasәn Kәjanын әlindәn чыxыr.

Bөlүjүn sijasi rәhbәri Mәdәdov dүшmәnlә ilk toggушma zamany әskәrlәri intizama dә'vәt etmәk әvәzinә өzү intizamsыzlыg kөstәrir vә dүшmәn kүllәsinә hәdәf olur.

Nәhajәt, mүsbәt gәhrәmanlardan olan «Urүs Mahmүd»u alag. Bu goчag vә intizamlы kәnчdә jaxшы чizkiләr vardыr. Ony mүәllif daha чanlы bir gәhrәman kими galdыra bilәrdi. Lakin nәdәnsә Mahmүd da jarыmчыg vә sөnүk чыxmышdыr. Mahmүd чәbhәdә Lidija Xolmogorsева adlы goчag vә vәtәnpәrvәr bir rus gызына bәnd olur, gыsganчlыg hissi ilә tez-tez hirslәnir, gызын gardaшы komandir Xolmogorsevdәn ushagчasына kүsүr. Onun aшiglиji o dәrәчәjә чatыr ki, bu әhvalat әskәrlәrdә zarafat mөvzusu olur, hәtta komandirlәri narahat etmәjә baшlajыr. Kәjan e'tiraf edir ki, «mәn ondan (jә'ni Mahmuddan) axыr күnlәr bir az gorxурam. Kәdә xalis mәчnun kими kөzir».

Bүtүn bu misallardan aчыg-ajdын kөrүnүr ki, Әbүlhәsәn өz romanында Azәrbajчan xalgына ifтira jaғdыran xүsүsәnd Чumaja garшы gүdrәtli bir шәxsijjәt goja bilmәmiш, onun чүrүk nөzәrijjәsini alt-үst edәчәk intizamlы vә gүdrәtli bir dәstә чыxara bilmәmiшdir. Nә Kәjanы, nә Mahmүdu vә nә dә sijasi rәhbәr Mәdәdovu oxuчu үrәkdәn sevә bilmir, «bax bu, xalgымызын gәhrәmanlыg әn'әnәsini jaxшы әxs etdirir, bax bu, bizim gәhrәman oғullarымызын timsalыdыr!» — dejә bilmir.

Bunun sәbәbi Әbүlhәsәnin janlыш tәsvir үsulundadыr. Mүәllif unutmuшdur ki, bәdii әsәr hәjatын ajrы-ajrы xырda vә tәsadүfi чәhәtlәrini dejil, onun әsas, mүhүm чәhәtlәrini әxs etdirmәlidir. Hәjatымыз vә insanlarымыз үчүn sәчijjәvi olmajan xүsүsijjәtlәri үmumiләшdirmәjә чalышarkәn hәmiшә jazычы mүvәffәgijjәtsizlijә rast kәlәr. Mүәllif unutmuшdur ki, «Mүharibә» romanы bir komandirin xatirә dәftәri dejildir, o, tәkчә bir bөlүjүn tarixчәsi dә dejildir, nәhajәt bu, bәlkә dә mүәllifin jaxшы tanыdыgы filan vә filan tәчrүbәsiz vә ja intizamsыz Kәjanын vә ja Чumanын tәrчүmeji-halы da dejildir. «Mүharibә» romanы

Азәрбајҹан халгынын рус халгы вә бүтүн совет халглары илә бирликдә вәтән мүһарибәсиндә иштиракыны, онун јүксәк вәтәнпәрвәрлијини, гәһрәманлыгыны әкс етдирмәли олан бәдии бир әсәрдир. О, мүһарибә илләриндә Азәрбајҹан фәһләләри, колхозчулары вә зијалылары үчүн сәчијјәви олан фәдакарлыгы вә јүксәк мә'нәви-сијаси кејфијјәтләри үмумиләшдирмәлидир. Биз бу романы охујаркән орада онларча Совет Иттифагы Гәһрәманларымызы, јүзләр вә минләрлә рәшадәт вә игидлик көстәрмиш оғул вә гызларымызы, Хыдыр Мустафајевләри, Һүсејнбалалары, Зиба Гәнијевалары, онларын бәдии мүчәссәмәсини көрмәлијик. Буну романдан тәләб етмәјә охучунун һаггы вардыр.

Көстәрдијимиз нөгсанларына көрәдир ки, «Мүһарибә» романынын јахшы чәһәтләри дә көлкәдә галыр. Мүәллиф зәнкин материал ичәрисиндән әсас вә сәчијјәви чәһәтләри үмумиләшдирә билмәдији үчүн роман һәгигәти мүәјјән дәрәчәдә тәһриф едилмиш бир шәкилдә, әјри күзкүдә көстәрмишдир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәлијик ки, әкәр мүәллиф әсәр чап олунмамышдан габаг һәгиги јолдашлыг тәнгидинин көмәјиндән гачмасајды, бу нөгсанлары арадан галдыра биларди. Тәәссүф ки, белә тәнгиддән дејил, әсассыз тә'рифләрдән хошланан мүәллиф јаздыгларына тәнгиди јанаша билмәмиш вә әсәрини чап етдирмәјә тәләсмишдир.

Нәшр едилмәмиш вә охучуја чатмамыш бир әсәр һаггында вахтындан әввәл (бә'зән һәтта әсәри охумајанлар тәрәфиндән) сөјләнән вә јазылан тә'рифләрин чох вахт хејриндән чох зәрәри олур. «Мүһарибә» романыны мүсбәт бир һадисә кими нәшр едән «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы редактору Мәһди Һүсејн јолдаш инди охучуларын үмуми рә'ји тә'сири алтында мүәллифә «јолдашлыг мәсләһәти» верир («Әдәбијјат» гәзети, 12 јанвар 1948-чи ил), лакин өзүнүн дә әсәри тә'риф едәнләрдән бири олдуғу һаггында бир кәлмә дә олсун данышмыр. Э. Ағајевин «Әдәбијјат гәзети»ндә нәшр етдирдији мәгаләјә кәлинчә, демәлијик ки, бу мәгалә долашыг вә зиддијјәтли фикирләр јығынындан башга бир шеј дејилдир. Белә «хејирхаһлыг» һәгиги сәнәткарлары тә'мин едә билмәз. Әбүлһәсән исә камил бир сәнәткардыр. Она ән јахшы хејирхаһлыг — нөгсанларыны ачыг вә чәсарәтлә көстәрмәк јолу илә ола биләр.

1948.

СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Сосиалист реализминә әсасланан әдәбијјатымыз һәјатымызда гүдрәтли бир амилә чевирилмиш, совет адамларыны коммунизм руһунда тәрбијә едән јүксәк мәфкурәли бәдии әсәрләр, чанлы бәдии сурәтләр јаратмышдыр. Бөјүк бир тәләбкарлыгла јанашдығымыз заман белә сосиалист әдәбијјатымызын хәзинәсинә бир сыра дәјәрли әсәрләр дахил олдуғуну көрүрүк. Ч. Чаббарлынын «Севил», «Алмаз» вә «1905-чи илдә», Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмлары, М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романы, С. Рүстәмин «Јахшы јолдаш» поемасы вә бир сыра лирик ше'рләри, М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», С. Рәһимовун «Шамо», Һ. Мәһдинин «Абшерон», Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» романлары, М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә», Р. Рзанын «Ленин» поемалары кими әсәрләр әдәбијјатымызын сосиалист реализми әсасында әлдә етдији наилијјәтләрдир.

Сосиалист реализминә әсасланан совет әдәбијјаты В. И. Ленинин һәлә 1905-чи илдә хәбәр вердији сәвијјәјә чатмыш, үмумпролетар ишинин мүһүм бир һиссәси олмушдур. Чох кәнч олмасына бахмајараг, совет әдәбијјаты бүкүн бүтүн дүнјада ән идејалы вә ән ингилаби бир әдәбијјатдыр.

Сосиалист реализминин наилијјәтләри биринчи нөвбәдә сосиалист гуручулуғунун мүвәффәгијјәтләриндә бағлыдыр; чүнки о, бүтүн дүнјада ән мүтәрәгги бир синфин јаратдығы јени дүнјаја, сосиализм дүнјасына хидмәт едир. Сосиализм уғрунда кедән мүбаризәләр шәраитиндә бу реализм сәнәткардан һәјаты ингилаби инкишаф просесиндә, тарихән конкрет бир шәкилдә тәсвир етмәји тәләб едир. Бәдии тәсвирдәки дүзкүнлүк вә тарихи конкретлик совет адамларынын мәфкурәви инкишафына, коммунизм руһунда тәрбијәсинә көмәк етмәлидир. Буна көрә дә сосиалист реализми јазычыдан тәләб едир

ки, о, һәјатда баш верән јени һадисәләри бүтүн зәнкинлији илә, һәртәрәфли вә габагчыл елми-нәзәри сәвијјәдә дәрк етсин, һәр бир һадисәнин мә'насыны вә маһијјәтини гаврајыб бәдии сурәтләрдә әкс етдирсин.

Бүтүн бунларла бәрабәр, сосиалист реализми бөјүк һәјат, дәрин мә'на вә һиссләр сәнәти, кениш үмумиләшдирмәләр, сәнәткарлыгла јарадылмыш әсәрләр әдәбијјатыдыр. Анчаг совет әдәбијјатынын јүксәк мә'насыны баша дүшмәк истәмәјәнләр ону һәддиндән артыг практисизмдә, утилитарлыгда тәгсирләндирә биләрләр.

Совет әдәбијјатынын әсас гәһрәманы јүксәк мәгсәдләр уғрунда мүбаризә апаран јарадычы вә гуручу бир адамдыр. Буна көрә дә, истисмарчы чәмијјәтләрдә мүртәче әдәбијјатын гәһрәманы чаниләрдән, хәфијјәләрдән ибарәт олдуғу бир заманда, буржуа јазычылары мистика, бәдбинлик вә фәрдијјәтчилија гапылыб, декадентлик батаглығына дүшдүкләри бир вахтда совет јазычылары бәшәријјәти көләлик зәнчириндән хилас едән јолу ишыгландырыр, бөјүк тарихи мәсәләләри, ичтимаи дәјишикликләри әкс етдирирләр.

Доғрудур, мүасирлик совет јазычыларыны даһа чох марагландырыр, лакин сосиализм реализминдә, тәсвир едилән материал һәлледичи рол ојнамыр. Бурада әсас һәлледичи чәһәт партијалылыг мәсәләсидир, бәдии әсәрин коммунизм уғрундакы мүбаризәјә хидмәт етмәси мәсәләсидир. Совет јазычысы әсасән бүкүнүн һадисәләриндән вә адамларындан јаздығы кими, фәһлә синфинин мүбаризә тарихиндән, халғын дүнәнки габагчыл адамларындан, ингилаби һәрәкатдан, мүстәмләкә халгларынын империализмә гаршы апардығы мүбаризәләрдән дә јазыр вә јазмалыдыр. Әдәбијјатымызда јаранан ән јахшы тарихи әсәрләрин јүксәк бәдии вә мәфкурәви әһәмијјәтини инкар етмәк олармы?

Сосиалист реализми милли чәрчивәләрлә мәһдуд бир сәнәт үсулу дејилдир. О, өз тәбиәти е'тибарилә бејнәлмиләл бир сәнәтдир; пролетариатын дүнја ингилабы уғрунда апардығы мүбаризәдән рүһланан бир сәнәт үсулудур. Халғы галиб кәлмиш коммунизм әсасында үмумбәшәри мәдәнијјәтә доғру апаран Коммунист партијасы бизә өјрәдир ки, һәр бир милли мәдәнијјәти, һәр халғын мә'нәвә зәнкинлијини мејдана чыхармаг јолу илә кәләчәк үмумбәшәр мәдәнијјәтинә доғру кетмәк олар. Одур ки, совет әдәбијјаты ејни заманда һәр бир халғын өз әдәби ән'әнәләрини, әдәби ирсини дә е'тинасыз бурахмыр, ән мүтәрәгги демократик фикирләрдән, ән көзәл бәдии форма наилијјәтләриндән истифадә етмәји нәзәрдә тутур.

Совет әдәбијјаты чохмилләтли бир әдәбијјатдыр. Бу вәзијјәт онун чох зәнкин мәзмун вә формаја малик олмасыны тә'мин едән әсас шәртләрдән биридир. Совет халглары өз јарадычылыг тәчрүбәләриндә бир-бири илә јахындан әлагәдар олдугларындан онларын арасындакы мүтәгабил тә'сир совет әдәбијјатынын инкишафына көмәк едир, ону јени-јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирир.

Рус совет әдәбијјаты габагчыл бир әдәбијјат кими башга совет халгларынын әдәбијјатына вә о чүмләдән Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишафына тә'сир едир. Сосиалист реализминин јахшы нүмунәләрини јарадан рус совет јазычыларынын — Максим Горкинин, Мајаковскинин, Шолоховун, Фадејевин вә башгаларынын тәчрүбәләриндән, новаторлуғундан, јени форма ахтарышларындан јазычылар јарадычылыг јолу илә истифадә едирләр. Әдәби тәнгидимиз вә әдәбијјатшүнасларымыз бу мүтәрәгги вә нәчиб тә'сирин јолларыны да тәдгиг етмәлидирләр.

Сосиалист реализми үсулуну һәмишәлик тә'јин едилмиш, бүтүн хүсусијјәтләри илә өјрәнилмиш һазыр вә догматик бир шеј кими тәсәввүр етмәк олмаз. Совет естетикасынын ән мүһүм мәсәләләриндән бири олан сосиалист реализмини өјрәнмәк, тәдгиг вә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Тәәссүф ки, биз, совет әдәбијјатшүнаслары вә тәнгидчиләри үмумијјәтлә совет сәнәтинин нәзәри мәсәләләри илә аз мәшғул олдуғумуз кими, мүасир әдәбијјатын јарадычылыг нәзәријјәси илә дә аз мәшғул олуруг.

Сосиалист реализми јалныз бәдии јарадычылыг үсулу дејил, ејни заманда әдәби тәнгидин дә јарадычылыг үсулудур. Бу реализм уғрундакы мүбаризәдә бир сыра тәчрүбәләр әлдә едилмишдир. Бунлары тәдгиг етмәк, әдәбијјатымызда јаранан јени кејфијјәтләри елми сурәтдә тәһлил едиб үмумиләшдирмәк тәнгидимизин вәзифәсидир.

Мәсәлә орасындадыр ки, сосиалист реализми һаггында әдәбијјатымызда сон заманларда бир-бириnә зидд фикирләр мејдана чыхмышдыр. Бу фикирләр исә бә'зән јазычыларымызы чашдырмыш, онлары јарадычылыг тәчрүбәсиндә бир сыра јанлыш нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр. Бә'зи јазычылар өз јарадычылыгындакы мүвәффәгијјәтсизлији сосиалист реализминә вердикләри јанлыш тә'риф вә изаһла әсасландырмаға чалышмышлар. Тәнгидимиз исә әксәријјәтлә беләндырмаға чалышмышлар; һәрдәнбир мәшғул олдугда исә, өзү дә долашыг вә јанлыш фикирләр ирәли сүрүшдүр.

Совет әдәбиҹаты сосиализм гуруҹулуғу шәраитиндә бөј атыб ҹүксәлдиҹи кими, өз нәзәри вә фәлсәфи гидасыны да сосиализм гуран инсанларын габагчыл дүнјакөрүшүндән, марксизм-ленинизм нәзәриҹәсиндән алыр. Әдәбиҹатын партиҹалылығы һаггындакы Ленин принсипи совет естетикасынын вә һәмчинин сосиалист реализми үсулунун әсасы, чан дамарыдыр. Сосиалист реализмини «көһнә реализмдән» ајыран, ону бу вахта гәдәр мисли көрүнмәмиш, тамамилә јени бир јарадычылыг үсулу едән дә биринчи нөвбәдә бу партиҹалылыг принсипидир. Бу принсип әсасында инкишаф едән сосиалист реализми јазычынын һәјата бахышыны вә мәгсәдини ајдынлашдырыр, она көстәрир ки, һеч вахт битәрәф әдәбиҹат олмамышдыр вә ҹохдур, совет әдәбиҹаты галиб кәлмиш пролетариатын коммунизм идеҹаларына хидмәт етмәлидир. Бу реализм ичтимаи һәјатын ән мүһүм чәһәтләрини, совет гурулушунун мүһүм һадисәләрини вахтында көрмәкдә вә дүзкүн тәсвир етмәкдә јазычыҹа көмәк едир, ону коммунизм идеҹаларыны уғрундакы мүбаризәнин өн атәш хәттинә чәкир.

В. И. Ленин «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсүдүр» адлы мәгаләсиндә ҹазыр: «Гаршымызда һәгигәтән бөүүк бир сәнәткар дурурса, о өз әсәрләриндә ингилабын мүһүм чәһәтләриндән һеч олмаса бә'зиләрини әкс етдирмәли иди»[1]. Ленин һәјатын мүһүм, әсас вә сәчиҹәви һадисәләрини тәсвир етмәји тәләб едир. Бу тәләб совет јазычысына даһа чох аиддир.

Ичтимаи һәјатын мүһүм чәһәтләри, сәчиҹәви һадисәләри нә чүр тә'јин едилир? Мәсәлән, бә'зи јолдашлар дејирләр ки, Алмаз («Алмаз» пјесинин гәһрәманы) бир азәрбајчанлы гызы кими сәчиҹәви дејилдир, чүнки Чаббарлынын тәсвир етдиҹи дөврдә кәндә Алмаз кими көһнәликлә белә амансызчасына мүбаризә апаран дөјүшкән, горхмаз бир азәрбајчанлы гызы олмамышдыр, мүәллиф ону уҹдурмушдур; Рүхсарә («Сачлы» романынын гәһрәманы) исә уҹдурулмамышдыр, чүнки белә тәчрүбәсиз вә утанчаг гызлара һәр аддымда инди дә раст кәлмәк олур.

Бу мәсәлә сосиалист реализми үсулунун принсипләри илә сых сурәтдә әлагәдар олан бир мәсәләдир.

Сәчиҹәвилик нәдир? — суалы илә реализм классикләриндә, XIX әсрин тәнгиди реалистләриндә, мәсәлән, Гончарова мүрачиәт етсәк, о дејәчәкдир ки, сәчиҹәви сурәт вә јахуд һадисә ичтимаи һәјатда ајдын вә мөһкәм бир шәкил алмыш, дәфәләрлә тәкрар едилмиш бир сурәт вә ја һадисәдир. Мүәјјән бир һадисә вә характер һәјатда јетишмәмишсә, камилләшмәмишсә, һәр кәсин мүшаһидә едә биләчәји ади бир һал олмамышса, ону сәчиҹәви бир һадисә һесаб етмәк олмаз.

Сөз јох ки, сосиалист реализми јолу илә кедән бир сәнәткар мәсәләјә белә баха билмәз. Совет јазычысы һәр шеҹдән әввәл ҹенилик ашығыдыр; о, ҹенилији даһа јахшы көрүр вә һисс едир, ҹенилијин инкишаф тенденсиҹасыны дәрк едир, онун гануниҹјәтини билир.

Һәјаты ингилаби һәрәкәтдә тәсвир едән совет јазычысы сәчиҹәвилији көһнә мә'нада баша дүшмәдиҹи кими, јалныз типләрин сәчиҹәвилији илә дә кифајәтләнә билмәз. Ону ејни заманда ичтимаи һәјатын инкишаф тенденсиҹасындакы сәчиҹәвилик дә марагландырмалыдыр; ҹә'ни совет јазычысы анчаг ајры-ајры сәчиҹәви сурәтләрин инкишафыны дејил, бир дә үмуми шәраитин сәчиҹәвилијини тәсвир етмәлидир.

Совет јазычысы һәјатда доғулан вә өлән гүввәләрин инкишаф гануниҹјәтини өз ҹарадычылыг үсулунун әсас амилләриндән бири еһә билмишсә, о заман Алмаз сурәтинин сәчиҹәвилијини шүбһә алтына ала билмәз. Нәҹә көрә? Она көрә ки, Алмаз доғулан вә бөүүҹән бир гүввәдир. О, Чаббарлынын тәсвир етдиҹи дөврдә бир гәдәр зәиф вә сајча аз олса да, күндән-күнә бөүүҹүр, гүввәтләнир вә сабаһ галиб кәләчәкдир. Алмаз, Севил вә һәјат сурәтләриндә јазычылар ичтимаи һәјатын ингилаби тенденсиҹасыны, ичтимаи инкишафын сәчиҹәсини доғру әкс етдирмишләр. Демәли, онлар сосиалист реализми нөгтеји-нәзәриндән сәчиҹәви сурәтләр ҹаратмышлар. Бу сурәтләрин чох ҹүксәк бәдии тәрбиҹәви ролу олмушдур. Совет адамларынын көһнәликлә мүбаризәсини сүр'әтләндирмәкдә, јени кеҹиҹиҹәтләрлә зәнкинләшдирмәкдә бу бәдии сурәтләр аз иш көрмәмишдир.

Әкәр Ч. Чаббарлы вә ја Мирзә Ибраһимов Алмаз вә Һәјат кими зиҹалы сурәтләр дејил, колхозчу гадын сурәтләри тәсвир етмиш вә орада бу гадынларын коллектив тәсәррүфат саһәсиндәки әмәк гәһрәманлыгларыны көстәрмиш олсаҹдылар, о заман бу гадын сурәтләри дә бизә гејри-сәчиҹәви көрүнә биләрди. Һалбуки әсил һәгигәтдә онлар Азәрбајчан гадынларынын коллектив әмәк чәбһәсиндәки фәалиҹјәтини, онларын он ил сонра күтләви бир шәкил алан сосиалист әмәҹинә јени мүнасибәтинин инкишаф тенденсиҹасыны әкс етдирдикләри үчүн, һеч шүбһәсиз, сәчиҹәви олачагдылар.

Јахуд Әбүлһәсән «Јохушлар» романындакы Гумру симасында бүкүнүн Шамама Һәсәновасыны, Мећди Һүсејн «Даш-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 200.

гын» повестиндəки Маһирə симасында букүнүн Зиба Гəниjевасыны бəдии бир инандырычылыгла əкс етдирə билсəjди, о заман бу типлəр бə'зиляринə гejри-сəчиjjəви көрүнсə дə, һəгигəтдə дөврүмүзүн jени адамларыны тəмсил едəн чанлы типлəр олачагды.

Бу тəсвир үсулуну нə адландырмаг олар? Бу, сосиалист реализминə зиддирми? Əлбəттə, зидд дејилдир. Бу, даими сурəтдə ирəлиjə һəрəкəт едəн һəjаты ингилаби просесдə тəсвир етмək үсулудур.

Сосиалист реализминдəки тəсдигедичи вə тəнгидедичи чəһəтлəр дə бу əсас мəсəлə илə əлагəдардыр. Əкəр jазычы ичтимаи инкишафын ганунаујғунлуғуну, онун əсас вə һəллedичи тенденсиjасыны дəриндən өjрəнмишсə, əкəр jазычы һəjаты ингилаби инкишафда гələмə ала билмишсə, əкəр о, көтүрдүjү мөвзуну гəлиб кəлəн коммунизм идеjалары илə, партиjанын сиjасəти илə руһландыра билмишсə, о заман онун сосиалист реализминə саһиб олачағына һеч бир шүбһə jохдур; чүнки jазычы ичтимаи һəjатын инкишафындакы ганунаујғунлуға нə гəдəр дəриндən бələд оларса, бир о гəдəр онун реализми чанлы, тəнгиди гүввəтли, романтикасы да тə'сирли олар.

Партиja өз гəрарларында көстəрир ки, бə'зи jазычыларымызын əсəрləриндə «тəнгиди реализмə jол верилир вə совет һəjаты дүзкүн тəсвир едилмир». Бу, тамамилə доғрудур. Көһнə реализмдəн пис истифадə олунан jердə совет һəjатыны тəһриф едилмəси тəбиидир. Нə үчүн? Нə үчүн тəнгиди реализм үсулундан истифадə едəн Л. Н. Толстоj, М. Ф. Ахундов һəjаты тəһриф етмирдиләр, амма совет jазычылары тəһриф етмиш олурлар? Бунун сəбəби һəр шеjдəн əввəл ондадыр ки, классикləрин истифадə етдикləри вə өз вахтларында ən jүксəк бир сəвиjjəjə галдырдыглары (мəсəлən, Толстоjун jарадычылығында) тəнгиди реализм букүн, сосиализм гурулушу дөврүндə артыг чохдан кечилмиш бир мəрһələдир. Бу реализм артыг нəинки совет естетикасынын jүксəк тələбləринə чаваб верə билмир, һəтта о, совет естетикасынын инкишафына бə'зəн (бачарыгла истифадə едилмədикдə) мане дə олур.

Классик реализмин нөгсанларындан данышаркəн, һамымыз тəсдиг едирик ки, о реализм һəjатда инкишаф едəн мүсбəт һадисələри, мүсбəт гəһрəманлары jахшы тəсвир едə билмирди. Нə үчүн тəсвир едə билмирди? Она көрə ки, тəнгиди реализм jазычыдан əсас е'тибəрилə «мүһакимə етмəjи», тəнгид етмəjи, һəjат һаггында иттиһамнамə чыхармағы тələб едирди. Она көрə ки, биз орада анчаг «һəjат белə олмамалыдыр, бу писдир, бу рəзалəтдир» сөзləрини ешидирик. Көһнə тəнгиди реализмин голлары гүввəтли олса да, ганадлары зəиф иди; арзусу бөjүк олса да, имканы кичик иди.

Сосиализм дөврүнүн jазычысы исə һəjаты jалныз тəнгид етмəклə, «бу писдир, бу белə олмамалыдыр», — демəклə кифаjətlənə билмəз. Сосиалист реализминə риаjət едəн jазычы нөгсанларын нечə арадан галдырылмасыны, jенилиjин көһнəлиjə нечə галиб кəлмəсини көстəрмəли, һəjаты дəjишдирмək, көзəллəшдирмək, jаратмаг вə гурмаг үчүн охучулары сəфəрбəрлиjə алмалы, руһландырмалыдыр. О, көһнə дүнjанын дəjишдирилмəсиндə, jени һəjатын гурулмасында фəал сурəтдə иштирак етмəлидир. Совет jазычысы өз охучуларында никбин бир əһвали-руһиjjə, jени əхлаг, коммунист əхлагы тəрбиjə етмəлидир.

Хүсуси мүлкиjjət вə рəгабət һəрч-мəрчлиjи əсасында инкишаф едəн буржуа чəмиjjətиндəн фəргли олараг, сосиализм чəмиjjətиндəки ичтимаи əлагəлəр өзбашына ахын вə шүурсуз бир шəкилдə инкишаф етмир, əксинə, там шүурлу вə мүтəшəккил бир инкишаф jолу кечир. Капиталист өлкəляриндəки һəрч-мəрчлик вə анархиjаjа гаршы пролетариат истеһсалаты вə ичтимаи мүнасибəтləри планлы сурəтдə тəшкил едир. Совет дөвлəтинин, совет халгынын инкишафы там ма'насы илə ичтимаи инкишаф ганунларына уjғундур. Пролетариат ичтимаи һəjаты шүурлу вə планлы бир сурəтдə jенидən гурдуғу үчүн, шүбһəсиз ки, онун дүнjакөрүшүнүн чох бөjүк əһəмиjjəти вардыр. Инғилаби нəзəриjjə совет адамларынын коммунизм уғрундакы мүбаризəсинə рəһбəрлик етдиjи кими, һəjаты вə һадисələри һəм елми, һəм дə бəдии чəһətдəн дүзкүн гиjмəтləндирмəjə, онун инкишаф истигамəтини дəрк етмəjə көмək едир. Бу мəфкурəви силаһла силаһланан совет jазычысы һадисələрин архасынча jох, габағында кетмəjə мүгтəдирдир вə кетмəлидир.

Совет jазычысынын мүгəддəс вəзифəси — jенилиjи дүjмаг, сүр'əтлə бој атан коммунизм кejфиjjətləрини өз jарадычылығынын əсасына гojмагдыр. Совет jазычысы сосиализм гурулушу просесиндə совет адамларында jаранан jени вə көзəл сифəтləри, jени əхлаг нормаларыны ән көзəл сифəтлəр кими тəсвир етмəли, онлары совет кəнчлиjинин руһуна ашылаjа билмəлидир. Сөз jох ки, бу бөjүк вəзифələри jазычы тəнгиди реализм васитəси илə jеринə jетирə билмəз.

Бəс нечə олур ки, һəлə дə бə'зи jазычыларымыз тəнгиди реализмдəн əл чəкə билмирлəр? Буну jалныз ədəби ән'ənə илə изаһ етмək олармы? Jə'ни, демək олармы ки, Сабит Рəһман вə jа Сүлеjман Рəһимов Мирзə Фəтəли Ахундов вə jа Ч. Мəм-

мәдгулузадә ән'әнәләрини давам етдирдикләри үчүн өз әсәрләриндә тәнгиди реализм үнсүрләриндән узаглаша билмирләр? Әлбәттә, демәк олмаз, чүнки ән'әнәдән данышсаг, классикләримизин бир чох истифадә едилмәли көзәл ән'әнәләри вардыр ки, онлары давам етдирмәк даһа фајдалы оларды. Бу суалын доғру чавабыны тапмагда јазычылар өзләри бизә көмәк едирләр. С. Рәһимов «Бир нечә мәсәлә бәрәсиндә» адлы мәгаләсиндә («Әдәбијјат гәзети», 5 август 1946) «Халаушағы» вә «Шәрбәталы» һекајәләрини тәнгид едәнләрә чаваб верәрәк јазыр: «Биз јазычылар сосиализм әмлакыны оғурлајанлара, рүшвәтхорлара гаршы мүбаризә етмәјәкми? Биз јазычылар утопик бир хәјала гапылыб улдузлара галхағмы?».

Јазычынын бу сөзләри мәсәләнин үстүнә бир гәдәр ишыг салыр. Јәгин ки, «Ашналар» пјеси мүәллифинин көнлүндән дә белә бир фикир кечир. Лакин бу доғрудурму? Әкәр доғру исә, елә чыхыр ки, сосиалист реализми јазычылары С. Рәһимовун јаздығы кими куја «утопик бир хәјала гапылыб улдузлара галхмаға» чағырыр, куја сосиалист реализми һәјат һәгигәтини тәсвир етмәји дејил, «әдәбијјаты реал һәјатдан, мүбаризәдән үзмәк, ону узаглара апармаг, ону кечмиш сарај интригаларына салмаг, бурада һәр шејә зәррин бир бүрүнчәк дүзәлтмәји» тәләб едир.

Белә бир фикир јалныз С. Рәһимовда јох, бир сыра башга јазычыларда да вардыр. А. Фадејев «Әдәбијјат нәзәријјәсинин вә тәнгидинин вәзифәләри» адлы мәгаләсиндә јазыр ки: «Платонову («Ивановун аиләси» һекајәсинин мүәллифи) тәнгид етмәјә башлајыб дејәндә ки, сән адамлара керидән бахырсан, онлары инсани һиссләрдән мәһрум едирсән, әдәбијјат ады дашымаға лајиг олмајан чиркин бир натурализмә дүшүрсән, тез чаваб верир ки, сиз һәјатдан узаглашырсыныз, һәјатын чәтинликләриндән вә нөгсанларындан гачырсыныз»[1].

Мәсәләни белә гојмаг гәтијјән доғру дејилдир. А. А. Жданов «Звезда» вә «Ленинград» журналлары һаггындакы мә'рузәсиндә аjдын бир шәкилдә көстәрмишдир ки, совет јазычысы һәјатымызын јени кејфијјәтләрини көстәрмәклә нөгсанлары тәнгид етмәји үјушдурмалыдыр. «Совет адамынын ән јахшы дујғу вә сифәтләрини сечиб көстәрмәк, сабаһкы күнүн мәнзәрәсини онун көзү гаршысында чанландырмагла бәрабәр биз адамларымыза нечә һәрәкәт етмәк лазым кәлдијини дә көстәрмәли, дүнәнки күнүн галыгларыны, совет адамларынын ирәлиләмәсинә мане олан галыглары гамчыламалыјыг».

Демәк, сөһбәт нөгсанлары тәнгид етмәмәк үстүндә кетмир, нечә тәнгид етмәк үстүндә кедир. Бундан исә чох шеј асылыдыр. Һеч тәнгид етмәмәк пис тәнгид етмәкдән јахшыдыр.

Максим Горкинин көһнәлиjә, буржуа-мешшан әхлагына нә гәдәр дәрин бир нифрәт бәсләдиjи һамымыза мә'лумдур. Лакин, буна бахмајараг, Максим Горки көһнә дүнјаны вә онун букүнкү галыгларыны тәнгид мәсәләсинә еһтијатла јанашмағы тәләб едирди. О, «Сосиалист реализми һаггында» мәгаләсиндә јазыр: «Кечмиши тәнгид етмәк (кечмишин букүнкү галыглары да бураја дахилдир) асан олдуғу үчүн јазычылары букүнүн бөјүк һадисәләрини вә просесларини тәсвир етмәк зәрурәтиндән узаглашдырыр. Кәнч мүәллифләрдә елә бир гүввә јохдур ки, онлар охучуда кечмишә гаршы нифрәт ојатсынлар. Буна көрә дә онлар охучуну бир о гәдәр кечмишдән узаглашдырмырлар вә мәним әгидәмчә әксинә, кечмиши мүтәмади сурәтдә хатырлатмагла ону охучунун хатириндә мөһкәмләндирир, зәбт вә мүһафизә едирләр»[1].

Бөјүк совет әдибинин бу сөзләри тамамилә доғрудур. Халаушагларыны, шәрбәталыларыны, кәлдиjевләри, мирзә гәрәнфилләри вә бу кимиләрини совет охучуларына тез-тез хатырлатмагла вә һәм дә пис хатырлатмагла јазычылар һеч дә совет адамларына коммунист тәрбиjәси вермәк вәзифәсини jеринә jетирмирлөр; чүнки капитализм галыгларыны мүһафизә едән бу шәхсләр јазычыларымыз тәрәфиндән гејри-сәчиjәви, донмуш вә дәjишмәз бир һалда тәсвир едилир, онлар ислаһолунмаз, тәрбиjә гәбул етмәз, бир нөв конкрет ичтимаи зәминәдән мәһрум бир шәкилдә көстәрилирләр. Сосиалист реализми белә тәнгидин әлеjһинәдир.

Јадымыздадыр ки, тамашачылар Сабит Рәһманын «Ашналар» комедиjасына бахаркән, онларда халг малыны оғурлајанлара гаршы һеч бир чидди нифрәт һисси ојанмырды; тамашачылар бу әсәрә jүнкүл бир водевил кими бахыр, күлүр, әjләнир, вахтларыны «хош кечирир» вә дағылыб кедирдиләр. Әлбәттә, белә бир тәнгидлә инсанларын шүурунда олан капитализм галыгларыны ләғв етмәк олмаз.

Сосиалист реализминә көрә, зәманәмизин мүсбәт адамларына охучуларда дәрин бир мәһәббәт һисси ојатмадан, мүсбәт гәһрәманы охучуja шиддәтлә севдирмәдән мәнфи типләрә гаршы лазыми нифрәт һиссини ојатмаг мүмкүн дејилдир.

[1] А. Фадеев. Сб. Проблемы социалистического реализма, М., 1948.

[1] М. Горки. «Литературная учеба», 1933, № 1.

Максим Горки јенә һәмин мәгаләсиндә дејир ки: «Кечмишин зәһәрли вә каторгаја охшајан чиркин һәјатыны јахшы ишыгландырмаг вә ајдынлашдырмаг истәјириксә, о заман өзүмүздә она һал-һазырын наилијјәтләри јүксәклијиндән, кәләчәјин бөјүк мәгсәдләри јүксәклијиндән бахмаг бачарығыны инкишаф етдирмәлијик. Һәмин бу јүксәк нөгтеји-нәзәр биздә мәғрур вә нәш'әли бир пафос әмәлә кәтирәр, бу пафос исә әдәбијјатымыза јени бир аһәнк верәр, әдәбијјатда јени формалар јаранмасына көмәк едәр, бизә лазым олан јени чәрәјаны — сосиалист реализмини јарадар».

Көрүндүјү кими, Максим Горки тәнгид етмәк вәзифәсини сосиалист реализминдән алмыр, амма она тәнгиди реализмдән тамамилә фәргли олан бир мүнасибәт бәсләмәји төләб едир. Бу исә нөгсанлара көз јуммаг, јазычыны һәјаты бәзәмәјә чағырмаг, «утопик бир хәјала гапылыб, улдуза галхмағы» төләб етмәк дејилдир. Бу, о демәкдир ки, совет јазычысы әкәр доғрудан да анчаг тәсадүфи вә өтәрки һаллары бир даһа бизә хатырлатмаг истәмирсә, әкәр чидди нөгсанлардан данышмаг истәјирсә, о заман бу нөгсанлары бөјүјән, артан вә галиб кәлән коммунизм кејфијјәтләринин ичәрисиндә мәһв олан вә јахуд дәјишән, јенидән гурулан бир просес һалында тәсвир етмәлидир.

Сосиализм чәмијјәтиндә капитализм чәмијјәтинә мәхсус синфи зиддијјәтләр јохдур. Лакин бурада мәһв едилмиш истисмарчы синифләрин галыглары вардыр ки, бу галыглар сосиализм гурулушуна мане олурлар. Шүурлардакы капитализм галыгларыны ләғв етмәк уғрунда өлкәмиздә мүбаризә кедир. Коммунист партијасы совет халғыны коммунизмә доғру апарыркән, көһнә дүнјанын мүгавимәтини гырыб, инсанларда јени коммунизм әхлагы тәрбијә едир. Һәгиги совет јазычысы сосиалист реализми үсулуна әсасланараг, габагчыл совет адамынын көһнә адәт вә ән'әнәләрлә мүбаризәдә јаранан јени, јүксәк мә'нәвијјатыны әкс етдирмәли, һәлә мәғлуб олмајан вә ишимизә чидди әнкәлләр төрәдән көһнәликләри һәтта сатира атәшинә белә тутмалыдыр. Зәманәмизин гәһрәманы көһнәлик галыглары илә мүбаризә едә-едә јүксәк коммунизм идеалыны мөһкәмләдирсә, һәјатымызын өзүндә белә икитәрәфли фәал бир инсан тәшәббүсү варса, бу һәјат һәгигәтини сосиалист реализми әкс етдирмәлидир. Буну көстәрмәмәк, һәјаты бир идиллија кими тәсвир етмәк— ону тәһриф етмәк оларды.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тәнгидләрдән јахшы нәтичә чыхармајан Сабит Рәһман «Арзулар» һекајәсиндә белә бир идиллик аләм тәсвир етмишдир. Бу һекајәдә јазыланлара

инансаг, елә чыхыр ки, бу саат кәндләримиздә вә шәһәрләримиздә там мүбаризәсиз, чәтинликсиз бир һәјат һөкм сүрмәкдәдир; һәр шеј асанлыгла әмәлә кәлир. Һәр шеј көзәл, тәмиз вә мүкәммәлдир; отуруб раһатча кеф чәкмәк, зөвг алмаг олар. Сөз јох ки, бу да һәгигәтин башга бир шәкилдә тәһриф етмәк, охучуларда архајынчылыг ојатмаг демәкдир.

А. Фадејев чох көзәл дејир ки: «Анчаг јүксәк мәфкүрәви вүс'әтә малик олан, һәјаты даһа кениш вә үзагкөрән бир јазычы, анчаг бизим јени әхлагымызын чарчысы олан бир сәнәткар инкишаф јолумузун үстүндә дајанан бүтүн чәтинликләри вә нөгсанлары тамамилә тәнгид етмәк габилијјәтинә маликдир. Бу кејфијјәт олмаса, јазычы габагдакы әсас ишләри көрмәдән нөгсанларын гујруғунда сүрүнәчәкдир»[1].

Е'тираф етмәлијик ки, «Сачлы» романында, хүсусән онун III чилдиндә С. Рәһимов тәнгиди реализм тә'сири алтында јаздығы һекајәләрдән фәргли олараг, көһнә галыгларла мүбаризә мәсәләсини даһа кениш вә дәрин гојмушдур. Әсәрин III чилдиндә мүәллиф партијанын рәһбәрлији алтында күтләләрдә ојанан бөјүк јарадычылыг пафосуну тәсвир етмиш, совет адамларынын сарсылмаз ахынының дајандырмаг истәјән зүлмәтләрин вә сүбһанвердизадәләрин рәзил симасыны мејдана чыхармышдыр. Рајком катиби Дәмиров, шө'бә мүдири Гијасәддинов, Гочаоғлу симасында сосиализм ишинә садиг, мүбариз инсан сүрәтләри јаратмышдыр. Бу, мүәллифин мүвәффәгијјәтидир. Бу, мүәллифин партијанын гәрарларындан јахшы нәтичә чыхармасыны көстәрмәкдәдир. Лакин романы бүтөв шәкилдә көтүрдүкдә көрүрүк ки, мүәллиф гәһрәманларын тәсвиринә олдугча бөјүк јер вермиш, онларын гаршысында дуран совет адамларыны исә чох ағыр һәрәкәт едән, дүшмәнә фүрсәт верән, дөјүшкәнлик руһундан мәһрум олан адамлар кими мејдана чыхармышдыр. Бу көзәл әсәрин үстүнә Зүлмәт сүрәти бир кабус кими чөкмүш, ону көлкәләндирмишдир.

Јазычы романын III чилдиндә олдуғу кими, әввәлки чилдләрдә дә мүсбәт гәһрәманлары фәал көстәрмәјә чалышмалыдыр. Дүнәнки һәјата букүнүн наилијјәтләри зирвәсиндән бахмағын әсил мә'насы да бундадыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында сосиалист реализминә лајигилә јиҹәләнмәк ишинә әсасән ики хәтдән манеә төрәнмәкдәдир. Бунлардан бири «тәнгиди реализм» тә'сири нәтичәси исә, икинчиси мүчәррәд романтикаја аиддир. Сосиалист реализ-

[1] А. Фадеев. Сб. «Проблемы социалистического реализма», М., 1947.

минин ән мүһүм хүсусиҹҹәти ондан ибарәтдир ки, орада ајыг реализмлә ингилаби романтика бир вәһдәт һалында бирләшмиш, сосиалист реализминин ајрылмаз тәркиб һиссәләри олмушдур. Бу кејфиҹҹәт совет варлығынын, совет адамларының вә онлара рәһбәрлик едән Коммунист партиҹасынын иш характериндән әмәлә кәлән бир кејфиҹҹәтдир.

Сосиалист реализминә бир тәркиб һиссәси кими дахил олан ингилаби романтика тамамилә јени мә'нада романтикадыр. Классик әдәбиҹјатда «мүтәрәгги романтика», «фәал романтика» ады илә мәшһур олан романтика әксәриҹјәтлә јазычынын мөвчуд олмајан һәјат һаггында хәјал вә арзусуну әкс етдирирди. Һәтта хәлг күтләләринин азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар олан рус классик әдәбиҹјатында, мәсәлән, Лермонтовун јарадычылығында, онун «Мтсыри» поемасында ифадә олунан романтиканын өзү дә шаирин һәјат һаггында үмуми мүһәррәд фикирләриндән доғурду. Сосиалист сәнәтинин ән бөјүк сәләфләриндән олан Чернышевскинин «Нә етмәли» романындакы кәләчәк ичтимаи һәјат сәһнәләри дә утопик, мүһәррәд бир сәчиҹә дашымагдадыр. Чернышевски кими бөјүк рус ингилабчы-демократ јазычылары ичтимаи һәјатын инкишаф ганунаујғунлуғу әсасында капитализмин сосиализмлә әвәз едиләчәјини дәрк етсәләр дә, сосиализм һаггындакы фикирләри утопик, хәјали иди. Сосиалист реализминин күввәтли инкишафы үчүн сосиализм идејаларының галиб кәлмәси зәруридир. Сосиализмдән әввәлки әдәбиҹјатда ән ингилабчы ҹазычылар, сосиалист сәнәтинин ән јахын сәләфләри кәләчәк һаггында, јени чәмиҹјәт һаггында хәјали, романтик сәһнәләр јаратмаға мәчбур олурдулар.

Карл Маркс сосиализмин илк дөврләриндә утопик јазычыларын романтикаја мејл етмәсинин сәбәбләрини изаһ едәрәк дејир: «Јазычылар јени чәмиҹјәтин үнсүрләрини өз башларындан гурашдырмаға мәчбур идиләр, чүнки бу үнсүрләр көһнә чәмиҹјәтин ичәрисиндә һәлә ајдын көрүнмүрдү; онлар ҹени бинанын планыны төкәндә ағла мүрачиәт етмәклә кифаҹәтләнирдиләр, чүнки о заман һәлә мүасир тарихә әсаслана билмирдиләр».

Сосиализм чәмиҹјәтиндә исә јазычы нәинки мүасир тарихә әсаслана биләр, һәтта онун јеканә истинадкаһы мүасир тарихдир, ја'ни мөһтәшәм сосиализм гурулушу, әмәк гәһрәманлары, онларын бөјүк мәгсәдләри вә коммунизм уғрундакы мүбаризәләридир.

Совет јазычылары јени чәмиҹјәтин үнсүрләрини башларындан гурашдырмырлар. Сосиализм чәмиҹјәти артыг бир хәјал дејилдир; о, чанлы, реал бир варлыгдыр, ону совет

адамлары гәһрәманчасына мүбаризәләрдә ҹаратмышлар вә ҹаратмагдадырлар. Буна көрә дә романтика инди өз хасиҹјәтини дәҹишмишдир. Ингилаби романтика буржуа әдәбиҹјатында һөкм сүрән реализмә зидд, охучулары реал һәјатын зиддиҹјәтләриндән узаглашдырыб уҹдурма хәјал аләминә апаран мүртәче романтизмдән тамамилә фәрглидир. Ингилаби романтика совет адамларының јарадычылыг пафосуну, онларын планлы вә шүурлу иши илә һазырланан сабаһкы һәјатын мәнзәрәсини чанландырыр. Белә олдуғу үчүн, сосиалист реализми илә тәсвир едилән бәдии әсәрләр мүчәррәдликдән, утопијадан узаг реал әсәрләрдир.

Бәс нечә олур ки, әдәбиҹјатымызда бә'зән мүчәррәд, үмуми әсәрләр мејдана чыхыр? Бунун сәбәбини тәнгидимиз һәлә јахшы ајдынлашдырмамышдыр. Мәсәлә орасындадыр ки, бәлә әсәрләр бә'зән ән тәчрүбәли, ән исте'дадлы сәнәткарларымызын гәләминдән чыхыр. Елә бир сәнәткарын ки, онун нәзәри билиҹинә сөз ола билмәз, совет естетикасынын маһиҹјәтини, принсипләрини дә чох көзәл билир. О, әдәбиҹјатымызда «Вагиф» вә «Ханлар» кими күдрәтли драмлар, совет охучусунун фикрини вә һиссини коммунизм руһунда тәрбиҹә едән бир чох лирик ше'рләр вә поемалар јаратмышдыр.

Әдәби тәнгидимиз һаггында партиҹанын көстәришләри тамамилә һаглыдыр. Тәнгид әдәбиҹјатымызын үмуми инкишафы үчүн, сосиалист реализми мәсәләләрини ајдынлашдырмаг үчүн «Инсан» драмынын нөгсанларындан лазыми нәзәри нәтичәләр чыхармалы иди.

Көркәмли јазычыларын мүһүм әсәрләриндә нөгсаны да чох заман ибрәтамиз олур. Сәмәд Вурғун «Вагиф» вә «Ханлар» әсәрләриндә тарихи һадисәләри ингилаби романтика илә галдырыб, дүзкүн ишыгландырмағы бачарды, тарихи мөвзуну сосиалист реализми әсасында нечә ишләмәјин јахшы нүмунәләрини көстәрди.

Сәмәд Вурғун өз әсәрләриндә романтикаја үстүнлүк верир. «Бакынын дастаны»нда бу үстүнлүк даһа ајдын көрүнмәкдәдир. Биз «Фәрһад вә Ширин»дә Азәр бабанын сөзләрини хатырлајырыг. Азәр баба Ширинлә сөһбәтиндә хәјалдан данышыб дејир:

Хәјал ганад верир гәлбә, виҹдана,
Хәјал дашлары да кәтирир чана...
Хәјал мәләк кими күлүмсәјәрәк,
Инсаны көҹә дә галдыра билир.

Анчаг

Көҹдә нә чадыр вар, нә дајаначаг,
Адамын көзләри гарамыр бирдән,

Енир башы үстә дурдуғу јердән.
Сән торпагдан јапыш, бурдадыр гүввәт.
Көјләрдә көрдүјүн о зөвг, о сәнәт
Инсан хәјалынын сонсуз јолудур,
Инсанса торпағын, сујун оғлудур...
Анчаг унутма,
Торпағы тәрк едиб көјләрдән тутма.

Бурада Сәмәд Вурғунун хәјал вә романтика һаггындакы мүлаһизәләри ифадә олунмушдур. Шаир романтикаја мејл едәркән реал һәјаты унутмамағы тәләб едир. Бу фикир Сәмәд Вурғунун мөһкәм бир гәнаәтидир. Лакин буна бахмајараг, Сәмәд Вурғун бә'зән романтикаја о гәдәр дәрин гапылыр, о гәдәр далыр ки, аз гала һәјат һәгигәтини унудур. Шаирә елә кәлир ки, әкәр ичтимаи һәјатымыздакы реал һадисәләри романтика илә ганадландырмаса, онлары бир гәдәр бәзәмәсә, онлар лазымынча бәдии вә көзәл көрүнмәзләр, реалистик тәсвир һәддиндән артыг гуру, илһамсыз вә јохсул олар. Бу да шаири бә'зән мүчәррәдлијә кәтириб чыхарыр, чанлы, реал, тарихи шәхсијјәтләр әвәзинә, һәјатдан тәчрид едилмиш мүәјјән шәкилдә романтикләшдирилмиш шәхсијјәтләр јаратмаға вадар едир. Белә адамлардан бири олан Шаһбаз («Инсан» пјесиндә) бизә јад көрүнүр. О, бизим арамызда јетишмиш, Совет өлкәсиндә јашајан адама охшамыр. Шаир она нә гәдәр көзәл сифәтләр версә, ону көзәл фикирләрлә зәнкинләшдирсә дә, о биздә дәрин рәғбәт һисси ојатмыр. Нә үчүн? Чүнки о ади совет адамынын ән јахшы вә көзәл, конкрет сифәтләриндән, реал һәјатын ширә вә әтриндән мәһрум едилмишдир.

Сәмәд Вурғунун «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» сәрләвһәли дәрин мәзмунлу бир мәгаләси вардыр. Бу мәгаләни охујанлар орада шаирин доғрудан да бир сыра оријинал, чәсарәтли вә јени тәрбијәви-әдәби мәсәләләр ирәли сүрдүјүнү билирләр.

Бу мәгаләнин бир јериндә Сәмәд Вурғун ушаг тәбиәти үчүн хәјалын вә романтиканын әһәмијјәтиндән данышыр вә белә јазыр: «Ушаг хәјалы сәјјардыр. О, шылтаг бир улдуз кими даим сүзүб ојнар. О, күлдән-күлә, чичәкдән-чичәјә гонан бир кәпәнәјә бәнзәр. Даими һәрәкәт ушаг тәбиәтинин һүснүдүр. Хәјал вә романтика тәбиәтин ганадларыдыр. Ушаг тәбиәти бә'зән ағ булудларын чәрәјанына гошулуб учур, ајдынлыг кечәләрдә сајрышан улдузлар ичиндә көзиб сејр едир, ајла батыр, күнлә доғур, дәрин дәрјаларда гәввас кими үзүр, кечилмәз орманлардан, дағлыг вә гајалыглардан өз зәриф ајаглары илә кечир, ширләр вә пәләнкләрлә пәнчәләшир».

Доғрудан да, ушаг хәјалы саһилсиз бир үммандыр. Ушаг хәјалән бүтүн бу садаланан ишләри көрә биләр. Лакин ушаг хәјалыны биз һәр күн ичиндә јашадығы, орада тәрбијә алдығы, чанлы ичтимаи һәјатдан тәчрид едилмиш һесаб едә биләрикми? Сәмәд Вурғун ушаг тәбиәтинин бу чәһәтини јаддан чыхарыр. Мүчәррәдлијә, романтикаја мејл бурада да өзүнү көстәрир.

Шаир тәәссүфлә гејд едир ки, јазычыларымыз ушагларын хәјалына гида верән романтик әсәрләр јазмырлар. Романтиканы исә шаир бурада мүчәррәд бир шәкилдә изаһ едир. О дејир: «Тәәссүф ки, ушагларымыза аид романтик, бә'зән һәјат һәгигәтиндән узаг олан хәјали һәгигәтләр тәрәннүм едән әсәрләримиз јох дәрәчәсиндәдир». Бундан сонра, Сәмәд Вурғун реалистик тәсвирин әлејһинә имиш кими, әлавә едир ки: «Әдәбијјат ушаг хәјалыны даима торпаға, ади вәзифә вә һәрәкәтләрә бағлајыб сахласа, ушаг һәр шеји вә һәр кәсә «утилитар», садә мәнфәәт нөгтеји-нәзәриндән бахмаға адәт едәр, о өзүнү бир инсан олараг бүтүн варлығындан даһа јүксәкләрә галхмаг кими бөјүк бир гүдрәтдән вә ганаддан мәһрум һисс едәр».

Бу фикирләрин педагожи нөгтеји-нәзәрдән нә дәрәчәдә доғру олуб-олмадығы һаггында мүбаһисә етмәк олар. Бизи марагландыран чәһәт исә Сәмәд Вурғунун бурада романтика илә реализми гаршы-гаршыја гојмасы тәшәббүсүдүр. Көһнә мә'нада реализм, һәјаты донмуш вә һәрәкәтсиз бир шәкилдә әкс етдирән реализм шаири тә'мин етмәјә биләр. Шаир јазычылардан һәјатымызы ингилаби инкишаф просесиндә тәсвир етмәји, ингилаби романтика васитәсилә һәјаты вә инсанлары даһа дүзкүн вә чанлы тәсвир етмәји тәләб едә биләр; лакин белә оланда «һәјат һәгигәтиндән узаг олан хәјали һәгигәтләри» тәрәннүм етмәк тәләби анлашылмаз галыр.

Биз Сәмәд Вурғунун јарадычылығы вә естетик көрүшләри илә таныш олдуғумуз үчүн чох јахшы баша дүшүрүк ки, шаир һеч вахт реал һәјат һәгигәтини рәдд етмәмиш, әксинә, бүтүн јарадычылығында бу һәгигәтдән илһам алмышдыр. Биз ону да баша дүшүрүк ки, шаир һәјат һәгигәтини емпирик, сәтһи бир шәкилдә тәсвир етмәк дејил, онун мә'на вә маһијјәтини, әсил көзәллијини әкс етдирмәк истәјир. Шаир өз охучусуну һәјат һаггында дүшүндүрмәјә, хәјала далдырмаға, һәјат һәгигәтини дәриндән дәрк етмәјә руһландырмаг истәјир. Сәмәд Вурғун мүтәфәккир бир шаирдир; онун әсәрләриндә јүксәк бир ше'ријјәт, дәрин һисслә бәрабәр мүһакимә,

фикир, мә'на вардыр. Буна көрә дә онун «һәјат һәгигәтиндән узаг олан хәјали һәгигәтләр» дедикдә нәји нәзәрдә тутдуғуну дүзкүн анламаға чалышырыг. Шаир демәк истәјир ки, әдиб өз охучусуну һәјат һәгигәтиндән даһа јүксәјә галдырмалы, романтика илә ганадландырмалыдыр; охучунун һәјат һәгигәтини кениш мә'нада дәрк етмәсинә чалышмалыдыр. Бу тәләбдә разылашмамаг олмаз. Амма о да бир һәгигәтдир ки, Сәмәд Вурғун «Инсан» пјесиндәки романтикасында, фәлсәфи мүһакимә вә хәјалларында о гәдәр ифрата вармышдыр ки, реал һәјатын конкрет һадисәләрини мүчәррәд, үмумбәшәри үмумиләшдирмәләрлә әвәз етмишдир. Онун гәһрәманлары бир нөв мүһакимәви, символик маһијјәт кәсб етмишләр. Шаһбаз, Сәһәр, Ислам, Елдар вә башгалары тарихи-конкрет бир дөврүн адамлары олсалар да, шаир тәрәфиндән елә үмумиләшдирилмишләр ки, үмумбәшәри мә'нада мүәјјән кејфијјәтләри ифадә етмәјә көмәк едирләр.

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн әсәрдән белә бир мисал кәтирә биләрик.

Философ Шаһбазла забит Ислам арасында бир мүбаһисә дүшүр. Шаһбаз инсанлығы анчаг фәлсәфә илә, ағлын күдрәти илә, Ислам исә анчаг гылынчла хилас етмәк фикриндәдир. Бу јарымчыг фикирләри Елдар даһа доғру бир шәкилдә һәлл едир: о дејир ки, адама ағыл да, гылынч да лазымдыр, лакин ағылла гылынч кәсәри, гылынчда да ағыл тәдбири олмалыдыр.

Демәли, «Инсан» пјесинин һәр бир персонажы мүәјјән бир фикир, ичтиман-фәлсәфи бир кејфијјәт дашымагдадыр. Әсәрин мараглы шәхсијјәтләриндән олан Сәһәр һаггында да буну демәк олар. Онун әсас сифәти вәфа вә мәс'улијјәтдир. Валентинин тез-тез тәкрар етдији: «Гоча Шәрг, гоча Шәрг... гадын вәфасы» сөзләри дә Сәһәрә аиддир. Онун өлүмү дә фәлсәфи бир мә'наја маликдир. Ҝәнч Шаһбаз өлүм һаггында дүшүнәндә белә дејир:

Хилгәтин әзәли илк мә'насында
Нә вахтсыз өлүм вар, нә вахтсыз һәјат...
Јарансын, јашасын, гочалсын инсан,
Солсун чичәк кими вахты јетишчәк,
Өлүм гапысыны ачдығы заман
Онун кәлишиндән горхмасын үрәк,
Ичсин о бадәни бир шәрбәт кими,
Мүгәддәс, илаһи бир не'мәт кими,
Торпаға дөнсә дә, учалсын көјә,
Өлсүн, мән јашадым, јаратдым, дејә.

Сәмәд Вурғун Сәһәрин өлүмүндә белә хошбәхт бир өлүм тимсалы вермәјә чалышмышдыр.

Бу тәсвир үсулу «Инсан» пјесинин гәһрәманларыны мүәјјән дәрәчәдә схематикләшдирмишдир. Онлар чанлы реал инсан характеријндән артыг шаирин бу вә ја башга фәлсәфи фикрини ифадә едән рупора чеврилмишләр.

Елә буна көрә дә «Инсан» драматик конфликтдән вә драматик һәрәкәтдән, инкишафдан мәһрумдур.

Сәмәд Вурғунун, мәсәлән, «Вагиф» әсәриндәки гүввәтли еһтираслары, драматик зиддијјәт вә мүбаризәләри бурада көрмүрүк. Гәһрәманларын гаршыларында гүввәтли маneәләр јохдур, онлар динамик инкишаф етмирләр. Әсәр отуз иллик бир дөврү тәсвир едир, һәјат дәјишир, шәраит дәјишир, һәтта инсанлар да дәјиширләр; амма гәһрәманлар драматик сүрәтдә инкишаф етмирләр.

Шаир анчаг ше'ринин сеһркар гүввәси илә бизи өзүнә чәлб едир, бәдии сүрәтләрдәки схематизми вә мүчәррәдлији бир гәдәр зәифләдә билир. Лакин тамамилә рәдд едә билмир. Мүчәррәдлик әсәри чанлы һәјат һәрарәтиндән мәһрум едир, ону бир нөв торпагдан ајырыр.

Беләликлә, мүчәррәд романтика бә'зән бөјүк бир илһам вә ше'ријјәтлә, јүксәк мәгсәдлә јазылмыш әсәри дә нөгсанлы едир.

Мүчәррәд романтика үнсүрләринә М. Әнвәрин вә Ә. Илјасын бә'зи һекајәләриндә дә раст кәлирик. Бир сыра реалистик һекајәләр мүәллифи олан М. Әнвәр «Әфсанәли дағлар», «Ај ишығында» вә «Илдырым ишығында» кими һекајәләриндә чанлы реал һәјатдан узаглашараг, «әфсанәләр» аләмиnә чүммүшдүр. Бу һекајәләрдә мүәллиф адамлары конкрет тарихи зәминәдән ајырыб, заман вә мәкан харичиндә тәсвир етмиш, мүчәррәдләшдирмишдир. Мүәллиф истәсә дә, истәмәсә дә, бу һекајәләрдәки хәјали аләм реал һәјата, онун мүбаризәләрлә долу олан гајнар мүһитинә гаршы гојулмуш, һәтта бир гәдәр идеаллашдырылмышдыр.

Бу сәһвләр һарадан әмәлә кәлир? Буну анчаг совет варлығыны, сосиализм гурулушу ишини конкрет, реал, әмәли бир иш кими дәриндән дәрк етмәмәк кими изаһ етмәк олар. Јазычыларымыз чох вахт јаддан чыхарырлар ки, ингилаби романтиканын сосиалист реализминә тәркиб һиссәси кими даһил олмасы совет гурулушунун өз маһијјәтиндән доғур, чүнки совет адамлары өз күндәлик, хырда вә ағыр практики ишләриндә һәмишә бөјүк әмәл вә мәгсәдлә ганадланырлар. Күнәшин вә ја јағышын алтында памбыг јыған, јарадычы әмәк харигәләри көстәрән колхозчу гадыны, домна очағы

тарышында тәр төкәрәк коммунизмин бөјүк һејкәлини јарадан фәһләни көрмәдән, һәм дә бүтүн реал, конкрет варлығы илә көрмәдән, һисс етмәдән онун романтикасыны да һисс етмәк вә тәсвир етмәк чәтиндир.

Реализмлә романтиканын бәһдәтинә даир совет варлығындан јүзләрлә мисаллар кәтирмәк мүмкүндүр.

1919-чу илдә дөрдиллик империалист мүһарибәсиндән чыхан, ил јарым да ағыр вәтәндаш мүһарибәси апаран јорғун Москва фәһләләри өз тәшәббүсләри илә коммунист имәчиликләри кечириб, ишдән сонра бөјүк фәдакарлыгла ишләмиш вә әмәк мәһсулдарлығыны артырмышдылар.

Ленин буну үмумдүнја тарихи әһәмијјәти олан әзәмәтли бир гәһрәманлыг адландырмышды. Ленин зәһмәткешләрин бу садә вә күндәлик ишиндә коммунизм тәнтәнәсинин башланғычыны көрмүшдү. Ленин дүһасы совет варлығына, әмәк гәһрәманларынын ишинә һәгиги болшевик романтики көзү илә бахмағы бачарыр, онун һәр бир тәзаһүрүндә коммунизмин перспективини көрмәји өјрәнирди. Сосиалист реализми дә јазычыдан һәјата белә бахмағы тәләб едир. Бу исә совет адамларынын күндәлик, ағыр, сәрт, кичик ишләрини, бу ишләрдәки бөјүк рүһу һисс етмәдән мүмкүн дејилдир.

«Бөјүк тәшәббүс» адлы әсәриндә Ленин үмуми вә мүчәррәд бир шәкилдә халгдан, демократик әмәкдән вә азадлыгдан данышан буржуа зијалыларыны ибарәбаз адландырараг, күрултулу сөзләрдән гачмаг, садә әмәли ишләри артырмаг, бир пуд тахыл, бир пуд көмүр уғрунда чалышмаг лазымдыр дејирди.

Совет јазычысы коммунизм ишини өз шәхси иши кими севмәли, онунла нәфәс алмалы, онунла јашамалыдыр. Совет јазычысы бу ишин пафосундан илһам алмалы, Ленин узагкөрүчүлүјү илә онун инкишафындакы лабүдлүјү көрмәлидир. Сосиализм ишинин тәри вә ганы илә јахындан таныш олан, совет адамларынын күндәлик гәһрәманлығы илә, реал мүбаризә вә гәләбәси илә үзви сурәтдә бағлы олан јазычы ән јүксәк романтиканы орада, о реал, конкрет һәјат чешмәсиндә көрә биләр. Анчаг белә бир јазычы һәгиги сосиалист реализми үсулуна там мә'насы илә јијәләнә биләр.

***

Сосиалист реализми бәдии форма мәсәләләринә дә лагејд дејилдир. Бу реализм јазычылардан һәјати һәгигәти дүзкүн тәсвир етмәји тәләб едирсә, бу һәгигәтин бәдии формасы да мүкәммәл олмалыдыр. Мәзмунун дүзкүнлүјү форма дүзкүнлүјүнү, бәдии әсәри тәшкил едән дил, сүжет, композисија вә башга бу кими чәһәтләрин мүкәммәллијини тәләб едир. Гуру вә чансыз сөзләр, риторик мисралар, стандарт гафијәләр, көһнә вә чејнәнмиш ифадәләрлә, композисија чәһәтиндән мәһкәм гурулмамыш, драматик инкишафдан, чанлы фикир вә еһтираслардан мәһрум олан пјесләрлә, башдансовма вә схематик, гејри-тәбии бир диллә данышан мүгәввалларла коммунизм идејаларыны тәблиғ етмәк, бәдии зөвгү хејли инкишаф етмиш вә мә'нәви тәләби артмыш совет охучу вә тамашачысыны тәрбијә етмәк олмаз.

Мәркәзи Комитәнин «Јазычылар өз әсәрләри үзәриндә аз чалышыр вә бунлары камил бир һала салмадан, тамамилә ишләјиб һазырламадан, сәлигәсиз бир шәкилдә нәшр етдирирләр» сөзләри бизи сәнәткарлыг мәсәләсинә хүсуси фикир вермәјә чағырыр.

Сон заманларда санки бәдии форма мәсәләси тамамилә унудулмушдур. Сәһнәмиз үчүн јазылан пјесләр ашағы кејфијјәтдә театра кәлиб чыхыр. Бә'зи драматурглар өз вәзифәләрини театра вә режиссора көрдүрүрләр. Нәшр олунан романларда сәлислик, јығчамлыг, композисија мөһкәмлији, сурәтләрин ајдынлығы ашағы сәвијјәдәдир. Ше'рә кәлликдә исә, бурада да јенилик вә тәравәт нәзәрә чарпмыр. Форма јекнәсәглији, монотонлуг, жанр, үслуб һәрч-мәрчлији бә'зән ән исте'дадлы вә тәчрүбәли шаирләримизи белә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыр.

Сосиалист реализми јазычыларын бәдии јарадычылығы үчүн кениш фәалијјәт мејданы ачыр, онларын јарадычылыг саһәсиндәки шәхси тәшәббүскарлығыны, мүхтәлиф формалар, үслублар вә жанрлар уғрундакы фәалијјәтини кенишләндирир вә асанлашдырыр. Лакин јазычыларымыз бу имканлардан аз истифадә едирләр. Онларда чәсарәт, орижиналлыг вә новаторлуг һисси зәифдир; онлар чох вахт көһнә, тапданмыш јолла кетмәкдә давам едирләр.

С. Рүстәмин «Вәтән» адлы бөјүк ше'ринә жанр е'тибарилә нә ад вермәк олар? Бу, поемадырмы? Жанр мәсәләсини бир јана гојуб онун гурулушуну, ифадә васитәләрини, бәдии сурәтләрини нәзәрдән кечирдикдә нәзмә чәкилмиш мәгаләдән башга орада бир шеј көрмүрүк. Мүһарибә күнләриндә јазылмыш көзәл «Ана вә почталјон»дан, одлу Тәбриз ше'рләриндән сонра бу ше'р, әлбәттә, ирәлијә доғру бир адлым һесаб едилә билмәз.

Нәсримиздә мөвзу е'тибарилә мүвәффәгијјәт кими гејд етдијимиз «Јерин сирри» повести дә бәдии форма чәһәтиндән ибтидаидир. Јазычынын һәлә гәләми пүхтәләшмәмишдир. О,

нәинки ајры-ајры инсан сурәтләрини мүкәммәл ишләјә билмир, һәтта бәдии әсәр үчүн чох тәһлүкәли олан технисизмдән дә јахасыны гуртара билмәмишдир. Мүәллифин тәчрүбәсизлији, романчылыг техникасында нашылығы, дил јохсуллуғу һисс едилмәкдәдир. Әлбәттә, бу сөзләрлә биз әдәбиҹјата јени кәлән Манаф Сүлејманову һәвәсдән салмаг дејил, онун гаршысында дуран вәзифәләри она хатырлатмаг истәјирик. Хатырлатмаг истәјирик ки, сосиалист реализминин тәләб етдији зәнкин мәфкурәли, бөјүк мә'на вә һәгигәтләрлә долу јүксәк бәдии әсәрләр анчаг бөјүк сөз усталығы, јүксәк сәнәткарлыг, чанлы дил үзәриндә мүшаһидә, јорулмадан чалышмаг, өјрәнмәк јолу илә јарана биләр. Хатырлатмаг истәјирик ки, мөвзу јенилији јазычыны әсәрин бәдии көзәллији үстүндә ишләмәк вәзифәсиндән азад етмир.

Сосиалист реализми әдәбиҹјаты анчаг мүндәричә е'тибарилә дејил, дил е'тибарилә дә реалистдир. Әдәбиҹјатымызда реал, гүввәтли, зәнкин вә чанлы дил саһәсиндә бөјүк мүвәффәгиҹјәтләр әлдә едилмишдир. Әдәби дилимиз әсасән јад, чәтин вә анлашылмаз сөзләрдән тәмизләнмиш, садә, ајдын вә сәлис олмушдур. Бу, совет әдәбиҹјатының бөјүк гәләбәләриндәндир. Лакин әдәбиҹјатын сүр'әтли инкишафы бәдии дил үзәриндә јорулмадан ишләмәји, ону сафлашдырмағы, фикри даһа дүзкүн ифадә етмәк үчүн ујғун сөзләр сечмәји тәләб едир. Максим Горкинин совет әдәбиҹјатында дил мәсәләсинә хүсуси бир әһәмиҹјәт вермәси бош јерә дејилди. Тәсадүфи дејилдир ки, Горки «Сосиалист реализми һаггында»кы мәгаләсини һәр бир бәдии әсәрин әсас материалы олан дил һаггында мүлаһизәләри илә башлајыр.

Әдәби тәнгидимиз үмумиҹјәтлә бәдии форма мәсәләләри илә мәшғул олмадығы кими, дил мәсәләси илә дә аз мәшғул олур. Дил мәсәләси икинчи, үчүнчү дәрәчәли бир иш һесаб олунур. Чох заман тәнгидимиздә белә фикирләрә раст кәлирик: филанкәсин дили сәлис дејилдир, мәһәлли вә анлашылмаз сөзләр ишләдир, мүәллифин дили илә гәһрәманларын дили бир-бириндән фәргләнмир, лакин бу, асанлыгла һәлл олунан бир мәсәләдир, әсас мәсәлә дејилдир вә саирә...

Бәдии дил мәсәләсинә белә е'тинасызлыг бағышланмаз бир сәһвдир. Совет јазычыларынын мүәллими олан Максим Горкинин рус әдәби дили һаггындакы бу сөзләрини һәмишә јадымызда сахламалыјыг: «Бизим әдәби вә данышыг дилимиз чох зәнкин, ифадәли вә еластикидир. Туркенев бу дилә бинһудә јерә «бөјүк вә көзәл дил» демәмишди «Бизим јердә белә данышырлар» — дејә һәр чүр сөзү ишлətмәк олмаз; китаб анчаг бир кәнд вә ја шәһәр үчүн јазылмыр. Бизим бөјүк өлкәмиздә елә јерләр вардыр ки, ора һәлә Октјабр ишығы илә зәиф ишыгланмышдыр, бу гаранлыг јерләрдә әһали һәлә дә башга дилләрдән көтүрүлмүш пис вә ејбәчәр сөзләр ишләдир... һәјатымызы мәфкурәви вә бәдии чәһәтдән дүзкүн тәсвир етмәк үчүн һөкмән зәнкин, садә, ајдын вә мөһкәм бир дил лазымдыр»[1].

Әдәби тәнгид форма мүкәммәллији мәсәләсини чидди гојмалыдыр. Гәрибәдир ки, форма мәсәләләри илә мәшғул олмағы бә'зән биздә аз гала формализм вә ја естетизм адландырырлар. Бу, чох јанлыш вә зәрәрли бир фикирдир. Бу фикри анчаг өз әсәрләринин бәдиилији үзәриндә ишләмәк истәмәјәнләр мүдафиә едә биләрләр. Тәнәззүлә доғру кедән бурҗуа әдәбиҹјатының чүрүк формализми вә естетизми илә амансыз мүбаризә апармагла бәрабәр, совет әдәбиҹјатының бәдии форма чәһәтиндән тәкмилләшмәсинә чалышмаг лазымдыр. Бурҗуа әдәбиҹјатына мәхсус олан формализм, естетизм әдәбиҹјаты јүксәк мәфкурәдән мәһрум едиб, онун мә'на көзәллијини әлиндән алдығы кими, јүксәк бәдии формадан да мәһрум едир, бөш бир ојунчаға чевирир. Она көрә дә формализм вә естетизмлә чидди мүбаризә апармаг үчүн әдәбиҹјатымызын бәдии, сәнәткарлыг хүсусиҹјәтләринә фикир вермәли, һеч вахт она е'тинасыз јанашмамалыјыг.

Совет јазычылары хошбәхт јазычылардыр. Јалныз она көрә јох ки, онлар дүнјада вә тарихдә ән јүксәк бир чәмиҹјәти, тарихдә мисли көрүнмәмиш јени адамлары тәсвир едирләр. Бир дә, башлыча олараг, она көрә ки, онлар дүнјада вә тарихдә ән габагчыл мәфкурә олан марксизм-ленинизм мәфкурәси илә силаһланмышлар. Сосиалист реализминин нәзәри истинадгаһыны тәшкил едән марксизм-ленинизм тә'лими совет јазычысынын әлиндә коммунизмин зирвәләринә доғру кедән јолу ишыгландыран, бурҗуа јазычылары үчүн һәлли мүшкүл олан ән мүрәккәб ичтимаи һадисәләри тәһлил етмәјә көмәк едән бир нәзәриҹәдир. Бу нәзәриҹәнин гүввәти габагчыл вә демократик фикирли бурҗуа јазычыларыны өз тәрәфинә чәкмәкдәдир. Онлар бурҗуа әдәбиҹјатының чыхылмаз бир вәзиҹјәтә дүшдүјүнү һисс едир вә совет әдәбиҹјатының парлаг наилиҹјәтләрини алгышлајырлар.

Совет әдәбиҹјатының мәфкурәви үстүнлүјү инкаредилмәз бир һәгигәтдир. Бу үстүнлүјү даһа да артырмадан, даим дөв-

---

1 М. Горький. О бойкости. «Правда» гәзети, 28 февral, 1934, № 58.

рүмүзүн габагчыл мәфкурәви сәвиjjәсиндә даjанмадан, әдәбиjjатын партиjалылыг принсипинә һәр дәгигә садиг галмадан өөjүк совет язычысы олмаг мүмкүн деjилдир.

Әдәбиjjатымызын әсас jарадычылыг үсулу олан сосиалист реализми бу jүксәк тәләбләри өзүндә бирләшдирмишдир. Сосиалист реализминә дәриндән jиjәләнмәк, она чансыз бир декларасиjа кими деjил, марксизм-ленинизм нәзәриjjәсинә, Коммунист партиjасынын чаһаншүмул гәләбәләрлә долу олан фәалиjjәтинә әсасланан чанлы, jарадычы бир нәзәриjjә кими бахмаг, ону даима инкишаф етдирмәк әдәбиjjатымызын вә әдәби тәнгидимизин ән мүгәддәс вәзифәсидир. Хүсусән әдәбиjjатшүнасларымыз, тәнгидчиләримиз совет әдәбиjjатынын jарадычылыг мәсәләләрини нәзәри чәһәтдән ишләмәли, әдәбиjjатымызын jаратдығы jени вә көзәл кеjфиjjәтләри мejдана чыхарыб тәһлил етмәли, нөгсанларын вахтында габағыны алмалы, әдәбиjjатымызын бу кәскин jарадычылыг силаһыны даима ити вә кәсәрли сахламалыдырлар. Партиjа вә совет халгы буну биздән гәтиjjәтлә тәләб едир.

1948.

ДРАМАТУРКИJАДА ДИЛ ВӘ ДИАЛОГ

Белински «Поезиjанын нөвләрә бөлүнмәси» адлы мәгаләсиндә драматик поезиjаны, jә'ни драмы әдәбиjjатын инкишафында ән jүксәк бир мәрһәлә вә сәнәтин башынын тачы адландырыр. Бу сөзүн доғрулуғуна шүбһә етмәдиjимиз үчүн онун исбатына дәлил вә мисаллар ахтармағы артыг билирик.

Сөз jох ки, сәнәтин jүксәк бир нөвү олан драматуркиjа асан бир нөв ола билмәз. Әксинә, драматуркиjа бир әдәби нөв олараг чох чәтиндир. Бу, пjеси jазмагда чәтинлик чәкән вә өз илк әсәрини театр сәһнәсиндә көрмәjә чан атан jени jазан, кәнч драматургларын фикри деjилдир. Бу, иjирмидән артыг пjес jазмыш, совет драматуркиjасында jени бир мәктәб jаратмыш бөjүк сәнәткар Максим Горкинин фикридир.

Горки деjир: «20-дән артыг пjес jазмағыма вә бу пjесләрин мүвәффәгиjjәт газанмасына бахмajараг, мән бир драматург олараг өзүмү чох зәиф һесаб едирәм». О буну да деjир ки, «Пjес — драм, комедиjа — әдәбиjjатын ән чәтин шәклидир; чәтиндир она көрә ки, пjесдә һәр бир иштирак едән шәхс мүәллифин диктәси олмадан һәм сөз, һәм дә ишлә өзүнү характеризә етмәлидир».

Мә'лум олдуғу кими, Максим Горки әдәбиjjатын һәр нөвүндә әсәр jазмыш, һәм дә көзәл әсәрләр jазмышдыр: һекаjә, повест, роман, драм, поема... Бүтүн бу жанрларда о, өлмәз әсәрләр jаратмышдыр. Әкәр белә бир сөз устады драмы ән чәтин бир жанр һесаб едирсә, она инанмамаг олмаз.

«Дүшмәнләр», «Һәjатын дибиндә», «Мешшанлар», «Jajлаг адамлары», «Барбарлар», «Jегор Булычов» кими драм әсәрләринин мүәллифи нә үчүн драмы әдәбиjjатын ән чәтин бир нөвү һесаб едир?

Бу фикрини изаһ едәркән Горки, һәр шеjдән әввәл, дил мәсәләсинә тохунур ки, бу да бизим мөвзумузла билаваситә әлагәдар бир мәсәләдир. Jазычы роман вә jа һекаjә jазаркән,

бир поема јарадаркән өз гәһрәманларыны охучуја тәгдим етдикдә чәтинлик чәкмир; чүнки о өзү дә бу гәһрәманларла јанашы кедир, охучу илә гәһрәманлар арасында бир нөв васитәчилик едир, гәһрәманын сөзләри, һәрәкәт вә фикирләри һаггында охучуја изаһат верир, онларын үрәкләриндән кечән кизли арзулары ачыб көстәрир, тәбиәт вә мүһит тәсвири илә гәһрәманларын әһвали-руһијјәсини ишыгландырыр, хүласә, јазычы чох вахт охучуја һисс етдирмәдән, өз гәһрәманларынын һәрәкәтини, сөзүнү, ишини билаваситә идарә едир вә белә‌ликлә дә, өз әсәринин гәһрәманларыны бәдии чәһәтдән даһа ајдын вә инандырычы едә билир.

Пјесдә исә белә дејилдир. Пјесдә јазычынын имканы даһа аздыр. О, тәсвир вә тәһкијә васитәсилә әсәрә һеч бир шеј әлавә едә билмәз. Гыса бир шәкилдә «иштирак едәнләр» чәдвәлиндә вердији изаһатдан вә јенә дә гыса бир шәкилдә ремаркаларда вердији бә'зи мә'луматдан башга драмнәвис өз гәһрәманлары һаггында бир сөз белә дејә билмәз. Бурада о, охучу илә гәһрәман арасында бир васитәчи олмаг имканындан мәһрумдур. Пјесдә гәһрәман мүстәгил һәрәкәт едир, һәм дә ачыг өз данышығы, ја'ни дили илә өзүнү идарә едир. Сәһнә әсәриндә дил, данышыг гәһрәман үчүн һәр бир шеји әвәз едир. Доғрудур, сәһнәдә гәһрәман өз физики һәрәкәти илә дә чох иш көрүр, лакин һәлледичи рол дилиндир. Гәһрәманын бүтүн характери, һәрәкәт вә мәгсәди, фикри вә һиссијјаты данышдығы сөзләрдә ачылыб мејдана чыхыр.

Бурадан да, әввәлән, драм нөвүнүн чәтинлији, икинчи, бу чәтинлијин әсасән дил мәсәләсинә аид олдуғу ашкардыр. Дил мәсәләси драматург үчүн мүһүм бир мәсәләдир.

Дејә биләрсиниз ки, сәһнә әсәриндә һадисәнин инкишафы, әсәрин фабуласы, характерләрин јарадылмасы кими даһа мүһүм чәһәтләр вардыр. Әлбәттә, бунлары инкар етмәк олмаз. Драм јазан шәхс әввәлчә өз әсәринин мәфкурәви гајәсини тә'јин етмәлидир, ја'ни тамашачыја нә демәк истәдијини, һансы бөјүк бир фикри тәблиғ етмәк истәдијини өзүнә ајдынлашдырмалыдыр; бунсуз һеч бир бәдии әсәр јарана билмәдији кими, драм әсәри дә јарана билмәз. Икинчи, мүәллиф өз әсәри үчүн зәнкин материал топламалыдыр, ја'ни өз гајәсини ифадә етмәк үчүн лазым олан һадисәләри, мүһити вә инсан характерләрини сечиб мүәјјән етмәлидир. Драмда гаршы-гаршыја гојулачаг гүввәләри, онларын гаршысындакы манеәләри, һадисә вә характерләрин типиклијини тә'јин етмәлидир. Бу да чох мүһүмдүр. Бу иши көрмәдән јазычы әлинә гәләм алыб пјеси јазмаға башлаја билмәз; чүнки мүәллиф өз әсәрини гурмалы, онун әсас хәтләрини, драматик

һәрәкәтин әсас мәрһәләләрини тә'јин етмәли, драм әсәри үчүн мүһүм олан һәрәкәт вә инкишаф ардычыллығыны, јүксәлиш вә көркинлијини тәшкил етмәли, әсәри пәрдәләрә бөлмәлидир. Бу, чәтин вә әсас мәсәләләрдән биридир. Әкәр әсәр јахшы вә мөһкәм гурулмаса, ја'ни орадакы һадисәләр ардычыл олмаса, бир-бириндән доғмаса, бир-бирини тамамламаса, даима ирәлиләјиб көркинлији артырмаса әсәр тамашачыны анчаг дарыхдыра биләр. Әкәр әсәрин әсас һәрәкәт хәтти дүзкүн тә'јин едилмәсә, әсас хәтт тәсадүфи вә хырда һадисәләрин ичәрисиндә итиб кетсә, сәһнәләр һәддиндән артыг узун, мәтләбсиз, динамика зәиф олса, јазычы әсәриндә аз имканла чох нәтичә әлдә етмәк принсипинә риајәт етмәсә, тамашачынын диггәтини чәлб едә билмәз вә әсәр дә лазыми тә'сир бағышлаја билмәз.

Нәһајәт, бир чәһәт дә вардыр ки, драматург ону гәтијјән унутмамалыдыр. О да тамашачынын диггәтини чәлб етмәк мәсәләсидир. Беш јүз вә ја мин нәфәр тамашачынын дөрд саат әрзиндә диггәтини чәлб етмәк, ону көркин бир вәзијјәтдә сахламаг, гәһрәманларын талеји илә јахындан марагландырмаг үчүн дә бир сыра үсуллар вардыр ки, јазычы онлара да риајәт етмәлидир. Бу үсуллары биз бөјүк дүнја классикләринин, рус драмнәвисләринин вә Азәрбајчан сәһнәсинин бөјүк сималарынын әсәрләриндән өјрәнмәлијик.

Лакин әкәр дәриндән диггәт етсәк көрәрик ки, бүтүн бу сајдығымыз мәсәләләр өзү дә мүәјјән дәрәчәдә диллә әлагәдардыр. Дил елә бир мүһүм васитәдир ки, сәһнә әсәриндә әсас олан һәрәкәт вә бу һәрәкәти ичра едән шәхсијјәтләр, башлыча олараг, дил — сөз сајәсиндә чанлы вә тә'сирли ола билирләр.

Буна көрәдир ки, Максим Горки «пјесдә нитг дилинин бөјүк вә һәтта һәлледичи әһәмијјәтини» гејд едир вә хүсусән кәнч мүәллифләрин нитг дилини өјрәнмәклә өз биликләрини артырмасыны зәрури һесаб едир.

Драматургдан нә кими дил билији тәләб олунур?

Бу суала чаваб вермәк үчүн мәсәләни бир нечә һиссәјә ајырмалы вә ајрылыгда она чаваб ахтармалыјыг.

Биринчи — **үмумијјәтлә сәһнә дили.** Драматуркија тәчрүбәсиндә вә нәзәријјәсиндә артыг чохдан исбат олунмушдур ки, пјесин дили динамик, чевик вә тә'сирли олмалыдыр. Бу нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, һәр бир пјес һәрәкәти вә мүбаризәни тәсвир етдији үчүн, о мүбаризә дил вә данышыг васитәсилә кетдији үчүн дил өзү дә дөјүшә вә мүбаризәјә үјғун олмалыдыр, ја'ни дил өзү дә һәрәкәт вә мүбаризәнин бир парчасы олмалыдыр.

Романда вә һекајәдә дә пјесдә олдуғу кими, ики гәһрәман бир-бири илә даныша биләр. Лакин пјесдәки диалогун руһу вә мә'насы романдакындан тамамилә фәрглидир. Романда әксәриjjәтлә бир шәхс о бирисинә өз фикрини вә һиссини ифадә едир, онунла өз дәрдини бөлүшдүрүр. Пјесдә исә биз бундан әлавә бир дә бир һәрәкәт, бир иш, бир ишин башланғычыны вә ја нәтичәсини көрүрүк. Пјесдә инсанын һисси, фикри, мәгсәди даһа тә'сирли сөзләрлә ифадә олунур. Бу сөзләр һәтта бә'зән физики һәрәкәтдән даһа тә'сирли вә кәскин олур. Буна бизим таныш олдуғумуз әсәрләрдә мисал олараг Оттајын Асланбәjин евиндә Фирәнкизлә көрүшүнү вә бу көрүшдән сонра Асланбәjлә Оттај арасында кедән диалогу, Оттајын сон сөзләрини вә ја Сусаннаны һәррача гоjаркән Аjдынын сөjләдиjи сөзләри, Күлтәкин ичәриjә кирәркән: «Мә'сум бир гадын намусу, беш мин манат, һәррач!..» деjә гәһгәһә чәкиб күлмәсини мисал кәтирә биләрик.

Аз сөзлә чох фикир ифадә етмәк тәләби һәр кәсдән әввәл драматурга аиддир. Jығчамлыг тәләби драматургу мәчбур едир ки, он сөз әвәзинә бир сөз ишләтсин; амма елә сөз ишләтсин ки, о сөз он сөзүн ишини көрә билсин. Jени јазанлар бу тәләбә чох заман чаваб верә билмирләр. Онларын гәһрәманлары роман гәһрәманлары кими архајын отуруб сөһбәт едир, чох заман һеч мәтләбә дәхли олмајан шеjләрдән данышырлар. Бу артыг вә узун сөһбәтләр әсәрин һәрәкәтини дајандырдығы кими, тамашачыны да jорур.

Бу јахынларда мән Вердиjев jолдашын «Көj көл» пјесини охудум. Сөздән гәнаәтлә истифадә етмәмәк нөгсаны бу әсәрдә аjдын көзә чарпыр. Бурада колхоз һесабдары Әһмәдин узун вә лүзумсуз данышыгларына сәһифәләрлә jер верилмишдир.

Сәһнә бош сөзләри севмир, орадакы һәр бир сөзүн мә'насы, тә'сири вә ролу олмалыдыр. Бунун үчүн нә етмәк лазымдыр? Ән әввәл, сөзләри јахшы сечмәк, һәр персонажын, типин фикрини вә хасиjjәтини даһа тә'сирли бир шәкилдә ифадә едән сөзләри һазырламаг лазымдыр. Бунун үчүн әсәри јаздыгдан сонра ону гәнаәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән јахшыча ихтисар етмәк, артыг сөзләри орадан силмәк, анчаг зәрури сөз вә ифадәләри сахламаг лазымдыр. Рус јазычысы Чехов јахшы јазмаг кими јахшы позмағы да јазычы үчүн бир исте'дад һесаб едирди. Драматург диалоглары бачарыглы бир сурәтдә ихтисар етмәклә өз әсәрини јахшылашдыра биләр.

Пјес дили һаггындакы бу үмуми гејдләрдән сонра биз бә'зи хүсуси мәсәләләрә кечә биләрик.

Шәхсиjjәтләрин дили вә диалог. Бу мәсәлә драматуркиjада ән әсас мәсәләләрдән биридир. Дил драм әсәрләриндә иштирак едәнләри характеризә едән jеканә васитәдир. Јазычы өз гәһрәманларыны о заман дүзкүн характеризә едә биләр ки, һәр кәсин өз хасиjjәтинә, өз тәбиәтинә вә сәвиjjәсинә көрә сөз тапсын, ону өз дили илә данышдырсын. Јазычы өз гәһрәманы үчүн нә гәдәр уjғун, тә'сирли нитг дили тапа биләрсә, о гәһрәман да бир о гәдәр чанлы, долғун вә тә'сирли олар.

Сурәтләрин сәһнәдә, jә'ни актjорларын оjунунда бәдии чәһәтдән вә ичтимаи мәзмун чәһәтиндән мүвәффәгиjjәтли чыхмасы үчүн биринчи шәрт һәр бир сурәтин данышыгының өз хасиjjәтинә уjғун вә сон дәрәчәдә аjдын вә ифадәли олмасыдыр. Анчаг белә олдугда тамашачы тамамилә гане ола биләр ки, пјесдәки филан вә филан тип мүәллифин јаздығы вә актjорун оjнадығы бир диллә даныша биләр.

Рус классикләри көзәл драм сурәтләри jаратмышлар. Грибоjедовун «Ағылдан бәла», Гоголун «Мүфәттиш» комедиjаларында Фамусов, Молчалин, Хлестаков, Городничи кими типләр вардыр. Бу типләрин һәр биринә бүтүн комедиjада һәчм е'тибарилә чәми ики-үч сәһифә jер верилмишдир. Амма бу гәдәр аз сөз васитәсилә елә чанлы типләр jарадылмышдыр ки, онлар нәинки бир шәхсиjjәти, һәтта бир синфи, бир епоханы, бир дөврү сәчиjjәләндирир, о бәрәдә тамашачыда ән долғун бир тәсәввүр оjадырлар. Бу типләрин бир чох ифадә вә кәламы чохдан бәри данышыг дилинә вә әдәбиjjата дахил олмушдур, чүнки о сөзләр тәсадүфи сөзләр дејил, мүәjjән типи, синфи вә дөврү сәчиjjәләндирән мә'налы, типик сөзләр вә ифадәләрдир.

Јазычы һансы jолларла өз гәһрәманлары үчүн белә уjғун вә чанлы нитг дили тапыр? Бу, әлбәттә, һәр шеjдән әввәл, чалышмагла, диггәтли мүшаһидә илә вә һәр бир сурәтин үзәриндә хүсуси ишләмәклә әлдә едилә биләр. Максим Горки дејир ки: «Пјес үчүн инсаны елә jаратмаг лазымдыр ки, онун һәр бир сөзүнүн мә'насы, һәр бир һәрәкәтинин мә'насы тамамилә аjдын олсун; ону да чанлы бир инсан кими севмәк вә ја она нифрәт етмәк мүмкүн олсун. Бу бачарыға саһиб олмаг үчүн охумаг, өjрәнмәк, инсанлары да китаб кими охуjуб өjрәнмәк лазымдыр. Бир дә баша дүшмәк лазымдыр ки, инсанлары өjрәнмәк—инсан һаггында јазылан китаблары өjрәнмәкдән даһа чәтиндир»[1].

Һәр бир шәхс өз дили илә данышмалыдыр. Буна совет әдәбиjjатындан да бир чох мисаллар көстәрә биләрик. Һәр бир

[1] М. Горький. О пьесах, «Литературная учеба», 1933, № 2.

типи өз дилиндә данышдырмаг чәһәтиндән Чаббарлынын «Севил», «Алмаз», «1905-чи илдә» кими әсәрләри ән јахшы мисалдыр. Әбдүләлибәј, Севил, Балаш, Күлүш, Бабакиши, Атакиши — бүтүн бу шәхсләр дил вә ифадә чәһәтиндән бир-бириндән чох фәрглидирләр. Әкәр бу шәхсләрин репликаларыны ајрыча јазыб мүгајисә үсулу илә тәдгиг етсәк, онларын хасиjjәтләриниn бу репликаларда чох мүкәммәл ифадә олундуғуну көрәрик. Һәтта Севилин илк пәрдәләрдәки сөзләри вә данышығы илә сон пәрдәдәки данышығы арасында бөjүк фәрг вардыр, чүнки бу Севил әввәлки Севил дејилдир, онун характери дәjишмишдир.

«1905-чи илдә» пјесиндән Саламову, Баһадырбәји вә губернатору көтүрүн. Онларын һәр бир сөзү, һәр бир ифадәси нә гәдәр сәчиjjәви вә мә'налыдыр. Саламов пәрдә далында дуруб данышса белә онун сон дәрәчә колоритли дили бизә бу типик бәдии сурәт һаггында ајдын вә мүкәммәл бир тәсәввүр верә биләр. Мәкәр Имамверди илә Аллаһверди, Набат бачы илә Күлсүм бачы да белә тәбии, тә'сирли вә ајдын бир диллә данышмырлар?

Кәнч драматурглармыз пјеси нечә јазмағы, ону нечә тәртиб етмәји вә типләрин дилини нечә ишләмәји Чаббарлыдан өjрәнә биләрләр; чүнки о, Азәрбајчан һәjатыны, Азәрбајчан кәндлисинин, зиjалысынын вә әмәкчисинин дил вә ифадә хүсусиjjәтләрини чох дәриндән өjрәнмиш вә ондан өз әсәрләриндә истифадә етмишдир. Персонажларын данышыг мүхтәлифлиjи е'тибарилә «Алмаз» пјеси даһа зәнкиндир. Бу әсәрә бахаркән биз өзүмүзү тамамилә башга бир аләмдә һисс едирик. Јалныз рәнкдән-рәнкә кирән һачы Әһмәд дејил, һатта онун көмәкчиләри олан Ибад, Баларза, Балаоғлан, Кәблә Фатманса вә Очаггулу да һәр бири башга бир аләмдир, онлар һамысы бир јердә көһнә хүсусиjjәтчи кәндин мәнзәрәсини јаратмагда мүәллифә нә гәдәр көмәк едирләр. Һәлә «Гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә» — дејиб Алмазын әлиндән зәнчир чеjнәjән Мирзә Сәмәндәр, сонра дәрдинин чохлуғундан «Мешәләр мүрәккәб олса, дәрjалар гәләм» — дејә сөзләрини чашдыран заваллы Јахшы... Бүтүн бунлар көзәл сечилмиш сөзләр васитәсилә јарадылан чанлы сурәтләрдир.

Иш бурасындадыр ки, Фатмансанын дедиjи «Сындыр һа, сындыр!», Шәрифин кәлмәбашы тәкрар етдиjи «Сән бир спакоjс ол!» вә ја Очаггулунун «Ја'ни һәзрәт Аббаса да инанмыр?» — кими сөзләри бирдән-бирә гәләмин учуна кәлән сөзләр дејилдир. Бунлары мүәллиф әввәлчә чох дүшүнмүш,

һәр бир јазычы, хүсусән кәнч јазычы мүшаһидәчи олмалыдыр. Онун көзләри дә, гулаглары да ити олмалыдыр. Ешитдиjи ән типик ифадәләри, сөзләри дәфтәринә геjд етмәлидир. Бүтүн бөjүк јазычылар белә етмишләр; јарадычылыг заманы өз геjдләриндән истифадә етмиш вә өз әсәрләриндә бу вә ја башга типи сәчиjjәләндирмәк үчүн ишләтмишләр. Көрүнүр ки, кәнч драматурглар ја чанлы һәjатдан, халг данышыгларындан белә геjдләр көтүрмәји севмирләр вә ја геjдә көтүрдүкдә сәчиjjәви чәһәтләри тәсадүфи чәһәтләрдән ајыра билмирләр. Онларын гәһрәманлары әксәриjjәтлә чох сүн'и бир диллә, китаб дили илә данышыр вә һәтта, бә'зән нитг сөjләjирләрмиш кими, сиjаси шүарлар да ишләдирләр. Мәсәлән, Һүсеjн Ибраһим jолдашын «Фыртыналар гоjнунда» адлы пјесиндә колхозчу Гулам Һүсеjн кәнчләрлә бу дилдә данышыр: «Мәни ешидин, балаларым, инди отларын шеһи, һәрәкәтләри илә күлән гыз додагларыны андыран гөнчәләрин ачылышы баһар күнләринин илаһи көзәлликлəридир. Гоча олмағыма бахмајараг мәнә дә баһар һавасы чан верир. Сизә мәсләһәт едирәм бир-бириниз ахыра гәдәр севин, елә един ки, һәjатыныз һәмишә баһарлы олуб гара хәбәрләрдән узаг олсун. Бир дә унутмајын ки, һәjат әсирдир, фәлакәт залым».

Гәрибә бурасыдыр ки, колхозчу бу мә'насыз сөзләри дејиб кетдикдән сонра әсәрин мүсбәт гәһрәманы олан кәнч Шаһин онун һаггында дејир: «Онда доғрудан да бир пејғәмбәр гәлби вар (пауза), һәjат әсирдир, фәлакәт залым»; башга бириси дә буну тәсдиг едир: «Шаһин, сән хошбәхтсән ки, белә әмин вар!». Белә диалоглар мүәллифин фикринин зиддинә олараг бир истеһза кими сәсләнир вә әкс тә'сир бағышлајыр.

Диалоглар вә репликалар. Јухарыда дедик ки, драм әсәринин маһиjjәтини мүбаризә тәшкил едир. Һәр бир драматик сәһнә бир мүбаризә, дөjүш вә ја башга сөзлә десәк, тәкбәтәк вуруш сәһнәсидир. Бу вуруш диалог васитәсилә ичра олунур. Һәр бир реплика бу дөjүшдә бир зәрбә вә ја әкс зәрбә кими сәсләнмәлидир. Гәһрәманын бири зәрбәни вурур, о бири исә әкс зәрбә вурур вә ја өзүнү мүдафиә едир. Бу зәрбә физики зәрбә дејилдир, сөз зәрбәсидир; анчаг сөзүн алтында мә'нәви бир гүввәт, бир ирадә, бир һәрәкәт мөвчуддур. Буна көрә дә диалог мә'налы вә мәзмунлу олмалыдыр. Диалог васитәсилә тәкбәтәк дөjүшә, һәм дә мә'налы вә мәзмунлу дөjүшә мисал олараг **«Вагиф»** әсәриндә Вагифлә Аға Мәһәммәд шаһын, **«Ханлар»** драмында Жорданиjа илә Кобанын үз-үзә кәлмәси сәһнәсини көстәрә биләрик. Белә тәкбәтәк диалог дөjүшүнү Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә дә чох тәсадүф едирик. Мисал

үчүн «Алмаз» пјесиндә Алмазла онун нишанлысы Фуадын арасындакы диалогу көстәрмәк олар. Бурада азад фикирли Алмаз көһнә мешшан фикирли Фуада галиб кәлир.

Мисал кәтирдијимиз бу диалоглар ачыг диалоглардыр; бурада һәр бир гәһрәман өз фикрини ачыг ифадә едир. Драм әсәрләриндә ачыг мә'налы диалоглардан башга, бир дә «үстүөртүлү» сөһбәтләр дә вардыр ки, буна өртүлү диалог демәк олар. Белә диалога ән јахшы мисал Гоголун «Мүфәттиш» комедијасында Хлестаковла шәһәр һакиминин тактирдәки сөһбәти ола биләр. Бурада Хлестаковла шәһәр һакими һәр бири тамамилә башга шејдән данышырлармыш кими, өз һәгиги сималарыны бирдән-бирә меjдана чыхармагдан горхурлар.

«Алмаз» пјесиндә Һачы Әһмәдлә Алмаз, «Јашар»да Имамјарла Јашар арасында белә бир диалог вардыр. Имамјар өзүнү јенилик вә колхоз тәрәфдары, «зәрбәчи» бир кәндли кими көстәрир. Һәгигәтдә исә о, голчомагдыр, Совет һөкүмәтинин дүшмәнидир. О, Јашарын кәнддә памбыг әкмәк фикрини зәһирән гәбул едир вә һәтта алгышлајыр да; амма сөзүнү елә усталыгла дејир ки, кәндлиләрдә памбыг әкини әлеjһинә фикир ојадыр.

Јахшы гурулмуш диалоглар, данышығын көзләнилмәдән башга бир рәнк алмасы, кинајәли данышыг вә саирә гәһрәманлары сәчиjjәләндирдиjи кими, тамашанын кедишини дә чанландырыр, әсәрә марағы артырыр.

Әдәбиjjатын башга нөвләринә нисбәтән драматургиjа даһа чох конкретлик севир. Елә буна көрә дә јахшы ше'р вә һекаjә јазан адам бә'зән пјес јазмагда чәтинлик чәкир, чүнки пјес јазычыдан һәjаты вә инсанлары, хүсусән инсан хасиjjәтини даһа јахшы вә һәртәрәфли билмәjи тәләб едир. Бу билик исә тәдричән әлдә едилир. Чәфәр Чаббарлынын илк пјесләри дил, ифадә вә үслуб чәһәтиндән сон әсәрләринә нисбәтән зәифдир. Әкәр диггәт етсәк, онун һәр бир әсәрдә көзә чарпачаг дәрәчәдә иrәли кетдијини, дил чәһәтиндән даһа сәлисләшдијини, шәхсиjjәтләр үчүн даһа мүвәффәгиjjәтли сәчиjjәви сөзләр вә ифадәләр тапдығыны көрәрик. Буну биз кәнч драматурглара тәсәлли вермәк үчүн демирик, онлары инандырмаг истәjирик ки, чәтинлиjи охумаг вә өjрәнмәк, дәрин мүшаһидә вә диггәтли тәдгиг васитәсилә арадан галдырмаг мүмкүндүр вә лазымдыр.

Бизим өлкәмиздә драматургиjанын инкишафы үчүн кениш имканлар вардыр. Онун мөвзусу кениш вә түкәнмәздир. Бу мөвзу, һәр шејдән әввәл, гәһрәманлыг мөвзусудур. Максим Горки дејир ки, гәһрәмана лајиг иш гәһрәмана лајиг дә сөз төләб едир. Бу гәһрәмана лајиг сөз силаһыны кәскинләшдирмәк үчүн чох охумалыjыг. Бир мүталиәчи кими јох, бир мүтәхәссис кими, бир тәдгигатчы кими һәр сөзү, ифадәни, һәр диалогу, репликаны өjрәнмәк, jүксәк драмнәвислик техникасына тамамилә jиjәләнмәк мәгсәди илә охумалы вә jенә дә охумалыjыг!

1948.

ДИЛ ВӘ ҮСЛУБ

Азәрбајҹан әдәби дили илә бәрабәр бәдии јарадычылыг дили дә инкишаф етмәкдә вә зәнкинләшмәкдәдир. Хүсусән XX әсрин әввәлләриндән башлајараг Азәрбајҹан әдәби дили чох сүр'әтлә вә һәм дә әсас истигамәти е'тибарилә хәлгиләшмәјә доғру инкишаф етмишдир. Бу инкишафын өзүнә мәхсус мараглы бир тарихи вардыр ки, бунунла дилчиләримиз даһа әтрафлы мәшғул олмагдадырлар. Биз исә мәгаләмизин кириш һиссәсиндә бу инкишафын јалныз үмуми истигамәтини нәзәрдән кечирәчәјик.

1905-чи илдән сонра шиддәтләнән дил мүбаһисәләриндә «Молла Нәсрәддин» журналының даһа дүзкүн бир јол тутдуғу һамыја мә'лумдур. Бу јолун әсас чәһәти онун халг дилинә, чанлы халг шивәләринә, халг јарадычылыгына әсасланмасы, дили садәләшдирмәјә чалышмасы иди.

Азәрбајҹан әдәби дилинин хәлгилији, сафлығы мәсәләси гәти мејдана чыхдыгда дилин инкишафында тә'гиб едилән ики јол да ачыг бир шәкилдә өзүнү көстәрди. Бу јоллардан бири халга зидд олан јол иди ки, әдәби дил үчүн османлы дилини әсас көтүрүр, дили халгдан ајырыр, ағырлашдырыр вә кениш күтләләрин анлаја билмәдији бир шәклә салмаға чалышырды. Икинчи јол халга јахынлашмаг јолу иди ки, дилдә садәләшмәји тәләб едир, әдәби дили кениш халг күтләләринин анлаја биләчәји бир шәклә салмаға чалышырды.

Бирinчи јолун тәрәфдарлары бу фикирдә идиләр ки, әдәби дил күтләви ола билмәз, о анчаг охумушлар, јахшы тәһсил алмыш адамлар үчүндүр; буна көрә дә әдәби дилин садәләшмәсинә чалышмаг лазым дејилдир; әдәби дил нә гәдәр чәтин вә ағыр олса, бир о гәдәр мә'тәбәр олар. Азәрбајҹан әдәби дилини бу јолла апармаг истәјәнләр халгын нәинки дилинә, үмумијјәтлә тарихинә вә мәдәнијјәтинә јад идиләр, онлар вәтәнпәрвәрлик шәрәфиндән мәһрум идиләр, халгын

гүввәт вә бачарығына инанмырдылар вә мүстәгиллијини горумурдулар.

Икинчи јолун тәрәфдарлары бу фикирдә идиләр ки, әдәби дил дә халгын өз дилидир, бу дил һамы үчүндүр; һамы јазыб охумалы, чәмијјәтин инкишафында јахындан иштирак етмәлидир. Әдәби дил садә олмалыдыр, ону һамы баша дүшмәлидир. Бу чүр дүшүнән адамлар узагкөрән адамлар идиләр, онлар халгын гүввәсинә инанырдылар, тарихин инкишафыны дүзкүн гиҹмәтләндирирдиләр.

Чәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналыны кениш халг күтләләри үчүн нәшр етдирирди. О билирди ки, халгын чоху савадсыздыр, савадлы оланлар да өз ана дилләриндә һәлә әмәлли-башлы јазы-позу көрмәјибләр. Буну билдији үчүн дә о елә садә бир данышыг дилиндә јазырды ки, журналы охујанларын гаршысында јени бир аләм ачылырды. Бу јенилији вә онун тарихи әһәмијјәтини Чәлил Мәммәдгулузадә өз хатирәләриндә чох көзәл изаһ етмишдир: «... Бүтүн ислам аләминдә үмумән, Гафгаз мүсәлманлары ичиндә хүсусән, әрәб әлифбасынын чәтинлији сәбәбиндән вә һабелә дәхи гејри сәбәбләрдән савад ишләри һәмишә тәнәззүлдә олубдур. Вә әлинә гәләм көтүрүб бир мәтләб јазмаг истәјән бир аллаһ бәндәси билмәјиб јазыны нә дилдә вә нә ләһчәлә јазсын. Вә дилин имла гануларына нә чүр риајәт етсин. Вә мүхтәлиф сөвтләри һансы һүруфат шәклинә салсын. Онунчүн дә бизләрдә индијәдәк чүр'әт едиб әлә гәләм аланлар бармаг илә сајылыбдыр.

Чәми бу гисим «кәмчүр'әт» савадлыларымыза «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси бир нүмунә вә бәлкә бир дәлил вә рәһнүма олду. Паһа! Белә дәми јазармышлар? Бу ки, асан имиш! Белә мән дә ки, јаза биләрмишәм. Вә јаздылар да. «Молла Нәсрәддин» идарәсинә һәр јердән вә һәр тәрәфдән күндә әлли-алтмыш мәктуб төкүлдү. Буплар һәмин бәдбәхт чаванлар иди ки, нечә ил дәрс охујандан сонра јенә өзләриии јазмаға мүгтәдир һесаб етмирдиләр»[1].

Демәли, молланәсрәддинчиләр нәинки садә дил тәрәфдары идиләр, онлар һәм дә садә дилин гызғын тәблигатчылары идиләр. Халга хидмәт етмәји ән шәрәфли бир вәзифә һесаб едән бу демократ јазычылар дил саһәсиндә дә чох дүзкүн јол тутмушдулар.

Ону да гејд едәк ки, садә дил уғрунда мүбаризәнин әдәбијјатымызда тарихи көһнәдир. Халг әдәбијјатына мејл едән классик шаирләримизин: Вагифин, Видадинин, Закирин дә

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1936, сәһ. 512.

бу сahədə хидмəти бəйүкдүр. М. Ф. Ахундовун комедијаларында бу мəсələ өз бүнөврəсини бир гəдəр дə мөhкəмləндирди. М. Ф. Ахундовун јолуну Н. Вəзиров вə Ə. Һагвердијев ардычыл сүрəтдə давам етдирди. Һəлə кечən əсрин ахырларында Азəрбајчан ədəби дилинин садələшдирилмəсинə гаршы чыханларын, садə халг дилини «көјлү», «чобан» дили адландыранларын сəси ешидилмəјə башламышды. Вəтəнпəрвəр вə демократ јазычылар тутдуглары јолун дүзкүнлүјүнə мөhкəм инандыглары үчүн həр чүр hүчума мүгавимəт көстəрир вə өз јолларындан кənара чəкилмирдиләр.

Бахчасарајда чыхан «Тəрчүман» гəзети 1899-чу илдə Ə. Һагвердијевин комедијаларынын дилини кəндли дили адландырараг јазмышды: «... комедија Азəрбајчанын көјлү шивəсиндə јазылмышдыр; мүhəррир даhа ədəби вə даhа көзəл бир лисан голлана биларди». Османлы дили тəрəфдары олан «Тəрчүман» «даhа ədəби вə даhа көзəл бир лисан» дејəндə дə, əлбəттə, Азəрбајчан халгына јад олан османлы ədəби дилини нəзəрдə тутурду. Ə. Һагвердијев исə кимин үчүн вə нечə јаздығыны јахшы билдијинə көрə белə тəнгидлəрə е'тина етмирди. Ədибин јолдашларындан биринин јаздығына көрə Ə. Һагвердијев белə тəнгидлəри охујанда дејирмиш: «Гаспрински («Тəрчүман»ын редактору) нə јазачаг јазсын, мən, əввəлən, көјлү дилиндə јазмамышам, анчаг садə дилдə јазмышам вə бир дə əкəр көјлү дилиндə јазылыбса да, əлбəт, лазым белəдир ки, јазылыб...». (Солтан Вали ханын 28 март 1899-чу илдə Петербургдан Нахчывана, Гурбанəли Шəрифова јаздығы мəктубдан. Мəктуб ədəбијјатшүнас Əзиз Шəрифин шəхси архивиндəдир).

Бурадан да көрүнүр ки, милли-мəhəлли мəhдудлугда, «чобан дилиндə» јазмагда тəгсирləндирилмələринə вə həр чүр дил «мүчаhидləринин» hүчумуна мə'руз галмаларына бахмајараг, башда Ч. Мəммəдгулузадə олмагла, дили хəлгиləшдирмək истəјənləрин јолу кет-кедə кенишlənди вə онун həгиги ингилаби-демократик маhијјəти даhа ајдын бир шəкилдə мејдана чыхды. Һəтта дүшмənləри белə Ч. Мəммəдгулузадənин ардычыл оларағ садə дилдə, асан вə «ачыг јазмаг» сahəсиндəки мүвəффəгијјətини тəгдир етмəјə мəчбур олдулар. Бу барədə Чəлил Мəммəдгулузадə өз хатиратында гејд едир: «Əлибəј Бакыдан ахырынчы дəфə Түркијəјə көчүб кедəн вахт Тифлисə кəлди ки, бурадан Батума кетсин. Тифлисə идарəмизə дə тəшриф кətирди. Хош-беш, сөhбəт дилдən дүшдү вə мөhтəрəм ədибимиз мənə деди: «Јахшы јазырсыныз». Мən Əлибəјə ərз етдим ки, онун тək бир шəхсдən ешидилəн бир сөзү мən hавајы данышылан сөзləрин чəркəсинə гоја билмəрəм. Чүнки Əлибəј hүсејнзадə кими бир јазы устадынын мən тək бир чаван јазычыја јазы барəсиндə дедији сөзү мən чидди бир сөз hесаб edəм кəрək. Əлибəј мənə дедији сөзү тəкрар вə тəсдиг етди вə həмишə адəт етдији кими башыны ашағы салыб, куја өз-өзүнə јенə деди: «Ачыг јазмағы да бачармаг лазымдыр»[1].

«Молла Нəсрəддин» «ачыг јазмағы» нəинки бачарды, həтта дил уғрундакы мүбаризəләрдə галиб кəлиб ədəби дилимизин садələшмəсинə, хəлгиləшмəсинə бөјүк көмək етди.

Чох мараглыдыр ки, пантүркист сијасəти јүрүдən «Фүјузат» вə «Шəлалə» мүhəррирləриндən башга, дилдən данышан həр кəс халг адындан данышырды. Мəсələн, шаир Əhмəд Чавад өз «Далға»сыны Һ. Чавидин «Бahар шəбнəмləри»нə гаршы гојараг, өзүнү халг ədəбијјаты тəрəфдары кими гələмə верирди. Шушалы Ибраhим Таhир Əhмəд Қамалла мүбаризə edəркən, јенə дə Азəрбајчан халг шивəси адындан данышырды. Мə'лум ишдир ки, дил шүурла, дүнјакөрүшү илə, мəзмунла ајрылмаз сурəтдə бағлыдыр. Кениш халг күтлələринин ичтимаи-сијаси мənафеји илə əлагəдар олмајан бир јазычы халг адындан нə гəдəр чох данышырса-данышсын, маhијјəт е'тибарилə hеч бир вахт халгчы ола билмədији кими, дил е'тибарилə həгиги хəлгиләшмə јолуну да тə'јин edə билмəзди. Чавадын халг адындан данышмасы сəмими олса да, həгигəтдə сүн'и сурəтдə халг дилинə тəглиддən башга бир шеј дејилди. Сүн'и сурəтдə халг дилини јамсыламаг «Далға» дөврүндə онун ən хəстə чəhəти иди ки, бу чəhəт «молланəсрəддинчиләрин» кур булаг кими гајнајан саф вə тəбии ахыны гаршысында давам кətирə билмəди. Даhа сонра Санылы кими «кəндли» шаирлəрдə дə ејни јамсыламанын башга бир чəhəтини көрдүк ки, бу да дилимизин инкишафында баш верən бөјүк тəhрифлəрдən биринин тəзаhүрү кими гијмəтлəндирилди.

Ајры-ајры заманларда халг адындан чыхыш edən адамларын бир гисмини Чəлил Мəммəдгулузадə «бошбоғаз» адландырырды. Бу доғрудан да белə иди. Буну сүбут етмək үчүн Əhмəд Қамалла Ибраhим Таhир арасындакы мүнагишəдən бир мисал кətирək. «Халг дили» дејə бағыран Ибраhим Таhирин ше'риндən Əhмəд Қамал бу бејти мисал кətирир вə дејирди:

«Нуширəвани-адили-Пəрвизинiз hаны?
Шаhи-шүчави-Сənчəрү Чинкизиниз hаны? —

[1] Ч. Мəммəдгулузадə. Əсəрləри, II чилд, Бакы, 1936, сəh. 513.

—бејтинин түрклүјә, милләтә, садәлијә нә мүнасибәти вардыр?.. Нәһајәтләриндәки «низ һанылар» јеринә мәсәлә· «То кочаст» дејәчәк олсаг, голајча фарси олмујорму ... Иштә:

Нуширәвани-адили-Пәрвизи то кочаст?
Шаһи-шүчави-Сәнчәрү Чинкизи то кочаст?

Олду кетди. Дејилми?».

Әлбәттә, садә вә халис Азәрбајчан дили уғрунда бу чүр мүбаризә апаран јазычылары Чәлил Мәммәдгулузадә һаглы олараг «бошбоғаз» адландырырды. Бу адамлар һај-күјлә мәшғул олдуглары бир заманда бәдии дилимизин садәлији вә көзәллији уғрунда, сәссиз-күјсүз чалышан јазычылар ичәрисиндә Ә. Һагвердијеви, Аббас Сәһһәти вә Абдулла Шаиги көрүрүк. Дил әтрафында кедән гызғын мүбаһисәләр дөврүндә вә бир-бириня зидд олан ики гүтб јарандығы бир заманда бу јазычылар һиссә гапылмадан ишләјир вә бу дилин јаранмасына әмәли сурәтдә көмәк едирдиләр. Онлар һисс етмирдиләр ки, әлбәј һүсејнзадәләрин вә әһмәд камалларын Азәрбајчан халгындан чох узаг олан јабанчы вә тәһлүкәли дилләри бәдии әдәбијјатымызын дили үчүн бир әсас ола билмәдији кими, «Молла Нәсрәддин»ин онлара гаршы чевриlmиш вә мүәјјән дөврдә халга доғру һәддиндән артыг «енән» дили дә идеал әдәби дил һесаб едилә билмәз.

Јухарыда «Молла Нәсрәддин»ин дилини чох мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирмишдик. Бу фикри инкишаф етдирәрәк гејд етмәлијик ки, «Молла Нәсрәддин» өз тарихи ролуну шәрәфлә ојнајыб баша чатдырды. Амма Чәлил Мәммәдгулузадә өзү дә журналын дилини Азәрбајчан әдәби дили үчүн јеканә бир нүмунә һесаб етмирди. О јазырды: «Әлбәттә, бу дил ки, биз онунла «Молла Нәсрәддин»и јазырдыг, о дили биз үмум түрклər үчүн әдәби бир дил һесаб етмәк фикриндә дејилик. Вә бу да бизә һеч лазым дејил. Бизим мәгсәдимиз һал-һазырда өз фикримизи асан бир диллә Азәрбајчан түрклəриня вә бәлкә дә саир түрклəрә јетирмәк иди. Вә бунун едирәм ки, јетирирдик дә... Бизим шүарымыз дил јаратмаг дејил иди. Анчаг дәрди-дилимизи һал-һазырда чамаат баша дүшән дилдә она јетирмәк иди».

Бу сөзлəрдән ајдын көрүнүр ки, Чәлил Мәммәдгулузадә әдәби дили мәһдуд мә'нада баша дүшмəмишдир вә өз тәчрүбəсиндə әдәби дилин нормаларыны јаратмаг нүмунәләрини көстəрмək мəгсəдини изләмəмишдир. О, чох көзəл бир тəчрүбə иши апармыш вә мүвəффəг олмушдур. Бу мүвəффəгијјət демократ јазычылары чəсарəтləндирмиш, онлара гүввət

вермиш вə әдəби дилин дүзкүн јолла инкишафыны тə'мин етмишдир. Ə. Сабир дə, Ə. Һагвердијев дə, А. Сəһһəт дə, А. Шаиг дə бу јолла кетмишлəр. Аббас Сəһһəт рус вə Авропа классикləриндəн етдији бəдии тəрчүмəлəрдə өз дөврүнүн ən көзəл ше'р дилини, Абдулла Шаиг дə 1908-чи илдə јаздығы «Мəктуб јетишмəди» вə 1910-чу илдə јаздығы «Көч» адлы һекајələриндə бəдии нəсрин ən јахшы нүмунələрини јарадырды. Сəһһəтин «Мтсыри» тəрчүмəси бəдии дил е'тибарилə көһнəлмəдији кими, Абдулла Шаигин «Мəктуб јетишмəдиз» вə «Көч» дили дə көһнəлмəмишдир. Әксинə, бу дил бүкүн белə әдəби дилимизин инкишафы нөгтеји-нəзəриндən мүсбəт бир чəһəт кими гејд едилə билəр. Бүкүнкү әдəби дилимизин инкишафында һəр кəсдən чох бу јазычыларын тə'сирини һисс едирик.

Дил һəр шејдən чох ən'ənəјə табедир. Бүкүнкү әдəби дилимиз үмуми дил ən'ənələримизин ən јахшы чəһəтləрини мənимсəмək, классикləримизин дилинə тəнгидн јанашмаг іолу илə инкишаф етмишдир. Молла Нəсрəддин дилинин тəбиилији вə луғәт зəнкинлији, Сабир дилинин садəлији вə һазырчаваблығы, Һадинин чошгунлуғу, Вагифин халг ше'ри руһуну ифадə едən гошмалары, Фүзулинин зəнкин ифадəли фəлсəфи гəзəлləри мүасир дилимиз үчүн бир хəзинə иди ки, орадан јазычыларымыз өз руһуна вə зөвгүнə ујғун һəр сөзү вə ифадəни ала билирди. Мүасир дилимиз ејни заманда бу хəзинəнин нəјиндəн истифадə етмəмək лазым кəлдијини дə көзəл билирди. О билирди ки, Молла Нəсрəддин јығчам вə садə јазмагда бөјүк уста олса да, онун дили һəлə камил бəдии дил дејилди. О билирди ки, Һади кими бөјүк бир сəнəткарын аз шөһрəт газанмасына сəбəб онун гəлиз бир дилдə јазмасыдыр. Ше'р дилимиз əсасəн Вагиф, Сабир вə Сəһһəт јолу илə инкишаф етдији кими, нəср дилимиз дə Ч. Мəммəдгулузадə, Ə. Һагвердијев, А. Шаиг, Сүлејман Сани јолу илə инкишаф етмишдир.

XX əсрин əввəлləриндəн башлајараг чох сүр'əтлə инкишаф едən бəдии дилимизи нəзəрдən кечирəркən, белə бир һəгигəти е'тираф етмəли олуруг: бəдии дил өз мəншəји е'тибарилə зəһмəткеш күтлəлəрин данышыг дилиндəн алынса да, ондан хејли фəргләнир, чүнки јазычылар данышыг дилиндəн истифадə едəркən, о зəнкин, лакин гејри-мүтəшəккил хəзинəдəн бүтүн тəсадүфи, мүвəггəти, кечичи вə тəләффүз е'тибарилə кобуд сөзləри атмыш, умумхалгын дилинə, руһуна ујғун олан сөзləри сахламышлар; ону даим дарамыш, ишлəмиш вə көзəлləшдирмишлəр.

Дил әдəбијјатын əсас үнсүрү, əсас силаһы вə əсас матери-

алыдыр. Дил васитәсилә јазычы өз тәәссүратыны, һиссләрини вә фикрини ифадә едир. Әдәбијјатын дикәр бир тә'рифи дә Горкинин дедији кими: «сөз васитәсилә пластик тәсвир мәһарәтидир». Лакин бәдии дил үмумијјәтлә дилдән вә һәтта әдәби дилдән онунла фәргләнир ки, бәдии әсәрләрдә дил јалныз өз мәнтиги ифадә васитәсилә дејил, ејни заманда өз шәкли, заһири тә'сири, аһәнкдарлығы вә мусигиси илә дә јазычынын фикри ифадәсинә јардым едир. Бәдии ифадә сөзүн ади, лүғәти мә'насындан чох јүксәкдә дурур.

Бу нөгтеји-нәзәрдән дә бәдии әдәбијјатда дил мәсәләси үслуб мәсәләси илә бағлыдыр; чүнки бурада дил бәдии әдәбијјатын бир сыра хүсусијјәтләри илә әлагәдардыр· јазычынын үслубу, әсәрин мөвзусу, бәдии гурулушу, сурәтләрин тәсвири, гәһрәманларын хасијјәтләри, шәраитин тәсвири вә нәһајәт, әсәрин идејасы — бүтүн бунлар бәдии дилин тә'јининдә бөјүк рол ојнајыр. Буна көрәдир ки, ајры-ајры алимләр тәрәфиндән јазылмыш ријазијјат вә һәтта тарих китабларындакы дил вә үслуб фәргләрини ајдынлашдырмаг чох чәтин олдуғу һалда, бир-бириндә чох јахын олан ики јазычыны онларын ифадә тәрзиндән, лүғәтиндән вә јазы әдасындан таныјыр вә бир-бириндән асанлыгла фәргләндиририк. Буна көрәдир ки, чох заман радио васитәсилә бир ше'р вә ја бир һекајә динләдијимиз заман, әкәр јазычыларын үслубу илә ја јахшы танышыгса, охунан бәдии әсәрин ким тәрәфиндән јазылдығыны тә'јин едә билирик. Чох аз охучу тапыла биләр ки, мәсәлән, Абдулла Шаигин дили илә Әбүлһәсәнин дилини, Мир Чәлалын дили илә Сүлејман Рәһимовун дилини бир-бириндә гарышдырсын, Аббас Сәһһәтин ше'рләри илә Чәфәр Чаббарлының, Сәməд Вурғунун ше'рләри илә Мәммәд Рәһимин ше'рләрини бир-бириндән ајыра билмәсин.

Ајдын мәсәләдир ки, бәдии әдәбијјатын дилиндән данышаркән, јазычыларын дилиндән бәһс едәркән онларын үслубу илә таныш олмаг, үслуб мәсәләсини кениш бир шәкилдә гојмаг лазым кәлир.

Јахшы јазычы чох заман јахшы үслуба малик олур. Јахшы үслуб нә демәкдир? Узунчулугдан гачыб, гыса вә мә'налы јазмаг, тәсвирләрдә там, дүзкүн вә чанлы бәдии мәнзәрәләр вә сурәтләр јаратмағы бачармаг, фикри садә вә ајдын ифадә етмәк, инсан хасијјәтләрини тәсвир едәркән һәр бир хасијјәтә ујғун дил тапмаг, жаргона, әјаләтчилијә јол вермәдән үмумазәрбајчан әдәби дили даирәсиндә һәрәкәт етмәк, хүласә, елә јазмаг ки, охумаг асан вә хош олсун.

Бәдии әдәбијјатдан тәләб олунан бәдии һәјәчанын бир һиссәсини, һеч шүбһәсиз, бәдии сөз маһијјәти өз материалы

е'тибарилә өдәмәлидир. Бу барәдә бизә классик шаирләримиз чох зәнкин ирс гојуб кетмишләр.

Фүзули бәдии сөзүн јарадычылыгдакы бөјүк әһәмијјәтини тәгдир едирди, кичик сөз хәзинәләри олан гәзәлләриндә буну чанлы бир сурәтдә нүмајиш етдирирди.

Күн ки, сајән дүшдүјү јердән дурар, бир вәчһи вар,
Кәлсә али гәдрләр фәгр әһли дурмагдыр әдәб.

Јахуд:

Дејил биһудә кәр јагса фәләкдән башыма дашлар,
Бинасын тишеји-аһимлә виран етдијимдәндир.

Һәр бири мүкәммәл вә биткин бир фикир ифадә едән бу бејтләри үч чәһәтдән тәһлил етмәк олар. Биринчи, шаирин ифадә етмәк истәдији фикир, икинчи, бу фикир үчүн јаратдығы мәчаз вә тәшбеһләр, үчүнчү, бүтүн бунлары ифадә етмәк үчүн ишләтдији сөзләрин ујушмасы (аһәнкдарлығы). Бу үч чәһәт Фүзулинин бејтләриндә бир-бириндә елә мөһкәм бағланмышдыр ки, онлары охучу бирдән-бирә ајырд едә билмир. Лакин бизи ишин үчүнчү чәһәти марагландырыр ки, ше'рдә, бәдии әсәрдә о, әсасдыр, онсуз бәдии әсәр јох кимидир.

Бәдии сөзләрин мүвәффәгијјәтли ујушмасы фикрә вә мәчазлара елә шәкил верир ки, о һәм охучунун шүуруна, һәм дә онун һисс вә дујғуларына хүсуси бир тә'сир бағышлајыр, ону дүшүндүрүр вә ејни заманда она һәзз верир. Бәдии һәзз фикир вә идеја илә бәрабәр бәдии сөзүн гүввәтиндән доған бир һалдыр. Сөзүн бу фүсункар гүввәтиндән истифадә едән, ону өз идејаларына хидмәт етдирән јазычы өлмәздир.

Сөзүн јүксәк мә'нада аһәнкдарлығыны, бәдии ифадәсини әлдә етмәк үчүн ону ахтармаг, сечмәк, өлчүб-бичмәк лазымдыр. Бөјүк сәнәткарлар һәмишә јарадычылыг ишинин чәтинлијиндән данышмышлар. Онлар «дишвары асан етмәк» үчүн өзләриндә товфиг ахтармышлар, сөзүн ишкәнчә вә әзабларындан, мүнасиб бир образ тапмаг, јаратмаг үчүн јухусуз кечәләр кечирдикләриндән бәһс етмишләр, гәләмин ачызлијиндән, кәламын һүнәрсизлијиндән шикајәт етмишләр. Бу да онларын сөзә вердикләри әһәмијјәти, сөз үзәриндә чидди ишләмәк һәвәсләрини көстәрир.

Бир шаир вә ја насир нә гәдәр бөјүк бир исте'дад саһиби олурса-олсун, дили билмәсә, дил үзәриндә ишләмәсә, јарадычылыг әзаб вә ишкәнчәләри чәкмәсә, бөјүк бир сәнәткар ола билмәз. Бу јалныз јазылы әдәбијјатымыза дејил, халг әдә-

биjjатымыза да аиддир. Бөjүк бәдиı вә фикри зөвг алдыгымыз көзәл бајатылар, халг гошмалары асанлыгламы jарадылмышдыр. Jох, әсла jох! Бу jүксәк сәнәт әсәрләри үзәриндә халг jарадычылары чан гоjмушлар, бу әсәрләрин үзәриндә әсрләр боjунча бир халг мүштәрәк чалышмышдыр.

Халг jарадычылыгынын бизә мә'лум олан бөjүк усталарындан бири Ашыг Әләскәрдир. Онун jаратдыгы чинасларын бәрабәри jохдур. Бу чинасларын үстүнлүjү онларын тәбиилиjиндә, садәлиjиндә вә ајдынлыгындадыр:

Көнүл, сән ки, дүшдүн ешгин бәһринә,
Нарын чалхан, нарын силкин, нарын үз!
Дост сәни бағына бағбан еjләсә,
Алмасын дәр, күлүн иjлә, нарын үз!

Бурадакы «нарын чалхан», «нарын силкин», «нарын үз» ифадәләри вә даһа сонра кәлән көзәл чинаслар, гафиjәләр чидди вә мәтанәтли бир jарадычылыг мәһсулудур. Бә'зән бизә әдәби бир әjләнчә кими көрүнән бу чинасларын, додагдәjмәзләрин бәдии сәнәткарлыг нүмунәләри олдуғуну унудуруг. Мисал үчүн Ашыг Әләскәрин бир гошмасыны алаг:

Гышда дағлар аг кеjинәр, јаз гара,
Саг әлинлә аг кағыза јаз гара,
Әсәр jелләр, гәһр еjләjәр јаз гара...

Дашар чаjлар, дашлар кәләр чата-чат.
Һәрчаjынын кәлләсиндән чал инди,
Чал чәнкәлин, чәк чиjәрин, чата-чат!

Биринчи бәнддәки «р»ләр, икинчидәки «ч»ләр хүсуси бир диггәтлә вә елә усталыгла сечилмишдир ки, ше'рин мә'насына гәтиjjән хәләл кәлмәмишдир, әксинә, сөвги тә'сир васитәсилә аһәнкдарлыг, мусиги артмыш вә әсәрин бәдиилиjи jүксәлмишдир. Ашығын ше'риндә һәм фикир, һәм мә'на, һәм дә бәдии бир гүввәт вардыр. О, додагдәjмәз вә «чинас» тәләбләри илә өзүнү мәһдудлашдырдығы һалда, чох уjғун вә аһәнкдар сөзләр тапмыш, «баш» jеринә «кәллә», «вур» jеринә «чал» сөзү ишләтмиш, додаглары бирләшдирән «б»дән гачмыш, һәм дә «ч» сәси илә сонракы мисранын сөвги тә'сирини артырмаға мүвәффәг олмушдур: «Чал чәнкәлин, чәк чиjәрин, чата-чат!».

Биз бу көзәл сөзләри әдәби бир әjләнчә вә ја формализм адландыра биләрикми? Әлбәттә, jох! Чүнки шаир фикри формаја гурбан етмәмишдир; чүнки ашыг jалныз гуру тә'сирә вә бәдии еффектә әһәмиjjәт вермәмишдир. Ше'рдә мә'на, фикир биринчи jери тутур; анчаг мәсәлә орасындадыр ки, һәр заман jахшы ше'рләрдә олдуғу кими, заһири чәһәт, форма, мусиги фикирдән даһа тез тә'сир едир. О, күллә кими ачылыр, биз онун әввәлчә сәсини ешидир, сонра исә һансы һәдәфә вә нечә дәфиjини көрүрүк. Биз Ашыг Әләскәрин чинасларынын сирринә кәлиб чатмамышдан әввәл ше'рин доғурдуғу бәдии һәjәчана, емосионал тә'сирә гапылырыг. Еләчә дә Фүзулинин гәзәлләринин jүксәк фәлсәфи мә'насыны дәрк етмәмиш, онун мусигисиндәки гүввәтдән мүтәәссир олуруг.

Јазычы бәдии сөзүн ади мәнтиги мә'насындан jухарыjа галхмағы бачармалыдыр, чүнки әсил бәдии сөз һәр заман сөзүн ади мә'насындан чох jүксәкдә дурур. Белински «Поезијанын чинсләрә вә нөвләрә бөлүнмәси» адлы мәгаләсиндә дејир ки, бәдии сөз (поезија) бизим хәjалымызы елә бир аләмә чәлб едир ки, орада сөзүн мә'насы хејли дәринләшир вә мүрәккәбләшир, бәдии сөзләрин аһәнки, мәчазларын гүввәти, ше'рин башга мәзиjjәтләри бизә фикри мә'надан башга, бир дә хүсуси бир мә'на вә һисс тәлгин едирләр. Сөзләрин лүғәти, мәнтиги мә'насы илә јанашы ораг биз онун мусигисиндәки мә'наны да һисс едирик. Бә'зән ади лүғәти мә'нада һеч бир шеj ифадә етмәjән сөзләр ше'рдә хүсуси бир мә'на алырлар. Белински Дездемонанын маһнысындакы «Аj сөjүдүм, сөjүдүм, ваj сөjүдүм, сөjүдүм» нәгәратыны мисал кәтирәрәк дејир ки: «Бу мисра өз-өзлүjүндә һеч бир мә'на ифадә етмәдиjи һалда, дәрин бир **мә'наја** маликдир; сөз һаман мә'наны ифадә едә билмәдиjи үчүн мә'на сөздән ајрылмыш, һиссә, мусиги сәдасына чеврилмишдир... Буна көрәдир ки, һаман мисра үрәjә белә дәрин тә'сир едир, ону сонсуз бир кәдәрин ачы вә ширин һиссләри илә һәjәчанландырыр»[1].

Биз дилин бу инчә тәрәфләринә, сөзләрдә кизләнән бу фүсункар вә е'чазкар гүввәтә чохму фикир вә гиjмәт веририк? Jох! Биз сөзә чох е'тинасыз вә һәтта бә'зән һөрмәтсиз јанашырыг. Дил бизим чохумуз үчүн анчар габа бир материал, ишчаат ләвазиматы ролуну ојнаjыр, биз дилә анчар гара фәһлә кими бахырыг. О бизи анчар бир тәһәр фикримизи ифадә едән бир васитә кими, анчар бир шәкил (форма) кими марагландырыр; jаддан чыхарырыг ки, сөз өз-өзлүjүндә белә, jалныз бир шәкил дејил, ејни заманда мә'на вә мүндәричәдир.

Бу дедикләримиз әлбәттә, анчар ше'рә аид дејилдир. Нәсримизин ше'рә нисбәтән даһа сонра инкишаф етдиjини вә дил е'тибарилә һәлә дә тәкмилләшмәдиjини нәзәрә аларсаг, бу

[1] В. Г. Белинский. Собр. соч. в трех томах, т. II, стр. 9.

dedikləримиз нəсримизə daha чох аиддир. Вəзн вə гафијə гануплары сөз үзəриндə ишлəмəк үчүн шаирлəрин гаршысында бир сыра зəрури тəлəбләр гојдуғу halda, насирлəр бу тəлəбләрдən дə өзləрини азад hесаб едир вə чох заман дилин мүтəшəккил инкишафында hərч-мərчлијə јол верирлəр.

Классик нəср дилимизин ən јахшы чəhəтləриндən бири ондакы јығчамлыгдан ибарətдир. Нəсримизин бу хүсусијјətини ədəбијјатымызла тəрчүмə васитəсилə таныш олан мүтəхəссисlər дə гејд едирлəр. Илк дəфə олараг бу барədə өз фикрини ирəли сүрən Мариетта Шакинјан јығчамлыгы, лаконизми классик Азəрбајчан нəсринə хас олан хүсуси бир сифəт кими гејд етмишдир. Мənə елə қəлир ки, дил мəсələси илə əlaгədар олан бу мəсələјə, ја'ни гыса вə мə'налы јазмаг мəсələсинə јазычыларымыз чох аз əhəмијјət верирлəр. Ədəбијјатда лаконизм анчаг хырда hекајəлəр јазыб бөјүк романлардан гачмаг мə'насында баша дүшүлмəмəлидир. Кичик hекајəлəрдə бə'зən лаконизм олмадыгы кими, бөјүк романлар да чох лаконик јазыла биләр.

Мəсəлə ондадыр ки, лаконик јазан јазычы бир шеји тəсвир едəркən ən типик вə сəчијјəви бир hадисə интихаб едир вə бир тəсвирлə бир чох тəсвирləрин зəрурəтини арадан галдырыр, јахшы вə мə'налы гурулмуш бир чүмлə илə бир чох чүмlələрин ихтисар олунмасына имкан јарадыр.

Лаконизм — дилдən гənаətlə истифадə етмək бачарыгыдыр. Бу бачарыгы јазычы өзүндə тəрбијə етмəли, узунчулугдан, тəкрардан, сəчијјəви олмајан тəсвирləрдən гачмалыдыр. Јазычынын гənаətсизлији, исрафчылыгы ејни заманда дилин дə јүкlənмəсинə, агырлашмасына сəбəб олур, əсəр бəдиилијини хејли итирир. Јухарыда адыны чəкдијимиз Шакинјан нəсрдə дилə гənаət етмəјənlər ичərисиндə бөјүк романларын мүəллифи олан М. С. Ордубадинин адыны чəкир. Ордубади мараглы hадисələри бə'зən саф-чүрүк едə билмир, онлары бүтүн тəфсилаты илə тəсвир едир вə əсəрин həрəкатини јавашыдыр. Ордубадинин сөздə исрафчылыгы хүсусилə Ч. Мəммədгулузадə јығчамлыгы илə мүгајисə заманы daha кəскин нəзəрə чарпыр. Сөзlər вə ифадələr о гədər тəкрар олунур ки, сəslər мискəр дүканындан кələn чəкич сəslərини кими јекнəсəг вə дарыхдырычы бир hал алыр.

Јазычы унутмамалыдыр ки, бəдии тəсвирин вəзифəси əсəрин мүхтəлиф hал вə хассələrini сајыб садаламагдан ибарəт дејилдир. Инандырычы вə тə'сирли бəдии бир сурəт јаратмаг үчүн hадисəнин вə ја əшјанын бə'зи, бəлкə дə бирчə характерини, типик хүсусијјətlərini сечиб көстəрмək кифајətdir.

Јығчамлыг мəсələси үзəриндə бу гədər дајанмағымыз сəbəbsiz дејилдир. Јығчамлыг ədəбијјатымызын ən јахшы ən'ənələриндən олараг həм нəсримиздə, həм ше'римиздə, həм дə драм əсəрlərimizdə илlərdən бəри давам етмишдир. Хүсусилə сəhnə əсəрlərində јығчамлыгын көзəл нүмунələrini Мирзə Фəтəли Ахундов вермишдир. Чəфəр Чаббарлыда да јығчамлыг, ики-үч чизки вə ја мүкалимə илə охучунун вə ја тамашачынын зеһниндə нəгшə бағлајан инсан сурəт вə хасијјətləри јаратмаг бачарыгы чох бөјүкдүр.

Ədəбијјатымыз, хүсусилə нəср ədəбијјатымыз сон заманларда хејли инкишаф етмиш, чилдləрlə романларымыз, бөјүк hекајələrimiz јаранмышдыр. Мир Чəлалын вə Сүлејман Рəһимовун охучулара чох хош кələn hекајə вə романлары ејни заманда бəдии нəср дилимизин көзəл чəhəтləрини əкс етдирən əсəрlərdir. Лакин буна бахмајараг, нəср дилиндə бир сыра чидди нөгсанлар вардыр ки, бунларла мүтəмади олараг мүбаризə етмək лазым кəлир. Көзə чарпан бу нөгсанлардан бири мүкалимə вə тəһкијə ејнијјəти вə јахуд башга сөзlə, мүəллифин данышыгы илə персонажларын данышыгы арасында hеч бир фəрг олмамасы мəсələсидир.

Мадам ки, јазычыдан hər бир шəхси өз сəвијјəсинə вə хасијјətinə көрə данышдырмаг тəлəб олунур, демəли, о өзү дə бир мүəллиф кими, өз дили илə данышмалыдыр. Мəсəлən, мүəллиф тəбиəти тəсвир едəркən, ајры-ајры гəhрəманлар вə ја hадисələr hаггында өз фикирləрini ифадə едəркən, өз дили илə данышмалыдыр. Бу дил мүəллифин гəhрəманларынын дилиндən фəргли олмалыдыр. Драматик əсəрlərdə hər гəhрəманын өзүнə мəхсус бир ədа илə данышмасы зəрурidir, лакин бу зəрурəт анчаг драм əсəрləри үчүн дејилдир. Мир Чəлалын, Сүлејман Рəһимовун романларында чох мүхəффəгијјətlə ишlənмиш мүкалимələr вардыр. Лакин е'тираф етмəлијик ки, hələлик бу сahədə нүмунə ола биләчək бир нəср əсəринə малик дејилик .

Јазычылар өзləри бə'зən ən ади вə орта сəвијјəли гəhрəманларынын данышыг дилинə гədəр алчалыр, өз бəдии дилlərini лорулашдырыр, сəthiləшдирир, бə'зən дə ən ади вə орта сəвијјəли гəhрəманларыны өз дилlərində, ја'ни мүəллифин бəдии дилиндə данышмаға мəчбур едирlər. Бу hалларын həр икиси јазычыларымызын бəдии дилини ибтидаnləшдирир.

Ч. Чаббарлынын Саламову нечə тəбии вə өзүнə мəхсус бир ədа илə данышдырдығы јадымыздадыр. Бу, јарадычылыгдыр. Тəхминən həмин хасијјətdə олан бир адамы, hачы Зејналабдин Тағыјеви М. С. Ордубади «Кизли Бакы» романында көрүн нечə гејри-тəбии бир дилlə данышдырыр: «Мəним

həjatym təvrүbələr süzkəvindən kevib safłaшmыш bir həjatdыr. Mən hadisələrin gəlbiriндən kevmишəm. Burada otуranlar mүsəlman ruhunun shirəsidirlər». Hачынын səjүшləri də nitgi kimi gejri-təbii və sүn'idir: «Алvaglar! Идраксыз, мə'рifətsiz, шүурсуз **tөkүntүlər!».**

Bu dil, əlbəttə, hачынын dili dejildir, bu dil Bakы milјonerinin xarakterizə etmir; чүnki «həjat təvrүbələrinin sүzkəvi», «hadisələrin gəlbiri», «ruhun shirəsi» kimi ifadələr onun ifadələri dejildir. Belə mүvərrəd məfhumlar onun danышығына kolorit dejil, bir sүn'ilik və gejri-təbiilik verir. Burada heч bir jaradычылыг joxdur; əksinə, bədiilији, daha doғrusu, həjat həgigətini pozan gejri-bədiilik vardыr.

Bunun əksinə olaraq, Əli Vəlijev kimi jazычылар əsərlərini gəhrəmanlarынын səvijjəsinə gədər alчaldыr və mүəllifin dili ilə gəhrəmanларын dili arasындакы hүdud pozурlар. Əli Vəlijevin dili sadə və ajdыndыr, lүғət tərkibi e'tibarilə də xejli zənkindir. Onda dүjүmlү чүmlə və anlaшылmaz ifadələr joxdur. Lakin bununla bərabər, onun dili bədii vəhətdən bir gədər bəsit və hətta sadələvəh bir dildir. Onun gəhrəmanларынын hamısы, demək olar ki, bir dildə, чox adi və bəsit bir dildə danышыr. Bүtүn gəhrəmanларын və hətta mүəllifin əsүnүn də bu dillə danышmасы dildə bir jekhəsəglik, adilik, məhdudluг əmələ kətirir. Əli Vəlijev bə'zən өz təшbeh və mүgajisələrini də чox sadələшdirir və məhəllilәшdirir. Məsələn: «Дүkanчы tүtəjin dilinin vəkdi», «О, kишинин gырымыны kөrdү», «Tatыnын шəkli gəzetdə чыхан күn elə bil Ələskərin өlүsүnү өlдү», «Kүrшадын sөzləri keчi pijə kimi Mухтарын синəsinə jajылырды», «Ənvərin bikef doланмасы arvadыnы сыхылмыш penчərə dəndərirdi», «Хəчалətindən kөjnək-kөjnək ət tөkүrdү» və sairə.

Əli Vəlijevin ишlətdiji bu idiomatik ifadələr чanlы халг dili nөgtəji-nəzəriндən maraglыdыr; belə ifadələr vasitəsilə jazычы өz gəhrəmanларыны xarakterizə etmək чalышдығы zaman o чox mүvəffəg olur. Lakin məsələ orasындадыр ki, jazычы bu ifadələri өz nitgində ишlədir və belələrilə də, tipləрin dili ilə өz dili arasындакы hүdud pozulur. Mүəllifin өz nitgində bu idiomatik халг ifadələri gəribə səsləнir. Bүtүn bunlar kөstərir ki, Əli Vəlijev adi danышыг, mүkalimə dili səvijjəsindən jухарыja galxmag istəmir, dərin təfəkkүrү, **inчə** hиssijjatы daha tə'sirli ifadə edə biləчək bədii vasitələrdən istifadə edərək jүksəlmək istəmir.

Ən jaxшы realist jazычыларын dili hər hansы bir tipin dil xүsүsijjətlərini ifadə edəчək dərəчədə sənkin, чevik və elastiki olmagla bərabər, mүəllifin əks etdirmək istədiji həjat, mүlahizə və təfəkkүrү onun өzүnүn jaratdығы təzə, orijinal, mə'naly və bədii təsvir vasitələri ilə ifadə **edən bir dildir.**

Demәli, jazычы үчүn halgын чox sənkin danышыg dilini jaxшы bilmək vaчibdir, amma kifajət dejildir; чүnki jazычы hər shejdən əvvəl jaradычыdыr, sənətkardыr. Bu, əvvəlcə, o demәkdir ki, jazычы halg dilinin sənkin xəzinəsindən **bачarыgla**, sənətkarlыgla istifadə edir; ikinчi o demәkdir ki, jazычы hazыr dildən anчag istifadə etmir, ejni zamanda onu inkишaf etdiriб, daha da zənkinləшdirir, өz үslub xүsүsijjətləri ilə dilin bədii imkanlarыны daha da **artырыr.**

Bədii ədəbijjatda mүbahisəjə səbəb olan (jalnыz bizdə dejil, hətta rus ədəbijjatында da mүbahisələrə səbəb olan) məsələlərdən biri — dildə məhəlliчilik məsələsidir. Məhəlliчilijə mejl edən jazычылар bu fikirdədirlər ki, onlar dilə jeni-jeni halg ifadə və kəlmələri kətirməklə dili zənkinləшdirirlər. Bu fikirdə, əlbəttə, həgigət vardыr. Ədəbi dil inkишaf edir və zənkinləшir, buna kөrə də ajry-ajry zərury və чox ujғun sөzlərin dilə kəlməsi və dildə jашamасы mүmkүndүr. Ədəbijjat tarixindən bizə mə'lumdur ki, klassiklər bədii dilə mүəjjən sөzlər kətirməklə onun lүғət fondunu zənkinləшdirmишlər. Lakin onu da bilmək lazымdыr ki, sөz jaratmag və dilə jeni sөzlər kətirmək bədii ədəbijjatын əsas vəzifəsi dejildir. Bu o demәkdir ki, jazычы jazarkən өz garшысына bədii dilə jeni sөzlər kətirmək məgsədini gojmur; onun məgsədi bashgadыr. Onun өz garшысына gojdugu məgsədi jerinə jetirəркən zərury hesab edib **mүvəffəgijjətlə** ишlətdiji bir sөz sonra bashgalarы tərəfindən də bəjəniləрək ишlənə bilir. Bədii ədəbijjatын **dili** halgын үmumi ədəbi dili olmalыdыr. Hər sөz ajdын, konkret, dүrүst mə'na dashымалыдыr. Halbuki məhəlli **sөzlər, dialektlər və** jargonlar чox vaxt bizə bu ajdынlығы **kətirmirlər.** Məhəlliчilijin əsas nөgsanы da orasындадыр ki, hər kəlmə ajry-ajry rajonlarda və ja kənddə, hətta mүəjjən bir zүmrə arasында ajry-ajry mə'nalarda ишlənir. Məsələn: чaғ, əfsək, halдar, jalbeli, tүnчү, zылға, шүшələmək və sair bu kimi sөzlər Garabağda bir, Gazaxda isə **bashga bir mə'nada** ишlənə biləр. Buna kөrə də belə sөzlər **үmumi dilimizə** dahil olub үmumi mə'nalar gəbul etmədijindən **bədii əsərlərin** dilini ağырlashdырыр. Belə sөz-

ləri bədii əsərlərdə kortəbii bir jolla ишлətmək jaxшы нətičə vermәz. Keniш oxuчu kүtlәsinin belə mәhәlli sөzlәri baша dүшmәsi үчүn hәr bədii әsәrin sonunda bir lүғәtчә də vermәk lazым kәlir ki, bu, bədii әdəbijjatda чox gәribә kөrүnәn bir ишdir.

Mәhәlличilijә өz әsәrlәriндә keniш jer verәn jazычылар hәmишә өz mүarizlәrini halг hәjatыny, halг mәишәtini bilmәmәkdә, шәhәrdәn kənara чыxmamaqda, mәhdudlugda tәqsirlәndirirlәr. Bu, әlbәttә, doғru dejildir; чүnki hәr kәs halгla bu və ja baшga dәrәчәdә әlaғədardыr və hәr jerin өz mәhәlli sөzlәri və bә'zәn чox lazымlы sөzlәri чoxdur. Belә sөzlәr Lənkəranda, Gubada və baшga jerlәrdә də vardыr, jalnыz kəndlәrdә dejil, шәhәrlәrdә, sənaje mәrkәzlәriндә də vardыr; belə sөzlәr hәjatын өzүndә, jalnыz kolxozчular arasыnda dejil, fəhlәlәr arasыnda da jaranыr. Ona kөrə də halгa jaxын olmaг, hәlgilik mәsәlәsini mәhәlличiliklә qarышdырmaг olmaz. Demәli, mәhәlличilik halг dili tәrәfdary demәk olmadығы kimi, mәhәlличiliкdәn gaчmaг da halг dili әlejhdary demәk dejildir. Halгdan istifadә etmәk lazымdыr və unutmamalыjыg ki, halг anчaг filan rajonda və filan rajonda dejil, respublikamыzын hәr bir bүчaғыnda vardыr və onun dili bizim үчүn ejni dәrәчәdә әhәmijjәtlidir.

Maksim Gorki halгdan өjrәnmәji jazычылar үчүn zәrүri hesab edir. Lakin gejd edir ki: «Jazычылar bu dildәn kor-korana dejil, шүurlu və ağыllы surәtdә istifadә etmәlidirlәr. Ajdын, mә'nalы, dүrүst və doғru mәfhүm ifadә edәn sөzlәri, kөzәl və ahәnkdar kəlmәlәri diggәtlә, ehtijatla seчib ишlәtmәlidirlәr. Amma bukүnkү ədiblәrimiz seчmәk ишini чox pis baша dүшүrlәr və buna kөrə də onlarын әsәrlәrinin kejfijjәti чox ашaғы dүшүr».

Azәrbajчan әdəbijjatында mәhәlличilijә daha keniш jol verәn Sүlejman Rəhimovdur. Sүlejman Rəhimovun nasirlәrimiz ичәrisində bөjүk bir realist, dərin mүshaidәчi, ичә bir psixolog və чəsarətli bir tәшribчi olmasы son zamanlarda hәr kəs tәrəfindən tәgdir edilmәkdәdir. Onun «Шamo» və xүsusilə «Saчlы» romanы bədii nəsrimizin ən jaxшы әsәrlәriндәndir. S. Rəhimovun өzүnә məxsus bir үslubu vardыr. Mәhәlличilik onun үslubunda bөjүk bir jer tutur.

Son әsәrlәriндә S. Rəhimov mәhәlli sөzlәri az ишlәtmәjә чalышырsa da, өzүnү tamamilə onun hakim tә'siriндәn xilas edə bilmir.

Mәsәlә anчaг ajры-ajры kəlmәlәrdә dejildir. Jazычыlarымыz bə'zәn halг ifadә və dili adы altында kizlәnәrәk, bədii dil үsәriндә ишlәmәk әsijjәtindәn jaxa gүrtarmaға чalышырlar. Sөzlәr ilk dəfә gələmdən kağыza nə чүr sүzүlmүшsə, o шəkildə də mүrәttibin әlinə kechir. Dil daranmыr, tәraш edilmir, onun oxuчuja tə'siri joxlanmыr. Dilin ağырlығындan, səligəsizlijindən shikajәt eshitdikdә isə: «Halг belə dejir», — dejə чavaб verilir. Halғы isə hәr kəs өz aршыны ilə өlчүr.

E'tiraf etmәlijik ki, әjlaәt sөzlәriндәn və ifadәlәrdәn istifadә edən jazычыlarын әsәrlәriндә jalnыz bədii dil dejil, үmumijjәtlə dil чəhәtindәn чox gijmәtli sөzlәrə və istilahlara раst kəlirik. Mәsәlәn, S. Rəhimov «Шamo» әsәriндә әlik ovunun kөzәl bir tәsvirini verir. Buradakы *bərəjəчi, kишlək* kimi ov istilahlarы чox maraglыdыr. Belə sөzlәrdәn istilah olaraг istifadә edilə bilәr. Lakin jenə də gejd etmәlijik ki, bədii әsәr, hәr shejdәn әvvәl, bədii әsәrdir. Bədiilik tәlәblәrinə riajәt etmәk lazымdыr.

Bə'zən belə sүal verilәr: «Maldarlыgdan və ja ovчulugdan bir roman jazыlarsa, onda bu istilahlar istər-istəmәz ишlәnmәlidirmi?». Bu joldashlara чavaб olaraг dejə bilərik ki, әvvәlәn, maldarlыgdan və ja ovчulugdan roman jox, kitab, elmi və kүtlәvi kitablar jazmaг olar. Roman insan xasijjәtlәrini, insan ehtirac və psixoloкijasыnы təsvir etmәli, insanlarын hәjat və mәishәtini, fikri və ichtimai fәalijjәtini әks etdirmәlidir. Ikinчi, әlbәttә, jazычы zәrүri hallarda, өz personaжlarыnыn dilində və ja өzүnүn hadisәlәri təsviriндә bu və ja baшga istilah və әjlaәt sөzlәriндәn də istifadә edə bilәr. Heч bir jazычыja buny gadaғan etmәk olmaz; bu шərtlə ki, belə sөzlәrin mə'nasы чүmlə ichərisində tәxminən də olsa ajdын olsun, ifadә edilən fikri ağырlashdырmasын, dilin bədii gurulushunu pozmasын. Чətin anlaшylan sөzlәr bir-birinin dalынча ишlәnildikdә və oxuчu hәr чүmlәnin sonunda bir sual garшысында jaxandыgda — buna anчaг tәəssүf etmәk olar.

Bə'zən bədii әsәrlәrin dilində o gədər әjlaәt sөzlәri, dialektizm olur ki, redaktor belə sөzlәrə hәr sahifәnin ajaғында və ja kitabын sonunda lүғәtчə vermәjə mәchbur olur. Sanylынын «Aran kөchү» poemasы buna ən kөzәl bir misal ola bilәr. Halbuki bədii әsәr elmi әsәr dejildir, dərs kitabы da dejildir. Bədii әsәr үmumi ədəbi dildә jazылmalы, hamы tәrəfindən baшa dүшүlmәlidir.

Heч kəs шүbhә etmәz ki, L. N. Tolstoj rus halғыny, xүsusən rus kəndlisini чox jaxшы tanыjырdы; onun dilini də

həртəрəfli, бүтүн əjaлəт вə диалект хүсусиjjəтлəрини дə чох jахшы билирди. Бəс нə үчүн онун дилиндə биз үмумрус ədəби дилиндən кənар чыхан сөз вə ифадə көрмүрүк? Чүнки Л. Н. Толстој бу фикирдə иди ки: «Дил анлашылан, халг тəрəфиндən баша дүшүлən бир дил олмалыдыр вə гəсдən jерли ləhчəлəрлə долдурулмамалыдыр».

Бизим классик насирləримиз дə халг дилини чох jахшы билдикləри hалда, өз биликləриндən hеч вахт суи-истифадə етмəмишлəр, мəhəлличилиjə үjмамышлар, həмишə ајдын вə садə jазмаға чалышмышлар.

Биз инанырыг ки, jерли ифадə вə сөзлəр ишлədən бир чох jазычылар өз аləмləриндə дилə хидмət етмək истəjирлəр. Бəдии дилимизи инкишаф етдирмək үчүн jоллар ахтармаг hамымызын борчудур. Анчаг бу, нə гədəр шүурлу, мүтəшəккил апарыларса, бир о гədəр сəмəрəли олар.

Дили ағырлашдыран вə ədəби дил ən'ənələринə зидд олан чəhətлəрдən бири дə дилимизə дахил олан jад ифадələрдир. Ədəби дил өз инкишафында башга дилləрлə тəмасда олдуғу үчүн о дилləрин бə'зи хүсусиjjətləри дилə тə'сир едир вə онун зənкинləшмəсинə сəбəб олур. Хүсусилə рус дили илə jахындан əлагədар олан Азəрбајчан дилинə бир сыра сөзлəр, ифадələр дахил олур ки, бунларын бир гисми дилдə галыр, онун лүғət фондуну вə тəркибини зənкинləшдирир. Бу чох тəбии вə ганунауjғун бир просесдир. Лакин бу просесин өзүнү дə нəзарət алтына алмаг пис олмазды. Ајры-ајры jазычыларымыз тəрəфиндən ишлədилən тək-тək əvнəби сөзлəр үзəриндə дајанмырыг, чүнки бу сөзləри дилдən чыхармаг вə даhа əlверишли Азəрбајчан сөзləри илə əвəз етмək чох асандыр. Биз ифадələр үзəриндə дајанмаг истəjирик. Бу ифадələр мүəjjən бир тəфəккүр формасы илə əлагədар олараг дилимизə дахил олур. Jазычы бə'зən, мəсələн, русча дүшүнүб азəрбајчанча jазмаға алышыр ки, бу мəсələ үзəриндə бир гədəр дүшүнмək hеч дə пис олмазды.

Көркəмли jазычыларымызын əсəрləриндən бир нечə мисал кəтирək:

«Индики бина өзүнүн олмасы вə бə'зи hərби мə'мурларын галмасы үчүн хидмət едирди».

«Мəним нə данышмағыма, нə дə əсəбləримə тохуначаг бир хəбəр алмағыма ичазə вар иди».

Бу чүмлələр тамамилə орижинал олдуглары hалда, тəрчүмə тə'сири бурахырлар. Русчадан дилимизə бə'зи ифадələр кечмишдир ки, бу ифадələр гətиjjən дилимизин хүсусиjjətинə үjғун дејилдирлəр. Мəсələн, «мејдана чыхмаг», «мүвəффəг олмаг» мə'насында ишлənən «өзүнү көстəрмək» əсдиндə дилимиздə «өзүнү көзə сохмаг» вə jа «ловғаланмаг» мə'насында ишлənир. Jухарыда мисал кəтирдиjимиз «хидмət едирди» ифадəси русларын «служил» сөзүнүн hərфən тəрчүмəсидир ки, бу да дилимизин хүсусиjjətинə үjғун дејилдир. Бу сөзү дилимиздə jеринə көрə мүхтəлиф шəкилдə ифадə етмək мүмкүндүр.

Белə ибарəлəрə jалныз тəрчүмə əсəрləримиздə дејил, тамамилə орижинал əсəрləримиздə, мүəjjən үслуба вə ədəби дилə малик олан jазычыларымызын əсəрləриндə дə тəсадүф едилир вə hеч лүзуму олмадан дилə кирən белə ибарəлəр ədəби дилимизин тəбии хүсусиjjətləрини сыхышдырмаг вə унутдурмаг тəhлүкəсини төрədир.

Ədəби дилимиздəки нөгсанлардан бири дə ағыр вə дүjүмлү чүмлəлəрə тəсадүф едилмəсидир. Шүbhəсиздир ки, сənətлəр ичərисиндə, мəсələн, рəссамлыға, hеjкəлтəрашлыға вə мүсигиjə нисбəтən сөз сənətинин, jə'ни бадии ədəбиjjатын имкан вə ифадə васитələри даhа кенишдир. Jазычы бир чүмлə илə бизим гаршымызда елə бир мənзəрə jарада биләр ки, ону башга сənəткарлар hətта бөjүк бир əсəрдə белə ифадə етмəjə чох чətинлик чəкəрләр.

Рəссам анчаг дурғун вə həрəкətсиз бир вəзиjjəти əкс етдирə билдиjи hалда, jазычы кечмиш hадисə илə индики hадисəни, həрəкətсиз əшjа илə həрəкətдə олан əшjаны бир-биринə татараг охучунун тəсəввүрүндə зənкин бədии лөвhələр төрəтмəсүм етдирмək имканына маликдир. Лакин бу о демək дејилдир ки, jазычы мүтləг əлиндə олан бүтүн имканлардан истифадə едəрək охучунун тəсəввүрүнү даим мүтəhərрик бир вəзиjjətдə сахламалыдыр. Jазычы jалныз бүтүн əсəр боjу дејил, hətта həр бир бədии кичик тəсвирдə, həр бир чүмлədə дə əсилдə фəр'ə, вачиблə гејри-вачибə фərг гоjмалыдыр. Jазычы даhа мүhүм олан hадисə вə əшjаны хүсуси олараг нəзəрə чарпдырмағы, ону башгаларындан фəргləндирмəjи бачармалыдыр. Бу, хүсусилə мүрəккəб чүмлələрдə чох мүhүмдүр. С. Рəhимовун «Медалjон» повестиндən бир мисал кəтирək: «Гəсəбəнин учгарында шүшələри пул-пул олмуш, бир тəрəфи учурулуб дағылмыш мəктəбдən бир аз аралы бирмəртəбəли евдə Валја балача гызы Розанын вə ондан кичик оғлу Борjанын əлиндə галмышды».

Бу чүмлə ағыр бир чүмлədир. Əлбəттə, бу ағырлыг грамматика е'тибарилə дејил; ағырлыг чүмлənин ојатдығы бədии тəсəввүрдədир. Jазычы өз hекаjəсини башларкən бизи бир чүмлədə вəзиjjətин бүтүн мүрəккəблиjи илə таныш етмək истəjир. Бу чүмлədə jазычы бизə ejни заманда бир лөвhənин мүхтəлиф чəhətləри hаггында мə'лумат верир. Белəликлə дə,

охучунун тәсәввүрү парчаланыр, охучу лазым олан тәәссүраты ала билмир. Онун диггәти әввәлчә гәсәбәнин учгарына, сонра орада шүшәләри пул-пул олуб бир тәрәфи учурулмуш мәктәбә вә орадан да дәрһал бир аз аралыда олан бирмәртәбәли евә кечмәли, һәм дә о евдә Валјанын балача гызы Розанын, даһа сонра ондан да кичик оғлу Борјанын әлиндә галдығыны сејр етмәли олур. Бу мәнзәрәдә һансы мәсәлә јазычы үчүн мүһүмдүр? Әлбәттә, көрпә ушагларын әлиндә галмыш ананын вәзијјәти. Лакин јазычынын «шүшәләри пул-пул олмуш» — дејә јаратдығы бәдии тәфәррүат охучунун диггәтини өзүнә чәлб едир вә чүмләнин икинчи јарысының тә'сирини азалдыр. «Шүшәләри пул-пул олмуш» — дејәркән јазычы тәфәррүата кечир. Санки јазычы пул-пул олмуш шүшәләрин үзәринә бир прожектор ишығы салыр, о бири шејләр көлкәдә галыр. Бир чәһәтә дә диггәт етмәк лазымдыр: кәндин учгарындакы мәктәбин јанындакы бир шеји тәсвир едәркән, охучу өзүнү о шејә нисбәтән мүәјјән бир мәсафәдә тәсәввүр едир. Бу мәсафәдә исә мәктәб шүшәләринин пул-пул олмасыны көрүб сечмәк чох чәтиндир. Јазычы бу чүмләдә өз тәсвирини каһ јахына, каһ узаға апармагла да охучунун тәсәввүрүндә бир ағырлыг әмәлә кәтирир. Белә һәддиндән ағыр јүклү вә ағыр чүмләләрә бәдии әдәбијјатымызда чох тәсадүф едирик.

Әбүлһәсәнин белә бир чүмләсини алаг: «Сонра Шөвкәт Гадирин бир тәрәфә чәкилиб јанғына тамаша етмәсиндән, бунунла да Романы одлајыб тамашаја чыхан Нерона бәнзәдијиндән, Бүләндин бәс һаны киши дејә Нәчмини сордуғундан данышды». Бу чүмләдә дә охучунун тәсәввүрү о гәдәр зорланыр ки, бәдии тә'сир азалыр вә фикир чәтин анлашылыр.

Елә чыхмасын ки, биз мүрәккәб вә бәдии сурәтләрлә ишләнмиш чүмләләрин әлејһинәјик. Әсәрдә бәдии ифадәли, мүрәккәб тәсвирли зәнкин чүмләләр ола биләр вә олмалыдыр. Бизим истәдијимиз одур ки, чүмләләр ајдын олсун, тәсвир едилән објект охучунун гаршысында дүрүст вә ајдын бир шәкилдә чанлансын.

Азәрбајчан әдәби дили зәнкин дилләрдән биридир. Халг дилиндән бачарыгла истифадә етмәк јолу илә бу дили даһа еластики вә һәр чүр фикри вә һисси ифадә етмәк дәрәчәсинә гәдәр зәриф вә инчә бир шәклә салмаг мүмкүндүр.

Һәр сөзүн мә'насы, рәнки, рәјиһәси вардыр. Она көрә дә сөзләрин чүмлә ичәрисиндәки јеринә вә тә'сиринә диггәт етмәли, һәссас олмалы, сөзләрин инчә хүсусијјәтләри бир-бирinə гарышдырылмамалыдыр.

Мәсәлән, дилимиздә *јумаг*, *јујундурмаг* кими сөзләр вардыр. Чүмлә ичәрисиндә ишләдәчәк олсаг: «үзүмү јудум» јаза биләрик, лакин «көрпәми јудум» јаза билмәрик; чүнки башгасыны јумаг ифадәси үчүн бизим башга сөзләримиз вардыр, бурада «јујундурдум» вә ја «чимдирдим» демәк лазым кәлир. Ушағын бәдәнинин бир һиссәсини, мәсәлән, әлини, ајағыны јумаг олар, башыны јумаг олар, амма ушағы бүтүнлүклә јумаг олмаз, ону јујундурмаг вә ја чимдирмәк олар.

Дилимиздә «дүшмән» сөзүнүн гаршылығы олараг бә'зән «рәгиб» сөзү ишләдилир; лакин бу сөзләри һәр јердә ејни мә'нада ишлətмәк олмаз. Дөш-дөшә дуруб вурушан ики дөјүшчүнү бир-бириnə «рәгиб» адландырмаг олмаз, «рәгиб» бурада чох зәиф вә бир гәдәр дә гејри-чидди рәнк алыр. Гызыл әскәр өз рәгибини јох, дүшмәнини мәһв едир.

Белә хәталара шаирләримиздә даһа чох тәсадүф едирик. Гафијә бәласы олараг сөзләрин мә'на инчәлији нәзәрә алынмадан ишләдилир. Мәсәлән, М. Раһимин бир әсәриндә «синәси мәрмәр көзәлин» далынча «әсрүк маја, нәр көзәл» кими тә'рифләр кәлир. Бунлар тамамилә бир-бириnə зидд мә'налар ифадә едир: «синәси мәрмәр» бир көзәлә нә чүр «нәр» демәк олар?

Башга бир мисал: Рәсул Рзанын «Гәрибәсән» адлы ше'риндә бир дөјүшчү чәбһәдән өз севкилисинә јаздығы мәктубда белә дејир:

Севкилим, көзләрин дүшүр јадыма,
Үлдузлу көјләрә баханда сәнсиз,
Намәрд демәсинләр анчаг адыма
Өлүм нишанының таханда сәнсиз.

Сон мисрадакы «өлүм нишанының тахмаг» ифадәсини ики мә'нада баша дүшмәк олар. Шаир: «мән өлүрсәм» демәк истәмишдир. Лакин «өлүм нишаны тахмаг» јалныз о мә'нада дејил, јаса батмаг, јас сахламаг мә'насында да дүшүнүлә биләр; бу мә'нада алындыгда, шаирин фикри тамамилә тәһриф олуна биләр.

Рәссамлыгда рәнкләрин, мусигидә сәсләрин өзүнә мәхсус мә'налар аләми олдуғу кими, бәдии әдәбијјатда да сөзләрин дахили мә'налар аләми, һикмәти вардыр. Лакин нәдәнсә бәдии сөзүн аләми бизә рәнкләрин вә сәсләрин аләминдән даһа мүјәссәр вә асан көрүнүр. Һалбуки бу, белә дејилдир. Јүксәк сәнәт һәмишә сөзүн дахили аләминә, онун һикмәтинә бәләд олмағы тәләб едир. Биз бунун әксини дүшүнүрүксә, күнаһ бизим өзүмүздәдир.

Бир рәссам нә гәдәр чох рәнк јарадыб ишләдә билирсә, бир рәнкдән о биринә усталыгла кечмәк јолларына бәләддирсә, рәнкләрин аһәнкдарлығына зөвглә јанашырса, бир о гәдәр һүнәр саһиби һесаб олунур. Јазычы вә шаир дә еләдир. Јазычынын сөз еһтијаты бол олмалыдыр, сөзләрин, ифадәләрин чүмләләр ичәрисиндәки јерини, аһәнкдарлыгыны, алдығы мә'на инчәлијини дуја билмәлидир. Бу, формализм дејилдир. Бәдии сөзә һөрмәт вә ондан бачарыгла истифадә етмәк — ону даһа кәсәрли бир силаһа чевирмәк демәкдир.

Әдибләримиз вә шаирләримиз исә бунун әксинә олараг, бә'зән ејни ифадәни, һәтта сөзү дәфәләрлә тәкрар едир, сөз вә ифадә јохсуллуғу кечирирләр. Бу, бир тәрәфдән мөвзунун мәһдудлуғу илә дә изаһ едилә биләр. Мәсәлән, бир заман әдәбијјатымызда «ајрылыг» елә чејнәнмиш бир мөвзу олмушду ки, шаирләримиз истәр-истәмәз бир-бирләрини вә һәтта өзләрини дә тез-тез тәкрар едирдиләр. Лакин әсас мәсәлә шаирләримизин вә јазычыларымызын дилә вә сөзә әһәмијјәт вермәмәләриндә, бу мәсәләјә е'тинасыз олмаларындадыр.

Сүлејман Рәһимовун дили зәнкин бир дилдир, һәтта мәһәлли сөз вә ифадәләри кәнара чыхдыгдан сонра да онун дили, сөз лүғәти јохсул һесаб едилә билмәз. Лакин буна бахмајараг, ифадә тәкрарларына онда да тәсадүф едирик. Мәсәлән: «көтүрдү» сөзүнү о һеч лүзуму олмадан «Командири ган көтүрдү», «Рүхсарәни нәш'ә көтүрдү», «Еви лампа көтүрдү», «Ган гохусу һаваны көтүрдү»... шәкилләриндә тәкрар едир. Тәкрар исә (тәкрир демирәм) јазычынын ифадә зәифлијинә дәлаләт едир.

Әдәби дилимизин тәмизлији уғрунда чалышаркән, ону һәр чүр тәсадүфи, думанлы мә'на ифадә едән, габа вә бәдиликдән узаг олан сөзләрдән горумаға фикир вермәлијик. Бә'зән белә олур ки, мүәјјән бир ичтимаи тәбәгәнин, һәтта бәлкә күчәнин јаратмыш олдуғу бир сөз вә ја ифадә, жаргон һарадансa кәлиб ше'рә дүшүр. Диггәтсизлик үзүндән вә бәдии зөвгдән мәһрум олан адамларын сајәсиндә белә сөзләр бир заман әдәбијјатда «гачаг» јашајыр вә өз пис тә'сирләрини јајырдылар. Белә сөзләрдән бири дә «гадасы» сөзү иди; бу сөзү шаирләримизин бә'зиләри нәвазишли вә мүсбәт бир мүрачиәт мә'насында хејли заман ишләтдиләр. Нәһајәт, Рәсул Рза бу сөзү чох јериндә олараг өз гәһрәманы Вәсфијјәнин ағзына вермәклә онун һәгиги маһијјәтини мејдана чыхарды.

Бәдии дил мәсәләси илә јахындан әлагәдар олараг јени сөз јаратмаг тәшәббүсләри дә мүсбәт мә'нада јенилик, хүсусән јарадычылыг нөгтеји-нәзәриндән тәгдирәлајиг бир ишдир. Бәдии дилимизи зәнкинләшдирмәк, ону сөз вә ифадәләрлә тәкмилләшдирмәк, әлбәттә, мүсбәт бир һадисәдир. Лакин башга халгларын тәчрүбәләриндән вә әдәбијјатымызын кечдији инкишаф јолларындан өјрәндијимиз будур ки, сүн'и сурәтдә сөз јаратмаг һеч бир нәтичә вермәмишдир вә верә дә билмәз.

Азәрбајчан әдәбијјатында јени сөзләр јаратмаг тәшәббүсү Чәфәр Чаббарлыда вә гисмән Рәсул Рзада олмушдур. Чәфәр Чаббарлы «Гыз галасы» поемасында «атылған», «јараныш», «дүзкү», «ачун», «гајтарғу», «батғы», «өпкү», «көрүк» кими бир сыра сөзләр јаратмыш вә јахуд көһнә түрк-татар дилләринин лүғәтиндән алараг әдәбијјатымызда ишләтмәјә тәшәббүс етмишдир. Бу сөзләрин бә'зиләри истәр дил хүсусијјәти вә истәрсә дә мә'на е'тибарилә мүвәффәгијјәтли олдуглары һалда (фантан јеринә атылған, хилгәт јеринә јараныш, гәрб јеринә батғы вә саирә) јенә дә әдәби дилимизә кечмәди. Рәсул Рзанын әсәрләриндә «көј әјриси», «бизимләшән» вә башга бу кими сөзләрә тәсадүф едирик ки, бунлар да әдәбијјатымызда јашамаға гадир олмадылар.

Сөз јаратмаг тәшәббүсү нәсрдән чох ше'рдә мејдана чыхыр вә бу да чох заман дилин хүсусијјәтләриндән доған зәрурәт нәтичәсиндә јох, анчаг гафијә вә вәзн хатири үчүн олур.

Дил мәсәләләринин мүзакирәси илә әлагәдар олараг бә'зән јени сөзләр јаратмағын зәрурәтиндән данышырлар. Бу мәсәләдә истилаһ (термин) илә бәдии сөз јарадычылығы гарышдырылмамалыдыр. Елмдә вә техникада истилаһ јаратмаг вә ону елм аләминә гәбул етдирмәк зәруридир. Бәдии әдәбијјатда исә сөз јаратмаг зәрури дејилдир. Бәдии әдәбијјат дилә тә'сир едә биләр вә едир, дилин вә сөзләрин көзәлләшмәсинә көмәк едә биләр вә едир. Бир чох һалларда јазычынын јаратдығы мүвәффәгијјәтли сөзләр дә әдәби дилә кечир; лакин бу, ганун ола билмәз. Буну биз әдәбијјатшүнас Горнфелдин «Сөз ишкәнчәләри» адлы әсәриндән алдығымыз бир фикирлә әсасландырмаг истәрдик. Горнфелд дејир ки: «Јаддан чыхармамалыјыг ки, јени сөзләри әдәбијјатчылар јаратмырлар, күндәлик данышыг дилиндән даһа јарадычыларын хәбәри јохдур, дилдә өзүнә јер тапыб галан сөзләр она көрә галмыр ки, онлары чох исте'дадлы адамлар јаратмышлар, бу сөзләр анчаг јеринә дүшдүкләри үчүн дилдә галырлар»[1]. Бәдии дилдә јашајан јени сөзләр әксәријјәтлә

[1] А. Г. Горнфельд. Муки слова, М.—Л., 1927.

дилә зәрури бир јенилик кәтирмәклә бәрабәр, дилин ән'әнәләрини гырмајан, онун чәрчивәсиндән кәнара чыхмајан сөзләр олур.

Бәдии дилимизин тәмизлији уғрундакы мүбаризәнин бөјүк бир һиссәси әдәби тәнгидин үзәринә дүшүр. Тәнгид диллә чидди мәшғул олмалыдыр. Тәнгид әсәрләрин идеја-бәдии тәһлили илә мәшғул олдуғу заман дилә хүсуси әһәмијјәт вермәли, јазычынын бәдии ифадә васитәләринә, үслуб хүсусијјәтләринә дә фикир вермәлидир. Јохса бәдии әдәбијјатын мүһүм бир чәһәти олан дил саһәси тамамилә нәзарәтсиз галар, дилдәки нөгсанлар кет-кедә ганун һалы алмаға башлар.

Дил, хүсусилә бәдии әсәрләрин дили дә һәр һансы чанлы бир вүчуд кими бәсләнмәјә мөһтачдыр. Биринчи нөвбәдә јазычы өзү, ондан сонра әдәби тәнгид мүнтәзәм сурәтдә дилә фикир вермәли, ону нәзарәт алтында сахламалыдыр. Ән чалышган бир бағбан кими дил бағына һәр күн нәзәр салмалы, дил ағачларынын гурумуш будагларыны кәсмәли, әјилмиш шахларыны дүзәлтмәли, јанлыш чалаглары јенисилә әвәз етмәлидир.

Әдәби дил бағчасына узун заман бахмајанда ону алаг отлары басыр, тәсадүфи вә һәрчаји тохумлар орада өзләринә јер мәскән тапыб гол-ганад ачырлар. Алаг отларыны вахтында төмизләмәк, дил бағчасының гәдим әсәмәтини горумагла бәрабәр, онун тәзәләнмәсинә, тәравәтләнмәсинә, рәнкәдар вә көзәл олмасына чалышылмалыдыр.

Мәсәләнин бир чәһәтини дә унутмамалыјыг. Јаддан чыхармамалыјыг ки, биздән тәрбијә алан бөјүк бир кәнчлик вардыр. М. С. Ордубадини, Сәмәд Вурғуну, Сүлејман Рүстәми, С. Рәһимову, Һ. Мећдини, Мир Чәлалы өзүнә устад сечән кәнч јазычыларымыз вә шаирләримиз вардыр. Бу кәнчләрин дили илә мәшғул олмаг, онларда бәдии зөвг ојатмаг, бәдии дил ән'әнәләри јаратмаг, онлара истигамәт вермәк бизим мүгәддәс вәзифәмиздир. Әдәби тәнгид тәчрүбәли јазычыларын дилинә дүзкүн гијмәт вермәклә, кәнчлијә дә бөјүк хидмәт етмиш олар. Кәнчлик нөгсансыз вә идеал саjдығы дилин зәиф чәһәтләрини көрүб ондан чәкинәр, онда јазычылара гаршы тәнгиди тәфәккүр әмәлә кәләр.

Бәдии әсәрләрин дилинин көзәлләшмәсинә аз-чох көмәк едә биләнләрдән бири дә редактордур. Редактор мүтләг үслубијјата јахшы бәләд олан јазычылардан олмалыдыр. Тәәссүф олсун ки, биздә редактор бә'зән бир техники вәзифә дашыјараг, ән јахшы һалда, мүәллифин јаздыгларының сәһвсиз, јә'ни ејнән чап олунмасына көмәк едир. Һалбуки бәдии әсәрин идеја вә бәдии кејфијјәти үчүн мәс'улијјәт дашыјан редактор дил вә ифадә көзәллијини дә јаддан чыхармамалыдыр. Бә'зән редактор дил саһәсиндәки нөгсанлары дүзәлтмәк үчүн мүәллифин өзүнү дә ишә чәкә биләр, лакин нөгсанларын үзәриндән е'тинасыз кечә билмәз.

Бәдии әдәбијјатымызын дили үмумәдәби дилимизин мүһүм вә габагчыл бир һиссәсидир, чүнки истәр кечмишдә вә истәрсә дә инди әдәби дилин инкишафында јазычыларын, шаирләрин дили әсас рол ојнајыр вә буна көрә дә бәдии әдәбијјатымызын дилинә, онун даһа доғру бир јолла инкишаф етмәсинә хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир.

Бәдии әдәбијјатын дили һәмишә ән'әнәјә даһа чох бағлы олмуш, классик әдәбијјатын милли дил хүсусијјәтләрини мәнимсәмиш вә инкишаф етдирмишдир. Јазычыларымыз халг әдәбијјатының да көзәл нүмунәләрини һәмишә бир нүмунә кими алмыш, истифадә етмиш. дилин үмуми тарихи-мәдәни көкләрдән ајрылмамасына чалышмышлар. Бүкүн бәдии әдәбијјатымызын инкишафы даһа јени бир мәрһәләјә кирмишдир. Әдәби нөвләрин зәнкинләшмәси, ше'р, нәср, драм, тәнгид кими мүхтәлиф саһәләрин кенишләнмәси, мәнзум драмларын, чилдләрлә романларын мејдана чыхмасы шәрантиндә, һеч шүбһәсиз, бәдии әдәбијјатын дили хејли зәнкинләшмиш, көзәлләшмишдир. Лакин бу кифајәт дејилдир. Бәдии әдәбијјатымызын дили даһа ајдын вә шәффаф олмалыдыр.

Мәдәнијјәт силаһы олан сөз јазычынын әлиндә полад јај кими истәдији тәрәфә әјилмәли, истәдији шәкли алмалы, јазычынын, шаирин фикрини вә һиссини дүзкүн вә долғун әкс етдирмәлидир. Сөз һәм мәнтиги, һәм бәдии мә'насы илә, һәм фикри, һәм дә сәвти тә'сири илә охучуну чәлб етмәлидир. Сөз бүтүн фүсункар гүввәти илә әдәбијјатымызда сәсләнмәлидир.

Унутмамалыјыг ки, һәр халғын јаратдығы ән мүгәддәс бир не'мәт, ән зәнкин мә'нәви хәзинә онун дилидир. Дили јашадан, она рәвнәг верән, она чан вә тәзә ган верән исә бәдии әдәбијјатдыр, јазычылардыр, сөз усталарыдыр.

1948.

«БАһАР СУЛАРЫ»

Илјас Әфәндијев әдәбијјатда өз јолу илә ирәлиләјән, һәјаты диггәтлә өјрәнән јазычылардандыр. Онда јенилији һисс етмәк бачарығы вардыр. Кичик һекајәләрдән драма кечәркән, о бу ики жанр арасындакы фәрги тез дәрк етди. Совет драматуркијасынын әсас вәзифәсини — ичтимаи һәјата фәал сурәтдә мүдахилә етмәк, јени вә јүксәк мәсәләләр галдырмаг, тамашачыларда нәчиб һиссләр тәрбијә етмәк вәзифәсини унутмады. Илк аддымдан о, совет драматуркијасынын көзәл ән'әнәләри әсасында, «Љубов Јаровоја», «Платон Кречет», «Алмаз» вә «Һәјат» әсәрләриндән өјрәнәрәк инкишаф етмәјә башлады.

Илјас Әфәндијевин әсәрләринин диггәтәлајиг чәһәти вардыр ки, бу да онларын јүксәк мәфкурәвилик әсасында јазылмасыдыр. Сәһнәмизә бајағылыг вә мәфкурәсизлик кәтирмәк истәјән вә партијамызын гәрары илә гаршысы алынан әсәрләрдән сонра, сәһнәмиздә Чәфәр Чаббарлы ән'әнәләрини чанландыран «Бahар сулары» кими әсәрләр бизи севиндирмәјә билмәз.

Илјас Әфәндијев «Бahар сулары» пјесиндә һәјатымызын һансы јени чәһәтләрини ишыгландырмышдыр?

Совет адамлары чох дәјишмишләр. Сосиализм идејалары бу адамларын шүуруна һаким олмушдур. Хүсусијјәтчилик һиссинин сон галыглары мәһв олуб кетмәкдәдир. Совет адамларының рифаһ һалы вә мәдәни тәләбләри јүксәлмишдир. Бу адамларын мә'нәви аләминдә дә бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәлир. Үмуми иш, дөвләт иши, халг иши илк плана кечир, шәхси мәнафе халг мәнафејинә табе олур. Гысганчлыг, рәгабәт, пахыллыг кими пис сифәтләр өз јерини сәмимијјәтә, һәгиги достлуға, инсанијјәтә верир... Илјас Әфәндијев һәјатда баш верән бу јени кејфијјәтләри тәсвир етмәјә чалышмышдыр.

Алмазларын вә мирзә сәмәндәрләрин чалышдығы кәндә нисбәтән уғурларын вә сәадәтләрин јашајыб ишләдији кәнд тамамилә танынмаз олмушдур. О заман үчүн һүгугсуз Јагут вә ачиз Јахшы нә гәдәр тәбии идисә, бүкүн үчүн дә азад вә гуручу гызлар — Сәадәт, Турач вә Шәфәг — о гәдәр тәбиидир. Бу кәнч гызлар там мә'насы илә һәјатын саһибидирләр. Онлар әмәк гәһрәманлары, там һүгуглу совет вәтәндашларыдырлар.

Кәнд чаванлары Уғур вә Ханмурад, Сәадәт вә Турач јени хасијјәтләрә маликдирләр. Башга заманлар олсајды, онларын арасындакы мүнасибәт бөјүк фәлакәтлә нәтичәләнәрди. Уғур чәбһәдән гајыдыб, беш ил јолуну көзләјән гыза ачыг дејир: «Мән башга бир гыза сөз вермишәм». Сәадәт дә бу сөзләрдә һеч бир гәрибәлик көрмүр. Бу сөзләр онун үчүн чох ағыр вә сарсыдычы олса да, Уғура тамамилә һагг верир: «Һәр заманын, һәр шәраитин бир һөкмү вар» — дејир.

Шәфәг Сәадәти бәдбәхт едәчәјини дүшүндүјү үчүн бөјүк бир фәдакарлыгла Уғурдан вә она олан дәрин мәһәббәтиндән әл чәкир. О дејир: «Мән сәни севирәм. Өлән күнә гәдәр дә севәчәјәм! Лакин бу севки үчүн мән јалныз өз сәадәтимдән кечә биләрәм... Ah, Уғур! Биз һәјатын исти-сојуғуну көрмүшүк. Мән дөзә биләрәм. Лакин о гыз... Мән онун хошбәхтлијинә нечә мане ола биләрәм?».

Сәадәти үрәкдән севән Ханмурад Уғурун кәлишини сенинчлә Сәадәтә хәбәр верир. Бу кәлиш онун бүтүн үмидләринә балта чалдығы һалда, о, биринчи нөвбәдә өзүнү дејил, Сәадәтин хошбәхт олмасыны арзу едир. Уғурун башга гызы севдијини ешитдикдә исә: «Бу ки, вичдансызлыгдыр!» — дејир.

Бу адамларын севкисиндә дәрин бир сәмимијјәт, мә'нәви бир төмизлик, учалыг, гүввәт, мәтанәт вә нәчиб бир төмкин вардыр. Бунларын севкиси Лејли вә Мәчнун севкиси дејилдир; чүнки бурада јүксәк шүурлулуг әсасдыр, бурада һисс фикрә галиб кәлмир. Бурадакы фәдакарлығын әсасында совет әхлагындан доған јүксәк јолдашлыг, сәмимијјәт вә нәһајәт, сосиализм чәмијјәти үчүн ләјагәтлә јашамаг вә сәмәрәли ишләмәк арзусу дурмагдадыр. Бу адамларын севкиси мешшанлыг үчүн сәчијјәви олан севки дејилдир; чүнки бурада шәхси мәнафе, худпәсәндлик, гадына хүсуси мүлкијјәт кими бахмаг һиссләри јохдур.

Мешшан севкиси һаггында әдәбијјатымызда чох јазылмышдыр. Сүлејман Рәһимовун «Сачлы» романында Тамара илә Рүхсарә јолдашдырлар. Лакин бу јолдашлыг Тамараја

мане олмур ки, о Рүхсарәјә хәјанәт едиб Ризванла араны дүзәлтсин. «Алмаз» пјесиндә Фуад Алмазы севдијинә анд ичир, лакин онун башга бир киши илә әлагәси олмасындан шүбһәләндикдә, сәһирән чох мүкәммәл көрүнән мәһәббәт позулур, өз сахталығыны, гејри-сәмимилијини мејдана чыхарыр. Фуады: «Халг нә дејәр?» суалы дүшүндүрүр.

Илјас Әфәндијев совет адамларынын капитализм галыгларындан, мешшанлыгдан узаглашдыгыны бизә көстәрир. Онун мүсбәт гәһрәманлары өз һәрәкәтләрини башгаларынын хошуна кәлиб-кәлмәмәк чәтји-нәзәриндән гурмурлар. Онларын ишн илә фикри, арзусу илә һәрәкәти арасында тәзад јохдур. Онларын үрәјиндә нә варса, дилләриндә дә одур.

Характер бүтөвлүјү коммунизм әхлагынын бөјүк наилијјәтләриндән биридир. Уғурда бу характер даһа ајдындыр. Бә'зиләринә елә кәлир ки, Уғур Сәадәтә: «Мән башга бир гыза сөз вермишәм» — дедикдә чох кобудлуг вә инсафсызлыг едир. Лакин диггәт едилсә көрүнәр ки, бурада үрәји тәмизликдән вә ачыглыгдан башга һеч бир шеј јохдур. Уғур бу ачыглығын Сәадәт үчүн дәһшәтли олдуғуну һисс етмәмиш дејилдир. Амма о өз һиссијјатыны кизлин сахлајыб, Сәадәти алдатмаг истәмир. О, һәгигәти Сәадәтә сөјләјир вә Сәадәти јенә дә бир дост кими севир. «Биз бундан сонра бир-бирмизи ән сәмими бир дост кими севәчәјик» — дејир. Бу бир һәгигәтдир. Биз буна инанмаја билмәрик.

Јалныз өз кәнч гәһрәманларында дејил, ҹашлы гәһрәманларында да Илјас Әфәндијев јени кејфијјәтләр мүшаһидә етмиш вә көстәрмишдир. Алхан, Алы киши вә Баллы Совет һакимијјәтинин, сосиализм гуручулуғунун өлкәдә әмәлә кәтирдији бөјүк дәјишикликләри дәриндән һисс етмиш адамлардырлар. Онлар көһнә дүнјаны өз көзләри илә көрдүкләри үчүн јени һәјатын көзәллијини чох јахшы баша дүшүрләр

Бу адамларын шүурунда һәлә кечмиш дүнјанын бә'зи галыглары јашаса да, әсас сәчиҹјәләри е'тибарилә јени адамлардырлар. Мәсәлән, Алы кишинин: «Нә вахтачан ајагларымызы гысачағыг, ај Бәдәл? Кәл бир аз да јорғаны ајағымыза көрә узадаг» — демәси, көһнә Шәрг әталәтинә, тәнбәллијә, фикир мәһдудлуғуна ағыр бир зәрбә дејилми? Јахуд Алханын јашамаг вә јаратмаг һаггындакы сөзләри: «Бәли, гызым, ҹашамаг — јаратмаг демәкдир. Әкәр јарадырҹанса, демәк јашајырсан. Һәр бир севки, һәр бир мећрибанлыг, һәр бир ешг анчаг јаратмаг үчүндүр» — фикирләри јени дејилми? Бу адамлар инди һәјата, әмәјә, вәзифәјә, мал-дөвләтә јени бир көзлә, јени бир дујғу илә ҹанашырлар; јашамагда, јаратмагда јени вә јүксәк бир мә'на көрүрләр.

Дөмәли, Илјас Әфәндијев истәр кәнч, истәрсә дә јашлы совет адамларында, онларын һәјат вә мүбаризәсиндә бүјүк верән јениликләри дујур вә өз пјесиндә әкс етдирмәјә чалышыр. Бу, пјесин биринчи мүвәффәгијјәтидир.

Пјесин икинчи мүвәффәгијјәти ондан ибарәтдир ки, мөвзу илә әлагәдар оларағ мүәллиф јени, һәјати вә драматуржи конфликтләр, мүнагишәләр дә ахтарыр. Илјас Әфәндијев бә'зи пјесләримиздәки конфликт сүн'илијиндән гачмыш, тәбии, садә, лакин һәјати конфликтләр гурмаға вә бу конфликтләр васитәсилә өз гәһрәманларынын сәчијјәсини көстәрмәјә чалышмышдыр.

Әсәрдә конфликт ики хәтт үзрә инкишаф едир. Бунлардан бири истеһсалат, икинчиси исә мәишәт хәттидир. Бу хәтләр бир-бириндән ајры дејилдир. Онлар бә'зән мүвази кедир, бә'зән бир-бирinә гарышыр, бир-бирини тамамлајырлар. Совет адамларынын гаршысына чыхан истәр истеһсалат вә истәрсә дә мәишәт чәтинликләри бир-бири илә әлагәдә һәлл олунур. Мәсәлән, Уғур колхоз сәдри олдугдан вә Сәадәтә мүнасибәтини билдирдикдән сонра ону гаршысына бирдән-бирә бир нечә чәтинлик чыхыр. Бу чәтинликләр инсанларын шүурундакы көһнәлик галыгларындан әмәлә кәлән чәтинликләрдир. Бурада һәм истеһсалат, һәм дә мәишәт чәтинликләри вардыр. Лакин онлар бир-бири илә мөһкәм бағлыдырлар. Хүсусилә Сәадәт мәсәләсиндән сонра, демәк олар ки, һамы Уғура бир тәһәр бахыр, Алхан үзә вурмаса да: «Уғур јахшы ни көрмәди...» — дејир, Баллы оғлуну мәзәммәт едир: «Мәни ел ичиндә биабыр еләдин, оғул! Кишинин үзүнә баха билмирәм»; Турач исә она: «Мән сәнин кими вичдансыз адамла данышмаг истәмирәм» — дејир.

Алхандан сонра колхоз сәдри олмағы да Уғур үчүн гәбаһәт һесаб едирләр. Анасы ону төһмәтләјиб дејир: «Башына иш гәһәт иди? Кәрәк Алханын јеринә кечә идин? Мәкәр һәмишә сәдрликлә чөрәк јемишдик?».

Достларын бу наразылығындан дүшмән дә истифадә едир. Бикар, ишсиз кәзән, зәли кими колхозун бәдәнинә јапышыб сормаг истәјән Нәчәф дә Уғурун үстүнә бөһтан атыр. Һәр тәрәфдән баш галдыран јүнкүл вә ағыр тәсәррүфат вә мәишәт чәтинликләри гаршысында Уғур өзүнү итирмәсә дә, вәзиҹјәтин чәтинлијини е'тираф едир: «Аһ, ана, валлаһ, сизин һәрәкәтләринизә дөзмәк үчүн кәрәк даш-дөмир оласан. Бириниз дөрд ил күллә алтында севдијим бир гызы ичиндиб мәндән сојудур, о бириниз башлајыр ки, Алханы чыхарыб јеринә кечиб... Бир ајрысы көтүрүб материал верир ки, Уғур

колхозу дағыдыр. Бунларын һамысыны сүкутла гаршыламаг билирсән нә гәдәр ағырдыр!».

Уғур бу ағырлыға дөзүр. О, јүксәк мәһсул вә јүксәк мәдәнијјәт уғрунда мүбаризәсини давам етдирир. Һәр һектардан әлли беш сентнер памбыг көтүрүб, планы һамыдан габаг јеринә јетирмәклә бәрабәр бөјүк бир мәдәнијјәт сарајының тикилиб гуртармасына да мүвәффәг олур.

«Бәһар сулары»нда көһнәликлә јенилијин мүбаризәси јени бир шәкилдә гојулмушдур. Әсас атәш инсанларын шүурундакы көһнәлијә гаршы чеврилмишдир. Ән бөјүк тәһлүкә— көһнәлик галыгларының үввәтли олдуғу јердәдир; онлары көрмәк вә мәһв етмәк лазымдыр. Нијазла Уғур арасында кедән сөһбәт бу мәсәләни ишыгландырыр:

Нијаз. Сән елә билирдин ки, мүбаризә гуртарыб?

Уғур. Јох, мән фикир едирдим ки, мүбаризә инди артыг јени бир форма алыб. Биз инди јалныз тәбиәтлә, онун фыртына вә дашгынлары илә вурушмалыјыг.

Нијаз. Сән өз сәһвини јахшы һисс етмишсән. Бу, тәгдирәлајигдир. Сән колхоз дөвләтинин јүз дәфәләрлә артмасына чалышырсан. Кәнди планлашдырырсан. Електрик радио чәкдирирсән. Пружинли чарпајылар алдырырсан. Мәдәнијјәт сарајлары тикдирирсән... Лакин инсанлары бу бөјүк һәјат үчүн һазырламырсан. Онларын гәлби сәнин үчүн охунмамыш бир китабдыр. Сән бу сирли китабы бир дәфә дә олсун ачыб бахсајдын, онун гызыл сәтирләри арасында һәлә дә јазылмыш галмыш бә'зи гара ләкәләри көрәрдин вә бу ләкәләр сәни һәр шејдән чох нараһат едәрди.

Уғур. Сән доғру дејирсән, Нијаз! Биз бә'зән һәјатын заһири чәһәтинә о гәдәр гапылырыг ки, инсанларын гәлбинә нүфуз етмәји — кечмишин дәһшәтли зүлмәтиндән гаралыб орада галан гаранлыглара ишыг сачмағы унудуруг...

Нијаз. ... Биз сәнинлә Авропа кәндләрини көрдүк. Бу кәндләрин харичи көрүнүшләри пис дејилдир. Елә дејилми? Лакин орадакы инсанларын руһу нә гәдәр гаранлыг, нә гәдәр сојуг иди! Јадындадырмы, сән мәнә дејирдин ки, бу адамларын үзүнә баханда үрәјим сыхылыр. Бизим ән бөјүк үстүнлүјүмүз дә бурададыр. Бизим гәлбимиз ајдындыр! Орада әкәр тохунулмамыш гаранлыг бир кушә варса, биз партија прожекторуну биринчи нөвбәдә она тәрәф чевирмәлијик!

Илјас Әфәндијев өз бәдии прожекторуну белә гаранлыг күшәләрә чевирмишдир. Бу прожекторун алтында биз Нәчәфин дүшмән чырағына јаг төкән чинајәткар ишләрини, Гулунун ишдәки вә шәхси һәјатдакы сәһләнкарлығыны, Бәдәлин вә Мәдәдин һәлә тамамилә ичтимаи мүлкијјәтә шәхси мүлкијјәт кими бахмаға чалышмадыгларыны көрүрүк. Доғрудур, бу адамлар сосиализм шүурлу адамларын јанында — Алханын, Баллынын, Сәадәтин, Турачын вә Ханмурадын јанында — мискин вә хырда көрүнүрләр. Лакин онлар диггәт мәркәзиндән гачдыгда, тәрбијәви тә'сирдән кәнарда галдыгда тәһлүкәјә чеврилә биләр, ирәли кедәнләрә чидди сурәтдә мане ола биләрләр.

Демәли, «Бәһар сулары» пјесинин икинчи мүвәффәгијјәти ондан ибарәтдир ки, дөврүмүз үчүн јени олан типик һадисә вә хасијјәтләри типик шәраитдә, тәбии вә реал вәзијјәтләрдә вә ејни заманда ирәлијә доғру инкишаф просесиндә тәсвир едә билмишдир. Әсәрә бу ики үмуми вә истигамәтләндиричи мүвәффәгијјәт әсасында бир гәдәр дәриндән јанашыб тәһлил етдикдә, бурада бир сыра башга јарадычылыг мүвәффәгијјәтләри вә еләчә дә јарадычылыг кәсирләри көрә биләрик.

* * *

Илјас Әфәндијев өз әсәриндә бир сыра чанлы характерләр јаратмышдыр ки, онлары әдәбијјатымызын мүвәффәгијјәти кими гијмәтләндирә биләрик. Мән биринчи нөвбәдә Сәадәтлә Турач үзәриндә дајанмаг истәјирәм. Бу ики кәндли гызы јахын достдурлар. Биркә ишләјир вә чох вахт биркә дүшүнүрләр. Лакин хасијјәтчә онлар башга-башга адамлардырлар. Сәадәт бир гәдәр романтик, хәјалпәрвәрдир; Турач исә даһа чох һәјати вә практик бир адамдыр.

Турач өз чевиклији, ачыглығы илә диггәти чәлб едир. О чох никбин вә садә бир гыздыр. Һәр шеји өзүнә дәрд етмәк истәмир; лакин ејни заманда о чүмлә-гајғыдыр. Ədаләтсизлик көрдүјү јердә о, ким олурса-олсун, е'тираз етмәјә һазырдыр. Сәадәт мәсәләсини Шәфәгә ачыб дејән о дејилми? Уғур она ачыгланыб: «Ахы сән нијә башгасынын ишинә гарышырсан?» — дедикдә Турач чаваб верир: «Гарышарам, һәлә бир аз о јана да кедәрәм. Гызлары үзүјола тапмышсан, бириңи бурда дәли еләјиб кедәсән, бирини дә орда. Инди гал ортада көрүм нә едәчәксән».

Лакин Турач сәрт вә мәрһәмәтсиз дејилдир. О ејни заманда Шәфәгин дә һалына јаныр. Сәадәтлә сөһбәт едәркән дејир: «Нә едим ахы, галмышам ај арасы-күн арасы, валлаһ о гыза да үрәјим јаныр. Сән јенә өзүмүзүнкүсән. Амма о гәрибдир. Узаг јердән Уғуру дејиб кәлиб».

Турач олан јердә һәр шеј ајдын, ачыг вә садә көрүнүр, чүнки о өз садә: «тәбиәтин гануну дур дә...» фәлсәфәси илә мәсәләләрә бир јүнкүллүк вә ајдынлыг кәтирир. Турач

мүвәффәгиjjәтли бәдии бир сүрәтдир. Хүсусилә онун данышығында јазычы чох мүвәффәг олмушдур. Турачын дили садә вә мә'налы, колоритли бир дилдир. Халг һикмәти, һазырчаваблыг, үмор — бүтүн бунлар Турачы тамашачылара севдирир. Һеч шүбһәсиз ки, актриса Мирвари Новрузова өз көзәл вә јахшы дүшүнүлмүш сәрбәст оjуну илә Турачын даһа чох севилмәсинә көмәк едир. Лакин бизи бурада башга бир чәһәт дүшүндүрүр: Сәадәтлә Турачы мүгаjисә едир вә бунларын һансының характер е'тибарилә даһа мә'налы вә дәрин олдуғуну ајдынлашдырмаг истәjирик. Бизи бу фикрә кәтирән — тамашачыларын Сәадәти лазымынча гиjмәтләндирмәмәсидир.

Һәjатда елә адамлар вардыр ки, онлар һәр бир шеjә дәриндән бахырлар, ән кичик аддымларыны белә дүшүнүр, ән кичик сәһвләрини өзләринә дәрд едирләр. Белә адамлар јахшы ишләjирләр, өз вәтәндашлыг вәзифәләрини һаj-күjсүз, бөjүк бир тәвазөкарлыгла jеринә jетирирләр. Белә адамлары тә'рифләркән онлар утанырлар, һагларында чох данышмағы да севмирләр. Онлар өзләринә һәмишә тәнгиди јанашмағы бачарыр, башгаларындан һагсызлыг көрдүкдә дә бу ишдә, һәр шеjдән әввәл, өзләринин мүгәссир олуб-олмадыгларыны дүшүнмәjә башлајырлар. Белә адамларын мә'нәви һәjаты зәнкин олур, онлар чошгун мә'нәви һәjатла јашајырлар.

Сәадәти дә биз белә адамларын сырасына дахил едирик. О, әмәк гәһрәманыдыр, тә'рифәлаjигдир, лакин тә'рифдән хошланмыр; «даһа бәсдир, гызлар, о гәдәр тә'рифләjирсиниз ки, адам утаныр» — дејир. Бу, гызларын дедиjи кими, «наз» дејилдир. Биз Сәадәти ахыра гәдәр белә садә вә тәвазөкар көрүрүк. Бу сифәт онун көзәллиjидир. Уғур ону рәдд етдикдән сонра Сәадәт чох дүшүнүр вә бу гәрара кәлир ки: «көрүнүр белә лазым имиш». Сәадәт һәтта «мәни унутма» — дејиб, мүһарибәjә кедән Уғурун jолуну отуруб беш ил көзләмәкдә өзүнү мүгәссир һесаб едир. Турача ачыгланыб дејир: «Ah, ај Турач! Сән бу беш или нә чох дејирсән. Ону мән өзүм көзләмишәм, о мәчбур етмәjиб ки!..». Сәадәт Уғурун севкисиндән чохдан әл чәкдиjи һалда, jенә дә Уғуру jаддан чыхара билмир. Турач Сәадәтин мүрәккәб мә'нәви аләмини баша дүшмүр. Тәвазөкарлыг она «наз сатмаг» кими көрүндүjү һалда, илк мүгәддәс севкини jаддан чыхара билмәмәк дә она гәрибә кәлир. Турач Шәфәгә ачдығы һәгигәтлә Сәадәтин мәнлиjини тәһгир етдиjини дә бирдән-бирә баша дүшмүр. Сәадәт она һирсләниб: «Унуда билмәмәк — даш олуб бөjүндән асылмаг демәк дејил... Сән мәни о гәдәрми дүшүб итмиш бир адам һесаб едирсән. Мән үрәjими парчалајыб тулларам,

анчаг бир дә...» — дедикдән сонра Турач өз сәһвини баша дүшүр.

Сәадәтин мә'нәви аләми атасы Алханла сөһбәти сәһнәсиндә даһа ајдын бир шәкилдә мејдана чыхыр. Бу сәһнәдә гыз анасыны jухуда көрдүjүнү сөjләjир. Алхан арвадының сон күнләрини вә онун вәсиjjәтини хатырлајыр: «О, вәрәм jатағында күл кими солуб кедәркән, бир ахшам сәни гучағына көтүрүб хеjли вахт үзүнә тамаша еләди. Сонра: «Алхан, — деди, — елә ет ки, дүнjанын һеч бир гәм-гүссәси бу гызымын гәлбинә jол тапмасын. Әкәр хошбәхт олса, гәбрим үстә кәл, мәнә де!». Сөjлә, гызым, инди мән она нә чаваб верим?!».

Сәадәт атасыны гучаглајыр вә көз jашлары арасындан: «Мәним нә дәрдим вар, ата?» — дејир. Алхан дејир: «Мән һамысыны билирәм, гызым... О оғланы jадындан чыхарт...». Сәадәт дәрин бир һәjәчан вә гәтиjjәтлә: «Бу күндән сонра сән мәним хошбәхт олдуғума инана биләрсән, ата!»—дејир

Дахили кәркинлик вә ирадә гүввәти илә сөjләнән бу сөзләр Сәадәти зәнкин мә'нәвиjjатлы бир инсан кими сәчиjjәләндирир. Белә олдуғу һалда, jә'ни Сәадәт мә'нәви аләм е'тибарилә Турачдан даһа зәнкин олдуғу һалда, нә үчүн бәдии тә'сир е'тибарилә Турачдан зәиф көрүнүр?

Бунун, бизчә, ики сәбәби вардыр. Сәбәбләрин бири мүәллифдәндир. Мүәллиф Сәадәти тәсвир едәркән, бојаларыны әсиркәмишдир. Ону биртәрәфли вә натамам вермишдир. Әкәр Сәадәтин севки чәһәтиндән мә'нәвиjjаты аз-чох долғун көстәрилмишсә, бир әмәк гәһрәманы кими о, лазымы гәдәр ачышаф етдирилмәмишдир. Биз Сәадәти сәһнәдә әмәк гәһрәманы кими һисс етмирик. Һалбуки о, габагчыл колхозчу, фәал сосиализм гуручусу, jарадычы совет вәтәндашыдыр. Биз ону jалныз севки вә мәишәт планында дејил, әмәк планында да көрмәлиjик. Онун истеһсалат һәjәчанлары вә дүшүнчәләри илә таныш олмалыjыг. Тәәссүф ки, биз буну көрмүрүк. Илjас Әфәндиjевин Сәадәти, Турачын тә'бири илә десәк, кишиләрә «күч кәлән», күндә ики jүз әлли-үч jүз кило памбыг jыған колхозчу гызындан чох, шәһәр мәктәбли гызларына охшаjыр. Доғрудур, о, оннлик мәктәби битирмишдир, чохлу китаб охумушдур вә бу китаблар онун билик сәвиjjәсини хеjли артырмышдыр. Лакин бүтүн бунлар онун әсас сифәти олан әмәк зәрбәчилиjини анчаг ачышаф етдирә биләр. Мүәллиф исә әмәк адамыны онун дахили аләминдән тәчрид етмишдир. Она көрә дә тамашачынын гаршысында ики Сәадәт вардыр: бири севән Сәадәт, дикәри исә ишләjән Сәадәт. Һәр икиси дә ајры-ајрылыгда јашамагдадыр. Үмумиjjәтлә,

əsərdə əmək adamlarının təsviri məsələsi üzəriндə mübahisə apармаг олар. Сəадət сурəтинин натамамлығы да бизчə, онун вəhдəт hалында, бүтөв вə зəнкин бир характер кими верилмəмəсидир.

Сəадəтин Турача нисбəтəн зəиф чыхмасынын икинчи сəбəби актрисададыр. Исте'дадлы актриса Сона ханым hачыjева мүəллифин нəгсаныны бир гəдəр дə шиддəтлəндирəрəк, Сəадəти daha чох лирик планда вермəjə чалышыр. Бу планда о, мəсəлəн, Алханла сөhбəт сəhнəсини чох тə'сирли ojнajыр. Уғурла көрүш сəhнəси дə ən мүвəффəгиjjəтли сəhнəлəрдəн биридир. Лакин о, Турачла — өз сəмими jолдашы илə данышаркəн, башга иш jолдашлары илə данышаркəн, нə үчүн өзүнү бу гəдəр зəиф, кəдəрли, həддиндən артыг утанчаг, həтта бир гəдəр лал ахар су кими көстəрмək истəjир. Бə'зən онун сөзləри илə həрəкəтləри бир-биринə уjғун да кəлмир. Jeддинчи шəкилдə Турачла сөhбəт едəркəн, о өз инсанлыг ləjагəтиндəн, шəхси вүгарындан бəhс едир вə ачығындан аглajыр. Бу сəhнəдə актрисанын əлиндə бөjүк имкан вардыр. О. Сəадəтин доғрудан да күнүнү ah-вajла кечирəн «дүшүб итмиш адам» олмадығыны, иззəти-нəфсинин саhиби, вүгарлы вə мүстəгил бир гыз олдуғуну көстəрə билярди. Амма актриса буну етмир, о ахыра гəдəр Сəадəти бир планда, лирик планда ojнajыр. Буна көрə дə о бизə, бə'зən Jагуту («Jашар» пjесиндə), бə'зən дə Күлjазы («Интизар» пjесиндə) хатырладыр. Hалбуки Сəадəт jени кejфиjjəтли вə мараглы бир совет кəнчидир. Ону сəhнəдə чанландырмаг үчүн jени ифадə васитələри, jени бojалар тапмаг лазымдыр.

Илjас Əфəндиjевин мүвəффəгиjjəтлə ишлəнмиш бəдии сурəтləриндən бири дə Алхандыр. Башга бəдии сурəтləрə нисбəтən мүəллиф ону daha мүкəммəл вə həртəрəфли ишлəмишдир. О, əмəксевəн Азəрбajчан кəндлиляринин үмумиjjəтлə нəчиб сифəтləрини ифадə етдиjи кими, совет адамларына хас олан jени сифəтləрə дə маликдир. Гоча олмағына бахмajараг о, ишдən зөвг алыр. О, шəхси инчиклиjини боғуб, ичтимаи ишин гələбəсинə сəдагəтлə көмək едир.

Мүəллиф Алхана əсəрдə бөjүк jер вермишдир. О, демək олар ки, бүтүн сəhнəлəрдə иштирак едир вə көркəмли jер тутур. Сəдрликдəн əл чəкдикдəн сонра биз онун daha бөjүк бир həвəслə ишлəдиjини, həр jердə — истəр физики вə истəрсə дə мə'нəви көмəjини əсиркəмəдиjини көрүрүк. Бир нечə сəhнəдə Алхан бизə daha дəрин тə'сир бағышлajыр. Бу сəhнəлəрдəн бири онун Уғурла сөhбəт етдиjи сəhнədир. Бурада о, ордудан jеничə гajытмыш Уғурла таныш олур, ону дəриндəн jохлajыр вə өзүнə jахшы бир əвəз олачағыны jəгин

едир. Елə бу сəhнədə о, кениш дүшүнчəли бир адам кими, «гартал» кими jүксəлмək, көjləри чөвлан етмək, «фələкə гəдəр галхмаг истəjən» бир совет адамы кими диггəти чəлб едир.

Бешинчи шəкилдə биз Алханы мəдəниjjət сарajынын тикилишиндə көрүрүк. О, Шəфəглə сөhбəт едир, jараtмаг зөвгүндən данышыр вə дejир: «Биз инсанлар дүнjаja зинəт вермək үчүн jаранмышыг. Ah, гызым, бу дүнjада həр шеj о гəдəр көзəл вə ajдындыр ки, бизим hеч нəдən килejлəнмəjə hаггымыз jохдур!».

Jeддинчи шəкилдə биз Алханы Сəадəтлə вə daha сонра Нəчəфлə данышан көрүрүк. Алхан бизим гаршымызда сəдагəтли бир аилə башчысы, көзəл вə меhрибан бир ата, нəhajət, намуслу бир совет вəтəндашы кими чанланыр. Сəккизинчи шəкилдə — Нəчəфин хаин олдуғу хəбəри верилдиjи сəhнədə онун нəчиб симасындакы сон чизкиляр дə тамамланыр. О, ejни заманда Нəчəфин дə нечə нанкор бир вүчуд олдуғуну ajдынлашдырыр: «Нə истəjирдин, нəдən наразы идин? Бу ел, бу колхоз сəнин үчүн нəлəр eləмəди? Дедин евим jохдур, jығылыб сəнə ев тикдирдиляр. Дедин ушагларымын сағыны jохдур, гапына инəк алдылар, сəни өзləриня бригадир сечдиляр. Аталар jахшы дejиб: «ит гурсағы jағ көтүрмəз». (Нираза) Гардашоғлу, даға-даша дүшмə; бүтүн бу орталығы гарышдыран бах, будур. Ишин-күчүн бу гызғын вахтында банымызы гатан, вахтымызы алыб, бизи кери салан бах, будур! Уғур кими икиди күдаза вермək истəjən намəрд будур!».

Артист Ə. Əлəкбəров Алхан сурəтини бөjүк мəhарəтлə ojнajыр. Онун həр бир həрəкəти, ифадəси дүшүнүлмүшдүр. Jухарыда көстəрдиjимиз сəhнəлəрдə онун мүвəффəгиjjəти эн jүксəк дəрəчəjə галхыр, биз гаршымызда, доғрудан да, ағырбашлы, тəмиз гəлбли, бачарыглы вə намуслу бир гоча көрүрүк. Mahир артист ajры-ajры сəhнəлəрдəки мүрəккəб əhвалруhиjjələри вə həjəчанлары тə'сирли вə инандырычы верир.

Тамашачылар hаглы олараг наразылыг едирлəр ки, Алхан кими бачарыглы, ləjагəтли вə тəчрүбəли бир адам нə үчүн колхоз сəдрлиjиндən əл чəкир? Гочалыг вə савадсызлыг кифajəтləндиричи бир бəhанə дejилдир, чүнки Алхан əсəрин сонуна гəдəр jахшы ишлəjир вə тамашачыларын нəзəриндə Уғурдан daha чох рəғбəт газаныр. Тəнгидчиləрин чоху Уғурун колхоз сəдрлиjинə кечмəсинин бəдии чəhəтдən əсасландырылмадығыны доғру гejд едирлəр. Алхан кими дəриn рəғбəт hисси илə гаршыланан бир колхозчунун jанында

Уғур чох әлверишсиз бир вәзијјәтдәдир. Буну бир гәдәр ајдынлашдыраг.

Алхан өз савадсызлығыны вә гочалығыны бәһанә едәрәк, Уғуру колхоз сәдрлијинә тәвсијә едир. Бу, Алханын һәгиги совет адамына хас олан хүсусијјәтләриндән бирини дә ашкара чыхарыр. О, гуру шөһрәт әсири дејилдир, о, үмуми иши өз шәхси һиссләриндән үстүн тутур вә һәтта, демәк олар ки, үмумколхоз иши илә онун шәхси иши арасында һеч бир зиддијјәт јохдур. О, көнүллү олараг сәдрликдән чыхыр вә јенә әввәлки кими ишләјиб, Уғура көмәк едир. Бу, јени инсан хасијјәтинин ифадәси олдуғу кими, совет драмы үчүн дә јени бир конфликтдир. Доғрудур, Илјас Әфәндијев бу конфликти ачмајыб, ону ади бир һадисә кими тәсвир едиб кечир; лакин бу, өз-өзлүјүндә јени бир һалдыр. Алхан сәдрлији Уғура вердикдән сонра тамашачы һаглы олараг белә дүшүнүр: «Уғур мүтләг Алхандан даһа јахшы ишләмәлидир, Уғурда јени кејфијјәтләр даһа бариз бир шәкилдә мејдана чыхмалыдыр». Тамашачы нә үчүн белә дүшүнүр? Она көрә ки, Уғур охумушдур, кәнчдир, Вәтән мүһарибәси дөһрәманыдыр, бачарыглыдыр — бүтүн бу хүсусијјәтләр онун тамашада көркәмли бир јер тутмасы үчүн чох әсаслы амилләрдир. Анчаг мүәллиф ахыра гәдәр Уғуру нәинки Алхандан јухарыја галдыра билмир, һәтта Алхан сәвијјәсиндә белә верә билмир. Колхозун чичәкләнмәси уғрундакы бүтүн төшәббүсләринә вә фәдакарлығына бахмајараг, Уғур тамашачыларын там рәғбәтини газана билмир.

Бунун сәбәби нәдир? Бунун сәбәби одур ки, Уғурда чанлы инсана хас олан дахили һәрарәт вә бүтөвлүк јох дәрәчәсиндәдир. Доғрудур, о, јүксәк мәһсул уғрунда вә мәдәнијјәт уғрунда төшәббүскардыр. Лакин Алхансыз о кечинә билмир. Мәдәнијјәт сарајы тикиләндә әсас ағырлыг Алханын үстүнә дүшүр. Нәһајәти Алхан ифша едиб, Уғуру ифтирадан гуртарыр вә нәһајәт, Уғурун аилә хошбәхтлијинә дә Алхан баис олур (күсүф кетмиш Шәфәги Алхан јолдан гајтарыр). Уғур өз сәадәти мәсәләсинә дә сојуг бахыр. Өзүнүн дедији кими: «дөрд ил күллә алтында севдији» Шәфәг уғрунда мүбаризә апара билмир. Әкәр о, доғрудан да Шәфәгин хатири үчүн Сәадәти рәдд етмишсә, Шәфәги тутуб сахламаға нә үчүн бир төшәббүс белә көстәрмир, онун күсүф кетмәсинин әсил сәбәбини өјрәнмәјә чалышмыр? Ахы о, анасынын: «Сизи ким ишанлајыб, оғул?» — суалына: «Бизи Бејүк Вәтән мүһарибәсинин дәһшәтли күнләри ишанлајыб!» — дејә чаваб вермишди. Бәс нечә олду? Инди о гыз кедир, Уғур исә лаүбали бир шәкилдә: «Бир көнүл ки, учду, ону бир дә кери гајтармаг чәтиндир!» — дејир. Демәли, Уғур өз шәхси хошбәхтлији үчүн мүбаризә апармагда ачизлик көстәрир. Демәли, әкәр Алхан Шәфәги тутуб кери гајтармаса иди, о һәмишәлик кедәчәк вә Уғур да буна сојугганлы бахачагды?! Бу һәрәкәти илә Уғур бир шәхсијјәт олараг чох шеј итирмирми? Мүәллиф бурада һәјат һәгигәтини, чанлы инсан характерини сүн'и вәзијјәтә гурбан вермәмишми?

Уғуру иш, тәсәррүфат, кәндин абадлығы марагландырды ки, өз шәхси талеји дә марагландырмалыдыр; чүнки онун вәзијјәтиндә артыг шәхси тале ичтимаи мәнијјәт алмышдыр. Шәфәг мәсәләси кәнддә һамыны марагландырмаға башламышдыр; нечә ола биләр ки, Уғуру марагландырмасын? Анчаг беләликлә Уғур сурәти биртәрәфлиликдән, схематизмдән гуртара биләрди. Анчаг беләликлә о, «Сәадәти алдатдығы үчүн» бә'зи тамашачылардан алдығы иттиһамдан да хилас ола биләрди.

Артист Исмајыл Дағыстанлы Уғур ролунда чәтинлик чәкир. Башга чүрә дә ола билмәз. Мәтн артистә гол-ганад ачмаға, өз дахили һиссләрини ифадә етмәјә имкан вермир. О өзүнү һәмишә колхозун тәсәррүфат вә иншаат иши илә мәшғул олан, бөјүк арзулары һәјата кечирмәјә чалышан бир адам кими көстәрмәјә чалышыр, чүнки онун севки илә мәшғул олмаға вахты јохдур. Һалбуки онун вахты вардыр, лакин чәсарәти вә гәтијјәти јохдур.

Һеч дә елә зәнн олунмасын ки, биз јазычыдан мүтләг өз гәһрәманынын интим, дахили һиссләрини даһа кениш јер вермәји тәләб едирик. Бизим тәләбимиз одур ки, јазычы сүн'и сурәтдә өз гәһрәманыны әсил совет адамына хас олан һәртәрәфли, зәнкин һиссләрдән вә фикирләрдән мәһрум етмәсин. Шәфәглә Уғур мәсәләси, јә'ни онларын евләнмәси мәсәләси бир о гәдәр дә шәхси бир мәсәлә дејилдир. О да ичтимаи бир мәсәләдир. Пјесдә кениш јер верилмиш севки мәсәләсиндә совет кәнчләринин јени әхлагы, мә'нәви һәјаты өз ифадәсини тапмагдадыр.

Әсәрин севки мотивиндәки сүн'илик Ханмурад сурәтини дә нагис етмишдир. Мүәллиф горхмушдур ки, Сәадәтлә Ханмурадын мүнасибәтини дәринләшдирсә, о заман Сәадәтин Уғуру беш ил көзләмәси хәтти зәифләјә биләр. Она көрә дә бу ики кәнчин арасындакы мүнасибәт думанлы галмышдыр. Сон дәгигәјә гәдәр Сәадәтин кимә әрә кетмәси мәсәләсинин мәчһул галмасы да бу сәбәбдәндир. Лакин Ханмурадын вәзијјәти Уғура нисбәтән әлверишлидир, чүнки Ханмурад әмәк чөбһәсиндә гәһрәман олдуғу кими, Сәадәтә олан севкисиндә дә сәмимидир. Артист Мөһсүн Сән'ани өз шух ојуну вә мах-

нылары илә Сәадәтә олан мејлини даим һисс етдирир вә мүәјјән дәрәчәдә арадакы думаны сејрәлтмәјә мүвәффәг олур.

Јени бир шәкилдә дүшүнүлмүш вә ишләнмиш сүрәтләр ичәрисиндә Шәфәг көркәмли јер тутур. Шәфәглә Сәадәт арасында истәр тале вә истәрсә дә характер е'тибарилә бир јахынлыг вардыр. Амма, Сәадәтдән фәргли олараг, Шәфәг шүурлу бир сүрәтдә өз талејини башгасына гурбан вермәји вә чәфаја дөзмәји бачарыр. Турачын дедији кими, о тәрифдир, «Уғуру дејиб кәлмишдир». Өз севкиси илә Сәадәтин хошбәхтлијинә мане олачағыны биләр-билмәз Уғуру унутмаға чалышыр вә бир дә бу мөвзуја гајытмаг истәмир. Онун Турач кими јахын бир үрәк јолдашы олмадығы үчүн вә Уғурда бир сојуглуг көрдүјү үчүн өз һиссләрини бә'зән анчаг өзү илә бөлүшмәјә мәчбур олур. О да истеһсалатда фәал, севкидә исә көмәксиздир. Актриса Һөкүмә Гурбанова Шәфәг ролунда өзүнү вүгарла апарыр. Дөрдиллик мүһарибә Шәфәгин мәтин вә ирадәли бир гыз кими тәрбијә етмишдир. Актриса үрәјиндәки мәһәббәт одуну сөндүрмәјә чалышан бир ишадамы ролуну тәмкинлә ојнајыр.

Бүтүн бу көстәрдијимиз мисаллардан ајдын көрүнүр ки, Илјас Әфәндијев өз гәһрәманларыны реал һәјатдан алыр вә чанлы характерләр јарада билир. Лакин бу характерләрдә зәиф вә јарымчыг чәһәтләр олдуғу кими, бә'зи сүн'и вә ујдурма чизкиләр дә вардыр.

Мүәллиф вә театр әсас гәһрәманларын дахили инкишафы илә әсәрин үмуми инкишафы арасында бир ујғунлуг јаратмаға мүвәффәг олмушлар. Мүәллиф совет кәндиндә әмәлә кәлән јенилikләри көрүр, онлары дүзкүн тәсвир етмәји чалышыр. Бу чох гијмәтли бир чәһәтдир. Драматуркијамыздакы бу јенилији мүдафиә етмәлијик. Лакин елә етмәк лазымдыр ки, јени кејфијјәтләр ичтимаи һәјатымызын үмуми инкишафының наилијјәтләриндән ајрылмасын, тәсадүфи, сүн'и бир һадисәјә чеврилмәсин. Бу чәһәтдән әсәрдәки галмагал Мәдәдлә онун арвады Нарынкүл сүн'и вәзијјәтдәдирләр.

Бу ər-арвад шүурча керидә галмыш колхозчулардандырлар. Онларда һәлә хүсуси мүлкијјәтчилик тә'сирләри вардыр. сосиалист әмәјә алышмамышлар, онлар тез-тез: «филанкәс аз ишләди, мән чох» — дејә шикајәт едирләр. Башга колхозчулара нисбәтән шүурча керидә галмыш бу адамларын әсәрин сонунда әризә вериб өз хүсуси инәк вә кечиләрини колхоза тәһвил вермәк истәмәләри һәгигәтә ујғун дејилдир.

Илјас Әфәндијев габагчыл колхозларда колхозчуларын хүсуси тәсәррүфатдан әл чәкмәк тәшәббүсләрини доғру һисс етмишдир. Чох еһтимал ки, колхоз тәсәррүфатында лазыми гәдәр тә'мин олунан ән шүурлу колхозчулар кетдикчә «артыг јүк» олан хүсуси һәјәтјаны тәсәррүфатлардан әл чәкәчәкләр. Бунлар коммунизмин үмидверичи рүшејмләридир. Лакин бу, һеч дә «Баһар сулары»нда көстәрилдији кими олмајачагдыр. Бу көзәл тәшәббүсү ән габагчыл, ән мәһсулдар, јүксәк шүурлу колхозчулар башлајачаглар. Галмагал мәдәдләр исә бу ишә сонрадан, ахырынчы олараг гошулачаглар. Мәдәд кимиләрин бу ишдә тәшәббүскар кими ортаја атылмасы колхоз һәгигәтини тәһриф етмәк вә ја чидди бир мәсәләни јүнкүл бир шәклә салмаг демәкдир. Бу һадисә һәгигәтә ујғун олмадығы үчүн бәдии ифадә чәһәтиндән дә зәиф чыхмышдыр. Артист Әли Гурбановун вә Јева Оленскајанын мүвәффәгијјәтлә ифа етмәјә чалышдыглары бу типләр әсәрин сонунда сүн'иләширләр. Чанлы вә һәгиги инсан характерләри ифа етмәјә алышмыш артистләр сүн'и чизкиләри чәсарәтлә ојнаја билмирләр. Артистләрин бүтүн һәрәкәтләриндән һисс олунур ки, Мәдәдин вә Нарынкүлүн чаны һәлә дә гызыл ичәјин јанында галмышдыр; онлар кеч-тез пешман олачаглар.

Бурада мүәллиф вә театр јәгин ки, керидә галмыш колхозчуларын инкишафыны, кетдикчә шүурлашмасыны көстәрмәк истәмишләр. Бу, көзәл ниҹәтдир; лакин буну мүтләг инандырычы бир шәкилдә, һәгигәтә ујғун олараг вермәк лазымдыр. Чәтинликләрин үстүндән өтмәк, инсанларын психолокијасындакы зиддијјәтләри көстәрмәмәк јенилијин инкишафыны мүкәммәл көстәрмәјә мане ола биләр. Галмагал Мәдәдин јүксәк бир шүур дәрәчәсинә кәлиб чатмасына һәлә чох галмышдыр, һәлә кәһнәлик онун јахасындан әл чәкмәмишдир. Белә бир адамын бирдән-бирә дәјишмәси инандырычы олмадығы кими, характерин дахили инкишафы илә дә зиддијјәт тәшкил едир.

Мүәллиф вә театр кефли Гулуну да белә сүн'и дәјишмә тәрүбәсиндән кечирмәјә тәшәббүс етмишдир.

Нәчәф зәһмәтә алыша билмир, ону Уғурдан әввәлки сәдрләр пис өјрәтмишләр. О, јүнкүл јолла, зәһмәт чәкмәдән јахшы јашамаг истәјир. Бу, сосиализм чәмијјәти принсипләринә зиддир. Онун бу түфејли хүсусијјәти чох һаглы олараг әсәрдә писләнир. Нәчәфин инкишафы дүзкүн тәсвир едилмишдир. Ахырда о, совет адамларынын дүшмәни олур. Колхозда мүфтәхорлуг едә билмәдикдә, онун түфејли тәбиәти чыхылмаз вәзијјәтә дүшдүкдә, о гудузлашыр, онун дүшмән тәбиәти үзә чыхыр. Лакин Нәчәф тәк дејилдир. Ишләдији бөјүк чинајәтдә кефли Гулу да она көмәк етмишдир. Гулу

бир һесабдар кими колхозун бүтүн малијјә ишләринин сәлигәли олмасына чавабдеһдир. О өз вәзифәси башында чинајәт ишләдир, колхозун тәсәррүфатынын дағылмасына имкан верир. Онун тәгсири бөјүк олдуғу үчүн чәзасы да бөјүк олмалыдыр. О, јалныз кефчил вә горхаг дејилдир. О, мәс'улијјәт һиссиндән мәһрум бир адамдыр. О, колхоз тәсәррүфатының халг тәсәррүфаты, дөвләт тәсәррүфаты олдуғуну дәрк етмәмишдир. Доғрудур, Нәчәф голузорлудур, о, Гулуну тәһдид едир; лакин бу она горхмаға, чинајәткарлыг етмәјә ихтијар верирми? Әлбәттә јох. Бу мәсәләнин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Кефли Гулуну ичтимаи мүһакимәјә, вичдан мүһакимәсинә чәкмәк лазымдыр. Бунун әвәзиндә мүәллиф вә театр нә етмишләр? Кефли Гулуну «тәрбијәләндирмишләр», ону сүн'и бир истиһалә дөврү кечмәјә мәчбур етмишләр. Әсәрин сонунда куја Гулу ағылланыр. Ағылланма да ондан ибарәтдир ки, о, куја ичкини тәркидир. Куја тәгсирләр һамысы конјакда имиш. Белӛликлә, Гулунун јенидән гурулмасы сүн'и вә инандырычы олмадығы кими, онун јенидән гурулмасыны көстәрмәк үчүн ујдурулмуш «үчулдуз конјак» сәһнәчији дә јүнкүл бир шарж кими сәсләнир.

«Баһар сулары» пјесиндә көзә чарпан нөгсанлардан бири дә рајком катиби сурәтинин лајиги илә ишләнмәмәсидир. Партијанын колхоз үзәриндәки рәһбәрлији әсәрдә һисс олунмагдадыр. Колхоз сәдри даим рајон мәркәзиндән көстәриш алмагдадыр. Лакин рајон партија комитәсинин катибини чанлы бәдии сурәт кими сәһнәјә чыхардыгда, бизим ондан чох шеј тәләб етмәјә ихтијарымыз вардыр. Ону бир характер кими ишләнмәмиш, натамам, јарымчыг бир шәкилдә, о да анчаг әсәрин сонунда, тәнтәнәли шәнликдә сәһнәјә чыхармаг лазым дејилди.

Бүтүн бу нөгсанлар «Баһар сулары» әсәринин бәдии вә мәфкурәви гијмәтини азалтмыр. Бу әсәр театрымызын сәһнәсиндә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмагда вә тамашачыларын рәғбәтини газанмагдадыр. Совет адамлары орада өзләрини, өз ишләрини, һисс вә дүшүнчәләрини көрүрләр.

Илјас Әфәндијев өз гәһрәманларыны гуру китаб дили илә дејил, чанлы тәбии бир диллә данышдырыр, һәр сурәти өзүнә мәхсус чизкиләрлә фәрдиләшдирир. Мүәллифин чанлы данышыг дили үзәриндәки мүшаһидәси бөјүкдүр. Јерли-јериндә чанлы ифадәләр, мүвәффәгијјәтли аталар сөзләри ишләтмәси буну исбат етмәкдәдир. Бә'зән Илјас Әфәндијев өз гәһрәманларыны «әдәби» бир диллә дә данышдырыр. Бу, о заман олур ки, мүәллиф бу вә ја башга гәһрәманы бир гәдәр лирик планда вермәјә чалышыр. Сәадәтин вә Алханын данышығында, биз бә'зән белә һаллара раст кәлирик. Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, Алханын данышығындакы бу «әдәбилик» сүн'и көрүнмүр. Алхан мә'нәви чәһәтдән зәнкин бир адамдыр, онун һиссијјаты бә'зән ондан көзәл сөзләр вә ифадәләр тәләб едир. Алхан арвады һаггында: «О, дан јеринин шәфәгләриндән јаранмышды, гызым!» — дејиркән, биз онун бу тәшбеһинә инанырыг: чүнки биз Алханын бөјүк гәлбли бир адам олдуғуна инанмышыг.

Әсәрдә һәддини ашмајан бир јумор вардыр. Илјас Әфәндијев тамашачылары күлдүрәркән, јүнкүл јолла кетмир: күлүшләри сөз ојунчаглары, гејри-тәбии вәзијјәтләр, мәзәли сөзләр үзәриндә гурмур. О, күлүшү һадисәләрин, характерләрин, вәзијјәтин өзүндән чыхармаға чалышыр. Мәсәлән, әсәрдә Турачын ағыллы вә мәнтиги сөзләри чох заман тамашачыларда күлүш доғурур. Бу, мәнунијјәт күлүшүдүр. Нә үчүн? Чүнки онун сөзләри гүввәтли бир мәнтигә әсасланмышдыр, о өз мүсаһибләрини садә вә ајдын халг мәнтиги илә мәғлуб едәркән, тамашачы мәмнунијјәт һисс едир, разы галыр, севинир.

1949

М. Ф. АХУНДОВ ВӘ СОВЕТ КОМЕДИЈАСЫ

Бүтүн ичтимаи-сијаси, әдәби-фәлсәфи фәалијјәтиндә олдуғу кими, өз драматурглуг, комедијанәвислик фәалијјәтиндә дә Мирзә Фәтәли Ахундов дөврүн мүтәрәгги, габагчыл мејлләринә хидмәт едир, феодализм гурулушуна, ислам дининә, фанатизмә гаршы мүбаризә апарырды. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатында реалист драматургијаны ән сағлам вә нәчиб бир бүнөврә үзәриндә јаратмыш вә инкишаф етдирмишдир. О, дүнја әдәбијјатынын вә хүсусән бөјүк рус реалист әдәбијјатынын габагчыл наилијјәтләринә әсасланараг, кәләчәк нәсил үчүн ајдын, дүзкүн вә зәнкин ән'әнәләр гојуб кетмишдир.

Ахундовун зәнкин бәдии јарадычылығы, хүсусән онун комедијалары өз көкләри е'тибарилә халга бағлыдыр. Онун реализм, хәлгилик вә демократизм ән'әнәләрини сонралар Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ч. Чаббарлы давам вә инкишаф етдирмишләр. Һазырда Азәрбајчан совет јазычылары Ахундовун ән'әнәләрини давам етдирир вә бөјүк сәнәткардан өјрәнирләр.

Әдәбијјатын ичтимаи-тәрбијәви ролуну јүксәк гиймәтләндирән Ахундовун драм сәнәтинә, комедијаја, тәнгидә, сатираја мејл етмәси онун демократик-маарифчи, атеист идејаларындан ирәли кәлирди. О, сатиранын вә тәнгидин ислаһедичи, сафлашдырычы, дәјишдиричи гүввәсинә инанырды вә дејирди ки: «Пис вә чиркин адәтләри инсанын тәбиәтиндән критика, истәһза вә мәсхәрәдән башга һеч бир шеј гопарыб чыхармаз». Ахундовун тәнгиди позитив бир сәчијјә дашыјыр, ја'ни бу тәнгидин архасында бөјүк бир мүсбәт фикир, көзәл бир мәгсәд, мүгәддәс бир идеал дурур. Онун комедијаларында, күлүшүндә вә кинајәләриндә, сатира вә ифшасында биз мүәллифин нәчиб гәлбини, инсанпәрвәрлијини, вәтәнпәрвәрлијини дујуруг.

Ахундов сатирасынын позитив сәчијјәсини Ч. Чаббарлы чох јахшы көстәрмишдир. О јазмышдыр: «Мирзә Фәтәли бир мүһәндис кими бу сөкүлән вә тикилән бинанын башы јанында дурмуш, амансыз гәләми илә бура сөкүлмәлидир, бура исә белә тикилмәлидир дејир. Һәм дә бунлары кефи бир әмрлә демир, көһнә јашајышын бүтүн нөгсанларыны, јарамазлыгларыны, јени кедишин исә бүтүн фајдаларыны ирәли сүрүр, апладыр, гандырырды».

Сөз јох ки, Ахундов үчүн бу вәзифәни јеринә јетирмәк, ја'ни јени һәјатын «бүтүн фајдаларыны» көстәрмәк чох чәтин иди. О, көһнә һәјатын јарамазлыгыны шиддәтлә көстәрир, мәнфи һадисәләри кәскин тәнгид едир вә һәмин бу тәнгидин күчү илә икинчи вәзифәни дә јеринә јетирмәјә чалышырды. Бу чәһәтдән совет комедијанәвисләринин әлиндә олдугча бөјүк имканлар вардыр.

Буна бахмајараг совет комедијанәвисләри үчүн Ахундовун комедија ән'әнәләрини өјрәнмәк јенә дә чох фајдалыдыр. Совет комедијанәвисләри өз гаршыларында дуран бөјүк идеалы һеч бир заман унутмамалыдырлар. Сосиалист реализми илә јазан јазычы үчүн мә'нәви идеал, јүксәк нөгтеји-нәзәр чох мүһүмдүр; һәр бир совет јазычысы сосиализм чәмијјәтинин гәләбәләри вә јүксәк тарихи вәзифәләри мөвгејиндән һәјата бахмалыдыр. Онун јүксәк идеалы чанлы совет адамларында, јарадан, гуран, һәр чүр көһнәлијә нифрәт едән, барышмаз, бөјүкән адамларда, онларын фәалијјәтиндә, мүбаризәсиндә тәчәссүм етмәлидир. Буна көрә дә совет сатирики тәкчә мәнфи һадисәләри вә фактлары көстәрмәклә кифајәтләнә билмәз, о мүтләг бу мәнфи һаллара гаршы апарылан амансыз мүбаризәни дә көстәрмәлидир. Бу мүбаризә нә гәдәр гүввәтли вә чанлы көстәрилсә, сатира да бир о гәдәр мүвәффәгијјәтли чыхар, јазычы өз мәгсәдинә наил олар. Әксинә, бу мүбаризә зәиф көстәрилдикдә, ја'ни мәнфи характерләрә гаршы гојулан мүсбәт характерләр зәиф верилдикдә, јазычы өз мәгсәдинә наил олмаз, һәтта онун сатирасы әкс тә'сир бағышлајар, һәгигәт тәһриф едиләр.

Комедијанәвисләримизин белә бир нөгсаны, мәсәлән, Сабит Рәһманын «Ашналар» комедијасында өзүнү көстәрмишди. Бу әсәрин нөгсаны онда дејилди ки, орада дөвләт малыны оғурлајан мәнфи типләр дүзкүн көстәрилмәмишди, әсас нөгсан онда иди ки, бу әсәрдә мәнфи типләр инандырычы вә типик шәраитдә көстәрилмәмишди. Комедијада мәнфи типләрлә мүбаризә апаран совет адамлары, совет шәраити, көһнәликлә мүбаризә гүввәтли вә чанлы көстәрилмәмишди.

Башга сөзлә десәк, әсәрдә мүсбәт идеал, јүксәк нөгтеји-нәзәр, партијалылыг јох иди.

Гоголун, Островскинин вә Ахундовун комедијаларында зүлмүн, гәбаһәтин, мәнфи вә ејбәчәр һадисәләрин амансыз тәнгид вә рүсвај олунмасы тамашачыларда мәмнуниҗҗәт һисси доғурур. Бизим комедијаларымызда көһнәлик вә мәнфи хасиҗҗәтләр елә шиддәтли тәнгид олунмалы, биабыр вә рүсвај едилмәли, јазычынын бу мәнфиликләр үзәриндәки мә'нәви гәләбәси елә көстәрилмәлидир ки, тамашачыда гануни бир мәмнуниҗҗәт, бир севинч һисси ојансын.

Бу исә конфликт мәсәләси илә әлагәдардыр. Ахундовун комедијалары, конфликт хасиҗҗәтләр тоггушмасы, дахили мүбаризә вә һәрәкәт чәһәтиндән диггәтәлајигдир вә совет комедијанәвисләриня чох шеј өјрәдә биләр. Конфликт Ахундов комедијаларының чаныдыр. Һәм дә бу конфликтләр хырда, кечичи әһәмиҗҗәтсиз һадисәләр вә зиддиҗҗәтләр үзәриндә гурулмамышдыр. Бунун бөјүк әһәмиҗҗәти вардыр, чүнки бәдии әсәрдә һәр чүр конфликт лазым дејилдир. Сәһв, дајаз вә хырда конфликтләр конфликтсизликдән даһа писдир.

Конфликт, һәр шејдән әввәл, һәјати олмалыдыр, типик характерләрин арасында кедән мүһүм мәсәләләри әһатә етмәлидир. Ахундовун һәр һансы бир комедијасыны көтүрсәк, орада көһнәликлә јенилијин, чаһаләтлә маарифин, писликлә јахшылыгын, зүлмлә әдаләтин чидди сурәтдә тоггушдуғуну көрәрик. Һәтта севки мәсәләләриндә дә Ахундов мисилсиз дејилә биләчәк дәрәчәдә сәмими, һәјати вә чидди конфликтләр јаратмышдыр. Севкини Ахундов ән нәчиб вә тәмиз бир еһтирас кими вермишдир. Онун севән гәһрәманлары, хүсусән гызлар, (Сона, Пәрзад, Сәкинә ханым) саф, гүввәтли вә гарғышлығлы бир ешглә јашајырлар. Мәһз бу типләр өз һәјат севинчләри вә никбинликләри илә Ахундов комедијаларына үмуми бир фәрәһ вә ишыг кәтирирләр.

Ахундовун мүсбәт гәһрәманлары типик олмагла бәрабәр, типик шәраитдә дә тәсвир едилмишдир. Бу гәһрәманлар әксәријәтлә тәк вә көмәксиздирләр: онлар ја мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыр, ја да өз тәшәббүсләри, инадкарлыгларә вә чәсарәтли аддымлары илә өзләриня јол ачырлар. Онлар мүбаризә апарырлар. Лакин бу мүбаризә кортәбии сәчијјә дашыјыр вә тәсадүфи һалларда мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнир.

Совет јазычысы өз гәһрәманларыны јахшы танымалыдыр, ја'ни сәһв едән адамла пис вә мүзүр адамы бир-бириндән фәргләндирмәли вә онлара мүнасибәтини ајдынлашдырмалыдыр. Бу да әсәрдә конфликт мәсәләси илә әлагәдардыр. Чох вахт әсәрләримиздә конфликт о јердә зәифләјир вә тамамилә конфликтсизлијә кәтириб чыхарыр ки, мүәллиф өз мәнфи гәһрәманыны ахыра гәдәр ифша етмәк, биабыр вә рүсвај етмәк әвәзинә, ја'ни конфликти ахыра гәдәр давам етдирмәк әвәзинә мәнфи гәһрәмана мүнасибәтини дәјишдирир, онун артыг тәрбијә олундуғуну, сәһвини бојнуна алдығыны көстәрир, ону тәмизә чыхарыр вә беләликлә дә, конфликт өз-өзүнә јох олур.

Әлбәттә, совет варлығынын, коллективин тәрбијәви ролу чох бөјүкдүр вә адамлара тә'сир едир, онларын јенидән гурулмасына көмәк едир. Лакин буну асан бир јолла һәлл етмәк өзү һәгигәти тәһриф етмәкдир.

Сөз јох ки, совет јазычысы бу вә ја башга бир совет адамының бу вә ја башга бир сәһвини дүзәлтмәсини әсәрдә көстәрә биләр вә көстәрмәлидир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, совет јазычысы бу вә ја башга бир адамы ахыра гәдәр ифша вә тәнгид, рүсвај вә биабыр етмәмәлидир. Әксинә, совет јазычысы өз ифша вә тәнгиди илә, нөгсаны дамғаламасы илә тамашачыларда мә'нәви бир гүрур вә мәмнуниҗҗәт һисси ојатмаға чалышмалыдыр.

Ахундов јенилији дујмаг һиссинә малик иди вә бундан о өз комедијаларында да истифадә едирди. О, нәинки өз комедијаларында типик мүсбәт гәһрәманлар јарадыр вә бунлары мәнфи типләрә гаршы гојурду; о, һәтта типик чәһәтләри меjдана чыхараркән јени кејфиҗҗәтләрин гејри-ади олмасындан да горхмурду; ја'ни, Ахундов гејри-ади һесаб олунан јени кејфиҗҗәтләри дә типик чәһәт кими көстәрирди. Мәсәлән, «Мүрафиә вәкилләри»ндә он сәккиз јашлы јетим Сәкинәнин тачир Аға Һәсәнлә бәрабәрһүгуглу бир адам кими данышмасы, ондан чәкинмәмәси феодализмин гадын һүгугсузлуғу шәраитиндә гејри-ади вә гејри-типик көрүнә биләр. Лакин һәгиги реалист Ахундов мәсәләјә белә јанашмамышдыр. О, Сәкинәни, гејри-ади бир характер олса да, типик һесаб етмишдир; чүнки онун симасында әдиб өз арзусуну үрәјиндә кизләдән, е'тираздан чәкинән, лакин һәр дәгигә белә е'тираза һазыр олан гадынларын сурәтини бир гәдәр мүбалиғәли шәкилдә, габарыг ифадә етмишдир.

Партијамызын бир сыра тарихи гәрарларында дәфәләрлә көстәрилмишдир ки, јазычыларымыз һәјаты дәриндән өјрәнмәлидирләр. Биз партијанын бу тәләбини јеринә јетирмәк үчүн тәсвир етдијимиз дөврүн тарихини, мүһүм һадисәләрини, инсанларыны јахшы өјрәнмәлијик. Лакин иш бунунла битмир. Јазычы һәјата гаршы өз мүнасибәтини дә ајдын тә'јин етмәлидир. Јазычынын мәһәббәти вә нифрәти тәсвир етдији һәјатын вә инсанларын һәр бир һәрәкәтиндә вә сөзүндә

ифадә олунмалыдыр. Ахундов да белә дир. Онун комедијаларыны охујаркән һисс едирик ки, гаршымызда өз билији е'тибарилә јүксәк сәвијјәдә дуран бир мүәллиф дајанмышдыр. Јалныз фәлсәфи әсәрләриндә дејил, комедијаларында да биз мүтәфәккир Ахундову һисс едирик.

Ахундовун ән'әнәләри, хүсусән онун комедија вә сатира саһәсиндәки ән'әнәләри чох зәнкиндир. Комедија вә сатира жанрыны даһа кениш инкишаф етдирмәли олан совет јазычылары бу ән'әнәләри дәриндән өјрәнмәли вә ондан дүзкүн истифадә етмәлидирләр.

1953.

ДРАМАТУРКИЈАМЫЗЫН ЈҮКСӘЛИШИ УҒРУНДА

Азәрбајчан драматуркијасынын 100 илдән артыг бир тарихи вардыр. 80 илдир ки, Азәрбајчан театрынын бинасы гојулмушдур. Рус мәдәнијјәтинин, рус классик әдәбијјатынын нәчиб тә'сири илә руһланан реалист Азәрбајчан драматуркијасы халгымызын ичтимаи-мәдәни һәјатында һәмишә мүтәрәгги рол ојнамыш, азадлыг һәрәкатына, демократик фикирләрин инкишафына хидмәт етмишдир.

Ингилабдан сонра исә драматуркија Совет һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси, адамларымызын шүүрундан капитализм галыгларынын јох едилмәси уғрунда апардығы фәал мүбаризә илә халгын вә партијанын ән јахын көмәкчиси олмушдур. Халгымызын кечдији мүбаризә јолларыны, өлкәмиздә сосиализм гуручулуғунун илк гәләбәләрини, јени совет адамларынын јаранмасыны, хәлглар достлуғуну вә бејнәлмиләлчилији әкс етдирән «Од кәлини», «Алмаз», «1905-чи илдә» вә «Јашар» кими пјесләри илә Чәфәр Чаббарлы һәлә 20 ил бундан әввәл мүасир һәјата фәал сүрәтдә мүдахилә едир, совет адамларыны марагландыран мәсәләләр галдырыр вә коммунист тәрбијәсинин күдрәтли нүмајәндәси кими чыхыш едирди. Чаббарлынын ән јахшы әсәрләри вә ондан сонра јаранан бир сыра көркәмли драм әсәрләри сәһнәдә дүшмүр вә халгымызын мәһәббәтини газаныр.

Белә көзәл ән'әнәләрә малик олан драматуркијамызын сон илләрдәки керилији хүсусилә дөзүлмәз бир һалдыр. Нечә илдир ки, сәһнәмиздә аз-чох гәнаәтләндиричи драм әсәри көрүнмүр. Сон илләрдә јаранан әсәрләрин исә бир чох чидди нөгсанлары вардыр.

Коммунист партијасы вә Совет һөкүмәти халгын мә'нәви зәнкинликләринин дурмадан артмасы үчүн һәр чүр имкан јаратдығы кими, совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин инкишафы үчүн дә бөјүк имканлар јаратмышдыр. Партијанын

тарихи гәрарлары драматуркијамызын инкишаф тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Сон заманларда драматуркијанын инкишафына мане олан «конфликтсизлик нәзәријәси» партија мәтбуатында ифша едилмиш, сатира жанрынын ињкишаф етдирилмәси зәрурәти чидди сурәтдә ирәли сүрүлмүшдүр. Партијанын XIX гурултајы әдәбијјатымызда вә драматуркијамыздакы нөгсанлары чидди тәнгид етмиш, сосиалист реализминин мүһүм мәсәләләриндән олан типиклик проблемини марксистчәсинә изаһ етмиш вә јазычыларымыза дүзкүн нәзәри бир силаһ вермишдир.

Гурултајдан бир ил кечмәсинә бахмајараг, Азәрбајчан драматуркијасында һәлә индијәдәк бир дөнүш јаранмамышдыр. Драматуркијамыздакы кәрилик јазычылар иттифагыны, драматурглары вә театрлары аз нараһат едир. Демәк олмаз ки, јазычылар јени әсәрләр үзәриндә ишләмирләр. Лакин драматурглардын јарадычылыг иши олдугча јаваш кедир, хүсусән сәнәткарлыг мәсәләләриндә бөјүк кәрилик һисс олунур.

Индики дөврдә сәнәткарлыг мәсәләси ән мүһүм мәсәләләрдән биридир. Әлбәттә, сәнәткарлыг мәсәләсини мәһдуд мә'нада, јә'ни јалныз драм јазмаг техникасына малик олмаг кими сәһвән, формал шәкилдә баша дүшмәк олмаз. Јүксәк сәнәткарлыг, хүсусән драматуржи сәнәткарлыг јазычынын дүнјакөрүшү, јарадычылыг методу, һәјата вә һадисәләрә мүнасибәти илә әлагәдар олан вә јарадычылыг просесиндә әсас рол ојнајан мүһүм бир амилдир. Сәнәткарлыг јазычыја јалныз әсәри јаздыгы заман лазым олан бир усталыг дејилдир; сәнәткарлыг јазычыја һәјаты өјрәнәркән дә лазымдыр. Һәјаты дәриндән дујмаг, һадисәләрин маһијјәтини гаврамаг, онлары сечмәк, дүзкүн гијмәтләндирмәк, инсанын дахили аләминә енмәк үчүн дә јазычыја һәгиги сәнәткар көзү, сәнәткар бахышы вә нөгтеји-нәзәри лазымдыр. Јахшы сечилмәмиш, јүксәк сәнәткарлыгла ишыгландырылмамыш һәр һансы бир һәјат материалы техники чәһәтдән нә гәдәр усталыгла ишләнирсә-ишләнсин јенә дә мүкәммәл бир сәнәт әсәри ола билмәз. Һәгиги сәнәткар үчүн һәјаты өјрәнмәк елә мүһүм бир јарадычылыг фәалијјәтидир ки, о, јазычыја тәсвир етдији һадисә һаггында өз мүстәгил фикрини сөјләмәк имканы верир. Һәјаты даһа дәриндән өјрәнмәк үчүн «јазычы кениш бәдии тәфәккүрә малик олмалы, сәнәткарлыг васитәләри илә һадисәләрин мә'насыны ачмағы бачармалы, заһири тәсвирчилик јолуна дүшмәмәлидир» («Правда»).

Азәрбајчан драматуркијасынын ән јахшы әсәрләри, һәр шејдән әввәл, идејалы әсәрләр олмушлар. М. Ф. Ахундовун

драматуржи ирси реалист драматуркијанын ән јахшы нүмунәләриндән бири олараг, јазычыларымызы дәриндән марагландырыр. Ч. Чаббарлынын совет дөврүндә јаратдыгы драмларын ән јахшы чәһәти јүксәк идејалылыгдан, хәлгиликдән вә ичтимаи дөјүшкән бир руһа малик олмасындан ибарәтдир ки, бу чәһәтләр совет драматуркијасынын ән јахшы әсәрләринә аид кејфијјәтләрдир.

Ч. Чаббарлынын һәр бир әсәри мүәјјән вә һәм дә чох долғун бир ичтимаи вәзифә дашыјыр, мүәјјән тарихи мәрһәләләрдә совет халгынын вә Совет һөкүмәтинин гаршысында дуран вәзифәләрлә јахындан сәсләшир, онларын һәллинә көмәк едир. Јазычы һәр бир әсәри јазмаға башларкән өз гаршысына ајдын вә конкрет бир мәгсәд гојур, кимә нифрәт етдијини, кимә рәғбәт бәсләдијини билир, еһтирасла нифрәт едир вә еһтирасла да рәғбәт бәсләјир.

Драм әсәрләримизин ән јахшы нүмунәләриндә биз мәфкурәләрин, нөгтеји-нәзәрләрин, еһтирасларын чидди тоггушмасыны, кәркин мүбаризәсини көрүрүк. Бу мүбаризә әсас е'тибарилә характерләрин мүбаризәси шәклиндә ашкара чыхыр. Характер драм әсәринин руһуну тәшкил едир. Тәәссүф ки, сон заманларда јазылмыш сәһнә әсәрләримиздә характерләрин чидди тоггушмасына, ахыра гәдәр давам едән кәркин мүбаризәләрә аз тәсадүф едилир. Јазычылар һәјатымыздакы чәтинликләри көстәрмәкдән горхур, зиддијјәтләри јүнкүлләшдирир, тәсвир едилән һадисәләрә динч, сакит бир рәнк верирләр. Јалныз «Зәриф телләр»дә вә «Чичәкләнән арзулар»да дејил, һәтта нисбәтән мүвәффәгијјәтли олан «Баһар сулары» пјесиндә дә әсасән чидди башланан характер тоггушмалары әсәрин сонунда зәифләјир, јеканә мәнфи сүрәт олан Нәчәфин ифшасы јүнкүл бир шәкил алыр.

Максим Горки өз тәчрүбәсиндә белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, анчаг характерләр мүкәммәл ишләнib гуртардыгдан сонра драматик зиддијјәтләр вә бу зиддијјәтләрин һәлли һаггында дүшүнмәк олар; јә'ни јазычы характерләрин ифадә етдији нөгтеји-нәзәрләри, арзу вә мәгсәдләри тоггушдурмаг вә ардычыл сурәтдә апарыб сона чатдырмаг јолларыны дүшүнә биләр. Драм әсәрләриндә һадисәләр, тоггушмалар, конфликтләр характерин дахили мәзмунундан доғмалыдыр. Мәсәлән, Алмазын һәр бир һәрәкәти, онун Мирзә Сәмәндәрә, мүәллим Чамала, нишанлысы Фуада, голчомаг Һачы Әһмәдә, кәндли гызы Јахшыја вә башгаларына мүнасибәти онун характеринин ичтимаи мәзмунундан доғур вә буна көрә дә биз онун һәрәкәтләриндә һеч бир мәнтигсизлик көрмүрүк. Амма «Зәриф телләр»дә колхоз сәдри Мура-

довун вә ферма мүдири Гаjнарын бу вә ja башга мәсәлә jә мүнасибәтиндәки мәнтигсизлик онларын характерләринин мүәллиф тәрәфиндән мүкәммәл ишләнмәдиjини көстәрир. Үстәлик, мүәллиф онларын өз рә'jләрини асанлыгла дәjиш-дирмәләрини реалистчәсинә әсасландырмадыгы үчүн онлар гejри-тәбии вә дәгиг сәчиjjәдән мәһрум олан персонажлара чеврилирләр.

Зәиф характер кәркин конфликти дә зәифләдир вә пjеси шаблон бир jол илә «галибиjjәтли» финала догру апарыр. Белә һалларда пjес хүсусән сон сәһнәләрдә тамамилә марагсыз олур, тамашачылар габагчадан гәһрәманларын талеjини баша дүшдүкләри үчүн пjеси изләмирләр. Онлар билирләр ки, филанкәс өз нөгсанына е'тираф едәчәк, ислаһ олуначаг, ахырда да мәдәниjjәт сарajы вә ja истираһәт еви ачылачаг вә пjес алгышларла, тәбрикләрлә битәчәкдир.

Белә пjесләрдә Л. Н. Толстоjун дедиjинин зиддинә олараг «jазычы тамашачынын jахасындан тутуб истәдиjи jерә апара билмир», әксинә, тамашачы jазычынын «ниjләсини» баша дүшүр, jахасыны онун әлиндән хилас едир вә онун зәифлиjи-нә күлүр.

Мүһәффәгиjjәтли характер jазычыjа конфликтләри гур-магда көмәк етдиjи кими, һадисәнин динамик инкишафында, сүжетин ачылмасында, әсәрин композисиjа чәһәтиндән мән-кәм вә ваһид бир идеjаjа бағлы олмасында, нәһаjәт, сәһнә-ләрин ардычыл вә рабитәли чыхмасында да көмәк едир. Бу, драм әсәрләринин мүхтәлиф жанрларына, о чүмләдән коме-диjаjа да аиддир. Комедиjада да аjдын вә дәгиг чизкиләрә малик характерләр олмалыдыр.

М. Ф. Ахундовун көзәл комедиjаларында бир сыра аjдын вә парлаг характерләр вардыр ки, комедиjаларын әсас идеjа вә бадии кеjфиjjәти дә онларла тә'jин олунур. Совет драма-туркиjасы сahәсиндә чохдан бәри чалышан вә мүәjjән тәчрү-бәjә малик олан Сабит Рәһман бу чидди мәсәләjә аз әһәмиj-jәт верир. Илк мүвәффәгиjjәтли «Тоj» комедиjасында Кәрә-мов кими чанлы вә реал бир характер jарадан jазычы сонракы әсәрләриндә jүнкүл мүгавимәт jолу илә кетмәкдә-дир. Илләрдән бәри сәһнәдә давам едән «Хошбәхтләр» коме-диjасының өзүндә дә бу чәһәтдән бөjүк нөгсанлар вардыр. Уста Сеkаһы нәзәрә алмасаг, дejә биләрик ки, «Хошбәхтләр» комедиjасында чанлы вә һәjати характер jохдур. Jалныз уста Сеkаһ мүәjjән ичтимаи вәзнә маликдир вә әввәлдән ахыра-дәк өз характеринин дахили тәбиәтинә уjғун олараг һәрәкәт едир. Онун характери илә башга персонажларын нөгтеjи-нәзәрләри арасындакы зиддиjjәтдән, уjғунсузлугдан әмәлә

кәлән күлүш исә мә'налы күлүшдүр. Һалбуки башга персо-нажлар һаггында буну демәк чәтиндир.

Бу комедиjанын сәһнәдә һәлә дә jашамасының сәбәби одур ки, орадакы күлүш, һәр һалда, гүввәтлидир, бу күлүш чидди вә мә'налы олмаса да, әjләндиричидир, «үрәк ачан-дыр». Сәһнәjә белә өлчү илә jанашанлар да вардыр. Гоголь сатирасының бир хүсусиjjәтини комедиjа jазанлар вә о чүм-ләдән Сабит Рәһман һеч бир вахт унутмамалыдыр: сәһнәjә әjләнмәк үчүн баханлара арабир өз еjбәчәр сималарыны көс-тәриб овгатларыны тәлх етмәк лазымдыр. Сабит Рәһман jу-мору сатира илә әвәз етмәлидир, онун гәләми мирзәгәрәнфил-ләрә jүнкүлчәсинә күлмәмәли, әксинә, онлары гәзәблә ифша етмәли, бәрк дамғаламалыдыр.

Драматуркиjа сahәсиндә сәнәткарлыгы jүксәлтмәк үчүн jазычыларымызын әлиндә олдугча бөjүк имканлар вардыр. Дүнjа классикләринин, классик рус драматурглarының ән jахшы сәнәт әсәрләри онларын ихтиjарындадыр. Шекспир-дән тутмуш Островскиjә вә Максим Горкиjәдәк даһи драма-турглар сәнәткарлыгындан өjрәнмәк, һәм дә бир jазычы кими өjрәнмәк лазымдыр. М. Горкинин аз гала jарым әср бундан әввәл jаздыгы «Дүшмәнләр» пjеси совет драма-турглары үчүн ән jахшы сәнәт нүмунәси ола биләр. Бу әсәр елә бил ки, бүкүн jазылмышдыр. Jазычы 50 ил бундан әввәл һәjатын jени вә көһнә гүввәләрини елә мәһарәтлә, елә бир инчилаби инкишаф просесиндә дуjуб әкс етдирмишдир ки, онлар нәинки көһнәлмәмиш, һәтта өз төрәвәтләрини дә итир-мәмишләр.

Максим Горкинин драмлары характерләр jаратмаг, он-лары синфи, психоложи чәһәтдән фәрдиләшдирмәк, бунун үчүн чанлы данышыг дилиндән усталыгла истифадә етмәк, мүвәффәгиjjәтли диалоглар jаратмаг ишиндә дә драматург-ларымыза бөjүк jардым көстәрә биләр. Һәр бир диалог пер-сонажын характерини мүәjjән чәһәтдән ишыгландырмалы, тәдричлә характерин мahиjjәтини меjдана чыхармалыдыр. Дил нитг персонажы jарадан «әсас үнсүрдүр», мадам ки, беләдир, jазычы дилә драматуржи сәнәтин мүһүм васитәси кими бахмалыдыр. Драмын дили дә өз тәбиәти е'тибарилә конфликтли, зиддиjjәтлидир. Чүнки о, характерләр арасын-дакы конфликтин ән фәал ифадә формасыдыр. Горки драма-туркиjада дилә белә бөjүк әһәмиjjәт вердиjи үчүндүр ки, бөjүк рус драматургу Островскини «дил сеһркары» адлан-дырырды.

Jазычыларымыз классикләрин дил үзәриндә ишини диг-гәтлә өjрәнмәк әвәзинә чох вахт дилә е'тинасыз jанашырлар,

характерлә онун данышығы, нитги арасында уjғунсузлуға jол верирләр, гыса, мә'налы вә характери тә'jин едән сөзләр әвәзинә персонажларын ағзына узун, мәзмунсуз вә артыг сөзләр верирләр, күлдүрмәк вә ja тамашачылары тәәччүбләндирмәк үчүн гәрибә сөзләр ишләдирләр; аталар сөзләриндән, сүн'и афоризмләрдән суи-истифадә едирләр; диалоглар бә'зән шүар шәкли алыр, сеһбәт митингә чевирилир.

Азәрбajчан дили зәнкин бир дилдир. Бу дилдә бөjүк ше'риjjәт, тә'сир гүввәси, рәнкарәнклик вардыр. Бәс нә үчүн пjесләримизин бә'зи гәһрәманлары сәһнәдә сөнүк, гуру, тә'сирсиз данышырлар? Онларын данышығында мүдриклик, мә'нәви гүввәт, еһтирас, бөjүк гәлб һисс олунмур?

Дил инсан мә'нәвиjjатының күзкүсүдүр. Драматург өз гәһрәманларының бөjүк зәкасыны, дәрин мәһәббәтини, сәмимиjjәтини вә еjни заманда инсанларын мә'нәви jохсуллуғуну, дахили мискинлиjини дил васитәсилә ифадә етмәjи бачармалыдыр.

Һеч бир классик драматург өзүндән әввәл салынмыш көһнә jолла архаjын вә гаjғысыз кетмәмишдир, о, өзү jени jоллар ахтармыш, драматуркиjа сәнәтинә jениликләр әлавә етмәjә чалышмышдыр. Горки вә Чехов кими сәнәткарлар нәинки өз әсәрләринин композисиjасына, диалогларына чидди фикир верир вә jени үсуллар ишләдирдиләр, һәтта чүз'и бир шеj кими көрүнән финала да бөjүк әһәмиjjәт вериридиләр. Чехов һәмишә өз әсәрләринин финалы барәсиндә ajрыча дүшүнәрди, шаблон финаллардан гачмаға чалышарды. О деjәрди ки, «пjес үчүн jени финал ичад едән адам драматуркиjада jени бир дөвр ачмыш олачагдыр».

Драматуркиjамызын бүкүнкү вәзиjjәти әдәбиjjат вә сәнәт ишчиләримизи чидди сурәтдә нараһат етмәлидир.

Jазычыларымызын әлиндә, портфелиндә, инчәсәнәт ишләри идарәсиндә бир сыра тамамланмамыш вә ja натамам пjесләр вардыр. Зәиф вә часарәтсиз аддымларла олса да, драматуркиjаjа кәнч гүввәләр кәлмәjә башлаjыр. Бу гүввәләри тәшкил етмәк, өjрәтмәк, һәвәсләндирмәк лазымдыр. Һеч бир күзәштә jол вермәдән, jүксәк сәнәт тәләбкарлығыны азалтмадан бүтүн бачарыглы гүввәләри ajаға галдырмаг лазымдыр. Һәр һансы бир сәбәбдән сон заманларда драматуркиjадан узаг дүшмүш тәчрүбәли jазычылар театрларымызын вә халгымызын еһтиjачына соjугганлы баха билмәзләр. «Һәjат» вә «Мәһәббәт» кими мүвәффәгиjjәтли пjесләрин мүәллифи Мирзә Ибраһимовдан, «Вагиф» вә «Ханлар» пjесләринин мүәллифи Сәмәд Вурғундан, Сүлеjман Рүстәмдән, Рәсул Рзадан, Меһди Һүсеjндән, Әнвәр Мәммәдханлыдан, Илjас Әфәндиjевдән вә башга драматурглардан jени әсәрләр тәләб етмәjә халгымызын һаггы вардыр.

Октjабр ajында Москвада чағырылмыш Совет Jазычылары Иттифагынын пленуму драматуркиjа саһәсиндә чох чидди нөгсанлар олдуғуну ашкара чыхармышдыр. Бу нөгсанлар бөjүк совет драматуркиjасынын бир һиссәси олан Азәрбajчан драматуркиjасында даһа чохдур. Азәрбajчан совет jазычыларының пленуму драматуркиjанын инкишафына мане олан сәбәбләри дәриндән мүзакирә едиб мejдана чыхармалыдыр.

Шүбһә jохдур ки, совет әдәбиjjатының сағлам вә бачарыглы голуну тәшкил едән совет драматурглары өз гаршыларында дуран вәзифәнин әһәмиjjәтини вә мәс'улиjjәтини дәриндән дәрк едәчәк, jүксәк бәдии әсәрләри илә халгын вә партиjанын тәләбләринә чаваб верәчәкләр.

1953.

СОВЕТ ДӨВРҮМҮЗҮН ИСТЕ'ДАДЛЫ ШАИРИ

1

Коммунист партијасынын илһамверичи идеjалары илә руһланан совет әдәбиjjаты ики шәхсиjjәтлә хүсусән фәхр етмәкдәдир: Максим Горки вә Владимир Маjаковски.

Бу ики шәхсиjjәт бир күзкү кими совет адамларынын бәдии-естетик күдрәтини тәчәссүм етдирир: бу ики шәхсиjjәт коммунизм гуручуларынын тарихи ишини бәдии образларда әкс етдирән совет әдәбиjjатынын ән көркәмли нүмаjәндәси вә мүәллими һесаб олунур.

Луначарскинин М. Горки һаггында дедиjи ашағыдакы сөзләри бу сәнәткарларын һәр икисинә аид етмәк олар: Әкәр Маркс-Енкелс-Ленин дүһасында фәһлә синфи өзүнү фәлсәфи чәһәтдән дәрк етмишдирсә, Максим Горкинин вә Владимир Маjаковскинин jарадычылыгында фәһлә синфи өзүнү бәдии-естетик чәһәтдән дәрк етмишдир.

Бу ики шәхсиjjәтин ролу вә әһәмиjjәти чохдан Совет Иттифагынын һүдудуну ашыб, үмумдүнjа маһиjjәти алмышдыр. Jени вә азад әдәбиjjатын—сосиалист реализми әдәбиjjатынын баниләри олан бу бөjүк сөз усталары бүтүн дүнjада ән габагчыл мejлләрин чарчысы, ингилаби-демократик әдәбиjjатын мүәллими кими шөһрәт газанмышлар.

Максим Горкинин мисилсиз дүһасы әсасән нәср вә драматуркиjа саһәсиндә даһа чох парламышса, Маjаковски поезиjа, сосиалист поезиjасы саһәсиндә парламышдыр.

Маjаковски бөjүк тарихи бир дөврүн — совет дөврүнүн ән jахшы вә исте'дадлы шаиридир. Бу о демәкдир ки, Маjаковскиjә совет дөврү өлчүсү илә jанашмаг, онун совет дөврү үчүн әһәмиjjәт вә ролуну дәриндән дәрк етмәк лазымдыр. Бу о демәкдир ки, Маjаковски әдәбиjjатда мүәjjән бир групун, мүәjjән бир чәрәjанын нүмаjәндәси дejилдир; о, күдрәтли ингилаби поезиjанын банисидир. Бу о демәкдир ки, «Маjаковскини Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабы, мүдрик Ленин партиjасы, сосиализм гуран совет халгы бөjүк бир шаир кими jетишдирмишдир»[1].

Буна көрә Маjаковскинин jарадычылыгы, онун сәнәткарлыг тәчрүбәси, онун кечдиjи бәдии-мәфкурәви инкишаф jолу, зәнкин ингилаби ән'әнәләри бизим үчүн сон дәрәчә әһәмиjjәтли вә гиjмәтлидир.

Маjаковски Октjабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән ингилабчы фәһлә синфинә мүрачиәтлә: «Мән бүтүн шаирлик күввәтими сәнә верирәм, ej һүчума кечән синиф!» — демиш, маһныларыны бомбаjа, ше'рләрини баjраға чевирмиш, «ингилабы палчыгдан чыхармаға көмәк едәчәк jени сәнәтин» jаранмасына чалышмышды.

Үз-үзә дуран ики аләмин дөjүшүндә, капитализм дүнjасы илә сосиализм дүнjасы арасындакы амансыз мүбаризәдә Маjаковски өз ингилаби мөвгеjини дүзкүн тә'jин етмишди. О, һәр чүр иртичаjа гаршы чыхмыш, барышмаз, дөjүшкән бир шаир кими jени дүнjа уғрундакы мүбаризәнин ön атәш хәттиндә даjанмышды. О өзүнү «ингилаб тәрәфиндән сәфәрбәрлиjә алынмыш» бир шаир адландырмыш, ингилабла, сосиализмлә, партиjа илә аjрылмаз сурәтдә баглы олдуғуну дәрк етмишди. О, партиjаны «синфин бejни, синфин ниш, синфин күввәти, синфин шөһрәти» — дejә тәрәннүм етмишди.

Маjаковскинин симасында әдәбиjjата jени типли күдрәтли бир шаир кәлдиjини совет халгынын дүшмәнләри дә һисс етмишдиләр. Тәсадүфи дejилдир ки, вахтилә әдәбиjjат вә мәтбуат идарәләринә сохулмуш халг дүшмәнләри jүксәк идеjалы, партиjалы, һәгиги халг поезиjасы уғрунда дөjүшән шаири һәр тәрәфдән сыхышдырмаға башламышдылар. Онлар шаири һәр чүр «измләрдә» тәгсирләндирмәjә чалышыр, ше'рләринин чәтин анлашылмасындан шикаjәтләнир, һәтта шаирин өлүмүндән сонра да она гаршы бөһтанлар вә ифтиралар jагдырмагда давам едирдиләр.

Маjаковскинин поезиjасы сосиалист мәдәниjjәтинә чох гиjмәтли бир һәдиjjә кими дахил олмушдур. Бу поезиjа нәинки инди дә jашаjыр; о бүкүн дөjүшүр, коммунизм уғрунда апардығымыз мүбаризәдә фәал сурәтдә иштирак едир. Бу поезиjа бүкүн сүлһ вә демократиjаjа, сәһмәткеш бәшәриjjәтин нәчиб арзуларына, әдаләтә, инсаниjjәтә хидмәт едән бөjүк бир поезиjадыр.

---

[1] «Большевик» журналы, 1950, № 6, сәһ. 29.

2

Совет поезијасының бајрагдары мөвгејинә галханадәк Мајаковски чох мүрәккәб бир јол кечмишдир. Шаирин кечдији бу јолу диггәтлә нәзәрдән кечирмәдән онун үсвәтли вә зәнф чәһәтләрини ајдынлашдырмаг, шаирин ингилаби инкишафында мүһүм рол ојнајан амилләри дүзкүн гијмәтләндирмәк олмаз.

Мајаковскинин илк кәнчлији ингилаби һәрәкатла бағлы олмушдур. Һәлә Кутаиси кимназијасынын тәләбәси икән, 12—13 јашлы Володја Загафгазијада кенишләнән ингилаби һәрәката гошулмушду. Јашынын аз олмасына бахмајараг, Мајаковски өз күрчү јолдашлары илә бирликдә митингләрдә, нүмајишләрдә иштирак етмиш, кизли ингилаби әдәбијјатла таныш олмуш вә марксизм классикләринин әсәрләрини охумаға башламышды.

1905-чи ил ингилаби һәрәкаты һаггында Мајаковски өз күндәлијинә бу сөзләри јазмышды: «Интибаһнамә» сөзү мејдана чыхды. Интибаһнамәләри күрчүләр асырдылар. Күрчүләри исә казаклар асырдылар. Күрчүләр мәним јолдашларым идиләр. Мән казаклара нифрәт еләмәјә башладым».

Јерли болшевик тәшкилаты Кутаиси губернијасындакы кимназија тәләбәләри илә сых әлагә сахлајырды. Кимназија тәләбәләри күтләви ингилаби чыхышларда фәал иштирак едирдиләр. 1905-чи илдә нәшр олунан «Вперјод» адлы болшевик газетинин 10-чу нөмрәсиндә јазмышды ки, «шакирдләрин тә'тил етмәси нәтичәсиндә Кутаисидә бүтүн орта мәктәбләр вә шәһәр мәктәбләри бағланмышдыр. Шакирдләр сијаси тәләбләр ирәли сүрмүшләр. Тә'тил едән кимназист оғланлар вә гызлар, реалны мәктәбин шакирдләри сијаси нүмајишләр дүзәлтмишләр».

Мајаковскинин бу тә'тилләрлә нечә марагландығыны онун 1905-чи илдә бачысы Људмила Мајаковскајаја јаздығы мәктубдан ајдын көрмәк олур. Мајаковски өз бачысына јазырды:

«Әзиз Људа!

Сәнин мәктубуну ајын биринде алдыг вә һәмин саат һамымыз сәнә чаваб јазмаға башладыг. Кутаисидә елә горхулу бир шеј јохдур; анчаг кимназија вә реални мәктәб тә'тил еләмишдир. Тә'тилин сәбәби вар иди; кимназијаја топ көндәрмишдиләр. реални мәктәбдә исә даһа гәрибә еләмишдиләр. Топлары һәјәтдә дүзүб демишдиләр ки, тәләбәләр сәсләрини чыхаран кими мәктәбин дашы даш үстүндә галмајачагдыр.

Тифлисдә казаклар јени «парлаг бир гәләбә» әлдә етмишләр: орада Николајын шәкли илә нүмајиш дүзәлтмишдиләр вә кимназистләрә әмр еләмишдиләр ки, онлар шапкаларыны чыхарсынлар. Кимназистләр разы олмајанда казаклар онлары күллә јә басмышдылар...

Кутаиси дә силаһланыр. Күчәләрдән һәмишә «Марселјоза» сәси кәлир...»[1].

1906-чы илдә Мајаковскинин анләси Москваја көчдү. Мајаковски орада да ингилаби фәалијјәтдән әл чәкмәди. О, 1908-чи илдә РСДФП-ә дахил олду. Кизли партија иши үстүндә Мајаковски дәфәләрлә тутулмуш, һәбсханада јатмышды. Амма 1909-чу илдә ахырынчы дәфә һәбсханадан чыхдыгдан сонра о, партија ишиндән узаглашмыш, рәссамлыг, һејкәлтәрашлыг вә ме'марлыг мәктәбинә кирмишди.

Кәнч Мајаковскинин партија ишиндән узаглашмасы онун бөјүк сәһви иди. О өзү буну охумаға олан бөјүк һәвәси илә изаһ етмәјә чалышырды.

Һәлә 1909-чу илдә, Бутыр һәбсханасында јатдығы заман Мајаковски биринчи дәфә олараг шаирлик һаггында дүшүнмүшдү. Дустагда кечирдији беш ај мүддәтиндә о, мүасир вә классик әдәбијјатдан бир чох әсәрләр охумуш вә өзүнүн кәлечәји, кәләчәкдә ингилаби һәрәкатда нечә иштирак етмәси барәдә фикирләшмишди. Бурада онун ағлына кәлмишди ки, шаир олмаг вә һәм дә көһнә ше'ри әвәз едәчәк јени ше'р уғрунда мүбаризә апармаг лазымдыр. Мајаковски һәбсханадан чыхандан сонра јолдашларындан биринә өз фикрини ачыб сөјләмишди; о демишди ки, мән «сосиалист сәнәти јаратмаг» фикриндәјәм. Јолдашы Серјожа исә она күлмүш вә «бу сәнин һүнәрин дејилдир» — демишди.

Доғрудан да, Мајаковскинин бу арзусу о заман күлмәли көрүнә биләрди: онун лазыми тәһсили јох иди, кимназијанын 5-чи синфиндән говулмушду. Шаирлик бачарығыны да о, һәлә јохламамышды. Мајаковски өзү дә буну баша дүшүрдү. Лакин, бунунла белә, шаирлик һәвәси онда артыг гаршысы алынмаз бир күввәјә чеврилмишди. О нечә олурса-олсун охумалы, јарымчыг галмыш тәһсилини тамамламалы иди. Кизли партија ишиндә галмаг вә ејни заманда охујуб тәһсил алмаг Мајаковскијә чох чәтин кәлирди. О дејирди: «Партијада галсајдым, кизли ишләмәли идим. Мәнә елә кәлирди ки, кизли фәалијјәт шәраитиндә әмәлли тәһсил алмаг олмаз». Беләликлә дә, Мајаковски партија ишиндән узаглашыб өз тәһсилини давам етдирмәјә башлады. «Е'тибарлы адам» ол-

[1] Р. Григорјан. Владимир Мајаковски, Јереван, 1952, сәһ. 19—20.

масы барәдә вәсигә тәгдим едә билмәдији үчүн Мајаковски башга мәктәбә кирә билмәмиш вә анчаг белә бир вәсигә тәләб едилмәјән рәссамлыг, һејкәлтәрашлыг вә ме'марлыг мәктәбинә кирмәјә мәчбур олмушду.

Һәмин мәктәбдә Мајаковски Давид Бурлјукла таныш олмуш, онун тә'сири алтында футуристләр групуна дахил олмушду. Рус футуристләри ичәрисиндә ајрыча бир јер тутмасына бахмајараг, һәр һалда Мајаковски 1912-чи илдән е'тибарән онларла бир јердә илк ше'рләрини чап етдирмишди. Футуристләрин «Ичтимаи зөвгә бир силлә» мәчмуәсиндә (1913) Мајаковскинин «Кечә» вә «Сәһәр» адлы ики ше'ри дәрч едилмишди.

Рус футуризми сәнәтдә јенилик јаратмаг иддиасы илә мејдана атылса да, буржуа әдәбијјатынын бир голу иди вә буржуа сәнәтинин чүрүмәсини әкс етдирмәкдә иди. Мајаковскинин футуристләрә јахынлашмасы онун јарадычылығынын биринчи дөврүнә чох пис тә'сир етмишди. Бу дөврдәки ше'рләриндә («Кечә», «Сәһәр», «Бу күчәдән о күчәјә» вә с.) бир мүчәррәдлик вә формализм һөкм сүрмәкдә иди.

Лакин Мајаковски өзүнү о вахт футурист адландырса да, әслиндә футуризмә зидд иди. Мајаковскинин хошбәхтлији орасында иди ки, сағлам ичтимаи мејлләрә һәссас иди. Чәмијјәтдә әмәлә кәлән јени һадисәләрә, ингилаби фикирләрә вахтында чаваб вермәјә чан атырды. Буна көрә дә онун ингилабдан әввәлки јарадычылығына јүксәлмәкдә олан азадлыг һәрәкаты вә бир дә пролетар сәнәткары Максим Горки күвәтли тә'сир көстәрә билди.

М. Горки биринчи олараг Мајаковскинин сәсиндәки хүсусијјәти, ону футуристләрдән ајыран мүстәгиллији вә шаирлик күдрәтини һисс етди. Шаирин ингилабдан әввәл јаздығы «Шалварлы булуд», «Һәрб вә дүнја» поемаларыны М. Горки чох бәјәнмишди вә кәнч шаири өзүнүн нәшр етдирдији гәзет вә мәчмуәләрдә иштирак етмәјә чағырмышды.

Мајаковскинин ингилабдан әввәлки јарадычылығы зидднијјәтли иди; амма онун ән күввәтли чәһәти буржуа-капиталист дүнјасына гаршы чыхмасында иди. Мајаковски буржуа-декадент әдәбијјатынын халга зидд олан мәһијјәтини баша дүшүр вә бүтүн гәзәби илә бу әдәбијјаты рәдд едирди. Мајаковски символистләрин мәшһур нүмајәндәләриндән олан шаир Балмонта мүрачиәтлә дејирди: «Сиз Русијанын вахты кечмиш мүлкәдар маликанәләрини вә мәһсулсуз гуру чөлләрини тәрәннүм етмишсиниз». «Биз фајдасыз ше'рә ше'р демирик», «букүнүн ше'ри мүбаризә ше'ридир».

Символистләр вә акмеистләр «һәјата һеч бир тәсһиһ вермәмәк, ону гәтијјән тәнгид етмәмәк» шүарыны ирәли сүрүрдүләр. Мајаковски исә һәлә о заман ше'рин тәнгидчилик, ифшачылыг ролуну илк плана чәкирди. Көһнә дүнјанын чүрүк әсасларыны тәрәннүм едән буржуа шаирләринә јаздығы «Јазычы гардашлара!» ше'риндә Мајаковски дејирди:

Мәкәр сизи јормады
бу
пажлар,
кашанәләр,
јасәмән будаглары,
афәтләр мәһәббәти?
Әкәр сизин кимиләр
сәнәткар адланырса,
аллаһ вурсун сәнәти!

Ингилабдан әввәлки ше'рләриндә Мајаковски мүһарибәнин әлејһинә чыхыр, биринчи дүнја мүһарибәсинин империалист маһијјәтини ифша едир, инсанларын әзабына һуманистчәсинә шәрик олурду. Бу дөврдә шаир буржуазијанын мәһәббәтинә, сәнәтинә, дөвләт гурулушуна вә дининә нифрәтләр јағдырыр, ümуми демократик фикирләр ифадә едирди. Лакин, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, капитализм чәмијјәтини тәнгид едән Мајаковски бу илләрдә пролетариатын үмумхалг мүбаризәсиндә ојнадығы рәһбәр ролу һәлә дәрк етмирди; буна көрә дә, өз е'тираз вә тәнгидләриндә о, бә'зән анчызлык, бәдбинлик мотивләринә јол верирди.

Мајаковскинин јарадычылыг инкишафында Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы һәлледичи рол ојнады. Октјабр ингилабы вә Совет һакимијјәти шаирин јад тә'сирләрдән тамамилә хилас олуб, сосиалист реализминин маһир устасы кими јетишмәсинә имкан јаратды.

3

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнүндән Мајаковски пролетар диктатурасы чәбһәсинә кечиб бир вәтәндаш вә бир шаир кими она сәдагәтлә хидмәт етмәјә башлады. «Мәним гаршымда ингилабы гәбул етмәк вә ја етмәмәк кими бир суал дурмурду. Ингилаб мәним ингилабым иди» — шаир Октјабр ингилабыны, өз күндәлијинә јаздығы бу сөзләрлә гаршылады. Ингилаб онун јарадычылығында чох мүһүм бир дөвр олду, мәһз бу дөврдә о, камил ингилабчы бир шаир кими јенидән доғулду.

Ингилабын биринчи илләриндә, вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә Маяковски өз һәртәрәфли көркин фәалијјәти илә јени типли ингилаби сәнәтин әсасыны гојду. Маяковски халгла сәнәт, дөвләтлә сәнәт, партија илә сәнәт арасында елә сых бир әлагә јаратды ки, көһнә ше'р пәрәстишкарлары һејран галдылар.

Шаир 1918-чи илдә нәшр етдирдији «Сәнәт ордусу үзрә әмр»дә «бүтүн сәнәтин бүтүн халга» аид олдуғуну е'лан етмиш, «күчәләр фырчаларымыз, мејданлар исә палитрамыз»— дејә сәнәтин күтләвилији, һәгиги халгилији шүарыны ирәли сүрмүшдүр.

Бу, гуру бир декларасија дејилди; Маяковски голларыны чырмамыш, әмәли ишә киришмишди. Онун «Сол марш» ше'ри галиб кәлмиш ингилабын зәфәр маршы кими вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманларынын дилиндә әзбәр олмушду. Шаир өз дөјүшкән маршлары, ингилаби одалары, «руһ вә гәлб барикадаларына» чағыран мүбариз әмрләри илә фәхр едирди. «Гој — дејирди, — лирик шаирләр өз мәһәббәтләринә хидмәт едән ше'рләрини хатырласынлар. Биз исә Деникини Орјолдан гован мисраларымызы хатырламагла фәхр едирик».

«150.000.000» поемасында вә «Мистерија-Буфф» пјесиндә Маяковски фәһлә синфинин ингилаби гүдрәтини, капитализм дүнјасынын өлүмә мәһкумлуғуну реалистчәсинә тәсвир етмишди. Халг күтләләринин бөјүк һәрәкатыны әкс етдирән бу әһәмијјәтли әсәрләрдә сосиалист реализминин илк рүшејмләри јаранмагда вә инкишаф етмәкдә иди.

Маяковски өз тәблиғи ше'рләри илә әдәбијјатын партија билаваситә көмәк етмәсинин нүмунәсини верди. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә тәблиғат хүсуси әһәмијјәт газанмышды. Луначарски өз хатирәләриндә јазырды ки, 1918-чи илдә В. И. Ленин инчәсәнәтдән бир тәблиғат васитәси кими истифадә етмәји, әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләрини мејданлара, күчәләрә чәкиб чыхартмағы тапшырмышды. Бу мәгсәдлә дә вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Русија Телеграф Агентлији (РОСТА) сијаси-ичтимаи мә'луматлары плакатлар шәклиндә јаздырыр вә хүсуси витринләрдән асдырырды. Бу лөвһәләрә— плакатлара шәкилләр чәкилир, тәблиғи ше'рләр дә јазылырды. Партијанын ингилаби тәблиғата бөјүк әһәмијјәт вердијини көрән Маяковски чох һәвәслә бу ишә киришмишди.

РОСТА лөвһәләриндәки фәалијјәт Маяковскинин ингилаби ше'р саһәсиндәки ән көркин фәалијјәти иди. Елә күн олурду ки, шаир алтмыш-јетмиш плаката мәтн јазырды. Сонралар Маяковски өзү бу фәалијјәтини хатырлајараг демишди: «... Рahатлығымыз јох иди. РОСТА-нын сојуг, дондуручу

(сонралар исә буржујканын түстүсүндән көз чыхан) е'малатханасында ишләјирдик... Плакатларын мөвзусу кениш иди: коммунист бејнәлмиләлчилији уғрунда вә ачлар үчүн көбәлок топламаг һаггында тәблиғи ше'рләр јазыр, Врангеллә вә тиф бити илә мүбаризә апарыр, көһнә гәзетләри мүһафизә етмәк вә електрикләшдирмә барәдә тәблиғат апарырдыг... Машын кими ишләмәк тәләб олунурду: елә вахт олурду ки, чәбһәдәки гәләбә һаггында кәлән бир телеграф хәбәри 40 дәгигә вә ја бир саат сонра рәнкли бир лөвһә һалында күчәдә асылырды...».

Бәдии-тәблиғи плакатлар үзәриндәки фәалијјәтинә Маяковски чох бөјүк әһәмијјәт верирди. Бурада јаздығы сајсыз-һесабсыз гыса тәблиғи ше'рләри Маяковски өзүнүн «икинчи күллијјаты» адландырырды.

Бу саһәдәки фәалијјәтин бир јахшы чәһәти шаирин партијаја вә Совет һакимијјәтинә јахындан көмәк етмәси идисә, дикәр јахшы чәһәти Маяковскинин сијаси билијинин артмасына, онун ичтимаи-сијаси һәјатла даһа јахындан таныш олмасына көмәк етмәси иди. Ејни заманда, тәблиғи ше'рләр Маяковскинин бәдии дилинин, үслубунун тәкмилләшмәсинә, ајдын, садә, күтләләрә даһа јахын бир шәкил алмасына да көмәк етмишди.

Маяковски бөјүк вәтәнпәрвәр кими, ингилабын, Совет һакимијјәтинин, Коммунист партијасынын гызғын бир мүғәнниси кими јетишир, совет һәјатында баш верән һәр бир һадисәјә һәгиги вәтәндаш, дөвләт адамы кими јанашыр, гурулушумуз үчүн сәчијјәви олан һадисәләри сечир, ичтимаијјәтин диггәтини бу мәсәләләрә чәлб етмәји бачарыр вә ејни заманда нөгсанлара да көз јуммурду. Хәјалән «Јолдаш Ленинлә сөһбәт» едәндә үрәкдән дејирди:

... Једиририк, кедиририк
чылпаглары, ачлары.
Халғын өз әлиндәдир
маарифин ачары.
Өлкә һәр күн
бој атыр.
Көмүр,
метал да артыр.
Бунларла да јанашы
әлбәттә ки, аз дејил
һәлә чиркаб,
зир-зибил...
... Голчомаглар,
јалтаглар,
бүрократ
бејни бошлар,

гаты тәригәтчиләр,
аваралар,
сәрхошлар...
Әлбәттә, биз
онларын
чарәсини тапарыг!

Доғрудан да Маjаковски өлкәмиздә һәр чүр капитализм төр-төкүнтүләрининн чарәсини тапыр, өз «дәһшәтли күлүшү», кәскин сатирасы илә нөгсанлара атәш ачмағы вә көкүндән сарсытмағы бачарырды.

1922-чи илдә В. И. Ленин онун «Ичласбазлар» ше'риин сијаси бир сатира кими јүксәк гијмәтләндирмишди. Рәһбәрин тә'рифи Маjаковскинин өзүнә гаршы төләбкарлығыны даһа да артырды. О өз јарадычылығы үзәриндә, өз шаирлик вәзифәләри үзәриндә даһа чидди дүшүнмәјә башлады.

Коммунист партијасынын күндәлик гајғы вә көмәји илә Маjаковски совет варлығыны даһа дәриндән өјрәнди, әдәбијјатын партијалылығы һаггында Ленин принсипләрини мәнимсәди. Ленинин даһијанә әсәрләрини диггәтлә охуду вә ардычыл сурәтдә ирәлиләјәрәк совет дөврүмүзүн ән јахшы, ән исте'дадлы шаири олду.

4

Маjаковски лириканын вә поеманын ән јени вә көзәл нүмунәләрини, совет лирикасыны вә совет поемасыны јаратмышдыр. Маjаковски лирик шаирдир; лакин онун лирикасынын мәзмуну чох кениш олдуғу кими, формасы да јенидир. Маjаковскинин лирик гәһрәманы сосиализм уғрундакы мүбаризәдә фәал сурәтдә иштирак едән вә өз гәләбәсинә инанан совет адамыдыр. Бу лириканын гәһрәманы өз субјектив һиссләри илә јашајан, јалныз өз мәнлији илә мәшғул олан, бә'зән һәтта кериҗә галмасына бәраәт газандыран, «истираһәт» етмәјә бәһанәләр ахтаранлардан дејилдир; о, јүксәк шүурлу, габагчыл бир адамдыр, јени дүнјанын саһиби, гуручусу вә јарадычысыдыр. Еjни заманда, бу гәһрәман ади бир совет адамыдыр, милјонлардан биридир.

Маjаковскинин лирикасы совет адамынын дәрин һиссләрини, бөјүк фикирләрини бәдии ифадәсидир. Бу лирика бә'зи шаирләрин һәлә дә әл чәкмәдији хәстә, интим лирикаја зиддир. Маjаковски лириканын јени нөвүнү јарадаркән көһнә шәхси лириканын пәрәстишкарлары илә амансыз мүбаризә апарырды. Вахтилә шаир Молчанов «Көрүш» адлы ше'риндә белә бир мешшан фикри ирәли сүрмүшдү ки, куја ингилаби мүбаризәләрдә чох әзијјәт чәкмишик, инди «истираһәт етмәјә», хәлвәтә чәкилиб «динчәлмәјә» һаггымыз вардыр. Молчанов бу «истираһәт» һаггыны мүбаризәнин бир мәгсәди кими гәләмә верәрәк совет адамларыны мүбаризәдән сојутмаға, архајынлашдырмаға, шәхси истираһәти, севкини биринчи плана чәкмәјә чалышырды. Белә бир лирика, ја'ни совет адамларынын көзүнү јухуја верән, онлары мешшан батаглығына сүрүкләјән бир лирика Маjаковскинин мүбариз, илһамландырычы вә никбин лирикасына дүшмән иди. Маjаковски «Молчанов тәрәфиндән говулмуш севкилиjә мәктуб» адлы ше'риндә бу хәстә, гејри-ичтимаи лирикаја гаршы чыхмыш, онун совет әдәбијјаты үчүн зәрәрли маһијјәтини ифша етмишди.

Маjаковски Серкеј Јесенинин бә'зи хәстә, бәдбин лирикасы илә мүбаризә апардығы заман да јүксәк идеjалы сосиалист лирикасыны мөһкәмләндирмәк мәгсәдинә хидмәт едирди.

Сосиалист лирикасынын баниси Маjаковски совет адамынын сәадәтини онун үмуми, ичтимаи сәадәтиндән ајырмырды. О, чох доғру олараг дејирди ки, бизим сәадәтимиз республикамызын вар-дөвләтинин вә гүдрәтинин артмасындан асылыдыр.

Сосиалист әмәји Маjаковски лирикасынын әсас мотивләриндәндир. Онун «Кузнетскстрој вә Кузнетскин адамлары һаггында һекајә», «Зәрбәчи бригадаларын маршы», «Мәһсул маршы», «Мәһсул бајрамы» кими лирик ше'рләриндә јарадычы әмәjин поезијасы верилмишдир. Бу ше'рләрдә әмәк романтикасы сосиализм јарышынын, әмәк мәһсулдарлығынын күндәлик ишләри илә ајрылмаз сурәтдә бирләшдирилмишдир: һәр бир сүнбүл сосиализмә хидмәт едир, мәһсул боллуғу Совет һакимиjjәтинин гүдрәтини артырыр. «Сүнбүл нә гәдәр дәнли олса, нә гәдәр долу олса, Советләрин сәси дә бир о гәдәр күчлү олар», «мәһсул гүввәтдир, мәһсул рәшадәтдир, мәһсулу артыранлара ешг олсун!».

Совет адамларынын јарадычы гүввәсинә бөјүк е'тимад Маjаковскинин лирикасына хүсуси бир никбинлик, романтик руһ верирди. Шаир нәһәнк гуручулуг ишләринин романтикасыны, онун ингилаби јүксәлишини тәрәннүм едирди. О, јенича башланмыш бир иншаатын төр-төкүнтүсү ичәрисиндән јүксәлән јени шәһәрләри, бағлары көрмәји бачарырды. О дејирди: «Мән билирәм, биздә ки, белә адамлар вар, мүтләг шәһәрләр јүксәләчәк, мүтләг бағчалар чичәкләнәчәк». Сосиалист реализминин мүһүм чәһәтләриндән олан бу хүсусиjjәт Маjаковски лирикасынын ән гүввәтли бир хүсусиjjәти иди. О дејирди: «Бүкүн зибил чүрүjән бир jердә, садәчә торпаг олан

бир јердә бир саженлик дәринликдән коммуна евләринин јүксәлдијини көрүрәм».

Совет адамларынын зәнкин вә чохтәрәфли мә'нәви аләми, севинчи, һәјәчаны, бөјүк арзу вә хәјалы, јүксәк һиссләри, вәтәнпәрвәрлији, инсанпәрвәрлији Маjаковскинин лирикасында өз ифадәсини тапмышдыр. «Нетте јолдаша, инсана, парахода» вә «Совет паспорту» кими мәшһур ше'рләриндә бу лириканын вүс'әти, рәнкарәнклији, емосионал күввәти даһа ајдын бир шәкилдә нәзәрә чарпмагдадыр.

Маjаковскинин вәтәнпәрвәрлији һәгиги совет вәтәнпәрвәрлијидир. О, совет өлкәси илә фәхр едир, чүнки бу өлкә бүтүн дүнјада биринчи олараг бәшәријјәтә азадлыг вә сәадәт кәтирмишдир. Белә хошбәхтлији Маjаковски хүсусән харичи өлкәләрә кетдији заман, капитализмин һәлә дә һөкм сүрдүјү өлкәләрдә олдуғу заман даһа дәриндән һисс едирди. Маjаковски харичә кедәндә өзүнү орада совет өлкәсинин мүвәккили һесаб едирди; капиталист өлкәләриндән чох-чох ирәли кетмиш азад бир өлкәнин габагчыл адамы кими зәһмәткеш бәшәријјәтин адындан данышмаға Маjаковски өзүнү һаглы билирди.

Бир чох мәгалә вә ше'рләриндә (1923—1929-чу илләрдә) Маjаковски Америка империализминин ријакар вә мәнфур сијасәтини ачыб көстәрмиш, чүрүмәкдә олан буржуа мәдәнијјәтинә гызғын нифрәтини билдирмишдир. Дүнја империализминин ән мүртәче очағы олан Америка гәдәр һеч бир капиталист өлкәси Маjаковскинин дәрин нифрәтинә сәбәб олмамышдыр. Мүасир империализмин ән сәчијјәви чәһәтләрини өзүндә топлајан Америкаја кәләндә Маjаковскинин бүтүн синфи нифрәти түғјана кәлирди. Елә буна көрә дә шаир дејирди: «Әкәр нифрәт етмәји јадырғамышсынызса, о заман Њју-Јорка кәлин».

Америка һаггындакы ше'рләриндә Маjаковски бир-бириләр бағлы олан ики әсас мөвзуја тохунмушдур: капитализм истисмарынын амансызлашмасы вә буржуа мәдәнијјәтинин чүрүмәси. Һәр ики мөвзуну ишләркән, шаир Америка үзәриндәки бәзәкли «мәдәнијјәт» өртүјүнү гопарыр, бир тәрәфдән капитализмин јыртычылашмагда олан зүлм вә истисмарыны, дикәр тәрәфдән исә буржуа мәдәнијјәтинин бүтүн јаланчылығыны, чүрүклүјүнү мејдана чыхарырды.

«Блек енд Уајт» («Гара вә ағ»), «Чаван гыз вә Булворт», «26-лар», «Христофор Колумб», «Јарыја бөлүнмүш небоскрјоб», «Мексика» вә башга ше'рләриндә Маjаковски капитализм истисмарынын мүасир ијрәнч формаларыны, зәһмәткешләрин ағыр һәјатыны бүтүн дәһшәти илә тәсвир едиб

көстәрирди ки, Америкада бир-биринә зидд ики чәбһә — капиталист рокфеллерләр, фордлар, бреггләр, браунингләр вә зәһмәткеш америкалылар чәбһәси вардыр. Американын һәгиги варисләри зәһмәткешләрдир, лакин онлара буржуазијанын чиркин мәдәнијјәти лазым дејилдир. Маjаковски Христофор Колумба мүрачиәтлә дејир:

Сарсагсан, а Колумб,
сөзүн дүзү, сән!
Мән сәнин јеринә олсајдым әкәр
әввәлчә бағлардым Американы,
јахшы тәмизләрдим,
сонра ачардым.

Маjаковскинин Америка һаггындакы ше'рләринин бәдии вә сијаси күввәти ондадыр ки, шаир Америка империализмиnә, онун чохмәртәбәли евләринә вә јүксәк техникасына коммунизм гуран габагчыл совет адамларынын көзү илә бахмышдыр, империализм һәгигәтинин маһијјәтини реалистчәсинә мејдана чыхармышдыр. Бу ше'рләр јүксәк идејалы, партијалы, кәскин сатирик ше'рләрдир. Чох тәбиидир ки, мүасир совет шаирләри Маjаковскинин мәһз бу сahәдәки көзәл ән'әнәләрини мүвәффәгијјәтлә давам етдирир, онун кәскин сијаси сатира силаһындан, бөјүк вәтәнпәрвәрлик еһтирасындан бачарыгла истифадә едирләр.

Капитализм вә онун өлкәмиздәки төр-төкүнтүләрини өлүмчүл сүрәтдә тәнгид етмәк үчүн Маjаковски шаирләримиzә чох күввәтли бир силаһ вермишдир. Онун мешшанлыға, бүрократизмә, тәнбәллијә, сәһләнкарлыға гаршы чеврилмиш сатирик әсәрләри инди дә өз кәсәрини итирмәмишдир. Бүкүн әдәбијјатымыза чох лазым олан сијаси сатира Маjаковскинин әсәрләриндә, «Помпадур»ларында, «Ичласбазлар»ында вә саир әсәрләриндә өз көзәл ифадәсини тапмышдыр.

Маjаковски «Тахтабити» вә «Һамам» кими сатирик комедијаларында мешшанлығы вә бүрократизми амансыз сүрәтдә тәнгид етмишдир. Онун сатирик комедија сahәсиндәки ән'әнәләри дә совет драматуркијасына гиjмәтли бир һәдијјәдир.

5

Маjаковскинин поезијасы бөјүк үмумиләшдирмәләр поезијасыдыр. Биз бунун әламәтини шаирин ән кичик бир ше'риндән, тәблиғи парчасындан вә ја маршындан тутмуш ән бөјүк епик әсәринәдәк һәр бир бәдии парчасында көрүрүк.

Маjаковскинин поемалары — мөвзунун зәнкинлиjи, һисс вә фикирләрин рәнкарәнклиjи, сөз сәнәтинин үдрәти е'тибарилә совет поезиjасынын ән көзәл нүмунәләридирләр. Сосиалист реализми поезиjасынын үввәти бу поемаларда даһа парлаг бир шәкилдә ифадә олунмушдур.

Маjаковскинин поемалары jени типли поемалардыр. Бу поемаларын ән jахшы нүмунәләри («Владимир Илич Ленин» вә «Jахшы») Октjабр ингилабынын тарихи гәләбәләрини бөjүк руһ jүксәклиjи илә әкс етдирмишдир. Әсасән гәһрәманлыг руһунда jазылан бу поемалар епик-лирик сәчиjәдәдир. Маjаковскинин поемаларында шаир өзү һекаjәчи кими jох, һадисәләрлә jахындан әлагәдар олан бир гәһрәман кими иштирак едир. Тәсвир олунан һадисәләр санки шаирин гәлбиндән кәлиб кечир, ону севиндирир, һәjәчанландырыр, кәдәрләндирир. Биз охуҹулар да онун сәмими һиссләрини бу поемаларда дәриндән дуjуруг.

Өз поемаларында бөjүк вә мүрәккәб мәсәләләрә, халг күтләләринин ингилаби һәрәкаты илә әлагәдар олан мәсәләләрә тохунан шаир бу мәсәләләрин һәлли үчүн лазыми jени бәдии формалар тапыр, кениш ичтимаи-сиjаси һадисәләр ичәрисиндән ән типик вә мүһүм чәһәтләри аjыра билир, сурәтләрин үмуми характерләри илә бәрабәр фәрди хүсусиjjәтләрини дә әкс етдирир, епик вә лирик чәһәтләри бир бәдиjат һалында jени бир кеjфиjjәт кими ифадә едир.

Ленин кими бир дүһа һаггында jазмаг, шәрәфли олдуғу гәдәр дә мәс'улиjjәтли иди. Лениндән jазмаг Октjабр сосиалист ингилабынын бejнәлхалг әһәмиjjәтиндән jазмаг демәк иди: Лениндән jазмаг Коммунист партиjасынын шәрәфли, тарихи ролундан jазмаг демәк иди; Лениндән jазмаг ленинизмдән, онун гәләбәләриндән jазмаг демәк иди. Бүтүн бунлардан Маjаковски jазмалы иди, чох чәтин олса да, jазмалы иди. Маjаковски дejирди:

Ленин
һәр бир чанлыдан даһа
чанлыдыр букүн,
Билиjимиз, күчүмүз, силаһымыздыр Ленин!
...Ингилабда
даһа узаға
үзмәк үчүн
Ленин күнәшиндә
jуjунурам мән букүн!

Ленин Маjаковски үчүн бир өрнәк иди, бир күнәш иди; она тәглид етмәк, ондан илһам алмаг, ону өjрәнмәк, ону шаиранә сөзләрлә шәрәфләндирмәк шаирин ән бөjүк арзусу иди.

Рәһбәр һаггында поема jазмаг фикри Маjаковскини чохдан мәшғул едирди. Ленинин вәфаты шаирә дәрин тә'сир бағышлады, ону Илич һаггында әсәр jазмаға тәшвиг етди вә поема 1924-чү илин октjабрында һазыр олду. «Владимир Илич Ленин» поемасы бөjүк рәһбәр һаггында jазылмыш ән jахшы әсәр олмагла бәрабәр, үмумиjjәтлә совет поезиjасынын көзәл бир нүмунәсидир.

«Владимир Илич Ленин» поемасыны охуjаркән диггәтимизи һәр шеjдән әввәл шаирин марксизм-ленинизми дәриндән өjрәнмәси, капитализмин инкишафыны, дүнjа пролетариатынын ингилаби һәрәкатыны, Русиjада марксизмин jаjылмасыны, ленинизмин jаранмасыны, Коммунист партиjасынын рәһбәрлиjи илә фәһлә синфинин кечдиjи ингилаби мүбаризә jолларыны, Ленинин ингилаби фәалиjjәтини дүзкүн ишыгландырмасы чәлб едир. Маjаковски марксизм-ленинизмлә мәһкәм силаһланараг, елә jүксәк бир jарадычылыг зирвәсинә галхмышды ки, орадан бүтүн ингилаби мүбаризә тарихи она аjдын вә дүрүст бир шәкилдә көрүнүрдү. Шаир бөшәриjjәтин мүбаризәләрлә долу олан тарих китабыны вәрәгләдикчә биз узаглардан jахына кәлирик, нәһаjәт, Ленин гаршымызда чанланыр. Онун гардашы Александры асырлар. Он jедди jашлы Илич белә сөjләjир:

— Гардашым!
Әвәз едиб
сәни биз бу чаһанда,
Jетишәрик зәфәрә
башга jолла
кедәрәк!

Ленинлә Русиjанын тарихи, рус фәһләсинин тәрчүмеjиһалы бир вәһдәт тәшкил едир. Ленин фәһләләри тәрбиjә едир, онлары бир синиф кими мәһкәмләндирир. Ленин Коммунист партиjасыны jарадыр. Шаир өз поемасында Коммунист партиjасыны, партиjа илә Ленинин вәһдәтини бу сөзләрлә тәрәннүм етмишдир:

— Партиjа —
ишимизин өлмәзлиjи
демәкдир.
Партиjа —
фәһлә синфинин
мәһкәм бел сүтунудур.
Партиjа — бир jеканә үввәдир ки,
ejләмәз мәнә әсла хәjанәт.
Букүн бир әлаламыjам,
сабаһ хәритәләрдән
падшаһлыглар силәрәм,
голумда улу үввәт.

Синфин бејни,
күчү,
синфин шәрәфи —
Партијадыр.
Партијамызла Ленин —
ики гардашдыр екиз. —
Һансыны артыг севир
ана тарих сөјләсин?
Ленин дејән заманда —
Партија дејирик биз.
Партија сөјләјәндә
дүшүнүрүк биз Ленин.

Маjаковски Ленинин сурәтини бөjүк бир сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир. Ленин бир тәрәфдән гаршымызда ән ади, садә бир инсан кими, «инсанлар арасында ән инсан бир вүчуд» кими чанланыр.

О, сиз кими,
мән кими,
ејнилә бу тәһәрди...
Онда
дүшмәнә гаршы
варды полад бир үрәк,
Јолдашларына гаршы —
бөjүк,
инсан гајғысы.
Биздә олан зәрифлик
онда да варды,
һејһат.
Хәстәләнирди бә'зән
о да белә
бизим тәк.

Дикәр тәрәфдән, биз Ленини поемада бөjүк ингилаб даһиси, Коммунист партијасынын вә Совет дөвләтинин јарадычысы, мисилсиз бир дөвләт хадими кими дә чанлы көрүрүк.

Поеманын сон һиссәсиндә шаир Ленинин вәфатыны вә үмумхалг кәдәрини тә'сирли бир шәкилдә тәсвир етмишдир. Шаир көстәрир ки, рәһбәрин вәфаты фәһлә синфини партија әтрафында даһа сых бирләшдирди. Минләрлә фәһләләр партијаја дахил олдулар, Ленинин вәсиjjәтләрини jеринә jетирмәjә анд ичдиләр.

Ленинин мәзарына
Илк партија әклилидир
Дәзкаһын архасындан
көлән дөрд jүз мин нәфәр!

Шаир өзүнү Ленин jолу илә кедән jүз минләрдән ајырмыр, онларын ичәрисиндә олмасы илә, онларын бир парчасы олмасы илә фәхр едир:

Бәхтијарам, —
бүкүнүн
мән дә бир парчасыjам,
Бирдир һәтта
бу көздән ахан
јашымыз белә.
Белә дәрин сәдагәт
гәти бағлајыр бизи
синиф адлы
о мөһкәм дүjғуја саф
үрәкләл

1927-чи илдә јазыб, Октјабр сосиалист ингилабынын онунчу илдөнүмүнә һәср етдиjи «Јахшы» поемасыны Маjаковски өзүнүн «програм әсәри» адландырырды. Чошгун бир илһам, бөjүк бир совет милли гүруру илә јазылмыш бу поемада совет халгынын әлдә етдиjи наилиjjәтләрдән үрәк долусу данышылыр. Шаир илк ингилаб илләринин мүбаризә руһуну, илк коммунист имәчиликләрини, тәсәррүфатын бәрпасыны, чәтинликләрдән горхмаjан гәһрәман совет халгынын әмәк рәшадәтини әкс етдирмишдир. Поеманын һәр бир сәтриндә сабаһкы күнүн, һәгигәтә чеврилмәкдә олан бөjүк арзуларын парлаг мәнзәрәси чанланмагдадыр.

Шаирин шәхсиjjәти поемада лирик бир гәһрәман кими иштирак едир, биз онун севинчини, вәтәнпәрвәрлик гүрурунү өз севинчимиз кими һисс едирик. Маjаковски кәнч совет өлкәсини «бәшәриjjәтин баһары» кими, «кәнчлик өлкәси» кими тәрәннүм едир:

Нә гәдәр гәшәнкдир,
көзәлдир һәjат.
Јүз ил јашасаг да
гочалмарыг биз!
Артыр илдән-илә һеj севинчимиз!
Еj чәкич,
еj ше'р,
кәнчлик өлкәсинин
артыр шөһрәтини,
шәрафәтини!

«Јахшы» поемасы тәсдигедичи поемадыр; бөjүjән вә галиб көлән совет өлкәсинин бүкүнүнү вә сабаһыны еһтирасла тәсдиг едән бир поемадыр. Шаирин шәхсиjjәти поемада совет адамынын үмумиләшдирилмиш сурәти кими мејдана чыхыр. Онун варлығында сосиализм идеалы чанланыр. Маjаковски дејир ки, мән совет дөjүшчүләринин, өлкәмин башына көлән ишләрлә өз гәлбимдә баш верән һадисәләрә бир көзлә бахырам.

Маjаковскидән әввәл һеч кәс совет адамлары һаггында, совет торпағы һаггында белә чошгун бир илһамла, белә вәтәнпәрвәрлик еһтирасы илә јазмамышды. «Јахшы» поемасы јүксәк идеjалы, сәнәткаранә бир поема кими инди дә совет шаирләри үчүн ән јахшы бир епик әсәр нүмунәсидир.

6

Маjаковскинин jарадычылығы өз көкләри илә рус халгынын зәнкин мәдәнијjәтинә, халг jарадычылығына, рус әдәбијjатынын классик ирсинә бағлыдыр. О, Пушкин, Лермонтов вә Некрасовун ән јахшы ән'әнәләри әсасында jетишмиш, бу көзәл ән'әнәләри давам вә инкишаф етдирмишдир.

Маjаковски новатор бир сәнәткардыр. Лакин новаторлуғу Маjаковски бөjүк сәнәт мә'насында баша дүшүрдү. Бөjүк сәнәт исә анчаг өjрәнмәк, чалышмаг, jаратмаг саjәсиндә әлдә едилир. Һәр тәсадүфи jенилик, jә'ни дәрин билик вә сәнәткарлыг нәтичәсиндә мејдана чыхмаjан «jенилик» һәгиги новаторлуг һесаб едилә билмәз. Маjаковски дејирди: «Jарымчыг адамларын новаторлуғу тоjуг ајаглары илә jеријән паровоза бәнзәр. Көһнәни рәдд етмәк һүгугу анчаг сәнәткарлыға аиддир».

Өзүнүн дедиjи кими, «мумиjа Пушкини jох, чанлы Пушкини» севән, ондан өjрәнән Маjаковски, әлбәттә ки, Пушкинлә дә кифајәтләнмирди. Маjаковски коммунизм һаггында jалныз хәjал бәсләjән шаир дејил, коммунизмә хидмәт едән, онун jаранмасына көмәк едән шаир иди. Буна көрә дә онун фикри дә, силаһы да, сөзү дә, тәшбеһи дә jени олмалы иди. Маjаковски «ше'рин нөвүнү коммуна илә өлчән» шаир иди. Онун новаторлуғу да, һәр шеjдән әввәл, бунда иди. Маjаковски сосиализм сәнәтинин ме'јарыны тә'jин етмиш, совет шаирләринә дүзкүн поетик истигамәт вермишди.

О өзүнү «даима сәадәт е'мал едән бир совет заводуна» бәнзәдирди; о истәjирди ки, «сүнкүјлә гәләм јанашы дурсун»; о истәjирди ки, «сәнәт бағламасын киф, биздә чох шаир олсун, һәм јахшы, һәм мүхтәлиф».

Маjаковски дејирди ки, «һәгиги поезиjа һеч олмазса бир саат һәjаты габагламалыдыр». О, чәсарәтлә габаға бахырды, һадисәләрин далынча кетмир, онлары габаглаjырды, адамларымызын ирәлиjә кедән jолуну ишыгландырырды. Өз дөврүнүн габагчыл тәләбләри сәвиjjәсиндә дуран Маjаковски һадисәләри кәләчәjин бөjүк перспективи нөгтеjи-нәзәриндән гиjмәтләндирмәjи бачарырды. Бу көзәл кеjфиjjәтләри илә дә Маjаковски совет шаирләринин мүәллими олмушдур.

М. И. Калинин Маjаковски һаггында демишдир: «Мәнчә, Маjаковски совет халгына хидмәт етмәjин чох көзәл нүмунәсидир. О өзүнү ингилаб дөjүшчүсү һесаб едирди вә jарадычылығынын мәниjjәти е'тибарилә белә бир дөjүшчү иди. О өз әсәрләринин jалныз мәзмунуну дејил, формасыны да ингилабчы халгла бирләшдирмәjә чалышырды»[1].

М. И. Калининин бу сөзләри бизи Маjаковскинин новаторлуғу һаггында даһа дәрин дүшүнмәjә мәчбур едир. Маjаковскинин новаторлуғу бир тәрәфдән онун jарадычылығындакы jүксәк идеjалылыгда, партиjалылыгда, хәлгиликдә исә, дикәр тәрәфдән, бу хүсусиjjәтләрә тамамилә уjғун кәлән jени бәдии формададыр. Әлбәттә, Маjаковски үчүн бәдии формanын өзү-өзлүjүндә, jә'ни идеjадан ајрылыгда һеч бир әһәмиjjәти jох иди. Форма она ингилаби мәзмуну даһа ајдын, гүввәтли вә тә'сирли ифадә етмәк үчүн лазым иди. Бу мә'нада форма онун үчүн чох әһәмиjjәтли вә зәрури иди.

Маjаковскинин бәдии форма саһәсиндәки новаторлуғу онун ше'ринин ümуми характери илә әлагәдардыр. Јухарыда көрдүjүмүз кими, Маjаковскинин ше'ри «худмани мәчлисләр» ше'ри дејил, бөjүк аудиториjалар, кениш мејданлар, милjонлар ше'ридир. Маjаковскинин ше'ри jалныз охунан ше'р дејил, һәм дә динләнилән, күтләләр тәрәфиндән динләнилән, өткәм вә күр сәсләнән ше'рдир. Бу ше'р данышыг, чағырыш, тәблиғ, трибуна ше'ридир. Бир сөзлә Маjаковскинин ше'ри өз формасы е'тибарилә зәнкин, рәнкарәнк, кениш имканлара малик бир ше'рдир; о, совет дөврүмүзүн чохтәрәфли һадисәләрини, ичтимаи вә психоложи кеjфиjjәтләрини епик, лирик вә сатирик жанрларла мүвәффәгиjjәтлә әкс етдирә билир.

Маjаковскинин поетикасы да һәртәрәфли тәгдирәлајигдир. О, ше'ри бир новатор кими чәсарәтлә геjд-шәртләрдән азад етмиш, ону вәзн вә гафиjә чәһәтиндән зәнкинләшдирмиш, jени сөзләрлә долғунлашдырмышдыр.

Азәрбаjчан совет поезиjасынын инкишафында Маjаковскинин роlу чох бөjүкдүр. Маjаковски поезиjасынын jүксәк партиjалылығы вә идеjалылығы, сиjаси кәскинлиjи, дөjүшкәнлиjи, һәjата еһтирасла мүдахилә етмәси Азәрбаjчан совет шаирләри үчүн бир новаторлуг мәнбәji олмушдур. Сосиалист реализми принсипләринә jиjәләнмәк jолунда Маjаковски шаирләримизин мүәллими олмушдур вә олмагдадыр.

Маjаковски jалныз өз идеjалылығы илә дејил, өз сәнәткарлыг наилиjjәтләри илә дә шаирләримизә тә'сир етмәкдәдир. Доғрудур, бу саһәдәки тә'сир һәлә өjрәнилмәмишдир;

1 М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, 1947, сәһ. 84.

лакин шаирләримизин бир чох тәшәббүсләриндә бу тә'сири ајдын көрмәк мүмкүндүр.

С. Вургун «Держа равнение на Маяковского» адлы мәгаләсиндә[1] Маjаковскинин Азәрбајчан шаирләринә, о чүмләдән онун өзүнә етдиjи мүсбәт тә'сирдән, шаирләримизин Маjаковскидән нечә өjрәнмәли олдугларындан данышмышдыр. Бу тә'сирин заһири чәһәти ондан ибарәтдир ки, шаирләримиз вәзн мәсәлә дүзүнү позараг, мәзмунла әлагәдар олараг сәрбәст вәзнә тәшәббүс едирләр.

Jалныз Рәсул Рзанын дејил, О. Сарывәллинин, Әһмәд Чәмилин белә бә'зән «сәрбәстлиjә» мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилдир. Шаирләримиз бә'зән һеча вәзнинин ишләнмәкдә олан шәкилләри дахилиндә өзләрини дар бир чәрчивәдә һисс едирләр, онлар өз кениш вә чохчәһәтли һиссләрини даһа сәрбәст бир шәкилдә ифадә етмәк истәjирләр.

Маjаковски ше'ри сәнәтләрин ән чәтин, ән чох әмәк вә зиjјәт тәләб едәни һесаб едирди. О бә'зән бир сөзүн, һәр бир гафиjәнин, һәр бир бәдии образын, тәшбеһин үстүндә саатларла, күнләрлә ишләjирди. «Ше'ри нечә jаратмалы» адлы әсәриндә Маjаковски бу барәдә чох мараглы мисаллар көтирир. Буна көрә дә, «сәрбәст» jазмаг — иши асанлашдырмаг үчүн дејилдир; әксинә, бөjүк сәнәт jолунда jени ахтарыш олан бу васитә ше'рин бәдии имканларыны, иҹтимаи вә бәдии тә'сир гүввәсини артырмаг үчүндүр.

Маjаковски ән'әнәләриндән истифадә мәсәләсиндән данышаркән Рәсул Рзанын «Ленин» поемасы тәчрүбәсини jүксәк гиjмәтләндирмәмәк олмаз. Шаир олдугча шәрәфли вә мәс'улиjјәтли бир мөвзуjа, әлбәттә, көһнә поетик багажла кириша билмәзди. Мөвзу ондан jени сөзләр, jени ифадәләр, jени тәшбеһләр, һәтта jени вәзн вә гафиjәләр тәләб едирди. О, бунлары jаратмалы иди. Р. Рзанын ән бөjүк мүвәффәгиjјәти ондадыр ки, вәзн мәсәләсиндә һеча вәзниндән аjрылмамышдыр вә еjни заманда она бир еһкам кими дә бахмамышдыр. Шаир һеча вәзниндән чох бачарыгла истифадә етмиш, ону сәрбәстчәсинә өзүнә табе етмиш, jени бир шәкилдә сәсләндирмишдир. «Ленин» поемасы jалныз өз идеjалылыгы илә дејил, өз бәдии формасы е'тибарилә дә гүввәтли вә сәнәткаранә бир әсәрдир.

«Ленин» поемасыны jазыркән Р. Рза Маjаковскидән истифадә етмишдирми? Әлбәттә, етмишдир. Лакин Р. Рза Маjаковскидән jарадычы бир сәнәткар кими истифадә етмишдир. Маjаковски поезиjасынын ән jахшы ән'әнәләри әсасында Р. Рза тамамилә jени, орижинал, ше'римизи идеjа вә һәмдә сәнәткарлыг чәһәтиндән ирәлиjә апаран бир әсәр jаратмышдыр. Сөз jох ки, Р. Рзанын да бә'зи сәһвләри вардыр, лакин бурада бизи Р. Рзанын мүвәффәгиjјәтләри, онун Маjаковскидән jарадычылыг jолу илә истифадә етмәси даһа чох марагландырыр. Чүнки бу мәсәлә бүкүн гаршымызда дуран ән зәрури мәсәләләрдән биридир. Ше'римизин сәнәткарлыг мәсәләләриндән данышаркән бу саһәдәки тәчрүбәjә хүсуси диггәт jетирилмәлидир.

Маjаковскинин jарадычылыгы үмумхалга аиддир; ондан бачарыгла истифадә етмәк һүгугу jалныз тәк-тәк шаирләрә jох, бүтүн шаирләрә аиддир. «Маjаковскинин поезиjасы бүтүн совет халгынын малыдыр. Ону өjрәнмәк — әсил дөвләт әһәмиjјәтинә малик бир ишдир. Бу ишдә принсипсизлиjә, кустарчылыға, сәһләнкарлыға jол вермәк олмаз» («Правда»). Маjаковски саjча чох, кеjфиjјәтчә мүхтәлиф шаирләрин jетишмәсини арзу едирди. Бөjүк шаирин поезиjасындан jарадычылыг jолу илә истифадә едәрәк сәнәткарлыг мәһарәти е'тибарилә мүхтәлиф олан совет шаирләримиз өз jарадычылыгларыны даһа да jүксәлдә биләрләр.

1953.

[1] «Дружба народов», 1950, кн. 2, сәһ. 111—116.

АЛОВЛУ ҮРӘК

Отуз ики ил өмүр сүрән Николај Островски чәми алты ил бәдии јарадычылыгла мәшғул олмуш вә ики роман јазмышдыр ки, онун да бирини битирмәјә мүвәффәг олмамышдыр. Лакин буна бахмајараг о, нәинки дөврүмүзүн ән јахшы әсәрләриндән бирини јаратмышдыр, һәтта өз гәһрәманыны јени нәсил үчүн нүмунә вә өрнәк сәвијјәсинә галдырмышдыр. Јалныз өлкәмиздә дејил, бүтүн дүнјада јени јетишән кәнч коммунист нәсли Павел Корчакини өзүнә мүәллим сечмишдир. Бу шәрәф һәр әдибә вә шаирә нәсиб олмур.

Николај Островскинин шәхсијјәти, тәрчүмеји-һалы да ибрәтлидир. О, бир инсан, бир вәтәндаш кими елә кејфијјәтләрә маликдир ки, бу кејфијјәтләр өз-өзлүјүндә дөврүмүзүн адамлары үчүн чох гијмәтлидир.

Николај Островски иши илә сөзү бир олан јазычылардандыр. Јаратдығы мүсбәт гәһрәманлар кими онун шәхсијјәти, шәхси һәјаты вә характери дә совет адамлары үчүн һәјат өмәк вә мүбаризә тимсалыдыр. Елә буна көрә дә Николај Островски илә онун мүсбәт гәһрәманлары, јазычы илә охучулар арасында үзви бир вәһдәт өмәлә кәлмишдир. Јазычынын өзү дә, онун Павел Корчакини дә совет охучусунун күндәлик һәјатына дахил олмуш, онун мә'нәви һәјатынын зәрури һиссәсинә чеврилмишдир. Николај Островски совет адамлары үчүн мәрдлик, рәшадәт, јүксәк партијалылыг нүмунәси олдуғу кими, китаблары да күтләләрин мә'нәви-сијаси тәрбијәсинә көмәк едән, үмумхалг мәһәббәтини газанан әсәрләр сәвијјәсинә галхмышдыр.

Николај Островски дејәндә, һәр шејдән әввәл, гаршымызда јүксәк мә'нада инсанпәрвәрлик вә вәтәнпәрвәрлик идејаларынын бариз вә дөјүшкән тимсалы чанланыр. Һәмин бу идејалар онун бәдии јарадычылығынын да әсас мә'насыны тәшкил етмәкдәдир.

Островскинин һәјатыны ики кәлмә илә — чәтинликләрлә мүбаризә вә ја сарсылмаз мүгавимәт адландырмаг олар. Максим Горки демишдир: «Онун һәјаты — руһун бәдән үзәриндәки гәләбәсинин чанлы мәнзәрәсидир». Островскинин шәхсијјәтиндә физики мөһкәмлик вә шәхси рәшадәти илә јүксәк партијалылыг, коммунист шүуру бирләшмишди. Зәһмәткеш халгын гүввәсинә вә һәгигәтин гәләбәсинә инанан Островски ән чәтин вәзијјәтдән чыхмаға үмидини итирмир, һәр чүр манеә илә ахырадәк мүбаризә апармағы бачарыр, ән фәлакәтли дәгигәләрдә дә руһдан дүшмүрдү.

Һәјат Островски үчүн мүбаризә демәк иди. Јашамаг — алов кими һәмишә јанмаг, ишыг вә һәрарәт сачмаг, ирәлијә, јүксәјә чан атмаг демәк иди. Онун өзү дејәрди: «Бу бир гәнүндур: ким ки, јанмыр, о түстүләнир. Јашасын һәјатын алову!»; «Һәјат — изләнилән мәгсәд јолундакы манеәләрлә мүбаризәдир», «Мүбаризә олмајан јердә гәләбә дә јохдур».

Михаил Шолохов Островскинин ибрәтли һәјатыны нәзәрдә тутараг демишдир: «Милјонларла адамлар Островскинин тимсалында нечә јашамағы, нечә мүбаризә единб гәләбә чалмағы, догма Вәтәни нечә севмәји өјрәнәчәкләр».

1

Николај Алексејевич Островски 1904-чү ил сентјабр ајынын 29-да Украјнада, Волынск вилајәтинин Острог гәзасынын Вилија кәндиндә, фәһлә аиләсиндә анадан олмушдур. Башга јохсул кәндлиләр кими, Островскинин атасы да ишләмәк үчүн шәһәрә кедир, аилә ананын һимајәсиндә галырды. Островскинин анасы Олга Осиповна чох рәһмдил, тәвазөкар вә зәһмәтсевән, ушагларына гајғы ил јанашан истиганлы бир гадын иди. Николај анасы һаггында дејәрди: «Мәним анам надир бир адамдыр, биз һамымыз она борчлујуг».

Аиләнин ағыр һәјат кечирмәсинә бахмајараг, ана ушагларын тәһсил алмасына чалышырды. Николајын бөјүк бачылары кәнд мәктәбиндә охујурдулар. Николај да алты јашындан мәктәбә кетмиш вә дөрд иллик мәктәби үч илә мүвәффәгијјәтлә битирмишди.

1914-чү илдә Островскинин аиләси Шепетовкаја көчмәјә мәчбур олмушду. Мүһарибәнин төрәтдији фәлакәт он јашларында олан Колјанын да көзүндән гачмырды. О, һәр күн стансијадан ешалонла кедән солдатлары көрүр, мүһарибә һаггында мүхтәлиф хәбәрләр ешидирди. Аиләнин вәзијјәти әввәлки кими ағыр иди. Колја мәктәби бурахыб Шепетовка стансијасындакы буфетдә гуллуға кирмишди. Күндә 14—16

саат ишләјән Колја буфет үчүн су гајнадыр, гајнар сују ведрә илә зирзәмидән јухарыја дашыјыр, ән кичик бир тәгсир үчүн силлә јејир, сөјүш ешидирди. Буфетдәки ағыр вә јоручу ишдән даһа артыг Колјаны һәјатдакы әдаләтсизлик, күчлүләрин зөифләри тәһгир етмәси, јохсулларын фәлакәти нараһат едирди.

Бу фәрәһсиз һәјатда Колјанын јеканә тәсәллиси китаб иди. О, өз ушаглығыны хатырлајараг дејәрди: «Мән китаб гәдәр һеч шеји севмирдим. Китаб үчүн һәр шејдән кечмәјә һазыр идим. Мәтбәхдә гуллуг еләдијим заман өз наһарымы гәзетчијә верирдим ки, кечәләр иш арасында гәзет вә журнал охумаға мәнә ичазә версин». Охудуғу китаблар ичәрисиндә Колјанын ән чох хошуна кәлән италјан халғының азадлығы уғрунда мүбаризә апармыш Гарибалдинин рәшадәтиндән бәһс едән китаб иди. Инкилис јазычысы Етел Војничин «Овод» әсәрини дә Колја чох севирди. Бу китаблардакы чәсур, өлүмдән горхмајан, дөјүшкән вә хејирхаһ гәһрәманлары о, үрәкдән севир, онларын тә'сири алтында јашајырды. Кичик Колјада јени фикирләр вә һиссләр ојанырды; охудуғу китабларын мәзмунуну јолдашларына данышанда өз фантазијасының күчү илә онлары даһа да романтикләшдирирди. Островски бу барәдә белә дејирди: «Охудуғум роман зә повестләрин бир чох гәһрәманлары мәни тә'мин етмәдији үчүн, һеч өзүм дә билмәдән, онлары истәдијим кими дәјишдирирдим. Гоча анама китаб охујанда орада јазыланы јох, истәдијими охујурдум. Бә'зән чох ујдугда, мәтләби ахыра јетирә билмирдим, анам јаланымы тутурду. Мән чох утанырдым».

Островскинин һәлә ушаглыгдан хасијјәтиндә өмәлә кәлән кејфијјәтләри өјрәнмәк үчүн онун охудугу әсәрләрә мүнасибәтини нәзәрдән кечирмәк мараглыдыр. О белә бир һадисә нагыл едирди: «Чох вахт мәндән сорушурлар ки, сән нечә јазычы олмусан? Мән буну билмирәм. Анчаг нечә болшевик олдуғуму чох јахшы билирәм... Узаг ушаглыг илләриндән сизә бир әһвалат нагыл еләмәк истәјирәм ки, бу әһвалат һәмин ики суала да гисмән чаваб верә биләр. Јадымдадыр, мәним он ики јашым варды. Мән күч-бәла илә бир франсыз буржуа јазычысынын романыны тапыб евә кәтирмишдим. Чох јахшы јадымдадыр, бу китабда бир күтбәјин граф тәсвир олунмушду, бикарчылыгдан өз лакејини илә салыб ојнадырды. Гәфилдән бурнуна чыртма вурур вә ја бирдән үстүнә елә бәрк чыгырырды ки, јазыгын горхудан дизләри әсирди. Мән бу әһвалаты гоча анама охудугча әсәбиләширдим. Бир дәфә граф лакејин бурнуна елә бәрк вурду ки, лакеј олиндәки падносу јерә салды... Бураја чатанда мән лап чох әсәбиләшдим вә китабда јазылдығы кими јох, өзүм истәдијим кими охумаға башладым. Китабда јазылмышды ки, лакеј һәгир бир сурәтдә баш әјиб кетди, мән исә өзүмдән тоггушдурдум. Доғрудур, инчә франсыз үслубундан бир әсәр-әламәт галмады, китаб фәһлә дили илә данышмаға башлады: «Бу заман лакеј графа тәрәф дөнүб, чәкмәси илә она чәкди! Бир чәкди, ики чәкди, графын көзләри кәлләсинә чыхды...».

— Дајан, дајан! — дејә анам мәни сахлады, — нечә јә'ни чәкди, графы да дөјмәк олармы? — Мән һәртләшдим. Чаны чыхсын әчлафын! Јазыг нөкәри нијә инчидир?

— Белә шеј һарада көрүнүб? Ола билмәз. Китабы бәри вер, көрүм! Китабда белә шеј јохдур! — Мән әсәби һалда китабы јерә чырпыб дедим: — Јохдурса, наһаг јерә јохдур! Мән олсајдым, о әчлафын лап гол-габырғасыны гырардым! — Мән лап ушаглыгда белә һекајәләри охујанда һәмишә графдан интигам алан лакеји арзулардым. Бәлкә дә бу, мәним јазычылығымын башланғычы иди, мүвәффәгијјәтли олмаса да, һәр һалда белә иди...».

Островскинин хатырладығы бу әһвалат онун истисмарчылара һәлә ушаглыгдан дәрин нифрәт бәсләдијини көстәрир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Колја буфетдән чыхыб, али-ибтидаи мәктәбдә охујурду; ахшамлар исә електрик стансијасында очагчы мүавини вәзифәсиндә чалышырды. Вәтәндаш мүһарибәсинин ағыр илләриндә Колја чох јахшы охујур, јолдашларының вә мүәллимләрин һөрмәтини газанырды. Мәктәбдә охунан «Тарас Булба» повести Островскијә чох јахшы тә'сир бағышламышды. Шакирдләр Шевченконун ше'рләрини севә-севә охујур, онун зәнкин вә мараглы тәрчүмеји-һалыны өјрәнирдиләр. «Кобзар» Островскикилдә ән севимли китаблардан иди. Чәкдији әзабларә бахмајараг, руһдан дүшмәјән, севимли халг шаири олан Шевченко дөзүмлү вә ирадәли бир шәхс кими Островскинин хәјалында чанланырды.

Островскинин тәрбијәсиндә, бир коммунист кими јетишмәсиндә ајры-ајры коммунист фәһләләрин әһәмијјәтли ролу олмушду. Кичик Колја дәмир јол депосунун чилингәри Фјодор Предрејчукла достлашмышды. Кечмишдә дәнизчи олмуш бу адам Колјаја фәһләләрин вә матросларын һәјатындан, чаризмә гаршы мүбаризәләриндән сөһбәтләр едир, онун мөһкәм ирадәли бир коммунист кими бөјүмәсинә көмәк едирди. Досту Предрејчуку Островски «Полад нечә бәркиди» романында Жухрај ады илә тәсвир етмишдир.

1918-чи илдә алманлар Шепетовканы ишғал едиб, динч әһалини күллələмиш, шәһәрин әрзағыны вә гијмәтли шеји-

рини Алманијаја дашымаға башламышдылар. Дүшмәнин бу азғынлығына дәрин нифрәт бәсләјән Островски Шепетовкада кизли ишләјән ингилаб комитәсинин тапшырыгларыны јеринә јетирир, ингилаби вәрәгәләр пајлајыр, һәтта ингилаби вәрәгәләрдән бирини алман ишғалчыларынын штабыны горујан көзәтчинин будкасына јапышдырыр. Бу заманлар Предрејчук Шепетовка кизли ингилаб комитәсинин үзвү иди. Әксингилабчы петљурачылар ону тутмушдулар. Кизли комитә Предрејчуку азад етмәк үчүн тәдбир көрүрдү. Островски комитәни габагламыш вә өзү јолдашыны өлүмдән хилас етмишди. Он беш јашында олан Островски јолда силаһлы мүһафизәчинин үстүнә атылыб, Предрејчуку гачырғмышды. Әлә кечмиш Островскини чох дөјмүшдүләр, инчитмишдиләр, амма ондан бир кәлмә сөз дә ала билмәмишдиләр.

Островскинин тәрбијәсиндә комсомолун бөјүк ролу олмушдур.1919-чу илдә комсомола дахил олан Островски дејирди: «Мәни партијанын садиг көмәкчиси Ленин комсомолу тәрбијә етмишдир». Комсомол билети илә бирликдә түфәнк вә патрон алан комсомолчулар кизли партија тәшкилатының тапшырыгларыны јеринә јетиридиләр.

1919-чу илин ахырларында Совет өлкәси ағыр күнләр кечирирди. Ағлар бүтүн Украјнаны ишғал етмишдиләр, онлар Туланја вә Москваја јахынлашырдылар. Совет һөкүмәти бүтүн гүввәсини дүшмәнә гаршы сәфәрбәрлијә алмышды. Белә бир вәзијјәтдә Вәтәнә садиг олан Островски мүбаризә чәбһәсиндән кәнарда гала билмәзди. О, көнүллү олараг чәбһәјә кедиб, вәтәндаш мүһарибәсинин әфсанәви гәһрәманы Г. И. Котовскинин сәркәрдәрлији алтында олан дәстәдә вурушмушду. Вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләри Островски үчүн рәшадәт вә икидлик мәктәби олмушду. Он алты јашлы Островски јахшы бир сүвари-кәшфијјатчы кими чәбһәләрин ән гызғын јерләриндә вурушур, кәләчәк азадлыг вә сәадәт наминә дүшмәнә диван тутурду.

О өз хатирәләриндә гејд едир ки, мүбаризә илләриндә биз һеч дә һәјатын көзәллијини јаддан чыхартмамышдыг. Биз һәјатын чазибәли көзәллијини һамыдан јахшы һисс едирдик. Анчаг биз билирдик ки, бу саат ән әсас мәсәлә синфи дүшмәни мәһв етмәкдән, ингилабы мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Бу фикир башга шејләри јадымыздан чыхарырды. Бу бизим чаван үрәкләримизи һәвәс вә гәзәблә долдурурду... Биз гылынчларымызы сыјырараг јел кими дүшмән чәркәләринә сохулурдуг, зәрбәмиздән дүшмәнләрин көзүндә дүнја гарарырды.

1920-чи илдә Островски Шепетовканы азад едән Совет Ордусу һиссәләри илә бәрабәр шәһәрә гајытмыш, әксингилаби үнсүрләрлә мүбаризәдә ингилаби комитәјә јахындан көмәк етмишди. Әмәк чәбһәсиндә дә о, өзүнү һәгиги бир гәһрәман кими апарырды, ән ағыр ишдән јапышыр, фәдакарлыг көстәрирди. 1921-чи илин пајызында Кијев зәһмәткешләриниң јаначагла тә'мин етмәк үчүн Бојаркадан дар дәмир јолу чәкмәк лазым кәлмишди. Бу иш үчүн Кијев комсомолу сәккиз јүз адам сәфәрбәрлијә алмышды. Комсомолчулар чох ағыр шәраитдә, ачлыгдан вә сојугдан әзијјәт чәкәрәк, дүшмән дәстәләриниң басгынларына мүгавимәт көстәрәрәк дәмир јолу чәкирдиләр. Островски бурада да габагчыл иди; о, нәинки өзү фәдакарчасына чалышыр, һәр бир ағрыја вә әзијјәтә дөзүрдү, һәтта башгаларына да нүмунә олур, онлары да ишә руһландырырды. Лакин тифдән хәстәләнән Островски иншаатда ахырадәк ишләјә билмәмишди. Бир аз сонра ону јел хәстәлији тутмушду: ајаглары шишмишди, дизләри чох чәтинликлә бүкүлүб ачылырды. 1922-чи илдә Островскини тибби комиссија әлиллијә јазмышды. Амма о, әлил олуб евдә отурмағы өзү үчүн өлүм һесаб едирди. О, тибби комиссијанын гарызыны һамыдан кизләдиб, јенә ишләмәјә башламышды. 1923—1924-чү илләрдә комсомол ону Украјнанын јеничә азад олмуш рајонларында, Бездовда вә Изјаславда ишләмәјә көндәрмишди. Јени шәраитдә дә Островски фәдакарчасына ишләмишди, кәнчләрин тәрбијәси илә мәшғул олмуш, онлары вәтәнә садиг адамлар кими јетишдирмишди. Беләликлә, әлил олдуғу һалда Островски бир дәгигә белә ичтимаи-сијаси фәалијјәтини дајандырмыр, һәгиги бир комсомол кими үзәринә дүшән һәр бир вәзифәни лајигилә јеринә јетирирди.

1924-чү илдә Островски ән јахшы комсомолчу кими партија сыраларына гәбул олунду. Бу, онун һәјатында чох бөјүк бир һадисә иди. Һәмин илин ахырында Островски Шепетовкаја гајытды вә бурада даирә комсомол комитәсиндә ишләмәјә башлады.

Островскинин ијирми јашы варды; артыг партија үзвү олдуғу үчүн ону јени әмәк вә фәалијјәт көзләјирди. Лакин ушаг јашларындан ара вермәдән ағыр ишләрдә ишләмәк, јухусуз кечәләр, сојуг, кечирдији тиф вә јел хәстәлији, мүһарибәләрдә алдығы јаралар онун сәһһәтини елә сарсытмышды ки, кетдикчә зәифләјир вә өзүнү пис һисс едирди. Островскинин бүтүн арзуларына вә фәдакарлығына бахмајараг, бәдәни кетдикчә даһа чох гүввәдән дүшүрдү.

1925—1930-чу илләр Островскинин һәјатында јашамаг вә

jenidən sıraja gajytmag uғrunda kərkin mүbarizə illəridir.

1926-cы илин орталарында Островски daha həpəkət edə билмир, лакин jenə də ruhdan дүшмүр. Тез-тез башлаjан dəhшətli ағрылара dөzүр və həjat uғrunda мүbarizə апарыр. Островски өз үзəриндə мүнтəзəм сурətdə ишləjир: күндə 20 саат мүталиə илə мəшғул олур. Өз təhсилини davam etdirmək үчүн həmin ildən e'tibarən gijaби коммунист университетиндə охумаға башлаjыр, радио васитəсилə мүнтəзəм сурətdə mүhazirələrə гулаг асыр, тапшырыглары jerinə jetirib jазылы halda Москваjа көндərир. Təhsil мəсələси инди онун гаршысында дуран əсас мəсələ иди; бу мəсələни həлл етмəклə о өзүнү jеканə мүмкүн олан сəмəрəли бир ишə, jə'ni jазычылыға hazырлаjырды.

1927-чи илəдək о, jазычылыг haггында heч kəsə бир сөз деməмишди. Jалныз həmин илин ахырларында досту П. Новикова jазмышды: «Мən тарихи-лирик гəhrəманлыг повести jазмаг истəjирəм, зарафат галсын бир jана, мən doғрудан да jазмаг истəjирəм». Островскинин jазмаг истəдиjи və doғрудан да jаздығы повест Котовски дивизиjасынын гəhrəман dөjүшчүləри haггында иди. О заман hələ Островскинин көзləри көрүрдү, сəhərдən ахшамадək həвəслə jазыр və jаздыгча фərəhlənирди. Бу илк əсəринин итмəсини Островски мərдликlə гаршыламыш, шикаjətlənməmиш və jени бир əсəр jазмаг haггында фикирləшмишди.

Островскинин сəhhəти исə кетдикчə писləширди. 1928-чи илин орталарында ону мүаличə үчүн Сочиjə көндəрмишдиlər. Онун həр ики көзү кор олдуғундан дүнjа ишығына, гohумларынын və достларынын үзүнə, севдиjи китаблара həсрəт галмышды. Həтта сон үмиди олан бəдии jарадычылыг гапысы да онун үзүнə бағланмышды. О заман достларындан биринə jаздығы мəктубда Островски өз вəзиjjəтини белə тəsvir едирди: «Дөрд aj jарымдыр ки, нə тапшырыг, нə китаб, нə мəктуб охуjа билирəм, сətирлəр бир-биринин үстүнə чыхмасын дејə хəтkеш васитəсилə əl навасына jазырам».

Лакин Островскинин аловлу үрəjини heч бир шеj сөндүрə билмəди. О дејирди: «Тəбиəт мənə гаршы чох амансыз олмушдур». Доғрудан да, Островскинин гыса өмрү чох сəрт və чətин кечмишди. Амма Островски мəғлуб олмаг үчүн jох, эн чətин имтаhanлардан галиб чыхмаг үчүн jаранмышды. О, ифличə, корлуға, дəhшətли ағры və санчылара инадкарчасына мүгавимəт көстəрирди.

1929-чу илдə Сочиjə мүаличə үчүн Р. Б. Ljахович адлы бир гыз кəлмишди. Островски илə таныш олдугдан сонра бу гыз өз хəстəлиjини və мүаличəсини унудуб, анчаг онунла мəшғул олмушду: она китаб охумуш, сөhбəтлəр етмишди. Гыз Островскидəки сөнмəjən атəшə, həjат və мүбаризə ешгинə, бу сағалмаз хəстədəки мə'nəви гүдрətə hejран олараг өз jолдашына jазмышды: «Мəни белə jахшы, бүллур кими təmиз бир шəхслə таныш етдиjин үчүн сənə сонсуз dəрəчədə миннətдарам. Мən саатларла онун jатағы башында отуруpəм. Биз арды-арасы кəсилмədən сөhбəт едирик. Елə бил ки, биздə түкənмəз бир сөз və фикир мənбəjи вардыр... Коliə өзү də көрүр və təəччүб едир ки, көрəсəн, онун тамамилə бəрбад олмуш бəдəни үзəриндə белə чылғын идеjаларла долу, белə енержили, сағлам бир jумор və кəнчлик ehtирасы илə гajнаjан бир баш нечə dajаныр».

Əлбəттə, бүтүн ағрылара və шикəстликдən əмəлə кəлəн чətинликlərə Островски асанлыгла dөzмүрдү. Dəhшətли ағрылара dөzмək үчүн о, өз үзəриндə мүтəмади сурətdə ишləjир, өз ирадəсини мөhkəмləндирирди.

1930-чу илин ахырларында Островски Москваjа көчдү və «Полад нечə бəркиди» романыны jазмаға башлады. Əлбəттə, бу əсəрə о хejли мүддəт hazырлыг апармышды, həm материал топламыш, həm дə нəзəри билиjини артырмышды. Буна бахмajараг, Островски бу ишин чətинлиjини və мəс'улиjjəтини тамамилə дəрк едирди. Мəсələ орасында иди ки, Островски кор иди, бəдən үзвləри həpəкət етмирди, ағры və санчылар ара вермирди, белə бир вəзиjjəтдə jазмаг, jаратмаг олдугча чətин иди. 1931-чи ил маjын 28-дə о, Р. Б. Ljаховичə jазмышды: «Мəн həддиндən артыг ағыр бир ишə киришмишəм. Həр шеj мəним əlejhимəдир».

Островски өз əли илə jаза билмирди, арвадының, бачысынын əли илə jазмаға мəчбур иди. Сəнəткар үчүн бу, чох чətин və həтта гejри-мүмкүн иди. Бу барəдə Островски мəктубларындан биринdə jазырды: «Өзкə əли илə jазанда heч вахт фикри аjдын ифадə етмək олмур. О əл мин дəфə jохланмыш бир адамын əли, фикир исə «мəс'ул катибин» фикри олса белə, аjдын ифадə етмək мүмкүн дejилдир. Елə фикирləр, елə шejləр вар ки, онлары анчаг адамын өз əли ифадə едə биләр...».

Островски əввəлчə өз əли илə jазмаға тəшəббүс етмишди, həтта jаздығы сətирлəр бир-биринин үстүнə чыхмасын дејə хəтləрə бөлүнмүш транспарант да гajыртдырмышды. Кечəхəтləрə hamы jатдыгдан сонра Островски jухусуз галыр və jазырды. Сəhəр аилə үзвləри бир-бир транспарантдан чыхарылыб jерə атылмыш вəрəгələри топлajыб охумаға və башга кағызлара көчүрмəjə башлajырдылар. Бə'zən кор-корана jазылмыш

сәтирләри охумаг олмурду: һәрфләр бир-биринин үстүнә чыхыб, сәтирләри чызмагараја дөндәрирди; белә јерләри Островски јенидән хәјалында чанландырыр вә диктә едирди. Бу чәтинлијә бахмајараг, Островски јенә дә үмидсизләшмир, руһдан дүшмүрдү. Нәһајәт, о, галиб кәлди. Өзүнүн дедији кими: «Һәјатын ону мүһасирәјә алдығы дәмир һалғаны гырды».

1932-чи илин әввәлиндә романын биринчи һиссәси битди. «Молодаја гвардија» журналы 1932-чи илин дөрдүнчү нөмрәсиндә романын әввәлини чап етди. Островскинин севинчинин һәдди-һүдуду јох иди. О, өз севинчини вә һәјәчанының јолдашларына ашағыдакы сөзләрлә ифадә етмишди: «Һәјат гапысы гаршымызда кениш ачылды. Мәним чошгун арзум— мүбаризәдә фәал иштирак етмәк арзум һәјата кечди... Инди мәним һәјатым ағзынадәк долмушдур. Әмәјә, инкишафа вә наилијјәтләрә доғру ирәли! Јолдашлар, мәним әлләрими бәрк-бәрк сыхын! Мәним гәләбәм — сизин гәләбәниздир. Мәним үрәјимин нечә гызғын дөјүндүјүнү ешидирсинизми?».

Москвада «Полад нечә бәркиди» романының биринчи һиссәсини гуртардыгдан сонра Островски Сочијә көчүб 1935-чи илин ахырынадәк орада јашады. Инди онун бүтүн вахты вә гүввәси романын икинчи һиссәсинә һәср олунмушду. Кәркин јарадычылыг иши нәтичәсиндә о, 1933-чү илин ијунунда романын икинчи һиссәсини битирди. 1934-чү илин јазында романын һәр ики һиссәси бир китаб һалында чапдан чыхды. Танынмајан јени јазычынын әсәри дәрһал охучуларын мәһәббәтини газанды. Она учсуз-бучагсыз Иттифагымызын һәр јериндән мәктублар кәлди; тәләбәләр, фәһләләр, матрослар... өз севинч вә миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Романын шөһрәти сүр'әтлә артырды; әкәр јазычы 1934-чү илдә 1.700 мәктуб алмышдыса, 1935-чи илин 10 ајы әрзиндә Островскијә 5.120 мәктуб кәлмишди. Мәшһур совет тәјјарәчиси Валери Чкалов јазмышды: «Николај Островски өлкәмизин гәһрәманы, онун фәхридир. Онун «Полад нечә бәркиди» романы совет кәнчләрини тәрбијә едир вә чох илләр тәрбијә едәчәкдир. Биз тәјјарәчиләр бу китаба күмраһлыг, гүввә вә илһам мәнбәји кими бахырыг».

«Полад нечә бәркиди» романындан сонра Островски Вәтәндаш мүһарибәси мөвзусунда јени бир роман јазмаға башлады. 1934-чү илин ијун ајында Островскини јазычылар иттифагына үзв гәбул етдиләр. 1935-чи ил октјабрын 1-дә Островски Ленин ордени илә тәлтиф олунду.

Әлдә етдији јени јазычы силаһы илә Островски даһа бөјүк бир һәвәслә ишләмәјә башлады. «Фыртынадан доғулмуш-

лар» романыны давам етдирмәк үчүн о, Москваја кетмәли, бир сыра архив материаллары илә таныш олмалы иди. Һәкимләр бу сәфәрин онун үчүн чох тәһлүкәли олдуғуну дејирдиләр; буна бахмајараг 1935-чи ил декабр ајынын 9-да Островски Сочидән Москваја јола дүшдү. Москвада она Горки күчәсиндә јахшы бир мәнзил вериб, һәр чүр шәраит јаратдылар. Мәктубларындан бириндә Островски јазырды: «Партија вә бүтүн өлкә мәним үчүн мећрибан вә үрәк ачан бир шәраит јаратмышдыр».

Островскинин јүксәк енержи вә сәлигә илә ишләдијини онун катибәси А. Лазареванын ашағыдакы хатирәсиндән ајдын көрмәк олур: «Онун бир дәгигәси дә бош кечмирди. Түкәнмәз бир фәалијјәт габилијјәти олан бу адам маһир уста әли илә гурулмуш саат механизми кими ишләјирди, јалныз хәстәлијинин чох ағыр дәгигәләриндә бу иш позулурду... Онун һәр бир һәрәкәтиндә болшевик иш үслубу һисс олунурду: иш күнүнү әмәлли планлашдырырды, истираһәтини тәшкил едирди, башга адамларла вә ја јолдашларла иш барәдә вә сөһбәт үчүн нә вахт көрүшәчәјини дә өзү тә'јин едирди... Николај Алексејевичин фикри вә һафизәси дә мүәјјән бир интизама табе иди... Һәрәкәт етмәдији вә өз јазы столуну көрмәдији һалда, ондан чох көзәл истифадә едирди: һансы шејин һарада олдуғуну, һансы блокнотда нә јаздығыны чох јахшы јадында сахлајырды. Тәәччүблү дејилми ки, өз севимли патефон валларының һансы сәлигә илә дүзүлдүјүнү, филан тәбзин вә ја филан шыын һарада олдуғуну билирди. Һеч вахт филанкәсә мәктуб јазмалы вә ја филан јерә телефон етмәли олдуғуну биз онун јадына салмырдыг. Әксинә, о өзү бунлары едир вә һәтта үстәлик, тапшырыгларынын вахтында вә дүзкүн јеринә јетирилмәсини јохламаға да мачал тапырды. О, нүмунәви бир сәлигә илә рәсми, шәхси вә охучу мәктубларына чаваб верир вә өзү мәктублар јазырды».

Островски өзүнә гаршы һәддиндән артыг тәләбкар иди. О дејирди ки, бүтүн тәнгидчиләримдән чох өзүм-өзүмә гаршы амансыз вә тәләбкарам. Һәмишәлик јорган-дөшәјә дүшмәсинә бахмајараг, Островски ичтимаи ишдән чәкинмир, партија тапшырыгларыны чох һәвәслә јеринә јетирирди. 1936-чы илин апрелиндә ону бир чох комсомол тәшкилатлары комсомол конфрансларынын фәхри нүмајәндәси, Шепетовка комсомоллары исә IX Үмумукрајна комсомол гурултајынын нүмајәндәси сечмишди. О, Москвада олдуғу һалда, радио васитәсилә Кијевдә кечирилән гурултајда чыхыш етмишди; ејни заманда Островски өз отағында јатдығы һалда, гурултај нүмајәндәләринин алғыш сәсләрини ешитмишди.

Лазыми материалларла таныш олдугдан сонра Островски 1936-чы илин мај ајында Москвадан Сочијә гајытмыш вә «Фыртынадан доғулмушлар» романыны давам етдирмишди. Кәркин јарадычылыг фәалијјәти нәтичәсиндә «Фыртынадан доғулмушлар» романынын биринчи чилдини битирди вә рә'јләрини өјрәнмәк үчүн јолдашларына көндәрди.

Бәдәни һәр күн бир аз зәифләдији, физики чәһәтдән күндән-күнә бир аз да шикәст олдуғу, һәр дәгигә ағыр вә дәһшәтли фиг[illegible] чәкдији һалда, Островски руһән өзүнү чох сағлам һисс едир, долғун вә нәш'әли бир һәјатла јашајырды. О, нәинки өзү чох никбин јашајырды, һәтта башгаларына да руһ верир: «Никбин олун, мәндән ибрәт көтүрүн» — дејирди. О, 35 журнал вә 14 гәзет јаздырыр, һәр күн охутдуруб, Иттифагымыздакы вә харичдәки һадисәләрлә таныш олурду.

«Фыртынадан доғулмушлар» романынын чапа һазырланмасыны сүр'әтләндирмәк үчүн Островски, јолдашларының чидди е'тиразына бахмајараг, Москваја кәлди. 1936-чы ил нојабрын 16-да отағында јазычылар иттифагы рәјасәт һеј'әти илә «Молодаја гвардија» журналы редаксија һеј'әтинин биркә ичласы чағырылды. Ичласда јазычылардан Серафимович, Фадејев вә башга јолдашлар варды. Онлар «Фыртынадан доғулмушлар» романынын биринчи китабыны мүзакирә етмәјә топлашмышдылар. Островски роман һаггындакы көстәришләрә диггәтлә гулаг асыб, әлјазмасыны чох сүр'әтлә, ја'ни бир ај мүддәтинә чапа һазырламағы бојнуна көтүрдү. Доғрудан да, бир ај сонра вә'дини јеринә јетирди. Декабр ајынын 14-дә Островски өз анасына бу барәдә белә јазмышды: «Букүн «Фыртынадан доғулмушлар»ын биринчи чилди үзәриндәки бүтүн иши гуртардым. Комсомолун Мәркәзи Комитәсинә сөз вермишдим ки, китабы декабрын 15-дәк гуртарым, сөзүмү јеринә јетирдим. Бу бир ајы мән үч нөвбә ишләмишәм. Бу мүддәтдә мән бүтүн катибләримә чох инчитмишәм, онлара истираһәт күнү вермәмишәм, сәһәрдән кечә ја рысынадәк ишләмәјә мәчбур етмишәм. Јазыг гызлар!...».

Островскинин һәјатынын сон һәфтәси чох ағыр кечмишди. Декабр ајынын 16-да јенә бөјрәк ағрылары башламышды. Бу дәфә ағрылар о гәдәр дәһшәтли иди ки, артыг бәдәни давам кәтирә билмирди. Островски енержисинин сон дамларыны топлајараг мүгавимәт көстәрирди, инләмир, сызылдамыр, бөјүк вә әһәмијјәтли шејләр һаггында дүшүнмәјә чалышырды. Испанија гәһрәманларынын фашизмә гаршы мүбаризәси ону руһландырырды. Мадридин һәлә мүбаризәни давам етдирдијини ешитдикдә дејирди: «Мән дә сон дамла ганымадәк вурушачағам».

1936-чы ил декабрын 22-дә Островски вәфат етди. Онун гәһрәманлыг һәјатынын сон сәһифәси бағланды, икинчи бәдии јарадычылыг һәјатынын исә илк сәһифәси ачылды.

2

Островски үчүн әсил јазычы идеалы Максим Горки иди. Халга хидмәт етмәји, әдәбијјат ишини азадлыг уғрунда мүбаризәдән ајырмамағы Островски бу бөјүк әдибдән өјрәнирди. Онун јарадычылығына М. Горкинин автобиографик трилокијасынын вә «Ана» романынын тә'сири шүбһәсиздир. Бөјүк совет әдибинин вәфаты Островскијә дәриндән тә'сир етмишди. Мәктубларындан бириндә јазмышды ки: «Алексеј Максимовичин һәлак олмасы мәнә ағыр бир јара вурду».

Дејилдијинә көрә, М. Горки Островскинин јарадычылығы илә јахындан марагланыр вә «Полад нечә бәркиди» романы һаггында бир мәгалә дә һазырлајырмыш. Бундан хәбәр тутан Островски бөјүк устадын роман һаггындакы фикри илә чох марагланмышды. Јухарыда көстәрдијимиз мәктубунда Островски бу барәдә белә јазмышды: «Бөјүк устад мәни нә гәдәр сәрт тәнгид едир-етсин, бу, мәним инкишафым, ирәлиләмәјим үчүн ән гијмәтли вә кәрәкли бир сөһбәтдир».

«Полад нечә бәркиди» М. Горки үслубунда јазылмыш романдыр. Харичи гәзетләрдән биринин мүхбири илә сөһбәтиндә Островски өз романынын адыны вә әсас идејасыны белә изаһ етмишди: «Полад ән шиддәтли одда вә сојуг суда мөһкәмләнир. Исти вә сојугдан чыхан полад чох мөһкәм олур вә һеч бир шејдән горхмур. Бизим нәслимиз дә дәһшәтли имтаһанларда бу чүр бәркимиш вә һәјат гаршысында әјилмәји өјрәнмишдир». Башга бир јердә о, демишди ки, мән бу романда дөврүмүзүн габагчыл кәнчинин сурәтини јаратмаг истәмишәм.

Вахтилә космополит тәнгидчиләр бу јүксәк идејалы совет романынын әһәмијјәтини азалтмаг үчүн дејирдиләр ки, бурада елә бир сәнәткарлыг јохлур, Островски анчаг өз тәрчүмеји-һалыны тәсвир етмишдир. «Полад нечә бәркиди» романынын идеја-бәдии гијмәтини азалтмаг онун мүәллифинә вә үмумијјәтлә совет әдәбијјатына бөһтандыр. Островски илк романыны јазанда өз зәнкин тәрчүмеји-һалындан кениш сурәтдә истифадә етмишдир, даһа доғрусу, өз мараглы һәјатыны автобиографик роман үчүн әсас көтүрмүшдүр. Лакин бу, һеч дә «Полад нечә бәркиди» романыны бир хатирә вә мемуар адландырмаға, әсәрин бәдии гијмәтини әксилтмәјә һеч кәсә һагг вермир. Островски өзү бә'зи тәнгидчиләрә ча-

ваб олараг јазмышды: «Мәтбуатда мәним романымы автобиографик сәнәд кими, јә'ни Николај Островскинин һәјат тарихчәси кими гијмәтләндирән мәгаләләрә чох раст кәлмәк олур. Бу, әлбәттә, доғру дејилдир. Мәним романым, һәр шеј-дән әввәл, бәдии әсәрдир, мән орада бәдии јарадычылыг һүгугундан истифадә етмишәм. Романын әсасына бир чох фактик материал гојулмушдур. Лакин әсәри сәнәд адландырмаг олмаз. Бу, романдыр, комсомолчу Островскинин тәрчүмеји-һалы дејилдир».

Әсәрин гәһрәманы Павел Корчакинин бир бәдии сурәт кими мәзмуну ондадыр ки, о, һазыр бир шәкилдә јох, инкишафда вә формалашма просесиндә верилмишдир. Охучу гәһрәманын һәјаты илә ушаглыгдан башлајараг таныш олур, онун капиталист истисмары шәраитиндә чәкдији әзаблары, зүлмә вә һагсызлыға гаршы онда ојанан нифрәти көрүр. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә дөјүш чәбһәләриндә, сонра истеһсалатда, сијаси-ичтиман мүбаризәләрдә Павел һәм физики вә һәм дә мә'нәви чәһәтдән мөһкәмләнир. Партијанын вә комсомолун тәрбијәви тә'сири илә Павел јүксәк шүурлу бир совет кәнчи кими јетишир.

Павел Корчакин совет адамынын мә'нәви күдрәтини ифадә едән, һәм дә чох инандырычы вә сәмими бир шәкилдә ифадә едән парлаг бир сурәтдир.

Бу гәһрәман чох сәрт бир һәјат кечирмишдир. Адама елә кәлир ки, ондан зәрифлик, севки вә нәвазиш тәләб етмәк олмаз. Амма, әксинә, Павел чох принсипиал, партијалы, дүшмәнә гаршы чох амансыз олдуғу кими, һәм дә чох һәссас, үрәји јумшаг, нәвазишкар бир адамдыр. Онун гадынлара вә гызлара мүнасибәтиндә хүсуси бир тәмизлик вә нәчиблик дујулмагдадыр. Павел достлугда садиг, хејирхаһ, әхлагча тәмиздир.

Павел Корчакинин ән күввәтли чәһәти — чәтинликдән горхмамасы, сон дәрәчәјәдәк мүгавимәт көстәрмәк бачарығына малик олмасыдыр. Кечдији сәрт һәјат, алдығы көзәл коммунист тәрбијәси ону белә бир нәтичәјә кәтириб чыхармышды: «Һәјат дөзүлмәз олдуғу заман да јашамағы бачар. Һәјаты фајдалы ет».

Гәһрәманын бу хүсусијјәти шикәст олдугдан сонра јенидән сыраја гајытмаг уғрундакы инадкар мүбаризәсиндә там мә'насы илә үзә чыхыр. О, сырадан чыхмағы өлүмдән даһа дәһшәтли һесаб едир; нәјин баһасына олур-олсун, шикәстлијә галиб кәлмәк, чәмијјәт үчүн фајдалы бир иш көрмәк уғрунда мүбаризә апарыр. Павел Корчакин белә бир гәнаәтә кәлир ки, «Инсан үчүн һәр шејдән гијмәтли һәјатдыр; һәјат

инсана бир дәфә верилир вә бу һәјаты елә јашамаг лазымдыр ки, мә'насыз кечән илләр үчүн пешман олуб әзаб чәкмәјәсән, һәгир вә бош кечән илләр үчүн сәни хәчаләт тәри басмасын: өләндә дејә биләсән ки, бүтүн һәјатын вә күввән дүнјада ән көзәл шејә — бәшәријјәтин азадлыгы уғрунда мүбаризәјә һәср едилмишдир». Павел Корчакинин үрәкдән дедији бу сөзләр онун бүтүн дахили аләмини, әсас мә'нәви кејфијјәтини ифадә етмәкдәдир.

Павел Корчакин тәк вә мүстәсна бир адам дејилдир; романда көркәмли јер тутан комсомолчу Серјожа Брузжак вә Рита Устинович, гызыл әскәр Иван Жарки, јүкдашыјан Панкратов, коммунист Жухрај вә башгалары да Павел кими вәтәнә вә партијаја ахырадәк садиг, истисмар вә зүлм дүнјасына дүшмән олан адамлардырлар. Мәһз бу адамларын симасында совет адамларынын ән јахшы сифәтләри: дөјүш заманы рәшадәт вә гәһрәманлыг, әмәк чәбһәсиндә түкәнмәз јарадычылыг еһтирасы әкс етдирилмишдир.

Фурмановун «Чапајев», Фадејевин «Тар-мар», Серафимовичин «Дәмир ахын» әсәрләриндән сонра, Островски Вәтәндаш мүһарибәсинин јени чәһәтләрини ишыгландырды, садә адамларын Совет һакимијјәти уғрундакы мүбаризәсини, коммунизмин илк еһтираслы гуручуларыны көстәрди. Романын гәһрәманы Павел Корчакин илк совет адамларынын сурәтләри сырасында көркәмли бир јер тутду.

Островски Павел Корчакин сурәтини долғунлашдырмаг, онун һәјат јолуну давам етдирмәк фикриндә иди: ушаглар үчүн јазачағы «Павканын ушаглығы» адлы китабы «Полад нечә бәркиди» романынын мүгәддимәси, «Корчакинин хошбәхтлији» китабыны исә романын үчүнчү чилди кими јазмағы дүшүнмүшдү.

Лакин дүшүндүју бу китаблардан әввәл Островски «Фыртынадан доғулмушлар» романыны јазмаға башлады. Бу романын да мөвзусу Вәтәндаш мүһарибәсиндән көтүрүлмүшдүр. Лакин бурада гојулачаг мәсәләләр мүасир һәјатла даһа чох әлагәлидир. Бу романда јазычы ики дүнјанын, ики мә'нәви күввәнин тоггушмасыны тәсвир едәчәкди. Өз романына Островски чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан сијаси бир әсәр кими бахырды. Фашизмин бәшәријјәт үчүн һазырладығы фәлакәтләри һисс едән коммунист јазычы совет кәнчләрини вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәји, фашизмә гаршы мүбаризәјә һазырламағы лазым билирди. Сочи шәһәр партија комитәсиндәки чыхышында о демишди ки, мән өз романымда кәнчләрә дүшмәнин әсил симасыны көстәрмәјә чалышачағам ки, кәләчәкдә бизи мүһарибәјә мәчбур еләсәләр,

heч бир кәнчин әли титрәмәсин. Буна көрә дә Островски өз јени романыны «антифашист, сијаси бир роман» адландырмышды.

Мүәллифин планына көрә, «Фыртынадан доғулмушлар» романы үч чилддән ибарәт олуб, Украјна халгынын Совет hакимијјәти уғрундакы мүбаризәсини әкс етдирмәли иди. Романын биринчи чилдиндә мүәллиф 1918-чи вә гисмән 1919-чу илләрин hадисәләрини тәсвир етмишдир. Алман гәсбкарлары Украјнадан чәкиләндән сонра Полша мүлкәдар вә буржуј-лары hакимијјәти өз әлләринә алмыш, өлкәдә зәhмәткеш халғын башына мүсибәтләр кәтирмәјә башламышдылар. Кизли болшевик тәшкилатлары пан Полшасына гаршы мүбаризә апарырдылар. Бу кәркин мүбаризәдә јени нәсил, фыртынадан доғуланлар нәсли бәркијир вә мәhкәмләнирди.

Романда ики чәбhә тәсвир олунур. Чәбhәнин биринда мүлкәдар макилнитскиләр, фабрикант баранкевичләр, жандарм дзебекиләр дururлар. Сөздә Полшанын азадлығындан дәм вуран бу позғун вә хаин адамлар өз шәхси мәнфәәтләриндән башга hеч бир шеј дүшүнмүр, халга дар ағачындан, hәбсханадан башга бир шеј вермирләр. Островски бу чәбhәнин ајры-ајры адамларыны, онларын мә'нәви позғунлуғуну, вәhшилијини, мәнфәәтпәрәстлијини көстәрмәклә бәрабәр, үмумијјәтлә бу адамларын өлүмә мәhкумлуғуну, дахили мәскинлијини вә бошлуғуну да әкс етдирмишдир.

Чәбhәнин икинчисиндә өз гүввәләринә инанан, чәсарәтли, нәчиб, вәтәнпәрвәр адамлар дururлар. Сикизмунд Рајевски көhнә ингилабчыдыр, узун илләр сүркүнләрдә олмуш, полад кими мәhкәмләнмишдир. Гоча нәсил илә чијин-чијинә гочаг вә фәдакар кәнчләр дә вурушурлар. Сикизмундун оғлу икид Рајмонд, горхмаз вә рәшадәтли Андри Птаха, зәриф вә дирибаш гыз Олесија, Сарра... hәгигәтән фыртынадан доғулур, вурушларда бәркијирләр. Бу вәтәнпәрвәр фәhлә ушаглары өзләриндән сајча чох вә гүввәтли олан дүшмәнлә мүбаризә апарыр, бир аддым белә кери чәкилмирләр.

Романын мәркәзиндә чәсур Андри Птаха дурур. Бу кәнч очагчы hеч бир шеjдән горхмајараг, тәкбашына исти газанханада заводун фитини арамсыз сурәтдә чалыр, шәhәрин әhалисини, фәhләләри ајаға галдырыр, шәhәрдә гәтлү гарәтлә мәшғул олан дүшмән дәстәләрини горхуја салыр. Андри Птаханын бу мәрданә чыхышы илә Островски кәнчләрә бир даha көстәрмәк истәjир ки, коммунистләр үчүн hеч бир чыхылмаз вәзијјәт јохдур, ән үмидсиз дәгигәләрдә тәк бир адам бөjүк ишләр көрә биләр; бунун үчүн јалныз ајдын мәгсәд, гочаглыг вә чәсарәт лазымдыр.

Романын сонунда кәнч гәhрәманлары дүшмән мүhасирәjә алыр; гүввәтли дүшмән өз гәләбәсинә архајын бир hалда кәнчләрин тәслим олмасыны әмр едир. Кәнчләр сајча чох аз олсалар да, дүшмәнә гәти чаваб верирләр: «Рәдд олун, алчаглар! Сон нәфәсимизәдәк вурушачағыг! Јашасын коммуна!».

Островски кәнчләри мәhз Андри Птаха кими гочаг вә мүбариз јетишдирмәк мәгсәди илә «Фыртынадан доғулмушлар» романыны јазмышды. Роман үзәриндә ишләдији ајларда Островскини ән чох нараhат едән мәсәлә «ән тәмиз, ән нәчиб вә ән көзәл шеjләри боғуб мәhв едән» фашизмин әғыллығы иди. Бир чох публисист мәгаләләриндә, радио илә чыхышларында фашистләри ифша едән Островски јазмышды: «Мүhарибә горхусу гара гарға кими дүнја үзәриндә ганад чалыр... Авропада hава боғанагдыр. Ган гохусу кәлир. 1914-чү илин гара көлкәсини hәтта корлар да көрүрләр».

Санки Островски фашист гәсбкарларынын мүгәддәс совет сәрhәдләрини кечмәсини габагчадан көрүрдү. О, совет адамларынын фашизмлә кәләчәк мүhарибәсини халг мүhарибәси адландырырды, чүнки бу мүhарибәдә «өлкәнин ичиәси өз торпағыны гулдурлардан горуjачагды».

Островски әмин иди ки, онун Павел Корчакин вә Андри Птаха кими гәhрәманлары минләрлә кәнчләр үчүн мәрдлик вә рәшадәт нүмунәси олачагдыр. 1935-чи ил октjабрын 12-дә радио илә чыхышында о, кәнчләрә мүрачиәтлә демишди: «Бөjүк вәтәнимизин кәнчләри! Көjләр гурулдајыб ганлы кечә башладыгда минләрлә дөjүшчү доғма вәтәни мүдафиәjә галхачаг. Лакин, достлар, о заман мән сизин араныздa олмајачағам. Сиздән бир хаhишим вар: мәним әвәзимә дә вурун! Павка Корчакинин әвәзинә дә вурун!».

Островски бәдии сөзүн, инандырычы бәдии әсәрин силаhдан даha кәскин олдуғуна инаныры вә буна көрә дә јазды-ғы көзәл әсәрләр үчүн чох севинирди. Јолдашлары илә сөhбәт едәндә о демишди: «Нә ејби вар, фашистләри Вәтәндаш мүhарибәсиндә ишләтдијим гылынчла гырмаг инди мәнә нәсиб олмаса да, мән онлары сөзлә гырачағам... Әкәр фашистләри одлу сөзләрлә hәлак етмәк мәнә гисмәт олмаса, гој јолдашларым, совет јазычылары фашист әчлафлардан мәним әвәзимә интигам алсынлар... Үмидварам ки, мәним китабларым бу үмуми мүбаризәдә намусла өз вәзифәләрини јеринә јетирәчәкләр».

Островски сәhв етмәмишди. Онун китаблары илк бөjүк имтаhаны Бөjүк Вәтән мүhарибәси илләриндә верди. Зоја Космодемјанскаја, Лиза Чајкина, Гастелло, Кошевој кими

минләрлә халг ғәһрәманлары јетишди. Вәтән мүһарибәси илләриндә елә орду бөлмәләри варды ки, дүшмәнә гаршы амансызлығына вә рәшадәтинә көрә онлара «Корчәкинчилләр» ады верилмишди. «Полад нечә бәркиди» романы забитләрин, дөјүшчүләрин, партизанларын чантасында чәһәнләри кәзмиш, әлдән-әлә кечәрәк дөјүшчүләрдә руһ јүксәклији ојатмышды. Островскинин музејиндә чәбһәләрдә иштирак етмиш совет вәтәнпәрвәрләринин ганына буланмыш, дүшмән күлләси илә дешилмиш «Полад нечә бәркиди» нүсхәләри вардыр. Лакин роман јалныз мүһарибәдә дејил, динч гуручулуг илләриндә дә, әмәк вә јарадычылыг саһәсиндә дә совет адамларынын ән јахын јолдашы вә көмәкчисидир.

3

Островскинин јаратдығы әсәрләр сосиалист реализми нүмунәләридир. Рус әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләри әсасында јетишән Островски һәгиги бир новатордур; о, коммунизм гуран адамлара бәдии сөз васитәсилә хидмәт етмәјин ән јахшы јолуну тапмыш, көһнә дүнја, көһнә фикир вә әхлаг илә мүбаризәдә галиб кәлән јени дүнјаны, јени әхлагы јарадан адамларын бәдии сурәтини әкс етдирмәји бачармышдыр. Һәгиги коммунист јазычы кими Островски нә совет адамларынын гаршысындакы чәтинликләри јүнкүлләшдирмиш вә нә дә, әксинә, онлары һәддиндән артыг бөјүдүб горхунч сәһнәләр јаратмышдыр. О, һәјат һәгигәтини, һадисәләрин сијаси маһијјәтини дүзкүн әкс етдирмишдир. О көстәрмишдир ки, совет адамлары өз үзәрләринә коммунизм чәмијјәти гурмаг кими чох бөјүк тарихи вәзифә көтүрмүшләр. Бу, ағыр вәзифәдир, лакин шәрәфлидир вә бу вәзифәни совет адамлары бүтүн тәрәггипәрвәр адамларын көмәји илә јеринә јетирәчәкләр. Совет адамлары јүксәк шүурлу, ајдын мәгсәдли, һәгиги инсанпәрвәрдирләр; онларын коммунист партијасы тәрбијә етмишдир, онларын күввәти халгын күввәтидир, онлара илһам верән халг азадлығы идеалыдыр. Онлар һәр чүр көһнәлији јыхмаға вә һәр чүр чәтинлији арадан галдырмаға гадирдирләр.

Островскинин новаторлуғу ондан ибарәтдир ки, о, инсанлар арасындакы јени мүнасибәтләри дәрк етмиш вә дүзкүн гијмәтләндирмишдир. О, дәрк етмишдир ки, һәјатда әсас вә һәлледичи күввә көһнәлик дејилдир, бәлкә көһнәлији мәһв едә-едә ирәлиләјән јениликдир. Јенилији әһәмијјәти ондадыр ки, о, јалныз көһнәлији мәһв етмәклә кифајәтләнмир.

Онун әсас иши јенини гурмагдыр. Јенинин гурулмасына мане олан көһнәлији амансызчасына мәһв етмәдән ирәли кетмәк олмаз. Островскинин ғәһрәманлары капитализм дүнјасыны јашатмаг истәјән, она гида верән һәр чүр көһнәликлә амансыз мүбаризәдә ирәлиләјир, јени һәјаты, јени ичтимаи гурулушу вә әхлагы тәсдиг едирләр. Белә ғәһрәманлар өз хасијјәтләри е'тибарилә јенидирләр. Онлары анчаг сосиалист реализми јарадычылыг үсулу илә, һәјаты даими ингилаби инкишафда алан бәдии методла әкс етдирмәк мүмкүндүр.

Јалныз Совет Иттифагында дејил, харичдә дә Островскинин әсәрләри һәмин бу јени кејфијјәти илә диггәти чәлб етмишдир. 1936-чы илдән башлајараг Островскинин «Полад нечә бәркиди» вә «Фыртынадан доғулмушлар» романлары Авропанын бир чох дилләринә тәрчүмә олунмуш, тәнгид тәрәфиндән мүсбәт гијмәтләндирилмишдир.

Тәнгидчиләрдән бири Островскинин ғәһрәманы илә мүасир буржуа јазычыларының ғәһрәманларыны мүгајисә едәрәк совет јазычысының новаторлуғуну вә онун јарадычылыг методунун үстүнлүјүнү ҹејд едир. «Һуманите»дә «Фыртынадан доғулмушлар» сәрлөвһәли мәгалә чап етдирән тәнгидчи Островскинин «Полад нечә бәркиди» романы илә инкилис јазычысы С. Моғамын «Јашамаг һүгугу» адлы романыны мүгајисә етмишдир. Тәнгидчи әввәлчә Моғамын романындан бәһс едир: «Варлы, көзәл вә охумуш бир адам өз фәғәрә сүтунуну гырмышдыр. Бу адам нә етмәлидир? Романын кедишиндән ајдындыр ки, о өмрүнүн ахырынадәк шикәст галачагдыр. Бу суала С. Моғам гәти чаваб вериб дејир: «Бу адамын вәзифәси дәрһал өзүнү өлдүрмәкдир. Романын ғәһрәманы елә дә едир; өзүнү өлдүрүр. Јазычы утанмадан дејир ки, әкәр шикәстин гејрәти чатмасајды вә өзүнү өлдүрмәсәјди, арвадынын, јахшы достларынын, анасынын, ону мүалиҹә едән һәкимин борчу иди ки, һамыја мане олан бу адамы тезликлә өлдүрсүн». Тәнгидчи сөзүнә давам едәрәк јазыр: «С. Моғамын романында тәсвир олунан һадисәјә кәнч коммунист јазычы Николај Островскинин һәјатында да раст кәлирик. Гајнар фәалијјәтдә кечән бир нечә хошбәхт илдән сонра о, һәјатынын ахырынадәк јорған-дөшәјә дүшүр. Ифлич вә кор олур. Күнләр онун үчүн әзаба чеврилир. Амма өзүнү өлдүрмүр; о, шикәст һалда белә, көзәл бир һәјат кечирир. О, јазычы олур... Островскинин романы кими бир роман һәлә јазылмамышдыр. Бу, фыртынадан доғулмуш јени инсанын дастаныдыр. Буна көрә дә һамы бу көзәл романы охумалыдыр».

Башга бир Авропа тәнгидчиси «Полад нечә бәркиди» романыны белә гијмәтләндирир: «Гүввәт вә мәрдлик һаггында-

кы бу гәрибә һекајә башдан-баша һәгигәтдир... Бу китаб охучуну инсан ады илә фәхр етмәјә мәчбур едир».

Мәшһур франсыз әдиби Ромен Роллан Островскини совет халгынын парлаг бир символу кими бөјүк бир еһтирамла гаршылајараг демишди: «Сизин адыныз мәним үчүн ән надир вә ән тәмиз мә'нәви мәрдлик символудур. Сиз өз һәјатыныздa гара күнләр көрмүш олсаныз да, әмин олун ки, сизин һәјатыныз минләрлә адамлар үчүн мәш'әлдир вә мәш'әл олачагдыр».

Островскинин романлары совет әдәбијјатынын ана хәттини давам етдирән, Коммунист партијасынын тәләбләринә лајиги илә чаваб верән әсәрләрдир. Бу әсәрләр кәнчләри дүзкүн тәрбијә етмәк ишиндә, күмраһ, өз ишинә инанан, чәтинликдән горхмајан, һәр чүр манеәни јолундан кәнар етмәјә һазыр олан бир нәсил јетишдирмәк ишиндә дөвләтә шәрәфлә көмәк едирләр.

Островскинин илк романынын мејдана чыхмасындан кечән илләр әрзиндә совет әдәбијјаты чох ираәлиләмиш, совет халгынын ичтимаи-мәдәни һәјатында мүһүм идеоложи амилләрдән бириня чеврилмишдир. Бүтүн дүнјада ән габагчыл бир әдәбијјат олан совет әдәбијјаты халг тәрәфиндән севилән онларла јени бәдии әсәрләр јаратмышдыр. Лакин буна бахмајараг, Островскинин «Полад нечә бәркиди» романы вә Островски өзү бир совет јазычысы нүмунәси кими бүтүн әдәби-бәдии наилијјәтләримизин ән сыраларында дурмагдадыр.

Дөврүмүзүн кәнчләри коммунизм гуручулуғунда нечә иштирак етмәји, дүшмәнлә нечә мүбаризә апармағы, халга вә партијаја нечә фәдакарлыгла хидмәт етмәји Павел Корчагиндән өјрәнирләр; өз һәјатларыны совет әдәбијјатына вә сәнәтинә һәср едән кәнчләр дә һәгиги коммунист партијалылығыны, дөврүмүзүн әсас ичтимаи-сијаси мәсәләләрини, типик һадисәләрини вахтында дујмағы, әсәр үзәриндә јанар бир үрәклә, еһтирасла ишләмәји, тәвазөкарлығы вә мә'нәви төмизлији Николај Островскидән өјрәнмәлидирләр.

Вәфатындан бир ил әввәл Островски һәр бир јазычынын халгла бирликдә бој атыб инкишаф едә-едә бөјүк сәнәткар ола биләчәјини гејд едәрәк демишди: «Кәнч јазычы анчаг о заман бир јазычы кими инкишаф едәр ки, бир инсан кими, бир дөјүшчү кими, бүтүн өлкә илә бирликдә инкишаф етмиш олсун... Анчаг габагчыл дөјүшчүләрин сырасында олдуғун заман, мүбаризә еһтирасы илә алышыб јандығын заман, бүтүн халгла бирликдә мәғлубијјәтә мә'јус, гәләбәјә шад олдуғун заман һәјаты дүзкүн әкс етдирән, һәјәчанлы вә тә'сирли китаблар јаза биләрсән».

Островскинин бу сөзләри бүкүн дә гүввәтлә сәсләнмәкдәдир. Совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан Михаил Шолохов, Алексеј Толстој вә башгалары 1936-чы илин ахырларында бүтүн совет јазычыларынын вә охучуларынын фикрини ифадә едәрәк јазмышдылар: «Островскинин китаблары бир нөв һәјатын дәрс китабы олмушдур, — бу исә совет јазычысынын наил ола биләчәји ән јүксәк мүкафатдыр».

1954.

БӘДИИ ТӘРҖҮМӘ

Чохмилләтли совет мәдәнијјәтинин ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бири— онун мөһкәм әмәкдашлыг, гаршылыглы әлагә вә тә'сир шәраитиндә инкишаф етмәсидир. Мәзмунча сосиалист, формача милли совет мәдәнијјәти бәшәр тарихиндә мисли көрүнмәмиш һәгиги бир халг мәдәнијјәтидир. Бу мәдәнијјәтин јаранмасында азад вә бәрабәрһүгуглу халглар иштирак едирләр, бу мәдәнијјәтә өз гијмәтли һәдијјәләрини верир, ону зәнкинләшдирирләр.

Гаршылыглы әлагә вә тә'сир нәинки ајры-ајры халгларын милли мәдәнијјәтини рәдд етмир, әксинә онларын даһа да парламасына вә чичәкләнмәсинә көмәк едир; чүнки мећрибан гардашлыг аиләсиндә, сых мәдәни-ичтимаи әлагәдә јашајан совет халглары бир-бирләриндән өјрәнир, бир-бирләринә нәчиб тә'сирләр көстәрирләр.

Коммунист партијасы сосиалист мәдәнијјәтини вә әдәбијјатыны јарадан халгларын бир-биринә даһа јахын олмасына чалышыр Партија халглары бир-биринә гаршы гојан бурҗуа-милләтчи әһвали-руһијјәсинә гаршы амансыз мүбаризә апарыр.

Коммунист партијасынын вә Совет дөвләтинин рәһбәрлији вә гајғысы илә инкишаф едән чохмилләтли совет әдәбијјаты бөјүк рус халгынын фәал көмәји, хүсусән, рус дилинин бејнәлхалг гүдрәти сајәсиндә милли чәрчивәләри гырыр, үмумхалг малы олур. Ајры-ајры халгларын јаратдығы көзәл сәнәт әсәрләри рус дили васитәсилә мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә олунур, халглар бу чохдилли, зәнкин әдәбијјатла өз милли әдәбијјатлары кими јахындан таныш олурлар.

Буна көрә дә совет халгларынын милли мәдәнијјәтиндә тәрчүмә әдәбијјаты чох мүһүм саһәләрдән бирини тәшкил едир. Тәрчүмә әдәбијјаты халглар арасындакы мәдәни әлагәләрин сыхлашмасына сәбәб олур, халглар арасындакы достлуғу вә әмәкдашлығы даһа да мөһкәмләндирир. Онлар бир-бирләринин тарихи, мәдәнијјәти, һәјат вә мәишәти, адәт вә ән'әнәләри, мә'нәви варлығы илә таныш олурлар.

Бәдии әсәрләрин тәрчүмәсиндә рус дилинин бөјүк ролу ондан ибарәтдир ки, истәр рус әдәбијјатынын вә истәрсә дә дүнја әдәбијјатынын ән көзәл әсәрләри башлыча олараг рус дили васитәсилә башга халгларын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын дилинә тәрчүмә олунур. Һаман бу дилин көмәји илә Азәрбајчан халгы ССР Иттифагы халгларынын, халг демократијасы өлкәләри халгларынын, Шәрг халгларынын әдәбијјаты илә таныш олмагдадыр.

Дикәр тәрәфдән, һаман рус дили васитәсилә Азәрбајчан әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри башга совет халгларынын вә бүтүн дүнја халгларынын малы олур. Рус совет шаир вә әдибләриниң тәгдирәлајиг фәалијјәти нәтичәсиндә Азәрбајчан классикләриндән Низаминин, Фүзулинин, Вагифин, Мирзә Фәтәли Ахундовун, Сабирин, Һагверди јевин, Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә башгаларынын әсәрләри рус дилинә тәрчүмә олунмушдур. Чәфәр Чаббарлынын, Сәмәд Вурғунун, Сүлејман Рүстәмин, Мирзә Ибраһимовун, Мәммәд Раһимин, Мећди Һүсејнин, Рәсул Рзанын, Сүлејман Рәһимовун, Мир Чәлалын, Әбүлһәсәнин, Сабит Рәһманын, Әли Вәлијевин вә башгаларынын әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә етмәк ишиндә гардаш рус јазычылары бөјүк әмәк гојмушлар. Азәрбајчан поезијасы антолокијасынын јаранмасында рус шаирләриндән П. Антоколскинин, К. Симоновун, В. Луговскојун, А. Адалисин вә башгаларынын хидмәти хүсусилә гијмәтләндирилмәлидир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын елә көркәмли нүмунәләри вардыр ки, рус дилинә тәрчүмә олунандан сонра јалныз совет халгларынын дилләринә дејил, бир чох харичи дилләрә дә тәрчүмә едилмишдир. Рус совет тәрчүмә мәдәнијјәтинин сајәсиндә Азәрбајчан әдәбијјаты илә кетдикчә даһа чох охучу күтләләри таныш олурлар.

Тәрчүмә иши бүтүн Иттифагда, о чүмләдән Азәрбајчанда елә кениш вә әзәмәтли бир шәкил алмышдыр ки, совет әдәбијјатынын наилијјәтләриндән данышаркән, бу бөјүк јарадычылыг саһәсинин үзәриндән кечмәк мүмкүн дејилдир.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчанда јаранан бөјүк тәрчүмә мәдәнијјәтини ингилабдан әввәлки дөврдә хәјала кәтирмәк белә олмазды. Доғрудур, ингилабдан әввәл тәрәггипәрвәр зијалылар, хүсусән јазычылар рус вә дүнја әдәбијјатына јад вә биканә олмамышлар. Онлар бириичи

нөвбәдә рус әдәбиjjатынын көзәл реалист нүмунәләри илә чох марагланмышлар. Һәлә кечән әсрин биринчи jарысында шаир вә алим А. Бакыхановун Крыловдан етдиjи тәрчүмә jазычыларымызын рус әдәбиjjаты илә jалныз марагландығыны jох, һәм дә бу әдәбиjjаты өз халгына чатдырмаг уғрунда чалышдығыны көстәрмәкдәдир. Бакыхановдан сонра Сеjид Әзимин, Сабирин, Сәһһәтин, Ф. Көчәрлинин вә Рәшид Әфәндиjевин бу саһәдәки фәалиjjәти дә диггәтәлаjигдир. Рус поезиjасынын бөjүк пәрәстишкары олан шаир Аббас Сәһһәт бу поезиjаны «урфан күнәши» адландырыр вә дејирди ки, гоj бу урфан күнәши бизим гаранлыгда галан һиссларимизи ишыгландырсын. Аббас Сәһһәтин Крыловдан, Пушкиндән, Лермонтовдан, Державиндән, Некрасовдан, Колтсовдан, Голс-Миллердән, Надсондан вә башга рус шаирләриндән етдиjи тәрчүмәләр ичәрисиндә бир сыра jүксәк сәнәт нүмунәләри вардыр ки, индиjәдәк өз бәдии гүввәтини итирмәмишдир.

Ингилабдан әввәлки демократ-реалист jазычылар рус әдәбиjjатынын Азәрбаjчан халгы ичәрисиндә тәрчүмә васитәсилә jајылмасына чалышырдылар. Үзеjир Һачыбәjовун, Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә башгаларынын тәшәббүсү илә Карамзиндән, Пушкиндән, Гоголдан, Толстоjдан вә башга рус jазычыларындан Азәрбаjчан дилинә нүмунәләр тәрчүмә едилирди. Лакин бүтүн бунлар о заман тәк-тәк адамларын көзәл тәшәббүсү олараг галыр, дөвләт ишинә чеврилмир, һәтта бөjүк чәтинликләрә раст кәлирди.

Азәрбаjчанда буржуа-мүлкәдар һакимиjjәти шәраитиндә тәрчүмә әдәбиjjаты буржуа наширләринин зөвгүнә вә тәләбинә уjғун олараг, мүртәче, дини фикирләрин тәблиғинә хидмәт едирди. Ингилабдан әввәл Бакы газасы Мир Мәһәммәдкәрим ағанын Чәрчи Зеjданын «Кәрбәла јанғысы», «Он jедди Рамазан», «Үзраjи-Гүрејш» кими дини-тарихи романларыны әрәбчәдән азәрбаjчанчаја тәрчүмә етмәси вә гуранын тәрчүмәси илә бирликдә милјонер һ. З. Тағыjевин пулуна чап етдирмәси буна чанлы бир мисалдыр.

Демократ-реалист jазычылар исә буржуа мәтбуатынын әлеjһинә олараг, рус классик әдәбиjjатынын ән jахшы нүмунәләри илә Азәрбаjчан халгыны таныш етмәjин мәдәни-сиjаси әһәмиjjәтини ајрыча көстәрирдиләр. Онлар чалышырдылар ки, Крылов вә Гогол садә вә ајдын бир дилдә тәрчүмә олунуб халга чатдырылсын. «Молла Нәсрәддин» журналы Крыловун «Jолчулар вә итләр» тәмсилинә «Абирин вә килаб» ады вериб анлашылмаз бир һала салан тәрчүмәчини кәскин тәнгид едирди. Бу тәрчүмә һаггында о заман «Молла Нәсрәддин» журналы белә jазмышды: «Әкәр Крылов билсәjди ки, түркләр онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрчүмә едәндә jолчулара «абирин» вә итләрә «килаб» ады гоjачаглар, jә'ғин ки, Крылов да өз тәмсилләрини фирәнк дилиндә jазарды».

М. Ә. Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә кими jазычылар бәдии тәрчүмә ишинә үмумхалг иши кими бахырдылар, гуру, чәтин вә анлашылмаз бир диллә тәрчүмә етмәjи писләjирдиләр. Әлли ил бундан әввәл журналист Һашым бәj Вәзиров Шекспирин «Отелло» тракедиjасыны азәрбаjчанчаја тәрчүмә едиб, китаб һалында нәшр етдирмишди. Һәрфән вә механики едилән бу тәрчүмәни Сабир вахтилә өз епиграмларындан бириндә чох шиддәтли тәнгид етмишди. Бу, ону көстәрир ки, бәдии тәрчүмәни jүксәк гиjмәтләндирән вә она тәләбкарлыгла jанашан Азәрбаjчан классикләри бу саһәдә дә дәjәрли ән'әнәләр гоjуб кетмишләр.

Аббас Сәһһәтин тәрчүмәчилик принсипи олдугча гиjмәтлидир. Бу шаирин тәрчүмәләрини диггәтлә көздән кечирдикдә көрүрүк ки, о, гәтиjjән механики тәрчүмә етмир, jә'ни jалныз сөзләрин тәрчүмәси илә мәшғул олмур, бу вә jа башга сөзүн гаршылығыны тапыб jан-jана дүзмәклә кифаjәтләнмир. О, әсәрин руһуну, әсас фикрини, идеjасыны алыр, ону дүзкүн вә орижиналына мүвафиг бәдии бир гүввәтлә ифадә етмәjә чалышыр. Буна көрә дә онун тәрчүмәләриндә бә'зән бу вә jа башга бир сөз jериндә олмаjа биләр, бир сөз артыг вә jа әскик ола биләр, амма фикир вә идеjаjа бундан зәрәр тохунмаз. Аббас Сәһһәтин тәрчүмәләри бәдии тәрчүмәдир. О, Азәрбаjчан дилинин көзәлликләриндән бачарыгла истифадә етдиjи үчүн онун тәрчүмәләри һәвәслә охунур, охучулар тәрәфиндән севилир, тәрчүмәjә охшамыр. Онун Крыловдан етдиjи «Сазандалар», «Фил вә алабаш», «Зәһмәткеш ајы», «Гарагуш вә ары» тәмсилләринин, Пушкиндән етдиjи «Гафгаз ше'ринин, Лермонтовдан етдиjи «Мтсыри» поемасынын, М. Горкинин «Һәjатын дибиндә» пjесиндән етдиjи «Мәһбусун маһнысы» тәрчүмәләри классик тәрчүмә нүмунәләри кими Азәрбаjчан әдәбиjjатына дахил олмушдур; онлар көһнәлмирләр вә һәләлик heч кәс онлары jенидән тәрчүмә етмир, етсә дә, jәгин ки, jенә Аббас Сәһһәтин тәрчүмәси үстүн кәләчәкдир.

Аббас Сәһһәтин бу тәрчүмәләрдәки мүваффәгиjjәти, бә'зиләринин дүшүндүjү кими, «сәрбәст» тәрчүмә етмәсиндә jох, дәjилдир. Әслинә бахылса, бу тәрчүмәләрдә сәрбәстлик jохдур. Шаирин мүвәффәгиjjәти бу тәрчүмәләри сырф Азәрбаjчан әдәби дилиндә, ана дилинин бәдии васитәләринә, көзәллиjинә әсасланараг етмәсиндәдир; орижиналын бәдии көзәллиjини дуjуб бәдии образлары бачарыгла тәрчүмә ет-

мәсиндәдир. Мәһз белә тәрчүмәләр милли әдәбиҹҹаты зәнкинләшдирә биләрләр.

Классикләримизин бәдии тәрчүмә саһәсиндәки көзәл ән'әнәләриндән данышаркән биз мәһз бу көзәл ән'әнәләри нәзәрдә тутурыг.

Аббас Сәһһәтин, Сабирин, Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә Үзеҹир Һачыбәйовун бу саһәдәки јахшы ән'әнәләринин Азәрбајчан совет јазычылары вә шаирләри бүкүн бөјүк мигјасда, тарихдә мисли көрүнмәмиш бир шәкилдә давам вә инкишаф етдирмәкдәдирләр. Бу ән'әнәләр бөјүк рус классикләри Пушкинин, Белинскинин, Чернышевскинин, Горкинин бәдии тәрчүмә һаггындакы нәзәри вә әмәли фәалиҹҹәти илә зәнкинләшмишдир.

Коммунист партиҹасынын вә Совет һөкүмәтинин күндәлик гаҹғысы вә рәһбәрлиҹи саҹәсиндә бәдии тәрчүмә иши өлкәмиздә чидди бир дөвләт иши олмушдур. Совет идеолокиҹасынын мүһүм саһәләриндән олан тәрчүмә мәдәниҹҹәти Совет һакимиҹҹәти илләриндә парлаг мүвәффәгиҹҹәтләр әлдә етмишдир.

Бүкүн азәрбајчанлы охучулар марксизм-ленинизм класикләринин әсәрләрини өз ана диллəриндә охуҹурлар, Радишшев, Фонвизин, Лермонтов, Белински, Чернышевски, Добролјубов, Туркенев, Некрасов, Островски, Гончаров, Салтыков-Шедрин, Чехов, Толстој вә Короленко азәрбајчанлы охучуларла Азәрбајчан дилиндә данышырлар. Биз рус класикләринин јалныз аҹры-аҹры әсәрләри илә ҹох, күллиҹҹатлары илә таныш олмаға башлајырыг. Азәрбајчан Дөвләт Нәшриҹҹаты тәрәфиндән Пушкинин, Гоголун, Горкинин күллиҹҹаты чап олунмагдадыр.

Рус совет әдәбиҹҹаты да Азәрбајчан охучуларынын дәрин мәһәббәтини газанмышдыр. Онлар Мајаковскини, Фурманову, Фадеҹеви, Серафимовичи, Шолохову, Н. Островскини, А. Толстоҹу, Макаренкону, Тихонову, Симонову, Твардовскини, Павленкону, К. Федини, Б. Полевоҹу вә башгаларыны өз доғма ҹазычылары кими севир вә өз дилләриндә охуҹурлар. Максим Горкинин һекаҹәләри вә «Ана» романы, Фадеҹевин «Тар-мар», Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романлары дәфәләрлә Азәрбајчан дилиндә чап олунмушдур.

Рус дили васитәсилә Азәрбајчан дилинә совет халгларының вә халг демократиҹасы өлкәләри халгларынын әдәбиҹҹатындан да бир чох әсәрләр тәрчүмә олунмушдур. Азәрбајчан охучулары Тарас Шевченконун, Франконун, Бажанын, Корнеҹучукун, Јанка Купаланын, Туманјанын, Исаакјанын, Шота Руставелинин, Бараташвилинин, Нәваинин, Чамбулун, Турсунзадәнин, Гафур Гуламын, Д. Гулианын, Сүлеҹман Стальскинин, Анна Зекерсин вә бир чох башгаларынын әсәрләрини ана дилиндә охуҹурлар.

Јалныз Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра кечән доггуз ил әрзиндә Азәрбајчанда 320 китаб тәрчүмә едилмишдир ки, бунун 227-си рус, 55-и харичи, 38-и ССРИ халглары әдәбиҹатындандыр. Тәкчә 1951—1952-чи илләрдә 135 китаб тәрчүмә едилмишдир ки, бунун 22-си ССРИ халглары әдәбиҹатындандыр. Мүһарибәдән сонра нәшр едилән бәдии тәрчүмәләрин үмуми тиражы үч милјон сәккиз јүз мин нүсхәдән артыгдыр.

Дүнја әдәбиҹҹатынын ән көзәл нүмунәләри — Сервантес, Шекспир, Шиллер, Көте, Бајрон, Һуго, Стендал, Мопассан, Флобер, Ибсен, Золја, Һејне кими көркәмли сәнәткарларын әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир вә едилмәкдәдир.

Сон илләрдә биздә бачарыглы тәрчүмәчиләр дәстәси јаранмышдыр. Демәк олар ки, бүтүн көркәмли јазычылар вә шаирләр тәрчүмә ишиндә јахындан иштирак едирләр. Сәмәд Вурғунун, Мирзә Ибраһимовун, Мәммәд Раһимин, Һүсејн Мећдинин, Рәсул Рзанын, Әнвәр Мәммәдханлының, О. Сарывәллинин, Р. Никарын, С. Рәһманын, Әвәз Садығын бу саһәдәки фәалиҹҹәти хүсусилә геҹд олунмалыдыр. Бундан башга, биздә бир сыра бачарыглы вә чохдан тәрчүмә иши илә мәшғул олан тәчрүбәли тәрчүмәчи јазычылар вардыр. Микаҹыл Рзагулузадә, Чаббар Мәчнунбәјов, Бејдулла Мусајев, Әзиз Шәриф, Һүсејн Шәрифов, Чәлал Мәммәдов, Чаһанбахш, М. Сеҹидзадә, Әләкбәр Зиҹатај вә башга ҹолдашлар илләрдән бәри тәрчүмә саһәсиндә чалышараг, бир чох дәјәрли әсәрләри Азәрбајчан дилинә гәнаәтбахш тәрчүмә етмишләр.

Биз бурада, һәр шеҹдән әввәл, тәрчүмә мәдәниҹҹәтимизин наилиҹҹәтләриндән, јахшы тәрчүмә тәчрүбәләримиздән вә умумиҹҹәтлә тәрчүмә ишинин үмуми-мәдәни әһәмиҹҹәтиндән данышмаг истәрдик. Истәр классик, истәрсә дә совет рус әдәбиҹҹатының Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмәси, јухарыда көстәрилән мәдәни вә тәрбиҹәви әһәмиҹҹәтә малик олмагла бәрабәр, үмумиҹҹәтлә әдәбиҹҹатымызын вә әдәби дилимизин инкишафына олдуғча мүсбәт тә'сир көстәрир ки, бүнү гәтиҹәјә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Доғрудан да, бир чох елми-нәзәри әсәрләр Азәрбајчан дилиндә садә вә аҹдын бир шәкилдә сәсләнирсә, бу ејни заманда Азәрбајчан әдәби дилинин бөјүк дахили инкишафынын бир нәтичәси кими гиҹмәтләндирилмәлидир. Бу, ону көстәрир ки, Азәрбајчан әдәби дили Совет һакимиҹҹәти илләриндә бөјүк бир инкишаф јолу кечәрәк,

лүғәт тәркиби чәһәтиндән даһа да зәнкинләшмиш, бүтүн гүдрәти илә һәрәкәтә кәлиб сафлашмыш, сағламлашмыш, даһа еластики вә ифадәли бир маһиҗҗәт кәсб етмишдир. Пушкинин, Туркеневин, Толстојун, Горкинин вә Шолоховун әсәрләриндәки мә'на вә форма көзәлликләрини јазычыларымыз Азәрбајчан дилиндә әкс етдирә билирләрсә, бу биринчи нөвбәдә, Азәрбајчан әдәби дилинин күввәтини көстәрир. Бу көстәрир ки, Азәрбајчан әдәби дилинин чәрчивәләри кенишләнмиш, рус әдәби дилинин тә'сири илә бу дилин дәрин еһтијат күввәләри үзә чыхмыш, јени сөзләр, тәркибләр, аталар сөзләри вә идиоматик ифадәләрлә зәнкинләшмишдир.

Бундан башга, тәрчүмә васитәсилә Азәрбајчан әдәбиҗјатының мәфкурәви вә бәдии имканлары да артыр, ајры-ајры јазычыларын јарадычылыг методу, үслубу вә сәнәткарлыг хүсусиҗјәтләри дә хејли дәјишир, инкишаф едир.

Һансы јолла бәдии тәрчүмә Азәрбајчан әдәбиҗјатының вә әдәби дилинин инкишафына көмәк едир? Сөз јох ки, бәдии тәрчүмәдә ән јахшы үсул олан јарадычылыг, сәнәткарлыг јолу илә.

Чохдан сүбут олунмушдур ки, бәдии тәрчүмә иши јарадычылыг ишидир, сәнәткарлыг ишидир. Буну нечә башa дүшмәк лазымдыр? Ахы тәрчүмәчи мүәјјән бир мүәллиф вә әсәрлә әлагәдардыр, тәрчүмәчинин гаршысында јүксәк бәдии гијмәтә малик камил бир әсәр вардыр; о, орижинала табедир, ондан асылыдыр, сәрбәст һәрәкәт едә билмәз. Белә олан сүрәтдә тәрчүмәчини нечә јарадычы вә сәнәткар һесаб етмәк олар? Онун сәнәткарлығы, јарадычылығы нәдән ибарәт олмалыдыр?

Јарадычы тәрчүмәчи өз ишини үрәкдән севмәли, ону еһтирасла, илһамла көрмәлидир.

Тәрчүмә ишини еһтирасла, илһамла көрмәк — јарадычы тәрчүмәчи үчүн мүһүм шәртдир. Лакин бу, јеканә шәрт дејилдир. Икинчи даһа мүһүм бир шәрт вар ки, о да тәрчүмәчинин өз ишинә јүксәк шүурла, сәнәткарлыг мәс'улиҗјәти вә тәләби илә јанашмасыдыр. Әкәр тәрчүмәчи көтүрдүјү әсәрин тәрчүмәсинә бир јазычы кими јанашырса, онун јарадычылыг әзабына да гатлашмалыдыр. Һәр бир јазычы өз әсәрини јазмаға башламаздан әввәл онун материалыны топлајыб, планыны тутдуғу кими, тәрчүмәчи дә әсәри тәрчүмәјә башламаздан әввәл ону диггәтлә өјрәнмәли, јарадычылыг нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг етмәлидир. Јә'ни гаршысындакы јазычынын сәнәткарлыг принсипләри илә, тәрчүмә едиләчәк әсәринин мәзмуну, идејасы, үслубу, бәдии хүсусиҗјәтләри, сүрәтләри илә јахшыча таныш олмалыдыр.

Доғрудур, биздә тәрчүмә ишинә әлавә вә јүнкүл бир кәлир мәнбәји кими бахан, габағына кәлән әсәри һеч охумадан тәрчүмәјә башлајанлара да раст кәлмәк олур. Бунун нәтичәсиндә бә'зән кеҹиҗјәтсиз тәрчүмәләр дә мејдана чыхыр. Анчаг биз белә һаллары писләјир вә үмуми ишимиз үчүн сәчиҗјәви һесаб етмирик.

Јарадычы тәрчүмәчи биздә идеал дејилдир, беләләри вардыр вә онларын сајы кетдикчә артмагдадыр.

Чәфәр Чаббарлынын вахтилә Шекспирдән етдији тәрчүмәләрә јарадычы сәнәткар кими јанашдығы бизә чох јахшы мә'лумдур. «Һамлет»ин тәрчүмәси үзәриндә Чаббарлы хүсуси бир сә'јлә ишләмишдир. О, бир тәнгидә чаваб олараг јаздығы мәгаләдә бу әсәри һансы принсипләр әсасында тәрчүмә етдијини изаһ еләмишдир. Һәмин мәгаләдән көрүнүр ки, Чаббарлы тәрчүмәјә, доғрудан да, бир јарадычы кими јанашмышдыр. Тәрчүмәчи өз принсипләриндә сәһв едә биләр, лакин бу принсипләр өзү онун ишә чидди јанашмасыны, Шекспири Азәрбајчан сәһнәсиндә даһа јахшы сәсләндирмәк үчүн дүшүндүјүнү көстәрир. Инкилисчә билмәјән тәрчүмәчи «Һамлет»ин бир нечә рүсча тәрчүмәсиндән истифадә етмәкдән башга режиссор А. Тугановла мәсләһәтләшмишди. Һамлетин мәшһур «быть или не быть?» сөзләрини «олум вә ја өлүм?» шәклиндә тәрчүмә етмәсини Чаббарлы әсасландыраraг јазырды: ««Јашамаг, ја өлмәк?» исә доғру дејилдир; чүнки о заманлар Һамлет атасынын гатилиндән интигам алмаг истәјирди. Бунун үчүн исә онда лазыми гәтиҗјәт јох иди. Дүшүнүр, дашыныр, бир гәтиҗјәтә кәлә билмир. Ејни заманда мүһитлә мәнлиҗи арасындакы тәзадлара, дахили мүбаризәләрә дөзмәјиб, интиһар етмәк фикринә кәлмишди... Буна көрә дә монолог Һамлетин бу әһвал-рүһиҗјәсинә ујғун олараг инкилисчә «to be or not to be тә'бирилә башлајыр ки, бүтүн тәрчүмәләрдә бурасы русча тәһтәллүфз «быть или не быть?» тәрчүмә едилир. Бурадан чинас олараг әмисини өлдүрмәк лазым олуб-олмадығы вә интиһар лазым олуб-олмамасы чыхарыла билир. Бурасыны Абдулла Чөвдәтбәј «Варлыгмы, ја јохлугму?» тәрчүмә етмишдир. «Јашамаг, ја өлмәк» исә мәсәләни биртәрәфли гәтиләшдирмәк демәкдир... «Олум ја өлүм?» дә бурасыны һәр тәрәфә аид етмәк үчүн көтүрүлмүшдүр».

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Чаббарлы һәр кәлмәнин вә чүмләнин үзәриндә дүшүнмүш, мә'наны әсас көтүрмүш, формал тәрчүмәдән гачмышдыр.

Сәмәд Вурғун Пушкинин «Јевкени Онегин» романыны јарадычы, сәнәткар бир шаир кими, бөјүк рус шаиринин

өлмәз әсәрини јашајараг, дујараг тәрҹүмә етмишдир. «Јевкени Онекин» Пушкинин көзәл, реалист, еjни заманда, тәрҹүмә чәһәтиндән ән чәтин әсәридир. Ону техники чәһәтдән чәтинләшдирән хүсуси «Онекин строфаларыдыр» ки, Сәмәд Вурғун бөjүк бир сәлигә вә усталыгла, ахырадәк бу строфаларын гурулушуну сахламышдыр. Әлбәттә, шаир буна көрә ки бир јарадычылыг әмәjи нәтиҹәсиндә мүвәффәг олмушдур. Лакин иш jалныз бунда дејилдир. Әсил јарадычылыг иши ондадыр ки, Сәмәд Вурғун Пушкинин поезиjасыны, онун мә'на вә көзәллиjини, шаирин әкс етдирдиjи зәнкин һәjат лөвһәләрини, чанлы вә реал диалоглары, jаратдығы инсан характерләрини, тәсвир етдиjи тәбиәт мәнзәрәләрини, лирик һашиjәләрдә вердиjи мүһакимәләри, гүввәтли реалист тәфәррүаты көзәл вә садә Азәрбаjчан дилиндә әкс етдирә билмишдир. Строфаларын гурулушу чәһәтиндән имканларынын мәһдуд олмасына бахмаjараг, Сәмәд Вурғун Пушкинин һисс вә фикирләрини jығчам мисраларла, лаконик ифадәләрлә вермишдир. Пушкин Наполеонун бүстүнә ишарә илә:

«Под шляпой с пасмурным челом,
С руками, сжатыми крестом», —

— дејирсә, Сәмәд Вурғун да буну еjни дәриглик вә чанлылыгла:

«Башы шлjапалы о гарагабаг
Дурмуш әлләрини чарпазлajараг...» —

— дејир.

Башга бир мисал: будур, Татjана сон сөзләрини Онекинә дејиб кедир:

«... Фәгәт верилмишәм мән башгасына,
Садиг галачағам өмүрлүк она».
Кетди, Jевкенидә jохдур игтидар,
Елә бил илдырым чахмыш башында,
Ah, онун гәлбиндән нә фыртыналар,
Нә туфанлар кечир бу кәнч jашында!
Лакин ешидилди мәһмиз сәсләри,
Көрүндү отагда Танjанын әри.
Охучум, гуртараг бу дастанымы.
Әбәди оларағ гәһрәманымы
Бу бәд дәригәдә биз бурахаг тәк!
Jетәр архасынча онун дүнjада
Долашдыг каһ атлы, каһ да пиjада.
Саһилдир! Ди кәлин урра чәкәрәк,
Артыг тәбрикләшәк, jетишди заман.
Доғру дејилмидир, вахтыдыр чохдан!

Мисал кәтирдиjимиз бу парчада, һәр шеjдән әввәл, Сәмәд Вурғунун орижинала тамамилә садиг галмасы диггәти чәлб едир. Бу кичик парчада тәрҹүмәчи Татjананын вә Jевкенинин әһвали-руһиjjәсини, Пушкинин өз гәһрәманына мүнасибәтини, романын битмәси илә әлагәдар оларағ шаирин севинмәсини нә гәдәр бәдии, тә'сирли, сәмими бир шәкилдә ифадә етмишдир!

Әлбәттә, «Jевкени Онекин» романынын тәрҹүмәси нөгсансыз дејилдир. Лакин, билирсиниз ки, Пушкин өзү дә романында сәрф-нәһв хәталары ахтаранлара бир паj дүшә биләчәjинә инанырды. Бә'зи уjғунсузлуглар, зәиф гафиjәләр... тәрҹүмәнин бәдии гиjмәтинә, онун сәнәткарәнә бир тәрҹүмә нүмунәси олмасына шүбһә ojада билмәз. Сәмәд Вурғунун бу тәрҹүмә илә фәхр етмәjә һаггы вардыр; о, бу әсәрлә, һеч шүбһәсиз ки, Азәрбаjчан әдәбиjjаты хәзинәсинә гиjмәтли бир һадиjjә вермишдир. Бизчә, тәрҹүмә ишинин нәзәри вә әмәли мәсәләләрини өjрәнән jолдашлар «Jевкени Онекин» романы үзрә Сәмәд Вурғунун тәрҹүмә методу илә хүсуси мәшғул олмалыдырлар.

Мирзә Ибраһимовун рус вә Гәрб әдәбиjjатындан бир сыра көзәл тәрҹүмәләри вардыр. Буналардан ән тәзәси Чернышевскинин «Нә етмәли?» романыдыр. «Нә етмәли?» һәм өз мөвзусу, идеjасы, һәм дә бәдии хүсусиjjәтләри е'тибарилә фәргләнән бир романдыр. Тәрҹүмәчи бу хүсусиjjәтләри өjрәнмиш вә романы мүвәффәгиjjәтлә Азәрбаjчан дилинә тәрҹүмә етмишдир. О, орижиналын һәрфинә әсир олмамыш, механики тәрҹүмәдән чәкинмишдир. Елә буна көрә дә романын тәрҹүмәси чох тәбии, аjдын, хүсусән диалоглары реал вә һәjати чыхмышдыр.

Биздә, нәсрлә тәрҹүмә едән мүтәрчимләрдә бөjүк бир нөгсан вардыр ки, о да орижиналын «әсарәтиндән» хилас ола билмәмәкдир. Мирзә Ибраһимов бу нөгсаны дүзәлтмәjә максимум дәрәчәдә чалышмышдыр: Мәсәлән, орижиналда белә бир чүмлә вардыр: «Вера Павловна заметила мужу, что цвет его лица ей не нравится».

Орижиналын әсири олан мүтәрчим бу чүмләни jәгин ки, белә тәрҹүмә едәрди: «Вера Павловна әринин үзүнүн она хош кәлмәдиjини геjд етди». Мирзә Ибраһимов исә бу чүмлəни белә тәрҹүмә етмишдир: «Вера Павловна әринә деди: үзүнүзүн рәнки хошума кәлмир». Аjдындыр ки, бу даһа тәбиидир вә даһа чох азәрбаjчанчадыр.

Мүтәрчим jеринә көрә «добрая послушная дочь» сөзләрини «үзүjола вә jахшы гыз» — дејә тәрҹүмә едир, «скромный человек» сөзләрини исә jенә дә jеринә көрә «башыаша-

ғы адам» дејә тәрчүмә едир; азәрбајҹанча диалогларын тәбии чыхмасы үчүн бә'зи «көмәкчи сөзләри» ихтисар етмәкдән чәкинмир, бир сөзлә, һәрфи јох, фикри, мә'наны әсас көтүрүр, ону даһа чанлы вермәјә чалышыр.

Мирзә Ибраһимовун тәрчүмәси дә нөгсансыз дејилдир. Бу нөгсанлардан јарадычылыг јолу илә данышмаг вә мүбаһисә апармаг һеч дә фајдасыз олмаз. Тәрчүмәчи бә'зән еһтијаҹ олмадан сөзләри дәјишдирир вә һәтта тәһриф едир. Мәсәлән, хәстәләнмиш Лопухов јолдашы Кирсанову јанына чағыртдырыр вә бунун сәбәбини изаһ едәркән сөзарасы дејир: «Ведь я не бобыл как ты?» Лопухов бу сөзләрлә јолдашының тәк вә субај, өзүнүн исә аиләли олмасына ишарә едир: «Ахы мән сәнин кими тәк дејиләм» — дејир. Тәрчүмәчи исә буну: «Ахы мән сәнин кими гырды-гачды дејиләм» шәклиндә тәрчүмә етмишдир. Бәлкә, Лопуховун Кирсанова «Гырды-гачды» демәјә һаггы вардыр; амма бурада Чернышевски Лопуховун Кирсанову мәзәммәтиндән чох, онун бир әр кими Вера Павловна гаршысындакы вәзифәсини баша дүшмәсини, онун гејдинә галмағы дүшүндүјүнү көстәрмәк истәмишдир.

Лакин бу мүбаһисәли јерләринә бахмајараг, «Нә етмәли?» романы елә ајдын вә көзәл бир диллә тәрчүмә едилмишдир ки, русча билән охучулар да ону һәвәслә охујурлар.

Шаир Рәсул Рзанын Мајаковскинин әсәрләринин тәрчүмәси үзәриндә јарадычылыг јолу илә чалышдығы бизә мә'лумдур. Мајаковски ше'ринин идеја зәнкинлијини вә форма јенилијини Азәрбајҹан охучуларына мүмкүн гәдәр оријинала мүвафиг бир шәкилдә чатдырмаг үчүн шаир бүтүн јарадычылыг имканларындан истифадә етмәкдәдир. Рәсул Рза Мајаковскини јахшы билир, онун јарадычылыг принсипләри вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә танышдыр. Илләрдән бәри Мајаковски илә мәшғул олан Рәсул Рза бөјүк шаирин сәнәт лабораторијасына јол тапмышдыр вә буна көрә дә Мајаковскидән етдији тәрчүмәләр јахшы тә'сир бағышлајыр. Чәсарәтлә демәк олар ки, Мајаковскидән тәрчүмәләр Рәсул Рзанын икинчи јарадычылығыдыр. Елә буна көрә дә Рәсул Рзанын тәрчүмәләриндә тәсадүф олунан кичик бир нөгсан белә бизи һејфсиләндирир. Охучу истәјир ки, онун тәрчүмәләри даһа камил олсун.

Мајаковски поезијасы илә таныш оланлар билирләр ки, онун ифадәләри, тәшбеһләри, вәзн вә гафијәләри јенидир. Бу јенилији, ше'риҹәти сахламаг үчүн тәрчүмәчидән бөјүк еһтијат вә диггәт тәләб олунур.

Мајаковски совет паспортунун үстүнлүјүнү вә гүввәтини

вәтәнпәрвәрлик ифтихары илә тәсвир едәрәк дејир: «Молоткастый, серпастый советский паспорт». Бурада ишләдилән сифәтләр јени сөзләрдир. Бунлары Мајаковски өзү јаратмышдыр, мә'насы «чәкичли, ораглы совет паспорту» демәкдир. Лакин бу јени сифәтләрдә бир гүввәт, мүбалиғә вардыр. «Молоткастый, серпастый» (ја'ни: чох бөјүк чәкичли, чох бөјүк ораглы) сөзләри илә совет паспорту даһа әзәмәтли вә гүдрәтли сәсләнир. Рәсул Рза бу сөзләри «Чәкиччиәзли, орагчығазлы совет паспорту» шәклиндә тәрчүмә етмәклә Мајаковскинин тәшбеһләрини гүввәтләндирмәк әвәзинә даһа да зәифләтмишдир.

Јазычы Әнвәр Мәммәдханлынын да тәрчүмәләри мүвәффәгијјәтли, јарадычы тәрчүмә һесаб едилмәлидир. Онун тәрчүмә етдији «Анна Каренина» вә Максим Горкинин автобиографик повестләри оријинала јахын олмагла бәрабәр, дил е'тибарилә сәлис вә тәбиидир. Механики тәрчүмәдән гачмаға чалышан Әнвәр Мәммәдханлы бә'зән өзүнү оријиналын тәзјигиндән хилас едә билмир. Буна көрә дә онун тәрчүмәләриндә белә чүмләләрә раст кәлирик: «О јалныз тутгун оларат һисс етмәкдә иди ки, бүтүн бу мәсәләдә нә исә она аид тәһлүкәдичи бир шеј вардыр вә инди о, ону дилхор едән шеји ачыгланмајыб габағына чыхан һәр бир шеји өчәширди».

Јарадычылыг јолу илә ишләјән тәрчүмәчиләрдән Бејдулла Мүсәјеви дә гејд етмәк лазымдыр. Мүмкүн гәдәр механики тәрчүмәдән гачан, Азәрбајчан дилинин тәбиилијини, көзәллијини горумаға чалышан вә ејни заманда тәрчүмә етдији әсәрин бәдии-идеја мәзмунуну дүзкүн ифадә етмәјә чалышан Бејдулла Мүсәјев ән јахшы пешәкар тәрчүмәчиләрдәндир. Онун Л. Н. Толстојдан, Н. В. Гоголдан, татар јазычысы Г. Бәшировдан етдији тәрчүмәләр буна ән јахшы мисаллыр.

Шаир Әләкбәр Зијатај «Ағылдан бәла» комедијасынын тәрчүмәси илә бачарыглы вә өз ишинә мәс'улијјәтлә јанашан бир тәрчүмәчи олдуғуну көстәрди. Грибоједовун мәшһур комедијасыны о, сә'јлә, әзијјәтдән чәкинмәјәрәк тәрчүмә етмиш вә мүвәффәг олмушдур.

Белә‌ликлә, ән јахшы бәдии тәрчүмәләри вә тәрчүмәчиларын јарадычылыг үсулларыны нәзәрдән кечирдијимиз заман тәрчүмә ишинин бир сыра мүһүм мәсәләләри мејдана чыхыр ки, бунлары чидди сурәтдә мүзакирә етмәк лазымдыр. Белә мәсәләләрдән бири бәдии тәрчүмәдә шәкил вә мүндәричә мәсәләсидир.

Тәрчүмәдә шәкил, мүндәричә нәдән ибарәтдир? Бәдии тәрчүмә, һәр шеҹдән әввәл, бәдии јарадычылыг, бәдии әсәр олдуғу үчүн о да образларла тәфәккүрдүр. Демәли, тәрчү-

мәчи дә бәдии әсәри образлар васитәсилә ифадә олунан идеjалар кими вермәлидир. Бәдии тәрчүмәнин чәтинлиjи дә елә ондадыр ки, тәрчүмәчи бир әсәри бир дилдән о бири дилә чевирәндә онун мәзмуну илә формасыны бәһдәтдә вермәли, әдибин образлы тәфәккүрүнү jенидән чанландырмалы олур. Бу исә тәрчүмәчидән хүсуси бир бачарыг тәлаб едир. Әдәбиjатын спесификасы илә әлагәдар олан бу мәсәләни нәзәрә алмаjанлар чох вахт тәрчүмә ишинә анчаг дил нормалары вә сәрф-нәһв тәләбләри илә jанашырлар, тәрчүмәчинин фәалиjәтини мәһдудлашдырыр, бир jарадычы кими әл-гол ачмасына мане олурлар. Мәсәлән, тәрчүмә әсәрләринин мүзакирәсиндә бә'зән белә е'тиразлара раст кәлирик: ниjә тәрчүмәчи филан сөзү филан сөздән әввәл ишләтмишдир, нә үчүн филан сөз бир нечә дәфә тәкрар олунмушдур вә саирә... Һалбуки бәдиилик, аһәнкдарлыг, тәрчүмәнин ритми бә'зән тәрчүмәчини даһа сәрбәст һәрәкәт етмәjә, дилдән бир jарадычы кими истифадә етмәjә мәчбур едир.

Әлбәттә, сөз — әдәбиjатын әсас үнсүрүдүр; дилә, дилин дәгиглиjинә, садә вә аjдын олмасына фикир вермәк лазымдыр. Тәрчүмә тәчрүбәсиндән өjрәнирик ки, Азәрбаjчан дилиндә әсәр тәрчүмә едәркән орижиналын бәдии-идеjа мәзмунуну тәрчүмәчи анчаг Азәрбаjчан дилинин гүдрәти саjәсиндә ифадә елә биләр. Тәрчүмәчи һөкмән һәр ики дили билмәлидир; лакин о дилә ки, тәрчүмә едир, о дили зәиф билән jазычы һеч вахт jахшы тәрчүмә әсәри jарада билмәз. Тәрчүмәчи Азәрбаjчан дилинин зәнкин хәзинәсиндән мәһарәтлә истифадә етмәjи бачармалыдыр. О, һеч вахт мәһдуд бир лексикона, кабинет лүғәтинә гапаныб галмамалыдыр. Артыг исбат олунмушдур ки, ән jахшы тәрчүмәчи ана дилини jахшы билән вә ондан бир jарадычы кими истифадә етмәjи бачаран тәрчүмәчидир.

Тәрчүмәчиjә нәинки һәр чүр лүғәт китабы лазымдыр, она һәтта мүхтәлиф енсиклопедиjалар, мә'лумат китабчалары вә тәрчүмә етдиjи әсәрлә әлагәдар олараг башга мәнбәләр дә лазымдыр. Әкәр лазым кәләрсә, тәрчүмәчи мәсләһәт үчүн бу вә jа башга бир мүтәхәссисә дә мүраҹиәт едә биләр. Лакин әкәр тәрчүмәчи ана дилини jахшы билмирсә, онун бүтүн сәрвәтләриндә бәләд дejилсә, чанлы дилин дахили гүдрәтиндән бачарыгла, чәсарәтлә истифадә едә билмирсә, о заман һеч бир лүғәт она көмәк едә билмәз; чүнки әсил jарадычылыг елә ондан ибарәтдир ки, тәрчүмәчи лүғәтдә бир сөзүн гаршысына jазылан бир нечә мә'надан бирини формал шәкилдә көтүрүб әсәрә көчүрмәсин, дүшүнсүн, ахтарсын, сечсин, jаратсын.

Тәрчүмәчиләр билирләр ки, бә'зән адам ахтардығы сөзү, даһа доғрусу, бир сөзүн лазым олан мә'насыны лүғәтләрдә тапа билмир. Лүғәтләр чанлы дилә нисбәтән jохсулдурлар. Лүғәтләр чох вахт сөзләрин чүмлә ичәрисиндәки мә'насыны, о мә'нанын инчәлиjини, бәдии ифадәсини гаврaja билмирләр.

Азәрбаjчан халг дилиндә елә көзәл вә инчә мә'налы сөзләр вардыр ки, тәрчүмәчиләр онлары билмәдикләри үчүнмү, вә jа ишләтмәjә чәсарәт етмәдикләри үчүнмү, о сөзләрә тәрчүмә әсәрләриндә гәтиjjән раст кәлмәк олмур. Белӛликлә, тәрчүмә әдәбиjjатынын дили мәһдудлашыр, стандартлашыр вә jохсуллашыр; тәрчүмә дили дәһәл өз гурулуғу вә сүн'илиjи илә сечилир, бир нөв хүсуси тәрчүмә әдәби дили jараныр. Бунунла мүбаризә апармаг лазымдыр.

Лүғәтә бахмаг бир зәрурәтдир, лакин jазычылыг һиссинә дә әсасланмаг лазымдыр. Һеч бир лүғәтдә «пасмурное чело» сөзүнә «гарагабаг» мә'на верилмәмишдир. Амма шаир буну вермишдир, буну тапмышдыр, jаратмышдыр; ejни заманда, шаир «гарагабаг» ким мә'налы вә садә бир халг сөзүнү там һүгуглу бәдии сөз ким ишә салмышдыр. Һеч бир лүғәтдә «веселый» сөзүнә «дамаглы» дejә мә'на верилмир, һеч бир лүғәтдә «привычка» сөзүнүн габағында «шакәр» сөзү jазылмамышдыр. Амма Үзejир Һаҹыбәjов Гоголун «Шинел» повестини тәрчүмә едәндә (1909-чу илдә) бир сәнәткар һисси илә «веселый» сөзүнү «дамаглы», «привычка» сөзүнү исә «шакәр» тәрчүмә етмишдир вә jахшы да еләмишдир. О, әввәлән, орижиналын руһуну дүзкүн ифадә етмишдир: икинчи, дилимиздә олан көзәл сөзләри халг дили хәзинәсиндән көтүрүб ишә салмышдыр.

Русча «счастливый» вә jа «добрый» сөзләринин тәкликдә вә jа чүмлә ичәрисиндә бир-бириндән фәргли о гәдәр чох мә'насы вардыр ки, лазыми мә'наны тәрчүмәчи анчаг өз сәнәткарлыг мәһарәти илә дoғру сечә биләр. Азәрбаjчан ССР Елмләр Академиjасынын бураудығы лүғәтдә «счастливый» сөзүнүн габағында «хошбәхт», «бәхтәвәр» вә «уғурлу» сөзләри jазылмышдыр. Әлбәттә, бу синонимләр сөзүн бүтүн тәсадүф олунан вариантларыны изаһ етмәкдән ачыздырлар. Пушкин «Стансиjа бахычысы» һекаjәсиндә белә бир чүмлә ишләтмишдир: «Счастливая мысль мелькнула в голове смотрителя». Бу чүмләни вахтилә тәрчүмәчиләрдән бири «Назирин башында хошбәхт бир фикир ojнады», — дejә тәрчүмә етмишди. «Счастливый» сөзү чох вахт һәрфән көтүрүләрәк jа «хошбәхт», jа да «бәхтиjар» шәклиндә тәрчүмә олунур: «хошбәхтликлә пычылдады», «бәхтиjарлыгла күлдү» вә саир... Көрүрсүнүз ки, бу нә гәдәр сүн'и вә гejри-тәбиидир!

«Добрый» сөзүнә дә һаман лүғәтдә үч-дөрд сөздән артыг мә'на верилмәмишдир. Тәрчүмәчи өзүнә лазым олан мә'наны чанлы дилдән тапыб көчүрмәлидир: «доброе имя» — «јахшы ад», «добрый конь» — «чинс ат», «доброе сердце» — «јумшаг үрәк», «добрая память» — «хош хатирә», «доброе вино» — «ә'ла шәраб» вә саирә.

Лүғәтдән механики истифадә бә'зән ән јахшы тәрчүмәчини белә алдада биләр. Толстојун «Сахта купон» һекајәсиндә Степаны һәбсә алыб газамата салырлар. Толстој јазыр: «На него надели халат и коты». Ушаковун лүғәтиндә «коты» сөзүнүн габағында белә јазылмышдыр: «теплая, преимущественно женская обувь, обычно на меху». Буна әсасланараг тәрчүмәчи Ј. Әзимзадә дә чүмләни белә тәрчүмә етмишдир: «Она дустаг халаты вә хәз ајаггабылар вердиләр». Мә'лумдур ки, дустаға хәз ајаггабы вермәзләр. Бәс бу коты нәдир? Мә'лум олур ки, бунун бир мә'насы да ағач габығындан гајрылмыш лаптидир, чарыгдыр.

Бүбенновун «Ағчагајын» романынын биринчи чилдинин тәрчүмәсиндә белә бир чүмлә вардыр: «О, тоз басмыш үзүнү дәбилгәси илә тез-тез силирди». Дәбилгә дәмир папаглыр, өзү дә кечмиш мүһарибәләрә аид бир кејимдир. Дәбилгә илә нечә үз силмәк олар? Русчасында әскәр өз «шлеми» илә үзүнү силир. Шлем исә парчадан да олур. Тәрчүмәчи (Ч. Мәчнунбәјов) механики тәрчүмә етдији үчүн гәрибә бир чүмлә әмәлә кәлмишдир.

Тәчрүбә көстәрмишдир ки, һәрфи, механики тәрчүмә әввәлән, һәлә бәдии тәрчүмә дејилдир, олса-олса сәтри тәрчүмәдир; икинчи, һәрфи, механики тәрчүмә орижиналын идеја-бәдии мә'насыны дүзкүн ифадә едә билмир. Амма, ону да гејд етмәлијик ки, һәрфи тәрчүмә сирајәтедичи бир хәстәликдир: онун јолу јүнкүл мүгавимәт јолу олдуғу үчүн, асан јол олдуғу үчүн тәрчүмәчиләр бу хәстәлија тезликлә тутулурлар. Әлбәттә, «смеяться в бороду» ифадәсини «саггала күлмәк», «перегнуть палку» ифадәсини «әл ағачыны әјмәк», «при царе Горохе»—«чар Горохун дөврүндә», «ответить односложно»—«бир һечалы сөзләрлә чаваб вермәк», шәклиндә тәрчүмә етмәк чох асандыр, бунун үчүн һеч лүғәтә бахмаг лазым дејилдир. Һәмчинин русчадакы идиоматик ифадәләри вә аталар сөзләрини дә һәрфән тәрчүмә етмәк даһа асандыр. Лакин белә тәрчүмә чох күлүнчдүр вә нашы тәрчүмәчиләрин ишидир. Буна јол вермәк олмаз.

Чох вахт һәрфи тәрчүмә пәрдәси алтында тәрчүмәчинин рус дилини билмәмәси дә кизләдилир; бә'зән дә орижиналын руһуну, јазычынын үслубуну сахламаг пәрдәси алтында һәрфи тәрчүмәчинин кобуд сәһвләринә бәраәт газандырылыр.

Һәрфи тәрчүмә тә'сириндән јахасыны гуртара билмәјән тәрчүмәчиләрдән Худадад Әзизбәјову көстәрә биләрик. Х. Әзизбәјов көһнә мүтәрчимдир, рус дилини вә елчә дә Азәрбајчан дилини јахшы билир; анчаг онда јарадычылыг чәсарәти аздыр, орижиналы нәгтәбәнәгтә изләјир. Мәсәлән, әкәр орижиналда «тебя поймать нельзя» јазылмышса, о да мүтләг «сәни тутмаг олмур» тәрчүмә едәчәкдир; әкәр русча орижиналда «сердечные склонности» јазылмышса, о да мүтләг «үрәк тәмајүлләри» тәрчүмә едәчәкдир. Елә буна көрә дә онун тәрчүмәләри ағыр охунур.

Һәрфи тәрчүмәјә бә'зән Ичаг Ибраһимов вә башгаларынын әсәрләриндә дә тәсадүф олунур. Чох вахт һәрфи тәрчүмә јени башлајан, тәчрүбәсиз мүтәрчимләрдә нәзәрә чарпыр.

Һәрфи тәрчүмәнин јарадычы тәрчүмәдән фәргини тәрчүмәләрин мүгајисәсиндә даһа ајдын көрмәк олур. Гоголун «Иван Ивановичлә Иван Никифоровичин күсүшмәси» һекајәсинин үч тәрчүмәси вардыр. Һаман һекајәдәки бир чүмләни үч мүтәрчим башга-башга шәкилләрдә тәрчүмә етмишдир. Чүмлә белədир: «Вы, Иван Никифорович, разносились так с своим ружьем, как дурень с писанною тобою».

Бу чүмләни биринчи мүтәрчим (Ичаг Ибраһимов) белә тәрчүмә етмишдир: «Сизи, Иван Никифорович, туфәнкиниз елә мәшғул еләјиб ки, елә бил ахмаг адам бәзәкли торба илә ојнајыр»[1].

Икинчи мүтәрчим (Ч. Мәчнунбәјов) белә тәрчүмә етмишдир: «Иван Никифорович, чөллү өз нахышлы хурчунуну тәрифләјән кими, сиз дә өз туфәнкинизи өјүрсүнүз»[2].

Үчүнчү мүтәрчим (Әкбәр Ағајев) исә белә тәрчүмә етмишдир: «Иван Никифорович, кор тутдуғуну бурахмајан кими, сиз дә өз туфәнкинизи бурахмырсыныз».

Бу үч тәрчүмәдән биринчиси тамамилә һәрфидир, механикидир. Икинчидә тәрчүмәчи бир гәдәр «јарадычылыг» көстәрмәк истәмишдир, лакин мүвәффәг олмамышдыр. Үчүнчү тәрчүмәчи Әкбәр Ағајев исә мәсәләјә даһа дүзкүн јанашмыш вә спесифик рус мәсәлинә ујғун Азәрбајчан мәсәлиндән тапмыш, ону ишләтмәкдән горхмамышдыр. Сөз јох ки, тәрчүмәчи бир гәдәр дә фикирләшсәјди, даһа јахшы тәрчүмә едә биларди, орижинала даһа чох мүвафиг сөзләр тапа биларди. Әсас мәсәлә онун тутдуғу дүзкүн јарадычы тәрчүмә јолундадыр.

[1] «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1952, № 3.
[2] Н. В. Гоголь. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1952.

Биз тәрчүмәдә јарадычылыг принсипинин тәрәфдары олмалыјыг; һәрфи, механики тәрчүмә илә мүбаризә апармалыјыг. Анчаг формал тәрчүмә принсипи илә мүбаризә апардығымыз заман башга бир ифрат чәһәти дә јаддан чыхармамалыјыг. Формал тәрчүмә принсипинин әлејһдарларындан бә'зиләри ифрата варыр вә лазым олду-олмады рус әдәби дилиндәки идиоматик ифадәләри вә бә'зи «милли» сөзләри азәрбајчанлашдырмағы да тәләб едирләр. Мәсәлән, «лапти» сөзүнү мүтләг «чарыг» јазмаг истәјирләр. Һалбуки «чарыг» азәрбајчанча милли бир сөз олдуғу үчүн тәрчүмә олунмадығы кими, «лапти» дә русча милли бир сөздүр, ону да тәрчүмә етмәк дүз дејилдир. «Лапти» әксәриҗәтлә ағач габығындан гајрылыр вә чарыға нисбәтән даһа јохсул бир әјаггабыдыр. Ешитдијимә көрә Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә лаптија охшар әјаггабылар вардыр. Әкәр мүвафиг исә, лаптини о адла тәрчүмә етмәк олар.

Белӛликлә, башга бир сәһв мејдана чыха биләр: рус әдәби дили васитәсилә Азәрбајчан дилинә кәлән јениликләрин јолу бағланмыш олар, дилләр арасындакы гаршылыглы тә'сирин габағы алынар. Одур ки, јарадычылыг принсипи әсасында ишләјән тәрчүмәчиләрин гаршысында чидди бир мәсәлә дурур ки, о да Азәрбајчан әдәби дилинин тәбиәтинә зидд олмајан вә кәләчәкдә әдәби дили зәнкинләшдирә билән јени сөзләрин, ифадәләрин вә һәтта бә'зи аталар сөзләрининин ујғун вә мүнасиб јолларла дилимизә дахил олмасына фикир вермәкдән ибарәтдир.

Вахтилә әдәби дилимиздә ишләнмәјән бир чох сөзләр вә ифадәләр вардыр ки, онлар тәрчүмә васитәсилә дилимизә дахил олуб вәтәндашлыг һүгугу газанмышлар вә инди онларсыз өтүшмәк, јәгин ки, чәтин олар. Русча мәчази мә'нала ишләнән «процветание» сөзүнүн гаршылығы олан «чичәкләнмә» тәгрибән иjирми-иjирми беш ил бундан әввәл дилимиздә анчаг сөзүн әсил мә'насында, «чичәк ачмаг» мә'насында ишләнирди. 1929-чу илдә нәшр олунмуш икичилдлик луғәтдә бу сөзүн әсил мә'насы «чичәк ачмаг» шәклиндә верилмишдир, мәчази мә'насы исә јохдур. Бүкүн исә бу сөз мәчази мә'нада ән чох ишләнән сөзләрдәндир.

Инди дилимиздә «надстройка» мә'насында ишләнән «үстгурум» сөзү дә вахтилә үјдурма вә һәрфи тәрчүмә кими көрүнүрдү. Амма бу сөз дә дилимиздә вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр вә һәр һансы бир әрәб вә фарс сөзүндән даһа доғма көрүнмәкдәдир. Рус әдәби дилинин тә'сири илә дилимизә дахил олмуш белә сөзләрә даһа бир чох мисал көстәрмәк олар.

Тәрчүмәчиләр арасында мүбаһисәјә сәбәб олан чәтин мәсәләләрдән бири идиоматик ифадәләрин, аталар сөзләрининн, мәсәлләрин тәрчүмәсидир. Бу мәсәләдә формалист тәрчүмәчиләр ифадәни ејни илә тәрчүмә етмәк тәрәфдарыдырлар. Мәсәлән, «Нет дыма без огня» мәсәлини «одсуз түстү олмаз» шәклиндә, «моя хата с краю» мәсәлини «мәним дахмам кәнардадыр» шәклиндә тәрчүмә етмәк истәјирләр. Ајдындыр ки, бурада һеч бир јарадычылыг јохдур вә белӛликлә, Азәрбајчан әдәби дили гәтиҗјән зәнкинләшмәз. Рус дилиндә чох ишлӛнән бу аталар сөзләри чох мәзмунлу олдуглары һалда, Азәрбајчан дилинә һәрфән тәрчүмә едилдикдә, ејбәчәрләширләр. Бурада, нечә дејәрләр ,бир гәдәр баш ишлӛтмәк лазымдыр.

Идиоматик ифадәләри азәрбајчанчаја чевирмәк саһәсиндә марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини тәрчүмә едән тәрчүмәчиләрин иши диггәтәлајигдир. Тәрчүмәчи Чүмшүд Әзимовун «Бәдии ифадә васитәләрини нечә тәрчүмә етмәк» адлы мәгаләсиндә һаман тәрчүмәчиләрин ишиндән бир сыра мараглы фактлар кәтирилмишдир. Бу тәрчүмәчиләр ишә шүурлу вә јарадычы бир мүнасибәт бәслӛирләр: там гаршылыглы олан аталар сөзләрини ејни илә, гаршылығы олмајан аталар сөзләрини исә бир гәдәр дәјишдирәрәк вә азәрбајчанчаја ујғунлашдырараг тәрчүмә едирләр. Мәсәлән, онлар «Кому пироги и пышки, кому синяки и шишки» мәсәлини: «Киминә јағлы көкә, киминә јағлы көтәк» шәклиндә тәрчүмә етмишләр ки, бу јолу мүвәффәгиҗјәтли һесаб етмәк лазымдыр, чүнки јалныз белә јарадычылыг јолу илә һәм һәрфи тәрчүмәдән гачмаг олар, һәм дә башга дилдән кәлән јенилиҗә Азәрбајчан дилинин тәбиәтинә ујғун бир шәкилдә јер вермәк олар.

Бу јалныз русчадан азәрбајчанчаја тәрчүмәләрдә дејил, азәрбајчанчадан русчаја тәрчүмәләрдә дә белӛдир. Нә үчүн көзәл вә мә'налы Азәрбајчан аталар сөзләри вә мәсәлләри русчаја елә тәрчүмә едилмәсин ки, рус охучусу орада Азәрбајчан халгынын мә'нәви аләмини көрсүн.

Тәрчүмә һаггындакы тәнгиди мәгаләләриндән бириндә Ә. Аббасов Әзиз Шәрифи тәнгид едир ки, нијә о, Сүлејман Рәһимовун «Шамо» романында Азәрбајчан аталар сөзүнү ејни илә сахламышдыр, нијә онун русча гаршылығыны тапмамышдыр? Һалбуки бу аталар сөзүнү Әзиз Шәриф гәдән сахламышдыр, әкәр ону дәјишмиш олсајды, чох мә'налы аталар сөзү тамамилә әһәмиҗјәтини итирмиш оларды. «Терпеньем сөзү тамамилә әһәмиҗјәтини итирмиш оларды. «Терпеньем запасешься, — из незрелого винограда халву сваришь, а листок туты в атлас превратишь». Бизчә, мәшһур Азәрбајчан

аталар сөзүнүн русчаја белә тәрчүмә едилмәси һеч дә пис дејилдир, чүнки тәрчүмәчи бурада Азәрбајчан аталар сөзүнүн бәдии, һикмәтамиз гүввәт вә көзәллијини рус охучусуна чатдырмышдыр.

Һәрфи тәрчүмә илә мүбаризә етмәклә бәрабәр дилләр, әдәбијјатлар арасындакы гаршылыглы әлагәләрин кенишләнмәсинә, тә'сирин артмасына да фикир вермәк лазымдыр. Унутмамалыдыр ки, тәрчүмәчи бир јазычынын әсәрләрини тәрчүмә етмәклә, онун фикирләрини тәблиғ едир вә беләликлә дә о, јазычылар арасында, әдәбијјатлар вә халглар арасында достлуғун фәал бир нүмајәндәси кими мејдана чыхыр.

***

Бәдии тәрчүмәнин кејфијјәтиндән данышаркән бир мүһүм чәһәти дә гејд етмәмәк олмаз, о да диггәтсизлик, сәһләнкарлыг нәтичәсиндә әмәлә кәлән бөјүк нөгсанлардыр. Рус дилини јахшы биләи, тәчрүбәли јазычы вә шаирләрин өз тәрчүмәләриндә чидди тәһрифләрә јол вермәсини башга чүр изаһ етмәк олмаз. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, кобуд сәһвләрә Пушкинин алты чилдлијиндә дә јер верилмишдир. Рәсул Рзанын чох ахычы, тәбии бир ше'р дили илә тәрчүмә етдији «Полтава» вә «Граф Нулин» әсәрләриндә дә тәһрифләр вардыр. Пушкин Кочубејин гызы Маријаны тәсвир едәрәк дејир:

Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.

Р. Рза буну:

Чөлләр чичәји тәк тәшнә, тәзә, тәр,
Гојунда бәсләмиш ону санки јаз, —

— шәклиндә тәрчүмә етмишдир. Көрүрсүнүз ки, Пушкин Маријаны мешә көлкәсиндә бәсләнмиш јаз чичәјинә охшадыр, тәрчүмәчи исә ону чөл чичәјинә охшадыр вә јазда бәсләнмәсини шүбһә алтына алыр.

«Граф Нулин»дә Рәсул Рза һәддиндән артыг сәрбәстлија јол вермәклә бәрабәр, бә'зи јерләрдә мәтни тәһриф дә етмишдир. Пушкин дејир: «Три утки полоскались в луже». Р. Рза јазыр: «Јанда көлмәчәдә сакит үзүр үч өрдәк». Бурадакы сәрбәстлик ондан ибарәтдир ки, Пушкинин тәсвир етдији өрдәкләр көлдә чимирләр, Р. Рзанынкылар исә сакит үзүрләр.

Осман Сарывәллинин Пушкиндән тәрчүмә етдији «Су пәриси» драмында да белә тәһрифләр вардыр. Пушкин јазыр: «Шопот и смятении между девушками». Сарывәлли тәрчүмә едир: «Гызлар өз араларында хысынлашыр, әзилиб бүзүлүрләр». Һәјәчан мә'насында олан «смятение» сөзүнү шаир әзилиб-бүзүлмәк кими тәрчүмә етмишдир. Дәјирманчы өз гызына мүрачиәтлә дејир: «Опомнись!», тәрчүмәчи јазыр: «Јадында сахла!». Пушкин кечмиш тој адәтини тәсвир едәрәк, бәјлә кәлинин башына хмел оту сәпмәкдән данышыр, «Молодых осыпают хмелем» — дејир. Сарывәлли исә тәрчүмәдә јазыр: «Чаванлара дојунча шәраб вериб кефләндирдиләр».

Чох тәәччүблүдүр ки, алты чилдликдән әввәл бу тәрчүмәләр «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналында чап олунмушдур вә ејнилә дә Пушкин әсәрләринин чилдләринә көчүрүлмүшдүр.

Һүсејн Шәрифов тәрчүмә саһәсиндә чохдан чалышыр, тәрчүмә вә редактә илә мәшгул олур, бу саһәдә тәчрүбәси вардыр. Сон заманларда о, Радишшевин «Петербургдан Москваја сәјаһәт» әсәрини тәрчүмә етмишдир. Бу әсәрин тәрчүмә едилмәси факты өзү тәрчүмә мәдәнијјәтимиз саһәсиндә бир мүвәффәгијјәтдир. Бу әсәрдә XVIII әсрин јалныз дил хүсусијјәтләри дејил, ичтимаи-сијаси һәјаты да өз әксини тапмышдыр. Тәрчүмәчи әсәрин дилиндәки чәтинлији нәзәрә алмыш, тәрчүмә үзәриндә чох ишләмишдир. Лакин буна бахмајараг, диггәтсизлик үзүндән, орада бә'зи тәһрифләрә јол верилмишдир. Мүасир мә'нада «умашивать» сөзү бәдии әтирли јағла јағламаг демәкдир. Амма XVIII әсрдә бу сөз үмумијјәтлә јағламаг мә'насында ишләнирди. «Окружие» сөзүнүн бир мә'насы да тәкәрдир. Бунлары нәзәрә алмајан тәрчүмәчи: «Кто умащивает окружие твоей колесницы» чүмләсини белә тәрчүмә етмишдир: «Сәнин арабанын әтрафына әтирли јағ сүртәнләр». Ајдындыр ки, арабанын әтрафына әтирли јағ сүртмәзләр, арабанын тәкәринә јағ сүртәрләр ки, бунун мә'чази мә'насы јалтаглыг, лакејлик етмәк демәкдир.

Башга бир јердә Радишшев дејир: «Поющей сию народную песню, называемую Алексеем Божиим человеком, был слепой старик». Бунун мә'насы беләдир: «Аллаһ бәндәси Алексеј адлы халг маһнысыны охујан кор бир гоча иди». Һүсејн Шәрифов исә буну белә тәрчүмә етмишдир: «Бу халг маһнысыны охујан аллаһын мө'мин бәндәси Алексеј адлы гоча бир киши иди».

Диггәтсизлик, сәһләнкарлыг үзүндән әмәлә кәлән белә сәһвләр, тәәссүф ки, тәрчүмәчиләримиздә чохдур.

Бүтүн дедикләримиздән айдын олур ки, тәрчүмә мәдәнијјәти сahәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр олдуғу кими, нөгсанлар да вардыр. Рус классикләриндән едилән тәрчүмәләрин бир гисми һәлә сәтри тәрчүмә вәзијјәтиндәдир. Москва шәраитиндә олсајды, бу тәрчүмәләри икинчи бир тәрчүмәчијә вермәк лазым көләрди ки, бәдии чәһәтдән үзәриндә ишләсин. Бизим лазыми гәдәр русча вә азәрбајчанча јахшы билән јазычыларымыз вардыр вә сәтри тәрчүмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Анчаг нәшријјатлар сәтри тәрчүмә сәвијјәсиндә олан тәрчүмәләри гәбул етмәмәлидирләр, бәдии тәрчүмәјә тәләби артырмалыдырлар. Һалбуки нәшријјатларымызын ишиндә елә бир һал олмамышдыр ки, бу вә ја башга бир тәрчүмә кејфијјәтсиз олдуғу үчүн рәдд едилсин. Ән пис тәрчүмәни белә нәшријјатлар нәдәнсә тамамилә рәдд етмир, редакторлар васитәсилә дүзәлтмәјә чалышырлар.

Тәрчүмә ишиндә тәрчүмәчидән башга ики мүһүм фактор да вардыр ки, онлардан бири нәшријјат, икинчиси исә редактордур. Нәшријјат тәрчүмә ишинин тәшкил едилмәси, редактор исә онун јахшы кејфијјәти үчүн там мәс'улијјәт дашыјыр. Нәшријјат һәр бир әсәри тәрчүмә етмәк үчүн тәрчүмәчи, редактә етмәк үчүн редактор тә'јин едир. Тәрчүмәнин јахшы кејфијјәтлә чыхмасы бу адамларын дүзкүн сечилмәсиндән чох асылыдыр. Әкәр нәшријјат бөјүк бир китабы нашы бир тәрчүмәчијә вериб тәләсик тәрчүмә етмәсини тәләб едирсә, габагчадан демәк лазымдыр ки, тә'рифли бир тәрчүмә әлдә етмәк мүмкүн олмајачагдыр. Белә мәс'улијјәтсиз һәрәкәтләр үзүндән бә'зән нәшријјатлара елә бәрбад тәрчүмәләр көлир ки, ону бир дејил, беш редактор белә абырлы бир шәклә сала билмир. Белә олдугда тәрчүмәчи русча «камин» илә «камень», «потерял» сөзү илә «потирал» сөзләрини бир-бириндән ајыра билмир, «поспеть» сөзүнү «һава охумаг» баша дүшүр, «легок на помине» идиомасыны «легоку јадына сал», «дело табак!» идиомасыны «түтүн ишидир!» — дејә тәрчүмә едир.

Редакторун вәзифәси исә даһа бөјүкдүр вә мәс'улијјәтлидир. Онун да ады тәрчүмәчинин адынын јанында јазылыр. Тәрчүмәнин кејфијјәтинин сон гијмәтини редактор верир: тәрчүмәни дүзәлдир, тәсвиб едир вә чапа көндәрир. Демәли, редактор елә бир мәрһәләдир ки, кејфијјәтсиз тәрчүмә орадан кечмәјә биләр, пис тәрчүмәнин гаршысы алына биләр.

Бәдии тәрчүмә иши өлкәмиздә чох кенишләндији вә тәрчүмә тәчрүбәсиндә бир чох дәјәрли методоложи фикирләр мејдана чыхдығы бир заманда тәнгидчиләримиз вә әдәбијјатшүнасларымыз бу тәчрүбәләрин үмумиләшдирилмәси ишә

илә мәшғул олмалыдырлар. Бәдии тәрчүмәнин нәзәри вә әмәли мәсәләләри һәлә тәдгиг едилмәмишдир. Тәрчүмәчиләримизин илләрдән бәри топладыглары тәчрүбәни үмумиләшдирмәк, Азәрбајчан әдәби дилинин принсипләри вә кәләчәк инкишафы илә ујғун бир шәкилдә бәдии тәрчүмәнин нәзәри әсасларыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Бәдии тәрчүмәнин кејфијјәтини ајдынлашдырмаг, тәрчүмә әсәрләринин кениш охучу күтләси тәрәфиндән нечә гаршыландығыны өјрәнмәк үчүн китабханаларда вә али мәктәбләрдә охучулар конфрансы кечирмәк, тәрчүмәләрин кејфијјәтини мүзакирә етмәк үчүн вахташыры тәрчүмәчиләр конфрансы чағырмаг, ораја јазычылары, редакторлары, мүәллимләри, тәләбәләри вә башга охучулары чәлб етмәк лазымдыр.

Бәдии тәрчүмә ишинә күндәлик гајғыны артырмаг, тәнгиди күчләндирмәк, бәдии тәрчүмәнин нәзәри проблемләри илә мәшғул олмаг, нәшријјатларын вә редакторларын мәс'улијјәтини артырмаг, тәрчүмәчиләр арасында тәчрүбә мүбадиләсини кенишләндирмәк јолу илә биз сосиалист мәдәнијјәтинин бу чәбһәсиндәки вәзифәмизи лајиги илә јеринә јетирә биләрик.

1954.

ЈЕНИ НӘСИЛ

Һәјатымызын һәр бир сащәсиндә олдуғу кими, әдәбиҹҹат вә инчәсәнәт сащәсиндә дә кәнч мүтәхәссисләрә, јени јарадычы гүввәләрә бөјүк еһтијач вардыр. Партија вә һөкүмәтимиз кәнчләрин тәрбијәсинә, көһнә мүтәхәссисләри әвәз едән мүтәхәссисләрин јетишмәсинә хүсуси әһәмиҹҹәт верир. Кәнч јазычыларын јаранмасы, тәрбијәләнмәси мәсәләси дә партија вә һөкүмәтимизин даим диггәт мәркәзиндә олан мәсәләләрдәндир.

Әдәбиҹҹат вә инчәсәнәт сащәсиндә кәнч гүввәләрин јетишмәси, әдәбиҹҹат вә сәнәт сыраларының јени сәнәткарларла зәнкинләшмәси әдәбиҹҹатын вә сәнәтин дахили инкишафы илә әлагәдардыр. Буна көрә дә бу мәсәлә әдәбиҹҹат вә инчәсәнәт мүәссисәләрини јахындан марагландырмалыдыр. Даим чанлы бир организм олан әдәби һәрәкатын гүввәти бир тәрәфдән онун јаратдығы бөјүк сәнәт әсәрләри илә өлчүлүрсә, дикәр тәрәфдән јазычыларын өз ичәрисиндән бачарыглы кәнч сәнәткарларын, јени-јени јарадычы гүввәләрин јетишмәси илә өлчүлүр.

Совет јазычыларының гаршысында олдугча бөјүк вәзифәләр дурмагдадыр. Партијамызын XX гурултаиы бизә бир даһа хатырлатды ки, бәдии әдәбиҹҹат халгын јүксәк тәләбләриндән керидә галыр. Јаратдығымыз бир чох әсәрләр лазыми јүксәк идеја-бәдии сәвиҹҹәдә дејилдир. Нөгсанларымызы чидди сурәтдә тәнгид атәшинә тутан сатирик әсәрләримиз јохдур. Јазычыларымыз сырави совет адамларының јүксәк мә'нәви кејфиҹҹәтләрини, мүсбәт чәһәтләрини ашкара чыхаран лајигли әсәрләр вә башгаларына нүмунә, өрнәк ола биләчәк чанлы бәдии сурәтләр јаратмалыдырлар.

Биз совет адамлары елә тарихи бир дөврдә јашајырыг ки,

бүтүн дүнјанын садә адамларының көзү биздәдир. Бәшәриҹәтә сәадәт јолларыны көстәрән коммунизм гуручулуғунда совет јазычылары Коммунист партијасының вә Совет дөвләтинин ән јахын көмәкчиси олмалыдырлар. Мәркәзи Комитәнин тарихи пленумларының совет игтисадиҹҹаты вә мәдәниҹәтинин һәртәрәфли инкишафында јени бир дөвр ачан гәрарлары халгымызын вә о чүмләдән јазычыларымызын гаршысына чох шәрәфли вә мәс'улиҹәтли вәзифәләр гојмушдур. Јазычылар совет халгының јени гуручулуг һәрәкатыны, онун јарадычылыг гәһрәманлығыны һәртәрәфли әкс етдирмәли, партијанын тарихи гәрарларының јеринә јетирилмәсинә көмәк етмәлидирләр.

Бу бөјүк вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн көрүлән гәшкилат вә јарадычылыг тәдбирләриндән бири дә кәнч јазычыгүввәләрини, јени јазанлары тәшкил етмәк, онларын тәрбијәси илә мүнтәзәм мәшғул олмаг, јарадычылыг бачарыгларыны, сәнәткарлыгларыны артырмагдан ибарәтдир.

Сон илләрдә әдәбиҹҹата бир сыра кәнч шаир вә насир кәлмишдир. Бу кәнчләр ичәрисиндә исте'дадлы вә бачарыглы јазычылар, өз әсәрләри илә халга вә дөвләтә сәдагәтлә хидмәт етмәк истәјән һәвәскарлар вардыр. Кәнч јазычыларын вә шаирләрин чоху совет халгының мәнафеји илә јашајыр, дөврүмүзүн актуал мәсәләләриндә тохунур, совет адамларының коммунизм гуручулуғу сащәсиндәки әмәк гәһрәманлыгларыны, кәнд тәсәррүфаты чәбһәсиндәки наилиҹәтләрини, нефт сәнајеси габагчылларыны, мин бир һәвәслә тәһсил алан, һәртәрәфли һазырлыглы совет вәтәндашы олмага чан атан кәнчлији, сүлһ вә демократија уғрунда күтләләрин апардығы мүбаризәни өз әсәрләриндә әкс етдирирләр.

Мә'лумдур ки, кәнчләр үмумиҹҹәтлә әдәбиҹҹата чох мараглы олурлар, өз исте'дадларыны чох вахт бәдии јарадычылыг мејданында имтаһандан чыхармаға чалышырлар. Елә буна көрә дә әдәби-ичтимаи мүәссисәләрин үзәринә даһа мүһүм тәрбијәви вәзифә дүшүр. Әдәбиҹҹата һәвәсләнән кәнчләрә елә илк күндән дүзкүн истигамәт вермәк, мүнтәзәм рәһбәрлик етмәк лазым кәлир. Елә илк күндән әдәбиҹҹат мараглыларыны баша салмаг лазымдыр ки, әдәбиҹҹата асан бир шеј кими бахмасынлар. Елә илк күндән кәнчләри јорулмадан өз үзәрләриндә ишләмәјә, һәјаты дәриндән өјрәнмәјә, классик әдәбиҹҹаты, бөјүк сәнәткарларын әсәрләрини бир јарадычы кими өјрәниб сәнәт техникасына дәриндән бәләд олмаға алышдырмаг лазымдыр.

Мајаковски дејирди ки, поезија ән чәтин вә ән мүрәккәб

бир истеһсалатдыр. Белә бир истеһсалатын мәс'улиjjәтинә кәнч jазычылар илк күндән һисс етмәлидирләр.

Әдәби тәчрүбәмиздә исә белә jанлыш бир һал давам етмәкдәдир: чох вахт jазычынын сәһв вә нөгсанлары, jарадычылыгдакы зәифлиjи онун кәнчлиjинә бағышланыр; jазычы кәнч олдуғу үчүн она күзәшт едилир, тәшвиг мәгсәди илә jерсиз тә'рифләнир. Белә һаллар кәнч jазычыны пис тәрбиjә едир, ону белә бир гәнаәтә кәтирир ки, чох асанлыгла jазычылыг шөһрәти газанмаг мүмкүндүр.

Jазычынын кәнчлиjи һеч вахт онун әсәрләринә гаршы тәләбкарлығы әксилтмәмәлидир. Әксинә, jүксәк тәләбкарлыг кәнч jазычынын инкишафы үчүн ән мүһүм амилләрдән биридир. Әдәбиjjат тарихиндән бизә мә'лумдур ки, бөjүк jазычылар һеч вахт кәнч jазычылара гаршы аз тәләбкар олмамышлар. Белински Некрасовун «Хәjаллар вә сөсләр» адлы илк ше'рләр китабчасыны чох шиддәтли тәнгид етмишди. Мә'лумдур ки, сонрә jазычысы Н. Островски «Фыртынадан доғулмушлар» романыны өлүм jатағында, чох ағыр бир шәраитдә jазмышды. Буна бахмajараг, романын биринчи чилдинин әлjазмасыны битириб әсәри jазычыларын мүһакимәсинә вердикдә, онлардан хаһиш етмишди ки, ағыр хәстәлиjинә көрә она гәтиjjән күзәштә кетмәсинләр, әсәри чидди тәнгид едиб нөгсанларыны көстәрсинләр. О, һәтта чаванлыгдан адәт етдиjи һәрби истилаһдан истифадә едәрәк демишди: «Әсәримә топлардан атәш ачын! Бу мәнә әсәр үзәриндә ишләмәjә даһа чох гүввәт вә һәвәс верәр». Н. Островски өз әсәрини М. Шолохова көндәрәндә мәктубунда jазмышды: «Һәгиги достлар нә гәдәр ачы олса да, һәгигәти сөjләмәлидирләр вә бир дә мүвәффәгиjjәтдән чох нөгсанлардан jазмаг лазымдыр. мүвәффәгиjjәт үчүн халг бизи сөjмәjәчәкдир»

Бөjүк тәләбкарлыг, чидди тәнгид вә өзүнүтәнгид, әсәр үзәриндә jорулмадан ишләмәк — jазычыда адәт, вәрдиш һалы алмалыдыр.

Тәәссүф ки, кәнч jазычылар мәтбуат сәһифәләриндә һәмишә jүксәк тәләбкарлыға раст кәлмирләр, онлара jахшы көмәк едә биләчәк тәнгиди мәгаләләр аз jазылыр, кәнч jазычыларын jарадычылығы әтрафында диспутлар тәшкил едилмир, ajры-ajры әсәрләр аз мүзакирә олунур, кәнчләрә чох лазым олан сәнәткарлыг мәсәләләри әтрафында кениш мүбаһисә вә мүзакирәләр апарылмыр.

Буна бахмajараг, кәнч jазычыларын jарадычылыг наилиjjәтләри аз дejилдир. Истәр кәнч шаирләр вә истәрсә дә насирләр сон заманларда ичтимаиjjәтин диггәтини чәлб едән бир чох әсәрләр — повест вә һекаjәләр, поема вә ше'рләр jаратмышлар. Бу әсәрләрдән бә'зиләри рус дилинә тәрчүмә олунмуш вә кениш совет охучуларынын тәгдирини газанмышдыр. һ. Сеjидбәjлинин русчаjа тәрчүмәдә «Бизим Астарада» ады илә чыхан «Кәнд һәкими» повести буна ән jахшы бир мисалдыр. Онун jазычы И. Гасымовла бирликдә jаздығы «Узаг саһилләрдә» повести дә мүвәффәгиjjәтли бир әсәрдир. Ибраһим Ибраһимовун «Сәһралар чичәкләнир» поемасы да русчаjа тәрчүмә олунуб, мәркәзи мәтбуатда әсасән jахшы гаршыланмышдыр.

Кәнч jазычыларын ичәрисиндә артыг мүәjjән jарадычылыг тәчрүбәси оланларла jанашы даһа кәнчләр, jазмаға jени башлajанлар нәсли jетишмәкдәдир. Новруз Кәнчәли, Нәби Бабајев, һүсеjн һүсеjнзадә, Гасым Гасымзадә, һүсеjн Аббасзадә, Видади Шыхлы, Габил Имамвердиjевин далынча Кәрај Фәзли, Әлиага Күрчајлы, Тофиг Мүтәллибов, Әли Кәримов, Искәндәр һүммәтов, Руф'әт Ахундов, Рамиз Мәммәдов, Сәрдар Әсәдоғ, даһа сонра Давуд Ордубадлы, Хәлил Хәлилов, Тофиг Мећдиjев, Кәрим Гулиjев, Әскәр Әләскәроғ вә башга бир чох jени jазан шаирләр көлмәкдәдир. Рајонларда да онларла jени jазан шаирләр вардыр ки, республикамызын гәзет вә журналлары онлардан һәр күн бир чох ше'рләр алырлар. Мисал олараг Газахлан Гасымоғу, Гасым Исмаиловдан М. Зеjналову, Кәдәбәjдән Тапдыглыны, Зәjәмдән Чәлиллини вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Кәнч насирләр һаггында да ejни сөзләри демәк олар. һ. Сеjидбәjли, И. Шыхлы, Иса һүсеjноғ, Бајрам Бајрамов, Салам Гәдирзадә, Әли Әскәров кими кәнч насирләр артыг мүәjjән jарадычылыг тәчрүбәсинә маликдирләр. Кәнчләр сүр'әтлә инкишаф едирләр, һәр күн jени-jени гүввәләр меjдана чыхыр. Буна көрә дә jени jазанларын адларыны тамамилә әһатә етмәк мүмкүн дejилдир. Ола билсин ки, бә'зи кәнч jазычыларын вә jени jазанларын ады бурада чәкилмәмиш олсун. Анчаг мәсәлә бунда дejилдир, чүнки биз бүтүн кәнч jазычыларын jарадычылығыны нәзәрдән кечирмәк мәгсәдини гаршыjа гоjмамышыг. Мәгсәдимиз кәнч вә jени jазан jазычыларын jарадычылығындакы үмуми наилиjjәтләрә вә әсас нөгсанлара диггәти чәлб етмәкдән, кәнчләрин jарадычылығыны даһа мүвәффәгиjjәтлә инкишаф етдирмәк үчүн зәрури олан тәдбирләри ирәли сүрмәкдән ибарәтдир

Кәнч jазычыларымызын ән jахшы чәһәти одур ки, онлар һәjатымызын мүһүм мәсәләләринә фәал сурәтдә чаваб вермәjә чалышырлар. Мүасир һәjатла бағлылыг, сиjаси кәскинлик, совет халгынын наилиjjәтләрини руһ jүксәклиjи илә тә-

рәннүм етмәк — кәнч јазычы вә шаирләрин әсәрләриндә мүһүм чәһәтдир.

Сон илләрдә кәнч шаирләрдән бә'зиләри бир нечә китабча нәшр етдирмишдир. Бу китабчаларын мөвзусу мүхтәлифдир. Нәби Бабајев «Рус үрәји», «Москва» кими ше'рләриндә рус халгындан дәрин бир мәһәббәт вә сәмимијјәтлә данышыр. Онун ше'рләриндә көзәл рус тәбиәти, рус халғынын мәһкәм достлуг вә хејирхаһлығы һәрарәтлә тәрәннүм едилмәкдәдир. Шаирин «Мәним кәндим», «Кәл, ej сентјабр!» кими ше'рләри дә өз тәзәлији вә сәмимилији илә диггәти чәлб едир. Бу ше'рләр совет адамларынын нәчиб һиссләрини әкс етдирир.

Шаир һүсејн һүсејнзадәнин сүлһ, достлуг, совет адамларынын хошбәхт һәјаты һаггындакы ше'рләри дә мүвәффәгијјәтлидир. Онун Гара дәниз саһилләрини сәјаһәт нәтичәсиндә јаздығы «Курорт ше'рләри»ндә бир тәзәлик, јени һисс вә дујғуларын ифадәси вардыр. Һүсејнзадәнин бир нечә ил бундан әввәл јаздығы «Һесабдар» әсәриндә шаирин һәјаты диггәтлә мүшаһидә етдијини көрмүшдүк. Бу ше'рдә һүсејнзадә кечә јарысына гәдәр отуруб иш күнләрини һесаблајан колхоз һесабдарынын сәмими хәјал вә дүшүнчәләрини тәсвир етмишдир:

Каһ јазыр, каһ позур, вәрәгләрдән
Бир ан ајрылмајыр онун нәзәри.
Бахыр, өз-өзүнә данышыр һәрдән
Сајғача салдығча о, рәгәмләри.
— Сағ ол, Чејран ғары, Мећралы киши,
Башына доланым, балача Күлнар!
Ај балам, белә чә көрсәләр иши,
Бизим колхозумуз милјонер олар...

Гаршымыздакы һесабдар бә'зи һекајә вә комедијаларымызда көрдүјүмүз «зијанчылардан» дејилдир. О, сосиалист кәндинин шүурлу бир гуручусудур, јарадычысыдыр. О, колхозчуларын һәр бир әмәк күнүндә колхозун гәләбәсини көрүр. Гуру вә чансыз рәгәмләр онун гаршысында чанланыр, дил ачыб данышыр, о, әмәк күнләринин вердији нәтичә илә јашајыр, севиниб кәдәрләнир:

Көрүрсән Јетәри, Ханы, Дурсуну...
Мин-мин һәрәсинин әмәк күнү вар,
Әши ... ганымызы гарәлтды ки, бу:
Јенә дә архада сүрүнүр Әлјар...

Һесабдар сурәти шаирин көзәл бир наилијјәти олмагла бәрабәр, онун һәјатла јахындан бағлы олдуғуну, мүчәррәдликдән гачыб конкрет реал һадисәләрә әсасландығыны да әјдын көстәрир.

Тәк-тәк адамларын дејил, дөвләт мәнафејинин биринчи плана чәкилмәси Гасым Гасымзадәнин «Фәрәһли рәгәмләр» ше'риндә даһа јахшы көстәрилмишдир.

Колхозун иллик кәлирини һесабларкән мә'лум олур ки, «јүз гырх манат чатышмыр милјона чатмаг үчүн». Өз колхозларыны милјонер көрмәк истәјән колхозчулар пәрт олур, дүшүнүр вә ил әрзиндә көрдүкләри ишин кәсирли олдуғуну дәрк етмәјә башлајырлар. Онлар дәрк едирләр ки, чатышмајан пул — чатышмајан әмәк демәкдир, бу исә сәмәрәсиз кечән вахт, сәһләнкарлыгла көрүлмүш иш, гајғысызлыг, тәнбәллик демәкдир. Һәр бир колхозчу бу кәсрин мүгәссири һаггында дүшүнәркән биринчи нөвбәдә өзүнү тәнгид едир:

Тракторчу деди: «Мән
Јазда памбыг әкәркән
Бүтүн тарла үзүнү
Гојуб кетдим бир хәрәк.
Көрән заман мән ону
Дөнүб әкәјдим көрәк.
Онда милјондан артыг
Оларды иллик кәлир.
Демәк, мәнәм бу ишдә
Ән биринчи мүгәссир».
Бостанчы да бу сиррин
Сәбәбини анлады,
Фикрә кетди чох дәрин,
Өз-өзүнү данлады:
«Су чыхмады јухары.
Әлдән кетди ики ләк;
Ведрә илә онлары
Суварајдым мән көрәк...»
... Дүмсүкләди әрини
Сағычы Мәрјәм хала;
О, дизинә чырпды әл,
Гәзәбләнди аз гала:
«Јадындамы, ај киши,
Көч күнүнүн ахыры
Кеч кәтирдин өрүшдән
Сән бир ахшам нахыры;
Фурсәт тапды о ахшам
Дана-бузов әмишди.
Һарај чәкдим кәлмәдин,
Дилим ағзымда бишди...
Онунчун да милјона
Чатмады иллик кәлир;
Демәк, бизик бу ишдә
Ән биринчи мүгәссир».

Мисал кәтирдијимиз бу бөјүк парчада биз колхозчуларын чох јүксәк бир дахили кејфијјәтини көрүрүк. Бу, шәхси тәнтидин парлаг бир нүмунәсидир. Коммунист әхлагы тәләб едир ки, инсан анчаг башгасына гаршы јох, өзүнә гаршы да кәрәк тәләбкар олсун, өз нөгсаныны да көрсүн, өз зәиф тәрәфләрини тәнгид етсин.

Гасым Гасымзадәнин тәсвир етдији адамлар бу јүксәк инкишаф сәвијјәсинә, коммунист әхлагы сәвијјәсинә галхмагда олан адамлардырлар. Лакин тәәссүф етмәк лазымдыр ки, ше'рин сонунда шаир бу мүһүм мәсәләни е'тинасыз бурахмышдыр. Колхозчуларын шәхси тәнгид јолу илә өзләрини мәзәммәт етмәләриндән истифадә едиб, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг уғрунда чалышмаг әвәзинә сәдр колхозчуларын фикрини башга тәрәфә чәкир:

Сәдр деди: «Һаглысыз... јахшы демиш аталар:
«Дама-дама дүшән сү јығыланда көл олар».
Лакин дејин билмәјир ичиниздә бүнү ким:
Топлагымыз кенишдир, күчүмүз аздыр бизим.
Мәһсулу бол алмышыг билдиркиндән биз һәлә...
Ики гоншу колхоз да версә әкәр әл-әлә
Онда бу јер мәһсулу артыг верәр ики гат».

Гасым Гасымзадә һаһаг јерә «колхозларын иришләшдирилмәси» мәсәләсини бу ше'рә јамаг кими јапышдырмагла, биринчи әһәмијјәтли мәсәләнин үввәтини азалтмышдыр.

Кәнч шаирләрин «һәгиги коммунизмин садә, хырда, күндәлик, лакин чанлы зоғларына» (Ленин) диггәт јетирмәси, онларын инкишафына көмәк етмәјә чалышмасы јахшыдыр.

Ислам Сәфәрлинин дә бир сыра сәмими лирик ше'ри вардыр. Онун «Дарүлфүнун ше'рләри» китабчасындакы «Јатагхана», «Јај тә'тилиндә», «Дарүлфүнун пилләләриндә» вә «Хидмәтчи гадын» белә ше'рләрдәндир. Бу ше'рләрдәки садә вә реал лөвһәләр, тәбии кәнчлик хатирә вә дүшүнчәләри охучуларын диггәтини өзүнә чәлб едир.

Новруз Кәнчәлинин, Әлиаға Күрчајлынын, Габил Имамвердијевин вә башга кәнч шаирләрин әсәрләриндә дә бела, јени көзлә мүшаһидә едилмиш, ичтимаи бир дүјғу илә јазылмыш сәмими вә тә'сирли парчалар вардыр. Габил Имамвердијевин «Достлар» поемасы вә «Одунчүлар» ше'ри һәлә бир нечә ил бундан габаг охучуларын диггәтини чәлб етмишди. «Одунчүлар» ше'ринда мүәллиф өзүнү диггәтли бир мүшаһидәчи, адамларда әмәлә кәлән јени көзәл кејфијјәтләри көрән вә мәһәббәтлә тәсвир едән кәнч бир шаир кими көстәрмишди.

Лакин тәәссүф ки, белә ше'рләрин сајы чох дејилдир. Кәнч шаирләрдә һәлә дә дәфәләрлә дејилмиш фикирләрә, кичик вә әһәмијјәтсиз мәсәләләрә, бәдии тә'сирдән мәһрум олан, гафијәләнмиш үмуми сөзләрә, чејнәнмиш гафијәләрә раст кәлмәк олур. Кәнч шаирләрин ше'рләрини бир-бириндән далынча охудугда бә'зән адама елә кәлир ки, бу шаирләр бир-бирләриндән башга һеч кәси охумурлар, бир-бирләрини тәкрар едирләр, ејни тәшбеһи, ејни бәдии образы дәфәләрлә ишләдирләр. Кәнчләрин ше'рләриндә јенилик, оријиналлыг вә һисс олунур. Елә ше'рләрә дә раст кәлмәк олур ки, онларда фикир вә һиссләр чох сөнүк бир диллә, еһтирассыз вә һәјәчансыз ифадә едилир; белә ше'рләр нәинки охучуда јени фикир вә көзәл һисс ојатмыр, һәтта охучуја тә'сир белә етмир, чүнки, охучу шаирин һиссләриндән сәмимијјәтинә шүбһә едир, сөзләринә инанмыр. Әлбәттә, охучуну инандырмајан, һәјәчанландырмајан ше'р, һәр шејдән әввәл, өз сијаси-тәрбијәви вәзифәсини јеринә јетирмир, өз мәгсәдинә наил олмур.

Белә нөгсанлара даһа чох сәбәбкар ушаглар үчүн јазылмыш ше'рләрдә раст кәлирик. Тәчрүбәли кәнч јазычылардан олан Һүсејн Аббасзадә ушаглар үчүн «Бизим јерлиләр» адлы бир ше'р јазмышдыр. Ше'рдә Һ. Аббасзадә нахчыванлы балача бир оғланын Бакыја сәнәт мәктәбинә охумаға кәлмәсиндән данышыр. Балача олдуғу үчүн вагона јолдашларынын көмәји илә минән бу ушаг чох сүр'әтлә нефт үстасы олур, «сынагдан чыхмыш пәһләвана дөнүр», дөнүздә гују газмаг ишиндә јени үсул јарадыр, «алимләр вә мүһәндисләр» ондан мәсләһәт алмаға кәлирләр. Кәнч бир нахчыванлының бу мараглы вә әслиндә чох чәтин олан инкишаф јолуну шаир елә етһи, тәләсик, башдансовма тәсвир етмишдир ки, бу әһвалат бизи инандырмыр, охучуја бәдии тә'сир бағышламыр. Адама елә кәлир ки, шаир өзү дә јаздыгларына инанмыр, чүнки шаир өз гәһрәманынын характерини сәмимијјәтлә әкс етдирән бир кичик лөвһә белә вермир, ону охучулара сөвдирә билмир.

Т. Мүтәллибовун ушаглар үчүн јаздығы ше'рләр ичәрисиндә дә беләләри вардыр. Мисал үчүн онун «Бәхтәвәр ушаглар» китабчасындан «Нәзакәт» ше'рини алаг. Поетик фикирдән, әһәмијјәтли бир идеја мәзмунундан мәһрум олан бу парча вәзн вә гафијә васитәсилә ше'р шәклинә салынмыш үмуми сөзләрдән башга бир шеј дејилдир.

Белә ше'рләри охујаркән мүәллифин бир ушаг јазычысы кими тәчрүбәсизлији нәзәрә чарпыр. Онлар елә дүшүнүрләр ки, ушаглар үчүн јазылмыш ше'рләрдә бәдиилик вачиб дејилдир, саһири аһәнкдарлыг олса кифајәтдир. Һалбуки ушаг-

ларда бәдии зөвг тәрбијә етмәк үчүн ше'рин камиллијинә даһа чох фикир вермәк лазымдыр. Бу чәһәтдән классикләрин ушаг ше'рләри чох мараглыдыр. Сабирин, Сәһһәтин ушаглар үчүн јаздығы ше'рләр инди дә биз гочаларын јадындадыр.

Кәнч јазычыларын, хүсусән шаирләрин әсас нөгсаны сәнәткарлыг мәсәләләри илә аз мәшғул олмаларыдыр. Сәнәткарлығы биз анчаг садәчә ше'р техникасы кими баша дүшмүрүк. Кәнч шаирләр өз фикир вә һиссләрини үмумиләшдирә билмирләрсә, онлары әһәмијјәтли, үмумхалг һиссләри сәвијјәсинә галдыра билмирләрсә, бу өзү дә сәнәткарлыға малик олмамаг демәкдир. Кәнч шаирләрин әсасән мүасир һәјатын әсрури мәсәләләри илә јашамалары өз ше'рләри илә совет халгына, Коммунист партијасына хидмәт етмәјә чалышмалары чох јахшыдыр. Лакин онларын сәнәткарлыг сәви, ше'ријјәт гүввәси һәлә зәифдир. Бу сәс чох вахт инсан гәлбинин дәринликләринә кедиб чатмыр, үздән кечир. Бунун сәбәби одур ки, шаирләр өз субјектив, шәхси һиссләрини (әслиндә бу һиссләр чох сәмими олдуғу һалда) ичтимаи һиссләр јүксәклијинә галдыра билмирләр. Шаирә елә кәлир ки, өз ше'риндә чох мүһүм бир мәсәләјә тохунмушдур, бу мәсәлә һәр бир совет охучусуну марагландырмалыдыр. Амма мә'лум олур ки, онун јаздығы ше'р шәхси, икинчи дәрәчәли бир мәсәләдән бәһс едир, буна көрә дә охучуну шаирин истәдији кими марагландырмыр. Охучу шаирин һиссләринә өзкә адамын шәхси һиссләри кими биканә галыр.

Әкәр шаир истәјирсә ки, јаздыглары охучуларын марагландырсын, о заман мүтләг јүксәк ичтимаи дүјғу вә јүксәк бәдии сәнәткарлыгла ишә киришмәлидир. Үмумијјәтлә лирикanын, хүсусән сосиалист лирикасынын мәһијјәти елә сададыр ки, бурада шәхси мотивләрлә ичтимаи мотивләр бир вәһдәт тәшкил едир; шаир өз шәхси һиссләрини ифадә едәркән, ејни заманда, габагчыл совет адамларынын үрәјиндәки хәбәр верир.

Совет дөврүмүзүн ән јахшы вә исте'дадлы шаири вә кәнч шаирләрин устады олан Мајаковскинин лирикасы мәһз белә бир лирикадыр. Онун јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләри ифадә едән көзәл ше'рләри совет охучуларыны һәјәчанландырмаја билмәз, чүнки шаирин бу ше'рләриндә совет адамларының вәтәнпәрвәрлик һиссләри һәм шаирин шәхси һиссләри кими сон дәрәчә сәмими вә еһтираслы, һәм дә үввәтли шаиранә бир диллә ифадә олунмушдур.

Шәхси мотивләрлә ичтимаи мотивләрин вәһдәти ејни заманда һәр бир ше'рин сијаси мә'насыны, онун идеја мәзмунуну тә'јин едир. Мә'лумдур ки, Мајаковски шаирлик сәнәтинә, усталыг мәсәләләринә чох бөјүк әһәмијјәт верирди. Ше'р үзәриндә нечә чалышмағы, нечә үввәтли ифадә васитәләри тапмағы, нечә јени образлар, гафијәләр ишләтмәји, һәгиги новаторлуғу кәнч шаирләр Мајаковскидән өјрәнмәлидирләр. Онун «Ше'ри нечә јаратмалы?» әсәри һәр бир кәнч шаирин столүстү китабы олмалыдыр. Мајаковски дејирди ки: «Ше'рин ичәрисиндә долғун, сијаси идеја еһтијаты олмалыдыр». Кәнч шаирләрин ше'рләриндә исә чох вахт мәһз бу сијаси идеја еһтијаты чатышмыр.

Ахыр күнләрдә мәтбуатда јени јазан шаирләрдән бир нечәсинин кичик лирик парчалары дәрч едилмишдир. Ше'римиздә ашиганә-лирик ше'рләрин сајы кетдикчә артмагдадыр. Әлбәттә, бурада писләнәчәк бир шеј јохдур. Әдәбијјатымызда совет адамларынын, кәнчләримизин мә'нәви аләми, көзәл һиссләри вә сәмими дүјғулары бүтүн долғунлуғу илә әкс олунмалыдыр. Севки мөвзусу әдәбијјатын бөјүк вә зәрури мөвзуларындандыр. Лакин кәнч шаирләр јаддан чыхартмамалыдырлар ки, лирик-ашиганә ше'рләр шаирин сырф хүсуси һиссини ифадә едәндә, ичтимаи-сијаси мәзмундан мәһрум оланда өз фикри-бәдии дәјәрини итирир. Шаирин лирик һиссләри елә әһәмијјәтли вә мә'налы олмалыдыр ки, онлары охујанда совет адамлары орада өз мә'нәви аләмләрини көрә билсинләр, ше'р онлара нәчиб һиссләр ашыласын, мә'нәвијјатларыны зәнкинләшдирсин. Јалныз белә олдугда, лирик-ашиганә ше'р кениш охучу күтләсинин гәлбиндә әкс-сәда тапа биләр, охучуну дәриндән тә'сирләндирә биләр.

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә дәрч олунан лирик ше'рләрдән бири Хәлил Хәлиловун «Тарла јолунда» адлы ше'ридир. Х. Хәлилов чидди кәнч шаирләрдәндир. Онун јаздығы ше'рләрин чоху шаирин сәмими һиссләринин ифадәсидир. Анчаг «Тарла јолунда» ше'ри белә дејилдир. Әввәлән, ше'рдә бир сүн'илик һисс олунур; икинчи, бурадакы кәнчләрин мәһәббәти, даһа доғрусу, бир-бириндә физики јахынлыгдан доған дүјғулары чох субјектив вә шәхси һиссләр олараг галыр, һеч бир әһәмијјәтли ичтимаи мә'на дашымыр. Әһвалатын тарла јолунда баш вермәси исә сүн'илији бир гәдәр дә артырыр, чүнки ше'рдә тәсвир олунан һадисәнин тарла илә һеч бир әлагәси јохдур, бу һадисә ејни мүвәффәгијјәтлә завод јолунда, мәктәб јолунда, бағда вә ја мешәдә дә баш верә биләрди. Һәтта демәк олар ки, бу һадисә нәинки бизим күнләрдә, бәлкә әлли ил бундан әввәл дә елә тәхминән бу шәкилдә ваге ола биләрди. Ону да гејд едәк ки, сон заманларда шаирләр өз мүчәррәд вә үмуми ше'рләринә вә ја нәғмәләринә «Тарла јолунда», «МТС-дән јухары», «Ферма га-

бағында» сөзләрини әлавә етмәклә, әсәрләринә бир нөв ичтимаи конкретлик вермәјә чалышырлар ки, бурадакы сүн'илик тез нәзәрә чарпыр.

Гәзетдә Тофиг Мећдијевин «Лирик парчалар» вә Әскәр Әләскәровун «Дәниз» адлы ше'рләри дә дәрч олунмушдур. Кәнч шаирләр һәјатда јени һадисәләр ахтарыр вә бу һадисәләри јени бир руһда ифадә етмәјә чалышырлар; риторикадан гачыр, јығчам јазыр, бәдии ифадәјә фикир верирләр. Тофиг Мећдијевин тәсвир етдији поетик ләвһәләр вә сонлуглар тәзәдир. Лакин ümумијјәтлә көтүрүлдүкдә, бу ше'рләр дә чох интим вә шәхсидирләр, һәтта демәк олар ки, бир гәдәр дә үздурма вә сүн'идирләр. Ә. Әләскәров «Дәниз» ше'риндә өз ешгини чошгун далғалара охшадараг дејир:

Күнәш јаныр күрә тәк, үфүгдә күлүр сәһәр,
Сәһилләрә чан атыр мави, ојнаг ләпәләр,
Сәһилләр е'тинасыз, дујмајыр ләпәләри.
Сулар пешиман кими јенә чәкилир кери.
Ешгим дә ләпәләртәк гајнар, чошар арамсыз,
Кәл ону е'тинасыз гаршылама, көзәл гыз!

Бу ше'р чох мүчәррәд, гејри-тарихи, замансыз вә мәкансыздыр. Белә ше'рләри кечмишдә гызларын албомларына јазардылар. Кәнч совет шаири нечә олмушдур ки, белә мүчәррәд, гејри-ичтимаи ше'рләрә мејл етмишдир? Бу, тәк бир ше'р олсајды, бәлкә дә ону тәсадүфи һесаб едиб үстүндән кечмәк оларды. Амма һәмин гәзетдә Ә. Әләскәровун «Кәми» адлы икинчи бир лирик парчасы да дәрч едилмишдир. Бу ше'р дә «Дәниз» гәбилиндәндир, о да шаирин мәһәббәтинә мәһәббәтинин «һәчминә» һәср едилмишдир. Шаир садәлөвһ гызы инандырмаг истәјир ки, гәлбиндә ешгиндән елә бөјүк бир дәниз вар ки, дүнја өзү онун ичиндә бир кәми ола биләр. «Кәми» ше'ри дә «Дәниз» ше'ри кими мүчәррәддир, тарихи конкретликдән мәһрумдур, даһа доғрусу, кәнч шаирин үрәјиндән кәлмәмишдир. Ә. Әләскәровун бу ше'рләри һәјатдан јох, китаблардан, һәм дә пис китаблардан кәлмишдир.

«Дәниз» вә «Кәми» ше'рләринин мүәллифи кәрәк ки, биринчи дәфә чидди сурәтдә мәтбуатда чыхыш едир. Илк дәфә кәнч совет шаиринин белә мүчәррәд, һәјати тәчрүбә вә мүшаһидәләрдән доғмајан ше'рләрлә мејдана чыхмасы ајдын көстәрир ки, о, бир о гәдәр дә дүзкүн јолла кетмир. О, даһа һәјати, конкрет, совет адамларынын сәмими һиссләриндән, ишиндән вә мүбаризәсиндән доған ше'рләр јаратмалыдыр. Мәһәббәт бөјүк һиссдир; бу һиссин бөјүклүјүнү вә үдрәтини кечмиш шаирләр мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә етмишләр.

Совет шаирләри мәһәббәт һиссини хырдалашдырмамалы, бајағылашдырмамалы, әксинә, даһа бөјүк, нәчиб, көзәл бир һисс кими тәрәннүм етмәлидирләр.

Кәнч шаирләрдә башга фикир әмәлә кәлмәсин дејә, јенә тәкрар едирәм ки, биз ашиганә лириканын әлејһинә дејилик вә ола да билмәрик. Әксинә, мәһз совет һакимијјәти илләриндә халгымыз һәгиги, бөјүк вә азад мәһәббәт үзү көрмүшдүр. Мәһәббәт лирикасы поезијада һәмишә әсас мөвзулардан олмушдур. Феодализм вә капитализм чәмијјәтләри һәгиги вә азад мәһәббәтин гаршысына мин бир манеә атдығы заманларда да бөјүк шаирләр бу һисси ән шәрәфли бир јүксәклијә галдырмағы бачармышлар.

Мәһәббәт лирикасы ән'әнәләри чаһәтиндән Азәрбајчан шаирләринин шикајәтләнмәјә һаглары јохдур. Халгымыз Füзули вә Вагиф, Закир вә Сејид Әзим кими лирик шаирләри илә ифтихар едир. Füзулинин лирик гәһрәманы өз бөјүк мәһәббәти, тәмиз еһтирасы, фәдакарлығы вә әзәмәти илә чазибәдардыр. Füзулинин мәһәббәти һәмишә вүс'әтли, јүксәк вә һәр шејдән әввәл сәмими мәһәббәтдир, «өлүмә галиб кәлән мәһәббәтдир». Даһи Пушкинин дә јарадычылығында мәһәббәт мөвзусу әсас вә ән нәчиб, инсани мөвзулардандыр. Онун поезијасында мәһәббәт инсан көзәллијинин, инсан үввәтинин ән парлаг бир ифадәсидир.

Совет поезијасында исә бу лириканын ән јахшы нүмунәләрини Мајаковскидә көрүрүк. Мајаковски «Онекин мәһәббәтиндән даһа јүксәк бир мәһәббәт арзу едирди». О дејирди ки: «Мәһәббәти нә күсүшмәләр зәифләдә биләр, нә дә узаг мәсафәләр». Мајаковски јалныз совет һакимијјәти сајәсиндә мүмкүн олан һәгиги азад мәһәббәтин, көләлик, әр-арвадлыг, чөрәк вә чарпајы чәрчивәләриндән азад олмуш бөјүк мәһәббәтин тәрәннүмчүсү иди. «Мән нә јазмышамса, нә демишәмсә, онун сәбәбкары көзләр гәдәр тәмиз көзләр, севкилимин көзләридир» — дејән шаирин мәһәббәт лирикасы еһтираслы вә дәрин бир ичтимаи вүс'әтә маликдир. Мајаковски хырда вә мискин һиссләрин, мешшан мәһәббәтинин, чарпајы мәһәббәтинин мәһдуд, дүшкүн лирикасына дүшмән иди. Әлбәттә, интим һиссләр, шәхси һиссләр Мајаковскијә јад дејилди; амма онун поезијасында ән мәхфи, шәхси һиссләр бөјүк ичтимаи-сијаси һиссләрдән ајры дејилдир, әксинә, бу һиссләр үзви сурәтдә бир-биринә гарышмыш, бир вәһдәт тәшкил етмишдир.

Бәхтијар Ваһабзадә артыг елә бир сәвијјәјә чатмышдыр ки, ону кәнч шаир адландырмаг олмур, о артыг камала јетмиш бир шаирдир. Лакин буна бахмајараг, кәнч шаирләр

үчүн сәчијјәви олан һаллара онда да раст кәлирик. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә онун да ашиганә-лирик бир ше'р парчасы дәрч едилмишдир. Бу ше'р дә үрәкдән кәлән ше'рә охшамыр. Елә бил ки, ону бу ше'ри јазмаға дахили бөјүк гүввә мәчбур етмәмишдир, шаир өзүнү зорлајараг буну јазмышдыр .Буна көрә дә ше'р сүн'и вә сојуг чыхмышдыр. «Јагма, јағыш!» адлы бу ше'рдә шаир мә'јусдур; она көрә ки, севкилиси илә көрүшә кетмәлидир, амма јағыш мане олур. Бурада тәсвир олунан мәһәббәтә бөјүк мә'нәви бир гүввәт кими бахмаг олармы? Јох, олмаз. Нә үчүн? Она көрә ки, әкәр ше'рин лирик гәһрәманы һәгиги севичидирсә, сојуг гәлбли бир ашиг дејилдирсә, онун гулағына јағыш кирмәз; о, јағыш нәдир ки, лап оду-алову ајаглајыб, өзүнү севкилисинә чатдырар, даһа евдә отуруб «пәнчәрәсинә һичран јазан дамчылара» тамаша едә-едә јағыш алтда галан вәфалы гызын «ниҝаранчылығыны» чәкмәз. Көрүнүр ки, бу оғлан чох худбиндир, өзүнү гыздан чох севир, гызы јағыш алтында гојуб, өзү евдә көзләјир ки, бәлкә јағыш онун јалварышларына гулаг асыб, кәсилсин вә өзү исланмадан гызын көрүшүнә кетсин. Бәхтијарын лирик гәһрәманы мешшан әһвали-рүһијјәли бир кәнчдир, о, Мајаковскинин тәлөб етдији һәгиги, фәдакар, кениш гәлбли, сәхавәтли, фәрәһли совет кәнчләриндән дејилдир. Бәхтијар бу кәнчи әлә салмаг, ифша етмәк әвәзинә, ону ше'ринин лирик гәһрәманы сечмишдир. Буна көрә дә ше'рин сонундакы бејт әсәрдә бир јамаг тә'сири бағышлајыр. Кәнчин әһвали-рүһијјәсинә зидд сәсләнир. Адамын инанмағы кәлмир ки, доғрудан о, јағыш кәсилмәмиш бајыра чыхыб, саат алтында көзләјән гызын јанына зәһмәт чәкәчәкдир.

Һәгиги јарадычы үчүн сүн'илик чох пис хәстәликдир. Өзүнүзә зидд кетмәјин, һәгиги, сағлам һиссләрин мәһсулу олмајан, үрәкдән кәлмәјән, јад, өтәри һиссләрә әсәрләринизә јер вермәјин! Белә һиссләр сизи бөјүк сәнәт јолундан аздыра биләр.

Кәнч шаирләрдә нәзәрә чарпан нөгсанлардан бири дә онлардан чохунун һәлә фәрди симаја, хүсуси сәсә малик олмамасыдыр. Бә'зиләринә елә кәлә биләр ки, кәнч шаирләрә белә бир тәләблә јанашмаг һәлә тездир, чүнки хүсуси сәс, фәрди сима јаваш-јаваш јараначагдыр. Бу фикир доғру дејилдир. Һәр бир шаир нә гәдәр кәнч вә јени јазан олурсаолсун, әкәр о, доғрудан да шаир олмаг истәјир, ше'рә әјләнчә кими бахмырса, о, мүтләг өз мәнлијини, өз хүсусијјәтини тә'јин етмәјә, өз сәсини тапмаға вә ифадә етмәјә чалышмалыдыр. Әкәр шаир өз көзләри илә һәјата бахырса, ону өз һиссләри илә дујурса, өз сәнәткарлығы илә әкс етдирирсә,

онун мүтләг өз поезија, дили өз нәфәси, өз симасы олмалыдыр, әкәр бу јохдурса вә шаир буну әлдә етмәјә чалышмырса, демәли, о бир јарадычы кими мүстәгил дејилдир, башгаларынын тә'сири алтындадыр.

Сәмими һиссләрин ифадәчиси олан бир сыра кәнч шаирләри, әлбәттә, гејри-мүтәгил, нәзирәчи вә саирә адландырмаг фикриндә дејилик. Лакин бу да инкаредилмәз бир фактдыр ки, «Азәрбајчан» журналында ше'рләри чап олунан кәнч шаирләри (бу шаирләрин бир гисми Москвада охумагдадыр) бир-бириндән фәргләндирмәк чәтиндир. Мисал үчүн, Искәндәр Һүммәтову, Рамиз Мәммәдову, Рүф'әт Ахундову вә башгаларыны көтүрәк. Бу шаирләр бир-бирләринә охшајырлар, онларын поетик хәјалы ејни даирәдә фырланыр, онлар һәм мөвзу, һәм дә форма чәһәтиндән ејни сәвијјәдә дururлар. Бу шаирләрин бачарығына инанырыг, јазылары да сәмимидир; истәр Переделкинодан јазсынлар, истәр рус тәләбәләри илә достлугдан, истәр өз доғма кәндләриндән, онлар доғрудан да өз үрәк сөзләрини ифадә едирләр. Амма онларын өз мүстәгил јарадычы сәсләри ајдын вә дәгиг олмадығы үчүн охучу онлары бир-бириндән чәтин ајырыр.

Шаирин фәрди симасы, әлбәттә, јалныз јаздығы ше'рләрин үслуб хүсусијјәтләриндә дејил, шаирин һадисәләрә јанашмасында, онлары сечмәсиндә, гијмәтләндирмәсиндә дә өзүнү көстәрмәлидир. Бу да шаирин дүнјакөрүшүнүн кенишлијиндән, үмуми билик вә мәдәни сәвијјәсиндән, сәнәткарлығындан асылыдыр. Сәнәт штамп севмир. Сәнәт даим чанлыдыр, тәкраролунмазлыг вә тәзәлик севир. Бунун үчүн дә шаирләрин өзләрининн бир сәнәткар олараг тәкраролунмаз бир јарадычы, бир новатор олмасы лазымдыр. Өз сәсини, өз фәрди јарадычы симасыны тә'јин етмәјән шаир һәлә шаир дејилдир.

Кәнч шаирләр ше'р техникасына, бәдии дилә, ифадәјә аз әһәмијјәт верирләр.. М. Горки һәлә 25 ил бундан әввәл «Јени башлајан јазычылар һаггында» адлы мәгаләсиндә кәнчләр арасында бөјүк исте'дада малик адамлар олдуғуну е'тираф етмәклә бәрабәр демишди ки: «Онлар һамысы ишин техникасыны өјрәнмәлидирләр, чүнки онларын бөјүк бир әксәријјәти техники чәһәтдән силаһсыздырлар; бу исә лабүд олараг, онлардан чохуну мәһв едәчәк, онларын исте'дадларынын бүтүн көзәллик вә гүдрәти илә инкишаф етмәсинә имкан вермәјәчәкдир». Кәнч јазычыларын инкишафына мүтәмади сурәтдә көмәк едән бөјүк пролетар әдибинин јазы техникасына бу гәдәр әһәмијјәт вермәси тәсадүфи дејилдир. М. Горки техника дедикдә јорулмадан өјрәнмәји, сәнәткарлығы

инкишаф етдирмәји, дил хәзинәсиндән бачарыгла истифадә етмәји нәзәрдә тутурду.

Доғрудан да, кәнч шаирләрин бә'зиләри дилә чох сәһлән-карлыгла вә гајғысыз јанашырлар. Онлар билмирләр ки, дилә е'тинасызлыг етдикләри үчүн дил онлардан амансыз-часына интигам алыр, онлары охучунун көзүндән салыр. Бә'зи кәнч шаирләр нәшки јени вә тә'сирли гафијәләр ахтармырлар, нәшки өзләрини чәтинлијә салыб јени образлар тапмырлар, онлар һәтта ән ади фикирләри дә аjдын вә дәгиг чүмләләрлә ифадә етмирләр. Әлбәттә, кәнч шаирләрин һамысыны бир ајагдан сајмаг олмаз, онларын ичәрисиндә дилә чох диггәтлә јанашанлар да вардыр. Мәсәлән, Һүсејн Һүсејнзадәнин дили бир сыра кәнч шаирләрин дили кими садә, ајдын вә тәбиидир. Амма, мәсәлән, Ислам Сәфәрли һаггында бүну демәк олмаз. О, дилә, ифадә сәлислијинә вә ајдынлығына чох аз фикир верир. Буну сүбут етмәк үчүн онун «Минкәчевир маһнысы» китабчасыны нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир. Бу китабчадан бир нечә мисал кәтирәк:

Ал күнәшдән сүзүлән **илк бојадыр**
һәр тәрәфдән **чилаланыр** (сәһ. 3).

Гоча ана һәмән саат күссәсини **бурахыр** (сәһ. 12).

Ачараг **көнлүмүн чан дәфтәрини,**
Далырам **хәјалын дилбәр сејринә** (сәһ. 22).

Гәлби ахыр о огланын архасынча (сәһ. 46).

Белә дил, ифадә гәрибәликләри, грамматик **нөгсанлар** Ислам Сәфәрли үчүн ади бир һалдыр. Шаир чанлы халг дилини мүшаһидә етмир, өјрәнмир, грамматик гајдалары аманысызчасына позур... Чох мараглыдыр ки, мәтбуат **ишчиләри** вә редакторлар да онун бу һәрч-мәрчлијинә лагеjдликлә дөзүрләр. Мәсәлән, шаир јазыр:

Мән сизи дүjдугча **үрәк телләри**
Чошуб далғаланыр илһамым **кими.**
(**Дарүлфүнун ше'рләри»**, сәһ. 6).

Кимин үрәк телләри чошуб далғаланыр? Әкәр шаирин өз үрәjинин телләри исә, бурада мүтләг **«үрәjимин телләри»** олмалы иди. Һәлә орасыны демирик ки, бу мисрада шаир мәчһулу мәчһулла изаһ етмәjә чалышмышдыр, онун үрәк телләри дә илһамы кими охучу үчүн **намә'лум галмышдыр.**

Шаир јазыр:

Накам өләнләрин **әбәдиjјәти**
Бизим хәзан көрмәз лаләзар олур.
(«Минкәчевир маһнысы», сәһ. 42).

Әбәдиjјәтин лаләзар олмасына бәлкә бир тәһәр дөзмәк олар, анчаг икинчи мисрадакы «бизим» сөзүнә һеч чүр дөзмәк олмаз.

Шаир чох вахт көһнә, бајағы ифадәләр, јерсиз вә уjғунсуз тәшбеһләр ишләдир, бә'зән онун мүсбәт мә'нада ишләтдиjи тәшбеһләр истеһза кими сәсләнир:

Бүтүн кәнд адамлары чөлләрә чумду.
Елә бил, соналар көлләрә чумду (сәһ. 26).

Белә көһнә тәшбеһ вә мәчазлара, фикир вә ифадә сәһвләринә башга шаирләрдә дә раст кәлирик. Ирәлидә кедән кәнч шаирләрдән Н. Бабајевин ше'рләриндә өз-өзүнү тәкрара, гафијә вә вәзн хатириnә ишләдилмиш сөзләрә, ифадә хәталарына јол верилир. Мәсәлән, «Мәһәббәт» ше'риндә о јазыр: «Көнүл сазым һачан кәлсә **зәбанә».** Мә'лумдур ки, азәрбајчанча **«дилә кәлмәк»** дејилир, амма **«зәбанә кәлмәк»** дејилмир. Бир дә, артыг дилимиздә чох гәрибә сәсләнән **зәбан** сөзүнү бурада шаир анчаг гафијә хатириnә ишләтмишдир. Шаир «Саф сулар» ше'риндә јазыр:

Бизим евин гаршысындан ахыр кичик чај.
Көз јашы тәк суjу тәмиз, **сүкунәтли,** лал.

Ахан бир чај лал ола биләр, јә'ни сәссиз аха биләр, лакин **сүкунәтли** ола билмәз. Мадам ки ахыр, һәрәкәтдәдир, о нечә сүкунәтли, јә'ни һәрәкәтсиз ола биләр? Һәрәкәтлә сүкунәт бир-биринә зидд мә'на ифадә едир. Көрүнүр ки, шаир **сүкунәт** сөзүнүн мә'насыны баша дүшмәмиш вә ону сүкут сөзү илә гарышдырмышдыр.

Дәфәләрлә тәкрар олунан елә тәшбеһләр вә бәдии ифадәләр вардыр ки, чох ишләндиjи үчүн шаблон һалы алмыш, мә'насыны итирмишдир. Ајры-ајры шаирләр тәрәфиндән ишләнән вә гулағымыза чох таныш кәлән бу ифадәләрә диггәт един: «Јенә алыр ганадына дуjғулар мәни», «Севинч алмыш ганадына букүн мәни» (Әли Кәримов), «Хәjалымын ганадлары үфүгләри jара-jара...» (Г. Имамвердиjев), «Һәр күн чичәкләнир онун диләји», «Чичәкләниб бahар олур букүнүн арзулары» (Н. Бабајев), «Өмүр бahарыдыр парлаг әмәллар» (һ. Һүсејнзадә), «... Өмүр бahарына дөндәрир инсан» (Кәрај Фәзли), **«Өмүр дастанымын мисраларыдыр»** (Әли Кәримов)...

Бу мисралардакы **«севинч ганады», «дуjғу ганады», «чичәкләнән диләк», «чичәкләнән баһар», «чичәкләнән арзулар», «өмүр баһары», «өмүр дастаны»** вә саирә кими трафарет ифадәләр шаирләрин лазымлы сөз тапмаг үчүн аз әзиjjәт чәкдиjини көстәрир.

Сон заманларда, демәк олар ки, бүтүн кәнч шаирләр мисрадакы бошлуғу долдурмаг үчүн jерли-jерсиз охучулара: «А достлар!» — дејә мүрачиәт едирләр. Бәзи долдурмаг үчүн ишләдилән бу мүрачиәтләр чох шит чыхыр, тез-тез тәкрар олундугда исә jүнкүл вә мә'насыз олур.

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, кәнч шаирләрин чоху әсәр үзәриндә чидди ишләмирләр, jарадычылыг «әзабы» чәкмирләр, ше'рләриниң мүрәккәби гурумамыш чапа верирләр, гәзет вә журналлар исә онлара тәләбкарлыгла jанашмыр, онлары әсәр үзәриндә тәкрарән ишләтмирләр, зәиф вә натамам әсәри чап етмәjә тәләсирләр, нәтичәдә дә белә нөгсанлы әсәрләр меjдана чыхыр.

Әсәр үзәриндә диггәтлә ишләмәмәк кәнч шаирләри бә'зән һәтта фикир хәталарына белә кәтириб чыхарыр. Әлиага Күрчајлы «Баһар» адлы ше'риндә баһарын кәлмәси илә тәбиәтин вә инсанларын севинмәсиндән данышаркән өзүнүн дә севиндиjини геjд едир. Амма шаир өз севинчиндән данышанда ше'рин үмуми руһу илә зидд сәсләнән белә бир мисра ишләдир: «Мән дә кәдәримы боғуб әлимлә, севинирәм, бах!». Шаир бурада нәjә исә ишарә едир, нәjи исә нәзәрдә тутур, амма мәһз нәjи нәзәрдә тутдуғу мә'лум олмадығы үчүн фикир анлашылмаз галыр, һәтта шаирин дахили бир зиддиjjәт кечирмәси тә'сирини бағышлаjыр.

Совет халғы нәғмәни чох севир. Jахшы совет нәғмәләри jаратмаг саһәсиндә кәнч шаирләр сәмәрәли ишләр көрә биләрләр. Анчаг нәдәнсә кәнч шаирләрин чоху нәғмәни бәдии әсәр һесаб етмир, нәғмә үзәриндә диггәтлә ишләмәjи вачиб билмир, тәләсир, башдансовма нәзмләр jазырлар. Бу, әсил халтура jолудур.

Нәғмә jазмаг шаир үчүн шәрәфли бир ишдир. Jаздығы ше'рин минләрлә адамларын ағзында әзбәр олдуғуну ешитмәкдән даһа севиндиричи нә ола биләр? Jени jазан кәнч шаирләрә совет нәғмә устасы А. Исаковскинин «Ше'р сәнәткарлығы һаггында» адлы китабчасыны вә орадакы «Нәғмә үзәриндә иш» мәгаләсини охумағы төвсиjә едирик. А. Исаковски jазыр ки, «Мәнчә, совет шаиринин jаздығы нәғмә jахшы ше'р кими мүстәгил бәдии әһәмиjjәтә малик олмалыдыр... Нәғмә jазмаг, даһа доғрусу, нәғмәjә чевриләчәк ше'ри jазмаг **бөjүк вә әзиjjәтли бир ишдир.** Бә'зән елә олур ки,

адам ше'ри башлаjыр, амма нечә гуртарачағыны билмир. Лазым олан шеjи тапынча, бә'зән һәфтәләр, аjлар кәлиб кечир...».

Шаир дејир ки, мән «Көчәри гушлар учур» ше'рини бир аjа jазмышам. Совет адамлары үчүн нәғмә jазмаг мәс'улиjjәтли бир ишдир. Биз өзүмүзә гаршы тәләбкар олмалыjыг. «Биз һәгигәтән jени вә һәгигәтән совет нәғмәләри jаратмаға чалышмалыjыг — нәғмәләримиз тәзә, аjдын, мәзмунлу, jүксәк идеjалы вә jүксәк кеjфиjjәтә малик олмалыдыр».

Кәнч шаирләрин һәjаты дәриндән өjрәнмәмәләри, мүһүм ичтимаи һадисәләри бүтүн зәнкинлиjи илә әкс етдирә билмәмәләри, үмумиjjәтлә сәнәткарлыг зәифликләри онларын епик әсәрләриндә даһа аjдын нәзәрә чарпмагдадыр. Бунун һәгигәтән белә олдуғуну сүбут етмәк үчүн сон заманларда jазылмыш ән мүвәффәгиjjәтли поемалардан икисини — Ә. Күрчајлынын «Кәндин ишыглары» вә И. Ибраһимовун «Сәһралар чичәкләнир» поемаларыны көтүрәк. Бу поемалар мәзмуча бир-биринә чох jахындыр. Шаирләр өз гаршыларына Азәрбаjчанда колхоз кәндинин абадлашмасыны әкс етдирмәк кими чох jахшы бир мәгсәд гоjмуш вә мә'лум олдуғу кими, әсәрләрин үзәриндә аз ишләмәмишләр. Хүсусән, И. Ибраһимовун поемасы дилинин чанлылығы вә тәбиилиjи илә диггәти чәлб етмәкдәдир. Лакин һәр икн шаир һәjаты әкс етдирмәк үсулу чәһәтиндән еjни jүнкүл мүгавимәт jолу илә кетмишдир. Буна көрә дә онларын поемалары, әввәлән, бир-биринә бәнзәмишдир, икинчи, совет адамларынын типик характерләрини чанлы вә долғун верә билмәмишдир. Шаирләрин бүтүн сә'jләринә бахмаjараг, поемаларын әсас гәһрәманлары Чүмшүд, Салман вә Мәрдан схематик чыхмышдыр. Чүмшүд Мәрдана, Лалә исә Шө'ләjә охшаjыр. Характерләр чох үмуми бир шәкилдә, дахилән ачылмадан, фәрдиләшдирилмәдән верилмишдир.

Нә үчүн белә олмушдур?

Она көрә ки, шаирләр өз гәһрәманларыны кәркин зиддиjjәтли jарадычылыг иши, һәjати тоггушмалар, мүбаһисәләр ичәрисиндә тәсвир етмәк әвәзинә, тамамилә «динч», jүнкүл вә манеәсиз бир иш шәраитиндә тәсвир етмишләр. Шаирләрjәгин ки, конфликтсизлик «нәзәриjjәсинин» тә'сири нәтичәсиндә, өз гәһрәманларынын инкишаф вә мүбаризә jолуну гәсдән асанлашдырмышлар, онларын гаршысына һеч бир чидди чәтинлик чыхармамышлар, онлары имтаһана чәкмәмишләр вә беләликлә дә, өзләрини бөjүк бир имкандан, jә'ни гәһрәманларын дахили аләмини дәриндән ачыб көстәрмәк имканындан мәһрум етмишләр.

Бәдии әдәбиҗҗатын мә'лум бир гануну вардыр: бәдии сурәтләрин дахили аләмини, характерини, инсанлары бир-бириндән ајыран чизкиләри ајдын вә парлаг көстәрмәк үчүн, бир-бириндә охшамајан, чанлы вә јени характерләр јаратмаг үчүн һәмин сурәтләри мүтләг гаршылыглы мүнасибәтләрдә көстәрмәк лазымдыр. Һәм дә бу гаршылыглы мүнасибәтләр чидди вә көркин олмалыдыр. Гәһрәман чәтинликләрлә мүбаризәдә, онлара мүгавимәт көстәрә-көстәрә, онлары арадан галдыра-галдыра ирәлиләмәли вә өз характерини мејдана чыхармалыдыр. Һамар, сығалланмыш, мүәллиф тәрәфиндән «асанлашдырылмыш» бир јолла кедән гәһрәманын чанлы характерини әкс етдирмәк мүмкүн дејилдир.

И. Ибраһимов өз поемасында гәһрәманларынын гаршысына һеч бир мәсәлә гојмадыгы үчүн бу гәһрәманлар һеч бир чәтинликлә мүбаризә апармырлар. Поемада һәр шеј асанлыгла баша кәлир. Һәтта шаирин үслубунда да бир јүнкүл никбинлик, шүхлуг, тә'рифләмә һисс олунур. Шаир бә'зән өз гәһрәманларынын характерини фәрдиләшдирмәк, онларын гаршысына бә'зи чәтинликләр чыхармаг истәјир, лакин чәтинликләрдән горхуб, зиддиҗҗәти тез һәлл етмәјә, бир нөв «мүвазинәт» јаратмаға тәләсир. Мәсәлән, екскаваторчу Чүмшүдлә Лалә арасында бир көркинлик әмәлә кәлир; Чүмшүд Лаләни гысганыр вә тәләб едир ки, гыз шоферлији бурахсын. Амма бу көркинлији шаир давам етдирмир, сүн'и сурәтлә һәлл едиб тез арадан галдырыр. Партија тәшкилатының катиби Салман Чүмшүдү мәзәммәт едән кими Чүмшүд тез «гысганчлығын ачы јосунларыны гәлбиндән гопарыб атыр» вә тамамилә башга бир адам олур.

Ајдын мәсәләдир ки, белә сәтһи, јүнкүл бир јолла дөврүмүз һаггында дүзкүн тәсәввүр ојатмаг олмаз. Әкәр М. Шолохов «Ојанмыш торпаг» романында колхоз һәрәкатының илк дөврүндәки чәтинликләрин үстүндән кечиб, анчаг мүвәффәгиҗҗәтләри көстәрмиш олсајды, бүкүнүн охучуларында о тарихи дөвр һаггында дүзкүн бир тәсәввүр ојада биләрдими? В. Мајаковски «Јахшы» поемасында Совет һакимиҗҗәтә јүрүндә кедән көркин мүбаризәни вә совет адамларының олдуғча ағыр бир шәраитдә јени дөвләт гуруб мөһкәмләтдијини көстәрмәсәјди, онун поемасы сосиалист реализминин ән көзәл әсәрләриндән бири кими јашајардымы?

Азәрбајчан совет әдәбиҗҗатының өзүнүн дә бу саһәдә мүәјјән ән'әнәләри вардыр. Нә үчүн Сүлејман Рүстәмин «Јахшы јолдаш» поемасы јадымыздан чыхмыр? Чүнки шаир бурада ичтимаи һәјатымызын мүәјјән бир дөврүнү вә адамларыны реалистчәсинә, долғун әкс етдирмишдир. Шаир Нијазын симасында типик бир характер јаратмышдыр. Онун зиддиҗҗәтләрини, тәрәддүдләрини, ирадә зәнфлијини, «дәрдли гәлбиндә ачылан ичласы» кизләтмәмиш, гәһрәманы чәтинликләр ичәрисиндән кечирмишдир. Ијирми ил әввәл јазылмыш бу поеманы инди охујанда дүнәнки тарихи һәгигәт бәдии бир варлыг кими гаршымызда чанланыр.

И. Ибраһимовун бачарығы вә тәчрүбәси вардыр, тәсвир етдији инсанлары үрәкдән севир, дили чанлы вә ојнагдыр. Лакин јазычы үчүн бунлар кифајәт дејилдир. Јазычы һәјата, М. Горкинин дедији кими, јүксәк нөгтеји-нәзәрлә бахмалы вә јанашармалыдыр. Белә бир нөгтеји-нәзәр нә һәјаты дөрднән мүшаһидә, һәјат һадисәләрини өјрәниб бир-бири илә мүгајисә етмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлир. И. Ибраһимовла бу јүксәк нөгтеји-нәзәр һәлә јохдур. О, поемасыны русчаја тәрчүмә етдирәндә үстүндә хејли ишләмишдир, јәгин ки, редаксија ону ишләмәјә мәчбур етмишдир; азәрбајчанчасындакы үзүнсүз вә зиддиҗҗәтли јерләри, бајағы чүмләләри шаир ихтисар етмиш, бә'зи әлавәләр етмиш, әсәри јығчамлашдырмыш, тәкмилләшдирмишдир; лакин јенә конфликтсизлик хәстәлијиндән хилас едә билмәмишдир.

И. Ибраһимовун поемасы һаггында дедикләримиз бир сыра кәнч насирләрин повест вә һекајәләринә дә аиддир. Сон заманларда әдәбиҗҗата кәлән кәнч насирләрин дә мәвзусу кениишдир. Һ. Сеҗидбәјли «Гијмәтли дамчылар» вә «Күр саһилләриндә» адлы китабчаларында совет адамларының нефт сәнајеси вә Минкәчевир иншаатындакы гәһрәманлыгларини әкс етдирир. Исмајыл Шыхлы «Керч суларында» вә «Дағлар сәсләнир» китабларында адамларымызын Вәтән мүһарибәси мөһләләриндәки вә гуручулуг саһәсиндәки бөјүк иншидан данышыр. Онун «Дағлар сәсләнир» повести иншаат мөвзусуна һәср едилмишдир. Кәнч әдиб тәсвир етдији һәјаты вә инсанлары јахшы өјрәнмишдир, истеһсалатын ән кичик тәфәррүатына фикир вермиш, онлары һәрарәтлә тәсвир етмишдир. Ленинград мә'дән институтунда охујан Камал истеһсалат тәчрүбәсинә кәлдији ики-үч ај мүддәтиндә өз әмәли тәклифләри илә иншаат ишинә јахындан көмәк едир вә ишчиләрин мәһәббәтини газаныр. Совет адамларынын сосиалист әмәји, онларын јарадычы әмәкдән алдыглары севинч вә фәрәһ повестдә мүвәффәгиҗҗәтлә тәсвир едилмишдир. Лакин мүәллиф истеһсалатда таныш олдуғу чох зәнкин һәјат материалыны сәнәткарлыгла сечә билмәмишдир. Кәнч вә тәчрүбәсиз јазычыларда олдуғу кими, нәһәнк гуручулуг ишләринин пафосу, јарадычылыг романтикасы ону валеһ етмиш, о да көрдүкләринин һамысыны тәсвир етмәјә, һеч бир шеји нәзәрдән га-

чырмамаға чалышмышдыр. Буна көрə дə повестдə истеһсалат просесинин тəсвири инсан характерləринин тəсвиринə үстүн көлмишдир. Екскаваторлары, маниторлары, дағдакы партлајышлары, фитилləри, канатлары вə саирəни тəфсилаты илə тəсвир едən мүəллиф инсанларын шəхси һəјатыны, хүсусəн көнчləрин мə'нəви аləмини хəсисликлə көстəрмишдир.

Кəнч насир Иса Һүсејновун «Бизим гызлар» повестини дə мүвəффəгијјətли бир əсəр һесаб етмək олар. И. Һүсејнов əсас диггəти инсан характеринə верир; колхозун истəр памбыг мəһсулу, истəр су каналы, истəрсə дə барамачылыг саһəсиндəки фəалијјətини инсан характерləри васитəсилə əкс етдирмəјə чалышыр. Онун гəһрəманлары — Минаја, Мухтар Заһидов, Əнвəр, Мəсим əми чанлы чыхмышдыр. И. Һүсејновда типləри фəрдиləшдирмə бачарығы вардыр; о, схематизмдən гачыр, өз гəһрəманларыны мүмкүн гədəр һəртəрəфли вермək истəјир. Көрүнүр ки, И. Һүсејнов өз үзəриндə чидди ишləјир. Онун мүсбət чəһəтləриндən бири дə Азəрбајчан совет ədəбијјатынын јахшы ən'ənələриндən бачарыгла истифадə етмəсидир.

Кəнч насирləрин мөвзу кенишлији вə мүасир һəјаты дəриндən өјрənмək тəшəббүсү тəгдирəлајигдир. Амма бунунла белə, һəлə кəнч насирləрин бу саһədə тамамилə мүвəффəг олдугларыны сөјləмək чətиндир. Онлар чох вахт јүнкүл мүгавимət јолу илə кедирləр, һəјатын зиддијјətləриндən гачырлар, схематик, чансыз сурəтləр јарадырлар, бөјүк мəсələləр гојуб һəлл едə билмирləр.

Сон илларда ədəбијјата кəлən исте'дадлы јазычы Салам Гədирзадə охучулара бир сыра һекајələри илə танышдыр. Онун «Кəнчлик» повести дə, бир сыра нөгсанларына бахмајараг, ədибин јарадычылығында ирəлијə доғру бир аддымдыр. ФЗО шакирдləринин, кəнч бəнналарын һəјатындан алдығы бу повести јазмаг үчүн мүəллиф һəјат материалларыны диггəтлə өјрənмиш, кəнч гуручулары севə-севə дə тəсвир етмишдир. Əсəр үмумијјətlə мүсбət тə'сир бағышлајыр вə кəнч охучулар үчүн фајдасыз дејилдир. Амма јенə дə əсəр тəлəбкар охучуну тə'мин етмир. Кəнч охучу орада өзүнə өрнək ола биләчək мөһкəм ирадəли, дөјүшкəн, јүксək мə'нəви гүввəјə малик бир гəһрəман көрə билмир. Бунун сəбəби нədир? Сəбəб нədир ки, мүəллифин гајəси вə тəсвир едилən һадисəләр, адамлар əсасən дүзкүн олдуғу һалда, јенə охучу əсəрдən лазыми естетик зөвгү ала билмир, наразы галыр?

Əлбəттə, бурада композисијанын мөһкəм олмамасы да, тəбиət тəсвирləринин бəситлији дə, дил вə ифадə јохсуллуғу

да тəсиркардыр. Лакин əсəрдə елə əсаслы бир нөгсан вардыр ки, ону һеч бир мөһкəм композисија вə һеч бир көзəл пејзажла дүзəлтмək олмаз. Əсас нөгсан əсəрдə чанлы, дəгиг характерləрин олмамасыдыр. Повестин гəһрəманлары, бир тəрəфдən шакирдləр — Камил, Зəки, Əсəд, Гијас, о бири тəрəфдəн исə мүəллим Қазым, Сəлимов, уста Мəлик, Сəркис дајы вə башгалары јахшы фəрдиləшдирилмəмишдир, онлар бир-биринə гарышырлар. Доғрудур, мүəллиф əсəрин əввəлиндə шакирдləрə фəрди хүсусијјətləр вермəјə тəшəббүс етмишдир, бунун үчүн Əсəдə шаирлик, Зəкијə ашыглик, Гијаса һазырчаваблыг хасијјətləри вермишдир. Лакин бир аз сонра бу хүсусијјətləр силинир вə гаршымызда бир-биринə охшајан, һамысы јахшы, көзəл, чалышган, вəфалы адамлар галыр. Əсəрдə мүбаризə хəтти, конфликт дə зəифдир, даһа доғрусу, əмəлли конфликт јохдур. Мүəллиф өз гəһрəманы Камилин гаршысына чидди бир манеə гојмамышдыр. О һеч кəслə мүбаризə апармыр, əксинə, һамы она көмək едир: јолдашлары да, мүəллимləри дə, Сəркис дајы да, севкилиси Шəһла да, анасынын кəнддən көндəрдији мəктублар да... Һадисəләр мүстəгим бир хəтт үзрə, һамар, сакит вə јүнкүл бир јолла инкишаф едир.

Кəнч јазычыларда нəдənсə белə јанлыш бир фикир əмələ кəлмишдир ки, бүкүнкү совет адамларының гаршысында чох бөјүк чətинликləр дурмур. Һətта белə дүшүнəнləр дə вар: Бөјүк Вətən мүһарибəси илləриндə чətинликləр вар иди вə бу чətинликləри тəсвир едəндə јахшы конфликтлəр јаратмаг олурду, амма инди, динч гуручулуг илləриндə елə чətинликləр јохдур, дəрин конфликтлəр дə јаратмаг олмур. Бу, чох јанлыш бир фикирдир. Совет адамлары коммунизм уғрунда мүбаризə апарырлар, бу мүбаризə истəр мүһарибə илləриндə олсун, истəрсə дə динч гуручулуг илləриндə олсун ағыр, чətин бир мүбаризədир. «Əсил инсан һаггында повест»ин гəһрəманы Мересјевин (Маресјевин) гаршысында, əлбəттə, мүһарибə илləриндə чох бөјүк чətинликлəр варды вə гəһрəман бунлары өз мөһкəм ирадəси илə арадан галдырмышды. Амма ким дејə биләр ки, һəмин гəһрəманын, ја'ни Мересјевин гаршысында инди даһа һеч бир чətинлик јохдур? Онун гаршысында инди башга чətинликləр дурмагдадыр. Мүһарибəдən сонра Мересјев Али партија мəктəбиндə охумаға башламышды вə бир күн демишди ки: «Мəним гаршымда дуран јени чətинликləр һеч дə вахтилə мүбаризə апардығым чətинликлəрдən кичик дејилдир...».

Биз «Кəнчлик» повестини охујанда көзləјирдик ки, гаршымызда Корчакин вə Мересјев кими гүввəтли бир гəһрə-

ман чанланачагдыр. Совет охучуларынын буну көзләмәjә һаггы вардыр.

Бә'зи кәнч шаирләр кими, кәнч насирләр дә бә'зән совет кәнчләринин анлә вә севки мачәраларыны ичтиман һәjатдан аjырыр вә онлары бир-биринә уjушдурмагда чәтинлик чәкирләр. Буну биз С. Гәдирзадәнин «Сармашыглы аjнабənd» вә Иса Һүсеjновун «Чыгырлар» һекаjәләриндә көрүрүк. С. Гәдирзадә Зеjналла Раjиһәнин мәһәббәтинә сүн'и сурәтдә ичтиман бир мә'на вермәjә тәшәббүс едирсә, И. Һүсеjнов буну да етмир, Гиjасла Севәрин мәһәббәт мачәрасыны даһа чох биолоjи бир планда тәсвир едир. Гиjас Севәри севир вә өз мәһәббәтини она билдирмәjә даһа кениш имкан тапмаг үчүн һәр күн бәрабәр рајон мәркәзинә кетдикләри jолу, асфалтлы шоседән jох, кәсмә мешә ичиндән салыр. Мешә илә онлар аjларла кедиб кәлирләр, белә ки, онларын кедиб кәлмәсиндән jашыл отлар тапдаланыр, торпаг үзә чыхыр, әмәллибашлы бир чығыр әмәлә кәлир. Лакин бу мүддәтдә Гиjас ағыз ачыб, Севәрә өз үрәк сөзүнү дејә билмир, һалбуки Севәр һәр дәфиғә ондан бу сөзү көзләjир. Әлбәттә, белә чәсарәтсиз вә утанчаг кәнчләр она да биләр. Лакин ону тәсвир етмәклә jазычы һансы мәсәләни һәлл етмәк истәмишдир? Мүәллиф бәлкә дә бу суала башга чүр чаваб верәр. Амма һекаjәдән чыхан нәтичә будур ки, бир күн мешәдә бәрк jағыш jағыр. Гиjасла Севәр бир кичик ағач коғушуна кирирләр. Дар коғушда кәнчләрин бәдәнләринин бир-биринә тохунмасы вә бундан әмәлә кәлән дуjғулар мәсәләни һәлл едир. Jазычы дејир: «Коғуш дар иди... Jаш чит донун үстүндән Гиjас онун чиjнинин истилиjини һисс едир, бәдәниндән санки чәрәjан кечирди... бә'зән она елә кәлирди ки, гызын чиjни кетдикчә она jахынлашыр, бу ан онун чанына хош, мәстедичи бир һәрарәт jаjылырды... Инди гызын кичик бир һәрәкәти һәр шеjи һәлл едәрди. Гиjас сәбирсизликлә көзләjирди». Доғрудан да, Гиjас чох көзләмәли олмур, бир аз сонра чәсарәтсиз Гиjас Севәри гуввәтли голлары арасына алыр. Беләликлә дә, кәнчләрин сәмими мәһәббәти бөjүк һисслән кичик, хырда бир һиссә чеврилир.

Иса Һүсеjнов исте'дадлы бир кәнчдир, о өз һекаjәсиндә совет кәнчләринин тәмиз, садә һиссләрини ифадә етмәк истәмишдир. Буна шүбһә етмәк олмаз. Лакин мәһәббәтин мә'нәви гүввәтини, нәчибләшдиричи тә'сирини, бөjүклүjүнү көстәрмәк әвәзинә, хырда һиссләрә уjмуш вә әдәбиjjатын әсас мәсәләләриндән кәнара чыхмышдыр.

Кәнч jазычылар үмумиjjәтлә совет әдәбиjjатынын әсас jолу илә кедир вә бәдии әдәбиjjатын ичтимаи, тәрбиjәви ролуну дәрк едирләр. Буна көрә дә дөврүмүзүн актуал мәсәләләриндән азачыг белә олсун кәнара чыхмаг һалларына вә һәjат һәгигәтини үздән, сәтһи тәсвир етмәк, чәтинликләри һамарламаг һалларына гаршы мүбаризә апармаг лазымдыр. Партиjа биздән кәнчләримизә нүмунә ола биләчәк иradәли, мүбариз, күмраһ вә чәсарәтли тәһрәманлар jаратмағы, һәр чүр көһнә фикир вә адәтләри — мәнсәбпәрәстлиjи, бүрократизми, худбинлиjи, мешшанлығы, һәр чүр намуссуз вә зәрәрли адамлары кәскин сурәтдә ифша вә тәнгид етмәjи тәләб едир. Нөгсанлары тәнгид мәсәләси кәнч jазычыларын әсәрләриндә ән зәиф бир чәһәтдир. Доғрудур, сон заманларда бә'зи сатирик ше'рләр, тәмсилләр мејдана чыхмышдыр. Лакин бу аздыр; сатира жанры илә кәнч jазычылар чидди мәшғул олмалыдырлар. Кәнч jазычылар унутмамалыдырлар ки, онлар көһнәлиjин галыгларыны даһа дәриндән ифша вә тәнгид едәркән, ejни заманда көһнәликләрлә мүбаризә апаран вә онлара галиб кәлән jени гүввәләри, совет адамларыны даһа дәриндән вә чанлы көстәрә биләрләр.

Кәнчләрин jарадычылыгындан данышаркән кәнч тәнгидчиләри унутмаг олмаз, чүнки сон илләрдә әдәбиjjата хejли кәнч тәнгидчи дә кәлмишдир вә онларын чоху совет әдәбиjjатынын инкишафына jахындан көмәк етмәк истәjир. Әдәби тәнгид әдәбиjjатымызын чәтин бир саһәсидир, она көрә дә jени тәнгидчи гүввәләринин jетишмәсинә даһа диггәтлә jанашмаг лазымдыр. Бир вахт варды ки, кәнч тәнгидчи вә jени jазан тәнгидчи дејәндә, бә'зиләринә күлмәли кәлирди: jени jазан тәнгидчи өзү һәлә охуjуб өjрәнмәли олдуғу һалда, jазычыjа нә өjрәдә биләр? Амма тәчрүбә көстәрир ки, тәнгидчиләр һазыр бир һалда әдәбиjjата кәлмирләр, онлар әдәбиjjат тәшкилатынын өз ичәрисиндә jетишир вә камилләширләр. Әлбәттә, истәр һәjаты өjрәнмәк, истәр сәнәткарлыгын сирләринә jиjәләнмәк, истәрсә дә габағчыл елмин вә мәдәниjjәтин наилиjjәтләринә дәриндән саһиб олмаг мәсәләсиндә тәнгидчиләрин үзәринә даһа ағыр вә мәс'улиjjәтли вәзифәләр дүшүр. Буну кәнч тәнгидчиләр, өзләрини кәләчәкдә бу ағыр, лакин шәрәфли саһәjә һәср етмәк истәjәнләр нәзәрдә тутмалыдырлар.

Кәнч тәнгидчиләрин бир гисми мүәjjән тәчрүбәjә малик олан, әдәби һәрәкатда чидди иштирак едән, өз мәгаләләри илә охучулара таныш олан тәнгидчиләрдир. Бураjа биз Мәс'уд Вәлиjеви, Пәнаһ Хәлилову, Гасым Гасымзадәни вә башга бу кимиләрини дахил едә биләрик. Һәмин кәнч тәнгидчиләрин ән jахшы чәһәти совет әдәбиjjатынын талеjи илә, онун мүһүм мәсәләләри илә марагланмаларындан вә өз үзәр-

ләриндә чидди ишләмәләриндән ибарәтдир. Бунларын далынча јени јазан тәнгидчиләр көлир ки, бунларын да ичәрисиндә Гулу Хәлиловун, Әһәд Һүсејновун, Бәкир Нәбиjевин ады чәкилә биләр. Јени јазанлар да совет әдәбиjjатынын инкишафы илә марагланыр, она көмәк етмәк истәjирләр. «Азәрбаjчан» журналынын 1953-чү ил 11-чи нөмрәсиндә Гулу Хәлиловун Б. Вәһабзадәнин «Сәадәт нәғмәси» адлы китабчасы һаггында мәгаләси дәрч едилмишдир. Мәгалә чох конкретдир, мүәллифин шаирә көмәк етмәк фикриндә олдуғу көрүнүр. О, шаири чидди тәнгид едир, һәм дә онун јахшы чәһәтләрини, јенилиjи дуjмасыны, һәjатда ән кичик шеjләрә, садә инсанлара фикир вермәсини, гиjмәтләндирмәсини көстәрир. Мәгаләдә әдәбиjjаты севән, онун геjдинә галан кәнч бир тәнгидчинин гәлби чырпыныр. Бу, әсас шәртләрдәндир, лакин jеканә шәрт деjилдир; тәнгидчи үчүн әсас шәрт jүксәк нәзәри вә елми билик, марксизм-ленинизм нәзәриjjәси әсасында бәдии әсәрә дүзкүн гиjмәт вермәк, бәдиилиjи дуjмаг вә лаjигилә гиjмәтләндирмәкдир. Бу чәһәтдән исә һәлә кәнч тәнгидчиләр чох ахсаjырлар. Үмумиjjәтлә, онлар өз үзәрләриндә аз ишләjирләр, тәнгидчилик сәнәтинә дәриндән jиjәләнмәк үчүн чалышмырлар, һәр шеjдән јазырлар, һәмишә принсипиал олмурлар.

Кәнчләрин јарадычылығына бу сәтһи бахыш белә бизи бу гәнаәтә кәтирир ки, гаршымызда сағлам, бачарыглы вә јазыб-јаратмаға һәвәсли тәзә нәсил дурмушдур. Әдәбиjjатымызын кәләчәк инкишафы мүәjjән дәрәчәдә бу нәслин јахшы тәрбиjә едилмәсиндән асылыдыр.

1954.

ОСМАН САРЫВӘЛЛИ

Азәрбаjчан совет ше'ринин көркәмли нүмаjәндәләри ичәрисиндә шаир Осман Сарывәлли өз садә вә сәмими лирикасы илә хүсуси бир jер тутмагдадыр.

Отуз илә јахындыр ки, о өз әдәби-ичтимаи фәалиjjәти, бәдии әсәрләри илә совет әдәбиjjатынын инкишафына хидмәт едир. Осман Сарывәллинин бир сәнәткар кими jетишмәси Совет һакимиjjәти дөврүндә мүмкүн олмушдур. Ону коммунист партиjасы тәрбиjә етмишдир.

Ингилабдан әввәл ушаглыг илләрини Газахда, кәндли аиләсиндә јохсуллугла кечирән Осман анчаг совет һакимиjjәтинин jаратдығы мисилсиз әлверишли шәраитдә мүнтәзәм тәһсил алмаг, өз исте'дад вә бачарығыны инкишаф етдирмәк имканы тапмышдыр. О, Москвада али тәһсил алмыш, халғын истәкли шаири олмушдур.

Осман Сарывәллинин лирик ше'рләриндә елә бир хүсусиjjәт вардыр ки, дәрһал башгаларындан фәргләнир, өзүнү танытдырыр. Бу хүсусиjjәти бир сөзлә ифадә етмәк истәсәк, ону садәлик адландырмалыjыг. Кениш вә дәрин мә'нада садәлик Осман Сарывәллинин јарадычылығынын ән мүһүм чәһәтидир.

Шаир өз һисс вә фикирләрини, ше'рләринин әсасыны тәшкил едән ичтимаи мә'наны ајдын вә садә бир шәкилдә ифадә етмәjи бачардығы үчүн онун ше'рләриндәки форма садәлиjи мә'нанын бәдии тә'сирини күввәтләндирир, беләликлә дә, садәлик ше'рин јалныз формасына деjил, идеја мәзмунуна да аид олан үмуми бир хүсусиjjәт кими мејдана чыхыр.

Бу садәлик Осман Сарывәллинин ше'ринә халг әдәбиjjатындан, Ашыг Әләскәрдән вә классик поезиja нүмунәләриндән, Вагифин гошмаларындан көлир. Осман ушаглыгда Ашыг Әләскәри вә Вагифи севмиш, онларын инчә лирик

ше'рләри илә бәдии зөвгүнү тәкмилләшдирмишдир. Шаир өз устадларындан јарадычылыг јолу илә өјрәнмиш, бәдии сөзлә охучуларын гәлбинә јол тапмағын сирләрини мәнимсәмишдир.

Ејни заманда, Осман Сарывәлли рус әдәбијјатынын зәнкин хәзинәсиндән бачарыгла истифадә едир, өз јарадычылыг имканларыны, сәнәткарлығыны артырыр. Османын тәрчүмә саһәсиндәки фәалијјәти дә диггәтәлајигдир. Онун Пушкиндән, Некрасовдан, Маjаковскидән бир чох дәјәрли тәрчүмәләри вардыр.

Осман Сарывәлли аз јазыр; амма буну онун нөгсаны һесаб етмәк доғру олмазды. Доғру олмазды, она көрә ки, Османын сајча чох олмајан ше'рләри ичәрисиндә охучуларын диггәтини чәлб едән, дилләрин әзбәри олан ше'рләри чохдур. Ким онун «Кәтир, оғлум, кәтир!», «Тәбриз көзәли», «Панамалы диләнчи», «Тәгвимин сон вәрәги», «Бу јер онун јеридир», «Буржуа дипломатларына» ше'рләрини охумамыш вә бу ше'рләр үчүн шаирә өз миннәтдарлығыны һисс етмәмишдир?

Аз, амма јахшы јазмаг, гысалыг, ыгчамлыг өзү дә шаирин јарадычылығына хас олан јахшы бир хүсусијјәтдир.

Осман Сарывәллинин мөвзуларынын даирәси мәһдуд дејилдир. О, фәал бир совет шаири кими мүасир ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләри илә марагланыр, совет чәмијјәтинин мүһүм мәсәләләринә өз вахтында сәс вермәјә чалышыр.

1934-чү илдә нәшр олунан «Дәмир сәтирләрим» адлы илк ше'рләр китабчасындан башлајараг Осман Сарывәллинин лирикасында мүһүм бир чәһәт нәзәрә чарпмагдадыр: шаир өз кечмиш ағыр һәјатыны јаддан чыхармыр. Совет һакимијјәти шәраитиндә зүлмдән, диләнчиликдән хилас олуб, јени һәјатын азад гуручусуна чеврилән шаир јени һәјатын һәр бир севинчиндә вә нәш'әсиндә кечмиши хатырлајыр, бу хатирә онун јени һәјат һаггындакы һисс вә фикирләринин даһа тә'сирли вә даһа сәмими сәсләнмәсинә сәбәб олур. Онун ше'рләриндә санки көһнә илә јени, кечмишлә һазыр гаршылашыр: гаранлыг кечмишә лә'нәтләр јағдыран шаир јени һәјаты гуранлары алгышлајыр.

«Зәһмәт сарајы» ше'риндә шаир кечмишдә «бијар чәкән, төјчү верән», өмрү боју бир ағ күн көрмәјән кәндлинин азад јарадычы әмәјини фәрәһлә тәсвир едир:

Беш котанлы тракторла
Кәндли дүзә чыхараг,
Хыш батмајан боз торпағы
Јухусундан ојатды,

Әмәк, һисли дахмалары
Төмәлиндән јыхараг,
Өз мүгәддәс, әзәмәтли
Сарајыны јаратды.

Шаирин лирик гәһрәманы кечмишин пис күнләрини јашадығы үчүн бүкүнүн көзәллијини даһа јахшы һисс едир; шаир өз охучуларыны јарадычы әмәјә, гуручулуға чағырмагдан дојмур. «Мәнә өмүр верин», «Тәгвимин сон вәрәги», «Мән сәни сечдим ки...» ше'рләриндә шаир совет адамларыны һәр дәгигәнин гәдрини билмәјә, кечәли-күндүзлү јаратмаға чағырыр. «Бакынын ишыглары» адлы ше'риндә исә шаир бөјүк бир вәтәнпәрвәрлик ешги илә «Бакы әһли олмаг өзү бир ифтихардыр» — дејир вә севинир ки, Бакы үзәриндә сајрышан улдузлардан бири дә онун өзүнүндүр.

Совет адамының ән шәрәфли вәзифәси коммунизм чәмијјәти гурмагдыр. Шаир бу вәзифә илә илһама кәлир, бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси саһәсиндә атылан һәр бир аддым ону руһландырыр, о бу вәзифәјә хидмәт етмәси илә фәхр едир. «Мән сәни сечдим ки...» ше'риндә Осман Сарывәлли али һөкумәт органларына сечилән халг вәкилләриндә: фәһлә, колхозчу, мүһәндис, агроном, иншаатчы вә алимләрә өз арзуларыны хатырладыр. Шаир совет адамларыны јарадыб гурмаға, мадди вә мә'нәви не'мәтләри артырмаг, һәјаты даһа да көзәлләшдирмәк, абадлыг вә боллуг, рифаһ вә фираванлыг уғрунда мүбаризәјә чағырыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Осман Сарывәлли совет адамларының мә'нәви күдрәтини әкс етдирән, онлары гәләбәјә руһландыран бир чох ше'рләр јазмышдыр. Бу ше'рләрдән «Шаирин һәдијјәси», «Украјналы достума», «Јадикар», «Бу јер онун јеридир», Чәнуби Азәрбајчанда јазылмыш «Сон гар», «Биринчи дәрс», «Тәбриз көзәли» кими лирик-сијаси парчалары инди дә һәјәчансыз охумаг олмур.

Осман Сарывәллинин ше'рләриндә һәр шеја галиб кәлән ајдын бир никбинлик һакимдир. Бу никбинлик шаирин һәјата коммунизм гуручулуғунун зирвәсиндән баха билмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән көзәл бир хүсусијјәтдир. «Буржуа дипломатларына» ше'риндә бу никбинлик сијаси бир кәскинликлә, коммунизмин тарихән лабүдлүјүнү дәриндән дәрк етмәк нәтичәсиндә јаранан гәти инам шәклиндә мејдана чыхмышдыр. Һәмин ше'риндә шаир бәшәријјәтин ничат јолуну гәтијјәтлә тәсвир едир:

О јол дүзә чыхыр сылдырымлардан,
Нәһәнк гајалары јарыб тән кечир;

О јол гуртарачаг елләри дардан,
О јол Москванын ичиндән кечир...

Осман Сарывәллинин сөзә гәнаәтлә јазылмыш јығчам ше'рләриндә елә мисралар вардыр ки, бунлар афоризм кими сәсләнир. Шаир мүәјјән һәјат һадисәләрини тәсвир едәндә бә'зән өз фикрини үмумиләшдирир, дедикләриндән нәтичәләр чыхарыр вә гыса, лакин мә'налы нәсиһәтамиз мисралар јарадыр. Сарывәллинин «Сән чөрәк истәдин һөкмдарындан, О, панама гојду сәнин башына» («Панамалы диләнчи»), «Лакин фајда јохдур биз гојан аддан, Өзүн һүнәр көстәр, өзүн ад газан» («Бабан белә демишди»), «Әлимиз тутса да күнәшдән, ајдан, Јердән үзүлмәсин ајагларымыз» («Шаирин арзулары») кими дузлу мисралары охучулара јахшы танышдыр.

«Кәтир, оғлум, кәтир!» ше'ри Осман Сарывәллинин ән колоритли ше'рләриндәндир. Бә'зи тәнгидчиләр наһаг јерә бу ше'рдә милли мәһдудлуг ахтарырлар. Осман Сарывәллинин бу ше'риндә өз халғынын ән јахшы мүтәрәгги мадди вә мә'нәви наилијјәтләри илә фәхр едән, онлары јүксәк гијмәтләндирән, сосиалист чәмијјәтинин инкишафында онлардан сәмәрәли истифадә едән бир вәтәндашын сәмими арзулары ифадә олунмушдур. Шаир өз оғлунун симасында кәнч нәсли халғдан өјрәнмәјә, гоча тәбиәтин, торпағын мин бир сирриня бәләд олмаға, бүкүн үчүн «фајдалы нә варса» ону сечиб, севиб јашатмаға чағырыр:

Көмүрдән алмаз чак, јарпагдан ипәк,
Дашдан көвһәр чыхар, булуддан шимшәк.
Кәтир илдырымын мәгрүр сәсини,
Гумру булагларын зүмзүмәсини,
Зәмиләрдән сүнбүл, бағчалардан бар,
Дәрәләрдән вүс'ат, дағлардан вүгар...
Ана јурдумузун нәји вар, кәтир —
Мәһәббәт, сәдагәт, е'тибар кәтир...

Бу ше'рин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылмасы да тәсадүфи дејилдир. Мүһарибә илләриндә шаирин гәлбиндә ана вәтәнин мә'нәви зәнкинликләринә, һәр бир не'мәтинә, сөзүнә вә сазына мәһәббәт һисси чошмушду. Шаир бу мәһәббәти совет кәнчләринә ашыламаг үчүн сәмими вә тә'сирли бәдии сөз, мүвафиг бәдии форма сечмиш, охучуларын гәлбинә јол тапмышдыр.

Осман Сарывәллидә хүсуси бир тәбиәти дујмаг габилијјәти вардыр. Тәбиәтин көзәллијини бир рәссам һәссаслығы илә дујан шаир бу көзәллији конкрет вә реал образларда

чанландырыр вә охучулара севдирир. Османын ше'риндә кәнд һәјаты, кәнд тәбиәти мүһүм јер тутур, амма шаир кәнд һәјатына јени инсанын көзләри илә бахыр, «гара дахмалы, гара чыраглы» көһнә кәнд онун гәлбинә дар кәлир, о «ширин зәһмәт, хош күзәран, ағ күн» — дејә ачылан јени кәндин сабаһыны алгышлајыр, јени кәнди тәрәннүм едир.

Осман Сарывәллинин лирикасында шәхси мотивләрлә ичтимаи мотивләр бир вәһдәт тәшкил етмәкдәдир. Онун лирикасында ән шәхси, ашиганә һиссләр дә ичтимаи мә'на дашымагдадыр. Ичтимаи мә'надан мәһрум олан ше'рә Османын әсәрләри ичәрисиндә тәсадүф етмәк чәтиндир. Ән «интим» әсәрләриндән олан «Ағсачлы адам» ше'риндә шаирин өз һәјат јолдашы илә шәхси сөһбәти чох ичтимаи мә'на кәсб едир. Әринин башында бир ағ түк көрүб онун гочалмасындан кәдәрләнән севкилисини шаир бу сөзләрлә овундурур:

Ким истәјир чаван галсын
Бу дүнјада һәр заман,
Гој әсәрләр јаратсын о,
Гочалмајыб јарадан...
Өз масамын архасына
Чөкүб бир сәһәр, ахшам
Башымдакы һәр ағ түкә
Бир шаһ әсәр јаратсам.
О заман, еј бу дүнјада
Мәләк — дејә севдијим,
Мәнә јахын дүшә биләр
Һичран, гочалыг, өлүм?..
Гаф дағының һеј ағарыр
Гарлы башы һачагдыр,
Лакин јенә гәлби вурур,
Гочалыгдан узагдыр.

Осман Сарывәллинин лирикасы идејача долғун, сијаси чәһәтдән кәскиндир. Вәтәнпәрвәрлик бу ше'рләрин әсас идејасыны тәшкил етмәкдәдир. Шаирин јалныз лирик ше'рләри дејил, поемалары да, «Бабәк» адлы мәнзум тарихи пјеси дә ејни ҹүксәк вәтәнпәрвәрлик руһу илә ашыланмышдыр.

Биз Осман Сарывәллинин јарадычылығындакы бу вә ја башга нөгсанлары көрмәмәзлијә вурмаг фикриндә дејилик. Онун ше'рләринин һамысы бир бәрабәрдә, бир сәвиҹҹәдә дејилдир. Лакин бизә мә'лумдур ки, өз јарадычылығына чох тәләбкарлыгла јанашан, јарадычылыг зәһмәтиндән горхмајан тәвазөкар шаир һәр мисранын үзәриндә диггәтлә ишләјир. О билир ки, өз шаирини дәрин бир мәһәббәтлә севән охучу онун китабларында анчаг камил вә ҹүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш ше'рләр көрмәк истәјир. Охучунун бу бөјүк тәлә-

бини јеринә јетирмәјә Осман Сарывәллидә исте'дад да, енеркија да, һәвәс дә вардыр.

Осман Сарывәлли јарымәсрлик һәјатынын вә әдәби-ичтимаи фәалијјәтинин мүәјјән бир дөврүнә јекун вурур. Бу, шәрәфли бир јекундур, чүнки шаир әлибош дејилдир; совет әдәбијјатынын гызыл фондунда онун да гијмәтли әсәрләри көркәмли јер тутмагдадыр. Коммунист партијасы, Совет һөкүмәти вә совет халгы шаирин әдәбијјат саһәсиндәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир. Партијанын күндәлик гајғысы, шаирин бу гајғыја гаршы дәрин миннәтдарлыгы бизи әмин едир ки, Осман Сарывәлли бундан сонра да түкәнмәз бир илһам вә күмраһлыгла өз јарадычылыг планларыны мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирәчәк вә совет халгына даһа јахшы хидмәт едән бир чох јени әсәрләр јарадачагдыр.

1955.

АВЕТИК ИСААКЈАН

Елә шаирләр вардыр ки, онлар өз халгларынын руһуну бүтүн зәнкинлији илә ифадә едә билирләр; онларын ше'рләриндә халгын тарихи, мәдәнијјәти, тәбиәти, үмидләри вә арзусу, кәдәри вә севинчи — бир сөзлә, бүтүн мә'нәви аләми ајдын вә гүввәтли бир шәкилдә әкс олунур. Белә шаирләрдән бири дә ермәни халгынын гочаман сәнәткары Аветик Исаакјандыр.

Исаакјанын ше'рләрини охујанда елә бил ки, ермәни халг ашыгларынын дилиндән Сасунлу Давидин гәһрәманлыг дастаныны динләјирсән; елә бил ки, Алакөз дағындан әсән сәрин күләкләри һисс едирсән; елә бил ки, Арпачајын үстүндән учан дурна гатарларыны сејр едирсән...

1875-чи илдә Ширак вилајәтиндә анадан олан Исаакјанын ушаглыгы Арпачајын саһилләриндә, Көмрү гәсәбәсинин (индики Ленинакан шәһәринин) јахынлыгында кечмишдир. Ушаглыгдан Ермәнистанын көзәл тәбиәтини, инсанларыны, ермәни халгының маһны вә нағылларыны севән Исаакјанын бир шаир кими јетишмәсиндә вәтән торпағынын бөјүк ролу олмушдур.

Һәлә Ечмиадзин руһани академијасында охудуғу заман мәшһур лирик шаир Ованесјанын тә'сири илә о, ермәни дилини вә әдәбијјатыны даһа чох севмиш, рус әдәбијјатыны, Пушкини вә Лермонтову охумуш вә илк лирик ше'рләрини јазмышдыр. Руһани академијасыны битирә билмәјиб, кәнч јашларындан харичдә, вәтәндән узагда јашамаға мәчбур едилсә дә, шаирин әсас мөвзусу вәтән олмушдур. Лакин бу, һеч дә онун јарадычылығыны мөвзу чәһәтдән мәһдудлашдырмамыш, әксинә, онун ше'рләринә бир һәрарәт, сәмимилик вә тәравәт вермишдир. Өз халгының талејини дүшүнән, онун

азадлығыны арзу едән Исаакјанын поезијасы тәрәннүм етдији нәчиб һиссләрлә охучулары өзүнә чәлб етмишдир.

Рус шаирләриндән В. Брјусов вә А. Блок Исаакјанын ше'рләринә јүксәк гијмәт вермиш вә онлары һәвәслә рус дилинә тәрчүмә етмәјә башламышдылар. Исаакјанын ше'рләринә валеһ олан А. Блок демишди: «Исаакјан биринчи дәрәчәли шаирдир. Белә тәравәтли вә сәмими шаир инди бәлкә бүтүн Авропада јохдур».

Абовјан, Налбандјан, Ованесјан, Прошјан вә Туманјан кими тәрәггипәрвәр, реалист сәнәткарларын нәчиб ән'әнәләри әсасында јетишән Исаакјан илк ше'рләр мәчмуәсини 1897-чи илдә нәшр етдирмишдир. «Нәғмәләр вә јаралар» адланан бу китаб сонралар, 1902-чи илдә Бакыда, 1908-чи илдә исә Тифлисдә јенидән чап едиләрәк тәкмилләшдирилмишдир. Шаирин јарадычылығынын илк дөврүнүн мәһсулу олан бу ше'рләрдә ики мөвзу мүһүм јер тутур: мәһәббәт вә вәтән.

Исаакјан чох маһир бир лирикдир. Онун бөјүк мәһәббәти әсасән накам мәһәббәтдир вә буна көрә дә ше'рләри кәдәрлидир. Лакин онун лирик ше'рләриндә кәдәр вә шикајәт олса да, мә'нәви бир гүввәт, чошгунлуг вә фәдакарлыг һисси дә вардыр вә үстүнлүк тәшкил етмәкдәдир. Онун лирикасында мәһәббәт сағлам бир гүввә кими сәсләнир. Мәһәббәт мотиви чох вахт вәтән мотиви илә бирләшир. Шаирин өз хәјали севкилисинә олан мәһәббәти вәтәнә мәһәббәтинин бир һиссәси кими мејдана чыхыр. Исаакјанын лирик ше'рләриндән «Алакөз маһнылары», «Ашыг маһнылары» бу чәһәтдән чох мараглыдыр.

«Алакөз маһнылары»нда шаир ермәни кәндлиләринин јајлаға көчмәләрини, алачыг гурмаларыны, јағ тутмаларыны, лаваш биширмәләрини, кәндлиләрин тој-мағарларыны, кәндли ушагларынын овлаг-бузов отармаларыны, булаг башында ојнајыб-күлүшмәләрини сева-севә тәсвир едир вә ејни заманда өзүнүн кәндли гызы Зароја дәрин мәһәббәтини дә дөнә-дөнә тәрәннүм едир.

Шаир Николај Тихонов чох доғру дејир ки, Исаакјанын лирикасы ичтимаи чәһәтдән мә'налы лирикадыр. Бу лирикаын гүввәти ондадыр ки, шаир ән интим, шәхси һиссләрини үмуми ичтимаи һиссләр кими тәрәннүм едир. Халг онун ше'рләрини севир, маһны кими охујур, Исаакјанын лирик ше'рләри халг ичәрисиндә чох јајылмышдыр, мусигијә салынмышдыр.

Исаакјанын лирикасы өз һәјати мотивләри вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә Азәрбајчан охучуларына чох јахындыр. Онун ашиганә лирикасы кичик, лакин дәрин вә чошгун

еһтираслы ше'рләри Фүзули гәзәлләрини хатырладырса, гәрибликдән шикајәт едән вә вәтән һәсрәти илә долу олан ше'рләри Вагифин вә Видадинин гошмаларыны, «Дурналар»ыны јадымыза салыр.

Исаакјан мүтәфәккир бир шаирдир. Истәр лирик вә истәрсә дә епик ше'рләриндә о бә'зән дүшүнчәләрә далыр, һәјат һаггында мүһакимәләр јүрүдүр. Бу, хүсусән онун ингилабдан әввәлки ше'рләринә аиддир.

Иртича илләриндә јазылмыш «Әбүл'үла Мәәри» поемасы Исаакјанын мәшһур вә мараглы әсәрләриндәндир. «Једди сурәдән ибарәт бир гәсидә» адландырдығы бу поемасында шаир X—XI әсрләрдә јашамыш әрәб шаири Әбүл'үланын фачиәли, үсјанкар сурәтини јарадмышдыр. Поемада Исаакјанын шәхси әһвали-руһијјәси, дүшүнчәләри дә өз ифадәсини тапмышдыр. Бағдадын бу мәшһур шаири вә философу һәјатда көрдүјү зүлм вә әдаләтсизлијә нифрәт едир, һәр шеји: ганунлары, шөһрәти, намусу, вәтәни вә инсанлары ләһнәтлә дамғалајараг тәркдүнја олур. Вәтәнини һәбсхана, чәмијјәти чансыхан бир мәнкәнә, инсанлары исә икиүзлү иблис адландыран Әбүл'үла чәмијјәтдән вә инсанлардан үз дөндәриб карванла јола дүшүр; о, үмидини јалныз күнәшә бағлајыр, атәшин бир еһтирас вә инадкарлыгла күнәшә доғру чапатыр. Сәнәткарлыгла јазылмыш бу поемада Исаакјанын иртичаја, ичтимаи бәрабәрсизлијә, «кәлләләрдән еһрамлар тикдирән амансыз мүстәбидләрә» дәрин нифрәти ифадә едилир.

Узун бир јарадычылыг јолу кечмиш Исаакјан мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јазыб јаратмышдыр. Көзәл лирик ше'рләр вә поемаларла бәрабәр, Исаакјан ибрәтли тәмсилләр вә нағыллар, һекајә вә повестләр дә јазмышдыр. «Сәбир чубуғу», «Көһнә кәнд» вә «Зилли-Султанын маһнысы» һекајәләриндә шаир ермәни вә Иран кәндлиләринин агыр һәјатыны вә азадлыг уғрунда мүбаризәсини тәсвир едир; Оһан әми вә Мирзә Мелһди симасында азадлыг севән нәчиб кәндлиләрин парлаг сурәтини јарадыр. Бу үсјанкар кәндлиләр чох севдикләри бу нәғмәни ифтихарла охујурлар:

Тәр төкәрәк газандығым бу чөрәк
Падшаһларын наһарындан көзәлдир,
Көј чәмәндә гурдуғум бу алачыг
Султанларын сарајындан көзәлдир.
Шаирләрин үрәк ачан нәғмәси
Күләкләрин нәфәсиндән көзәлдир,
Тәкәббүрлү, ловға доғма гардашдан
Садә гәлбли бир јол өтән көзәлдир!

Вәтәнинин кечмиш ағыр күнләриндән үрәк долусу данышан шаир Октјабр сосиалист ингилабы сајәсиндә ермәни халгынын да ағ күнә чыхдығыны көрдүкдә үрәкдән севинмишди. 1926-чы илдә Совет Ермәнистанына кәлиб, азад ермәни халгынын игтисади вә мәдәни наилијјәтләрини көрән Исаакјан «Вәтән түстүсү» адлы ше'риндә өз севинчини ифадә етмишди. 1936-чы илдә шаир һәмишәлик өз вәтәнинә көчмүшдү.

Азад халгын азад шаири оландан сонра Исаакјанын јарадычылығында јени бир дөвр башланмышды. Шаир даим һәсрәти илә јашадығы севкилисинә говушмуш, лирикасындакы бәдбинлик мотивләри јох олмушду; «милли вә үмумбәшәри мә'нада әзәмәтли ишләр көрән өлкәјә һәмишәлик гајыдан» шаир санки кәнчләшмиш вә бу өлкәнин ән чошгун бир тәрәннүмчүсү олмушду.

1936-чы илдә Исаакјан чохдан јаздығы «Сасунлу Мһер» поемасына бир епилог әлавә етмишди. Бу поемада Сасунлу Давидин оғлу Мһер өлкәдәки әдаләтсизлији көрмәмәк үчүн мағараја кирир вә дејир ки, бычаг сүмүјә дајананда халг мәни көмәјә чағырачаг, онда мән мағарадан чыхыб кәләчәјәм. Исаакјан поемаја әлавә етдији сонлугда белә бир һадисә тәсвир едир: ермәни халгы әсрләрлә зүлмә дөзүр, нәһајәт, бычаг сүмүјә дајаныр, халг өз гәһрәманы Мһери көмәјә чағырыр. Мһерин этрафына топлашан минләрлә јохсуллар вә көләләр шаһларын вә гәсбкарларын үзәринә һүчума кечир, көһнә зүлм дүнјасыны дағыдыб, зәһмәткешләрин јени дүнјасыны гурурлар. Бунунла шаир, сосиалист ингилабы сајәсиндә һәмишәлик азад олан ермәни халгынын бөјүк арзуларынын јеринә јетдијини көстәрмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә Исаакјанын вәтәнпәрвәрлији даһа да дәринләшмиш вә конкрет бир шәкил алмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шаир өз одлу ше'рләри илә совет дөјүшчүләрини гәләбәјә руһландырмыш, халглар достлуғунун сарсылмазлығыны тәрәннүм едән јени ше'рләр јазмышдыр.

1942-чи илдә Загафказија халгларынын мөһкәм гардашлығындан бәһс едән Исаакјан демишди: «Күрчүләр, ермәниләр, азәрбајчанлылар мећрибан бир аилә тәшкил едирләр. Онлар әсрләрлә давам едән адәт вә ән'әнәләрлә бир-бирләринә бағлыдырлар... Гафказын гардаш халглары Шаһ Аббасын амансыз гошунларына, ганичән Аға Мәһәммәд ханын басгынларына гаршы бирликдә чијин-чијинә вурушмушлар. Онлар чаризмә гаршы да биркә мүбаризә апармышлар. Бөјүк рус халгынын гардашлыг көмәји сајәсиндә халгларымыз мүтләгијјәтин вә капитализмин зүлмүндән хилас олуб, Совет һакимијјәти гурмушлар. Совет һакимијјәти халглара милли азадлыг, сүр'әтли инкишаф вә тәрәгги үчүн бүтүн имканлары јаратмышдыр».

Исаакјан јалныз ермәни халгынын шаири дејил, бүтүн совет халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын да севимли шаиридир.

1955.

ИЛК АДДЫМЛАР

Шаир Сүлејман Рүстәмин анадан олмасынын 50 иллијини гејд етдијимиз бир күндә һәр кәс онун Азәрбајчан совет ше'ри тарихиндәки мөвгејини, әдәбијјатымызын инкишафындакы ролуну бир даһа ајдынлашдырмаға чалышыр. Биз дә белә әзиз бир күндә Сүлејман Рүстәмин гәләм јолдашлары кими, онун кечдији јолун чанлы шаһидләри кими хәјаләи бир гәдәр кечмишә гајыдырыг. Хәјалымызда парлаг һәјат сәһифәләри ачылыр, шәрәфли бир јарадычылыг вә мүбаризә сәһнәси чанланыр.

33 ил бундан әввәл 17 јашлы бир мәктәбли Сүлејман Рүстәм елә бир шәраитдә әлинә гәләм алыб ше'р јазмаға башламышды ки, ичтимаи һәјатымызда олдуғу кими, әдәбијјатымызда да синфи мүбаризә давам едирди. Әдәбијјатда јени иш башына кәлмиш фәһлә-кәндли һакимијјәтини, совет гурулушуну севән, ону алгышлајан вә мүдафиә едән адамларла бәрабәр, бу һакимијјәти һәлә дәрк етмәјән, севмәјән вә һәтта көһнә һәјатын һәсрәти илә јашајан адамлар варды. О заман һәлә әдәбијјатда совет јазычыларынын мөвгеји мөһкәмләнмәмишди, совет әдәбијјаты һәлә һаким бир вәзијјәтдә дејилди. Коммунист партијасынын көмәји илә бу әдәбијјат сүр'әтлә инкишаф едир вә һекемонија газанмаг уғрунда мүбаризә апарырды. Белә бир дөврдә, хүсусән јеничә әлинә гәләм алыб јазан бир шаир үчүн дүзкүн јол тапмаг о гәдәр дә асан дејилди, чүнки о заманкы мүәллимләр арасында кәнч шаирә: «Чалыш, милли ше'рләр јаз!» — дејәнләр дә варды, кәнч шаирләри ичтимаи мәсәләләрдән узаглашдырыб өз фәрди, интим, кејри-ичтимаи һиссләрини тәрәннүм етмәјә чағыран адамлар варды.

Лакин Сүлејман Рүстәм белә «мүәллимләрин» јолу илә кетмәди. Ону севимли мүәллими олан С. С. Ахундов кими

реалист-демократ јазычыларын јолу даһа чох марагландырды. Сүлејман Рүстәмин ән јахшы вә хејирхаһ мүәллими Ленин комсомолу олду. Партијанын вә комсомолун көмәји илә кәнч шаир нәинки тез бир заманда өз доғру јолуну тапды, һәтта бу јолда бир мәш'әл кими парлајараг башга кәнч шаирләри дә өз далынча апарды.

Бизим көзүмүзүн габағында Сүлејман Рүстәм Азәрбајчан совет ше'ријјатынын пионери кими бој атмышдыр. Онун јарадычылығыны әдәби-ичтимаи фәалијјәтиндән ајырмајыб тарихи инкишафда алдығымыз заман ајдын бир шәкилдә көрүрүк ки, бу јарадычылыг Азәрбајчанда совет ше'ријјатынын јаранмасы вә тәшәккүлү тарихи илә бағлыдыр вә буна көрә дә хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Сүлејман Рүстәм «Кәнч гызыл гәләмләр» ады илә мәшһур олан чаван јазычы вә шаирләри өз әтрафына топлајыб тәшкил етмәк, совет ше'ријјатынын әсасыны јаратмагла бәрабәр, бу тәшкилата гаршы дуран, мане олмаг истәјән мүһафизәкар вә мүртәче гүввәләрлә дә ардычыл сурәтдә мүбаризә апарырды. Бу, чох мүһүм иди. Онун 1923—1926-чы илләрдә јазылмыш ше'рләриндә көһнәлик тәрәфдарларына, бәдбин әсәрләр јазан шаирләрә гаршы чеврилмиш бир чох никбин, ингилаби ше'рләри вардыр.

Сүлејман Рүстәм 30 ил бундан әввәл јаздығы «Бир аз да өзүмдән» ше'риндә ону чох дүшүндүрән вә ше'ринә истигамәт верән бир мәсәләјә тохунмушдур. О заман бә'зи шаирләрин ичтимаи мөвзулардан гачмасыны Сүлејман Рүстәм онларын халгдан, халгын диләјиндән узаглашмаг кими гијмәтләндирирди. Бу јолу писләјән шаир өзүнүн ән јахшы чәһәтини халга јахын олмагда, халг мәнафејинә хидмәт етмәкдә көрүрдү:

...Шаирләр дә халгымызын диләјини унутду,
Варлыглары бурахараг јохлуглара үз тутду...
Бахыныз, мән гәләмими халга доғру чевирдим,
Көһнәләрин јаратдығы бәдбинлији девирдим...
Кәнч шаирәм, халга доғру аддым атыр ајағым,
Билирәм ки, халгымызын додағыдыр додағым.

Бунун доғрудан да белә олдуғуну көрмәк үчүн шаирин 1927-чи илдә чап олунмуш «Әләмдән нәш'әјә» адлы ше'рләр китабыны нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир. Сүлејман Рүстәм дөврүн ән мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләләрини өз ше'рләри үчүн әсас мөвзу сечмишди, ону бејнәлхалг ингилаби һәрәкат,

империализм əсарətиндə jашajан халгларын һəjаты, jени ше'рин инкишаф jоллары марагландырырды.

Бүкүнүн кəнчләринə бу ше'рләр бəлкə дə ади вə бəсит көрүнə биләр. Амма 30 ил бундан əввəлки шəраитдə Сүлејман Рүстəмин jаздыгы бу ше'рләрин ичтиман-тəрбиjəви əһəмиjjəти илə бəрабəр, ше'рдə новаторлуг чəһəтиндən дə əһəмиjjəти чох бөjүк иди. Онун илк ше'рләр китабы, ичəрисиндəки ше'рләрин сəнəткарлыг чəһəтиндən һəлə камил олмамасына бахмајараг, үмумиjjəтлə, Азəрбаjчан совет əдəбиjjатында илк китаб иди, совет ше'ринин бинасына гоjулмуш илк тəмəл дашы иди.

Сүлејман Рүстəмдə өз jолдашлары олан кəнчləри һəвəсləндирмək, онлара көмək етмək, онлары тəшкил етмək бачарыгы варды. Онун тəшəббүскарлыгы вə ардычыл фəалиjjəти нəтичəсиндə чох кечмəди ки, «Коммунист» гəзети jанындакы кəнч jазычылар дəрнəjи бөjүдү, «Кəнч гызыл гələмlər» ады илə көнишлəнди вə бу тəшкилатын jалныз Бакыда, сəнаје мүəссисələриндə дејил, бир чох рајонларда да шө'бələри ачылды. «Кəнч ишчи», «Jени jол», «Комсомол», «Шəрг гадыны», «Маариф ишчиси», «Маариф вə мəдəниjjəт» кими гəзет вə журналларда кəнч шаирlərин əсərləri чап олунмаға башлады. «Коммунист» гəзети өз сəһифələrиндə чап етдиjи вə едə билмəдиjи ше'рləри «Кəнч гызыл гələмlər» ады илə 1926-чы илдə ајрыча китаб һалында нəшр етди.

Сөз jох ки, кəнчlər о дөврүн jеканə əдəби гүввəси дејилдиlər. О заман ајры-ајры идеолокиjа вə үслуб саһиби олан jазычы вə шаирlər дə jазыб-jарадырдылар. 1922—1926-чы иллəр арасында Бакыда бир нечə əдəби груп вə чəмиjjət вар иди. М. С. Ордубади, Һ. Чавид, Əли Нəзми кими шаирlər өз сəнəткарлыглары илə даһа jүксəкдə дурурдулар. Лакин кəнч шаирlərин үстүнлүjү онда иди ки, онларда бу дөврдə jенилиjи һисс етмək, ичтимаилик, мүасирлик руһу даһа гүввəтли иди. Кəнч шаирlərин əсərlərиндə галиб кəлмиш вə jени һəjаты гурмаға башламыш зəһмəткешlərин һəвəси, əһвали-руһиjjəси, никбинлиjи, көһнəлиjə гəзəби өзүнү көстəрирди. Буна көрəдир ки, «Кəнч гызыл гələмlər» чəмиjjəти 1927-чи илдəн тəшəккүл тапан Пролетар jазычылары чəмиjjətинин əсас гүввəсинə чеврилди вə совет əдəбиjjатының инкишафында мүһүм рол ојнады.

Сүлејман Рүстəмин анадан олмасының 50 иллиjи күнүндə онун совет поезиjасы үчүн көрдүjү ишləри гиjмəтləндирəркəн jарадычылыгының вə əдəби фəалиjjətinin илк аддымларыны, илк, һəм дə шəрəфli аддымларыны хатырламаг вə гиjмəтləндирмəмək мүмкүн дејилдир. Сүлејман Рүстəм һəлə о заман сосиалист ше'ринин сəдагəтли бир əскəри кими мејдана чыхмыш вə бүкүнədək өз чəбһəсиндə мөһкəм дурмушдур. Онун бу саһədə атдыгы илк аддымы шаирин гələм jолдашлары Сəмəд Вурғун, Микаjыл Мүшфиг, Мəммəд Рəһим вə башгалары давам етдирмиш, бу jолун jолчулары олмуш, онунла бирликдə Азəрбаjчан совет ше'ринин тəрəггисинə бөjүк хидмəт көстəрмишləр.

1956.

НӘРИМАН НӘРИМАНОВУН БИРЧИЛДЛИЈИ

Азәрбајчан халгынын тарихиндә ардычыл бир ингилабчы, көркәмли ичтимаи хадим, коммунист идејаларынын јорулмаз тәблиғатчысы кими мәшһур олан Нәриман Нәриманов ејни заманда бөјүк реалист јазычы кими дә кениш шөһрәт газанмышдыр. Бир јазычы кими Н. Нәриманов әдәбијјатымызда М. Ф. Ахундовла башлајан реалист драматуркијаны вә нәсри давам етдирән, өз әсәрләри илә ичтимаи инкишафа фәал хидмәт едән бир сәнәткардыр. О, Нәчәфбәј Вәзиров, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев вә Чәлил Мәммәдгулузадә кими насир вә драматурглардан шәрәфли дәстәсиндә көркәмли јер тутмушдур.

Н. Нәримановун бәдии әсәрләри сајча чох дејилдир. Азәрнәшр тәрәфиндән бу јахынларда бурахылмыш бирчилдлијә* мүәллифин, демәк олар ки, бүтүн бәдии әсәрләри, драм вә һекајәләри («Наданлыг», «Шамдан бај», «Надир шаһ», «Баһадыр вә Сона», «Пир» вә «Бир кәндин сәркүзәшти») вә бир нечә мәгаләси дахил едилмишдир.

Әдибин һәлә кечән әсрин сонларында башлајан бәдии јарадычылығы илә онун чох кениш ингилаби вә публисист фәалијјәти арасында үзви бир әлагә вардыр. Ичтимаи фәалијјәтинин илк дөврүнә тәсадүф едән бәдии јарадычылығында Н. Нәримановун гаршысына гојдуғу әсас мәсәләләрдән бири феодал-бурҗуа Азәрбајчанындакы ичтимаи кериликлә, чаһаләтлә, наданлыгла мүбаризәдән ибарәтдир. О, елә бир дөврдә әлинә гәләм алмышды ки, јазычынын көзүнә саташан вә һәр аддымда тәсадүф олунан наданлыг ән горхулу бир халг дүшмәни, инсанијјәт дүшмәни иди. «Наданлыг» сөзүнү јазычы кениш мә'нада көтүрүр вә бу сөздә тәрәггијә, мәдәнијјәтә, инсанијјәтә мане олан мүртәче гүввәләри үмумиләшдирирди. Илк драм әсәрини «Наданлыг» адландыран әдиб јазырды ки, мәним «милләтә вә инсанијјәтә хидмәт»им һәмин бу пјесин 1895-чи илдә сәһнәјә гојулмасы күнүндән башланмышдыр.

* Нәриман Нәриманов. Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1956.

Инсанијјәтә хидмәт, инсанпәрвәрлик Н. Нәримановун бәдии јарадычылығынын әсас хәттини тәшкил едир. Онун һәр бир әсәриндә һәр чүр јалан вә мөһтәрәмдән, әсарәтдән, дини вә милли тәфригәләрдән, әдавәт вә чәкишмәләрдән азад олмаға чан атан инсана дәрин бир мәһәббәт һисс едилмәкдәдир.

Н. Нәримановун бәдии әсәрләриндә кечмишин гаранлыг мүһитиндән, ләнәт вә нифрәтлә гаршыланан мәнзәрәләриндән сөһбәт кедир. «Наданлыг» драмында чаван кәнд мүәллими Мәһәммәд аға бүтүн кәнддә јалныз бир нәфәр охумуш адама архалана билир, өз мәдәни тәдбирләриндә анчаг бирчә һавадар тапыр; ондан башга һамы мәктәбә дүшмән кими бахыр, охумуш адамы ахмаг һесаб едир. Тәкчә һачы Абдулла өз оғлу Өмәри охутдурмуш вә охутдурмағына пешман олмушдур. Чүнки мәктәб үзү көрмәјән оғлу Вәли адам өлдүрмәкдә, гулдурлугда ад чыхарыб, амма елм тәһсил етмиш оғлу Өмәр адам өлдүрмәјә нифрәт едир вә адамларла нәзакәтлә доланыр.

«Шамдан бај» комедијасында да јазычы бизи кечмишин ијрәнч типләриндән бириси илә таныш едир. Шамдан бај јаланчы, копчу, нанкор, хаин, фырылдагчы бир адамдыр. Инсанлыг сифәтини итирмиш бу адам ән јахшы достуна хәјанәт едир, онун јахшылыгларыны итирир, ахырда ән һәгир вә чиркин бир вәзијјәтдә мәһв олур.

«Надир шаһ» фачиәсиндә јазычы феодализм гурулушунда сарај интригаларынын ән дәһшәтли сәһнәләрини тәсвир едир.

«Баһадыр вә Сона», «Пир» вә башга әсәрләриндә дә Н. Нәриманов үрәк парчалајан, түк үрпәрдән һадисәләрдән данышыр. Биз әдибин һәр чүр гара гүввәләрә, иртичаја, зүлмә, чаһаләтә гаршы гәзәблә чошан гәлбини, нифрәтләр јағдыран гәләмини дујуруг. Ејни заманда биз әдибин бөјүк вә парлаг арзуларыны, саф вә тәмиз нијјәтләрини дә һисс едирик. Јазычынын јүксәк идеалы ишыглы бир улдуз кими ирәлијә сәсләјир. Н. Нәриманов ән гаранлыг бир аләми тәсвир едәндә белә инсана олан бөјүк е'тимадыны, инамыны итирмир.

«Баһадыр вә Сона» әсәри јалныз Н. Нәримановун бәдии нәсриндә дејил, бәлкә бүтүн Азәрбајчан нәсриндә дәрин сәмимијјәт вә ичтиман һәрарәтлә јазылмыш әсәрдир. Реа-

лист сәнәткар бу әсәриндә һәм дә диггәтәлајиг бир мүтәфәккир кими мејдана чыхмышдыр. 1905-чи ил ингилабындан беш-алты ил әввәл јазылмыш бу әсәрдә (китабын 9-чу сәһифәсиндә әсәрин јазылма тарихи сәһв олараг 1908-чи ил кетмишдир) әдиб халгларын достлуғу мәсәләсинә тохунур вә буна мане олан гүввәләрә гаршы дәрин нифрәт ојадыр. Јазычы өз гәһрәманы ермәни гызы Сонанын бу суалыны әсәрин әсас идеасы кими ирәли сүрүр: «Нә сирдир инсан бир-бириндән тәфригә дүшүбдүр?». Бәһадыры дәрин дүшүнчәләрә гәрг едән дә бу суалдыр. Ахы, Сонанын ата вә анасы нәинки Бәһадырда бир еҗиб тапмырдылар, һәтта ону севирдиләр; өз гызларына ондан даһа лајиг бир әр тапа биләчәкләринә инанмырдылар. Бәс елә исә бир-бирини үрәкдән севән ики кәнчин евләнмәсинә мане олан нә иди? Мүәллиф бу суала белә чаваб верир: «Анчаг Бәһадырын мүсәлман олмағы бунларла Бәһадырын арасында учурум дәрә кими бир шеј әмәлә кәтирирди».

Бәһадыр бу мәсәләни бәшәри бир мәсәлә кими ирәли сүрүр; инсанлары бир-бириндән ајыран дини сәдләри учурмаға, онлары бир нөгтәдә, «һүрријјәти-мәһәббәт аләминдә» бирләшмәјә чағырыр. О, шәхсән зәиф олдуғу үчүн «учурум дәрәләри» мәһв едә билмир; амма инаныр ки, бир күн онлар мәһв олачаглар. Бәһадыр өзүнү өлдүрәндә дә бу үмидини итирмир: «Ах, инсанлары бир-бириндән ајыран «учурум дәрәләр»! Мән сизи мәһв етмәк истәркән сиз мәни мәһв етдиниз... Фәгәт әмин олунуз, сиз ахырда мәһв олачагсыныз...».

Н. Нәриманову дүшүндүрән бу мәсәлә әдәбијјатымызда бир сыра јазычылары дәриндән марагландырмыш, сонралар «Шејх Сән'ан» вә «1905-чи илдә» кими көркәмли әсәрләрдә дә өз бәдии һәллини тапмышдыр.

«Бәһадыр вә Сона» өз үслуб илә дә фәргләнир. Бу кичик роман лирик сәпкидә јазылмышдыр. Әдиб ермәни аиләсини һүсн-рәғбәтлә тәсвир едир, Сонанын өзүнүн, ата вә анасынын нәчиб вә хејирхаһ адамлар олдуғуну бизә көстәрир. Јазычы ики кәнчин мәһәббәтини дә шүурлу вә саф бир мәһәббәт кими верир. Бу мәһәббәт еһтираса дејил, ики дүшүнчәли кәнчин бир-бириня там шүурлу мүнасибәтинә әсасланыр. Буна көрә дә онларын фачиәси һәр шејдән әввәл ичтимаи, бәшәри бир фачиә кими сәсләнир; ики ағыллы, ајдын фикирли, нәчиб вә мәдәни кәнчин фачиәсиндә бөјүк демократ вә инсанпәрвәр әдибин ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы гүввәтли е'тиразы мејдана чыхыр.

Дүнја әдәбијјатында бир-бирини севән накам кәнчләрин фачиәсиндән чох јазылмышдыр. Лејли вә Мәчнун, Ромео вә Ҹүлјетта, Вертер вә Лотта кими кәнчләрин фачиәси бөјүк сәнәткарлыгла гәләмә алынмыш вә бу фачиә әсрләр боју инсанлары һәјәчанландырмышдыр. Н. Нәриманову еһтимал ки, кәнч Вертерин изтираблары дәриндән мүтәәссир етмиш вә јазычынын гәләминә гүввәт вермишдир. Лакин Н. Нәримановун гәһрәманлары өз һәрәкәтләриндә даһа ардычыл вә ахырадәк јекдилдирләр, онларын һәр икиси үчүн гаршылыглы мәһәббәт харичиндә һәјат јохдур вә буна мане олан ганунлар әдаләтсиздир. Әдиб өз гәһрәманынын дили илә фикрини белә ифадә едир: «Әчәба, бу «учурум дәрәләри» биз инсанлар дүзәлдиб дә онлары мәһв етмәк бизим ихтијарымызда дејилми?». Инсанлар тәрәфиндән дүзәлмиш јарамаз гајда-ганунлар позула биләр вә позулмалыдыр.

Реалист сәнәткар ону да көстәрир ки, феодал-бүрҗуа чәмијјәтиндә јаранмыш ганунлар һаким синифләрин мәнафејинә үјғун олдуғу үчүн онлары рәдд етмәк вә ја дәјишдирмәк чох чәтиндир. Бунун үчүн адамларын бирлији, «чәмијјәтин иттифагы» әсас шәртдир.

Әдибин демократик фикирләри онун «Надир шаһ» тарихи фачиәсиндә даһа парлаг ифадәсини тапмышдыр. Мүәллиф Надирин симасында өз дөврүнүн ислаһатчы гәһрәманыны јаратмаға чалышмышдыр. Гачаглыг-гулдурлугла мәшғул олан Надири гоча дајысы Чавад доғру јола гајтарыр, она өјүд-нәсиһәт верәрәк дејир: — «Ат билмәррә бу јаман пешәни!.. Дағылмыш вәтән... сәнин кими бир аслан көзлүјүр».

Чавадын сөзләриндә зәһмәткеш ираилы кәндлиләрин сәси ешидилмәкдәдир. Надир буну дәрк едир вә шаһлыг тахтында отуранда өлкәнин ичтимаи-сијаси ишләриндә бә'зи ислаһат апармаға чалышыр. Лакин вәтән вә халг дүшмәни олан ријакар ханлар хәјанәт јолу илә Надирә мане олурлар, әввәлчә Надири өз оғлундан шүбһәләндириб онун көзләрини чыхармаға мәчбур едир, сонра исә өзүнү мәһв едирләр. Тахт-таҹ јахшы мәгсәдлә ишә башлајан Надири дә деспота чевирир. Беләликлә, әдиб халг мәнафејинә анчаг халгын өз һакимијјәти хидмәт едә биләр — фикрини тәсдиг етмиш олур.

Бөјүк реалист сәнәткар Н. Нәриманов еҗни заманда еһтираслы бир публисистдир. Биз буну әдибин бүтүн әсәрләриндә көрүрүк. Јазычы һәр бир әсәриндә нәји исә атәшин бир сурәтдә тәблиғ едир, өзүнү нараһат едән фикирләри охучуларла бөлүшмәјә чалышыр. Бу тәблиғат чох инчә, чох мәһиранә бир шәкилдә әдибин бәдии әсәрләринә дахил едилмишдир. «Бәһадыр вә Сона» кими лирик бир әсәрдә дә әдиб өз маарифчилик фикирләрини давам етдирир, зәһмәткеш халгла садә ана дилиндә данышмаг истәмәјән, өз били-

јини көстәрмәк үчүн халгын баша дүшмәдији дилдә јазан ловға, тәкәббүрлү јазычы вә мүһәррирләри, өз ушагларына јахшы тәрбијә вермәјән, модабазлыгла мәшғул олан мешшан гадынлары тәнгид едир. Модабаз вә мешшан гадынлардан бәһс едән әдиб дејир ки, әлбәттә, белә аналарын тәрбијә етдији ушаглар «данс өјрәнәчәкләр, фирәнкчә донгулданачаглар, амма өз дилләрини нәинки билмәјәчәкләр вә һәтта истәмәјәчәкләр билсинләр; чүнки түрк «мадонналары» тәрбијәни елә верәчәкләр».

Әдибин кәскин публисист гәләми «Пир» кими чох реалист бәдии һекајәдә дә өзүнү көстәрир. Әдиб бир сыра чанлы бәдии сурәтләрдә көһнә феодал Азәрбајчанынын мәнзәрәсини мәһарәтлә јарадыр, мөвһуматын, керилијин төрәтдији чинајәт вә фәлакәтләри көстәрир. Дин, мөвһумат инсанлары даими бир горху алтында сахлајыр, онларын шүуруну күтләшдирир, тәшәббүс вә бачарығыны әлиндән алыр. Лакин бу горху һисси бир гәдәр азалан кими әзилмиш инсанлар һәгигәти көрмәјә вә сөјләмәјә чәсарәт едирләр.

Һекајәнин сонунда Мәшәди Аллаһверәнин арвады Күлбадам чохдан бәри үрәјиндә јығышыб галан һәгигәти бир бомба кими кәнд әһлинин башында партладыр; о, молла Чәфәргулунун фырылдаг вә чинајәтлә дүзәлтдији пири ифша едир: «Дүнәндән бәри дилсиз һејкәлә бәнзәр Күлбадам инди дәһшәтли, јыртычы бир ширә охшајырды. Көзләри парылдады... Бүтүн бәдәни титрәјәрәк, уча сәслә деди: «Мән нифрәт етдијим мәкандан балама ничат көзләмирәм!» Бу сөзләрдә «аллаһ горхусундан» азад олмуш инсанын күчлү сәси ешидилир. Доғрудур, бу сәс һәлә зәифдир. Лакин о, тә'сирсиз галмыр. «Бу вахт кишиләрин ичәрисиндән бир шәхс ајрылыб әлиндә бөјүк бир даш күмбәзә тәраф кәлди вә дашы күмбәзә вуруб дағытды...».

Н. Нәримановун бәдии әсәрләри онун чох кениш ичтимаи-сијаси фәалијјәти ичәрисиндә мүһүм јер тутмагдадыр вә индијәдәк өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Бу әсәрләр узун замандан бәри чап едилмәмиш галырды, хүсусән кәнч охучулар бөјүк инчилаб хадиминин кениш фәалијјәти илә әтрафлы таныш ола билмирдиләр. Буна көрә дә Азәрнәшрин тәшәббүсүнү, Н. Нәримановун сечилмиш бәдии-публисистик әсәрләринин бир чилддә нәшр едилмәсини тәгдир етмәк лазымдыр. Лакин китабда бир сыра чидди корректура вә техники сәһвләрә јол верилмишдир ки, нәшријјат кәләчәкдә буна јол вермәмәлидир.

Китаба Мирзә Ибраһимовун јаздығы мүгәддимә әдибин бәдии јарадычылығы һаггында гыса, лакин һәртәрәфли мә'лумат вермәкдәдир.

Китаба Н. Нәримановун мәшһур фелјетонларындан «Һәфтә фәрјады», «Театр барәсиндә бир нечә сөз» вә «Дилимиз һаггында» мәгаләләри дахил едилмишдир. Әдибин публисистикасындан нүмунә олан бу әсәрләр онун өз дөврүнүн әсас мәсәләләри илә нечә јахындан марагландығыны, нечә ећтираслы бир мүһәррир гәләминә малик олдуғуну көстәрир.

Биз әминик ки, бу китаб охучулар арасында тезликлә јајылачаг вә һәвәслә охуначагдыр. Арзу едилир ки, Азәрнәшр башладығы иши давам етдирсин вә јахын заманларда Н. Нәримановун бүтүн әсәрләрини нәшр етсин.

1956.

НИКОЛАЈ ТИХОНОВ

Чохмилләтли совет әдәбиjjаты зәнкин вә рәнкарәнк бир әдәбиjjатдыр. Онун әсас jарадычылыг методу сосиалист реализми олса да, дахилән чох мүхтәлиф фәрди jарадычылыг хүсусиjjәтләринә маликдир. Бу мүхтәлифлиjи jалныз башга-башга дилләрдә вә жанрларда jазан jазычыларын арасында jох, еjни дилдә вә еjни жанрда jазан сәнәткарларын арасында да көрүрүк. Рус совет ше'ринин Мајаковски, Јесенин, Твардовски, Исаковски, Селвински, Сурков, Шипачов, Симонов кими көркәмли нүмајәндәләри вардыр. Бу сәнәткарларын үслубуну, һәjата вә һадисәләрә хүсуси мүнасибәтини, лирик гәhрәманыны, ше'риjjәт вә темпераментини бир-биринә гарышдырмамаг үчүн һеч дә ше'р мүтәхәссиси олмаг лазым деjилдир. Бу шаирләрин фәрди jарадычылыг симасы аjдын вә габарыг чизкиләрлә бир-бириндән фәргләнир. Биз һәр шаирин ше'риндә онун өз нәфәсини, өз сәсини вә өзүнә мәхсус поезиjа рајиһәсини дуjуруг.

Рус совет поезиjасынын биринчи нәслинә мәнсуб олан вә өз мүстәгил, орижинал jарадычылыг симасына малик олан көркәмли шаирләрдән бири дә Николај Тихоновдур.

Н. Тихонов совет әдәбиjjатында jалныз мүхтәлиф жанрларда (ингилаби балладалар, поемалар, лирик ше'рләр, һекаjәләр, очерклар, елми-публисистик мәгаләләр) jазмасы илә деjил, һәм дә өзүнә мәхсус бир чошгунлуғу илә, һәjата хүсуси фәал мүнасибәти илә, даһа тә'сирли, гејри-ади һадисәләрә, әһвали-руһиjjәләрә мејл көстәрмәси илә диггәти чәлб едир. Тихонов өз әсәрләриндә, мүасирликдән аjрылмамаг шәрти илә, jени һәjат уғрундакы мүбаризәнин узаг вә чәтин jоллары тәсвир етмәjә, Октjабр ингилабындан сонра дүнjанын бир чох jерләриндә азадлыг, сүлһ вә демократиjа угрунда кедән мүбаризәнин jени-jени сәһифәләрини ачыб көстәрмәjә

чәһд едир. Ахтардығы вә тәсвир етдиjи jени һәjат сәһифәләри шаирдән jени бәдии форма, сәнәткарлыг ахтарышлары тәләб едир. Тихонов мөвзу чәһәтиндән jенилиjә мејл етдиjи кими, сәнәткарлыг чәһәтиндән дә jенилиjә мејл едән jазычылардандыр.

Николај Семjонович Тихонов 1896-чы илдә Петербургда анадан олмушдур. Тичарәт мәктәбини битирәндән сонра тәhсилини давам етдирмәк үчүн мадди имканы олмадығындан Адмиралтеjствода дәфтәрханада хидмәтә башлајыр. Тихонов чох кичик jашларындан әдәбиjjатла марагланмыш вә һәтта jазмаға дә һәвәсләнмишди. О чох jазыр вә һәр шеjдән jазырды. Мараглыдыр ки, илк гәләм тәчрүбәләриндә, о заманкы ше'р вә романларында Тихонов сонралар ону чох мәшғул едән Шәрг мөвзусуна, мәсәлән, һиндлиләрин империализм әлеjһинә мүбаризәсинә хүсуси jер верирди.

1914-чү илдә биринчи дүнjа мүһарибәси башлананда 18 jашлы Тихонов сәфәрбәрлиjә алыныр вә Рига jахынлығында ади бир солдат кими вурушларда иштирак едир. Мүһарибә дөврүндә jаздығы ше'рләрдә солдат Тихонов дөjүш һәjатының дәһшәтләрини тәсвир едирди. Jарамыш вәзиjjәтдән баш ача билмәjән садәлөвһ кәнч, империализмә нифрәт етсә дә вәзиjjәтдән чыхыш jолу тапа билмир, ше'рләриндә бәдбинлик вә үмидсизлик ифадә едир. Чох сонра шаир мүһарибә илләриндә jаздығы чәбһә ше'рләрини «Сәфәр дәфтәриндән» адлы китабчада нәшр етдирмиш вә һәмчинин «Гылынчлар вә арабалар» һекаjәсиндә чар ордусунда хидмәтин агырлығыны тәсвир етмишди.

Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Тихонов Гызыл Ордуда хидмәт едир, Јуденичә гаршы вурушур, вәтәндаш мүһарибәси ону мөһкәмләндирир, шаир өз вәтәнинин азадлығы уғрунда мүбаризәнин лаззәтини дуjур. 1920-чи илдә Тихонов ордудан бурахылыр вә башлыча олараг бәдии jарадычылыгла мәшғул олур.

1922-чи илдә Тихоновун «Орда» вә «Брага» адлы ики ше'р китабчасы чапдан чыхыр. Бу китабчаларда шаирин 1920-чи илдән башлајараг jаздығы ше'рләр дәрч едилмишди. Бир-биринин далынча чыхан бу ше'р китабчалары дәрһал охучуларын диггәтини чәлб етмишди. Доғрудур, бу китабчаларда шаирин о заманкы jарадычылыг сәhвләринин тә'сири алтында jазылмыш бә'зи формалист ше'рләр дә варды. («Топ», «Атлылар», «Хам» поемасы), лакин Тихоновун бу дөврдәки ше'рләринин маһиjjәтини бу хырда сәhвләр деjил, шаирин вәтәнә, ингилаба, зәһмәткеш халга сонсуз мәһәббәти, онун дәрин инсанпәрвәрлиjи, коммунизм идеjаларына

сәдагәти тәшкил едирди. Тихонов бу ше'рләрдә артыг өз шәхси һиссләри илә мәшғул олмајыб, һәјата ајыг бахмаға, дүнјаны дәјишдирән сосиалист ингилабынын күдрәтини дәрк етмәјә башлајыр, совет адамларынын гәһрәманлығыны, партијанын күтләләри сәфәрбәрлијә алыб јени һәјат уғрунда мүбаризәјә апармасыны тәрәннүм едирди.

«Перекоп» балладасында шаир вәтәндаш мүһарибәсинин романтикасыны верир, Совет торпағы уғрунда ода-алова кирән ач, сусуз вә јухусуз ингилаб солдатларынын партијанын әминә ахырадәк садиг галмаларындан бәһс едирди. Вәтәндаш мүһарибәсинин мүбариз руһуну, азадлыг јолунда ширин чанындан кечән мәрд рус оғулларынын әфсанәви фәдакарлығыны шаир чох гыса, јығчам, лакин олдугча күввәтли вә тә'сирли бир шәкилдә ифадә етмәји бачарырды. «Көј пакет балладасы», «Мых балладасы» буна мисал ола биләр.

«Мых балладасы» адлы кичик бир ше'риндә Тихонов командирин әмри илә сөзсүз олараг дири көзлү өлүмә кедән совет матросларынын өлмәз сурәтини јаратмышдыр. Совет дөјүшчүләринин мәтинлији һаггындакы бу ики мисра афоризм кими дилләрә дүшмүшдүр:

Мых гајырмаг кәрәк бу адамлардан,
Дүнјада ән мөһкәм мых олар, инан!

Һәмин бу дөврдә јазылмыш «Дөјүшчүнүн өлүмү» ше'риндә исә биз садә рус әскәрини көрүрүк. Гәһрәман дөјүшчү өләркән сон нәфәсиндә кечиб кәлдији мүһарибә јолларыны јадына салыр, мүбаризәнин һәлә дә давам етмәли олдуғуну, капитализм өлкәләриндә јашајан милјонларла мәзлумларын Совет Иттифагына көз дикдијини, ничат көзләдијини дүшүнүр. Бүтүн бунлары шаир аз сөзлә, охучунун һиссинә вә шүуруна нүфуз едән јүксәк бәдииликлә верир.

«Әфган балладасы» вә «Сами» ше'рләрини охујанда биз һисс едирик ки, өлән совет дөјүшчүсүнүн дүшүндүкләрини шаир өзү дә дүшүнмүшдүр. Шаир империализм әсарәтинә гаршы мүбаризә апаран халгларә һәмишә рәғбәт бәсләмиш, онларын талеји илә јахындан марагланмышдыр. «Әфган балладасы»нда шаир инкилис гәсбкарларынын Әфганыстаны мүстәмләкәјә чевирмәк үчүн динч әһалинин башына һавадан бомбалар јағдырылмасыны дәрин бир гәзәблә тәсвир едир. Ејни заманда шаир әфганлыларын инкилис тәчавүзчүләринә гаршы рәшадәтлә мүгавимәт көстәрмәсини алгышлајыр:

Биз тәслим олмарыг, — дејирди әфган, —
Көјдәки дејилсә садә чалаған,

Һәр һалда бир гушдур, учур ганадла
Әкәр бу гуш јерә өлүм сачырса,
Биз вуруб гырарыг онун ганадын...

Тихоновун «Сами» адлы сүжетли ше'ри дә мәзлум халгларә дәрин мәһәббәтин лирик ифадәсидир. Сами адлы кичик һиндли ушағы бөјүк Ленинин шәклини дөшүндә көздирир. Нөкәрчилик вә сәфаләт ичиндә, инкилис ағаларын гамчысы алтында јашајан бу ушаг көзәл һәјат вә јахшы инсан һаггындакы бүтүн тәсәввүр вә арзуларыны Ленинин ады илә бағламышдыр; о, һөрмәтлә дөшүндә әзизләјиб сахладығы шәкли «Ленин» адландырыр, узагда, гарлы өлкәдә јашајан бу мәрһәмәтли адамын ачлара чөрәк пајламасындан фәрәһ вә үмидлә данышыр, бу аличәнаб адамын јолунда һәр шеједән кечмәјә һазыр олдуғуну, онун ајаггабыларыны силәчәјини, мәктубларыны почтаја апарачағыны, үзүнү гырхмаг үчүн су исидәчәјини вә бу хидмәтин гаршысында Ленинин она пул вә ағыллы мәсләһәтләр верәчәјини дүшүнүр. Ушаг инаныр ки, Ленинин вердији мүдрик мәсләһәтләрлә Сами бүтүн залым ағалары мәһв едәчәк.

Ше'рдәки сәмимијјәт вә һәјатилик охучунун үрәјини дәрһал әлә алыр, Октјабр ингилабынын вә онун рәһбәри даһи Ленинин хиласкарлыг ролуну чох инчә, шаиранә бир шәкилдә чанландырыр. Ингилабы тәрәннүм чәһәтиндән бу ше'р Тихоновун 20-чи илләрдәки илк бөјүк наилијјәтләриндән иди.

1930-чу илин март ајында Москвадан бир дәстә јазычы Түркмәнистана јола дүшдү. Бу јазычылар ичәрисиндә Николај Тихонов да варды. Гардаш рус јазычыларынын Орта Асијаја сәфәри нәтичәсиндә бир сыра көркәмли әсәрләр јарамышды. Шаир Владимир Луговској «Сәһра вә бahар болшевикләринә» китабыны, Леонид Леонов «Чәјирткәләр» повестини, Пјотр Павленко «Сәһра» повестини јазмышды.

Николај Тихонов Түркмәнистана һәср етдији ше'рләри «Јурға» адлы китабчада, очеркләри исә «Көчәриләр» китабчасында топламышды. Бу әсәрләрдә шаир кечмишдә көлә вәзијјәтиндә јашајан Орта Асија халгларынын һәјаты јенидән гурмаларыны, партијанын бу халглара көмәјини, садә адамларын әмәк вә јарадычылыг ишләрини гәләмә алмышды. Дүнәнәдәк чар мүстәмләкәси олан Түркмәнистанын јени адамларыны, чобанларыны, мирабларыны, онларын дүнәнки хышдан әл чәкиб өз торпагларыны јени үсулларла, тракторларла бечәрмәсини, су гујуларыны газмасыны шаир бөјүк бир руһ јүксәклији илә көстәрмишдир. «Ширамын адамлары», «Аму-Дәрја», «Хыша-әлвида», «Су ахтаранлар» кими ше'рләрдә Тихонов һәјаты реал вә тәбии чизкиләрлә верир.

Түркмәнистанын симасыны дәјишдирән адамларын әмәк пафосу илә дәриндән руһланыр вә охучулары да руһландырыр.

1935-чи илдә чап етдирдији «Кахетија ше'рләри»ндә Тихонов ејни руһ јүксәклији илә јени Күрчүстанын көзәл тәбиәтиндән вә јени адамларындан данышыр.

Вәтән мүһарибәси илләриндә Тихоновун ше'рләри даһа бөјүк бир гүввәтлә сәсләнди. Дүшмән тәрәфиндән мүһасирәјә алынмыш гәһрәман Ленинградын кешијиндә дајанмыш полковник Тихонов икид бир дөјүшчү кими вә дөјүшкән бир шаир кими вәтәнә хидмәт етмәјә башлады. Шаирин ән ағыр дәгигәләрдә, ән сојуг, гаранлыг, ач кечәләрдә вә күндүзләрдә јазыб јаратдығы әсәрләр сонралар «Ленинград дөјүшү гәбул едир» вә «Ленинград һекајәләри» китабларында нәшр едилмишдир. Шәһрәтли Ленин шәһәринин адамлары бөјүк мә'нәви күввәт вә мәтанәтлә нәинки азғын дүшмәнин һүчумларына мүгавимәт көстәрирдиләр, һәтта ән ағыр мүһасирә шәраитиндә јүксәк инсанпәрвәрликләрини, јарадычылыг ишләрини, мәдәнијјәт, әдәбијјат вә сәнәт саһәсиндәки фәалијјәтләрини дә давам етдирирдиләр.

1941-чи илдә фашист бомбардманчы тәјјарәләриндән јағдырылан бомбаларын алтында Ленинград ичтимаијјәти бөјүк Азәрбајчан шаири Низаминин анадан олмасынын 800 иллијини бајрам етмишди. Бу мәдәни бајрамын тәшкилиндә Тихоновун ролу бөјүк иди; чүнки Низаминин валеһедичи поезијасына дәрин һөрмәт бәсләјәнләрдән бири дә Тихонов иди. Вәтәнпәрвәр совет шаири, Низаминин бөјүк мәһәббәт һаггындакы дастанларындан илһам аларағ сојуг вә гаранлыг бир отагда ишыглы вә һәрарәтли дүшүнчәләрә далырды. О јазырды: «Мән бу анда, бу гаранлыг кичик отагда баша дүшдүм ки, биз бөјүк бир мәһәббәтин һөкмү алтындајыг, һәмин бу мәһәббәт үчүн биз чанымызы да әсиркәмирик. Буну бизә бүкүн узаг јердән кәлмиш гонағымыз гоча Низами хатырлатды. О бизим шәһәримизә дөјүш курултулары алтында кәлди, биз исә ону бир дост кими, мүттәфиг кими, бүкүнкү дөјүшүмүздә бир силаһдаш кими гаршыладыг».

Тихоновун мүһарибә илләриндә јаратдығы «Киров бизимләдир» поемасы чох һаглы оларағ охучулар арасында дәрһал шөһрәт газанды. Бу, сәбәбсиз дејилди. Шаир ленинградлыларын рәшадәтини вә вәтәнпәрвәрлијини бу поемада елә бөјүк бир мәһәббәт, елә күдрәтли реалист гәләмлә тәсвир етмишди ки, охучулар өзләрини, өз һәјат вә мүбаризәләрини орада чанлы вә парлаг бир шәкилдә көрүрдүләр. Ленинградлыларын севимлиси С. М. Кировун сурәтини даһа тә'сирли вермәк үчүн шаир мүвәффәгијјәтли романтик бојалар тапмыш, емосионал чәһәтдән күввәтли бир поема јаратмышды. Поеманын сон мисралары ленинградлыларын гәләбәјә инамыны хүсусилә чанлы ифадә едирди:

Башлары үстүндә гырмызы бајраг —
Бир зәфәр бајрағы көјләри јарыр,
Икид Ленинград алајларыны
Санки дөјүшләрә Киров апарыр!

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ағыр имтаһанларындан бир ленинградлы вә бир дөјүшчү кими рәшадәтлә чыхан Тихонов вәтәнпәрвәр бир шаир кими дә бу дөврдә хејли бој атды. Онун ше'ри даһа мәтин, даһа тә'сирли вә халгын үрәјинә даһа да јахын олду. Онун әввәлки ше'рләриндә тәсадүф олунан бә'зи формализм галыглары тамамилә арадан галхды; онун ше'рләри дә совет адамларынын фикри вә мәгсәди кими даһа ајдын вә садә олду.

Јазычы Алексеј Толстој «Киров бизимләдир» поемасыны јүксәк гиҹмәтләндирәрәк јазмышды: «Бу көзәл поеманын илһамы да бөјүк Ленин шәһәри кими Һәрт вә руһән әзәмәтлидир. Ше'рин ритми чәсарәтли бир марш кими, дөјүшә кедән әскәр сыраларынын аддымлары кими, Мис атлынын* гајаја чарпан зәһмли ат ајагларынын сәси кимидир. Мисралар дәрс китабларында олдуғу кими ајдындыр; елә бил ки, ушаглар үчүн јазылмышдыр; бу кејфијјәти илә Николај Тихонов өз бөјүк мүәллими Лермонтова јахынлашыр...»

Мүһарибәдән сонракы дөврдә Тихоновун јарадычылығында ән чох нәзәрә чарпан чәһәт онун истәр Совет Иттифагына вә истәрсә дә харичи өлкәләрә сәјаһәти илә әлагәдар олараг јаздығы ше'рләр, һекајәләр вә очеркләрдир. Бураја шаирин Күрчүстан һаггындакы ше'рләрини («Күрчүстан баһары» китабчасы), Пакистан һаггында һекајәләрини, «Ики чај» («Дүаб») адлы китабчадакы Әфганыстан ше'рләрини, «Икинчи үмумдүнја сүлһ конгресиндә» адлы ше'рләр силсиләсини вә нәһајәт, «Дағлыг өлкәнин һекајәләри», «Аг мө'чүзә» адлы әсәрләрини дахил етмәк олар. Һәлә там олмајан бу сијаһыдан көрүнүр ки, Тихоновун јарадычылығы бөјүк бир вүс'әтә маликдир. Бу јарадычылығын әсас мотиви динч гуручулугдур.

Һәлә јарадычылығынын илк дөврүндә Тихонов сосиалист ингилабынын ојатдығы бүтүн халгларын, хүсусән совет халгларынын јени һәјат уғрундакы мүбаризәсини дәрин бир сәмимијјәтлә тәрәннүм етмишди. Мүһарибәдән сонра шаир бу

* I Пјотрун Ленинградда Нева чајынын саһилиндә гојулмуш һејкәли нәзәрдә тутулур. — *Ред.*

мөвзуну даһа да һәвәслә давам етдирмишдир. Бу дөврдә о Күрчү халгынын әмәк рәшадәтини әкс етдирән бир сыра көзәл ше'рләрини јазыр. «Күрчүстан баһары» ады алтында чап етдирдији бу ше'рләрдә охучунун көзү гаршысында Күрчүстанын јени салынан шәһәрләри, су-електрик стансијалары, кениш чај вә үзүм бағлары, Гафгазын әзәмәтли дағлары, һәрби-Күрчүстан јолу, өлкәнин адамлары, фәһләләри, мүһәндисләри, комсомолчулары көлиб кечир. Шаир дост Күрчүстанын көзәл тәбиәтини, ондан даһа көзәл олан азад адамларыны бөјүк бир мәһәббәтлә тәсвир едир.

Сәмәд Вурғун совет јазычыларынын икинчи Үмумиттифаг гурултајындакы мә'рузәсиндә Тихоновун јарадычылығындакы бејнәлмиләлчилији хүсуси гејд едәрәк демишди: «Николај Тихонов өз ше'рләриндә азад вә хошбәхт Күрчүстаны тәрәннүм едир вә ејни дост вә һөрмәт һисси илә Пакистанын вә Һиндистанын зәһмәткеш халгларынын һәјатындан вә талејиндән јазыр».

Доғрудан да, Тихоновун јарадычылығында халглар достлуғу, бејнәлмиләлчилик чох мүһүм јер тутур. Биз буну шаирин мүһарибәдән сонра бејнәлхалг мөвзуја, хүсусән Шәрг мөвзусуна һәср етдији ше'рләрдә даһа ајдын көрүрүк. 1951-чи илдә шаир Пакистан вә Әфганыстан һаггында лирик ше'рләрини «Ики чај» («Дуаб») ады илә нәшр етдирмишдир. Бу ше'рләрдә әсас мәсәлә бүтүн дүнја зәһмәткешләринин азадлыг уғрунда мүбаризәсидир.

Тихонов Шәрг өлкәләринә бир тамашачы сәјјаһ кими сәфәр етмир. О кетдији һәр јердә көһнә вә тәзә достлара раст көлир, һәр јердә мещрибан вә һәмфикир адамлар тапыр, көздији бир чох јерләрин гырылмаз телләрлә бөјүк совет торпағы илә бағлы олдуғуну көрүр. Сәфәр заманы бир кечәни шаир Әфганыстанда Дуаб дејилән бир јердә кечирир; достлар она анадан олмасы күнү мүнасибәти илә һədијјәләр верирләр, шаир өзүнү вәтәндән узагда да тәк һисс етмир. Буна көрә дә өз мүбаризә достлары илә, сүлһ елчиләри илә һәлә чох ағыр јоллар кетмәјә һазыр олдуғуну шаир сәмими е'тираф едир. Кечә јарысы ајдын көјләрә бахан шаир дүшүнүр ки, бу дәгигә дүнјанын мүхтәлиф јерләриндә бир мәсләкә хидмәт едән, сүлһ вә азадлыг уғрунда чалышан нә гәдәр адамлар вардыр:

Бу кечә Бирманын чәнкәллијиндә
Әлләри силаһлы партизанлар вар.
Тибетин горхулу чығырларыјла
Јени хәбәрләрлә дөнүр чапарлар...
Сүзүрәм һәр јаны хәјал ичиндә,

Тамам сакитликдир, бах о тај, бу тај.
Дуабын ајдынлыг кечәсиндә мән
Ики чај көрүрәм, ики күмүш чај!
Нијә гачым белә тәмиз сулардан
Бу достлар үзүмә күлумсәјиркән?
Бизи гучаглајан ики дост голу —
Бу ики дост чајы унутмарам мән!

Шаир көздији Шәрг өлкәләриндә халг һәјәчанынын сәбәбләрини дә реал, конкрет ләвһәләрдә чанландырмаға чалышыр; беләликлә дә о, сүлһ вә демократија уғрунда кедән мүбаризәнин тарихән лабүдлүјүнү көстәрмиш олур. «Дөвләтли адам» ше'риндә Тихонов белә бир мәнзәрә тәсвир едир: варлы бир адамын тахылы, дүјүсү, бағ-бағаты башындан ашыр, јерләрин-көјләрин бүтүн чаваһираты онун евиндәдир... Лакин чәннәти хатырладан бу абадлыг вә боллуг ичиндә гоча бир муздур ачындан өлүр:

Лакин бу чәннәтлә тамам үз-үзә
Чајын кәнарында, пөһрән ичиндә
Чылпаг чијинләри јанмыш гаралмыш
Бир гоча отурур сөјүд дибиндә.
Бәлкә мүркүләјир көлкәликдә о?
Бәлкә балыглары сајыр о бу ан?
— Јох, јох, елә дејил, садәчә десәк —
О гоча бурдача өлмүш ачындан!

«Чалағанлар» вә «Хејбәр кечиди» ше'рләриндә дә Тихонов империализмин Шәргдәки вәһшиликләрини дәрин бир гәзәблә ифша етмишдир.

Николај Тихонову јалныз совет охучулары дејил, дүнјанын бүтүн сүлһсевәр адамлары сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәнин ән фәал бир иштиракчысы кими таныјырлар. Бу мүбаризә онун бәдии јарадычылығында да өз парлаг әксини тапмышдыр. «Сүлһ тәрәфдарларынын икинчи үмумдүнја конгресиндә» ады алтында нәшр етдирдији бир силсилә ше'рләриндә Тихонов Варшава конгресиндән ләвһәләр вермиш, дүнјанын һәр јериндән ораја көлән адамларын бәдии сурәтини јаратмаға чалышмыш, дүнја халгларынын мүгәддәс сүлһ арзуларыны тәрәннүм етмишдир.

Јалныз ше'рләриндә дејил, бир сыра очерк вә һекаијәләриндә дә Тихонов һәјата ејни партијалы мүнасибәти давам етдирир. «Пакистан һаггында һекајәләр»дә шаир Лаһур вә Кәрачи шәһәрләриндә фәһләләрин ағыр һәјатындан, харичи капиталистләрин истисмарындан, синфи мүбаризәнин милли формаларындан бәһс едир.

Сон заманларда јаздығы «Дағлыг өлкәнин һекајәләри» адлы әсәриндә Тихонов Әфганыстанын садә, зәһмәтсевән

адамларындан, онларын совет адамларына мәһәббәтиндән мараглы епизодлар верир. Јазычы башга халглара, онларын адәт вә ән'әнәләринә дәрин бир һөрмәтлә јанашыб јахшы өјрәндији үчүн онлары чанлы, реалист бир гәләмлә тәсвир едә билмишдир.

Николај Тихонов чохчәһәтли јарадычылыг фәалијјәтинә малик јазычылардандыр. Онун тәрчүмәчилик фәалијјәти өз-өзлүјүндә хүсуси диггәтәлајиг бир саһәдир. О өз көзәл тәрчүмәләри илә бир чох гардаш совет халгларынын әсәрләрини совет халгларынын әдәби хәзинәсинә дахил етмишдир. Ејни заманда биз Тихонова бир әдәбијјатшүнас, бир тәнгидчи, даһа доғрусу, өз көзәл мәгаләләри илә совет әдәбијјатынын инкишафына хидмәт едән бир јазычы кими дә јаханша биләрик. Онун Пушкин, Горки, Мајаковски, Шевченко, Аветик Исаакјан, Низами, Нәваи вә нәһајәт, Сәмәд Вурғун һагғында дәрин мәзмунлу вә сәмими мәгаләләри вардыр. Тихонов чохмилләтли совет әдәбијјатынын инкишафына, совет халгларынын әдәби наилијјәтләринә бөјүк бир гајғы вә һөрмәтлә јанашыр, јахшы әсәрләри гијмәтләндирир, севир вә севдирир.

Азәрбајчанын өлмәз халг шаири Сәмәд Вурғун һагғында чох мәгаләләр јазылмыш, чох нитгләр сөјләнмишдир. Јазылан мәгаләләр ичәрисиндә Сәмәд Вурғунун гәләм јолдашы, досту Николај Тихоновун мәгаләси хүсуси јер тутур. Онун мәгаләсиндә елә нүфузедичи бир гүввә, Сәмәд Вурғунун ше'рләрини дәриндән дујмаг бачарығы, елә инчә вә һәссас бир тәһлил усталығы вардыр ки, Сәмәд Вурғуну ушаглыгдан таныјан, онун һагғында хүсуси тәдгигат апаран адамлар белә бу мәгаләјә һејран галмаја билмирләр. Онлар Тихоновун мәгаләсини һәвәслә вә марагла охујурлар вә Сәмәд Вурғун санки јени бир ишыгда, бу вахтадәк көрүнмәмиш хүсусијјәтләри вә мәзијјәтләри илә јенидән чанланыр. Азәрбајчан халгынын көзәл тәбиәтинә, зәнкин тарихинә, гәдим вә гүввәтли әдәбијјатына дәрин вә сәмими бир мәһәббәт бәсләјән Тихонов Сәмәд Вурғуну бу халгын мүдрик вә исте'дадлы бир оғлу кими һәссас бир шаир гәлби илә дујуб, јүксәк гијмәтләндирә билмишдир. О јазмышдыр: «Шаирләр өлкәси олан, халгы Низами, Хагани, Вагиф кими адлара һөрмәт бәсләјән Азәрбајчанда инсанларын гәлбләринә ијәләниб, јүксәк халг шаири ады газанмаг о гәдәр дә асан дејилдир. Сәмәд Вурғун өзү халг ичиндән чыхмыш, өзү халгын дәрдләринә шәрик олмуш, онунла бирликдә чәтин, шанлы ингилаб јолуну кечмиш бир халг нәғмәкарыдыр».

1956.

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ РОМАНЫ

Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу» кими роман адланан повестләрини нәзәрә алмасаг, Азәрбајчан әдәбијјатында роман јени бир жанрдыр вә совет әдәбијјатынын ән бөјүк наилијјәтләриндәндир. Отуз иллик бир тарихә малик олан Азәрбајчан романы ичтимаи һәјатымызын јени тәләбләриндән јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Азәрбајчан совет романы сосиализм гуручулуғунун јол јолдашыдыр, халгын тарихиндә вә бүкүнкү һәјатында әһәмијјәтлә кәлән мүһүм һадисәләрин кениш тәсвирини верән јени әдәби бир нөвдүр.

Илк совет романларынын јаранмасы јадымыздадыр. Бу романларын мүәллифләри үмумијјәтлә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк нүмајәндәләридир. О заман чох кәнч олан илк роман тәшәббүскарларынын гаршысында ән јахшы роман нүмунәси «Чапајев», «Тар-мар» вә «Сакит Дон» иди. Она көрә јох ки, бу кәнчләр рус вә Гәрб әдәбијјатынын, хүсусән реалист романын ән јахшы нүмунәләри илә таныш дејилдиләр. Онлар «Анна Каренина»ны да, «Рудин»и дә, «Мадам Бовари»ни вә «Сәфилләр»и дә охумушдулар. Буна бахмајараг јенә дә «Тар-мар» вә «Сакит Дон» онлары даһа чох чәлб едирди. Она көрә ки, бу илк совет романларында ојанмыш халг күтләләринин јени һәјат уғрундакы мүбаризәси тәсвир едилмишди. Она көрә ки, бу романларда зәһмәткеш халгларын кортәбии гүввәсинин Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында мүтәшәккил, шүурлу бир һала дүшмәси тәсвир едилмишди. Она көрә ки, бу романларда халг ичәрисиндән чыхан вә онунла бир јердә чијин-чијинә мүбаризә апарыб јени һәјат гуран адамларын, мүсбәт гәһрәманларын бәдии сурәтләри верилмишди.

Илк Азәрбајчан романлары һәлә бәдии чәһәтдән зәиф олсалар да, тәглид јолу илә јарадылмамышды. «Дүнја го-

пур» да, «Јохушлар» да, «Дашгын» вә «Шамо» да мүстәгил әсәрләрди, бу әсәрләрин мүәллифләри өз рус јолдашларындан јени һәјаты вә инсанлары тәсвир етмәк јолуну өјрәнмишдиләр; бу өјрәнмә кетдикчә даһа чидди вә кениш бир шәкил алмышды. Мәсәлән, мүсбәт гәһрәман сүрәти үзәриндә ишләркән јазычыларымыз рус совет әдәбиҹјатынын ән јахшы нүмунәләрини тәдгиг етмәјә, Горкинин зәнкин тәчрүбәсини, М. Шолоховун, А. Фадејевин јарадычылыг принсипләрини өјрәнмәјә башламышлар. Рус совет әдәбиҹјатының, хүсусән рус совет романының Азәрбајчан насирләри үзәриндә мүсбәт ролу шүбһәсиздир вә онлар бу мәктәбин нәчиб тә'сирини һәмишә һисс етмәкдәдирләр.

Азәрбајчан әдәбиҹјатында кечмишдә роман жанры инкишаф етмәдији үчүн совет романчылары бу саһәдә милли ән'әнәләрдән, демәк олар ки, мәһрумдурлар. Лакин Азәрбајчан классик нәсриндә роман олмамышса да, јүксәк сәнәткарлыгла јарадылмыш һекајә вә повестләр олмушдур. Бу садә, реалист һекајәләрдә әдибләримиз өз дөврләриндәки Азәрбајчан кәндини вә кәндлиләрини, гәза шәһәрләрини, фәһлә, тачир, мүлкәдар, руһани типләрини елә парлаг бојаларла, елә ајдын бир диллә тәсвир етмишләр ки, онлар инди дә бизи һејран едир. Мәммәдһәсән әми, Худајар бәј, Гурбанәли бәј, Уста Зејнал, Уста Ағабала, Шејх Шә'бан вә б. бу кими чанлы портретләр, типик инсан характерләри роман гәһрәманлары дејилдирләр; амма ким дејә биләр ки, бу бәдии сүрәтләрин һәр бири романларымызын һәр һансы бир гәһрәманындан зәифдир? Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары», хүсусән бу әсәрин «Одабашынын һекајәси» һиссәси, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» роман дејилдир; амма бу һекајәләрдә һәјат вә инсанлар нә гәдәр дәрин бир еһтирасла, бөјүк инсанпәрвәрлик һисси илә тәсвир едилмишдир; бу һекајәләрдә нә гәдәр чидди ичтимаи е'тираз, кәскин сатира, ејни заманда, нә гәдәр инсанијјәт, инсана мәһәббәт, лирика вә ше'ријјәт вардыр! Азәрбајчан гадынынын кечмиш гара күнләрини әкс етдирән Зејнәбин мүсибәти, Фәрманла Көвһәртачын фачиәли мачәрасы кичик бир роман дејилми?

Классик насирләримизин реалист һекајәләриндә Азәрбајчан бәдии нәсринин ән јахшы ән'әнәләри јаранмышдыр. Бу ән'әнәләр совет романчылары үчүн дә зәнкин милли ән'әнә мәнбәјидир. Сүлејман Рәһимов да, Мирзә Ибраһимов да, Һүсејн Мећди дә, Мир Чәлал да бу ән'әнәләрдән истифадә етмишләр вә етмәкдәдирләр. Ајры-ајры характерләрин, портретләрин ишләнмәсиндә, милли хүсусијјәтләрин чанлы ифадәсиндә, бәдии дилин садәлијиндә вә ајдынлығында, биринчи нөвбәдә исә, халг һәјатыны јахшы өјрәниб дәрин бир еһтирасла тәсвир етмәкдә классик һекајәчиләримиз мүасир романчыларымыза јахындан көмәк едирләр вә едәчәкләр.

Лакин истәр Азәрбајчан классик нәсри, истәрсә дә рус совет романлары Азәрбајчан романчылары үчүн анчаг зәнкин бир јарадычылыг мәнбәји олмушдур. Азәрбајчан романы јени бир һадисә олдуғу үчүн биз ондан әввәл јаранан ән'әнәләри гејд етмәклә кифајәтләнә билмәрик. Бизи, биринчи нөвбәдә, Азәрбајчан совет романы јени бир кејфијјәт кими, новаторчасына бир һадисә кими марагландырыр.

Азәрбајчан совет романынын јаранмасы вә инкишафы просесиндә јазычыларымызын һәјаты дәрк етмәк, һадисәләри үмумиләшдирмәк вә әкс етдирмәк принсипләри мүәјјәнләшмишдир. Сосиалист реализминин бир јарадычылыг методу кими инкишафы да драматуркијадан сонра, роман практикамызда даһа ајдын көрүлмәкдәдир. Илк совет романларында јазычыларымыз елә бир һәјат материалы илә үзләширдиләр ки, бу материалы ингилаби нәзәриҹјә әсасында өјрәниб дәрк етмәк, сосиалист ингилабынын вәзифәләрини үјғун олараг гиҹмәтләндирмәк вә ингилаби просесдә алыб дүзкүн әкс етдирмәк онлардан јени јарадычылыг принсипләри илә ишләмәји тәләб едирди. Илк романларымызда тәсвир олунан јени һәјат: Совет һакимиҹјәти үғрунда мүбаризә, Вәтәндаш мүһарибәси, даһа сонра кәнч Совет һөкумәтинин илк сијаси-ичтимаи тәдбирләри («Дашгын», «Шамо», «Јохушлар», «Дүнја гопур») јазычылардан тәләб едирди ки, бүтүн бу һадисәләри марксизм-ленинизм ингилаби нәзәриҹәси чәбһәсиндән, Коммунист партијасынын сијасәти нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн гиҹмәтләндирсинләр. Јалныз ајры-ајры фактлары, синифләри, мејлләри дејил, ичтимаи һәјатда баш верән мүһүм дәјишиклији, онун ганунаујғунлуғуну, ичтимаи инкишафын перспективини дә дәрк етмәк лазым иди; бунларсыз јазычы јени чәмиҹјәти садәчә дүзкүн әкс етдирә билмәзди.

Роман јазанларымызын мүвәффәгиҹјәти онда олду ки, онлар ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсинә чидди јанашдылар, јени тарихи шәраит вә јени ичтимаи мүнасибәтләрлә мүәјјәнләшән һадисәләри даһа дүзкүн әкс етдирмәк үчүн јени јарадычылыг принсипләри үзәриндә дүшүндүләр. Һәлә илк романлар јазычыларымызын әсасән доғру јол тутдуғларыны көстәрди. Илк романларда тәсвир олунан һадисәләрин кениш халг һәрәкаты шәклиндә, чәмиҹјәтин бүтүн тәбәгәләрини әһатә едән бөјүк вә әһәмиҹјәтли һадисәләр кими верилмәси, ингилаби мүбаризәнин руһ јүксәклији илә, романтик бир пафосла әкс етдирилмәси, һадисәләрин ардычыл бир истигамәтдә вә ајдын перспективдә верилмәси јазычыларымызын бөјүк јарадычылыг наилијјәти иди. Бу өзү сосиалист

реализминин романларымызда илк тәзаһүрү иди. Сосиалист реализминин сонракы инкишаф тарихини өјрәнмәкдә дә романларымыз бизә бөјүк материал верир. Биз ајдын бир шәкилдә көрүрүк ки, сосиалист реализми јарадычылыг методу Азәрбајчан совет әдәбијјатына кәнардан көлмә бир шеј дејилдир, бу метод сосиализм идејалары уғрунда мүбаризәнин әдәбијјатда ин'икасы проблеми вә әдәбијјатын өз дахили инкишафы илә шәртләнән бир јарадычылыг методудур.

Ән јахшы романларымызы идеја вә бәдии чәһәтдән тәһлил едәндә белә бир нәтичәјә көлмәк олур ки, романчыларымыз, әввәлән, бу жанрын бәдии-тәрбијәви әһәмијјәтини дәриндән дәрк едәрәк романларын идеја мәзмунуну, мәфкурәви әхлаги истигамәтини дөврүмүзүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаға чалышырлар. Икинчи, романчыларымыз һәјатын әһәмијјәтли һадисәләрини әкс етдирмәји, чәмијјәтимизин вә адамларымызын јени кејфијјәтләрини, јени инсан хасијјәтинин формалашмасыны әкс етдирмәји әсас вәзифә кими ирәли сүрүрләр. Үчүнчү, романларымызда тәсвир олунан һәјат вә инсанлар әсасән тәсдигедичи маһијјәтдәдирләр, јә'ни ингилаби инкишафда тәсвир олунан һәјатда габагчыл идејалар уғрунда мүбаризә апаран адамларын ән'әнәви үстүнлүју бу романларда һәлледичи рол ојнајыр.

Азәрбајчан совет романынын бу әсас үмуми наилијјәтләри бирдән-бирә вә асанлыгла әлдә едилмәмишдир. Коммунист партијасынын әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндәки ардычыл сијасәти, реализмә зидд һаллара, натурализмә, формализмә, «конфликтсизлијә», һәјаты бәзәмәјә вә ја әксинә, анчаг гара рәнклә тәсвир етмәјә гаршы апарылан мүбаризәләр романчыларымыз үчүн чох фајдалы олмуш, онларын сосиалист реализминә даһа дәриндән нијәләнмәләринә көмәк етмишдир.

* * *

Роман Азәрбајчан совет әдәбијјатында нәинки јаранмыш, габагчыл бир мөвгеја јүксәлмиш, һәтта о, ән јахшы әсәрләри илә өзүнүн бир сыра мүсбәт ән'әнәләрини дә јаратмышдыр. Совет романынын әлдә етдији наилијјәтләри даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн илк нөвбәдә мәһз бу мүсбәт ән'әнәләри нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Романларда һәјатымызын бүтүн саһәләри өз әксини тапмаса да, әсас саһәләри тәсвир едилмишдир вә едилмәкдәдир. Мөвзу чәһәтиндән шәрти олараг романларымызы үч група ајырa биләрик: сосиалист әмәји вә јени инсан, халгын азадлыг һәрәкаты вә сијаси-бејнәлхалг мөвзу.

Сосиалист әмәји мөвзусу јалныз нәсримиздә дејил, үмуми јәтлә әдәбијјатымызда сон заманларадәк аз ишләнән мөв-

зулардан бири олмушдур. Сон он ил әрзиндә јазылан романларда (һ. Мећдинин «Абшерон», М. Сүлејмановун «Јерин сирри», Әвәз Садығын «Минкәчевир», Мир Чәлалын «Тәзә шәһәр» романларында вә Әли Вәлијевин «Чичәкли», Исмајыл Шыхлынын «Ајрылан јоллар» романларында) сосиалист сәнајеси вә колхоз кәндинин адамлары өз әксини тапмышдыр.

Сосиалист әмәји, хүсусән нефт сәнајеси саһәсиндә чалышан адамлара һәср едилән әсәрләрдән бири һ. Мећдинин «Абшерон» романыдыр. Бу әсәр Азәрбајчан совет романы нүмунәси кими харичдә дә бир чох нәшријјатлар тәрәфиндән јахшы гаршыланмышдыр. Аз бир мүддәтдә романын бир чох дилләрә тәрчүмә едилмәси әдәбијјатымызын тарихиндә фәрәһли бир һалдыр; бу, әдәбијјатшүнасларымызы марагландырмалыдыр. Е'тираф етмәлијик ки, Азәрбајчанда, хүсусән тәнгид аләминдә «Абшерон» романы о гәдәр дә јүксәк гијмәтләндирилмәмишдир; даһа доғрусу, онун Азәрбајчанда алдығы гијмәт һәр һалда бир чох халгларын бу әсәрә бәјүк марагындан даһа зәиф олмушдур. Биз «Абшерон» романынын әдәбијјата кәтирдији, охучуја ачдығы јени һәгигәти јахшы гијмәтләндирә билмәмишик. Һалбуки Азәрбајчан романынын наилијјәтләрини өјрәнмәк истәјән әдәбијјатчылар үчүн бу, чох әһәмијјәтлидир.

«Абшерон» романынын мүвәффәгијјәтинин сирри нәдәдир? Бу суалын чавабыны ахтардығымыз заман биз јени һәјат материалыны совет јазычысынын нечә ишләдијини вә чәмијјәтимизин нә кими ганунаујғунлугларыны мејдана чыхардығыны ајдынлашдырмыш олуруг.

Сосиалист әмәјини вә адамларымыз арасындакы сосиалист мүнасибәтләрини тәсвир етмәјә башлајанда һ. Мећди бир романчы кими тамамилә јени вәзифәләр гаршысында дururду. Бу вәзифәләр нәинки әдәбијјатымызын үмүми инкишафы тарихиндә јени иди, һәм дә јазычынын өз јарадычылыг тәчрүбәсиндә, онун «Дашгын» вә «Тәрлан» кими илк романларына нисбәтән дә јени иди. «Абшерон» романында јазычы әсасән шүурлу сосиализм гуручуларынын јарадычылыг мүбаризәсини, онларын коммунист әхлагындан доған әһвали-руһијјәләрини әкс етдирмәли иди. Јазычы јүксәк шүурлу совет адамларынын илик вә сүмүкләринә ишләјән ичтимаилик характерини көстәрмәли иди. Ејни заманда бу характери там һазыр бир шәкилдә јох, тәшәккүл вә формалашма просесиндә вермәли, адамларымызда коммунизм рүшејмләринин һансы шәраитдә вә нечә бөјүјүб артдығыны да көстәрмәли иди. Бу исә јени һәјат материалы илә, јени характерләр, јени конфликтләрлә әлагәдар иди.

«Абшерон»да әсас конфликт нәдән ибарәтдир? Романын әсас гәһрәманлары олан Таһир, уста Рамазан, Гүдрәт, Лалә, Минаҹев вә башгалары һансы мә'нәви гида илә ҹашаҹырлар? Бу адамлары марагландыран, һәҹәҹанландыран, ирәли апаран, бир сөзлә, онларын һәҹатынын мә'насыны тәшкил едән шеј нәдир? Өлкәҹә даһа чох нефт вермәк, сәмәрәли вә ҹахшы ишләмәк, партија гаршысында, дөвләт гаршысында үзү аг, алны ачыг олмаг!

Заһирән, бу, чох үмуми вә бәсит бир мәсәләдир. Лакин бу мәсәлә совет адамларынын мә'нәви гүдрәтини, дахили зәнкинлик вә көзәллијини шәртләндирән ән ҹанлы вә чошгун бир мәнбәдир. Лазычы һәр бир мүсбәт гәһрәманынын шәхсиндә бу әсас һәрәкәтверичи мәнбәнин нечә мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр етдијини бизә көстәрмәҹә ҹалышмышдыр.

Бә'зи мисаллара кечәк. Сосиализм гуручулуғу әмәкдашлары үчүн, шүурлу совет адамлары үчүн сәчијјәви сифәтләрдән бири ичтимаи мәнафе илә шәхси мәнафејин вәһдәтидир. Бу сифәти «Абшерон» романында мүәллиф Рамазанын, Гүдрәтин вә Лаләнин характеринде вермишдир. Бу адамлар үчүн аилә илә иш, буруг, мә'дән арасында, һәтта ән ҹахшы кәнч фәһлә илә өвлад арасында үзви бир ҹахынлыг вардыр. Рамазанла Таһир, фәһлә Волковла Мећман—бир-бири илә истећсалат даирәсиндә таныш олан бу адамлар арасындакы ата-оғул мүнасибәтини хатырладан мећрибанлыг нә гәдәр мараглыдырса, әр-арвад олан Гүдрәтлә Лалә арасындакы истећсалат вә аилә мүнасибәти дә бир о гәдәр мараглыдыр. Гүдрәтлә Лалә арасындакы истећсалат мүнасибәтләри, мәсәлән, Лаләнин өз әринин трестинә көмәк үчүн көндәрдији бригадаларын Гүдрәт тәрәфиндән кеҹијә гаҹтарылмасы әтрафындакы мүбаһисәләр сырф шәхси мүнасибәтләр кими, аилә мүнасибәтләри кими вә ја онларла вәһдәтдә мејдана чыхыр. Мәсәлән, Лалә өз евинә бир гадын, бир арвад кими тәләсәркән, ејни заманда бир трест мүдири кими дә тәләсир; о, нечә күндән бәри көрмәдији әри илә көрүшмәји арзу етдији кими, онунла гоншу трестин мүдири кими көрүшүб истећсалат мәсәләләрини һәлл етмәји дә арзу едир. Лаләнин шәхсиндә ичтимаи, истећсалат конфликти илә шәхси, аилә конфликти чох тәбии олараг бирләшир. Беләликлә дә, мүәллиф совет адамлары үчүн сәчијјәви олан бир хүсусијјәти үмумиләшдирир.

«Абшерон» романында сосиалист әмәјинин мүһүм шәртләриндән олан коллективизм руһу да дүзкүн верилмишдир. Коллективизм шәхсијјәтин, фәрдин симасыны ләғв етмир, бурада шәхсијјәт бүтүн фәрди хүсусијјәт вә һиссләри илә мејдана чыхыр. Сосиалист истећсалатында шәхсијјәт вә коллектив диалектик вәһдәт тәшкил едир. Сосиализм ҹарышында шәхси тәәссүб, сех тәәссүбү, мә'дән тәәссүбү һәрәкәтверичи гүввә олса да, үмуми дөвләт тәәссүбүнә гаршы гојулмамышдыр, она зидд дејилдир. Уста Рамазан башга трестин көмәјини рәдд едир, керилији өз гүввәси илә арадан галдырмаг истәјир. гоншу трестин ҹахшы мәгсәдлә оҹа әл узатмасыны өзү үчүн әскиклик һесаб едир. Демәли, ән ҹахшы коллективчи олан уста Рамазан, ејни заманда, фәрди, шәхси марагдан мәһрум дејилдир. Анчаг бурасы вардыр ки, Һ. Мећдинин тәсвир етдији јени адамларын шәхси ишләри ичтимаи ишлә зиддијјәт тәшкил етдији үчүн, мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр едән шәхси һиссләр (намус, иззәти-нәфс, шәхси төшәббүскарлыг вә саирә) нәинки ичтимаи мејлләрә мане олмур, әксинә, онлара көмәк едир, коллективин ичтимаи инкишафына гошулур.

Сосиалист әмәјинин бир хүсусијјәти дә онун тәрбијәви маһијјәтдә олмасыдыр. Бу әмәк өзүнүн коллектив мүтәшәккиллик сәчијјәси илә инсанын дахилән дәјишмәсинә тә'сир көстәрир, һәр бир әмәкдаш үчүн бөјүк бир мәктәб ролу ојнајыр. Һ. Мећдинин романындакы кәнч Таһир мәһз белә бир дәјишмә просесиндә көстәрилмишдир. Кәндли ушағы Таһир симасыз дејилдир; о өзүнә көрә иззәт-нәфсә малик, әркөјүн, нисбәтән сәрбәст бөјүмүш, бачарыглы бир кәнчдир. Буна көрә дә онун истећсалатдакы дәјишмәси мүәјјән чәтинликләрә раст кәлир. Әдиб коллективизм вә ичтимаилик әһвалируһијјәсинин гәләбәсини, Таһирин характер е'тибарилә нечә дәјишмәсини вә һансы јени әхлаги кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсини инандырычы вә психоложи чәһәтдән дүзкүн көстәрмишдир. Таһир сурәтиндә мүәллиф дөврүмүзүн мүһүм бир һадисәсини үмумиләшдирмәјә ҹалышмыш, сосиалист шәһәринә бөјүк арзулар вә һәтта романтик хәјалларла кәлән кәнчләрин талејини реалистчәсинә вермишдир. Таһир нефт Бакысында, гајғыкеш адамларын көмәји илә тәрбијәләнир, хасијјәтиндәки нөгсанлардан тәмизләнир, шүурлу бир сосиализм гуручусуна чеврилир. Таһирин јолу тәсадүфи дејил, гануни бир јолдур.

Совет әдәбијјатынын Таһир кими кәнч гәһрәманларыны, мәсәлән, Балзакын бир сыра кәнч гәһрәманлары илә мүгајисә етсәк, әдәбијјатымызын нә гәдәр јени бир аләми, јени инсан мүнасибәтләрини әкс етдирдијини ајдын көрәрик. Балзакын кәндләрдән вә кәнә шәһәрләриндән мәркәзи буржуа шәһәрләринә кәлән садә вә тәмиз гәлбли кәнч гәһрәманлары бу шәһәрләрдә позулурлар. Нәчиб вә намуслу бир кәнч олан Растинјак («Горио ата») Парисә кәлән кими дәјишир, фырылдағчы вә мәнсәбпәрәст бир аламә чеврилир; «Пуч олмуш хәјаллар» романынын гәһрәманы Лүсјен дә белә дәјишир, позулур. Онлары капиталист мүнасибәтләри, буржуа чәмиј-

јәтинин «сән әзмәсән, сәни әзәчәкләр» шүары белә «тәрбијә едир».

Капиталын һөкм сүрдүјү өлкәләрдә вәзијјәт инди дә белә дир. «Абшерон» романы һаггында мәркәзи мәтбуатда чыхан мәгаләләрдән бириндә («Литературнаја газета», 1949, № 74) тәнгидчи Һ. Мећдинин романыны испан јазычысы Роман Лиасын «Нефт» романы илә мүгајисә етмиш вә сосиалист чәмијјәтинин гајғыкеш инсанлары тәрәфиндән әһатә олунан совет кәнчинин талеһ капиталист мүнасибәтләри ичәрисин дә боғулан кәнчдән нә гәдәр фәргли олдуғуну көстәрмишдир. Һ. Мећди өз романында истисмардан азад олан, инсанларын азад вә шүурлу јарадычылыг күввәсинә әсасланан чәмијјәтин јени, типик хүсусијјәтләрини әкс етдирмишдир; әмәјә мәһәббәт ојатмышдыр. Романын мүвәффәгијјәтинин сирри ни дә бурада ахтармаг лазымдыр.

«Абшерон» романында габарыг бир шәкилдә көрдүјүмүз хүсусијјәтләри Манаф Сүлејмановун «Јерин сирри», Әвәз Садығын «Минкәчевир» романында да көрүрүк; анчаг инсан вә онун талеји мәсәләсини Һ. Мећди өз әсәриндә илк плана чәкә билмиш вә даһа чанлы көстәрмишдир.

Рус совет әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләриндә совет романының мүһүм ән'әнәләри јаранмышдыр. Шолоховун «Ојанмыш торпаг», Јури Крымовун «Дәрбәнд» танкери», Макаренконун «Педагожи поема» кими әсәрләриндә сосиалист реализминин әсас наилијјәти ондан ибарәтдир ки, бу әсәрләрдә инсан көрдүјү иши илә, ичтимаи фәалијјәти илә вәһдәтдә алыныр.

Инсан шүурлу јарадычылыгла мәшғул олур вә бу јарадычылыг инсанын һәртәрәфли инкишафыны тә'јин едир. Совет романчысы бу шүурлу јарадычы фәалијјәтин ше'ријјәтини, көзәллијини бүтүн долғунлуғу илә әкс етдирәрәк, инсанын мүрәккәб һиссијјатыны, мә'нәви, сијаси вә мәдәни јүксәлишини көстәрир.

Демәли, совет романчыларынын көзәл ән'әнәләриндән бири инсаны мадди варлыгдан, көрдүјү ишдән, ичтимаи фәалијјәтдән ајырмамаг, инсанын мә'нәви аләми илә мадди аләми арасындакы үзви әлагәни даһа да мөһкәмләтмәк, бир сөзлә, инсаны бүтөв вә камил бир варлыг кими әкс етдирмәкдән ибарәтдир. Јазычыларымыз чох доғру баша дүшмүшләр ки, әмәк совет адамының һәјатынын мүһүм вә зәрури бир һиссәсини тәшкил едир; әмәк, јарадычылыг, ичтимаи фајдалы иш инсанын шүуруна, мәишәтинә, психолокијасына, бүтүн мә'нәвијјатына дахил олмушдур вә елә буна көрә дә әмәк инсанын хошбәхтлијинин, һәјатынын мә'на вә көзәллијинин әсасыдыр. Әлбәттә, буну баша дүшән јазычы

һеч вахт өз әсәриндә истеһсалата, тәсәррүфата, техникаја әсас вә һәлледичи јер вериб, инсаны онун әлавәсинә чевирә билмәз.

Истеһсалата һәср едилмиш бә'зи романларымызда јазычыларын тәчрүбәсизлији үзүндән техниканын тәсвиринә үстүнлүк верилсә дә, бизим романларымыз үчүн бу мәсәлә бөјүк бир тәһлүкә тәшкил етмир. Һ. Мећди Азәрбајчан романы һаггындакы мәгаләсиндә Әвәз Садығын «Минкәчевир» романынын әсас нөгсаныны техницизмдә көрүр. «Минкәчевир»ин бир роман кими нөгсаны вардыр, мүәллиф өз гәһрәманларыны лазымынча чанлы верә билмәмиш, камил бәдии сурәтләр сәвијјәсинә галдыра билмәмишдир. Лакин бунун сәбәби һеч дә техникаја чох јер вермәкдә дејилдир. Техника романда өз гануни јерини тутур. Мәсәлә орасындадыр ки, техниканы јарадан вә тәшкил едән инсанлар, онларын фәрди вә үмумиләшдирилмиш характерләри, әһвали-руһијјәләри, инсанларын арасындакы мүнасибәт өз лазыми бәдии ифадәсини тапмадығы үчүн техника вә онун бә'зи чанлы тәәррүаты артыг кими көрүнүр. Техницизмә гәтијјән бәраәт газандырмамаг шәртилә, дејә биләрик ки, Әвәз Садығын романында сосиалист әмәјини бөјүк бир руһ јүксәклији илә әкс етдирән сәһнәләр дә вардыр. Буна мисал олараг Фәрман вә Гәдир башда олмагла комсомолчуларын електрик вагонуну чөллә иншаат јеринә көтирмәсини көстәрмәк олар. Демәли, нөгсанын әсас сәбәби иш просесини, техниканы тәәррүаты илә көстәрмәкдә дејил, бәлкә техниканы ишләдән адамлары гуру вә чансыз көстәрмәкдәдир.

Бу дедикләримиз колхоз һәјатыны тәсвир едән романлара да аиддир. Јә'ни колхоздан бәһс едән романларымызда да инсан онун иши илә вәһдәтдә алыныр, инсанын характери онун тәсәррүфата, сосиалист әмәјинә, ичтимаи һәјата, аиләјә, јолдаша мүнасибәтинин мәчмуу кими көтүрүлүр.

Әли Вәлијевин «Чичәкли» романындакы Әзиз вә Сәрвназ сурәтләрини мисал көтирмәк олар. Бу ики кәнчин симасында мүәллиф колхозларымызда јетишән јени, шүурлу кәнч тәсәррүфатчыларын сәчијјәви чәһәтләрини вермәјә мүвәффәг олмушдур. Бу чәһәтләр ондан ибарәтдир ки, Әзиз дә, Сәрвназ да һәр шејдән әввәл халг тәсәррүфаты вә онун талеји дүшүндүрүр. Онларын башлыча еһтирасыны планы вахтындан әввәл өдәмәк, бол мәһсул көтүрмәк, габагда кетмәк, дөвләт вә партија гаршысында башы јухары олмаг тәшкил едир. Бу еһтирас онларын тәбиәтинә, руһуна, ганына дахил олмушдур; бу еһтирас онларын психолокијасының тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир. Бу адамларын сырф шәхси-хүсуси ишини, аилә ишини ичтимаи вә тәсәррүфат ишиндән вә гај-

ғысындан ајырмаг чәтиндир. Буна көрә дә Әзизин өз нишанлысы Күлсабаһа вә ја атасы Мурада мүнасибәти, онун елми фәалијјәтиндән вә ја хүсусијјәтчилијә мејл едән Бајрама мүнасибәтиндән тәчрид едилмир; буна көрә дә Сәрвназы севкилиси Поладын талеји илә бәрабәр гараторпағын талеји дә дүшүндүрүр. Буну јалныз чаванлар һаггында јох, гочалар һаггында да демәк олар. Мурад кишинин дахили аләми, арзу вә һәјәчаны, фикри она көрә кенишдир ки, о бир вәтәндаш кими, бир гуручу-јарадычы кими дүшүнә билир; өз ишини, өз талејини колхозун, демәли, чәмијјәтин ишиндән вә талејиндән ајырмыр.

Инкар етмәк олмаз ки, совет романларында тарихи мөвзу даһа чох ишләнмишдир вә ишләнмәкдәдир. М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гələм», Зөһраббәјовун «Одлу диjар» романларыны нәзәрә алмасаг, романларымызда тарихи мөвзу Азәрбајчан халгынын, әсасән, Совет һакимијјәти уғрунда апардығы мүбаризәләрлә әлагәдардыр.

«Дашгын», «Дүнја гопур», «Шамо», «Бир кәнчин манифести», «Сәһәр», «Нина», «Зәнкәзур» кими романларда көзә чарпан јени чәһәт халг һәрәкатынын әсасән ичтимаи бир гүвә кими тәсвир едилмәсидир. Зәһмәткеш халг күтләләрининн кортәбии гүввәси азадлыг уғрунда мүбаризәләрдә, фәһлә синфинин вә Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә мүтәшәккил бир шәкил алыр, шүурлу, сијаси һәрәкат кими инкишаф едир. Романчыларымыз бу тарихи һәгигәти әкс етдирир, халг һәрәкатында партијанын, ингилаби нәзәријјәнин бөјүк ролуну көстәрмәјә чалышырлар. Тарихи романларымызда сосиалист ингилабынын тарихән зәрурилији, ганунаујғунлуғу тәсдиг олунур. Бу, һәмин романларын ән мүһүм наилијјәтләриндән сајылмалыдыр.

Тарихи романларымызда кетдикчә даһа чох нәзәрә чарпан бир чәһәт дә вардыр ки, о да кениш епик тәсвирә мејлдән ибарәтдир. Бу мејл тәбии бир мејлдир, мөвзу илә вә јазычыларын әһатә етдији бөјүк һадисәләрлә әлагәдар олан бир мејлдир.

Һәлә Белински епосдан бәһс едәркән көстәрмишдир ки, епос халг руһу илә, мүәјјән бир дөврүн руһу илә ашыланмыш бир романдыр; епос елә бир романдыр ки, орада јалныз ајры-ајры шәхсләр дејил, халг күтләләри иштирак едирләр.

Рус классик әдәбијјатында вә рус совет әдәбијјатында епик роман жанрынын инкишафы тәчрүбәсиндән өјрәнирик ки, «Һәрб вә сүлһ», «Әзаблы јолларла», «Қлим Самкинин һәјаты», «Сакит Дон» кими роман-епопеjаларда, әввәлән, тарихин халг күтләләрини һәрәкәтә кәтирән мүһүм бир дөврү кениш тәсвир олунур; икинчи, халг күтләләриниң һәрәкаты, сијаси-мә'нәви һәјаты, һадисәләрә тә'сир көстәрән, истигамәт верән гүввәти тәсвир олунур; үчүнчү, ајры-ајры гәһрәманлар ја халг һәрәкатына гаршы дурур вә ја халг күтләләринин нүмајәндәси кими мејдана чыхыр, халгын мүтәрәгги мејлләрини тәмсил вә тәшкил едирләр. Беләликлә, јени типли бир роман, ичтимаи-сијаси епик бир роман жанры јараныр.

Белә бир роман совет әдәбијјаты үчүн тәсадүфи дејилдир, әксинә, әдәбијјатын руһуна, хүсусијјәтләринә вә методуна тамамилә ујғундур, буна көрә дә совет әдәбијјаты үчүн сәчијјәвидир.

Азәрбајчан әдәбијјатында халг һәрәкаты илә әлагәдар олан романларын, демәк олар ки, һамысында епоса мејл вардыр. Мәсәлән, Мир Чәлалын ән јахшы әсәрләриндән олан «Бир кәнчин манифести» романында халг күтләләринин шүурланмасы вә халгын ингилаби гүввәсинин үстүнлүју әкс етдирилмишдир. Бу романда һеч шүбһәсиз халг руһу да мүәјјән дәрәчә өз ифадәсини тапмышдыр. Лакин бурада һәлә епос јохдур, чүнки мүәллиф һадисәләри кениш планда көтүрмәмиш, халгын мүхтәлиф тәбәгәләринин һәјат вә мүбаризәсини, зәһмәткеш халг күтләләринин мә'нәви-сијаси аләмини, руһуну һәртәрәфли әкс етдирмәк мәгсәдини өз гаршысына гојмамышдыр.

Мир Чәлал даһа чох лирикдир, епос онун үслубуна ујғун дејилдир. Буна көрә дә материал епоса мејл етсә дә, Мир Чәлал о материалы өз үслубуна мүвафиг олараг лирик планда вермишдир вә мүвәффәг дә олмушдур.

«Бир кәнчин манифести» вәтәнпәрвәрлик еһтирасы илә јазылмышдыр. Јахшы реалист олан Мир Чәлал бу әсәриндә һәм дә һәрарәтли бир романтик кими гаршымызда чанланыр. Романтика әсәрин емосионал тә'сир гүввәсини артырыр, бу вә башга сурәтин идеја мәзмунунун даһа дәриндән ачылмасына көмәк едир, ејни заманда, мүәллифин һадисәләрә мүнасибәтинин даһа еһтираслы, сәмими вә поетик сәсләнмәсинә сәбәб олур. Романын јығчамлығы да онун мәзмуннән кими гиймәтләндирилмәлидир.

Үслубу е'тибарилә Мир Чәлал «Бир кәнчин манифести»ндә даһа чох лирик исә, бунун әксинә, Сүлејман Рәһимов «Шамо» романында даһа чох епикдир, «Бир кәнчин манифести» романындакы материалы о, мүтләг епик планда ишләрди. «Шамо» романының мөвзусу «Бир кәнчин манифести» романының мөвзусундан чох да фәргли дејилдир. Лакин Сүлејман Рәһимов өз романыны јенидән ишләјәндә әввәлчә көтүрдүју мүһүм тарихи һадисәләрин даирәсини хејли кенишләндирмиш, персонажларынын синфи тәркибини мүхтәлифләшдирмиш вә сајча чох олан бу адамларын талејини тарихи һадисәләрлә әлагәләндирәрәк чох әһатәли ичтимаи-сијаси бир роман јаратмышдыр. Роман үзәриндә ишимиз беш

миллик иш просесиндә Сүлејман Рәһимов өз әсәрини жанрын тәләбләри чәһәтдән хејли тәкмилләшдирмишдир.

«Шамо»нун сон вариантында мүәллиф әсрләрдән бәри гул вәзијјәтиндә јашајан јохсул Азәрбајчан кәндлиләринин психолокијасында әмәлә кәлән дәјишиклији, ингилаби фикирләрин тәдричлә халг күтләләринин дәрин гатларына јајылмасыны, Бакы фәһләләринин көмәји илә халг е'тиразынын ахырда сарсылмаз бир гүввәјә чеврилмәсини әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Романда јалныз јохсул кәндлиләрин һәјаты дејил, ингилабдан әввәлки вә ингилаб әрәфәсиндәки Азәрбајчанын мүхтәлиф синфи төбәгәләри, мүлкәдарлар, тачирләр, зијалылар, руһаниләр, онларын мәнафеји вә зиддијјәтли мүнасибәтләри тәсвир едилмишдир. Мүәллиф кечмиш Азәрбајманда јохсул кәндлиләрин әзилиб һүгугсуз бир һала салынмасыны, синфи шүурун керилијини, мөвһуматын, дини тәәссүбүн вә исгибдадын халг күтләләрини горху алтында сахлајыб итаәткарлыға мәчбур етмәсини дә бүтүн чылпаглығы илә көстәрмишдир.

«Шамо» романыны охујанда биз көһнә кәндин ојанмасынын чәтинликләрини, јохсул кәндлиләрин дүшмәнләрини, онларын ајылмасыны истәмәјәнләрин сајча нә гәдәр чох, амансыз олдугларыны көрүрүк. Лакин биз үмидсиз олмуруг, чүнки јазычы јохсул кәндлиләрин күчүнә инаныр, зәһмәткеш кәндлиләрә дәрин рәғбәт бәсләјир, һадисәләри онларын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән ишыгландырыр. Јазычы чох објектив көрүнсә дә, онун һадисәләрә вә гәһрәманлара мүнасибәти ајдындыр. Јохсул кәндлиләрин мәишәтини, фачиәсини, ојләнчә вә севинчини, мәтанәт вә тәмкинини, нәчабәтини, үмид вә арзуларыны кениш бир гәлб вә рәғбәт һисси илә тәсвир етмәси әдибин халг руһу илә јашадығыны ачыг көстәрмәкдәдир.

Сүлејман Рәһимовун «Шамо» романындакы мүвәффәгијјәтләриндән бири дә ичтимаи һадисәләрлә бәрабәр ајры-ајры гәһрәманларын шәхси һәјатыны, мәишәтини кениш тәсвир етмәсиндәдир. Јазычы персонажларын шәхси һәјатыны ичтимаи һәјатдан ајырмыр. Мәсәлән, Шамонун да, Мүгүм бәј Чаванширин дә сијаси фикирләрини онларын анлә вә мәишәтләри илә бирликдә, гаршылыглы әлагәдә, јанашы тәсвир едир. Бу, онун реализминә хас олан мүсбәт бир чәһәтдир.

Романчылыг тарихиндә елә дөврләр олмушдур ки, тарихи романларда бә'зән сијаси мәсәләләрин, тарихи фактларын, бә'зән исә гәһрәманларын шәхси һәјатынын илк плана чәкилмәси төләб олунмушдур. Лакин чәмијјәтдә халг һәрәкатының апарычы бир гүввә олдугуну дәрк едән јазычылар шәхсијјәти халг күтләсинин бир үзвү кими алмыш вә онун ичтимаи-

сијаси фәалијјәти илә шәхси һәјатыны бир вәһдәт һалында әкс етдирмишләр.

Совет романы классикләринин ән'әнәләри белә дир ки, сосиализм уғрундакы мүбаризәләрдә вә сосиализм чәмијјәтиндә инсан халгла үзви әлагәсини дәрк едир, инсанла халг мәнафеји бирләшир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, халг һәрәкатыны әкс етдирән романда ајры-ајры гәһрәманларын шәхси һәјаты, субјектив аләми, севкиси вә саирә тәсвир едилмәмәлидир. Әксинә, халгы даһа јахшы көстәрмәк үчүн онун ајры-ајры фәрдләринин хүсуси вәзијјәтини, мә'нәви аләмини, әһвали-руһијјәсини көстәрмәк лазымдыр. Хүсусән епопеја халгын коллектив сурәтини, күтләләрин коллектив мејлини көстәрмәклә кифајәтләнә билмәз. Епопејада фәрдиләшдирилмиш сурәтләр олмалыдыр, бөјүк үмумиләшдирмә гүввәсинә малик бәдии типләр олмалыдыр.

Сүлејман Рәһимов совет романынын ән јахшы наилијјәтләриндән истифадә етмишдир. Мәсәлән, Михаил Шолоховда олдуғу кими, Сүлејман Рәһимов да ајры-ајры гәһрәманларын мә'нәви аләмини дәриндән әкс етдирир вә бунлары кениш епик тәсвирлә бирләшдирмәји бачарыр. Шәхси, аилəви сәһнәләрлә ичтимаи, күтләви сәһнәләрин јанашы верилмәси сајәсиндә мүәллиф ингилаби һадисәләрин, јени фикирләрин һәртәрәфли тә'сирини, аиләләрә, әһвали-руһијјәләрә, ичтимаи мүнасибәтләрә нүфузуну даһа ајдын көстәрә билир.

Епик романын бә'зи јахшы чәһәтләрини Һ. Мећдинин «Сәһәр»индә көрүрүк. «Шамо» һәлә јаранма просесиндәдирсә, «Сәһәр» тамамланмыш бир әсәрдир. Бу әсәрдә мүәллиф пролетар Бакысынын илк ингилаби чыхышларыны, онун кәндә көмәјини вә үмумијјәтлә ингилаби-тәрбијәви ролуну әкс етдирмишдир. Қәндли Бајрамын ингилабчы фәһләләр арасында, хүсусән Мәшәди Әзизбәјов кими бир ингилабчынын әли алтында тәрбијә тапыб шүурланмасы, мөһкәм бир ингилабчыја чеврилмәси просеси инандырычы верилмишдир.

Епик характердә олан романлар сырасына Мирзә Ибраһимовун «Кәләчәк күн», Ә. Әбүлһәсәнин «Мүһарибә» (русчаја тәрчүмәдә «Достлуг галасы») романыны да дахил етмәк лазымдыр. «Сәһәр», «Кәләчәк күн» вә «Мүһарибә» романларынын башлыча әһәмијјәти ондадыр ки, бу әсәрләрдә јазычылар јени вә бөјүк мөвзуну бүтүн чиддијјәти илә вә мүстәгил олараг ишләјиб, өз јарадычылыгларында ирәлијә доғру бир аддым атмагла бәрабәр, Азәрбајчан совет романында да истәр мөвзу вә истәрсә дә бәдии ифадә чәһәтиндән мүәјјән наилијјәтләр әлдә етмишләр. Бу романларда өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә галхмыш халг күтләләри, халг һәрәкаты әсас гүввә кими алынмышдыр; зәһмәткеш халг һәр чүр милли вә дини тәәссүбә зидд, һәр чүр зүлмә вә тәчавүзә

дүшмән, өз мә'нәви аләми, өз арзу вә мәгсәдләри илә түфејли зүмрәләрдән јүксәкдә дуран бир гүввә кими тәсвир едилмишдир.

Доғрудур, бу романларда халг өз инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә көстәрилмишдир. Буна көрә дә сијаси шүүру е'тибарилә, мәсәлән, «Мүһарибә»дәки халг «Сәһәр»дәкиндән вә ја «Кәләчәк күн»дәкиндән фәрглидир. Буна бахмајараг, һәр үч әсәрдә јазычыларын халга мүнасибәти, онун мә'нәви гүввәсинә е'тимады, дәрин вә сәмими рәғбәти бирдир.

«Кәләчәк күн» романында јазычы Азәрбајчан вә Иран зәһмәткешләринин һәјатыны елә тарихи бир шәраитдә тәсвир етмишдир ки, бурада зәһмәткешләри сәфаләтә салан мүртәче гүввәләрин бүтүн ејбәчәрлијини ачыб көстәрә билмишдир.

Епик бир шәкилдә дүшүнүлмүш романда мүәллиф Муса кишиләри мәнкәнә кими сыхан ағырлығын бүтүн дәрәчә вә пилләләрини бизә көстәрмишдир; узун тәзјиг нәрдиванынын биринчи пилләсиндә мүбашир Мәммәд, ахырынчы пилләсиндә исә Рза шаһ отурмушдур. Рза шаһ һөкумәтинин әсасландығы бүтүн дахили вә харичи һаким даирәләр, бүтүн һикмәт исфәһаниләр, һаролдлар, мистерләр вә фонлар зәһмәткеш Иран кәндлисинин бәдәнинә дарашыб, ганыны сорурлар. Белаликлә, фиридунларын, күрд әһмәдләрин аһардыглары милли-азадлыг мүбаризәси романда чох мүрәккәб синфи, сијаси, дипломатик бир шәраитдә инкишаф едир.

Јазычы тарихи шәраити, фактлары вә гүввәләрин тәнасүбүнү јахшы өјрәнмәклә бәрабәр, өз мүсбәт гәһрәманларынын шәхси талејини, хүсусән Фиридунун дахили инкишафыны инандырычы бир шәкилдә ачыб көстәрмәк үчүн дә јоллар, үсуллар тапмышдыр; о мүхтәлиф рәнкләрдән истифадә едә билмиш, сәрт реал сәһнәләрлә бәрабәр лирик-романтик сәһнәләр, ишкүзар-дипломатик ләвһәләрлә бәрабәр кәскин сатирик ләвһәләр јаратмышдыр; кәнч ингилабчы сүрәтләрини ичтимаи вә психоложи чәһәтдән мүвәффәгијјәтлә фәрдиләшдирмишдир.

Сијаси бир роман олараг «Кәләчәк күн» әдәбијјатымызда јени вә мүвәффәгијјәтли бир аддымдыр. Бу жанрда јазылачаг романларын кејфијјәтини вә үмумијјәтлә роман мәдәнијјәтини галдырмаг чәһәтиндән «Кәләчәк күн» әдәбијјатымыза гүввәтли тә'сир көстәрәчәкдир.

Јазычы Әбүлһәсән әдәбијјатымыза илк роман мүәллифләриндән бири кими дахил олмушдур. О, «Јохушлар» вә «Дүнја гопур» кими илк романларындан башлајараг мүасир һәјатын, ингилаби наилијјәтләрин еһтираслы тәрәннүмчүсү кими чыхыш етмишдир. Әбүлһәсән өз романларында һәмишә

дөврүн әдәби наилијјәтләри сәвијјәсиндә дурмаға чалышмыш, ичтимаи һәјатын инкишафына диггәтлә јанашмыш, күнүн мүһүм ичтимаи-сијаси мејлләрини тутмаға чан атмышдыр. Буна көрә дә о, Азәрбајчан нәсриндә, хүсусән роман саһәсиндә сосиалист реализми принсипләринә илк јиҹәләнән јазычылардан олмушдур. Әбүлһәсәнин һәлә ијирми беш-отуз ил бундан әввәл јаздығы романлар јүксәк идејалы, дөјүшкән вә сәрлам әсәрләрдир. Бу романларда јазычы халг һәјатыны бүтүн мүтәрәгги мејлләри илә вә һәм дә кениш, епик планда әкс етдирмәја тәшәббүс көстәрмишдир.

«Мүһарибә» романы да епик сәчијјәдәдир. Јазычы өз гаршысына чох әһәмијјәтли вә нәчиб бир мәгсәд гојмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олан Әбүлһәсән бу романда адамларымызын Совет һакимијјәти илләриндәки вәтәнпәрвәрлик дујғуларынын, јүксәк инсани кејфијјәтләринин күтләви тәзаһүрүнү әкс етдирмәк кими бир мәгсәд изләмишдир. Јазычы, ејни заманда, Вәтән мүһарибәсинин кедишиндә адамларымызын мә'нәви чәһәтдән артыб бөјүдүјүнү, јени вә нәчиб хасијјәтләрлә зәнкинләшдијини, бөјүк сынагдан шәрәфлә чыхдығыны көстәрмәк истәмишдир.

Әбүлһәсәнин мүвәффәгијјәти вә јенилији ондан ибарәтдир ки, мүһарибә һаггында, дөјүш вә дөјүшчүләр һаггында мараглы бир әсәр јазмышдыр. Мүәллиф реал ләвһәләрдә орду вә дөјүшчү һәјатыны тәфәррүаты илә чанландырмаға, дөјүшчүләрин психолокијасыны инандырычы вермәјә мүвәффәг олмушдур. Дикәр тәрәфдән, јазычы Совет Ордусу илә халгын вәһдәтини, арха илә чәбһәнин әлагәсини, биркә нәфәс алмасыны, биркә галиб кәлмәсини көстәрә билмишдир.

Нәзәрдән кечирдијимиз романлар бизи бу нәтичәјә кәтирир ки, Азәрбајчан әдәбијјатында роман артыг көркәмли бир јер тутмаға башламышдыр. Роман јазанларымыз мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләри тәсвирә чәсарәтлә кириширлар вә јени јарадычылыг тәшәббүсләриндән, новаторлугдан горхмурлар. Романларымызда бир сыра јенликләр, мүвәффәгијјәтли аддымлар вардыр ки, онлар јахшы бир ән'әнә кими тәсбит едилмәлидир. Даһа чәсарәтлә ирәли кетмәк үчүн әлдә едилән наилијјәтләри јахшы дәрк етмәк, мөһкәмләтмәк лазымдыр.

* * *

Ән јахшы романларымызын үмуми мүсбәт чәһәтләрини бир наилијјәт, тәсбит едилмәли көзәл ән'әнә кими гејд етмәклә бәрабәр, биз романларымызын нөгсанларыны, кәсирләрини көрмәмәзлијә вурмаг истәмирик. Бөјүк мүвәффәгијјәтләринә бахмајараг, Азәрбајчан совет романы халгымызын күндән-күнә артан тәләбләриндән вә еләчә дә әдәбијјатымызын

бөјүк имканларындан керидә галыр. Охучулар биздән халгымызын тарихини вә мүасир һәјатыны бүтүн ичтимаи, милли, психоложи кејфијјәтләри илә әкс етдирән реал, чанлы, типик характерләр тәләб едирләр; халгымызын мәдәни инкишафыны өзүндә әкс етдирән мәһарәтлә үмумиләшдирилмиш чазибәдар сүрәтләр тәләб едирләр. Шамо, Фиридун, Бајрам кими сүрәтләр јаратмаг јолунда јахшы тәшәббүсләримиз вардыр, лакин дөврүмүзүн әсас гәһрәманынын характерини һәлә бир чанлы бәдии сүрәтдә белә үмумиләшдирә билмәмишик.

Роман тарихиндән бизә мә'лумдур ки, әсәр нә гәдәр бөјүк вә әһәмијјәтли бир һадисәни вә ја һадисәләр силсиләсини, тарихи-ичтимаи фактлары әкс етдирирсә-етдирсин, орада бир вә ја бир нечә парлаг инсан характери олмаса, әсәр бәдии кејфијјәти е'тибарилә чох-чох итирәр. Л. Н. Толстој өзүнүн классик епопејасы олан «Һәрб вә сүлһ»дә тарихи-ичтимаи чәһәтдән чох әһәмијјәтли бир һадисәни әкс етдирмишдир: о, рус халгынын бөјүк вәтәнпәрвәрлик руһуну, рус халгынын мә'нәви гүдрәтини тәсвир етмишдир. Бә'зи әдәбијјатшүнаслар дејирләр ки, бу епопејанын әсас гәһрәманы рус халгыдыр. Бу доғрудур; чүнки «Һәрб вә сүлһ» романында рус халгы кәндлисиндән тутмуш мүлкәдарына, задәканына гәдәр өзәмәтли бир гүввә кими нүмајиш етдирилмишдир. Лакин бир анлыға бу романдан Андрej Балконски, Наташа Ростова, Пјер Безухов вә ја Кутузов сүрәтләрини чыхарыб атын вә романа бунларсыз бахын. Сөз јох ки, роман зәифләјәчәк вә һәтта мәзмун дәрәчәдә өз ичтимаи-фәлсәфи мә'насыны да итирәчәкдир, чүнки Толстој рус халгынын милли-ичтимаи руһуну мәһз бу үмумиләшдирилмиш севимли гәһрәманларынын сүрәтиндә конкретләшдирмишдир.

Романларымызда инсан характерләринин камиллијинә диггәти артырмалыјыг. Јазычы өз гәһрәманлары илә, онларын иши вә фикри илә охучулары тәрбијә етмәк истәјирсә (јазычы буну истәмәјә билмәз), һәр шејдән әввәл бу гәһрәманлары охучуја севдирмәли, онлары гәһрәманларын талеји илә дәриндән марагландырмалыдыр. Даһа доғрусу, јазычы өз гәһрәманларыны севдирмәји бачармалыдыр. Бунун үчүн әсас шәртләрдән бири гәһрәманын инандырычы олмасыдыр. Бәдии инандырычылыг охучуну гаршысындакы гәһрәманын чанлы бир инсан олмасына инандырыр, онун бу вә ја башга һәрәкәтинә шүбһә ојатмыр; охучу гәһрәманын характеринин тәбии, һәјати олдуғуну көрүр, һәр бир сөзүндә үрәјини охујур вә инаныр ки, бу адам анчаг белә һәрәкәт едә биләр, бу сөзләри даныша биләр вә белә ола биләр. Бәдии инандырычылыг јазычыдан бөјүк усталыг тәләб едир, елә бир усталыг ки, һәјатда белә олуб-олмамасындан асылы

олмајараг, инсан характерини һәјатын үзви бир парчасы кими һәр чәһәтдән чанлы көстәрә билсин, сәнәтин күчү илә әсасландырсын.

Јазычыларымыз әсасән белә инандырычылыг јолу илә кедирләр. Лакин бу јолда бир чох чәтинликләр вардыр ки, онлары арадан галдырмаг лазымдыр.

Биз бу саһәдә дә мисаллары ән јахшы романларымыздан кәтирмәклә һәм мүвәффәгијјәтләримизи, һәм дә нөгсанларымызы көстәрмәјә чалышачағыг.

Һ. Мећди Мәшәди Әзизбәјовун бәдии сүрәти үзәриндә чохдан вә чидди ишләмәкдәдир. «Комиссар» повестиндә бу сүрәтин бир сыра парлаг чизкиләрини чанландыран әдиб горхмаз бир ингилабчы сүрәти јаратмаг ишиндә мүвәффәгијјәтли аддымлар атмышдыр. «Сәһәр» романында исә јазычы Әзизбәјовун сүрәтини бүтөв вермәјә чалышмышдыр. Бурада Әзизбәјов сүрәти «бөјүк конспиратор» кими чанлы верилмишдир. О, чох мүвәффәгијјәтлә мүхтәлиф јерләрдә кизли ичласлар тәшкил едир, полисләри мәһарәтлә алдадыб силаһ вә вәрәгәләр јајыр, бир заводдан о бириня, бир јығынчагдан дикәриня кедир, азәрбајчанлы фәһләләр арасында сијаси-тәрбијәви иш апарыр. Әзизбәјов професионал бир ингилабчыдыр, онун бүтүн вахты ингилаби ишә һәср олунур. Әзизбәјовун еви дә кизли иш јери олмушдур, анасы да кизли ингилаби ишдә иштирак едир, оғлунун тапшырыгларыны јеринә јетирир.

Үмумијјәтлә, Әзизбәјов сүрәти охучуја јахшы тә'сир бағышлајыр. Лакин бу тә'сир чох дәринләрә кетмир, бир гәдәр рәсми, мүһакимәни сәчијјә дашыјыр. Бунун сәбәби бәдии сүрәтин мүәјјән дәрәчәдә чиласланмыш, һамар бир шәкилдә тәсвир едилмәсиндәдир.

Бундан башга, мүәллиф Әзизбәјовун аиләсини, анасыны, арвад-ушагыны тәсвир етдији һалда, онун шәхси һәјатына романда аз јер вермишдир. Гәһрәманын шәхси һәјаты онун ингилаби фәалијјәтинин кениш фәзасында нүдәтән парлајан зәиф улдузлар кими көрүнүр. Елә бил ки, јазычы өз гәһрәманынын сифәтинин бир тәрәфинә күчлү ишыг салыб, о бири тәрәфини көлкәдә гојмушдур. Романда Әзизбәјов бир оғул, бир ата, бир әр кими, һәјаты бүтүн долғунлуғу илә һисс едән бир адам кими лазымынча кениш ачылыб көстәрилмәмишдир. О, һәрарәтли романтика, дәрин лирика илә лазымынча руһландырылмамышдыр.

Доғрудур, мүәллиф өз гәһрәманынын мә'нәви аләминә дә ишыг салыр, онун, хүсусән, анасына мүнасибәтини, инчә вә нәзакәтли оғул рәфтарыны бизә көстәрир. Амма белә јерләр, әввәлән, аздыр, икинчи, бу тәсвирләрин бә'зисиндә Әзизбәјов ән чидди вә кәркин психоложи аңларда анасы илә гејри-

чидди вә һәтта өз характеринә уjғун кәлмәjән бир диллә данышыр. Әзизбәjовун анасы шүурлу вә тәмкинли бир гадындыр, о оғлунун көмәкчиси вә һәтта илһамчысыдыр. Әзизбәjов дүз дејир ки, «сән мәним jалныз анам дејилсән, сән мәним достум, һәмдәмим, сирдашымсан». Ана өз оғлунун вә онун jолдашларынын һәрәкәтләриндән онларын мәгсәдләрини һисс едир, баша дүшүр, онлары ингилаби ишә руһландырыр. Әзизбәjовун һәбсханаjа басғын едиб ингилабчы фәһләләри азад етмәк кими горхулу бир тәдбир көрдүjүнү һисс едән Сәлмназ чәсарәтлә өз оғлуна хеjир-дуа верир. «Елә билирсән агламjыб өзүмү өлдүрәрәм? Мән гыз jох, оғлан доғмушам; jох, оғул, сән һәмишә, һамыдан габагда кедәчәксән»—дејир.

Белә мәрд ананы Әзизбәjов нәдәнсә мүтләг горхутмаг, оғул өлүмү илә мә'jус етмәк истәjир. «Бирдән...»—дејә сөзүнүн далыны jетирмир, амма ана ону анлаjыб, оғлунун үзүндә: «бирдән мәни өлдүрсәләр?» сөзләрини охуjур.

Әзизбәjов анасыны jохламагмы, сынамагмы истәjир? Jох, онун анасы сынагдан чыхмышдыр. Бәс елә исә, нә үчүн мәрд ананын онсуз да дахилән кәркин дәгигәләриндә Әзизбәjов она мүтләг оғул өлүмүнү хатырладыр, «бирдән мәни өлдүрсәләр сән нә едәрсән?»—дејә суал верир. Мәнчә, Әзизбәjовун бу суалы нәинки артыгдыр, һәтта о гәһрәманын характеринә уjғун кәлмир, гәрибә вә тәәччүблү көрүнүр. Ону да гejд едәк ки, бу тәсадүфи дејилдир. Әзизбәjов башга jердә дә өлүм барәдә анасы илә бәдии вә психоложи чәһәтдән әсасландырылмамыш сөһбәт апарыр. Белә сөһбәтләрдә ана өз оғлуна нисбәтән даһа ағырбашлы, тәмкинли вә чидди көрүнүр.

Әзизбәjовун арвады вә ушағы вардыр. Мүәллиф өз гәһрәманынын арвад вә ушаға мүнасибәтини дә чох хәсисликлә тәсвир едир. Һалбуки бу чәһәти бир гәдәр этраflы ишыгландырмагла мүәллиф гәһрәманын сурәтини даһа да зәнкинләшдирә биларди.

Әзизбәjов тарихи шәхсиjjәтдир. Бунунла әлагәдар олараг мүәллифин гаршысында, тәбиидир ки, тарихи фактлара риаjәт етмәк кими бир вәзифә дә дурмушдур. Лакин јазычыдан jарадычылыг чәсарәтини, өз гәһрәманыны һәртәрәфли, долғун вә чазибәдар тәсвир етмәк һүгугуну һеч кәс ала билмәз. Охучу тарихи әсәрләр васитәсилә Әзизбәjов һаггында мүәjjән мә'лумат әлдә едә биләр, амма һ. Мећдинин jаратдығы Әзизбәjов сурәти онун өзүнүн jарадычылыг мәһсулудур. Охучу тарихи шәхсиjjәтдән асылы олмajараг, јазычыдан чанлы, инандырычы бир сурәт тәләб етмәjә һаглыдыр.

Балзак тарихи шәхсиjjәтләрин, jә'ни һамынын тарихдән таныдығы адамларын бәдии сурәтини хүсуси бир диггәтлә ишләмәjи, сон дәрәчәдә инандырычы вермәji лазым билирди. О јазырды: «Тарихи шәхсиjjәтләрә нисбәтән романын персонажлары даһа чох инандырычы олмалыдырлар. Чүнки роман персонажлары һәjата jени кәлирләр, тарихи шәхсиjjәтләр исә jашаjыб гуртармышлар. Тарихи шәхсиjjәтләрин һәрәкәти нә гәдәр гәрибә олса да, онларын вахты илә мөвчуд олмасы һеч бир исбат тәләб етмир; амма роман персонажларынын мөвчудиjjәти һамы тәрәфиндән гәбул едилмәлидир»[1].

Балзак демәк истәjир ки, һеч кәс тарихи шәхсиjjәти «сән нә үчүн филан иши филан чүр көрдүн»—дејә мәзәммәт етмир, амма һәмин шәхсиjjәтин романдакы сурәтиндән охучу һәр jердә инандырычылыг, ардычыллыг вә камиллик тәләб едир. Охучунун бу һаглы тәләбини өдәмәк лазымдыр.

«Сәһәр» романы үзәриндә М. Горкинин «Ана» романынын тә'сири һисс олунур. Бу, һәр шеjдән әввәл, Сәлмназ сурәтинә аиддир. Сәлмназ үмумиjjәтлә мүвәффәгиjjәтлидир. Мүәллиф ону оғлунун, ингилабчы көнчләрин тә'сири алтында шүурланан бир азәрбаjчанлы гадыны, бир ингилабчы ана кими вермәjә чалышмышдыр. Лакин мүәллиф ананын мә'нәви инкишафыны дәриндән көстәрмәмишдир. Јазычы бир jердә дејир ки, «бир заманлар оғлунун һичранына дөзмәjиб көз jашлары ахыдан ана инди онун фикир вә арзуларыны наминә һәр чүр мәһрумиjjәтә һазыр иди». Биз мүәллифин бу сөзләринә инанырыг, амма романда бу дәjишиклиjин нечә әмәлә кәлдиjини көрмүрүк.

Мә'лумдур ки, М. Горки Павел Власовун анасыны керидә галмыш, диндар, дилсиз-ағызсыз бир гадындан там шүурлу бир гадын сәвиjjәсинә гәдәр инкишафда вермишдир. Онун тәдричлә дәjишиб фәал сурәтдә ингилаби һәрәката гошулмасы просесини көстәрмишдир. Белә бир тәсвир һәгигәтә jахындыр вә инандырычыдыр. Сәлмназ исә илк көрүшдән өз оғлунун кизли ингилаби фәалиjjәтинин мә'насыны jахшы баша дүшән сиjаси шүурлу бир гадын кими верилир. Оғлу она кизлиндә ишләдиjини вә еһтиjатлы олмағы дедикдә Сәлмназ сојугганлылыгла: «ону демәсән дә, мән билирәм, оғул»—дејә чаваб верир. Романын әввәлиндә анадан ешитдиjимиз бу сојугганлы чаваб бир о гәдәр дә инандырычы дејилдир.

Сурәтләрин ишләнмәсиндә әсасландырманын, мотивләндирмәнин әһәмиjjәти бөjүкдүр. Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести»ндә Сонанын өз халчасыны jүз гызыла белә инкиләсә сатмамасы тәәччүблү көрүнә биләр. Һалбуки бу, һадисәләрин инкишафындан доған мәнтиги бир нәтичәдир. Сонанын бөjүк оғлу Мәрдан һәбс едилмишдир, кичик оғлу Бahар итмишдир. Кимсәсиз вә jохсул анаjа чөрәк алмаг вә

[1] Бальзак об искусстве. М., 1941, сәһ. 84.

рүшвәт вермәк үчүн пул лазымдыр; өз әли илә тохудуғу халчадан башга исә онун һеч бир шејә күманы кәлмир. О, халчаны сатмалыдыр, һәтта он гызыла да сатмаға һазырдыр. Амма Сона бирдән фикрини дәјишир, јүз гызыла да сатмырам—дејир. Мир Чәлал Сонанын руһи аләминдә әмәлә кәлән ани фыртынаны бәдии чәһәтдән јахшы әсасландырмышдыр. О, халг ичиндән чыхан намуслу азәрбајчанлы ананы јүксәк мә'нави мејлләрин ифачысы кими чанландырмаг үчүн сәнәткарана бојалар тапмышдыр. Буна көрә дә охучу нәинки Сонанын һәрәкәтинә инаныр, һәтта ону алгышлајыр да.

«Сәһәр» романында һ. Мећдинин ән чох мүвәффәг олдуғу Бајрам сурәтидир. Бајрам охучунун көзү гаршысында бөјүјүр, сијаси шүур вә көрүш саһиби олур. Бајрамын јолу чәтинликләрлә долудур; мүәллиф бу чәтинликләри охучудан кизләтмир, гәһрәманынын сәһвләрини, аиләсиндәки фачиәни бизә көстәрир, биз Бајрама тә'сир едән күввәләри, бу тә'сирин нәтичәләрини, гәһрәманын дахили һәрәкәтини вә инкишафыны көрүрүк. О, гаршымызда бүтөв, камил бир шәхсијјәт кими чанланыр. Мүәллиф онун, јохсул бир Азәрбајчан кәндлиси кими, үмуми типик чәһәтләрини вә ејни заманда өзүнә мәхсус тәкраредилмәз хүсуси, фәрди чәһәтләрини дә әкс етдирмишдир. Бајрамын характериндә дә бә'зи инандырычы олмајан јерләр вардыр, лакин бунлар тәфәррүатдыр; Бајрам әдибин вә әдәбијјатымызын наилијјәтидир.

***

«Сәһәр» романы илә әлагәдар олараг романларымызда композисија мәсәләсинә дә тохунмаг олар. «Сәһәр» композисија чәһәтдән јахшы ишләнмиш романлардандыр. Романын композисијасындакы сәлигә онун бәдии бүтөвлүјүнә вә јығчамлығына да көмәк етмишдир. Роман бир-бириндә мөһкәм бағлы олан ики һиссәдән ибарәтдир. Бу дилокијада мүәллиф Бакы фәһләләринин кәндә көмәји, кәндлиләрдә инғилаби шүурун кенишләнмәси кими бир сыра мүһүм ичтимаи һадисәләри тәсвир етсә дә, романын бәдии вәһдәтини позмамаг үчүн бу һадисәләри мүәјјән бир һүдуд, чәрчивә дахилинә алмышдыр, дағыныглыға јол вермәмишдир. Бу исә јалныз романдакы һадисәләрин јох, сурәтләрин дә биткинлијинә сәбәб олмушдур. Сүлејман Рәһимов «Шамо» романында тәхминән ејни характердә олан һадисәләри тәсвир етдији һалда, бир сыра гәһрәманларынын, хүсусән баш гәһрәманынын бүтөв сурәтини һәлә дә тамамлаја билмәмишдир.

«Шамо» романынын композисијасында бир сәлигәсизлик нәзәрә чарпмагдадыр. Романда бә'зән һадисәләрин ардычыллығы позулур, бир һадисә узун заман јаддан чыхыр, бөјүк бир фасиләдән сонра јенидән мејдана чыхыр, бә'зән дә һеч зәрури олмајан бир тәфәррүат о гәдәр бөјүдүлүр ки, әсас сурәтләрин инкишафыны ләнкидир. Беләликлә дә, романын композисијасындакы нөгсан сурәтләрин камиллијинә мане олур.

Романда бир нечә груп персонаж вардыр: Шамо групу, Һүммәт групу, Кәрбәлаҗы Һәтәмхан групу, јасовул Калбалы групу вә саирә. Бу групларын өз ичәрисиндә вә груплар арасында чох мүрәккәб мүнасибәтләр вардыр ки, бунларын әһәмијјәтинә көрә әсәрин әсас идејасы вә характери илә тәнасүбдә тәсвир етмәк чох мүһүмдүр.

Әлбәттә, Шамо-Сафо групуна көрә Калбалы-Көјәрчин групу икинчи вә һәтта үчүнчү дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир. Амма мүәллиф бә'зән бу група, Калбалынын тәсвиринә, Көјәрчинин еһтирасларына вә бәд әмәлләринә даһа чох јер верәндә, бу, Шамо-Сафо групунун тәсвири һесабына олур.

Јасовул калбалылар, көјәрчинләр, мүгүмбәјләр, әләмдарлар романда һәм чох јер тутурлар вә һәм дә характер е'тибарилә даһа дәриндән, даһа типик чәһәтләри илә ачылыб көстәрилирләр. Нәтичәдә Көјәрчин даһа камил чыхыр, романын әсас идејасыны тәшкил едән Шамо кими гәһрәманлар исә чох ағыр инкишаф едир вә бир сурәт кими там шәкилдә ачылыб мејдана чыхарылмырлар.

Нә үчүн охучунун бүтүн һүсн-рәғбәтинә бахмајараг, Шамо јасовул Калбалыдан, Гәмәр исә Көјәрчиндән зәиф чыхыр? Бу суал әдиби чидди дүшүндүрмәлидир.

«Шамо» романында Сүлејман Рәһимов узун јазан, мәтләби чох узадан бир јазычы кими шөһрәт газанмышдыр. Буну инкар етмәк олмаз ки, С. Рәһимов бә'зән зәнкин һәјат материалыны саф-чүрүк етмәкдә чәтинлик чәкир вә әсәрин бәдиилији һесабына узун тәсвирләрә јол верир. Һалбуки о, узунчулугдан гачыб гыса вә јығчам ләвһәләр јаратмағы, аз сөзлә чох фикир сөјләмәји, дәрин һиссләр ојатмағы да бачарыр. «Шамо»да усталыгла ишләнмиш елә парчалар вардыр ки, охучуну өзүнә чәлб едир, марагландырыр. Чобанларын Дәли дағын дөшүндә чалыб ојнамалары, Сафонун кичик оғлу Күлмәммәди учгар кәһада гојуб Шамонун далынча Гарабаға кетмәси, Гәмәрин кечә гара дамда Шамону көзләмәси белә сәһнәләрдәндир.

Будур, Гәмәр севкилиси Шамонун Шеһлијә кәлмәсини ешидиб фикирләшир ки, јығынчагдан сонра Шамо онун јанына кәлмәмиш олмаз. Кечә Гәмәр отуруб Шамону көзләјир, шәләдән бир-бир чырпы гопарыб очağа атыр, ағач аловланыб гара дамы ишыгландырыр. Гәмәр Шамону ишыгда гаршыламаг истәјир. Шамо исә кәлиб чыхмыр. Нәһајәт, чырпы гуртарыр, очаг сөнүр, дахма гаранлыглашыр, дәрин

дүшүнчәләрә далмыш Гәмәри јуху тутур, о, горхулу јухулар көрүр...

Бу кичик парчада Сүлејман Рәһимов аз сөзлә чох шеј дејә билмишдир. Бурада Гәмәрин бөјүк мәһәббәти ифадә олунмушдур. О, Шамо үчүн, онун јохсул кәндлиләр арасында һөрмәт вә нүфуз газанмасы үчүн севинир, гызын башы Чалбајыр дағларындан уча олур; о бири тәрәфдән исә, Шамонун гәддар дүшмәнләрини, тутдуғу јолун чох тәһлүкәли олмасыны дүшүндүкдә Гәмәрин үрәјинә горху дүшүр, бәдәни титрәмәјә башлајыр. Ики-үч сәһифәлик парчада Гәмәр өз ичтимаи, милли вә фәрди хүсусијјәтләри илә гаршымызда чанланыр; биз онун сәмими бир мәһәббәтлә севән нараһат гәлбини дујуруг, јени-јени ајылмаға башлајан синфи шүуруну, фәдакарлыға һазыр олмасыны, һәја вә исмәтини, үрәкликлијини көрүрүк. Лакин ону да көрүрүк ки, романын 38 чап вәрәгиндән ибарәт олан биринчи чилдинин анчаг сон сәһифәләриндә Шамо илк дәфә өз севкилиси Гәмәрлә көрүшүр. Бу исә Шамо сурәтинин чох ағыр инкишаф етдијини көстәрән әһәмијјәтли бир фактдыр.

Роман саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләрдән данышанда әдәбијјатымызда епопејанын јаранмасы да бу мүвәффәгијјәтләр сырасында көстәрмишдик. Ајдындыр ки, биз епопеја дејәндә һеч дә бир нечә китабдан ибарәт олан, һәчмчә бөјүк әсәрләри нәзәрдә тутмуруг. Епопеја һәјаты кениш әһатә етсә дә, јенә дә онун әсас ме'јары кәмијјәтиндә дејил, кејфијјәтиндәдир. Елә әсәрләр вардыр ки, һәјаты чох кениш әһатә едирләр, амма чох ыгчамдырлар. Буна мисал оларағ Пушкинин «Капитан гызы» әсәрини көстәрмәк олар. Бунунла белә, биз һеч дә һәгиги мә'нада епопеја јаратмаг истәјән јазычынын имканларыны мәһдудлашдырмаг тәрәфдары дејилик. Букүнүн «Һәрб вә сүлһ»үнү вә ја «Сакит Дон»уну јаратмаг истәјән вә јаратмаға гадир олан јазычыны узун јазмагда тәсирләндирмәк, әлбәттә, күлүнч оларды.

«Гыса јазмағы бачармаг да исте'даддыр»—Чеховун бу сөзләри романчылар үчүн дә фајдасыз олмаз.

* * *

Чохчилдли роман јазмаг мејли исә азалмыр. Имран Гасымовла Һәсән Сејидбәјлинин мүштәрәк јаздыглары «Илләр кечир» романынын һәләлик биринчи китабы нәшр едилмишдир («Азәрбајчан» журналы, 1955, № 9—12). Романын биринчи китабынын чапдан чыхмасына бахмајараг әсил роман һәлә башланмамышдыр. Роман мүәллифләри вә'д едирләр ки, сәрлөвһәдә көстәрилән ағыр илләрдән һәлә бундан сонракы китабларда сөһбәт ачачаглар. Көрүнүр ки, адәтән гыса вә ыгчам јазан бу мүәллифләрдә дә узун јазмаг һәвәси ојанмышдыр. Лакин мәсәлә бунда дејилдир. Романын бәдии кејфијјәти јүксәк олсајды, бу нөгсаны бағышламаг оларды. Мәсәлә орасындадыр ки, романда принсипиал данышыға сәбәб олан чәһәтләр вардыр.

Мүәллифләрин илк мүштәрәк повести олан «Узаг саһилләрдә» мүвәффәгијјәтли бир әсәрдир. Мүәллифләр мөвзунун чиддилијини дәрк етмиш вә әсәр үзәриндә бөјүк бир сә'јлә ишләмишләр. Повестдә Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғлу Мећди Һүсејнзадәнин, онун силаһдашларындан Анчеликанын вә Васјанын бәдии сурәтләри чанлы верилмишдир. Повестин әввәлдән ахыра гәдәр кәркин вә динамик бир шәкилдә инкишаф етмәси, мүхтәлиф милләтләрдән олан гәһрәманларын вәтәнпәрвәрлијини чанлы вә мараглы һадисәләрдә әкс етдирмәси, јүксәк идејалылыг бу әсәрин бә'зи нөгсаныны, хүсусән онун мачәрачылыг руһунда олмасыны бизә унутдурур. «Узаг саһилләрдә» романынын мүәллифләрини биз һеч бир вахт охучулары гәсдән әјләндирмәјә чалышмагда, гәсдән мачәралы роман јолу илә кетмәкдә тәгсирләндирә билмәрик.

Тәәссүф ки, мүәллифләрин «Илләр кечир» романы белә дејилдир. Охучуну нараһат едән орасыдыр ки, мүәллифләр бу романда нәдәнсә әсас фикирләрини охучулары әјләндирмәјә вермишләр. Бу, јалныз 30-чу илләрдә Америка «мүтәхәссисләрининн» мүсават төр-төкүнтүләри илә бирликдә Бакыда нефт сәнајесиндә апардығы зијанчылыг ишләринин тәсвириндә дејил, ајры-ајры сурәтләрин, һәтта мүсбәт сурәтләрин тәсвириндә дә нәзәрә чарпыр. Бу әјләндиричилик мејли нәинки романын чидди реалист әһәмијјәтини азалдыр, үмумијјәтлә Азәрбајчан совет романынын әлдә етдији јахшы ән'әнәләрә, сосиалист реализми ән'әнәләринә зидд бир кејфијјәт кими мејдана чыхыр.

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн романын биринчи китабында әсас гәһрәманлардан бири олан Николајы мисал кәтирә биләрик. Романда ачыг мачәрачылыг характери дашыјан сәһнәләрдән бири дә һәмин бу Николајла әлагәдардыр. Зијанчылар нефт буругларыны јандырырлар. Бөјүк һәрч-мәрчлик ичиндә һүркмүш атлар јаралы дашыјан каретаны јаралыларла бәрабәр көтүрүб гачырлар.. Бу заман голтугағачы вә әса илә ахсаја-ахсаја кәзән мүһәндис Николај бирдән кејри-ади бир сычрајышла каретанын гозлусуна атылыр вә сүр'әтлә кедән атлары сахламаг истәјир, лакин чиловлар јерә дүшдүју үчүн әввәлчә онлары көтүрмәјә чалышыр, бунун үчүн сүр'әтлә кедән каретанын дишләри илә сүрүшә-сүрүшә габаға кәлиб, јерә дүшмүш чиловлары әлә кечирир. Лакин чиловлары чәкмәклә дә Николај гызышмыш атлары сахлаја билмир. Николај икинчи дәфә дишләнин

үстү илә габаға кәлиб бу дәфә атларын гајышыны кәсир, атлар каретадан узаглашыр, каретанын дишләси јерә сачылыб парча-парча олур, карета јаны үстә әјилиб дајаныр... Бу ғәһрәманлыг кифајәт дејилмиш кими, Николај шикәстлијини тамам јаддан чыхарыб, каретадан дүшдүкдән сонра узун бир мәсафәни төләсик јүјүрәрәк јанан буруға чатыр, кәлиб көрүр ки, хәндәјә су әвәзинә нефт бурахыблар, хәндәк од тутуб јаныр. Николај «суја тулланан идманчылар кими» башыашағы хәндәјә атылыб аловланмыш нефт саһәсини бәдәни илә өртүр... Бу заман гыса бојлу мүһасиб дә хәндәјә атылыр вә ара гарышыгда әлиндәки ағыр ачары Николајын пеҹәринә чырпыр. Николај нефтин ичинә јыхылыр.

Бу сәһнәнин инандырычы олмамасы бир јана дурсун, о, мүәллифләрин нечә гејри-чидди приҹомлара әл атдығыны, чидди реалист тәсвир әвәзинә нечә заһирәи әјләнҹәли һадисәләр ахтардығыны көстәрир. Бу, романын ән зәиф чәһәтидир. Бурада сурәтләрин дахилән ачылмасыны һадисәчилик әвәз едир. Ғәһрәманын чәтинликләрлә мүбаризәси гејри-чидди, фантастик бир шәкилдә верилир, ғәһрәмана е'тинасызлыг ојадыр. Нәтичәдә исә чанлы, долғун, һәјати сурәтләр әвәзинә схематик, сәтһи тәсвир едилмиш сурәтләр мејдана чыхыр.

Плеханов мәгаләләриндән биринде сүжетин бәдии дәринлији илә заһири мараглылығы арасында бөјүк фәрг олдуғуну көстәрир; о, охучуну әјләндирән һекајәчи илә сәнәткары бир-бириндә гаршы гојур. О јазыр: «Әјләндиричи бир һекајәчи илә сәнәткар арасында, мәсәлән, тутаг ки, ата Александр Дума илә Густав Флобер арасында фәрг нәдән ибарәтдир? Фәрг ондан ибарәтдир ки, биринчи нағыл етдији һадисәләрин заһири мараглылығы илә охучуја тә'сир едир, икинчи исә өз ғәһрәманларынын дахили аләмини тәсвир етмәклә охучуну «әфсунлајыр»[1].

«Илләр кечир» романында аз-чох диггәти чәлб едән Николај, Мәрдан вә Мәрјәм сурәтләридир. Амма бунларын һеч бирини мүәллифләр һәләлик һәгиги сәнәт руһу илә чанландыра билмәмишләр. Әсәрин мәркәзиндә дуран Николајын башына чох ишләр кәлир; о, бәдбәхт һадисәләрлә әһатә олунмушдур: Америкада суи-гәсд нәтичәсиндә машын алтында галыр, Бакыда истәкли арвады америкалыларын торуна дүшүб, она хәјанәт едир, јанғын заманы атасы һәлак олур, ихтира етдији турбобурун тәтбиги үчүн чох әзијјәтләр чәкир, нәһајәт, турбобур тәчрүбәдә гәзаја уғрајыр... Бүтүн бу кәркин һадисәләр ичәрисиндә Николај чох әсәби, хәстә бир адам кими нәзәрә чарпыр, мүәллифләр онун мә'нәви аләмини, һисс вә дүшүнчәләрини романын биринчи китабында там ајдын ачыб көстәрә билмәмишләр.

Әдәбијјатымызда трафарет һалы алмаға башлајан буруг усталары сурәтләринә уста Мәрдан јалныз өз гызына олан мүнасибәтиндәки тәрслик вә инадкарлыг хасијјәтини әлавә едир. Доғрудур, мүәллифләр Мәрданын Васили Лукичлә достлуғуну, ики көһнә нефтчинин вәтәнпәрвәрлијини, хүсусән Мәрданын бир новатор кими турбобурун тәтбигиндәки тәшәббүскарлығыны да көстәрмишләр; лакин Мәрданын өз гызы Мәрјәм тәрәфиндән алдадылмасы хәттинә нисбәтән бунлар сөнүк чыхмышдыр. Мәрданын гызы Мәрјәмдә јени чизкиләр вардыр; о, дирибаш, чәсарәтли, еһтирасларында ардычыллдыр, лакин Мәрјәми, хүсусән онун шофер Сәлимлә рәфтарыны тәсвир едәндә мүәллифләр јенә дә охучулары әјләндирмәк јолу илә кетмишләр.

Биз һансы јолла кетмәлијик? Совет әдәбијјатынын јолу бөјүк әдәбијјатын јолудур. Бу әдәбијјатын ғәһрәманлары өз үзәрләринә бүтүн дүнјәдә јени бир чәмијјәт, коммунизм чәмијјәти гурмаг кими шәрәфли вә чәтин бир вәзифә көтүрмүшләр. Николај вә Мәрдан кими адамлар мүһүм ишләр көрән бөјүк ғәлбли адамлардырлар. Биз онлары чидди реалист планда тәсвир етмәк, бу ғәһрәманларын дахили аләмини ачыб көстәрмәклә охучулары «әфсунламалыјыг». Белә етсәк, ја'ни ғәһрәманларымызын бөјүк ишини вә бөјүк ғәлбини охучуја көстәрә билсәк, о заман әсәримиз һәм мараглы олар, охучуну өзүнә чәлб едәр вә һәм дә бағышладығы тә'сир дәрин вә узун өмүрлү олар.

Чох вахт охучулардан белә рә'јләр ешидирик: филан әсәр лазымдыр, лакин чох марагсыздыр, гурудур, ағыр охунур, амма филан әсәр бир о гәдәр актуал олмаса да мараглыдыр, јахшы охунур. Бу рә'јләр јазычылары дүшүндүрмәјә билмәз. Бәдии әсәр һәм лазымлы, ја'ни һәм мәзмунча дәрин вә һәм дә мараглы олмалыдыр, асан охунмалыдыр.

Бәдии әдәбијјатын мараглы олмасы мәсәләси һәр шејдән әввәл сәнәткарлыг мәсәләсидир. Плехановун мисал кәтирдији Александр Думанын романлары чох марагла охунур. Амма бу әсәрләрин марагла охунмасы орадакы һадисәләрин мачәрачылыг руһунда олмасындан, долашыг интрига вә сәркүзәштләрин тәсвириндән, ашиганә мачәраларын асанлыгла бир-бирини тә'гиб етмәсиндән вә саир заһири ефектли һадисәләрин чохлуғундан ирәли кәлир. Белә мараглылыг бөјүк сәнәт јолу дејилдир

Лакин бу о демәк дејилдир ки, бөјүк сәнәт әсәри мараглы олмамалы, ағыр охунмалыдыр. Совет јазычысы өз әсәрини сәнәткарлыгла мараглы етмәјин чидди јолларыны билмә-

[1] Г. В. Плеханов. Собр. соч., XXIV чилд, сәһ. 285.

лидир. Классик әдәбиjjатын көзәл әсәрләри jазычыларымыз үчүн бу саһәдә дә нүмунә олмалыдыр.

Вахтилә әдәбиjjатымызда өзүнә jер тапан конфликтсизлик «нәзәриjjәси» даһа чох мүасир мөвзуда jазылмыш әсәрләрә зиjан вурмушду. Һаjаты бәзәмәк, мүвәффәгиjjәтләри шиширтмәк, нөгсанлары өрт-басдыр етмәк jолу илә һеч бир бөjүк әдәбиjjат jаратмаг олмаз. Буну jазычыларымыз чох тез баша дүшдүләр вә сәһви дүзәлтдиләр. Доғрудур, өз гәләминә, jә'ни вәзифәсинә һөрмәт едән jазычылар бу сәһви әввәлчәдән һисс едирдиләр вә «конфликтсизлиjин» үмумиjjәтлә бәдии әдәбиjjата мүгаjир олдуғуну баша дүшүрдүләр, анчаг бу вә jа башга бир шәкилдә бу хәтәлик сираjәт етмәjә вә кенишләнмәjә башламышды

«Конфликтсизлик» һарадан әмәлә кәлмишдир?

Әдәбиjjатымызын инкишаф jолу енишли-jохушлу олмушдур. Әдәбиjjатымызда һаjаты тәсдиг вә тәнгид мәсәләси чох мүбаһисәләрә сәбәб олмуш вә инди дә бу мүбаһисә һәлә тамамилә битмәмишдир. Сосиалист реализми һаjаты ингилаби инкишафда дүрүст әкс етдирмәjи тәләб едирсә, орада тәсдиглә бәрабәр тәнгид дә олмалыдыр; бәс һансы әсасдыр: тәсдиг jа тәнгид?

Әлбәттә, тәсдиг әсасдыр; jохса тәнгиди реализмлә сосиалист реализми арасында фәрг галмазды.

Бәс елә исә тәнгидин мөвгеjи, һәчми нечә олмалыдыр? Тәнгидин вә шәхси тәнгидин ичтимаи һаjатымызда чох мүһүм ролу олдуғу бир заманда, әдәбиjjатымызда тәнгидә, нөгсанларымызы дәрин бир еһтирасла ифша вә тәнгид едән әсәрләрә кәме'тиналыг көстәрмәк олармы?

Буна бәнзәр суаллары инди дә бир-биримизә веририк. Чавабымыз да бу олур ки, әсас мәсәлә jазычынын мәгсәдиндә, ичтимаи идеалындадыр; әсас мәсәлә jазычынын тутдуғу аjдын вә мүтәрәгги чәбһәдәдир, jүксәк мөвгедән һаjата бахмасындадыр. Әкәр онун ичтимаи идеалы парлаг, мәфкурәви мөвгеjи jүксәк исә, архаjын олмаг олар ки, белә бир jазычы һаjатымыздакы һансы бир нөгсандан, һансы чәтинликдән jазса, нә гәдәр көлкәли, думанлы мәнзәрәләр әкс етдирсә дә, әсәринин тәсдигедичи руһу даһа гүввәтли олачагдыр. Биз онун тәнгидиндән белә бир нәтичә чыхарачағыг ки, һаjатда һәлә чох олан нөгсанлары арадан галдырмағы бачаран, галдырмаға гадир олан адамлар чохдур, бу адамлар галиб кәлир вә мүтләг галиб кәләчәкләр.

Кәлдиjимиз бу нәтичә доғру олса да, аjры-аjры дөврләрдә буну jахшы баша дүшмәjән jазычылар олмушдур. Бир вахт варды ки, «Халаушағы» кими әсәрләр jазыр вә бу әсәрләри һәтта програм әсәри кими гәләмә вермәjә чалышырдыг.

Бу сәһви арадан галдырмаг үчүн кедән мүбаризәләрдә ифрата варан jазычылар чәтинликләри дүрүст көстәрмәк әвәзинә онлары һеч көстәрмәмәк гәрарына кәлдиләр; белә кәлдә дә, һаjаты бәзәмәjә мejл едән конфликтсиз әсәрләр мejдана чыхды. Инди конфликтсизлик «нәзәриjjәси» писләниб арадан галдырылдығы бир заманда, jенә дә романларымызда конфликт мәсәләси тамамилә һәлл едилмәмишдир.

Конфликтин зәрурилиjи тәсдиг едилмишдир, лакин о, романларымызда бүтүн чиддилиjи илә ирели сүрүлмәмишдир; о, һадисәләрин ардычыл инкишафыны вә характерләрин дахилән ачылмасыны шәртләндирән әсас jај кими верилмәмишдир. Бә'зи романларымызда конфликт мараглы—гәрибә бир һадисә кими, бә'зиләриндә шаблон бир шәкил алмыш тоггушма кими, бә'зиләриндә дә тез арадан галдырылан бир чәтинлик кими көстәрилир. Аjдын мәсәләдир ки, конфликт тутарлы, әһәмиjjәтли вә чидди олмаjанда онун әсасында гурулан һадисәләр вә характерләр дә бүтүн гүввәси илә инкишаф етдирилә билмир. Зәиф конфликт өзү дә конфликтсизлик тә'сири бағышлаjыр. Дикәр тәрәфдән, әсәрин әсасында дуран конфликт охучунун көзү гаршысында ачылмалы, тәдричән һәлл едилиб сон нөгтәсинә чатмалыдыр. Охучу конфликтин һәлли просесиндә мejдана чыхан характерләри көрмәли, һисс етмәлидир.

1956-чы илдә jаранан романлардан бири дә Исмаjыл Шыхлынын «Аjрылан jоллар»ыдыр («Азәрбаjчан» журналы, 1956, № 1—3). Колхоз һаjатындан бәһс едән бу роман дилинин ширинлиjи, jығчамлығы вә jазычынын тәһкиjә үсулунун тәбиилиjи вә сәмимилиjи илә диггәти чәлб етмишдир. Колхоз кәндинин бир сыра jени адамларыны, онларын характерини тәсвир едән бу романын әсас конфликти нәдән ибарәтдир?

Колхоз сәдри Косаоғлу илләрдән бәри пландан кәнар артыг jер әкдирмәк вә jа сатын памбыг алмаг jолу илә планы вахтында өдәjир, ejни заманда колхозчулары инчидир, онларын әмәjини jүнкүлләшдирмәjә фикир вермир, газанчларыны, әмәк күнүнә дүшән авансларыны кәсир. Колхоза агроном тә'jин едилән Имран чинс чиjид әкмәк, чарпаз бечәрмә үсулуна кечмәк вә памбығы машынла jығмаг угрунда мүбаризә апаранда Косаоғлу илә үз-үзә кәлир. Беләликлә, романда конфликт гызышыр. Имранла Косаоғлу арасындакы конфликт башга персонажлары да әһатә едир. Косаоғлунун дәстәсини тәшкил едән Казым, Муса вә прокурор Әсәдовла колхозун намуслу адамлары арасында кедән мүбаризә бә'зән шиддәтләнир: Косаоғлунун бачысы оғлу Муса памбыг мәнтәгәсини jандырыр, jанғын заманы Имранын анасы һәлак олур, Казым зорла Зejнәби өзүнә арвад етмәк истәjир. Колхоз сәдри илә агроном Имран арасында кедән

мүбаризә Имранын гәләбәси, Қосаоғлунун вә онун тәрәфдарларынын ифшасы илә битир.

Сәһнәдән, бурада һәр шеј өз јериндәдир. Лакин дәриндән бахдыгда, конфликтин инкишафы вә бәдии ифадәси бизи тә'мин етмир.

Конфликт мүбаризәдир. Бу мүбаризәдә кимин гәләбә чалмасы мараглы олдуғу кими, нечә гәләбә чалмасы да мараглыдыр вә бәлкә тәрбијәви чәһәтдән даһа чох әһәмијјәтлидир. Мүбаризә — чәтинликләри арадан галдырмаг демәкдир. Әсил мәсәлә дә чәтинликләри нечә, һансы јолла вә васитәләрлә арадан галдырмагы көстәрмәкдәдир. Буну көстәрмәмәк вә ја сәһв көстәрмәк конфликтин һәлли нәтичәсиндә ачылмалы олан характери јахшы ачыб көстәрмәмәк демәкдир. Чүнки бу вә ја башга конфликтин һәјатилији јалныз һадисәләрин сәһири каркинлији, тоггушманын сәһири драматизми илә өлчүлмүр, ејни заманда конфликтин һәлли просесиндә бу вә ја дикәр характерин ачылмасына нечә көмәк етмәси илә дә өлчүлүр.

Инди көрәк «Ајрылан јоллар» романындакы конфликт нечә һәлл олунур вә о, характерләрин ачылмасына нечә көмәк едир.

Агроном Имран чарпаз бечәрмәјә кечмәји тәклиф едир, колхоз сәдри исә бу тәклифи рәдд едиб дејир ки, бу үсула кечдикдә әсас иш машынла көрүләчәк вә колхозчуларын әмәкһүнү азалачагдыр. Көрүндүју кими, колхоз сәдри сәһәрән колхозчулар арасында өзүнә тәрәфдар тапа биләр. Демәли, јени үсул тәклиф едән Имранын гаршысында конкрет бир мәсәлә дурур; Қосаоғлунун дәлилләрини батил етмәк вә белә ликлә, колхозчулары чарпаз бечәрмәнин даһа фајдалы олмасына инандырыб гане етмәк. Бу мәсәлә чәтинликләрлә әлагәдардыр вә бу чәтинликләри Имран јахшы ки, дәф едир. Лакин охучу буну көрмүр. Чүнки әсас конфликт, әсил мүбаризә, Имранын јени үсул уғрунда фәалијјәти сәһнә архасында кедир. Охучу инаныр ки, Имран намуслудур, тәмиз вә чалышган бир кәнчдир. Амма онун характери әсас конфликтлә әлагәдар олараг дәриндән ачылыб көстәрилмәдији үчүн лазыми дәрәчәдә чанлы вә камил чыхмыр.

Ону да гејд едәк ки, конфликт мәсәләсини белә гојмагла биз һеч дә романларымызын сәнкин мәзмунуну мәһдудлашдырмаг, һәр шеји бир конфликтә бағламаг, әсәрләрдәки мүрәккәб һадисә вә мүнасибәтләри гијмәтләндирмәмәк фикриндә дејилик. «Ајрылан јоллар» романында әсас конфликтлә јанашы инсанлар арасында бир сыра һәјати әлагәләр вардыр ки, онлар тәбии бир шәкилдә инкишаф едир вә бә'зи характерләрин (Имран, Зејнәб, Нәсиб даји, Нәркиз) ачылмасына көмәк едирләр. Бизим дедијимиз одур ки, әсәрин

әсас ичтимаи ағырлығыны дашыјан мәркәзи конфликт фон олараг галмасын, характерләрин мәһәк дашына чеврилсин, вуруш мејданы олсун вә онларын һәртәрәфли ашкара чыхмасына сәбәб олсун.

Көрүнүр ки, конфликтсизлик хәстәлији әдәбијјатымызда дәрин көкләр бурахмышдыр, бу көкләри гырыб атмаг үчүн јазычыларымыз ардычыл мүбаризә апармалыдырлар. Бә'зән конфликтсизлијә чаваб олараг јарадылан конфликтләр чох кәсәрсиз вә ја сәһири, шаблон олур ки, бу да бир нөв конфликтсизликдир. Чүнки белә јүнкүл, сәһири вә трафарет конфликтләр һәјаты долғун әкс етдирмәјә, күнүн мүһүм мәсәләләрини чидди шәкилдә гојуб һәлл етмәјә көмәк етмир.

Сосиалист реализми конфликтсизлији рәдд етдији кими, конфликтләрдәки схематизми вә штампы да рәдд едир. Сосиалист реализми принсипләрини догматик вә формал баша дүшмәк нәтичәсиндә бәдии нәсримиздә мүәјјән композисија вә конфликт штамплары әмәлә кәлмишдир. Хүсусән колхоз һәјатындан бәһс едән роман вә повестләрдә мәһдуд бир даирә схеми јаранмышдыр. Схем тәхминән беләдир: кәнч бир мүтәхәссис кәндә кәлир, көһнәпәрәст адамлара гаршы мүбаризә апарыр, ишләри јолуна гојур вә галиб кәлир. «Ајрылан јоллар» романында колхоза агроном тә'јин олунан кәнч Имран јенилик тәрәфдарыдыр, јахшы адамдыр, она гаршы дуран колхоз сәдри Қосаоғлу исә көһнәлик тәрәфдарыдыр, пис адамдыр; Заман Гарајевин «Чејранчөл горугларында» повестиндә[1] шәһәрдән кәлән кәнч бајтар һәкими Мејдан јенилик тәрәфдарыдыр, јахшы адамдыр, Бәдәловлар исә пис адамдырлар; «Јанар үрәк» повестиндә дә һәмчинин.

Иш бунунла гуртармыр; ики схематик гүввә арасындакы мүбаризә өзү дә схематик бир јолла инкишаф едир. Бә'зән охучу һадисәләрин чәрәјанына, адамларын нечә һәрәкәт едәчәјини габагчадан һисс едир, роман марагсыз олур. Адама елә кәлир ки, јазычыларын һамысы чох мәһдуд бир һәјат материалы илә таныш олмуш вә бу материалы әввәлчәдән һазырланмыш бир план үзрә ишләмишләр. Бәлкә һәјатымыз белә јекрәнкдир? Јох, һәјатымыз һәр заманкындан даһа зәнкин вә рәнкарәнкдир.

Вәзијјәтин белә олмасына ики әсас сәбәб вардыр. Бу сәбәбләрдән бири јазычыларымызын һәјаты билмәмәләри исә, икинчиси, онларын һәјата мүнасибәтиндәки сәтһилик, бәдии тәфәккүрүндәки зәифликдир, сәнәткарлығын чатышмамасыдыр. Бә'зи јазычыларда һәјата шаблон бир өлчү илә јанашмаг, бир көзлүклә бахмаг вәрдиши әмәлә кәлмишдир.

[1] «Азәрбајчан» журналы, 1957, № 4.

Нефтчиләрин һәјатындан јазан јазычылар гоча нефт усталарыны сон заманларда елә трафарет бир һала салмышлар ки, бу схеми һеч кәс гырыб кәнара чыха билмир. Әлбәттә, илк дәфә буруг устасы сурәти јарадан јазычы бу гоча устаја әмәји севмәк, хејирхаһлыг, мүдриклик кими сифәтләр верәндә дүзкүн һәрәкәт етмишдир. Белә бир буруг устасы сурәти вахтилә јени вә мараглы иди. Амма сонракы јазычылар филан вә ја филан буруг устасынын фәрди хүсусијјәтләрини тапыб көстәрмәк, чанлы вә тәкраролунмаз характерләр јаратмаг әвәзинә илк буруг устасы сурәтини тәкрар едирләр. Инди истәр пјесләриміздә вә истәрсә дә романларымызда, адлары мүхтәлиф олса да, өзләри бир-биринә охшајан гоча буруг усталары чохдур.

Бә'зи колхоз сәдрләри, МТС директорлары вә ја совет сәдрләри сурәтләри һаггында да буну демәк олар. Аббасгулијевин «Баһар ахшамлары» романындакы совет сәдри Көјүш «Ајрылыг»дакы МТС директору Һәтәмова, Һәтәмов «Ајрылан јоллар»дакы колхоз сәдри Косаоғлуна, Косаоғлу «Үрәк достлары»ндакы колхоз сәдри Зејнал Мухтарова охшајыр. Әлиәјрилик, јалтаглыг, кобудлуг бунларын әсас сифәтләридир.

Схем олан јердә һәгиги сәнәт ола билмәз. Схем рәнкарәнклијин, тәрәвәтин вә јенилијин дүшмәнидир; схем јарадычылыг тәшәббүсләринә имкан вермир; схем тәкрар демәкдир. Һәјатда бир-биринә охшамајан, өз данышығы, рәфтары, һәрәкәти, руһу вә хасијјәти илә бир-бириндән фәргли олан адамлары схем бир галыба салыр, бир рәнкдә, бир бичимдә көстәрир, һәјаты гурудур, мәһдудлашдырыр.

* * *

Азәрбајчан әдәбијјатында роман елә бир инкишаф сәвијәсинә чатмышдыр ки, биз ондан бөјүк үмумиләшдирмәләр тәләб едә биләрик. Роман әдәбијјатын елә бир саһәсидир ки, орада һәјат даһа бөјүк ләвһәләрдә, кениш планда, тарихи шәраити вә инсанлары инкишаф просесиндә, бүтүн мадди вә мә'нәви көзәллији вә зиддијјәтләри илә тәсвир етмәк имканы вардыр. Бу кениш имканлары илә романын һәм идрак әһәмијјәти, һәјаты даһа кениш вә дәрин өјрәнмәк әһәмијјәти вә һәм дә бәдии-тәрбијәви әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Азәрбајчан совет романынын бүтүн наилијјәтләриндә бахмајараг, онун мүһүм мәсәләләр галдырдығыны, ичтимаи инкишафымызы дүзкүн гијмәтләндирәрәк һадисәләри габагладығыны, кениш үмумиләшдирмәләр васитәсилә охучуларымызы дәриндән дүшүнүб, бөјүк фикирләр вә һиссләрлә јашамаға чағырдығыны демәк олмаз. Романларда һәр шејдән

әввәл кениш үмумиләшдирмә зәифдир. Әлбәттә, үмумиләшдирмәни садәчә филан вә филан хасијјәтләри бир образда тәчәссүм етдирмәк шәклиндә башa дүшмәк олмаз. Үмумиләшдирмә мүәјјән бир бәдии тәфәккүр нәтичәсиндә әлдә едилә биләр. Үмумиләшдирилмиш һадисә вә сурәтләрдә һәр шејдән әввәл јазычынын бәдии мүһакимәси, типләшдирмә бачарығы, дөврүн нәбзини тутмаг мәһарәти өзүнү көстәрмәлидир. Үмумиләшдирмә јазычыны һәјата бир мүтәфәккир кими бахмаға, һадисәләрә сәрраф көзү илә гијмәт гојмаға мәчбур едир. Әсәрин дәринлији дә галдырдығы әһәмијјәтли мәсәләләр, јаратдығы јени характерләр, ојатдығы бөјүк фикирләрлә вә һиссләрлә өлчүлүр.

Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн Сәməд Вурғунун поемаларына мүрачиәт едәк; мәсәлән, «Муған» поемасыны алаг. Бурада Сарван бир фәһлә, бир екскаваторчу кими реал бојаларла тәсвир едилмишдир, онун әмәк гәһрәманлығы, бачарығы вә тәвазөкарлығы көстәрилмишдир. Лакин шаир бунунла кифајәтләнмәмишдир. О, Сарваны ејни заманда дөврүмүзүн габагчыл бир адамы кими мәһәббәтлә галдырмыш, ганадландырмыш, онун бөјүк арзуларыны, хәјал вә дүшүнчәләрини ачыб көстәрмишдир. Бу әсәри охујанда биз һисс едирик ки, шаир өз гәһрәманыны дәриндән севир, онунла фәхр едир, онун характериндә тәчәссүм етдирдији бөјүк мә'нәви көзәллији ећтирасла тәблиғ едир. Сарванын дүшүнчә вә хәјалларында фәал бир совет вәтәндашының, әмәк гәһрәманының өз вәтәни вә халғы илә мәһкәм бағлылығы, вәтәнпәрвәрлији вә һуманизми ифадә олунмушдур. Поемада нәинки Сарван, һәтта Муған өзү дә үмумиләшдирилир, поетик бир јүксәклијә галдырылыр.

Сиз дејә биләрсиниз ки, Сәməд Вурғун шаирдир, романтикдир, онда хүсуси бәдии тәфәккүр исте'дады вардыр. Әлбәттә, нәсрдән, реалистик һекајә вә романдан ше'ријјәт тәләб етмәк бир о гәдәр дә дүз олмаз. Амма бурада мәсәлә ше'ријјәтдә дејил, шаирин өз гәһрәманына мүнасибәтиндәдир, ону интеллектуал, мә'нәви зәнкинлик чәһәтиндән долғун вермәјә чан атмасындадыр. Сәməд Вурғун роман јазсајды, јәгин ки, орада да белә кениш дүшүнән вә охучулары дүшүндүрән, хәјаллар бәсләјән вә охучулары да хәјал бәсләмәјә чағыран, дөврүмүзүн адамларынын мә'нәви гүдрәтини өзүндә әкс етдирән гәһрәманлар јаратмаға чалышарды. Әлбәттә, о, бунун үчүн роман жанрынын тәләбләринә вә имканларына мүвафиг бәдии васитәләр дә тапарды.

Сон ики илдә јазылан романлар ичәрисиндә ән мүвәффәгијјәтлиси «Ајрылан јоллар»а бу нөгтеји-нәзәрдән јанашдыгда, бир чатышмазлыг һисс едирик Доғрудур, Исмајыл Шыхлы өз гәһрәманларыны (Үмиди, Нәркизи, Зејнәби) ин-

теллектуал, мә'нәви чәһәтдән дајаз көстәрмәмишдир, онлары мүәјјән дәрәчәдә, һәтта лирик-романтик бир тәрздә тәсвир едәрәк, охучулара севдирмәјә чалышмышдыр. Лакин, буна бахмајараг, нә Үмид вә нә дә Нәркиз дөврүмүзүн кәнчлијинә парлаг нүмунә ола биләчәк бәдии сүрәтләр дејилдирләр.

Бүтүн мүсбәт чәһәтләринә бахмајараг «Ајрылан јоллар» романы мүһүм мәсәлә галдыра билмир, һәјатын диктә етдији јени тәсәрруфат вә ја мәдәни мәсәләләр ирәли сүрмүр. Бизим бу тәләбләримиз бә'зиләринә чох бөјүк көрүнә биләр. Лакин мәсәл вар, дејәрләр: нијјәтин һара, мәнзилин дә ора. Әдәбијјатымызын имканлары бөјүк олдуғу үчүн нијјәтини бөјүклүјү бизә анчаг хејир верә биләр.

Гәләмини лајигилә гијмәтләндирдијимиз И. Шыхлыја төвсијә етмәлијик ки, о өз исте'дадлы гәләмини даһа да итиләтсин, һәјат һадисәләрини даһа дәриндән өјрәнмәклә мүһүм мәсәләләри сечиб ашкара чыхармага чалышсын, һәјатын јени гатларыны галдырсын, тапдығмыш јолла кетмәсин. Онда буна кифајәт гәдәр исте'дад вә бачарыг вардыр. Амма онун романында бә'зән ешитдијимиз вә охудуғумуз шејләрә раст көлдикдә тәәссүф едирик. Мәсәлән, Имранын мәдәни кәнд һаггындакы романтик арзуларыны охујанда «Һәјат» пјесиндәки Аббас кәлиб көзүмүзүн габағында дурур, колхозчунун гапысында инәк сахламага еһтијачы олмамасы һаггында сөһбәти ешидәндә «Баһар сулары»ндан Уғур јадымыза дүшүр, дајы-бачыоғлу әһвалатыны охујанда «Ашналар» пјесини хатырлајырыг вә саирә. Бүтүн бунлар охучуда елә бир тәәссүр ојадыр ки, И. Шыхлы өз романыны јазанда чанлы һәјат материалындан чох китаб—әдәбијјат материалына әсасланмышдыр. Әлбәттә, бу тәсәввүр дүз дејилдир. Лакин бу тәсәввүрдән асылы олмајараг әсәрдә тәкрар вардыр.

* * *

Бу вахта гәдәр бир шаир кими танынан Ә. Аббасовун илк бөјүк нәср әсәри олан «Зәнкәзур» романы һәлә битмәмишдир, лакин онун бағышладығы хош тә'сир бизи бу әсәр һаггында да бир нечә кәлмә данышмага мәчбур едир. «Зәнкәзур»ун ән јахшы чәһәти онун олдуғча садә вә ајдын бир тәрздә јазылмасыдыр. Елә бил ки, гаршымызда һадисәләрин шаһиди олан бир адам отуруб башына кәләнләри бизә нағыл едир. Бу садәликдә бир тәбиилик вә ширинлик, бир сәмимијјәт дә вардыр. Јәгин елә буна көрә дә роман һәвәслә охунур вә охучуну марагландырыр. Һалбуки романын мөвзусу о гәдәр дә јени дејилдир. Бурада тәсвир олунан һадисәләр «Сәһәр» романынын үкинчи һиссәсиндә вә ја «Шамо» романында тәсвир олунан һадисәләрә чох охшајыр; Чомәрдин вә Шаһмәрданын талеји Шамонун вә Бајрамын талејини, Һачы Атакиши Қәрбәлаҗы Һәтәмханы, Нөврәстә Гәмәри хатырладыр. Һәтта Гара Фаты да романларымызда раст кәлдијимиз ара арвадларыны јадымыза салыр.

Әлбәттә, «Зәнкәзур» романында азәрбајчанлы вә ермәни кәндлиләринин ингилабдан әввәлки һәјаты, бир дәрддә, бир көкдә олан кәндлиләрин достлуғу, бир-биринә көмәји хүсуси бир диггәтлә ишләнмишдир. Лакин јенә тәкрар едирик ки, Әјјуб Аббасовун насир кими ән чох хоша кәлән чәһәти—садә вә ајдын јазмасыдыр. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Көрүнүр ки, мүәллиф ишләдији материалы јахшы билир, нәинки јахшы билир, һәтта бу материалы әмәлли-башлы мәнимсәмиш, шүуруна вә дујғуларына дахил етмишдир. Јазычы бир чох һадисәләри, әһвалат вә шәхсијјәтләри, сөз јох ки, ујдурмушдур, амма бу ујдурма сүн'и көрүнмүр, чүнки мүәллиф онлары чох јахшы билдији зәнкин һәјат материалы әсасында јаратмышдыр.

Јазычынын һәјаты билмәси мәсәләсиндән, онун истеһсалата вә ја колхоза кетмәси лүзумундан чох јазылыр. Бу, әлбәттә, әһәмијјәтли мәсәләдир. Лакин әдәбијјат тарихиндән вә төврүбәдән бизә мә'лумдур ки, һәјаты өјрәнмәк, фактлары јахшы билмәк бә'зиләринин тәсәввүр етдији кими садә бир мәсәлә дејилдир. Бу мәсәлә јазычынын шәхсијјәтиндән, дүнјакөрүшүндән, онун исте'дадындан, мүшаһидә бачарығындан, һәссаслығындан, һафизә гүввәсиндән, јарадычылыг фантазијасындан вә саирәдән асылыдыр.

Һәјаты вә фактлары јахшы билмәк јарадычылыг просесинин әсас мәсәләсидир: тәсвир етдијин шеји көрәк биләсән. Лакин јазычы үчүн һәјаты билмәк, ону дөрк етмәк өзү јарадычылыг фәалијјәтидир вә һәр јазычыда онун сәнәткарлыг тәбиәтиндән асылы олараг бу фәалијјәт ајры чүр олур. Үмуми чәһәт одур ки, јазычы һәјат материалыны бүтүн тәфәррүаты илә дәриндән билмәлидир; јазычы нә гәдәр чох биләрсә, нә гәдәр зәнкин материала малик оларса, бир о гәдәр асан јарада биләр. Дәрин суда үзкүчү даһа јахшы әл-гол ата биләр. Јазычы да стол архасында отурдуғу заман тәсвир едәчәји бәдии лөвһәнин бүтүн материалы: мүхтәлиф сималар, диалоглар, кејим вә әшја тәфәррүаты, пејзаж вә рәнкләр—һәр шеј, һәр шеј онун хәјалында һазыр олмалыдыр, онлар өзләри гәләмин учуна кәлмәлидирләр. Гәләмин учуна о шеј тез вә асан кәлир ки, ону јазычы бир јарадычы кими, бир мүтәфәккир кими јахшы һәзм етмиш, өз шүуруна вә һиссинә ашыламышдыр.

Бунун доғрудан да белә олдуғуну көрмәк үчүн она диггәт етмәк лазымдыр ки, јазычыларымызын чоху кәнд һәја-

тыны шəhəр həjатына нисбətən daha мүвəффəгиjjətlə təсвир едир. Сүлejман Рəhимовун да, h. Mehдинин дə, Мир Чəлалын да, Əли Вəлиjевин дə кənд мəишəти, кənд həjаты hаггында кы təсвирləри шəhəрə нисбətən зənкиндир. Шəhəр həjатыны jахшы təсвир етмəjи бачаран h. Mehдинин «Cəhəр» романынын икинчи hиссəсинə кечən кими адам өзүнү чынгыллы jолдан бирдən-бирə асфалт jола дүшən машында hисс едир. Jазычы елə илк сəhифəлəрдə Тejбə илə Пəри нəнəнин далашмасыны елə чанлы вə колоритли təсвир етмишдир ки, охучуну jени шəраитлə чох jахшы таныш едир вə марагландырыб өз далынча апарыр. Бунун сəбəби одур ки, кənд həjатыны, хүсусилə көhнə кənд həjатыны бу jазычылар ушаглыгдан таныjырлар, кənд онларын тəсəввүрүндə бүтүн төфəррүаты илə дəрин нəгшə бағламышдыр; о сahəни тəсвир едəндə jазычылар hеч бир чətинлик чəкмирлəр, зənкин материалдан истəдикləри кими сəрбəстчə истифадə едирлəр.

Əjjүб Аббасов да «Зənкəзур» романында ушаглыгдан хəjалында дəрин изləр бурахан hадисələри тəсвир едəркən сəрбəст həрəкət етмиш вə тəбии лəвhələр jарада билмишдир. Лакин бу о демək дejилдир ки, «Зənкəзур» романынын hеч бир нөгсаны jохдур. «Зənкəзур» həлə битмəмишдир, hадисələрин нə чүр инкишаф едəчəjи бизə мə'лум дejилдир, амма мүəллифə хатырлатмаг истəрдик ки, hадисələрин инкишафындакы драматизми daha да гүввəтлəндирсин. Романын гəhрəманлары бə'зən чох асанлыгла чətинликдən чыхыр, дүшмəни алдадыр вə гəлəбə əлдə едирлəр, бу исə инандырычылыгы азалдыр.

* * *

Роман jарадычылыгы сahəсиндə диггəти чəлб едən мəсəлəлəрдən бири дə дил мəсələсидир. Максим Горки бəдии əсəрдə дилин тə'сиредичи бир гүввə олдугуну jүксək гиjмəтləндирир вə дejирди ки, дили тə'сиредичи бир гүввə кими көтүрдүкдə онун əсил көзəллиjи дəгиг, аjдын вə аhəнкдар олмасындадыр.

Дəгиг, аjдын вə аhəнкдар!

Роман jазанларымызын чоху буну билир вə е'тираф етмəлиjик ки, бəдии дилин əсил көзəллиjини тə'jин едəн бу чəhəтлəрə əhəмиjjəт верир. Həтта, дилə аз фикир вердиjи үчүн вахтилə чох тəнгид едилəн Сүлejман Рəhимов да сон заманларда əсəрləринин дилинə хүсуси диггəт jетирир. Буну аjдын көрмək үчүн «Шамо»нун сон нəшри илə əввəлки нəшрləрини мүгаjисə етмək кифаjətдир. Буна бахмаjараг, романларымызын дили hаггында данышмаг вə həм дə чидди данышмаг ehтиjачы арадан галхмамышдыр. Бу барəдə хүсуси бир конфранс чағырмаг зəрурəти дə доғмагдадыр. Одур

ки, бурада биз бу мəсəлə барəдə анчаг бир нечə кичик гejдлə кифаjətлəнирик.

Jазычынын дили онун үслубу илə, үслуб исə тəфəккүр тəрзи, мүhакимə үсулу илə элагəдардыр. Буна көрə дə ики jазычынын бəдии дили бир-бириндən фəргли олур, бир нечə сəhифə охудугдан сонра бу романын hансы jазычы тəрəфиндən jазылдыгыны чох вахт чətинлик чəкмədən тə'jин едирсən. Лакин əдəби дилин елə үмуми ганунлары вардыр ки, она бүтүн jазычылар үслубларындан асылы олмajараг, риаjət етмəлидирлəр. Jə'ни онлар үмуми əдəби дилин əсасында jазмалы, реалист классикləрин бу сahəдəки көзəл тəчрүбəляриндən истифадə етмəли вə бəдии дилин дəгиг, аjдын, мусигили, тə'сирли олмасына чалышмалыдырлар.

Романларымызын дилиндəки инкишафа, сүн'илик вə формализм тə'сирləринин арадан галхмасына, мəhəлличилик мejлləриниn азалмасына, чанлы вə тəмиз халг дилинə мejлин гүввəтлəнмəсинə бахмаjараг, бə'зи jазычыларын бəдии дилиндə həлə елə нөгсанлар вардыр ки, онлар романларымызын jахшы охунмасына, кениш jајылмасына, əсəрин идеjасынын ачылыб дəрк едилмəсинə мане олур.

Мəhəлличилик həлə тамамилə арадан галдырылмамышдыр. Мəhəлличилик əлejhинə мүбаризəjə бə'зи jазычылар үмумиjjətlə əдəбиjjата jени вə мүвəффəгиjjətли сөзləрин кəтирилмəсинə мане олмаг кими бахырлар. Hалбуки белə дejилдир. Ədəби дилимизə кəтирилəн həр бир jени, тутарлы вə зəрури сөзү, jə'ни дилə дəгиглик, аjдынлыг вə зənкинлик кəтирəн сөзү алгышламаг лазымдыр. Белə jени сөзləр романлар васитəсилə дə дилимизə аз кəлмəмишдир, онлары рəдд етмək ағылсызлыг оларды. Мəhəлличилик дедикдə həр jазычынын аjры-аjры рajонларда вə jа кəндлəрдə ишлəнən, башгалары тəрəфиндən анлашылмajан вə jа башга мə'нада анлашылан jерли сөзləри ehтиjач олмадан əдəбиjjата кəтирмəсини нəзəрдə тутуруг. Белə бир мəhəлличилиjə həлə дə романларымызда тəсадүф олунур.

Бə'зən романчыларымыз бу вə jа башга гəhрəманын филан jерли олмасыны билдирмək үчүн онун дилинə гəсдən мəhəлли сөзləр вə ифадələр верирлəр. Биз бу тəшəббүсүн əлejhинə чыхмаг фикриндə дejилик, лазым кəлдикдə бир типин фəрди хүсусиjjətləриниn гejд етмək мəгсəди илə буну етмək олар. Мəсəлən, Сүлejман Рəhимов «Сачлы» романында Рүхсарəнин анасы Нəнəгызын дилинə бə'зи бакылы сөзү вə ифадəси вермишдир ки, бу, үмумиjjətлə пис чыхмамышдыр. Амма jазычы «həри» вə «нөшүн» сөзləри илə jанашы Нəнəгызын дилинə бакылы үчүн чох гəрибə олан «hанчары» сөзүнү вермəклə бөjүк бир уjғунсузлуг əмəлə кəтирмишдир, реализми позмушдур. Өз гəhрəманыны мүəjjən шивədə да-

нышдырмаг истәјән јазычы ардычыл олмалы, ахырадәк ејни шивәјә, диалектә риајәт етмәлидир.

Бә'зән јазычылар дил васитәсилә өз гәһрәманларыны фәрдиләшдирмә мәсәләсинә аз диггәт јетирирләр. Дилинин зәнкинлијинә вә ајдынлығына әсасән е'тираз етмәдијимиз, өз драм әсәрләриндә көзәл тәбии диалоглар јарадан Сабит Рәһман «Нина» романында Бакы нефт мә'дән сәһиби Мухтарбәји белә сүн'и бир дилдә данышдырыр: «Балаханыдакы мә'дәнләрим **мәним һәјатымдыр, чәнаб** полковник. Мән сизин јанныза она көрә кәлмишәм ки, **һәјатым тәһлүкәдәдир...»** вә ја: «Онларын һаггында данышанда **чәм әдаты** мүтләг лазымдыр...» (сәһ. 313). Ајдын мәсәләдир ки, бу ифадәләр Мухтарбәј үчүн һәддиндән артыг ибарәли вә сүн'идир.

Тәләбәләр вә ади охучулар арасында романларымыздан сөһбәт кедәндә дејирләр ки, Мирзә Ибраһимовун вә Мир Чәлалын дили ширијндир, ајдын вә аһәнкдардыр. Һ. Мећдинин дили ајдындыр; амма Әбүлһәсәнин дилинә кәлдикдә һәмишә шикајәт едиб дејирләр ки, ағырдыр, гурудур. Охучулар һаглыдырлармы? Мәнчә, онлара һагг вермәмәјә әсасымыз јохдур. Әбүлһәсәни бир романчы кими јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, дилинин ағырлығыны е'тираф етмәлијик. Бу ағырлыг нәдән әмәлә кәлир? Әбүлһәсән гәсдәнми өз әсәрләрини ағыр бир дилдә јазыр? Јох, Әбүлһәсән јәгин ки, тәнгиддән нәтичә чыхарараг өз әсәрләринин дили үзәриндә хүсуси ишләјир, ону ајдын вә асан һәзм олунан бир шәклә салмаға чалышыр. Лакин о, буна тамамилә мүвәффәг олмур. Әбүлһәсән бә'зән чох узун чүмләләр гурур вә чох вахт мө'тәризә чүмләләри, әлавә чүмләләр ишләдир, чүмләнин ајағына чатанадәк јазычынын башда демәк истәдији фикир охучунун јадындан чыхыр. Јахшы дәрк едилмәјән, охучунун тәсәввүрүндә асанлыгла нәгш олунмајан сүрәт исә фикрин анлашылмасына мане олур. Ағырлыг да бурадан әмәлә кәлир. Мисал үчүн «Мүһарибә» романындан бир чүмлә көтүрәк: «Диздән јухары гарын ичиндә, аддым башы дүшмән мәрмисинин вә бомбасынын ачдығы дәрин јара кими гаралан чүхурларын ,бош килизләрин, ири мәрми гутуларынын арасында **отуран вә сон күнләрин чарпышма курултулары** гулағындан кетмәјән **бу адамлар** декабрын он једдисиндән бу јана сајыны унутдуглары дүшмән һүчүм вә һәмләләриниң јаратдығы әһвал-руһијјә **кәркинлијиндәнми,** јохса үмумијјәтлә јорғунлугданмы, дејәсән сүлһ вахты үчүн ади һал олан чәпик сәсини бурада **ешитдикләринә** бир ан **тәәччүб етдиләр».**

Бу чүмлә грамматик чәһәтдән бәлкә дә дүрүстдүр, амма бәдии дил кими, әлбәттә, гүсурлудур. Бу чүмләдә фикир вардыр; чүмләни ики-үч дәфә охудугдан сонра мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшүрсән; амма бу чүмләдә бәдии дилдән тәләб олунан ајдынлыг, дәгиглик вә аһәнкдарлыг јохдур, демәли, чүмләнин тә'сир күввәси дә зәифдир. Сөз јох ки, бу чүмләни бир нечә јерә бөлүб орадакы фикри вә образлары ајдын вә садә бир шәклә салмаг, чүмләни ағырлыгдан хилас етмәк, онун бәдии тә'сир күввәсини дә артырмаг оларды.

Бә'зән бир романы охујурсан, көрүрсән ки, заһирән романын дили ајдын вә чох садәдир; чүмләләр гыса, диалоглар тәбии вә һәтта адидир. Лакин белә һәддиндән артыг садәлик дә һәлә бәдиилији артырмыр. Белә садәлик охучуја ајдынлыг чәһәтиндән әлверишли олса да бәдии, емосионал чәһәтдән зәиф олур, дәрин тә'сир бағышламыр. Бурада, әлбәттә, әсас мәсәлә сөзләрлә ифадә олунан фикирдә, тәсвир олунан образлардадыр; амма чох вахт сөзлә фикир елә бир вәһдәт тәшкил едир ки, ону бир-бириндән ајырмаг чәтин олур. Сөзләрин дејилишиндә, бәдии дилин формасында фикир тәчәссүм етдији үчүн дил өзү мәзмунлу олмалыдыр.

Сәмәд Вурғун бир нечә мәгалә вә чыхышында бәдии дил һаггында данышмышдыр. О, һаглы олараг дејирди ки, бизим гәһрәманларымыз вә һеч шүбһәсиз, јазычыларымыз өзләри дә дөврүмүзүн јүксәк, ифадәли, емосионал дили илә данышмалыдырлар. Нә үчүн јүз илләрлә бундан әввәл јашамыш јазычылар өз гәһрәманларыны—Татјананы, Ширини, Фәрһады вә Һамлети көзәл, мә'налы, тә'сирли бир дилдә данышдыра билибләр, биз данышдыра билмирик вә данышдырмамалыјыг? Әлбәттә, фәрди дил хүсусијјәтләри вә типләшдирмә тәләбләри арадан галхмамалыдыр. Һәр бир тип өз сәвијјәсинә вә хасијјәтинә мүвафиг дилә малик олмалыдыр. «Амма садә совет адамлары олан гәһрәманларымызын дили поетик сәсләнмәлидир. Ахы бу адамлар һәјатымызда ән көзәл адамлардыр: онлар көзәл һәјат гурур, јени тарихи јарадыр, ше'ријјәт, романтика вә көзәлликлә долу олан јени бир чәмијјәт гururлар». Сәмәд Вурғун дејир ки, бә'зиләри чох јашлыш олараг реализм шүары алтында кизләнәрәк бәдии әсәрләрин гәһрәманынын дили илә күндәлик ади данышыг дили арасында бир ејнијјәт олдуғуну иддиа едирләр... «Бәдии әсәр гәһрәманынын дили халгын мөвчуд реал дилиндән парлаг олмалыдыр, халгын дилини јүксәјә галдырмалы вә зәнкинләшдирмәлидир...» Сәмәд Вурғунун бәдии дил һаггындакы бу сөзләри тамамилә дүзкүндүр вә бу сөзләр јалныз ше'рә, поемаја дејил, һекаја, повест вә романа да аиддир.

Әли Вәлијевин дили истәр лексикон вә истәрсә дә стилистика чәһәтиндән зәнкин бир дилдир. О, халг ифадәләриндән, аталар сөзләриндән вә мәсәлләриндән бачарыгла

истифадә едир. Онун романларынын дили садә вә ајдындыр. Бунунла белә, Әли Вәлијев дә јухарыдакы төләбә чаваб верә билмир. Онун өзү дә, гәһрәманлары да чох вахт ади данышыг дилиндә, емосионал, бәдии тә'сирдән мәһрум олан бир дилдә данышыр. Әли Вәлијев мүасир кәнддә баш верән һадисәләри јахындан өјрәнир, јенилији дујмаға чалышыр, кәндин габагчыл адамларыны көрүр вә көстәрмәјә чан атыр. «Чичәкли» романынын гәһрәманлары Сәрвназ вә Күлсабаһ габагчыл, намуслу совет кәнчләридирләр, Әзиз тәшәббүскардыр, памбыг әкини саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә елми иш апарыр. Лакин ишләри, мәгсәдләри, фәалијјәтләри илә диггәти чәлб едән бу адамлар өз дилләри, данышыглары илә һеч дә диггәти чәлб етмирләр; онларын данышдығы сөзләр охучулары тә'сирләндирмир. Ахы мүсбәт гәһрәманын, охучу тәрәфиндән севилән гәһрәманын көзәл, тә'сирли сөзләри, ағыллы ифадәләри олмалыдыр, бу ифадәләр јадда галмалыдыр; һәлә бәлкә дәфтәрләрә көчүрүлүб әзбәрләнмәлидир.

Сөз јох ки, һеч кәс јазычыдан дәбдәбәли вә ибарәли дил төләб етмир; һеч кәс јазычыдан төләб етмир ки, о өз гәһрәманынын дилинә сүн'и сурәтдә һәкиманә сөзләр версин, онлары философ кими данышдырсын. Бурада сөһбәт гәһрәманларын дилинин мә'налы вә тә'сирли олмасындан кедир ки, романчыларымыз буну да нәзәрдә тутмалыдырлар.

* * *

Роман өз хүсусијјәти е'тибарилә елә мүһүм бир жанрдыр ки, о, чәмијјәтин мүһүм һадисәләрини бөјүк әлагәләрдә вә инкишафда әкс етдирмәк имканына маликдир. Халгымызын һәјатында исә елә мүһүм һадисәләр баш вермиш вә вермәкдәдир ки, онлары әкс етдирмәдән онун тарихини, ичтиман инкишафыны, мәдәнијјәтини, фикир, арзу вә хәјалларыны дәриндән өјрәнмәк мүмкүн дејилдир.

Романчыларымызда артыг тарихә чеврилмиш мүһүм мөвзулара һөвәс даһа чохдур; бу, пис дејилдир. Лакин сај е'тибарилә чох олмајан романларымызын арасында ејни мөвзуја, ејни дөврә вә ејни һадисәләрә бир нечә әсәр һәср едилдијини вә һәтта бир-бирини тәкрара јол верилдијини көрдүкдә, охучу бу вәзијјәтин нормал олмадығыны истәр-истәмәз дүшүнмәјә мәчбур олур. Охучу дүшүнүр ки, романчыларымызын ихтијарында түкәнмәз мөвзу мүхтәлифлији олдуғу һалда вә онлар Азәрбајчан халгынын тарихини, адәт вә ән'әнәләрини бир милләт кими формалашмасыны, ичтиман-фәлсәфи фикринин инкишафыны, Октјабр сосиалист ингилабынын вә сосиализм гуручулуғундакы ролуну, гардаш совет халглары аиләсиндәки мөвгејини, сосиализм гуручулуғу саһәсиндәки гәләбәләрини әкс етдирән көркәмли бәдии әсәрләр јаратмалы олдуглары һалда, нә үчүн бә'зән бир мөвзу даирәсиндән кәнара чыха билмирләр?

Азәрбајчан халгынын нечә бир халг олдуғуну өјрәнмәк үчүн охучу ејни заманда онун бәдии әдәбијјатына, романларына да мүраҹиәт едир вә кәләчәкдә дә едәчәкдир. Романларымызда халгын һәјаты һәртәрәфли вә дүзкүн әксини тапмалыдыр. Бу, романын вәзифәсидир.

XIX әсрдә дүнја әдәбијјатында, хүсусән Русијада реалист романын ән бөјүк наилијјәти ичтимаи-сијаси проблемләрин һәлли илә мәшғул олмасы иди. Ән јахшы рус романларында дөврүн мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләри, мүтәрәгги мејлләри тәсвир едилмишдир. Туркеневин, Чернышевскинин, Салтыков-Шедринин, Достојевскинин вә Толстојун әсәрләриндә кәндли вә мүлкәдар мүнасибәтләринин, демократик һәрәкатын тәсвири бүтүн дүнја әдәбијјатында диггәтәлајиг әдәби һадисәләрдән иди.

Мә'лумдур ки, Балзак өзүнү «өз тарихинин јазан франсыз чәмијјәтинин катиби» адландырырды. Азәрбајчан романынын гаршысында да халгын тарихини јазмаг, ја'ни онун һәјатыны кениш тәсвир етмәк мәсәләси дурмагдадыр. Биздә кечмишдә роман олмамышдыр, она көрә дә халгын һәјаты кениш реалист ләвһәләрдә әкс етдирилмәмишдир. Бу бөјүк вәзифәни совет романчылары өз үзәрләринә көтүрмәлидирләр.

Вахтилә јазычы Чәмәнзәминли Вагиф дөврүндән бир роман үзәриндә ишләјирди, Сејид Һүсејн Бакы бурҗуазијасынын һәјатындан роман јазырды; бир сыра нөгсанларына бахмајараг, мүһүм тарихи мөвзулар М. С. Ордубадини дә чох марагландырырды. Әнвәр Мәммәдханлы М. Ф. Ахундовун һәјатыны вә ичтиман-әдәби фәалијјәтини әһатә едән бир роман үзәриндә ишләмәкдәдир. Белә тарихи-ичтиман романлар бизә лазымдыр.

Сон заманларда доғру олараг әдәбијјаты мөвзу е'тибарилә груплашдырмаг, «истеһсалат», «колхоз» вә с. ады илә жанрлара бөлмәк писләнир. Лакин бу, һеч дә мөвзу мәсәләсинә е'тинасыз јанашмаға бизә һагг вермир. Совет охучусу мөвзуча мүхтәлиф, һәјатымызы, дөврүмүзүн адамларыны һәр чәһәтдән долғун тәсвир едән романлар истәјирләрсә, биз ондарын истәјинә чаваб вермәјә чалышмалыјыг. Охучу фәһлә һәјатындан аз роман јазылдығындан шикајәт едирсә, биз бу сәси ешитмәлијик.

Гәһрәман Бакы нефтчиләринин, иншаатчыларынын, ағыр сәнаје гуручуларынын һәјаты, фәһлә вә мүһәндисләримизин јарадычылығы, фәдакарлығы, әмәји, мәишәти, јени вә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри романчылары дәриндән марагландыр-

малыдыр. Кәнддән јазан јазычылар әсасән көзәл тәбиәт гојнунда кечән колхоз әмәјинин поезијасыны дујмагда чәтинлик чәкмирләр. Биз истәрдик ки, романчыларымыз сәнаје саһәсиндә чалышан совет вәтәнпәрвәрләринин фәдакар әмәјиндәки јүксәк поезијаны да дәриндән дујсунлар.

Фәрәһли бир һалдыр ки, роман јазанларымызын сајы кетдикчә артыр. Сон ики илдә бир сыра јени роман мејдана чыхмышдыр. Әли Вәлијевин «Үрәк достлары», Б. Бајрамовун «Ајрылыг», Ә. Аббасгулијевин «Баһар ахшамлары», С. Гәдирзадәнин «Гыш кечәси» вә с. Роман јазанлар ичәрисиндә кәнч јазычылар да чохдур. Биз арзу едәрдик ки, бу чохлуг јалныз кәмијјәт олараг галмасын, романын кејфијјәтинә, идеја-бәдии мәзмунуна да мүсбәт тә'сир бағышласын.

* * *

Халгымызын һәјатында мүһүм сијаси бир һадисә олан XX партија гурултајынын тарихи гәрарлары романчыларымызын да гаршысында кениш јарадычылыг үфүгләри ачыр, онлары јени мөвзулар, идејалар, јени бәдии сурәтләр үзәриндә дүшүндүрүр. Роман очерк дејилдир, һекајә вә повест дә дејилдир; роман һәјатын бөјүк вә јени гатларыны галдырмалыдыр, өтәри-кечәри һадисәләри јох, мүһүм һадисәләри, өлкәмизин сијаси, игтисади, мәдәни инкишафыны шәртләндирән һадисәләри ümumiләшдирмәлидир. Партија вә халг биздән коммунизм чәмијјәти гуран халг күтләләринин јарадычылыг гүдрәтини, онларын тәшәббүсү илә мејдана чыхан јени мејлләри вахтында көрүб еһтирасла мүдафиә едән, һәр чүр көһнәлијә гаршы амансыз олан бәдии әсәрләр төләб едир.

XX гурултај Совет дөвләтинин бејнәлхалг сијасәтинин, тәсәррүфатынын вә мәдәнијјәтинин мөһтәшәм јүксәлиш планыны тәсдиг етмәклә бәрабәр, ишимизә мане олан бир сыра нөгсанлары да арадан галдырмаг үчүн чидди тәдбирләр көрдү. Гурултај марксизмә јад олан шәхсијјәтә пәрәстиш кими бир әһвали-рүһијјәни писләди.

Шәхсијјәтә пәрәстиш нәтичәсиндә халгымызын тарихи тәһриф едилмиш, јохсуллашдырылмыш, бир чох сәдагәтли дөвләт адамларының, көркәмли ингилабчыларын, ичтимаи хадимләрин ады тарих сәһифәләриндән силинмишди. Белә бир вәзијјәт романчыларымызын да әл-голуну бағламыш, халгын тарихи вә мәдәнијјәти һаггында үрәк долусу данышмага гојмамышды. Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә инди елә бир вәзијјәт јаранмышдыр ки, романчылар һәр чүр тәһрифләрдән тәмизләнмиш елми һәгигәтләр әсасында халгын долғун вә дүзкүн һәјатыны әкс етдирә биләрләр.

Романчыларымызы инди нә гәдәр шәрәфли мөвзулар көзләјир!

Партија биздән әдәбијјатын идеја вә бәдии дәјәрини даһа да јүксәлтмәји, онун тәрбијәви ролуну даһа да күввәтләндирмәји тәләб едир. Партија һәјаты сүн'и бир һејранлыгла, бәзәмә јолу илә тәсвир едән, чәтинликләри вә нөгсанлары малалајан әсәрләри писләдији кими, һәјаты биртәрәфли, мәһәббәтсиз тәсвир едән, һәјатда анчаг нөгсанлары, чәтинликләри көрән, дөврүмүзүн әсас һәрәкәтверичи күввәләрини көлкәдә гојан јүнкүл, натуралистик әсәрләри дә писләјир. Бу јолларын һеч бири бөјүк сәнәт јолу дејилдир. Јахшы ән'әнәләрә малик олан јүксәк идејалы әдәбијјатымыз һәјаты бөјүк мәһәббәтлә, бөјүк арзулар вә парлаг идеалларла тәсвир етмәлидир. Романларымызда халгымызын бөјүк нәфәси дујулмалы, һәјаты дәјишдирән гадир әли вә идракы көрүнмәли вә үрәкләри әлә алмалыдыр. Буна наил олмаг үчүн романчыларымызын ихтијарында илләрин јарадычылыг сынағындан чыхмыш сосиалист реализми кими бир үсул, совет ичтимаи гурулушу кими ән јүксәк демократик бир гурулуш, инкишафымызын јолларыны ишыгландыран марксизм-ленинизм ингилаби нәзәријјәси вардыр.

1957.

ШАИР МӘММӘД РАҺИМ

Азәрбајчан совет ше'ринин илк дәстәсинә мәнсуб олан, бу ше'рин јаранмасында вә инкишафында јахындан иштирак едән шаирләрдән бири дә Мәммәд Раһимдир. Раһим отуз ил бундан әввәл Сәмәд Вурғун, Сүлејман Рүстәм, Микајыл Мүшфиг, Осман Сарывәлли, Рәсул Рза кими шаирләрлә бир дөврдә әдәбијјата кәлмиш вә о замандан бу чәһәдә фәал чалышмагдадыр. О вахт 17—18 јашларында олан бу кәнч шаирләрдә сәнәткарлыг һәлә зәиф олса да, јенилији, мүасирлији дүјмаг бачарығы күввәтли иди. Һакимијјәти әлләриндә алмыш фәһлә вә кәндлиләр бу кәнчләрин симасында өз јени мүгәнниләрини, үрәк сөзләрини ифадә едән јени руһлу, јени зөвглү шаирләри тапмышдылар.

Инди о вахтдан, илк совет ше'ринин јаранмасындан он илләр кечир. Бу мүддәтдә Азәрбајчан ше'ри чох инкишаф етмиш, совет әдәбијјатынын ән күввәтли голуну тәшкил етмишдир. Онун әсасыны гојан шаирләр үмумијјәтлә совет әдәбијјатынын көркәмли хадимләри кими шөһрәт газанмышлар. Азәрбајчан совет ше'ринин белә көркәмли хадимләриндән бири дә Мәммәд Раһимдир.

Раһим өз лирик ше'рләри, нәғмәләри, поемалары илә Азәрбајчан ше'ринә јени һисс вә дүјғулар, јени мотивләр кәтирмиш, онун мөвзу даирәсини хејли кенишләндирмишдир. Раһимин ше'рләри һаглы олараг охучулар тәрәфиндән севилир; ону јалныз Азәрбајчанда дејил, Совет Иттифагынын һәр јеріндә таныјырлар, әсәрләри бир чох дилләрә тәрчүмә олунмушдур.

ШАИРИН ҺӘЈАТЫ

Мәммәд Раһим Аббас оғлу Һүсејнов 1907-чи илдә Бакыда анадан олмушдур. Ибтидаи тәһсилини Бакыда 5-чи рус-татар мәктәбиндә алмаға башлајан Раһим Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра 23 нөмрәли мәктәбдә охумушдур. Раһим 1929-чу илдә Ленин адына Дөвләт Университетинә дахил олмуш вә 1930-чу илдә Али Педагожи Институна чевриләп бу мәктәбин дил вә әдәбијјат ше'бәсини 1932-чи илдә битирмишдир.

Али тәһсил алдыгдан сонра Раһим бир нечә илә Бакы мәктәбләриндә мүәллимлик етмиш, сонра исә әсасән мәтбуат аләминдә чалышмышдыр: бир мүддәт Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин органы «Һүчүм» журналынын катиби, Јазычылар Иттифагында ше'р үзрә мәсләһәтчи вәзифәләриндә олмуш, әдәбијјат дәрнәкләринә рәһбәрлик етмишдир. Нәшријјат идарәләриндә фәал чалышан Раһим бир чох ше'р китабларынын редактору олмуш, бир сыра әсәрләр тәрчүмә етмишдир. Халг әдәбијјаты илә марагланмыш, бу саһәдә бә'зи нүмунәләр топламыш вә Сүлејман Рүстәмлә бирликдә «Гошмалар» ады илә нәшр етдирмишдир.

Раһим ше'р јазмаға һәлә орта мәктәбдә охудуғу заман башламышдыр. Бу барәдә шаир өзү белә дејир: «Ше'рә башламағымын һәјатда ән севинчли тарихи белә олду. 23 нөмрәли совет мәктәбиндә охујаркән Мирзә Зәкәријја адлы бир мүәллимимиз вәфат етдәи. Онун хатирәсинә һәср едиләчәк дивар гәзети чыхармаг үчүн әдәбијјат мүәллимимиз шакирдләрә ше'р, балача һекајә вә тәәссүрат јазмағы төвсијә етди. Мән сабаһы күнү мүәллимимә бир сәһифәлик јазы тәгдим етдим. Әдәбијјат мүәллимим мәни мүдириjjәт отағына апарды. Орада мүәллимләрә тәгдим едиб, тә'рифләди. О күндән мән «мәктәбин шаири» кими танынмаға башладым».

1926-чы илдә әввәлчә «Кәнч ишчи» гәзетиндә, сонра исә «Коммунист» гәзетинин нәшр етдирдији «Кәнч гызыл гәләмләр» адлы мәчмуәдә Раһимин илк ше'ри чап олунмушдур. Бу, Октјабр ингилабынын илдөнүмүнә һәср едилмиш «Көрүм» ше'ридир. Бундан сонра онун ше'рләри о дөврүн гәзет вә журналларында («Коммунист», «Јени јол», «Кәнч ишчи», «Инғилаб вә мәдәнијјәт», «Әдәбијјат чәбһәсиндә», «Һүчүмә» вә саирә) тез-тез дәрч олунмаға башлајыр. 1930-чу илдә Раһим илк ше'рләрини топлајыб «Арзулар» адлы ше'рләр китабчасында нәшр етдирир. Илк ше'рләр китабчасындан сонра онун «Икинчи китаб» (1933), «Партизанын түфәнки» (1937), «Нубар» (1939), «Вәтән севкиси» (1942) вә саир китабчалары, ајры-ајры поемалары («Өлмәз гәһрәман», «Ленинград көјләриндә», «Абшерон торпағында», «Сајат Нова»), вә тәрчүмә әсәрләри чапдан чыхыр. 1955—1957-чи илләрдә Раһимин икичилдлик «Сечилмиш әсәрләри» Азәрнәшр тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

1929-чу илдә Загафгазија јазычыларынын мәдәни әлагәсини мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә кечирилмиш тәдбирләрдә Мәммәд Раһим дә иштирак етмиш, Күрчүстана вә Ермә-

нистаны кəзмиш, гардаш халгларын көркəмли јазычылары илə таныш олмушдур.

Мəммəд Рəһим ədəbi-ичтимаи ишлərдə јахындан иштирак едən, өз билик вə бачарығыны башгаларына вермəкдən чəкинмəјən, хүсусилə кəнчлərлə ишləмəји севən јазычылардандыр. Јазычылар Иттифагында ше'р үзрə мəсləһətчи вəзифəсиндə ишlədији заман онун бу хүсусијјəти парлаг бир сурətdə өзүнү көстərмиш вə јахшы нəтичələr вермишдир.

Бөјүк Вətən мүһарибəси илlərиндə Рəһим дə, башга совет шаирləри кими, өз гələмини Вətən мүһарибəсинə һəср едир, бир чох лирик ше'rlər јазыр, дөјүшчүlərlə көрүшlərdə иштирак едир. 1942-чи илдə Совет Ордусу сыраларында гəзет ишчиси кими Чənуби Азəрбајчана кедən Рəһим өз јарадычылығынын мөвзу даирəсини хејли кенишləндирир. Онун лирикасы «Чənуб-ше'rləри» силсиləси илə даһа да зənкинləшир.

Шаирин ədəби фəалијјəтиндə тəрчүмəчилик дə бөјүк бир јер тутур. О, рус шаирləриндən Пушкинин, Лермонтовун вə Некрасовун бир сыра поема вə ше'rlərини, гардаш совет халглары поезијасындан бир чох нүмунələr тəрчүмə етмишдир. Ермəни шаири А. Исаакјандан етдији тəрчүмələr ајрыча китабча шəклиндə чап олунмушдур. Күрчү классики Шота Руставелинин «Пələnк дəриси кејмиш пəһliван» поемасынын вə өзбəк шаири Əлишир Нəваинин «Фəрһад вə Ширин» поемасынын бир һиссəсини, Низаминин «Jедди көзəl» поемасыны исə бүтүнлүкдə тəрчүмə етмишдир.

Мəммəд Рəһимин рус совет шаирləриндən етдији бир сыра тəрчүмələри дə вардыр; бу тəрчүмələrдən хүсусилə С. Шипачовун «Шушенскоједə ев» əсəрини көстərмək олар. Рəһим Шиллер, Һејне, Беранже вə б. кими Гərб шаирləринин бир сыра əсəрləрини дə тəрчүмə етмишдир.

Мəммəд Рəһимин бир чох ше'r вə маһnылары бəстəкарлар тəрəфиндən мусигијə салынмышдыр. Гара Гарајевин вə Чөвдət Һачыјевин «Вətən» операсынын ше'rləрини Рəһим јазмышдыр. Ədəбијјат вə инчəсəнət саһəсиндəки хидмəтlərinə көрə Мəммəд Рəһимə 1940-чы илдə Азəрбајчан ССР əмəкдар инчəсəнət хадими ады верилмишдир. Ејни заманда Рəһим совет ədəбијјатынын наилијјəтləри илə əлагəдар олараг Ленин ордени илə вə медалларла тəлтиф едилмишдир. Рəһим дөвлəт мүкафаты лауреатыдыр.

ШАИРИН ЛИРИКАСЫ

Лирика Рəһимин поезијасынын əсас хүсусијјəтини тəшкил едир. Лакин онун лирикасы өз мəзмуну е'тибарилə чох кенишдир. Дөврүмүзүн адамларына хас олан зənкин мə'нəви аləми, мүхтəлиф дујғулары, арзу вə һəјəчанлары өзүндə əкс етдирən бу лирика мə'нача рəнкарəнк олдуғу кими, шəкилчə дə мүхтəлифдир, оҗагдыр.

1930-чу илдə нəшр едилən илк «Арзулар» китабчасында шаирин дөрдиллик јарадычылыг фəалијјətинин мəһсулу топланмышды. Һəлə бу илк китабчада шаирин лирикасының хүсусијјəтləри өзүнү ајдын көстərирди. Бу лирика өз маһијјəти е'тибарилə јени иди. 1920-чи илдən сонра ədəбијјата кəлən кənч шаирləр—Сүлејман Рүстəм, Сəмəд Вурғун, Микајыл Мүшфиг кими Мəммəд Рəһим дə ше'рə, хүсусən лирикаја јени мотивləрлə кəлирди.

Ичтимаи мејlləрлə, сијаси мəзмунла долу олан, һəјатла, сијасəтlə сəсləшən јени лириканын ən парлаг нүмунələrини ədəбијјата Сүлејман Рүстəм кətирмишди. Рəһимин лирикасы исə Сүлејман Рүстəмин лирикасындан фəргli иди. Фəрг ондан ибарəт иди ки, бир нечə ил Сүлејман Рүстəмдən сонра ədəбијјата кəлən Рəһимин лирикасында ичтиман-сијаси мəзмун илк планда дурмур, шаирин шəхси, интим һиссləри арасындан сүзүлүб кечирди. 1926-чы илдə јазылан «Фүзулиј», «Нафталан буруглары», «Көрдүм» кими ше'rlərдə бу хүсусијјəти ајдын көрүрүк. «Нафталан буруглары» ше'риндə шаир дəниз кəзинтисинə чыхан ики кənчи тəсвир едир; лакин јелкənли гајыг, симасы күмүш бир ај, гајыгда күлүмсəјən бир додаг образлары шаирин əсас гајəсини охучудан кизlətmир. Əксинə, охучу асанча һисс едир ки, кənч өз севкилиси илə бəрабəр «садə көркəми илə дүнјада фəхр едən бизим Нафталан»ын сеjринə далыр вə «гараnлыглар ичиндə ишыг мə'бəди»нин инкишафына севинир. Көрдүjүмүз кими, бурада һəлə ичтимаи мотив чох гүввəтli дејилдир, амма мөвчүддүр. Бу мотив кетдикчə даһа да артыр, лакин һеч вахт шəхси, сүбјектив мотивдən ајрылмыр, һəмишə онунла вəһдəтдə мејдана чыхыр.

Бүтүн бу ше'rlərдə шаир өзү иштирак едир, һисс едирсəн ки, лириканын гəһрəманы шаир өзүдүр; биз онун севинчини, кəдəрини, арзу вə һəјəчаныны охујуруг. Бу һал Рəһимин лирикасына хүсуси бир һəрарəт вə сəмимилик верир. Онун лирикасы даһа чох һисси вə дərунидир, хүсуси емосионал тə'сир гүввəсинə маликдир. Бунунла бəрабəр бу лириканын ən јахшы нүмунələrində лирик гəһрəман јалныз өз сүбјектив һиссləрини ифадə едən бир шəхс дејилдир. О, совет адамларынын хүсусијјəтlərини өзүндə бирləшдирən ümуmиləшдирилмиш бир сурətdир. Чүнки онун арзу вə фикирlərиндə, һисс вə дујғуларында совет охучуларыны марагландыран, онларын үрəјиндən хəбəр верən сəslər вə рəнкlər чохдур.

Paһимин лирикасы һәр шејдән әввәл никбин бир лирикадыр; чүнки онун лирик гәһрәманы азад бир дөвранда јашајыр, азад халгын тәрәннүмчүсүдүр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, илк «Көрдүм» ше'риндә шаир кечмишдән бир-ики чизки верәклә өз дөврүнүн бүтүн үстүнлүкләрини гејд едир:

О бајғушлар өтән виран елиндә
Әлиндә ал бајраг түрк гызы көрдүм.

«Фүзули» ше'риндә Paһим бөјүк мәһәббәт шаиринин дүнјадан накам кетдијини хатырлатмагла бирликдә, јени әсрин шаиринин нә·гәдәр хошбәхт олдуғуну да гејд едир:

Фүзули камына гәлбән ирмәди,
Севдији телләри өпүб, һөрмәди,
Јазыг ки, дөврандан бир күн көрмәди,
«Бу аләм руһума дар»—деди, кетди.

Совет шаирләри исә хошбәхтдирләр. Онлар өз халгларының хош күнүндә јашајыр, халгларын азад әмәјиндән, гәләбәләриндән јазырлар:

Ше'рә дүздүм халгымызын
Бајрамындан алдығымы.
Азад инсан јахшы билир
Аләмә шур салдығымы,
Үрәјимин телләриндән
Бир саз гуруб чалдығымы.
Гој динләсин јурдум мәни
Бир өлмәјән дастан кими.

Шаирин никбинлији, севинчи онун халг сәадәти илә бағлы олмасындан доғур. Халг илә, Вәтәнлә бағлы олмаг, халгын бајрамыны тәрәннүм етмәк, халга хидмәт етмәк шаирин лирикасына илһам верир, ону дәрин бир никбинликлә долдурур.

Халг шаири Сәмәд Вурғун Paһимин «Сәһәр нәғмәси» китабчасынын русча нәшринә јаздығы мүгәддимәдә шаирин бу хүсусијјәтләрини белә изаһ етмишдир: «Һәлә биринчи лирик ше'рләриндә Paһим көстәрмишдир ки, онун ше'р илһамының әбәди мәнбәји һәјатдыр, халгымызын һәјаты, Азәрбајчан торпағының көзәл вә рәнкарәнк тәбиәтидир, шаир дә халгымызын руһу илә нәфәс алыб јашајыр, онун ән јахшы арзу вә мејлләрини ифадә едир».

Paһимин руһ јүксәклији вә севинчи ифадә едән лирик ше'рләринә мисал олараг «Күрчү гызы» (1935), «Бahар нәғмәси (1937), «Өмүр ики олајды» (1941), «Сәһәрин нәғмәси» (1943), «Арзу» (1944), «Кечә», «Стадионда» (1951) вә саир ше'рләри көстәрмәк олар. Бу ше'рләрдә Paһим јахшы ишләјән, јарадан вә гуран инсанларын јахшы севинмәјә, үрәкдән чалыб-чағырмаға, севмәјә һаглы олдуғуну тәсдиг едир. «Күрчү гызы» ше'риндә о јазыр:

Биз ки, гәми вермишик чохдан јелә садаға,
Севмәк, севилмәк дејил әсримиздә гадаға...
Дүшүн, сулар көзәли, мән дејил, бу күн әкәр
Сән олсајды Шотаныз, јашасајды Фүзули,
Изләјәрәк бу јолу
Белә етмәзләрдими?

Paһимин лирикасындакы никбинлик бә'зән чох сәтһи вә садәлөвһәсинә, бә'зән дә дәрин, ичтимаи бир кејфијјәт кими мејдана чыхыр. О јердә ки, шаир һәјатын ләзәтини меј вә пијаләдә, кефдә вә әјләнчәдә көрүр, әлбәттә, орада никбинлик дә дајаздыр; амма о јердә ки, шаир һәјатын ләзәтини тәрәггидә вә инкишафда, мә'нәви көзәлликләрдә, јаратмагда, халга вә Вәтәнә хидмәтдә көрүр, орада шаирин никбинлији дә долғун вә мә'налы олур. Мә'лумдур ки, совет адамларының никбинлији дәрин вә мә'налы бир кејфијјәтдир, чүнки бу никбинлик онларын сәмәрәли әмәк вә јарадычылыг нәтичәсиндә, кәркин мүбаризә нәтичәсиндә әлдә етдији, галибијјәтдән доған бөјүк бир һисслир. Бу, ади бир севинч дејилдир; бурада јалныз инсан гәлбинин дејил, ејни заманда инсан фикринин, идракының телләри дә сәсләнир, онун нәчиб вә јүксәк дујғулары дилә кәлир. Бу никбинликдә биз адамларымызын өз гүввәсинә, өз бачарығына дәрин инамыны, онун ајдын мәгсәдини, бүкүнүнү вә сабаһыны көрүрүк. Белә никбин ше'рләр биздә көзәл һисслөр ојадыр, бизи мә'нәви чәһәтдән јүксәлдир, фикримизә ишыг, гәлбимизә чәсарәт, голумуза гүввәт верир.

«Гызым», «Кечә», «Сәһәрин нәғмәси», «Нәғмәнин улдузлары», «Шаирин өлүмү» кими ше'рләриндә шаирин хәјалы, арзулары вә дүшүнчәләри бизә дәрин тә'сир едир. Бу әсәрләрдә Paһим өз һисслөрини ифадә етмәк үчүн даһа сәнәткарәнә јоллар тапыр. Шаир һәјат ешгиндән, ајрылыгдан, өлүмдән вә һәсрәтдән јазыр; инсанын мүхтәлиф һәјәчаныны, мә'нәви аләмини әкс етдирмәјә чалышыр. Лакин нәдән јазырса-јазсын, шаирин һәјата фәрәһлә бахан көзләри, һәјатдан дојмаг билмәјән, ону бүтүн варлығы илә дәрк етмәк истәјән фикри, хәјалы гаршымызда дурур. Һәтта өлүмдән бәһс едәндә дә шаир һәјаты тәрәннүм едир. Өлүм шаирдән өтрү ади бир шејдир. Өлмәзлик исә даһа мә'налыдыр. Анчаг һәјатда јахшы бир из гојуб кедәнләр өлмәздирләр. Бу фикри

шаир бир сыра ше'рләриндә мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрар едир:

Өләркән дүнјада бир из гојана —
Елләр јахшы дејир: өлүм-итим јох,
Нә јас тут о заман, нә дә ағла чох...
(«Шаирин өлүмү»)

Вај о кәсә, асимандан чәкиләндә үлкәри,
Јер үзүндә јашамајыр нә иши, нә әсәри.
(«Нәнәмин улдузлары»)

Халга хидмәт, Вәтәнә мәһәббәт Рәһимин лирикасынын руһуну тәшкил едир. Шаир өз Вәтәнинин тәбиәтини дә севир, шаирләрини, бәстәкарларыны да севир, лакин һәр шејдән артыг шаир өз Вәтәнинин азадлығыны севир вә бу азадлығы әлдә едәнләрә, ону горујанлара миннәтдарлығыны билдирир. Истәр Вәтәндаш мүһарибәси вә истәрсә дә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јаздығы ше'рләрдә Рәһим халгын ингилаби ирадәсиндән, вәтәнпәрвәрлијиндән вә фәдакарлығындан данышыр, адамларымызын гәләбәјә олан мөһкәм инамындан, гырылмаз ирадәсиндән бәһс едир. Һәлә отузунчу илләрдә јаздығы «Партизанын түфәнки», «Сәһибин һаны?» ше'рләриндә шаир романтик бир пафосла Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманлыг ән'әнәләринин өлмәзлијини тәрәннүм етмишдир.

«Сәһибин һаны?» ше'риндә сәһиби дөјүш мејданында вурулмуш бир атын Вәтәндаш мүһарибәси чәһләриндән тәк гајыдараг кишнәјиб ајаглары илә јери ешмәсини көрән шаир сәһибсиз ата белә мүрачиәт едир:

Кәл бәри, кәл бәри, көзәл вәфадар!
Бәлкә мән дә сабаһ мининб төркинә.
О ганлы чәһәјә кедәрәм јенә.
Сән дөнәрсән кери, бу сөзүм һагдыр,
Белә чә кишнәјиб, ешәрсән јери.
Онда мәним кими гаршына бири,
Елә зәнн етмә ки, чыхмајачагдыр.

«Партизанын түфәнки» ше'риндә исә шаир Вәтәндаш мүһарибәси дөјүшләриндә иштирак етмиш бир партизанын өз вәфалы түфәнкини нечә гајғы илә горујуб сахладығындан, бир күн лазым олачағы еһтималы илә јашадығындан данушыр. Түфәнк бурада бир символдур, сајыглыг рәмзидир. Совет адамлары азадлығы онунла әлдә етмишләр, онунла да горумалыдырлар. Партизанын өз түфәнкинә мүрачиәт едәрәк дедији бу сөзләр һәр бир совет адамынын, һәр бир совет вәтәнпәрвәринин үрәк сөзүдүр:

...Шанлы азадлығын илк баһарыны
Бир күн бәд ниҗјәтлә сүзәрсә дүшмән,
Мән сәни јенә дә алыб дивардан
Бир даһа кирәрәм имтаһанлара.
Әкәр јајылмаса бүтүн дијара
Дүшмәнин чәһәннәдән өлүм хәбәри,
О заман саламат дөнмәрәм кери.

Бу ше'рдән он ил сонра, Бөјүк Вәтән мүһарибәси гуртаранда Рәһим «Сазымын јериндән ас јарағымы!» адлы бир ше'р јазмышдыр. Бу ики ше'р бир-бириндә чох јахындыр вә шаирин өз мүлаһизәләриндә нә гәдәр һаглы олдуғуну көстәрир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси галибијјәтлә гуртармышдыр, дөјүшчү өз тозлу шинелини әјниндән, түфәнкини чијнindән чыхарыр. Лакин он ил әввәл олдуғу кими, јенә дә дөјүшчү ону әзиз вә кәрәкли бир хатирә кими сахлајыр, о инди силаһыны гојуб јенә дә сазыны көтүрүр, амма түфәнки дә унутмур; ону сазынын јериндән асдырыр ки, кәрәкли күндә әлин узадыб көтүрсүн:

...Бөз шинел садәдир, дејилсә тирмә,
Сахла еһтијатла, музеј вермә.
Мәним дә горујур о нөвбагымы,
Сазымын јериндән ас јарағымы.

Халгын талеји илә јахындан бағлы олан поезија Вәтәнин ағыр күнләриндә она һавадар олду, совет адамларының дүшмәнә гаршы фәдакарчасына мүбаризәсини әкс етдирмәјә башлады. Совет халгы кими онун ше'ри дә бөјүк имтаһандан галибијјәтлә чыхды. Мүһарибә илләриндә Рәһимин лирикасы даһа сәмими вә һәрарәтли олмагла бәрабәр, һәм дә бир гәдәр сәрт вә дөјүшкән кејфијјәт газанды. Елә бил ки, шаирин сәси гүввәтләнди, нәфәси даһа нүфузлу вә тә'сирли олду. Әслиндә мәһәббәт, севинч вә фәрәһ шаири олан Рәһим, ејни заманда, гүввәтли бир гәзәб вә нифрәт шаири олдуғуну да көстәрди. Нифрәтсиз мәһәббәт ола билмәз. Хејри јахшы севә билмәк үчүн шәрә дәриндән нифрәт етмәји дә бачармаг лазымдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Вәтәнимизин башынын үстүнү фәлакәт алдығы заман ше'рин бу чәһәти, дүшмәнә нифрәт јағдыран чәһәти хүсусилә парлады. Рәһимин дә лирикасында мәһәббәтлә нифрәт ики бөјүк еһтирас кими мејдана чыхды:

«Вур, өлән фашистдир, инсан дејилдир!»
«Гој газылсын Һитлерин бу дөјүшдә мәзары,
Фашизм бир чумадыр, мәһв едәк бу азары!»

Шаирин лирикасындакы бу нифрәт тәбии иди, чүнки халгын үрәјиндән хәбәр верирди. Бу халг нифрәтинин нечә әмә-

лə kəldijini, onun mənbəjini shair bizə «Mүgəddəs kədər», «Nataшanын өlүmү», «Onu Don gүchaglady», «Asланым partizandыr», «Tək məzar» kimi she'rlərində kөstərir. Shair ana torpағы dүshmən tərəfindən bөlүnən, ganlary bahasына əldə etdijи azadlығы əlindən alынan sovet adamlarынын bөjүk kədərini, anaларын həsrətini, gөchalarын gəzəbini təsvir edir. Shair jүnkүl mүgavimət jolu ilə ketmir. O, halgын bөjүk mүsibətini bүtүn ағырlығы ilə dujur və bunu əsərlərində əks etdirməjə chalышыr. «Mүgəddəs kədər» she'rində Paһim elə bir halg kədərindən danышыr ki, bu adamlary otyrub jas sahlamaға jox, dүshmәndən intigam almaға chağырыr. Halgын kədərini də, gəzəbini və intigamыны da shair bөjүk bir həjəchan və ryh jүksəklijи ilə vermәjə chalышыr:

Dəhшətli bir intigam aldырачаг bu kədər:
Ony daғ tək hүchuma galdырачаг bu kədər!
O, ovchunda сыхыр, bax, gəzəbindən jарағы,
Az galыr ki, chatlasын tүfənkinin gundағы.
Tохunmajын siz ona, təsəllilər hədərdir.
Vətən dərdi, el gəmi ən mүgəddəs kədərdir!

Paһim bu kimi lirik parchalarda hүsusi emosional bir gүvvə ilə oxuchулara tə'sir edir. O, artыг sөzlərdən, təbiilijи xələldar edən ibarələrdən gachыr, gыsa və səmimi bojalardan istifadə edir. Məsələn, «Mүgəddəs kədər» she'rinin sonunda shair bə'zi «təsəlliverichi» sөzlər də ишlədə bilərdi. Amma bunu etməmишdir, jalnыz kədərin ағырlығыны və mүgəddəslijini gejd etməklə kifajətlənmишdir. Belə etməklə shair өz she'rinin bədii tə'sir gүvvəsini, heч shүbhəsiz ki, artырmышdыr. Chүnki oxuchu she'ri oxujarkən өzү dүshүnmək, orada өz gəlbinin əks-sədasыны eшитmək, өzү nətichə chыxartmag istəjir; shair oxuchuja bu imkanы vermәlidir. Paһim bir сыра she'rlərindən oxuchuja məhz belə bir imkan verir.

Əkər mүharibədən əvvəlki dөvrdə Paһimin lirikasыndakы nikbinlik daha chox shairin sahiri sevinchində, fərəhində, jaradychы əməkdən sonra «dejib halланmağa» olan mejlində ifadə olunurduса, inди bu nikbinlik halгларын sarsылmaz dostluғuna, sovet ichtimai gurulushunun mөhkəmlənmәjinə dərin bir e'tigaddan doғurdu. «Biz jenə də gajыdarыg» she'rində sovet halгларынын mүtləg galib kələvəjinə mөhkəm bir inam vardыr. She'rin hər bir misrasы halgын bөjүk inamыны ifadə edir.

Mə'lum oldуғу үzrə, ajrылыг, hichran və bүsal həmishə kөhnə lirikanын əsas motivlərindən olmushdur, lakin heч vaxt bu motivlər Paһimin she'rində oldуғу kimi jeni bir

shəkildə səsləndirməmиш və shairin mə'nəvi gүvvəsini ifadə etməmишdir:

Siz ej kөzү həsrət chəkən ag birchəkli analar,
Dағыдылmыш barlы baglar, odu sөnmүsh xanalar!
Juvasындан uzag dүshүb gərib-gəriб өtən gush!
Siz ej kөrpə budaglары solуb vaxtsыz gurumush
Tər govaglar, akasijalar, əzəmətli kөj shamlar,
Hər saaty bir kүn olan ej səhərlər, axшamlar!
And ichirik tүfənkləрin al kejinmиш rənkinə,
Jaxынларда бу jerlərə gajыdarыg biz jenə!
Ikidlərin chыxarылmыш kөzləринə and olsun,
Gurbanларын axырынчы sөzləринə and olsun,
Gəsəm olsun kələvəjə, jүrdum ana torpağa,
Azadlыға, səadətə, aja, kүnə and olsun,
Insanларын бу gardashlыг birlijinə and olsun,
Gəsəm olsun anaларын həsrət chəkən gəlbinə,
Jaxынларда бу jerlərə gajыdarыg biz jenə!

Vətən mүharibəsinin birinchi ағыр ilində jazылmыш bu she'r sovet poezijasынын bөjүk humanist və nikbin mahijjətini chox kөzəl ifadə edir.

Mүharibə illərində Paһim Sovet Ordusu sыralarында Chənуbi Azərbajchana ketmишdi. Shairin burada jazdығы və Chənуbi Azərbajchana həsr etdijи she'rlər «Chənуb she'rləri» adы ilə jajылmышdыr. Bu she'rlərdən «Gara dashын həsrəti», «Mən nə kətirmишəm», «Arazын shikajətи», «Halchachы gыz», «Shatыr», «Barышmajырсан» kimi ichtimai-lirik parchalarы gejd etmək olar. Bu she'rlərdə ilk nəzərə charpan chəhət Azərbajchan halgынын birlijinin tərənnүmүdүr, birbiriндən ajrы dүshmүsh gardashlarын govuшmag həsrətinin tərənnүmүdүr. Ikinchi chəhət isə Chənуbi Azərbajchan zəhmətkeшlərinin ағыр həjatыdыr. Azad bir өlkənin shairi olan Paһim Arazын o tajында jashajan zəhmətkeшləri mүlkədar və sahibkarларын bojyndurуғу altында kөrdүkdə suса bilmir. Ichtimai ədalətsizlik onу gəzəbləndirir. «Halchachы gыz» adlы she'rində shair zəhmətkeшləрin gызыл əlləри ilə jaradылan ne'mətlərin jadlara gисмət olmasыndan danышыr. Halchachы gызын хош arzуlarla tохudуғу və «jar otaғына salынachag»—dejə min bir rənk вурдуғу chəniz halыны bir kүn zorla onun əlindən alыr və uzag өlkələrə, Londonda bir inkilis hanымына hədijjə kөndərirlər. «Sənin, bağban nишanlына halы nə lazым, ona bir həsir, kөhnə bir palaz kifajətdir»—dejirlər.

—...Bu mənim nишanlыма
Ən əziz chəhizimdir,
— Gыз! Nишanlын de kimdir?
— Bir sadə bağbandыr o,
— Nə bөjүk insandыr o!

Сөзләрими сырға тәк
Гулағындан ас, апар!
Она бир һәсир аҗыр,
Көһнә бир палаз апар.
Бу дүшәр бағбанларын
Пајына, гисмәтинә.
Саһиб олмаз ханларын
Кәдалар не'мәтинә...
Зорла көзәл халыны
Әлләриндән алдылар,
Севданы, мәһәббәти
Ајаглара салдылар.

«Шатыр» ше'риндә Раһим «әли чөрәклә ојнајан», лакин евдә ушаглары ачындан өлән бир чөрәкчинин диләнчи һәјатыны тәсвир едир; «Харрат», «Ајран сатан» вә «Балыгчы» ше'рләриндә јохсул зәһмәткешләрин залым ағалара кин вә нәфрәт бәсләмәсини, бу нәфрәтин аз гала үсјана чеврилмәсини көстәрир. Шаир һисс едир ки, бүкүн јохсулларын үрәјиндә губарланан гејз вә нифрәт сабаһ көпүрүб ашкара чыхачаг вә истисмар, әсарәт дүнјасында бир топ кими партлајачагдыр. «Барышмајырсан» адлы ше'рдә карханадан говулмуш бир фәһлә ачындан өлмәмәк үчүн әрбаблара мәхсус ашханада палтарасан вәзифәсиндә ишләјир, һәр кечә кефли ағаларын галошуну алыр, палтосуну асыр, наз-не'мәт ичиндә јашајан, дадлы хөрәкләр јејән, чалыб ојнајан ағалар, әчнәбиләр фәһләнин ач көрпәләриндән хәбәрсиздирләр. Нәәлач галыб бу хидмәтә кирән фәһләнин вәзијјәти шаири мүтәәсир едир; о, фәһләнин һалыны баша дүшүр вә ше'рини бу сөзләрлә битирир:

Заһирән доланырсан мүлајим, еһтијатла,
Фәгәт барышмајырсан, билирәм, бу һәјатла.
Бу күн палто асырсан, дејиб үрәк сөзүнү
Сабаһ бу ағаларын асачагсан өзүнү!

Иран зәһмәткешләринин һәјатындан бәһс едән ше'рләриндә Раһим чох вахт әсил бәланын харичи империалист ағалардан кәлдијини, әрбабларын вәтән торпағыны, онун сәрвәтини әчнәбиләрә сатдығыны, зәһмәткешләрин алын тәри илә јарадылан не'мәтләри харичи капиталын ихтијарына вердијини көстәрир. Ону да һисс етдирир ки, садә зәһмәтсевән адамлар кетдикчә өз дост вә дүшмәнләрини даһа јахшы таныјыр, азадлыг уғрунда мүбаризәјә һазырлашырлар.

Раһимин јарадычылығында дүнја халгларының сүлһ, азадлыг вә демократија уғрунда мүбаризәси, империализмин ифшасы мәсәләси мүһүм јер тутур. Шаирин «Мән сүлһә сәс верирәм», «Сатгынлара чаваб», «Једди зәнчи», «Назим Һикмәт азаддырмы?», «Пол Робсона мәктуб», «Һиндли гардашыма», «Ишыг» кими ше'рләри бу мөвзуја һәср едилмишдир. Раһим дүнја халгларының әсарәтә гаршы мүбаризәсини һәгиги инсанпәрвәр вә демократ шаир еһтирасы илә изләјир, о, Јахын Шәрг мүстәмләкәләриндәки һәрәкаты, империализмин зүлмүнә гаршы чеврилмиш үсјанкар чыхышларыны севинчлә алгышлајыр.

«Једди зәнчи» поемасында шаир Америка империалистләринин зәнчиләрә етдији зүлмдән, «гаралары» һәр бир һүгугдан мәһрум едиб әсарәтдә сахламасындан данышмышдыр, једди нәфәр кәнч зәнчини ифтира вә бөһтан јолу илә мүттәһим едиб електрик масасында күлә дөндәрән доллар саһибләрини ифша етмишдир. Шаир көстәрмишдир ки, Америка империализминин азғынлыгы бүтүн дүнјада азадлыг һәрәкатының артмасына сәбәб олур. Једди зәнчи ингилабчысынын вәһшичәсинә өлдүрүлмәси бир үсјан сигналына чеврилир, онларын сәсинә дүнјанын һәр јериндән зәһкәткешләр чаваб верирләр:

Һөрмәтлә хатырлајыб һәмин бу једдиләри
О күн һүчума кечди көнүллү Чин әскәри.
Вјетнамда партладыб једди чәллад машыны,
Јад еләди икидләр өз једди гардашыны.
Једдиләрин о сәһәр
Қореја шаһинләри тутмады матәмини.
Интигам олсун дејә вәтәнпәрвәр икидләр
Америкадан үзән тәзә һәрби кәмини
Батырды күр суларда
Мәғрур һејкәлә дөндү једдиләр дујғуларда.

Шаир империализм чәбһәсинин кетдикчә зәифләдијини, ән јахшы адамларын, инсанпәрвәрләрин вә халг нүмајәндәләринин бу чәбһәдән ајрылдығыны, һәгиги мүбаризләр сырасына кечдијини дә бәдии лөвһәләрдә әкс етдирмишдир. Түрк халгының азадлығы уғрунда мүбаризә апаран Назим Һикмәтә һәср етдији ше'рләриндә Раһим бу чәсур ингилабчынын иртича дүнјасыны нечә дәһшәтә кәтирдијини бәдии образларда верә билмишдир. Ингилабчы шаир Назим Һикмәти мүртәче Түркијә һөкуməти өз тәбәәлијиндән чыхармышдыр. Нә үчүн? Раһим бу суала белә чаваб верир:

О улдуздур, делиләр, ше'лә чәкиб јанмасын,
О дағдыр, әмр етдиләр, вүгарла дајанмасын.
О шимшәкдир, вәһмәјә дүшдүләр чахмасындан,
О дәниздир, горхдулар көпүрүб галхмасындан,
О инсандыр, дүнјада чохлу достлары вардыр.
О шаирдир, һәр сөзү күлләјә бәрабәрдир...
Сүлһүн тәрәфдарыны дөндәрдиләр дустаға,
Ишыг кими јајылды даш гәфәсдән узаға...

Раһим чох доғру олараг көстәрир ки, нә Назим Һикмәтә гаршы көрүлән амансыз тәдбирләр, нә Пол Робсонун тә'гиби, нә једди зәнчинин е'дамы вә нә дә Америка империализминин төрәтдији башга чинајәтләр халглары азадлыг уғрунда, демократија вә сүлһ уғрунда мүбаризәдән чәкиндирә билмәјәчәкдир. Өз мүгәддәраты вә хошбәхтлији јолунда вурушан халглар дүнјада биринчи сосиалист өлкәсинә үмид долу көзләрлә бахыр, орада ничат вә сәадәт ахтарырлар. Совет Иттифагы бүтүн дүнјада сүлһүн вә азадлығын дајағыдыр. Шаир бу фикри «Ишыг» адлы ше'риндә өзүнәмәхсус бәдии бир үсулла чанландырмышдыр.

Исвеч фәһләси Ен Пиллисонун кор көзләрини Москва һәкимләри ачырлар, бу хәбәр дүнјанын һәр төрәфинә јајылыр. Мүхтәлиф өлкәләрдән фәһләләр, алимләр, мүһәндисләр, кәндлиләр Исвеч фәһләсинин севинчинә шәрик олур вә Москванын көзләри ишыгландыран хејирхаһлығына алгышлар јағдырырлар. Онлар бир ағыздан төшәккүрлә гејд едирләр ки, бизим дә көзләримизи Москва вә Ленин ачмышдыр, биз дә онларын көмәји илә ичтимаи һәјата, халгымызын мүсибәтинә ачыг көзлә бахмышыг, бизим көзүмүзә мә'нәви ишыг верән, бизи азадлыг уғрунда мүбаризәјә галдыран Коммунист партијасы олмушдур:

Дүнјаја шәфа верән һәкимләрин һәкими,
Бизим бөјүк партија үзүн илләрдән бәри
Шәфгәтилә горујур бәлалардан бәшәри...
Партија азадлыға, сәадәтә ашигдир,
Онун бәшәријјәтә вердији шанлы төһфә
Ленин әмәлләриндән доған нурдур, ишыгдыр.

Раһим сүлһүн, демократијанын вә сосиализм идејаларының чошгун тәблиғатчысы олмушдур. Хүсусән, мүһарибәдән сонракы дөврдә о, дүнја империализминин јенидән мүһарибә гызышдырмаг, халгларын арасына милли әдавәт тохуму сәпмәк, јени тәчавүзкарлыг планлары тутмаг сијасәтинә гаршы ше'рләр јазыр; һәмишә олдуғу кими, јенә дә Америка империализминин гәсбкарлыг ниҗјәтләрини ифша едир, өз охуҹуларыны ајыг вә сајыг олмаға чағырыр.

* * *

Раһимин лирикасында Вәтән әсас јер тутур. Буну биз јалныз онун Вәтән мүһарибәси илләриндәки јарадычылығында дејил, һәлә 30-чу илләрдәки әсәрләриндә, хүсусән мүһарибәдән сонракы динч гуруҹулуг илләриндә јаздығы әсәрләриндә даһа ајдын көрүрүк. Раһим јүксәлән, артан, чичәкләнән Вәтәнин шаиридир. Онун «Бакы», «Севинч дујғулары», «Тәранә», «Бакы чаванлашыр» кими ше'рләриндә биз күндән-күнә тәрәгги едән Вәтәнин ешги илә илһама кәлән шаирин сәсини ешидирик:

...Динләдим дағла чобаны,
Бурүгда устаны, бағда бағбаны,
Бәннаны, ашығы, улу рәһбәри,
Сүздүм еһтишамла күлән сәһәри,

Дедим: «Нәдир әзиз бу торпаг кими?»
Әкс-сәда дујдум уча дағ кими:
«Азадлыг, сәадәт, һүнәр сәнидир,
Бу учсуз-бучагсыз өз Вәтәнидир!»

Шаир һәр јердә јүксәлән биналар, «Вәтән торпағынын үзүнү күлдүрән тракторлар», кәндләри ишыға гәрг едән һидростансијалар, чалышан, јарадан, һәјатын көзәллијиндән зөвг алан, нәғмәләр охујан инсанлар көрүр. 1948—1951-чи илләр арасында јаздығы бир сыра ше'рләрдә Раһим мүһарибәдән сонракы гуруҹулуг ишләринин чошгун мәнзәрәсини вермәјә чалышмышдыр. Бу ше'рләр ичәрисиндә Минкәчевир иншаатына һәср едилмиш парчалар хүсусилә диггәтәлајигдир. «Көрүшүрәм о бағбанла», «Төпә», «Халдан, сәнә ишыг кәлир», «Совет вәтәндашы», «Күр вә мониторчу», «Күр салынды кәмәндә» кими ше'рләрдә Раһим «инсанлығын арзу, әмәл бағчасына бағбан олан» Лениндән, ирадәси дашдан мөһкәм олан адамлардан, дәли Күрү кәмәндә салан, Боз дағлары өз гүввәсинә тәслим едән совет вәтәндашларындан фәрәһлә данышыр, гызғын әмәк һәјатынын пафосуну, поезијасыны әкс етдирир:

Бу азад әмәјин ше'ријјәтидир.
Инсанын әбәди мәһәббәтидир...
Кәзирәм кәндбәкәнд, шәһәрбәшәһәр,
Кәлир гулағыма ширин нәғмәләр.

Шаири Советләр өлкәсинин һәр бир наилијјәти севиндирир, халгларын гәләбәси фәрәһләндирир. Совет Ермәнистанына һәср етдији ше'рләрдә дә («Јереван», «Ермәнистан бағларында», «Арарат», «Севан») биз шаирин халглар сәадәтиндән нечә илһама кәлдијини, нечә һәјәчанла данышдығыны көрүрүк. Ана Вәтәнин һәр кушәсиндә јашајан вә јарадан адамлар гардаш кими бир-биринә јахын вә мећрибандырлар. Ермәнистан бағларында мејвә дәрән лаләјанаг гызлар өз бол не'мәтләриндән гардашларына, достларына пај көндәрирләр:

Нәғмә дејиб кәлирләр сәһәр гызлар, кәлинләр.
Вәтәнин не'мәтиндән мин һәвәслә дәрмәјә.

Тахиа-Ташда ишләјән, Каһовкада чалышан,
Күјбышевһес јарадан достлара көндәрмәјә.

* * *

Рәһимин лирикасыны рәнкарәнк чешнили халыја бәнзәтмәк олар. Онун мәзмуну совет адамларының зәнкин мә'нәви аләми кими долғун вә чохтәрәфли, формасы да үрәкачан вә ојнагдыр. Шаирин лирик гәһрәманы дөврүмүзүн габагчыл адамы олмагла бәрабәр, чох һәссас, инчә руһлу вә олдугча ичтимаи бир адамдыр. Онун гәлбини, онун гәлбиндәки сазы бүкүнүн һадисәләри дилләндирир. Һәр бир һадисәјә о, әксәдә верир, өз севинчини, мүнасибәтини билдирир. Онун рүбабы бә'зән чошгун, тәнтәнәли бир әзәмәтлә сәсләнир, партијанын шәрәфинә, Ленин шәрәфинә һимнләр гошур:

Кремлин үзәриндә бир сөнмәјән улдуз јаныр,
Онун мә'на шө'ләсиндә бүтүн аләм ишыгланыр..
О јаныр ки, чичәкләнсин, күлсүн һәјат, күлсүн бәшәр.
Көзләрини ачсын инсан үмид долу сәһәр-сәһәр.
Јаныр... парлаг шө'ләси вар бу дүнјанын һәр јериндә
О, Кремлин үстүндә јох, јаныр чаһан үзәриндә.

Бу рүбаб бә'зән кичик рүбаиләр шәклиндә ше'р инчиләри јарадыр, һәкиманә сөзләр кими сәсләнән мисралар јарадыр:

Зил һеч дујулмазды бәм олмасајды,
Бүтөв севилмәзди кәм олмасајды.
Нәш'әнин гәдрини билмәзди инсан
Гүссә олмасајды, гәм олмасајды.

Дурмушам дүнјада уча дағ кими,
Өмрүм чичәкләнир бағча-бағ кими.
Кедир нүмајишә һәјат јолдашым,
Галдырыр оғлуну ал бајраг кими.

Бизимдир кәләчәк, баһар бизимдир.
Коммунизми гуран ме'мар бизимдир.
Руһланыр бахдыгча елләр јурдума,
Сүлһүн илк бешији дијар бизимдир.

Рәһим рүбаијә јени бир мәзмун кәтирир, ону бә'зән дөврүн, күнүн дејүшкән бир шүары кими сәсләндирир, бә'зән доста бир күл дәстәси кими тәгдим едир, бә'зән дә дүшмәнә агыр бир зәрбә кими ендирир. Һәр ики һалда онун рүбаиләри мә'налыдыр, тә'сирлидир:

Руһум сығышмајыр әсла дарлыға,
Мән азад көлмишәм кениш варлыға.
Ше'римин сүнкүсү санчылачагдыр:
Һиләјә, фитнәјә, ријакарлыға!

ПОЕМАЛАР

Лирика Рәһимин поемаларында да мүһүм јер тутур. Әкәр диггәт едилсә, онун ән мүвәффәгијјәтли поемалары да шаирин һисс вә һәјәчанларындан, онун һәјат вә инсанлар һаггындакы ачыг фәрәһ вә севинчләриндән хали дејилдир. Поема үчүн сәчијјәви олан објективлик Рәһимин поемаларында субјектив, шәхси һиссләрлә гарышмыш, јени бир кејфијјәт газанмышдыр. Сәмәд Вурғунун да поемаларында лирика чох мүһүм јер тутур. Амма онун поемалары даһа чох епик пландадыр вә һәм дә шаирин мүһакимәләри, үмумиләшдирици тәфәккүрү илә ишыгландырылмышдыр. Рәһимин поемаларында исә һадисәләр вә инсанлар дәрин үмумиләшдирици мүһакимәләрлә дејил, лирик һисс вә һәјәчанларла ишыгландырылыр. Бу кејфијјәти биз шаирин «Гырх гыз», «Арзу гыз» адлы әфсанәви поемаларында көрдүјүмүз кими, «Өлмәз гәһрәман», «Ленинград көјләриндә» вә «Сајат Нова» поемаларында да көрүрүк.

Рәһимин поемалары ичәрисиндә «Дөјүш күнләри», «Араз гырағында» кими бир нечә реалистик поема да вардыр ки, бунлар шаирин илк поемаларыдыр. 1932-чи илдә јазылан «Дөјүш күнләри»нин илк вариантыны мүәллиф «Бинәгәдинин мүбариз ишчи вә мүһәндисләринә итһаф» етмишди. Поемада Бакы фәһләләринин илк ингилаби чыхышлары, фәһләләрин капиталистләрә гаршы мүтәшәккил мүбаризәси тәсвир едилмишдир. 1905-чи илдә Бинәгәдидә сәһибкар Садајбәј фәһләләри истисмар етмәклә бәрабәр, онларла олдугча пис рәфтар едир, адам јеринә гојмур, гочулар васитәсилә көзүачыг фәһләләри өлдүртдүрүр. Русијада баш галдыран ингилаби һәрәкатын тә'сири илә Бинәгәди фәһләләри дә садајбәјләрин зүлмүнә гаршы чыхырлар. Бинәгәди фәһләләри коммунист Күлһәмзәнин вә башга ингилабчы фәһләләрин әтрафында бирләшәрәк мүбаризәни күввәтләндирирләр, онларын сыралары мәһкәмләнир, мүбаризәләри даһа мүтәшәккил бир шәкил алыр. 1933-чү илдә јазылан «Араз гырағында» поемасында исә Азәрбајчан кәндләриндә кедән ингилаби һәрәкат, коммунистләрин рәһбәрлији илә јохсул кәндлиләрин мүлкәдарлара вә голчомаглара гаршы апардығы мүбаризә көстәрилмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра кечмиш мүлкәдар Әлимран јохсулларын иш башына кәлдијини вә онун торпағына саһиб кәсилдијини көрдүкдә Пирәли кими јохсул кәндлиләрдән интигам алмаг үчүн гачаг дүшүр, бир мүддәт дағларда мәскән салдыгдан сонра Аразын о тајына кечир, башына бир дәстә шаһсевән топлајараг совет кәндләринә басгын едир.

Лакин гочаг Пирəли вə гəһрəман сəһрəдчиляр тəрəфиндəн өлдүрүлүр. Онун мејити Араз чајына дүшүб батыр:

О үзүр.
Бирчə бах!
О јенə батды.
Јериндə бир кениш һалга јаратды.

Бу илк поемалар бəдии чəһətдən чох јүксəк сəвијјədə олмасалар да, мөвзу чəһətиндən кəнч шаирин јарадычылығында əһəмијјətли јер тутур вə онун дүнјакөрүшүндəки инкишафы, ичтимаи-сијаси мөвзулара бөјүк мараг көстərдијини тəсдиг едир. 1957-чи илдə бу поемалары бир гəдəр ишləјиб тəкмилləшдирəрəк јенидən нəшр етдирмəси шаирин өзүнүн бу əсərləрə бөјүк əһəмијјət вердијини көстərир. Һəр ики поемада шаирин əсас гајəси азадлыг уғрунда мүбаризə апаран фəһləләрин вə кəндлиләрин Коммунист партијасының рəһбəрлији илə гələбəләр əлдə етмəсидир. Һадисələри бөјүк рух јүксəклији вə һəрарətлə тəсвир едən шаир бу гајəни өз охучуларына мүвəффəгијјətлə чатдырыр.

«Араз гырағында» поемасының сонунда Азəрбајчан кəндлиләринин дүшмəни олан голчомаг Əлимранын сəрһəд бојунда өлдүрүлмəсини тəсвир едən шаир белə бир нəтичə илə һадисələри үмумиләшдирир:

Дүшүб торпаглара руһсуз јатырды,
Өлən бир синифи хатырладырды.

Раһимин бə'зи поемалары халг ədəбијјатының, хүсусən нағыл вə əфсанələрин тə'сири алтында јазылмышдыр. Шаир өз төрчүмеји-һалында һələ ушаглыгдан халг нағыл вə əфсанələри илə марагландығыны, анасынын сөјləдији нағылларa чох диггəтлə гулаг асдығыны јазыр: «Белə нағыллардан, əфсанələрдən хүсусилə бағ вахты ајдын кечələрдə данышардылар. «Короғлу» дастаныны вə «Мəлик Мəммəд» нағылыны чох севдијимдən дөнə-дөнə тəкрар етдирəрдим... Сонралар јаздығым «Гырх гыз» əфсанəси бу нағылларын мəһсулудур. «Арзу гыз»а олан мејлим дə бу тə'сирин нəтичəсидир». Раһим «Гачаг Нəби» дастаны илə дə һələ ушаглыгдан марагландығыны гејд едир.

Шаирин халг нағыл вə əфсанələри тə'сири алтында јаздығы поемаларда да («Гачаг Нəби», «Гырх гыз», «Арзу гыз», «Шаирин хəјалы») диггəти чəлб едən чəһət халгын азадлыг һəсрəти вə мүбаризəсидир. Зүлмə, һагсызлыға е'тираз, мүбаризə һəвəси вə хошбəхт кələчəјə гүввəтли мејл бу поемаларын əсас идејасыны тəшкил едир. Əфсанəви һадисə вə гəһрəманлары шаир бу күнлə, мүасир һəјатла бағлајыр, онлары бир һəгигət кими сəсləндирир вə белəликлə дə, өз демократик фикирləрини хүсуси бир шəкилдə мə'наландырыр.

Раһимин əфсанəви поемалары илə сəсləшən əсərлəрдən бири XVIII əсрин мəшһур ермəни халг шаири Сајат Новаја һəср едилмиш поемадыр. Сајат Нова јалныз ермəни халгы үчүн дејил, бүтүн Загафгазија халглары үчүн əзиздир. О, ермəни, Азəрбајчан вə күрчү дилləриндə ше'рləр јазмыш, мəһəббəткеш халгларын ағыр һəјатындан, достлуғундан, арзу вə истəкləриндən бəһс едən əсərləрини саз чаларaг охумуш, халглар арасында шөһрət газанмышдыр. Сајат Нованын һəјаты фачиəли олмушдур. Бир заман сарајда јашајан шаир орада хош күн көрмədији үчүн сазыны көтүрүб Тифлисə көлир, өз сəадətини халгын ичиндə ахтармаға башлајыр. Лакин һəр јердə ədалətсизлијə, зүлмə раст көлир.

Раһим Сајат Нованын мачəрасыны лирик бир сəмимијјət, тə'сирли бир ше'риjjətlə тəрəннүм етмишдир. Поемада Сајат Нова гаршымызда һəгиги бир халг шаири кими чанланыр. Тарихи һəгигətə ујғун олараг Раһим Сајат Нованын ағыр, фачиəли һəјатыны тəмкинлə, бүтүн ичтимаи мə'насы илə көстəрмəјə мүвəффəг олмушдур.

Сајат Нова халг шаиридир, о, халгла бағлыдыр, халгын дəрдинə, севинчинə шəрик олан бир шаирдир, лакин хошбəхт дејилдир. Онун бəдбəхтлијинə сəбəб јашадығы чəмијјətин ədалətсизлији, феодал-патриархал мүнасибəтлəрдир. О, үч халгын дилиндə сөз гошуб динləјичиləрин һəрмəтини газаныр, халглары динləриндən асылы олмајараг бир-биринə гардаш һесаб едир, о, һакимləрин зүлмүнə, ədалətсизлијинə е'тираз едир, сарајын боғуг һавасында јашаја билмир, кнјазлары јаландан тə'рифləмəкдən бојун гачырыр, харичи ишгалчылара гаршы вурушма вахты сазы илə вəтəндашларыны гələбəјə руһландырыр. Лакин буна бахмајараг халгла Сајат Нованын арасында дəрин учурумлар јаратмаг истəјирləр, онун сазыны сусдурмаға, гүввəтли сəсини батырмаға чалышырлар. Бу фачиəни Раһим бəдии ləвһəлəрлə чанландыра билмишдир.

Поемада Сајат Нованын накам мəһəббəти чох тə'сирли верилмишдир. Онун вахты илə севдији гызы бир кнјаза ərə вермишləр. Сајат Нова кечмиш мəһəббəтин тə'сири алтында һəмин ханымын һəјətиндə саз чалыб охујур. Ашигин сөзləриндən мəмнун олан ханым ону тə'рифləјир вə пул атыр:

Еһтирам көстəриб дəрин сөзləрə
Ханым илтифатла пул атды јерə.
Өлдүрдү ашиғи бу сајаг һөрмəт,
Нə күнləрə галыр бə'зən мəһəббəт?!

Накам мәһәббәтин ағрысы ашигин үрәјиндән кетмәсә дә, о өз мә'нәви күчү илә бу ағрыны овундурмаға сә'ј едир.

Сајат Нованын сазында сеһиркар бир күввә вардыр, онун сәси һәтта хәстәләрә шәфа верир. Бир күн өз көһнә досту бағбанын евинә гонаг кәлән ашығы Тина гары гаршыламыр. Бағбан арвадынын хәстә олдуғуну билдирир. Сајат Нова сазыны дөшүнә басыб вахты илә Тинанын хошладығы һаваны охујур. Бу һаваја ушагдан-бөјүјә бүтүн мәһәллә топлашыр, һаваны ешидән хәстә гары да дирчәлиб гулаг асыр:

Кәлди дәстә-дәстә садә адамлар,
Долду һәјәт, долду балача дамлар.
Тамаша етдиләр пәнчәрәләрдән,
Отурду чохлары һасар үстүндә,
Руһлары охшады доғма һавалар
Дамда, пәнчәрәдә, дивар үстүндә.
Сајат чалды гары севинсин дејә,
Чаваплар башлады јаллы кетмәјә.
Чалды кәнчлијини хатырлајараг.
Бахышларда севинч, үзләрдә мараг.
Доғду көнүлләрдә јени бир ишыг.
Чошараг гајнады отуранлар да
Дәстәјлә сүздүләр чалдыгча ашыг;
Јериндә ојнады отуранлар да.
Елә бил ки, дамлар јаллы кедирди,
Чошуб санки һасар јаллы кедирди.
Јамјашыл сөјүдүн ләнкәр вурурду
Ушагларла долу будаглары да!
Дирчәлиб сөјкәнди балыша һәтта
Тамаша еләди Тина гары да.

Амма дөвранын ағыр пәнчәси ашығы сарсыдыр. Азәрбајчанлы бир кәндлијә гаһмар чыхдығы үчүн кнјаз ону **дөјмәк** истәјир; баш вәзир ону тәһдид едиб хәбәр көндәрир ки, «Сајат һәјатымдан дастан јаратмаса, ишыға һәсрәт галачагдыр». Бүтүн бу тәчавүзләрә гаршы Сајат Нова үсјан едәрәк «Бир дә каман алыб чалмајачағам»—дејә монастыра кедир. Ашығын үсјаны поеманын ән күввәтли һиссәсидир:

Дөвран севинчими совурду јелә,
Дөјдү заман-заман, етди хар мәни.
Барыша билмәдим көрдүкләримлә,
Јаман күнә гојду рузикар мәни...
Исте'дадла һүнәр дардадыр нәдән?
Шан-шөһрәт газаныр әјри јол кедән.
Нә үчүн бу гәдәр күчлү һарындыр,
Нә үчүн зәманә јалтагларындыр?
Тәнтәнә еләјир ловғалар нијә?
Дөвран ганад верир икиүзлүјә?
Нә үчүн јохсулун гарадыр бахты?
Нәдән вичданлылар чөкилир дара?
Учадыр нә гәдәр һијләнин тахты;

Нә дејим, нә дејим мән бу рузкара?
Әлачым галмајыб, чаре јох даһа.
Узаглашмаг үчүн ганлы дүнјадан
Кедиб гапанарам ибадәткаһа...

Лакин Сајат Нова ахтардығы һәгигәти ибадәткаһда да тапа билмир. Әксинә, саздан-сөздән ајрылмаг она халгдан, елдән ајрылмаг кими ағыр кәлир, өзүнү даш зинданда һисс едир. Ахырда дөзә билмәјиб дивардан каманы алыб тозуну силир вә јаныглы-јаныглы чалыр. О, јенә дә халга јахынлашыр, онунла говушур.

Гачарын гошунлары Тифлисә басгын етдији заман халг ону көмәјә чағырыр. Сајат Нова ибадәт едиб пәрвәрдикара јалвармагданса, јенә дә өз сазы илә халгын көмәјинә кетмәји вачиб билир:

Дивардан асылмыш каманы алды,
Деди һалаллашаг, ахыр замандыр.
Сәнә дујғусузлар сөјләјир анчаг:
Бу ки, бир шүурсуз гуру камандыр!
Чалмаға башлады, өмрүндә бир јол
Белә јаныг-јаныг о чалмамышды.
Дәрдли каманын да елә бил сәси
Илләрлә бу сајаг учалмамышды!
. . . . . .
Бүтүн шәһәр кечди көзү өнүндән;
Кәлинләр ағлајыр мәһнәт ичиндә.
Деди:—Каш өләјдим, көзәл Тифлисим,
Сәни көрмәјәјдим дәһшәт ичиндә...
Чалыр гәмли-гәмли, инләјир каман,
Јајылыр әтрафа јаныглы сәси.
Она чаваб верир санки бајырдан
Чошгун чаванларын дөјүш нә'рәси.

Сајат Нованын сазы дөјүшчүләри руһландырыр, онлар дүшмәнә гаршы мәтанәтлә вурушурлар. Буну баша дүшән сәрбазлар монастыра дахил олуб ашығы сусдурмаг истәјирләр. Сајат Нова исә ара вермәдән чалыр, онун сазының сәси кәсилмир; чүнки бу сәс јалныз ашығын сәси дејил, бүтүн бир өлкәнин, вәтәнин сәсидир:

— Билсин, дејир, азғын дүшманым
Бу дүнја онсуз да боранлы гышдыр.
Чох һәдәләр көрүб инчә каманым,
Лакин бирчә дәфә о сусмамышдыр!
Чалладı Зөнн еләмә үрәк дағлајан
Гоча сазандарын өз фәғанидыр,
Јох, јох! Каман дејил белә ағлајан,
Дәрдли бир өлкәнин тәрчүманыдыр!

Рәһим Сајат Нованын бүтүн һәјатыны, тәрчүмеји-һалыны **вермәмишдир**, онун һәјатынын бир һиссәсини, хүсусилә

сон дөврүнү алмыш вә һәм дә ардычыл бир шәкилдә дејил, ајры-ајры лөвһәләр һалында вермишдир. Бир-бириндән төчрид едилмәјән бу лөвһәләр ашығын сурәтини мүәјјән дәрәчәдә ишыгландырыр вә охучуја јахшы тә'сир бағышлајыр. Бә'зи тарихи-фактик сәһвләриндә бахмајараг «Сајат Нова» поемасы Мәммәд Рәһимин јарадычылығында ирәлијә доғру бир аддымдыр. Поемада һәрарәтлә јазылмыш, һәјәчанлы, сәмими мисралар чохдур. Онлар ше'римиздә јахшы мисралар кими узун заман јашајачагдыр.

Рәһимин поемалары ичәрисиндә өз идеја мәзмуну вә јүксәк бәдиилији илә фәргләнән «Өлмәз гәһрәман» һәјатын сынағындан чыхмыш вә өз дәјәрини гәтијјән итирмәмишдир. В. И. Ленинин сәдагәтли силаһдашы, Совет дөвләтинин мүдрик гуручуларындан, Азәрбајчан халгынын севимли рәһбәрләриндән бири олан горхмаз ингилаб сәркәрдәси С. М. Кировун хатирәсинә һәср едилмиш бу поеманы шаир хүсуси бир чошгунлуг вә бәдии еһтирасла јаратмышдыр. С. М. Кировун хаинчәсинә өлдүрүлмәси совет халгынын гәлбиндә алчаг дүшмәнләрә гаршы дәрин бир нифрәт ојатдығы кими, әзиз вә унудулмаз рәһбәрә халг мәһәббәтини бирә он гат артырды. Рәһимин һәлә 1933-чү илдә јаздығы бу поема һәмин халг мәһәббәтинин парлаг ифадәсидир.

Серкеј! Бу гәһрәман, бу рәһбәр сәнсән!
Мәни дүшүндүрән мүзәффәр сәнсән!
Кәл, бу дастанымда сәслән вүгарла,
Динләсин фәрәһли үрәкләр сәни.
Чыхсын јамачлара тәбиәт оғлу,
Ешитсин чөл сәни, чичәкләр сәни.
Апарсын сәсини узаг елләрә,
Өтүб сәһәр јели, күләкләр сәни.
Јашатсын әбади сөз дүнјасында
Чәкдијим бу ширин әмәкләр сәни!

Шаир өз гәһрәманынын хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн онун кечдији шәрәфли һәјат вә мүбаризә јолунун мүһүм сәһәләрини гаршымызда чанландырыр; биз бөјүк хиласкары Шимали Гафгаз халглары арасында көһнә адәтләрә гаршы мүбаризә апаран, халглары гәләбәјә руһландыран көрүрүк. Киров Бакыда узун кечәләр јатмадан кәнч совет өлкәсинин јүксәлиши үғрунда вурушур: о, китабханаларла, мәктәбләрлә, әдәбијјатла марагланыр, фәһләләр арасында ишләјир, нефт сәнајесинин тәрәггиси үчүн јени техникадан чәсарәтлә истифадә едир, дәнизи гурудуб нефт мә'дәнләри салмаг, «Илич бухтасы» јаратмаг һаггында тәшәббүсләри алгышланыр. Азәрбајчан кәндлиләри илә сөһбәт едир. Күр чајының сујундан електрик јаратмаг һаггында дүшүнүр, Азәрбајчан гадынларынын ичтимаи-мәдәни инкишафы јолунда тәдбирләр көрүр. О, халгын сәадәти үчүн чалышыр, халг ону севир. Бир күн партијанын тапшырығы илә Киров Азәрбајчандан ајрылыб Ленин шәһәринә ишләмәјә кетдикдә ону бүтүн Азәрбајчан јола салмаға кәлир.

Ленинградда ишләдији заман да Киров Азәрбајчаны унутмур. Шимали Гафгазы вә Азәрбајчаны машынла төчһиз етмәјә чалышыр. Поемада Кировун сурәти бир халг рәһбәри, дөвләт хадими кими кениш планда верилмишдир. О, даим халгла әһатә едилмишдир. Биз ону јалныз сијаси-тәсәррүфат аләминдә дејил, садә адамларла — гадынларла, кәндлиләрлә, фәһләләрлә сөһбәт заманы, һәтта Күр гырағында овда да көрүрүк. Киров гаршымызда садә, һәссас вә ачыг бир инсан кими, зәһмәткешләрин мәнафејини дәриндән дүшүнән, онларын кәләчәји, бөјүк азадлығы вә сәадәти үғрунда чалышан бир рәһбәр кими чанланыр. Шаир халгларын өз рәһбәринә мәһәббәт вә һөрмәтини хүсусилә поеманын сонунда гүввәтлә әкс етдирә билмишдир. Кировун дәфн мәрасими һәгиги бир халг матәми шәкли алмышдыр, бүтүн Вәтән онун кешијиндә дурмуш, бүтүн өлкә онун сон көрүшүнә кәлмишдир:

Сарај, һәр тәрәфи әклилли табут,
Инсан дәрјасына һөкм едир сүкут.
Кешикдә санмајын дөрд нәфәр дурур,
Бүтүн Вәтән дурур, о елләр дурур!
Кәлир ағыр-ағыр аддымлајараг,
Кәлир украјналы, белорус, казак,
Кәлир Москванын гәлби, үрәји,
Кәлир Күрүстанын ешги, диләји;
Кәлир әзәмәтлә одлар дијары,
Кәлир буз бағламыш гыврым сачлары,
Кәлир сәадәти түкәнмәјәнләр,
Кәлир Мироничә оғлум дејәнләр.
Әзиздир һәр заман хатири онун,
Бөјүк партијанын дөнмәз оғлунун.
Кәлир көрүшүнә совет дијары,
Азад дүнјамызын мәрд инсанлары.

Бүтүн һәјатыны халг јолунда гојан севимли рәһбәрин сурәтини јаратмаг үзәриндә шаир узун заман диггәт вә сә'јлә чалышмышдыр. Әввәлчә кичик бир ше'р олан «Өлмәз гәһрәман» кетдикчә бөјүмүш, бәдии чәһәтдән тәкмилләшмишдир. Кировун сурәтини даһа чанлы вермәк үчүн шаир ихтијарында олан бүтүн имканлардан, палитрасындакы бүтүн бојалардан истифадә етмишдир. Бә'зән епик-реал һәјат сәһнәләри, бә'зән лирик рич'әтләр, бә'зән дә емосионал-тәнтәнәли тәсвирләр јарадан шаир һәмишә сәмими, инандырычы олмаға чалышмыш вә буна мүвәффәг олмушдур. Лирик

рич'ətlərdən biriндə Kировун 1920-чи илдə бир хиласкар кими Бакыја кəлмəсини шаир белə тəсвир едир:

О шанлы күнлəрдə һəлə ушагдым,
Гələм алмамышдым əлə, ушагдым;
Кечирди јанымдан рус солдатлары,
Јорғун дəвələри, јорғун атлары...
Билсəјдим ки, шаир олачағам мən,
О күнлəрдən тələм чалачағам мən,
Бахардым о заман башга нəзərлə,
Өјүнərди сənət бөјүк һүнərlə.
Əфсус, гошун кечир, бахырды анчаг
Камала ирмəмиш, зəиф бир ушаг.
Гапымыздан кечəн машынын, Киров,
Ичиндə əјləшəн сən дејилмидин?
Чарпаз патрондашлы, мешин шапкалы,
Үзү јаз кими шən, сən дејилмидин?
«Рəзил мүсаватын көкү галмасын!»—
Дејəрək əлləшəн сən дејилмидин?
Севинчдən ағлајыб деди бир гоча:
— Елимин архасы, көмəји кəлди.
Бөјүк партијанын мəрд солдатынын
Көксүндə Ленинин үрəји кəлди.

* * *

Бөјүк Вətən мүһарибəси мөвзусу Paһимин лирикасында мүһүм јер тутдуғу кими, поемаларында да тə'сирсиз галмамышдыр. Башга сөзлə десək, мүһарибə илləриндə топладығы тəəссүраты шаир поемада үмумиləшдирмəјə тəшəббүс етмишдир. «Ленинград көјləриндə» поемасы Məммəд Paһимин белə мүвəффəгијjətli тəшəббүсləриндəндир. 1946-чы илдən үзəриндə ишlədији бу поеманы шаир 1948-чи илдə битирмишди. Поема дəрһал русчаја тəрчүмə едилмиш вə һəр ики дилдə охучулар тəрəфиндən бөјүк севинчлə гаршыланмышды. Һəмин əсəр Дөвлət мүкафатына лајиг көрүлмүшдү.

«Ленинград көјləриндə» поемасы, һеч шүбһəсиз, Paһимин ən јахшы əсəрləриндən бири вə ən јахшы поемасыдыр. Шаирин үслубуна хас олан сəмимијjət, һисси чошгунлуг бу əсəрдə даһа мүвəффəгијjətli бир шəкилдə мејдана чыхмышдыр. Поемада тəсвир олунан һадисəләр вə инсанлар охучуја дəрин тə'сир бағышлајыр, ону һəјəчанландырыр вə хош дујғулар ашылајыр. Совет адамларынын бөјүк вətənпərвəрлик, инсанпərвəрлик вə һəгиги достлуг һиссләрини тəрəннүм едən поеманын əсас гəһрəманы совет халгыдыр. Ајры-ајры миллətlərдən ибарət олан совет халгы бир идеал илə јашајыр: онун ən мүгəддəс идеалы коммунизмə хидмət етмəк, совет Вətəнини көзəл коммунизм чəмијjətinə чевирмəк, ону һəр чүр јад нəзərlərдən, бəд фикирlərдən горумагдыр. Совет

халгынын вəһдəти, сарсылмаз бирлији Бөјүк Вətən мүһарибəси илləриндə бир даһа сынагдан чыхды. Бу халг өз мə'нəви гүдрəти илə фашизм ганунуну јалныз өз Вətəниндən говмады, ејни заманда бүтүн дүнјаны бу фəлакətдən гуртарды. «Ленинград көјləриндə» поемасыны шаир бу бөјүк мөвзуја һəср етмишдир.

Поеманын баш гəһрəманы һүсејнбаладыр. Мүһарибə илləриндə гəзетlərдə азəрбајчанлы тəјјарəчи һүсејнбала Əлијевин бөјүк бир ирадə вə гəһрəманлыгла һəлак олмасы јазылмышды. Бу тə'сирли хəбəр кəлəчək поема үчүн көзəл бир рүшеjм олмушду. Азəрбајчанлы баласынын Ленинград уғрунда вурушларда һəлак олмасы шаири һəјəчанландырмаја билмəзди. Бир дə һүсејнбаланын гəһрəманлығы тəсадүфи һадисə дејилди, јүзlərlə онун кими азəрбајчанлы дөјүшчүlər доғма совет торпағы уғрунда гəһрəманлыгла вурушуб һəлак олмушдулар; о, типик бир һадисə иди вə онун бəдии сурəти типик бир сурəт сəвијjəсинə галдырыла биларди. Шаир гаршысына гоjдуғу вəзифəни мүвəффəгијjətlə јеринə јетирди. О бизə һүсејнбаланы вətəнпərвəр бир совет адамы кими көстəрмəклə бəрабəр, үмумијjətlə совет адамларынын бөјүк инсанпərвəрлијиндən, нəчиблијиндən, мə'нəви тəмизлијиндən, гүдрəтиндən бəһс едən көзəл бир дастан јаратды.

Һүсејнбала тək дејилдир, онун Алексеј вə Варја кими дөјүш достлары вардыр. Бу меһрибан силаһ достларыны шаир ən горхунч дөјүш дəгигələrиндə, газмаларда, сөһбəт вə зарафат анларында, севки вə дүшүнчələr аləминдə тəсвир едир; биз бу адамларын вətəнпərвəрлик дујғулары илə бəрабəр, башга хүсусијjətlərини, достлуг вə фədакарлыгларыны, вəфа вə сədагəтlərини, тəмиз мə'нəвијjата, јүксək фикирlərə сəһиб кəнчlər олдугларыны көрүрүк.

Шаир өз гəһрəманларынын характерини ачыб көстəриркən дөјүш шəраитини чанлы вə реал вермəјə чалышыр. Бирбириндən мараглы тəсвир едилмиш мүхтəлиф учушлар, һава вурушлары, бомбардманлар мүһарибə шəраити һаггында ајдын тəсəввүр ојатдығы кими, гəһрəманларын характерини дə һəртəрəфли ачыб көстəрмəјə көмək едир. Будур, газмада јығынчагдыр. Һүсејнбаланы јолдашлары партијаја гəбул етмək истəјирlər. Елə бу заман һəјəчан борусу чалыныр. Мə'лум олур ки, фашист тəјјарələри архаја көчүрүлən совет ушагларына һүчум етмишlər, совет тəјјарəчиləри онлара көмəјə кетмəлидирlər. Тəјјарəчиlər ичəрисиндə Һүсејнбала да көјə галхыр, дүшмən тəјјарələри илə гызғын вурушур; лакин вурушун ən гызғын вахтында онун күллəси гуртарыр. Һүсејнбала тарана кедир вə нəтичədə галиб кими јерə енир. Бу кичик лөвһəни шаир белə тамамлајыр:

Фиргә катиби дә јанашыр она,
Сөјләјир елләрин икид оғлуна:
«Сән «битәрәф» кими галхдын көјләрә,
Бир коммунист кими енирсән јерә!»

Һүсејнбала дөјүшләрдә мөһкәмләнир. Онун чәбһәдә вә чәбһә архасында көрдүкләри онун үчүн бир мәктәб олур. Бир тапшырыгла Ленинграда көндәрилән Һүсејнбала бу гәһрәман шәһәрдә чох гәрибә шејләрә раст кәлир. Дүшмән бомбаларына һədәф олан сојуг, ишыгсыз вә ач шәһәрин инсанлары бөјүк бир фәдакарлыгла һәр чүр чәтинлијә мүгавимәт көстәрирләр. Шаир мүһасирәдә олан Ленинградын гәһрәман әһалиси һаггында тә'сирли һәгигәти бизә бир нечә ләвһәдә тәсвир едир. Сојугдан донан ач адамлар Ермитажын гијмәтли сәнәт абидәләрини е'тибарлы бир јерә көчүрмәклә мәшғулдурлар; хәстә гызыны раһат етмәк үчүн бир алим өз пианосуну сындырыб отағыны гыздырмаг истәјир; киршәдә евләринә бир газан су апаран гыз күчәдә донуб өлүр, пионердән тутмуш ағсачлы гоча јә кими һамы сәфәрбәрдир. Бүтүн бунлар, ја'ни ленинградлыларын вәтәнпәрвәрлији вә фашист чәлладларының азғынлығы Һүсејнбаланын гәзәб вә нифрәтини артырыр; о, дүшмәнә нифрәт етмәји бурада, бу гәһрәман шәһәрдә бир даһа өјрәнир:

Курлајыр далбадал һәрби кәмиләр.
Сорушур паролу һүсејндән шәһәр,
«Галибијәт!»—дејә о чаваб верир,
Бу һөкмү азадлыг, ингилаб верир!
Бу әмәл һәр вуран үрәкдә вардыр,
Дамда кешик чәкән о бәстәкардыр.
Пионер, ағсачлы гоча, гыз, гары
Дөјүшдә изләјир мәрд оғуллары.
Баррикадалары гурур јан-јана,
Дејир ки: «Олмарам тәслим дүшмана!»
Вурушур Ленинин мәғрур шәһәри,
О, мәғлуб олмамыш әзәлдән бәри...

Ленинградда көрдүкләри Һүсејни јени бир күввәтлә дөјүшә кирмәјә тәшвиг едир. О, доғрудан да, шәһәрдән гајытдыгдан сонра јени бир учуш үчүн кенералдан тапшырыг алмаға мүвәффәг олур. Һәмин дөјүшдә Һүсејн икинчи бир гәһрәманлыг көстәрир: тәјјарәси зәдәләнмиш Алексеј јерә јатмаға мәчбур олдугда, Һүсејн ону тәјјарәсинә алыб хилас едир.

Посманын ән тә'сирли јерләриндән бири Һүсејнин өлүмү сәһнәсидир. Бүтүн командanлығын вә өз јолдашларының мәһәббәтини вә һөрмәтини газанмыш Һүсејн бир күн нөвбәти дөјүшдән чох кеч гајыдыр, һамы тәшвишә дүшүр, никаранчылыгла көјә бахыр:

Бахышлар мүкәддәр, үзләр гәмлидир.
Санки аглајыбдыр, көзләр нәмлидир.
Сорушма нә олуб, нә хәбәр вардыр,
Бу нә һәјәчандыр, нә интизардыр!
Гартал тәрк еләсә өз јувасыны
Гајалар сахлајар онун јасыны.
Таласынды кәнар дүшәрсә чејран
Көзәр јолдашлары бир заман һејран.
Ағылындан гузу кедәрсә ираг,
Ананын наләси чәкәр гәлбә даг.
Аслан гајытмаса доғма јеринә,
Мешәләр көз дикәр ләпирләринә...

Бир аз сонра көјдә ләнкәр вуран бир тәјјарә көрүнүр. Јаралы Һүсејн өз тәјјарәси илә јерә енмәк әвәзинә дүшмән тәјјарәләри илә дөјүшү давам етдирир. О, јолдашы Алексеји дарда гојуб кери дөнмәк истәмир. Сон гәләбәјәдәк вурушур, өлүмчүл һалда јараланыр вә бүтүн ирадәсини топлајараг сон нәфәсиндә тәјјарәсини күчлә јерә ендирир. Һүсејнин һәјатының сон дәгигәләрини Рәһим бөјүк мәһарәтлә чанландырмышдыр. Өлүмлә рә'ја арасында кечирдији санијәләрдә Һүсејнин фикриндән мүхтәлиф хәјаллар кәлиб кечир. О, каһ Азәрбајчаны, Хәзәр дәнизини, ләпәдәјәни, кәдәрли анасыны, гоча атасыны, севкилиси гаракөз Нәзакәти дүшүнүр... Сонра јенә дә һәр шеј јох олур, гәһрәман тагәтдән дүшүр, көзләриндә дүнја гаралыр, өлүм јахынлашыр...

Үзүллү әлләри сүкандан, аман,
Гапады һәр шеји гаты бир думан...
Јорғундур олмаја, о јатыр, нәдир?
Һәјат әл узадыб оjадыр нәдир?
Өлүм јухусундан мәһрибанымы,
Гајтарыр варлыға гәһрәманымы?!
О јенә һәр шеjә һөкмран олур.
Фәгәт чох чәкмәјир бу, бир ан олур,
Јенә дә әлләри дүшүр јанына,
Јенә бир сызылты чөкүр чынына
Јох, јох, о доғрулду, өзүнә кәлди,
Јенә һәјат нуру көзүнә кәлди.
Нәдәндир ондакы бу үрәк, дејин?
Мүмкүндүрмү өлүб-диришмәк, дејин?
Ону тәрк еләјир бә'зән чан гушу,
Бә'зән дә гајыдыр шүуру, һушу.
Сүрүр тәјјарәни бу минвал, кедир,
Һәгигәтми кедир, ја хәјал кедир?!
Кедир чарпышараг көј үзүндә тәк,
Һәјат өлүм илә пәнчәләшәрәк.

Һүсејн өлүмлә пәнчәләшәрәк тәјјарәсини сағ-саламат јерә ендирир. Јолдашлары онун тәјјарәдән чыхмадығыны көрүб габағына јүјүрүрләр, лакин тәјјарәни ганла долу, Һүсејнбаланы исә чохдан өлмүш көрүб онун сон дәгигәләрдә көстәрдији гәһрәманлыға һејран олурлар.

Һүсејн кими Вәтән јолунда һәлак олан һәгиги гәһрәманларын һеч вахт өлмәдијини, халгын хатирәсиндә јашадығыны көстәрмәк үчүн шаир поеманын «епилог» һиссәсиндә Һүсејнбаланын узаг шималдакы гәбринин үстүндә битән бир гамышдан гајрылмыш түтәк вә бу түтәкдән ешидилән әбәди достлуг вә мәһәббәт маһнылары һаггында данышыр. Әфсанә характери дашыјан бу парча поемаја көзәл бир сонлуг олдуғу кими, әсәри хүсуси шәкилдә мә'наландырмаға да көмәк едир.

Поемада чанлы верилән бәдии сурәтләрдән бири дә Алексејдир. Алексеј Һүсејнбаланын достудур. Рус вә азәрбајчанлы дөјүшчүләрин мүһарибәдәки достлуғу бу ики көнчин симасында чох јахшы үмумиләшдирилмишдир. Һүсејнбаланын һәр бир мүвәффәгијјәти Алексеји севиндирир; Һүсејнбала гәһрәманлыгла һәлак олдугда һамыдан чох Алексеј кәдәрләнир. О, севимли Нәзакәтдән кәлән сон мәктубу Һүсејнин тәзә гәбринин торпағына басдырыб:

Сонра да һәсрәтлә бахыр узаға
Мәзарын јанында пәришан көзир.
Далғын, дүшүнчәли, бағры ган көзир...

Алексејин нишанлысы Варја олунла бир јердә чәбһәдәдир. Биз ону јахындан сејр едир, онун Алексејлә вә Һүсејнбала илә нечә зарафат етдијини, нечә Вәтән кешијиндә дурдуғуну вә нәһајәт, бу икид рус гызының нечә һәлак олдуғуну көрүрүк. Бир-ики чизки илә верилмиш Варја јадымыздан чыхмыр.

Рәһим өз гәһрәманларының шәхси фәлакәти илә үмуми халг фәлакәтини елә усталыгла бирләшдирмиш, вәһдәт һалында вермишдир ки, онлары бир-бириндән ајырмаг чәтиндир. Чүнки гәһрәманларын шәхси мәһәббәт, һәсрәт вә арзулары онларын Вәтән уғрундакы бөјүк вәзифәләриндән доған һисс вә дујғуларын тәркибинә дахил олмушдур. Буна көрә дә Варјанын өлүмүнү шаир Вәтәнин бөјүк кәдәри фонунда верир, Варјаны минләрлә совет гызларындан бири кими көстәрир. Гыз кешикдә дурдуғу заман дүшмән бомбасының гурбаны олур. О, өләркән дејир:

Дүздүр, бомба мәни сәрсытды, анчаг
Русија һеч заман сарсылмајачаг!

Поемада Һүсејнин нишанлысы Нәзакәт билаваситә иштирак етмир. Амма шаир Һүсејнин аиләсини, анасыны вә Нәзакәти елә бөјүк бир һисслә тәсвир едир ки, охучу онлары да севир, онларын да үмуми халг кәдәриндә јахындан иштирак етдијинә инаныр.

«Ленинград көјләриндә» поемасы совет адамларына бөјүк мәһәббәт һисси илә јазылмышдыр. Шаир бу адамларда һәр шејдән әввәл јүксәк инсанпәрвәрлик дујғуларыны, мә'нәви тәмизлији, әхлаг көзәллијини тәрәннүм етмәјә, онларын мүбаризәсинин әдаләтли, һуманист бир мүбаризә олдуғуну көстәрмәјә чалышмышдыр. Доғрудур, шаир бә'зән өз гәһрәманларына һәддиндән артыг бир алудәликлә вә мәфтунијјәтлә јанашыр, лакин бу, һеч дә онун гәһрәманларының реал вә чанлы чыхмасына мане олмур; әксинә, шаирин лирик рич'әтләри һадисәләрлә охучу арасында дахили бир јахынлыг вә сәмимијјәт јарадыр, гәһрәманлары даһа чох севдирир.

Рәһим көтүрдүју мөвзунун әһәмијјәтини јахшы дәрк етдији үчүн һәлә поеманын әввәлиндә о, өзүнү фүрсәти бада верməмәјә, елләрә јадикар галачаг бир әсәр јазмаға чағырыр. Ејни заманда шаир өз әсәринин мәзмуну вә формасы һаггында охучулара хәбәрдарлыг етмәји лазым билир. О, демәк истәјир ки, башладығы мөвзу елә әһәмијјәтли бир мөвзудур ки, ону ади лирик планда, көһнә бәдии васитәләрлә, «күл-бүлбүл» дили илә јазмаг олмаз, о өз сәтирләрини поладдан төкмәјә мәчбурдур. Шаир бурада һәјат һәгигәтини, чанлы инсанлары, реал вә сәрт һадисәләри тәсвир етмәк мәгсәдини күдмүшдүр. Бу мүгәддимәдән сонра шаир өз мәгсәдинә садиг галмаға вә јени инсанлары јени бәдии дилләр јени образларла әкс етдирмәјә чалышыр. Рәһим буна мүвәффәг дә олур. О, истәр гәһрәманларының тәсвириндә, истәрсә дә һадисәләрин вә ади тәфәррүатын тәсвириндә дәгиг вә конкрет олмаға чалышыр, артыг сөздән, тәсвирдән гачыр, өз лирик рич'әтләриндә дә гәнаәткар олмаға, гыса, лакин тә'сирли вә мә'налы данышмаға чан атыр.

Шаирин һәр бир гит'ә вә мисра үзәриндә диггәтлә ишләдији, садә, ајдын вә бәдии һәјәчан доғуран сурәтләр, ифадәләр јаратмаға сә'ј етдији һисс олунур. Рәһим бөјүк һәјат ләвһәләриндән интим, руһи һалларын тәсвиринә, сәрт дөјүш сәһнәләриндән мәишәт мәнзәрәләринә кечмәји, онларын һәр бири үчүн өзүнә мәхсус ифадә васитәләри тапмағы бачарыр. Поеманын ән көзәл парчаларындан олан 6-чы бәнд нә гәдәр дәрин бир еһтирасла јазылмышдыр! Зәнкин рус мәдәнијјәтинин бешији олан Ленинград һаггындакы бу парча тәсадүфи дејилдир. Бу парчада охучу совет дөјүшчүләринин нәји мүдафиә етдијини, азәрбајчанлы баласы Һүсејнин нәјин уғрунда ган төкдүјүнү көрүр. Буна көрә Ленинградын тарихи бөјүклүјүнә һәср едилмиш бу гит'ә охучуја дәрин тә'сир бағышлајыр. Белә бөјүк ләвһәләрдән бири дә мүһасирә вәзијјәтиндә олан Ленинградын гәһрәман көркәмини, онун адамларының вәтәнпәрвәрлијини тәсвир едән сәһнәдир. Бу бөјүк ләвһәнин өзүндә дә шаир бә'зи реал тәфәррүаты,

кичик чизкиләри јаддан чыхармыр. Мәсәлән, газанда су апаран гыз өлдүкдән сонра, киршәдә ләнкәр вуран су көзүмүзүн габағындан кетмир. Һәмчинин Һүсејнин анасынын хејир-дуалары, оғлуна Бакынын торпағындан тәбәррүк кими вердији «тумач» кисәчик сәчијјәви бир чизки олараг јадымыздан чыхмыр.

«Ленинград көјләриндә» поемасы јалныз Азәрбајчан ше'риндә дејил, бүтүн совет ше'риндә мүһарибәјә һәср едилмиш јахшы әсәрләрлә бир сырада дурмагдадыр.

«Ленинград көјләриндә» әсәриндән сонра Рәһим «Абшерон торпағында» поемасы үзәриндә ишләмәјә башлады. 1952-чи илдә ајрыча китабча һалында чап олунан бу поема бир нөв «Ленинград көјләриндә» поемасынын давамыдыр. Мүһарибәдән сонра Алексеј Сумгајыта, јени тикилмиш метал әридән завода ишләмәјә кәлир. Нечә ки, вахты илә Һүсејнбала онун ана шәһәрини горумаг үчүн Неванын саһилләринә кәлмишди, инди дә Алексеј она борчуну өдәмәк үчүн шималдан чәнуба кәлмишдир. Алексеј өз арвады Наташа илә заводда ишә чан јандырыр, бурада мүһәндис Камалла вә Һүсејнин нишанлысы Нәзакәтлә таныш олур.

«Абшерон торпағында» поемасынын мөвзусу Рәһим үчүн јенидир. Бурада о, илк дәфә бөјүк метал әридән бир заводдан, истеһсалатдан, онун адамларындан данышмалы олмушдур. Мөвзунун јенилији вә чәтинлији әсәрин бәдии ифадәсинә дә мүәјјән дәрәчәдә тә'сир етмишдир. Шаир истеһсалатда чалышан гәһрәманларынын дахили аләмини, характерини лајиги илә ачыб көстәрә билмәмишдир. Биринчи поемада таныдығымыз Алексеји мүәллиф јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирә билмәмишдир. Лакин, буна бахмајараг шаир поладәридәнләрдән Камалын вә Зәфәрин сурәтини бир гәдәр дәриндән әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Хүсусән Зәфәр сурәти мүәјјән бир инкишаф просесиндә верилмишдир. Бүтүн нөгсанларына бахмајараг, «Абшерон торпағында» поемасы өз мөвзусу е'тибарилә мараглы вә әһәмијјәтлидир. Үмид едирик ки, шаир кәләчәкдә өз јени, гуручу гәһрәманларынын һәјатыны вә характерини, истеһсалат һәјатынын маһијјәтиндән доған конфликтләри даһа чанлы көстәрә биләчәкдир.

Рәһимин узун замандан бәри үзәриндә ишләдији ири һәчмли әсәрләрдән бири дә «Хагани» драмыдыр. XII әсрин мәшһур шаири Хаганинин һәјат вә јарадычылығы илә Рәһим чохдан марагланыр, онун әсәрләрини төрчүмә едирди. Зәнкин бир јарадычылыға малик олан Хагани долғун вә мә'налы бир һәјат кечирмишдир. Рәһим өз мәнзум драмында шаир вә ичтимаи хадим олан Хаганинин бәдии сурәтини јаратмаға чалышмышдыр. Ширван һөкмдары Әхситанын сарајы, сарајда давам едән интригалар, Хаганинин шәхси һәјаты, онун дост вә дүшмәнләри әсәрдә чанлы верилмишдир. Хагани мүдрик бир дөвләт адамы, вәтәнпәрвәр бир шаир, бөјүк бир һуманист кими диггәти чәлб етмәкдәдир.

«Хагани» сәһнә әсәриндән даһа чох драматик поемадыр. Ону сәһнә үчүн драматуржи чәһәтдән ишләмәк, тәкмилләшдирмәк лазымдыр.

Рәһими ушаглар вә мәктәблиләр дә јахшы танијыр вә севирләр. Шаир онлары јаддан чыхармыр. Онун кичик јашлы ушаглар үчүн јаздығы «Илдырымын китабы» вә «Ики гардаш» поемаларыны балача охучулар севә-севә охујурлар. Бу әсәрләр ушаглары зәнкин Совет Вәтәнини севмәјә, онун көзәллијини артырмаға, һәјаты, тәбиәти јахшы өјрәнмәјә чағырыр. «Ики гардаш» поемасында шаир биздә һәр чүр сәнәтин лазым олдуғундан данышыр. Вәтәнимизин һәртәрәфли инкишафы үчүн, онун бүтүн не'мәтләрини үзә чыхармаг үчүн бизә чохлу мүтәхәссисләр лазым олдуғуну көстәрир:

Үдрәтли јурдумуза
Һәр сәнәткар кәрәкдир.
Көзәл һәким, мүһәндис,
Бағбан, ме'мар кәрәкдир.
Һәр шејин өз јери вар,
Һәр кәсин өз сәнәти.
Һәрә өз пешәсиндә
Тапар гәдир-гијмәти.

«Илдырымын китабы» ушагларын ән чох севдији әсәрләрдәндир. Ширин бир диллә јазылмыш бу поемада Рәһим ушагларә јалныз чај, гənd вә лимон һаггында мә'лумат вермәклә кифајәтләнмир, Вәтәнимизин зәнкинликләрини, совет адамларынын јарадычы әмәјини тәрәннүм едир, ушаглары доғручу, бир-бири илә мећрибан вә дост олмаға чағырыр.

РАҺИМ БИР ТӘРЧҮМӘЧИ КИМИ

«Һәр шејдән чох Аббас Сәһһәтин тәрчүмәләри мәндә бөјүк тә'сир јаратдығындан рус әдәбијјатына гаршы гүввәтли бир һәвәс дујдум. Мән рус шаирләрини охумаға башладым. Тәрчүмәчилик һәвәсинин мәндә ојанмасы белә олду: бир дәфә чидди хәстәләнмишдим, ајагларым тутулмушду, бир ај јатмалы олдум. Бу мүддәт әрзиндә мән Лермонтову чох чидди охумаға башладым. Онун ше'рләри өз көзәллији, долғун мүндәричәси, рүбабилији е'тибарилә мәни һејран едирди. Охудугча өз-өзүмә белә дејирдим: «Нә үчүн бу көзәл әсәрләр мәним дејилдир? Бунлар мәним олсајды, мән өзүмү дүнјанын ән хошбәхти сајардым». Бирдән башыма белә бир

фикир кәлди: «Бунлар сәнин ола биләр». Она көрә дә мән Лермонтовун ше'рләрини тәрчүмә етмәјә башладым... Мән Пушкин вә Лермонтовдан јалныз онларын көзәл әсәрләрини тәрчүмә етмирәм, онлардан өјрәнирәм...».

Рәһимин јаздығы тәрчүмеји-һалдан алдығымыз бу парчадан шаирин рус поезијасына олан дәрин мәһәббәт вә һөрмәтини, рус классикләрини тәрчүмәјә вердији бөјүк әһәмијјәти ајдын көрүрүк. Шаир чох доғру көстәрир ки, ше'р тәрчүмәсиндә башга дилдә јазылмыш ше'рләри өзүнүнкү етмәк иши кими бахыр. Демәли, шаир биринчи нөвбәдә о ше'рләри тәрчүмә едир ки, онлары үрәкдән хошлајыр, онлары өз зөвгүнә вә руһуна даһа јахын һесаб едир. Әлбәттә, о, һәр бир тәрчүмә заманы мәсәләјә белә јанаша билмәзди, амма белә јанашмаға чалышмаг, тәрчүмә етдији әсәри севмәк, дәриндән дујмаг онун ән мүсбәт чәһәти иди.

Тәсадүфи дејилди ки, Рәһим илк дәфә тәрчүмәчилик ишинә Лермонтовун вә Пушкинин әсәрләриндән башламышды. Лермонтовун лирикасы вә хүсуси емосионал тә'сир гүввәсинә малик поемаларыны Рәһим чох севмишди. О, Лермонтовун вә Пушкинин әсәрләриндәки ше'ријјәтә валеһ олмушду. Бу бөјүк рус шаирләриндән тәрчүмә едә-едә онларын сәнәткарлыгындан өјрәнмәјә чалышмышды. Пушкинә вә Лермонтова олан һөрмәти Рәһим бу шаирләрә һәср етдији хүсуси ше'рләрдә бөјүк бир чошгунлугла ифадә етмишдир. Лермонтова мүрачиәтән јаздығы «Мән сәни севмишәм» ше'риндә Рәһим белә дејир:

Мән сәни севмишәм өз чаным кими,
Фүзулим, Нәсимим, Хаганим кими.
Һиссинлә, фикринлә гардаш олмушам,
Һәр сөзү чәкмәјә нәггаш олмушам.
Сәнин һәр дастанын дастаным дејә,
Сәмәндәр мисаллы гој јаным дејә,
Бир хәлвәт отаға чәкилмишәм мән,
Гәлибдән гәлибә төкүлмүшәм мән.
Хәјалым ат чапыб чапарлар кими
Адын додағымда бир шүар кими...

Јалныз рус шаирләри дејил, Рәһим дүнја поезијасы илә, хүсусән гардаш совет халгларынын шаирләри илә дә јахындан марагланмыш, онлардан да бир чох јахшы тәрчүмәләр етмишдир. Азәрбајчан охучуларыны Пушкинин, Лермонтовун, Некрасовун, Шота Руставелинин, Нәваинин, Туманјанын вә Исаакјанын, Шиллерин вә Беранженин әсәрләри илә таныш етмәк саһәсиндә Рәһимин хидмәти диггәтәлајигдир.

Бир чох лирик ше'рләрдән башга Рәһим Пушкиндән «Руслан вә Људмила», «Гафгаз әсири» поемаларыны, Лермонтовдан «Гоншу гыз», «Мтсыры», «Тачир Калашников һаггында нәғмә» әсәрләрини тәрчүмә етмишдир.

Рәһимин тәрчүмәләри ичәрисиндә ермәни әдәбијјатындан, Туманјандан вә хүсусән Аветик Исаакјандан етдији тәрчүмәләри диггәти чәлб едир. Исаакјанын лирикасыны вә лирик поемаларыны Рәһим хүсуси бир сә'јлә азәрбајчанчаја тәрчүмә етмишдир. Бу тәрчүмәләрдән «Әбүл'үла Мәәри» поемасынын тәрчүмәсини гејд етмәк олар. Рәһим мүасир ермәни поезијасынын классики олан Исаакјанын руһи аләмини, онун фәлсәфи фикирләрини бачарыгла ифадә едә билмишдир.

Азәрбајчан классикләриндән дә Рәһим бир чох тәрчүмәләр етмишдир; Низаминин «Једди көзәл» поемасыны. Хаганинин бир сыра әсәрләрини мәһарәтлә мүасир охучулара чатдыра билмишдир.

Рәһим тәрчүмә илә бүкүн дә мәшғул олур, мүасир совет шаирләринин әсәрләри илә охучулары таныш едир. Онун Шипачовдан, Твардовскидән вә башга шаирләрдән тәрчүмәләри охучулар арасында һөрмәт газанмышдыр.

* * *

Азәрбајчан совет ше'ринин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Мәммәд Рәһим јарым әсрлик һәјатының чох һиссәсини совет әдәбијјатының инкишафына һәср етмишдир. Онун јахшы әсәрләри совет поезијасы хәзинәсинә гијмәтли бир һәдијјә кими дахил олмушдур.

Әлбәттә, һәр бир сәнәткарын әсәрләриндә өлдуғу кими, Рәһимин јаратдығы әсәрләр ичәрисиндә дә чох гүввәтли парчаларла бәрабәр нисбәтән зәиф парчалар да вардыр. Шаир өзүнә тәләбкар олмадығы заман онун гәләминдән өз гүввә вә исте'дадындан ашағыда дуран әсәрләр чыхыр. Белә әсәрләр нә гәдәр аз олса да, һәр һалда Рәһимин ше'рләри ичәрисиндә вардыр. Арзу едирик ки, Рәһим өз көзәл поезијасынын кешијиндә һәмишә сајыг дурсун вә онун әтирләр сачан күлшәниндә тәсадүфи алаг отларынын битмәсинә јол вермәсин.

Мәммәд Рәһимин әлли јашы тамам олур. О өз јарадычылығынын ән камил бир дөврүнә кирир. О, бүкүн даһа бөјүк әсәрләр јазмаг вә јаратмаг һәвәси илә јашајыр; совет әдәбијјатының наилијјәтләрини артырмаг, өз ше'рләри илә совет халгынын вә Коммунист партијасынын сәсинә даһа јахшы сәс вермәк уғрунда чалышыр. Совет охучулары ону үрәкдән севирләр. Совет һөкумәти онун әдәбијјат вә сәнәт саһәсиндәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир. Гој, бу халг мәһәббәти вә халг гајғысы шаири даһа бөјүк јарадычылыг мү-

вәффәгиjjәтләринә руһландырсын. Гој, онун ше'рләри бизи һәмишә коммунизм идеjалары уғрунда мүбаризәjә сәсләсин:

Диләjимиз шанлы, гаjәмиз төмиз,
Дүнjалар бәjәнир әмәлимизи.
Гәjүг партиjамыз, гадир өлкәмиз
Jени зәфәрләрә сәсләjир бизи.
Кәлин бу чағырыша сәс верәк бүкүн,
Кәлин бирлик нәдир көстәрәк бүкүн!

1957.

ЈАЗЫЧЫ ВӘ АЛИМ

Мир Чәлал Азәрбаjчан совет нәсринин илк нүмаjәндәләриндәндир. Өмрүнүн 30 илини о, совет әдәбиjjатынын инкишафына һәср етмишдир. Мир Чәлал Сүлеjман Рәһимов, Һ. Мећди, М. Ибраһимов, Ә. Әбүлһәсән кими насирләрлә бир заманда әдәбиjjата кәлмиш, өз һекаjә вә романлары илә совет нәсринин хәзинәсини зәнкинләшдирмишдир.

Мир Чәлал бир чох очерк, һекаjә, повест вә романларын мүәллифидир; онун «Дирилән адам», «Бир кәнчин манифести», «Ачыг китаб», «Jашыдларым», «Тәзә шәһәр», «Jолумуз һаjанадыр» кими бөjүк әсәрләри һәвәслә охунур.

Азәрбаjчан нәсриндә Мир Чәлалын өзүнәмәхсус мөвгеjи вардыр. Бу мөвгеjи о, өз парлаг jарадычылыг симасы илә, өзүнәмәхсус үслуб вә сәнәткарлыг хүсусиjjәтләри илә тутмушдур. Онун әсәрләрини башга бир jазычынын әсәрләри илә гарышдырмаг олмаз. Мир Чәлал өз jазы тәрзи, тәбии дили, бәдии ифадә васитәләри, үслубу илә фәргләнир вә диггәти чәлб едир. Онун садә, ајдын вә ширин бир дили вардыр; ејни заманда бу дил чох әлван вә мә'налыдыр. Диалоглардакы тәбиилик вә чанлылыг әдибин әсәрләринә хүсуси бир көзәллик верир, онларын бәдии тә'сир гүввәсини артырыр.

Бир jазычы кими Мир Чәлал һәр шеjдән әввәл Азәрбаjчан нәсринин ән көзәл ән'әнәләринә әсасланыр. Һаһаг деjил ки, Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердиjев онун ән чох севдиjи jазычылардыр. Бу әдибләрин чох дәгиг вә һәссас реализми, халг һәjаты илә сых әлагәси, jүксәк демократизми, садә дили, инчә jумору вә ејни заманда сәрт сатирасы Мир Чәлалы бир насир кими дәриндән марагландырыр. Азәрбаjчан нәсринин бу маһир усталарындан Мир Чәлал бачарыгла истифадә едир. Биз Мир Чәлалын әсәрләриндә милли нәсримизин ән jахшы наилиjjәтләрини һисс едирик.

Мир Чәлалын jарадычылығында чох гүввәтли бир шәкилдә нәзәрә чарпан чәһәт мүасирлик, һәjатилик вә ичти-

маиликдир. Јазычынын әсас мөвзусу—бүтүн рәнкарәнклији вә мүрәккәблији илә мејдана чыхан, ингилаби һәрәкатын, јени мејлләрин, сосиализм гуручулуғунун тә'сири алтында күндән-күнә дәјишән, ирәлиләјән халг һәјатыдыр; шүурча инкишаф едән, јени вә јүксәк кејфијјәтләрлә зәнкинләшән, характерчә мөһкәмләнән совет адамларыдыр, онларын јени мәишәти, әмәји вә мүбаризәсидир.

Јазычынын әсәрләриндә охучу Октјабр сосиалист ингилабынын шәфәгләри илә ишыгланмыш Азәрбајчанын шәһәрләриндә, кәндләриндә, аиләләриндә әмәлә кәлән бејүк дәјишиклији, көһнә һәјат тәрзинин, көһнә дүнјакөрүшүнүн, зәвг вә мүнасибәтләрин гүввәтли бир әл илә алт-үст едилдијини, јенилијин һәр јердә инадкарлыгла гәләбә чалдығыны, фикирләрә ајдынлыг, һиссләрә чошгунлуг кәтирдијини көрүр.

«Нанәнин һүнәри», «Һәким һекајәләри», «Көзүн ајдын», «Мәним парламентим» вә «Тамаша» кими һекајәләриндә Мир Чәлал јенилијин инсан шүуруна тә'сирини, инсанларын дүнјаја јени бир көзлә бахмаға башламасыны әкс етдирмишдир.

Јени мејлләрин тәрәггисини јазычы дәрин бир мәһәббәтлә вә лирик планда тәсвир едир. Јенилији алгыҹлајан әдиб өз фәрәһини сәмими олараг ифадә едир, бу сәмимијјәт онун әсәрләринә лирик бир һәрарәт верир.

Бејүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы һекајәләрдә («Аналарын үсјаны», «Мәрчан нәнә», «Гардаш ганы», «Шәрбәт» вә с.) Мир Чәлал адамларымызын бејүк инсани һиссләриндән, јүксәк вәтәнпәрвәрлијиндән бәһс етмишдир. Инсанпәрвәрлик дујғусу илә долу олан бу һекајәләрдә лирик чәһәт даһа гүввәтлидир.

Лирика илә бәрабәр Мир Чәлалын әсәрләриндә инчә бир јумор да вардыр. Әдиб күлүр вә охучуларыны да күлдүрүр; јазычы о адамлара күлүр ки, онлар әсасән јахшы вә намуслу адамлар олсалар да, һәлә көһнәликдән хилас ола билмәмишләр, јенилији дәрк едә билмирләр вә буна көрә дә бә'зән күлүнч вәзијјәтә дүшүрләр. Јазычы белә адамлара нифрәт етмир, әксинә, онларын ајылмасына, һәгигәти башa дүшмәсинә вә көһнә фикирләрдән тез хилас олмасына көмәк едир.

Лакин әдибин тәнгиди һәмишә белә јумшаг вә мүлајим дејилдир. Онун нифрәтлә, гәзәблә долу олан тәнгиди дә вардыр ки, бу тәнгид совет адамларының дүшмәнләринә гаршы чеврилмишдир. Ишимизә мане олан адамлары әдиб мүлајим јуморла дејил, кәскин сатира силаһы илә тәнгид едир, чәмијјәтимиздәки мәнфи һаллары амансыз сатира атәшинә тутуб ифша едир. Јазычынын «Мәркәз адамы», «Кәмтәрөвлар аиләси», «Тәзә тојун нәзакәт гајдалары» вә «Бостан оғрусу» кими һекајәләриндә мешшанлыг, сүрүндүрмәчилик, хүсусијјәтчилик, пахыллыг, көһнәпәрәстлик вә саир мәнфи сифәтләр чидди тәнгид олунмушдур.

Мир Чәлал маһир бир һекајә устасыдыр; онун һекајәләри әксәријјәтлә јығчам вә ибрәтлидир. Јазычы һәр бир һекајәсиндә мүәјјән ибрәтли бир һадисәдән бәһс едир вә тәрбијәви нәтичә чыхармағы охучунун өз өһдәсинә бурахыр.

Мир Чәлалын бөјүк әсәрләри — роман вә повестләри дә халгымызын һәјатындан алынмыш мүһүм һадисәләрә һәср едилмишдир. «Дириләп адам» вә «Бир кәнчин манифести» әсәрләри Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризәдән бәһс едир. Истисмар дүнјасына гаршы мүбаризәдә шүурланан ,мөһкәмләнән вә гәләбә чалан халг күтләләрини, бу күтләләрин ичәрисиндән чыхан ајры-ајры гәһрәманлары: гәдирләри, гијаслары вә мәрданлары јазычы өзүнәмәхсус романтик бир чошгунлугла тәсвир етмишдир. Совет әдәбијјатының јаратдығы мүсбәт гәһрәманлар сәркисиндә Мир Чәлалын кәнч гәһрәманлары да көркәмли јер тутмагдадыр.

«Јашыдларым» вә «Тәзә шәһәр» романларында мүәллиф мүһарибәдән сонракы дөврдә адамларымызын сәнаје вә тикинти саһәсиндәки әмәк гәһрәманлығыны, јарадычылыг һүнәрини тәсвир етмишдир. Әдибин бир аз әввәл фашизмә гаршы вурушан гәһрәманларыны биз инди јени евләр, јени заводлар тикән, јени шәһәрләр салан көрүрүк.

Мир Чәлалын сон бөјүк әсәри «Јолумуз һајанадыр» романыдыр. Бу роман 1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчанда баш верән ичтимаи һадисәләрдән, ингилабчы-демократ зијалыларын тарихи ролундан, инкишафымызын кәләчәк јолуну дүзкүн тә'јин етмәсиндән данышыр.

Бир јазычы кими шәһрәт газанан Мир Чәлал ејни заманда мүәллим вә алимдир. 30 иллик педагожи фәалијјәти заманы о, јүзләрлә кәнчә тәрбијә вермиш, елми-тәдгигат саһәсиндәки ардычыл фәалијјәти илләриндә бир сыра монографик әсәрләр јаратмыш, бир чох елми күввәләр јетишдирмишдир. «Füзулинин поетик көрүшләри», «Иҹирминчи әсрдә әдәби мәктәбләр» адлы тәдгигат әсәрләри, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, А. Сәһһәт, М. Һади, Ә. Һагвердијев, С. Вурғун вә башга јазычылар һаггында вә һәмчинин совет әдәбијјатының мүһүм мәсәләләринә аид дәјәрли мәгаләләри Мир Чәлалы халгымыза көркәмли бир әдәбијјатшүнас кими, әдәбијјат тарихимизин өјрәнилмәсинә вә инкишафына көмәк едән бир нәзәријјәчи кими дә танытмышдыр.

1958.

МАКСИМ ГОРКИ ВӘ СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИ

Максим Горкинин ады јалныз Русијада дејил, бүтүн дүнјада јени әдәбијјатын, јени әдәби үсулун јаранмасы илә бағлыдыр.

Сосиализм идеjалары уғрунда, коммунизм чәмијјәтинин јаранмасы уғрунда мүбаризә апаран, чәмијјәтин јенидән гурулмасы мәсәләсиндә габагчыл ингилаби нәзәријјәjә әсасланан вә өз фәалијјәтиндә ингилабчы пролетариатын мүбаризәсинә архаланан јени әдәбијјатын мәһз Русијада јаранмасы тәсадүфи дејилди. XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын мәркәзи Гәрби Авропадан Русијаја кечди. Рус пролетариаты дүнја ингилаб һәрәкатынын башында дурду, Русија бејнәлхалг ингилаб һәрәкатынын мәркәзинә чеврилди; о, империализм вә пролетар ингилаблары дөврүнүн марксизми олан ленинизмин вәтәни олду. Фәһлә синфинин сосиалист ингилабына башчылыг етмәси Русијада сосиализм дөврүнүн башланмасы илә нәтичәләнди.

Ленинин рәһбәрлик етдиjи Коммунист партиjасы фәһлә синфинин сијаси бирлиjини гүввәтләндирди, онун мүтәшәккиллиjини артырды, елми сосиализми фәһлә синфинин ингилаби һәрәкаты илә бирләшдирди, сосиалист мәфкурәсини инкишаф етдирди. Фәһлә синфи өз синфи мәнафеjини һәртәрәфли, һәм сијаси-фәлсәфи, һәм әдәби-мәфкурәви чәһәтдән дәрк етмәjә башлады. Бүтүн бунлар Русијада габагчыл әдәби бир үсулун, јени әдәбијјатын меjдана чыхмасыны шәртләндирди.

Нә үчүн М. Горки сосиалист реализминин баниси ола билди? Она көрә ки, о, Ленинин дедиjи кими, өз бәдии әсәрләри илә өзүнү Русијанын вә бүтүн дүнјанын фәһлә һәрәкаты илә мөһкәм бағлаjа билди, чәсарәтлә пролетариатын тәрәфинә кечди вә өз реализмини марксизм-ленинизм идеjаларынын күчү илә даһа јүксәк бир сәвиjjәjә галдырды.

Сосиалист реализминин көмәjи илә М. Горки дүнја әдәбијjаты тарихиндә биринчи олараг мүбариз рус пролетариатынын бәдии сурәтини чанландырды, Коммунист партиjасынын чаризмә вә капитализмә гаршы мүтәшәккил ингилаби һәрәкатыны әкс етдирә билди.

М. Горкинин «Мешшанлар», «Дүшмәнләр», хүсусән «Ана» әсәрләриндә фәһлә синфинин гәддар дүшмәнләри олан капиталистләр, буржуа зиjалылары, чар һөкүмәти амансызчасына тәнгид вә ифша едилмәклә бәрабәр, әдаләтсиз гаjда-ганунлары, зүлм вә истибдады jериндән ојнатмаға гадир олан инсанлар, онларын фәалијјәти дә көстәрилмишдир. Илк фәһлә сурәтләрини, истисмарчылара гаршы дуран илк ингилабчы фәһлә сурәтләрини әдәбијјата кәтирән М. Горки олмушдур. А. В. Луначарски М. Горкинин јени әдәбијјатын инкишафындакы әһәмијјәтини гиjмәтләндирәркән јазмышды: «Горкинин бөjүк вә мисилсиз әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, о, пролетариатын илк бөjүк јазычысыдыр; өзүнү хилас едәркән бүтүн бәшәриjјәти хилас етмәли олан пролетар синфи онун симасында илк дәфә өзүнү бәдии чәһәтдән дәрк етди, нечә ки, фәлсәфи вә сиjаси чәһәтдән өзүнү Марксын, Енкелсин вә Ленинин симасында дәрк етмишди»[1].

М. Горкинин әсәрләриндә фәһлә синфи илк дәфә јени шәкилдә, зәһмәткешләрин рәһбәри сифәтиндә габагчыл, мүтәшәккил вә ән ингилабчы бир синиф кими тәчәссүм етди. Онун әдәбијjата кәтирдиjи бәдии сурәтләрдә фәһләләрин мә'нәви көзәллиjи, гәһрәманлығы вә үдрәти парлаг бир шәкилдә меjдана чыхды.

Әлбәттә, истәр дүнја әдәбијjатында, истәрсә дә рус әдәбијjатында М. Горкидән әввәл дә фәһлә сурәтләринә раст кәлирик. Инкилис јазычысы Диккенсин, франсыз әдиби Золjанын, рус јазычыларындан Мамин-Сибирjакын, Купринин вә башгаларынын роман вә повестләриндә фәһлә һәjаты вә фәһлә сурәтләри тәсвир едилмишдир. Лакин нечә тәсвир едилмишдир? Әввәлән, бу әсәрләрдәки фәһләләр капитализм шәраитиндәки көлә әмәjи илә әзилмиш, дилсиз-ағылсыз адамлардыр, онлар әксәриjjәтлә ағыр әмәjә дөзән, әзаб вә әзиjjәт чәкән адамлардыр; јазычылар бә'зән онларын шикаjәтләрини, е'тиразларыны көстәрмәк истәдикдә дә, буну геjри-мүтәшәккил бир үсjан, анархистчәсинә чыхышлар шәклиндә тәсвир етмәкдән ирәли кедә билмәмишләр.

Адларыны чәкдиjимиз јазычылар вә үмумиjјәтлә тәнгиди реалистләр өз әсәрләриндә зәһмәткешләрин һәjатына биканә галмамышлар; онлар ән јахшы әсәрләриндә буржуа дүнjа-

[1] А. В. Луначарский. Русская литература, М., 1947, сәh. 392—393.

сыны һәртәрәфли тәсвир етмиш, буржуа синфинин мәһдудлуғуну, ријакарлығыны, сатғынлығыны, буржуа әхлағынын позғунлуғуну ачыб көстәрмишләр. XIX әср рус тәнгиди реалистләри, хүсусән ингилабчы демократлары азадлыг һәрәкаты илә билаваситә бағлы олдуглары үчүн Гәрб јазычыларындан даһа ирәли кедәрәк, истисмарчы синифләрин тәнгидини вермәклә бәрабәр көләлик чәмијјәти илә мүбаризәни дә тәблиғ етмишләр. Одур ки, сосиалист реализминдән данышанда тәнгиди реализмин мүсбәт ролуну јаддан чыхармамалыјыг. Рус тәнгиди реализми әдәбијјат тарихиндә диггәтәлајиг рол ојнамышдыр. Бу ролу М. Горки өзү дә дәфәләрлә е'тираф етмишдир. Лакин буна бахмајараг, тәнгиди реалистләрдә тарихән шәртләнән мүәјјән мәһдудлуг вардыр. Онларын чохусу чәмијјәтин инкишаф јолларыны елми сурәтдә дәрк етмәкдән, һәјаты ингилаби сурәтдә дәјишдирмәјин зәрурәтини вә бу иши јеринә јетирәчәк синфи гүввәләри баша дүшмәкдән ачиздир. Илк дәфә фәһләдән бөјүк, дөјүшкән, тәләбкар бир гүввә кими данышан, ону јени чәмијјәтин јарадычысы вә саһиби кими көстәрән М. Горки олду.

Бәшәр тарихиндә јени јаранан гүввәни, онун вәзифәсини, көләчәјини дујмаг, ону гануни, зәрури вә јенилмәз бир гүввә кими дәрк етмәк анчаг о јазычыја мүјәссәр ола биләрди ки, о пролетариатла јахындан бағлы олајды, онун партијасынын идеја тә'сири алтында јазыб јарадајды, дөврүн ингилаби нәзәријјәси олан марксизм-ленинизмә јијәләнәјди. М. Горки мәһз белә бир јазычы олдуғу үчүн вә әдәбијјатын партијалылығы һаггында Ленин принсипини ардычыл сурәтдә һәјата кечирдији үчүн онун реализми өз мүасирләринин, мәсәлән, Короленконун, Купринин, Вересајевин реализминдән фәргли олан јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшди. Онун һекајәләриндә, романларында вә пјесләриндә фәал характерләр, инсанын талејинә лагејд баха билмәјән нараһат адамлар, фәал вә мүбариз инсанпәрвәрләр әсас гәһрәман јерини тутду.

Аз мүддәтдә Горкинин романтик гәһрәманларыны (Данкону, Шаһини) реал, тарихән конкрет ингилабчы гәһрәманлар әвәз етди. Һәлә 1901-чи илдә јаздығы «Мешшанлар» пјесиндә Максим Горки дәмир јол машинисти Нил симасында габагчыл бир фәһлә сурәти јаратды. Нил јүксәк шүуру, инсанпәрвәрлији, өз гүввәсинә инанмасы илә ону әһатә едән буржуа мешшанлары мүһитиндән гат-гат јүксәкдә дурур вә буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинә гаршы чәсарәтлә мүбаризә апарырды. 1906-чы илдә јаздығы «Дүшмәнләр» пјесиндә исә әдиб үз-үзә дуран ики барышмаз синфин нүмајәндәләрини бизә көстәрди. Бир тәрәфдә капиталистләр, о бири тәрәфдә

исә Коммунист партијасынын рәһбәрлик етдији сијаси шүура малик, мөһкәм ирадәли фәһләләр. Максим Горки фәһлә синфинин тарихи ролуну дәриндән дәрк едәрәк көстәрирди ки, өз синфи дүшмәнләрини јахшы таныјан фәһләләр бирбирләри илә һәмрә'јдир, онлар капитализмин вајына отурачаглар, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин мәһви лабүддүр.

Ејни тарихи һәгигәти М. Горки «Ана» романындан даһа бәдии вә тә'сирли бир шәкилдә ифадә етмишдир. «Ана» романы һаглы олараг сосиалист реализминин инкишафында јени бир мәрһәлә һесаб олунур. Бу романда әдиб чох кениш бәдии бир лөвһәдә ингилабчы фәһлә характеринин формалашмасыны, онлардан рәһбәр партија ишчиләринин јетишмәсини, садә рус адамларынын сијаси мүбаризәјә гошулмасыны тәсвир етмишдир. «Фәһлә синфинин тәрчүмеји-һалы» олан «Ана» романы сосиалист реализминин принсипләри нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтлидир. Мә'лум олдуғу үзрә, бу реализмин гысача тә'рифи белә дир: «Совет бәдии әдәбијјатынын вә әдәби тәнгидинин әсас үсулу олан сосиалист реализми сәнәткардан һәјаты дүзкүн, тарихән конкрет вә ингилаби инкишафда әкс етдирмәји тәләб едир». Бу јығчам, лакин чох мәзмунлу тә'рифин конкрет бәдии ифадәси «Ана» романында верилмишдир. Һәјаты ингилаби инкишафда, тарихән конкрет бир шәкилдә әкс етдирмәк тәләби бу романда, фәһлә һәрәкатыны ичтимаи инкишаф ганунуна там мүвафиг олараг көстәрмәк, бу һәрәкатда иштирак едән рус фәһләләринин, кәндлиләринин вә зијалыларынын реал вә типик сурәтләрини чанландырмаг, һәм дә бу сурәтләри даими инкишаф, бөјүмә вә дәјишмә просесиндә чанландырмаг шәкилиндә јеринә јетирилмишдир. Әдиб һәјатын әсас инкишаф мејлләрини, һәјаты дәјишдирмәјә гадир олан башлыча һадисәләри дәрк едиб ümумиләшдирмиш, бачарыгла типләшдирмишдир.

М. Горки капитализм истисмарынын дәһшәтләрини, буржуа чәмијјәтинин әдаләтсизлијини реал, конкрет вә типик шәраитдә көстәрмәклә бәрабәр, бу чәмијјәтә гаршы гануни олараг јүксәлән гүввәнин маһијјәтини, дәрин мә'насыны ачыб мејдана гојмушдур. М. Горки рус фәһләсинин 1905-чи ил ингилабындакы ролуну вә вәзијјәтини дүзкүн тәсвир етмәклә бәрабәр, охучулара ачдығы бөјүк тарихи һәгигәтлә ингилаби фикрин вә фәһлә һәрәкатынын инкишафына бөјүк көмәк етмишдир. В. И. Ленин бу әсәрин бөјүк әһәмијјәтини коммунизм идејаларыны тәблиғ етмәсиндә, күтләләрә көстәрәчәји ингилаби тә'сирдә вә сијаси-тәрбијәви ролда көрмүшдүр.

Горки сосиалист реализми үсулунун јалныз баниси де-

јил, ејни заманда онун илк тәблиғатчыларындан вә нәзәријәчиләриндән биридир. Әдибин 1931—1936-чы илләрдә јаздығы мәгаләләрә вә етдији чыхышлара фикир версәк, онун совет әдәбијјатының јарадычылыг үсулу мәсәләси илә хүсуси марагландығыны көрәрик. М. Горки өзүнүн илләрдән бәри әлдә етдији наилијјәтләри вә Октјабр сосиалист ингилабындан сонра совет јазычыларының газандығы јарадычылыг тәчрүбәләрини үмумиләшдирәрәк, артыг јаранмыш вә формалашмыш јени јарадычылыг үсулунун нәзәри чәһәтләри илә мәшғул олмаға башламышды.

Јени јарадычылыг үсулунун әсас принсипләри, кечмиш үсуллардан, хүсусән XIX әсрин реализминдән фәрги, сосиалист реализминдә тәсдигедичи вә тәнгидедичи чәһәтләр, реализмлә романтиканын гаршылыглы әлагәси, типләшдирмә, идејалылыг вә саир бу кими мәсәләләр М. Горкинин мәгалә вә чыхышларында кениш ишыгландырылмышдыр. Бу мәсәләләрдә Горкинин тутдуғу чәһә ајдындыр. О, совет јазычыларындан тәләб едирди ки, онлар һәјатымызы тәсвир едәркән јалныз көһнәлији, мәнфур кечмишин галыгларыны јох, јени һәјатын наилијјәтләрини, совет адамларының гәһрәманлыгларыны да әкс етдирсинләр.

1931-чи илдә М. Горки јазмышды: «Әдибләримизин иши чәтин вә мүрәккәбдир. Бу иш јалныз кечмиш һәјаты тәнгиддән, онун нөгсанларының сирајәтедичи маһијјәтини ифша етмәкдән ибарәт дејилдир. Јазычыларын вәзифәси јени һәјаты өјрәнмәк, тәшкил етмәк, тәсвир етмәк вә бу васитә илә дә тәсдиг етмәкдән ибарәтдир». Јени һәјаты өјрәнмәк, тәсвир етмәк вә тәсдиг етмәк мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт верән әдиб бә'зи мәгаләләриндә јазычылара һәјаты романтик бир пафосла тәсвир етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Совет һәјатыны бүтүн парлаглығы илә тәсвир етмәк үчүн даһа күввәтли бир јарадычылыг үсулу ахтараркән М. Горки реализми романтизмлә бирләшдириб јени бир јарадычылыг үсулу јаратмаг барәдә дүшүнмүшдү. Бу барәдә о јазмышды: «Реализмлә романтизми бирләшдириб, гәһрәманлыгла долу олан мүасир һәјатымызы даһа парлаг бојаларла тәсвир етмәјә гадир олан үчүнчү бир үсул әмәлә кәтирмәк үчүн имканлар ахтармаг лазым кәлмирми?..».

М. Горкинин јени јарадычылыг үсулу ахтарышларында бә'зән бир-биринә зидд фикирләрә дә раст кәлмәк олур; лакин онун әсас мәгсәди ајдындыр. Пролетар әдиби бүтүн мәгалә вә сөһбәтләриндә, хүсусән совет јазычыларының I Үмумиттифаг гурултајында вә пленумларындакы мә'рузә вә чыхышларында һәмишә јазычылардан совет һәјатына марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү әсасында јанашмағы, һәјаты ингилаби инкишафда алыб һәртәрәфли тәсвир етмәји, гәһрәманлыгларла долу олан дөврүмүзә лајиг күввәтли типләр јаратмағы тәләб етмишди. Буна бахмајараг М. Горкинин ајдын фикирләрини тәһриф едән әдәбијјатшүнаслар да тапылды. Онлар белә бир фикир ирәли сүрдүләр ки, куја сосиалист реализмини кечмиш тәнгиди реализмдән ајыран әсас чәһәт—биринин һәјаты тәсдиг етмәсиндән, о биринин исә тәнгид етмәсиндән ибарәтдир. Куја сосиалист реализми һәјаты јалныз тәсдиг етмәли, романтикләшдирмәлидир. М. Горкинин фикирләринә јарадычы кими јох, бир әзбәрчи вә еһкамчы кими јанашан әдәбијјатшүнасларын сәһви үзүндән бир заман әдәбијјатымызда һәјаты бәзәмәк, конфликтсиз әсәрләр јазмаг тәшәббүсләри мејдана чыхды ки, бу да М. Горки тәрәфиндән әсасы гојулан сосиалист реализмини тәһриф етмәкдән, нәтичәдә зәиф вә солғун әсәрләрин јаранмасына сәбәб олмагдан башга бир нәтичә вермәди.

М. Горкини дүзкүн башa дүшән, онун јарадычылығындан вә нәзәри-тәнгиди әсәрләриндән јарадычылыг јолу илә истифадә едән совет јазычыларындан һеч бири «конфликтсиз» әсәр јазмаг тәшәббүсүндә олмамышдыр. Көркәмли совет јазычылары бу мејлә гаршы мүбаризә апармышлар. Александр Фадејев нитгләриндән биринде демишди: «Биз бүтүн дүнјаны јенидән гурмалыјыг, игтисадијјатдакы вә инсанларын шүурундакы капитализм галыгларыны көкүндән гопарыб атмалыјыг. Нәһајәт, биз кечмишдән галан бөјүк ирсин һамысыны јенидән нәзәрдән кечирмәлијик. Бунлар сосиалист реализмини ән тәнгиди бир реализм етмәклә бәрабәр, ејни заманда һәјаты тәсдиг едән бир реализм едир. Алексеј Максимовичин дүзкүн фикрини еһкам һалына салмаг лазым дејилдир: чүнки әкәр бу фикри еһкам һалына салсаг, онда јазычылар чох солғун әсәрләр јазмаға башларлар».

М. Горкинин, В. Маjаковскинин, М. Шолоховун, Д. Фурмановун, Алексеј Толстојун, Н. Островскинин, А. Фадејевин вә бир чох көркәмли совет шаир вә насирләринин јарадычылығында буржуа-мешшан әхлагының, көһнәлик галыгларының шиддәтли тәнгидинә мүһүм јер верилмишдир. Совет әдәбијјатының ән јахшы әсәрләри чох чидди, һәјати конфликтләр әсасында гурулмушдур. Бу әсәрләрдә ичтимаи зиддијјәтләр, чәтинликләр өрт-басдыр едилмәмиш, әксинә, инсан характерләри чох кәркин синфи мүбаризәләрдә, мәнафе тоггушмаларында һәртәрәфли ачылыб көстәрилмишдир. Нә Михаил Шолохов «Сакит Дон» вә «Ојанмыш торпаг», нә Александр Фадејев «Тар-мар» вә «Кәнч гвардија», нә Константин Федин «Илк севинчләр» вә «Гејри-ади илләр», нә Леонид Леонов «Рус мешәси», нә Борис Полевој «Әсил инсан

hаггында повест», нə дə Галина Николајева «Јолда дөјүш» əсərləриндə həјаты бəзəмək фикриндə, зиддијјətləри малаламаг тəшəббүсүндə олмамышлар. Чүнки сосиалист реализми үсулу илə јазан јазычылар М. Горкинин «həјаты галдырмаг, романтикləшдирмək» hаггындакы фикирləрини дүзкүн башa дүшмүшлəр ки, совет јазычысы həјаты daha дəриндən дəрк етмəлидир, орадакы гануниј јəти көрмəли, мүсбət чəhəти тутмалы вə типик бир hадисə кими үмумиləшдирмəлидир. Јазычы həјатдакы јенилијин инкишафыны, коммунизм рүшејмləринин төрəјиб артмасыны, гələбəсини əкс етдирмəлидир. «Həјаты габагламаг, ону романтик бир пафосла тəсвир етмək» тələбини башга чүр башa дүшмək дə олмаз. Бизим həјатымызын сүн'и сурəтдə гəшəнкləшдирилмəјə, романтикləшдирилмəјə еhтијачы јохдур.

Максим Горки, еjни заманда, көhнəлији тəнгид пəрдəси алтында «кобуд мүбаliғəјə» гапылыб həр чүр ејбəчəр вə мənфи hаллары өз əсəринə топлајан, həјат həгигəтинə зидд кедən, ону тəhриф едəн јазычыларын да əлејhинə чыхырды. О көстəрирди ки, совет адамларынын фил бојда мүвəффəгијјətини көрмəјиб, милчəк бојда нөгсаныны филə дөндəрəн, həр јердə нөгсан ахтаран, охучуларда бəдбинлик əhвали-рүhијјəси ојадан јазычы сосиалист реализминə зидд јазычыдыр. Нөгсанлары шиширдəн јазычылар həјат фактларына əсасландыгларыны иддиа едəндə М. Горки онлара белə чаваб вериди: «Факт—həлə həгигəтин hамысы дејилдир. Факт јалныз хаммалдыр, ону əридиб ичəрисиндəн сəнətин əсил həгигəтини чыхармаг лазымдыр. Тојуғу түклү-түклү гызартмаг олмаз, факта пəрəстиш етмək исə апарыб ораја чыхарыр ки, тəсадүфи вə əhəмијјətсиз hадисəлəр əсил вə типик hадисəлəрлə гарышдырылыр. Фактын əhəмијјətсиз түкləрини гопарыб атмағы өјрənмək лазымдыр. Фактын əсил мə'насыны тапыб ашкара чыхармаг лазымдыр».

Нөгсанлары тəнгид етмək мəсəлəсинə кəлдикдə, сосиалист реализми нөгсанларла мүбаризə етмəјин, онлары ифша вə тəнгид етмəјин, арадан галдырмаға көмək етмəјин əлејhинə дејилдир, əксинə, сосиалист реализми истəр кечмиш, истəрсə дə индики həјатда тəсадүф олунан нөгсанлары daha дəриндən тəнгид вə ифша етмəјə имкан верир, чүнки бу реализмə əсасланан јазычылар həјатдакы нөгсанлары чəмијјətимизин сосиализм гуручулуғунда əлдə етдији наилијјətлəр јүксəклијиндən, кələчəјин көзəл мəгсəдləри зирвəсиндən көрүр вə тəнгид едирлəр. Бөјүк ичтимаи идеала малик олан совет јазычысы нөгсанлары daha јахшы көрүр вə онлары елə бачарыгла тəнгид едир ки, бу тəнгид həмин нөгсанларын мүвəффəгијјətлə арадан галдырылмасына көмək едир.

Коммунист партијасының рəhбəрлији алтында сүр'ətлə инкишаф едən совет ədəбијјаты идејалы вə партијалы ədəбијјатдыр. Бу ədəбијјат сосиалист реализми ədəбијјатыдыр. Јалныз рус јазычылары дејил, башга совет халгларының јазычылары да ədəбијјатымызын бу əсас јарадычылыг үсулуна əсасланырлар.

Чохмилләтли совет ədəбијјатының тəчрүбəси көстəрир ки, сосиалист реализми həр бир милли ədəбијјатда həмин ədəбијјатын ədəби ən'ənələри, орадакы демократик вə реалист чəhəтлəрин инкишафы илə бағлы бир сурəтдə сосиализм гуручулуғу шəраитиндə јараныр вə инкишаф едир. Азəрбајчан ədəбијјатында да сосиалист реализми ədəбијјатын дахили инкишафы илə ,орадакы демократик вə реалист ən'ənələрлə əлагəли бир сурəтдə, гануни бир шəкилдə меjдана чыхмыш, сосиализм гуручулуғу шəраитиндə daha сүр'ətли аддымларла ирəлиləмək имканы əлдə етмишдир. Башда М. Горки олмагла көркəмли рус совет јазычыларының бу сahəдəки наилијјətləри Азəрбајчан јазычыларының сосиалист реализми үсулуна јиjələнмəсинə əhəмијјətли көмək етмишдир. Јүксək идеjалылыг, партијалылыг вə хəлгилик принсипləри əсасында инкишаф едən Азəрбајчан совет ədəбијјаты сосиалист реализминə јиjələнərək чохмилләтли совет ədəбијјатында көркəмли jерлəрдən бирини тутмаға мүвəффəг олмушдур.

Азəрбајчан совет ədəбијјатында сосиалист реализминдən сөhбəт дүшəндə биринчи нөвбədə Чəфəр Чаббарлының ады чəкилир. Бунун бир сəбəби дə одур ки, Октјабр ингилабы ərəфəсиндə јазмаға башлајан вə демократик-реалист ədəбијјат ən'ənələринə əсасланан бу јазычынын јарадычылығы сосиалист реализмини милли зəминəjə тəтбиг етмək чəhəтиндən сəчијјəвидир. Бу ədəбин əсəрləриндə сосиалист реализми үнсүрləринин јаваш-јаваш артыб чохалдығыны вə нəhајət, jени бир кеjфијјətдə меjдана чыхдығыны көрмək мүмкүндүр. Онун «Ајдын», «Од кəлини», «Алмаз», «1905-чи илдə» пjесləринə диггəт етсək, ədибин hадисəлəрə өз мүнасибətини нечə ардычыл сурəтдə дəjишдиjини вə камилləшдирдиjини, həјаты daha дəриндən дəрк етмək, hадисəлəрə габагчыл дүнjакөрүшү илə jанашмаг, мүтəрəгги гүввələрин мə'насыны башa дүшмək чəhəтиндən нечə ирəлиләдиjини ајдын көрəрик. «Ајдын» пjесиндə јазычынын реализми həлə о дəрəчədə гүдрəтли дејилдир ки, о, фəhлə синфинин ингилаби həрəкатына дүзкүн гиjмət верə билсин, «алтунун гара hеjкəлинə», «күчлүləрин ағыр jумруғуна», капитализм истисмарына сон гоjачаг гүвəни көрə билсин. «Од кəлини»ндən сонра «1905-чи илдə» əсəриндə Чаббарлының реализми елə бир сəвиjjəjə галхыр

ки, о, фәһлә синфинин тарихи әһәмијјәтини вә ингилабчы фәһләләрә рәһбәрлик едән Коммунист партијасынын тәшкилатчылыг ролуну дүзкүн әкс етдирә билир; буржуа чәмијјәтинә нифрәт вә е'тираз етмәклә кифајәтләнмәјән, онунла мүтәшәккил мүбаризә апаран вә јарамаз һәјат тәрзини дәјишдирмәк уғрунда фәдакарлыг көстәрән јени адамлары, һәгиги гәһрәманлары бөјүк бир илһамла тәсвир едир.

Лакин бу о демәк дејилдир ки, Ч. Чаббарлыдан әввәл Азәрбајчан әдәбијјатында сосиалист реализминә кечмәк үчүн һеч бир иш көрүлмәмишди. Бизә белә кәлир ки, XX әсрин әввәлләриндә, хүсусән 1905-чи илдән сонра әдәбијјатымызда һаким вәзијјәтдә олан тәнгиди реализмин дахилиндә әмәлә кәлән дәјишикликләр, ичтимаи тәнгидин кәскинләшмәси, мүсбәт идеалын ајдын вә конкрет бир шәкил алмасы сосиалист реализми үчүн мүәјјән шәраит јарадырды. Ч. Мәммәдгулузадәнин вә М. Ә. Сабирин реализминдә биз буну даһа ајдын көрә биләрик.

Сосиалист реализминин әһәмијјәтли мәсәләләриндән бири олан мүсбәт гәһрәман, јени инсан сүрәти јаратмаг мәсәләси дә әдәбијјатымызда һәјаты ингилаби инкишаф просесиндә тәсвир етмәк тәләби илә бағлы олараг һәлл едилди. Бу гәһрәманын ән мүһүм хүсусијјәти фәал бир гүввә олмасындадыр. Ингилаби дүнјакөрүшүнә малик олан, мүтәрәгги мејлләр ифадә едән вә һәјатын ганунаујғун инкишафына фәал мүдахилә едиб, чәмијјәти дәјишдирмәјә көмәк едән бу јени, фәал вә дәјишдиричи гәһрәманы әдәбијјатымыза сосиалист реализми кәтирмишдир. Ч. Чаббарлынын Алмаз вә Јашар, Сәмәд Вурғунун Ханлар, Бәсти вә Сарван, Мирзә Ибраһимовун Һәјат, Фиридун вә Маја, Мећди Һүсејнин уста Рамазан, Таһир вә Әзизбәјов, Сүлејман Рәһимовун Шамо, Сачлы. Мећман, Мир Чәлалын Мәрдан, Мәммәд Рәһимин Һүсејнбала, Илјас Әфәндијевин Алхан, Әли Вәлијевин Күлшән сүрәтләри, шаирләримизин бир сыра лирик гәһрәманлары бу реализмин күчү илә чанландырылмышдыр.

Сосиалист реализминин әдәбијјатымызда илк бахышда нәзәрә чарпан мүвәффәгијјәтләриндән бири дә халг һәрәкатынын, халг күтләләринин јарадычылығыны, тарихин әсас һәрәкәтверичи гүввәсини илк плана чәкмәкдән ибарәтдир. Буну биз бир чох бөјүк һәчмли нәср әсәрләриндә, поемаларда вә драм әсәрләриндә ајдын көрүрүк. Тарихи әсәрләрдә халг һәрәкатынын тәсвири даһа габарыг көрүнсә дә, бу мөвзу јалныз тарихи әсәрләрә аид дејилдир. Мүасир һәјатдан бәһс едән әсәрләрин чохунда совет адамларынын фәалијјәти мәркәзи јери тутмагдадыр. Сәмәд Вурғунун «Муған», Ә. Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы», Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк дајаг», Мећди Һүсејнин «Абшерон» әсәрләриндә әсасән күтләләрин, гуручуларын, дөјүшчүләрин, колхозчу вә нефтчиләрин фәалијјәти, мә'нәви кејфијјәти өз ифадәсини тапмышдыр.

Азәрбајчан әдәбијјатынын сосиалист реализми илә әлагәдар олан наилијјәтләрини, әлбәттә, сајдығымыз бир нечә хүсусијјәтлә әһатә етмәк олмаз. Бу наилијјәтләр сырасына әдәбијјатымызын бир сыра мәзмун вә форма јениликләрини, һәр бир жанрын хүсусијјәтләри илә шәртләнән јени чизкиләри, нәсрдә епопејаја олан мејли, бә'зи поемаларымыздакы јени форма хүсусијјәтләрини вә саирәни дә дахил едә биләрик.

Сосиалист реализминин үмуми чәһәтләри олдуғу кими, милли форма вә ән'әнәләрлә шәртләнән хүсуси чәһәтләри дә јох дејилдир. Бу үсулун әсас принсипләри дахилиндә һәр бир јазычы өз милли форма ән'әнәләриндән вә фәрди јарадычылыг мәһарәтиндән ирәли кәлән үслуб вә жанр мүхтәлифлијинә јол верә биләр. Сосиалист реализми јазычыны бу чәһәтдән гәтијјән мәһдудлашдырмыр, әксинә, она кениш сәрбәстлик верир.

Сосиалист реализми үсулу дахилиндә чохмилләтли совет әдәбијјатынын милли форма хүсусијјәтләри өз ифадәсини тапдығы кими, ајры-ајры јазычыларын өз үслубунда вә јазы тәрзиндә дә мүхтәлифлик вардыр вә олмалыдыр. Совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајында Сәмәд Вурғунун романтика вә идеал гәһрәман һаггында ирәли сүрдүју фикирләр чох мараглыдыр вә јарадычылыг мүбаһисәләринә сәбәб ола биләр. Сосиалист реализминин һәртәрәфли инкишафы вә даһа дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн белә мүбаһисәләрин фајдасы вардыр. Һәм дә бу јарадычылыг мүбаһисәләри јухарыда дедикләримизи бир даһа сүбут едәр ки, сосиалист реализми һамыны бир чүр јазмаға вадар едән бир үлкү, бир схем дејилдир. Она еһкам кими јанашмаг олмаз. Бу үсулла јазыб-јарадан јазычыларын јарадычылыг төчрүбәси, мүтәмади ахтарышлары, әлдә етдикләри јени-јени мүвәффәгијјәтләр сосиалист реализминин имканларыны даһа да зәнкинләшдирә биләр.

Әдәбијјатшүнас К. Зелински «Милли форма сосиалист реализми проблеми кими» адлы мәгаләсиндә чохмилләтли совет әдәбијјатынын төчрүбәсинә әсасланараг, ејни јарадычылыг үсулу илә јазан јазычыларын јарадычылығында вә үслубунда милли форма илә әлагәдар олараг мејдана кәлән фәргләри вә үмуми чәһәтләри өјрәнмәјә төшәббүс етмишдир. Мәгалә саһиби дорғу олараг гејд едир ки, совет јазычылары арасындакы чох чанлы гаршылыглы әлагә, төчрүбә мүбадиләси вә мүтәгабил тә'сир нәтичәсиндә сосиалист реализми

үсулунун үмуми чәһәтләри артыр вә инкишаф едир. Бунунла белә, милли форма вә онун хүсусиjjәтләри илә әлагәдар олараг чохмилләтли совет әдәбиjjатында бир сыра бир-бириндән фәргли чәһәтләр дә вардыр ки, бунлары нәзәрә алмаг, өjрәнмәк лазымдыр. Бу, доғрудур. Лакин К. Зелински илә бир мәсәләдә разылашмаг чәтиндир. Сәмәд Вурғун доғрудан да өз әсәрләриндә романтикаjа бөjүк jер вермишдир вә совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултаjындакы мә'рузәсиндә буну нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға чалышмышдыр. О демишдир: «...Биздә елә jолдашлар вардыр ки, һәтта «романтика» сөзүнүн өзүндән дә нә исә бир гәдәр горхурлар. Онлара елә кәлир ки, романтика һаггында сөһбәт бизи нә исә башга бир аләмә, көjләрә чәкиб апара биләр вә әдәбиjjатымыздакы реалист мәзмундан аjырар»[1]. Мәсәләнин белә гоjдугдан сонра Сәмәд Вурғун мүдафиә етдиjи романтиканын хүсусиjjәтләрини вә әдәбиjjатымыз үчүн зәрурәтинин сәбәбләрини көстәрмишдир: «Биринчиси, шаир өз әсәринин әсасына реал һадисәләри, реал инсан характерләрини вә сурәтләрини гоjур вә онлары jүксәк бир тонда, ән парлаг бојаларла тәрәнnүм едир... Икинчиси, романтик шаир һәjатдакы мүсбәт кеjфиjjәтләри шүурлу сурәтдә кәскинләшдирир, чох заман «гејри-ади», бә'зән дә лап мүстәсна характерләр, һадисә вә фактлар сечир; о кәләчәjи даһа тез көрмәjә, сабаһа даһа тез говушмаға чан атыр»[2].

Көрүндүjү кими, Сәмәд Вурғун романтика һаггындакы фикирләриндә М. Горкинин мәшһур фикирләриндән кәнара чыхмамышдыр вә дедикләрини совет әдәбиjjатынын бир сыра мүвәффәгиjjәтләри әсәрләри илә әсасландырмышдыр. Лакин jухарыда адыны чәкдиjимиз әдәбиjjатшүнас нәдәнсә Сәмәд Вурғунун романтика һаггындакы фикирләрини шаирин Шәрг әдәбиjjаты ән'әнәләри илә бағлы олмасы илә, даһа доғрусу, Шәрг поезиjасындакы рәнкарәнклик ән'әнәләриндән кәнара чыха билмәмәси илә изаһ етмәjә чалышыр. Доғрудур, Сәмәд Вурғунун jарадычылығында вә әдәби үслубунда милли ән'әнәjә һөрмәт гүввәтлидир; о, милли ән'әнәдән jарадычылыг jолу илә вә чәсарәтлә истифадә едир. Лакин бу бизә һагг вермир ки, онун сосиалист реализминин бир тәркиб һиссәси кими гәбул етдиjи вә поезиjамызда «jүксәк идеjалар, парлаг вә ширин хәjалларла көзәлләшмиш бөjүк реализм наминә» мүдафиә етдиjи романтизми көһнәлмиш милли ән'әнә һесаб едәк. Јенә тәкрар едирик: Сәмәд Вурғунун ирәли сүрдүjү

[1] Второй всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., 1956, сәһ. 70.

[2] Јенә орада, сәһ. 71.

романтика вә идеал гәһрәман мәсәләси әтрафында мүбаһисә ачмаг олар, лакин бу мүбаһисә әдәбиjjатымызын бөjүк тәчрүбәсинә вә наилиjjәтләринә әсасланмалыдыр вә мәсәләнин маһиjjәтини әһатә етмәлидир. Бизчә, Сәмәд Вурғун романтика мәсәләсиндә милли ән'әнәjә күзәштә кетмир, әксинә, сосиалист реализминин әсас jарадычылыг принсипләрини мүдафиә едир. Әкәр башга чүр олсаjды, о, Мирзо Турсунзадәнин «Һиндистан балладасы» поемасыны «Һиндистан халгынын вәтәнjәрвәрлик мүбаризәjjәтини гүввәтли романтик бојаларла» тәрәнnүм едән бир әсәр адландырдығы һалда, ону тәнгид етмәзди. Сәмәд Вурғун бу поемаjа мүнасибәтиндә һеч дә «Шәрг романтизминә» алудә олмамышдыр; әсәр Сәмәд Вурғуну мәһз она көрә тә'мин етмәмишдир ки, бурадакы романтика, онун фикринчә, сосиалист реализми принсипләринә тамамилә чаваб вермир, мүәллиф һәjаты ингилаби инкишафда тәсвир едә билмәмишдир, һәjатын фәал гүввәләрини көстәрә билмәмишдир. Сәмәд Вурғун бу поема һаггында һаглы олараг jазыр: «Ејни заманда поемада, мәним фикримчә, һинд халгынын шүурунда вә һәjатындакы зәрури, фәал чәһәтләр нәзәрдән гачырылмышдыр. Мүстәмләкәчиләрин Һиндистанда jаратмыш олдуглары зүлмәт сәлтәнәтини тәсвир етмәклә бәрабәр, шаир һинд халгынын өз истиглалиjjәти үғрундакы мүбаризәсини дә көстәрмәли, бу халгын гара гүввәләр, империализм гүввәләри үзәриндәки гәләбәсинин доғмагда олан күнәшини көстәрмәли иди»[1].

Мә'лумдур ки, бә'зи совет республикаларында ингилабдан әввәл бә'зи жанрлар зәиф инкишаф етмишдир. Азәрбаjчан әдәбиjjатында һәгиги мә'нада jени роман жанры Совет һакимиjjәти илләриндә jаранмыш вә сосиалист реализминә jиjәләнән jазычылар тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. Үмумиjjәтлә, Шәрг өлкәләриндә ше'р чох гәдим вә гүввәтли олдуғу һалда, роман вә драм жанрлары нисбәтән зәиф олмушдур. Бунун, әлбәттә, сәбәбләри вардыр. Лакин сосиалист реализминин тә'сир вә тәтбиг даирәси кенишләндиjи бир дөврдә, онун истәр Гәрбдә вә истәрсә дә Шәргдә тәрәфдарлары чохалдығы бир дөврдә милли формаjа бу реализмин проблеми кими jанашанда ону, jә'ни милли форманы һәртәрәфли тәдгиг етмәк, «Шәрг романтизми», «Шәрг үслубу», «феодализм поетикасы» мәфһумларына биртәрәфли јанашмаг һалларына сон гоjмаг лазымдыр. Шәрг бөjүкдүр вә гәдимдир. Онун сәнәт хәзинәсиндә бир чох гиjмәтли сәнәт нүмунәләри, поетик фикир наилиjjәтләри вардыр ки, онларда jалныз мәһдудлуг ахтармаг доғру олмазды.

[1] Второй всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., 1956, сәһ. 72.

***

20—25 ил əvvəl sosialist realizminin dünja əhəmijjətinə šübhə edənlər və onu ančar sovet ədəbijjatına xas olan bir məsələ hesab edənlər vardysa, indi bu šübhə tamamilə aradan galxmyšdyr. Dünja ədəbijjatynyn müasir vəzijjəti bizi tamamilə inandyryr ki, sosialist realizmi bükün jalnyz rus ədəbijjatyna, jalnyz sovet ədəbijjatyna aid olan jaradyčylyg üsulu dejildir, o bejnəlmiləl bir xarakterə maликdir: dünjanyn ən jaxšy, ən mütərəgği ədəbi güvvələri bu üsulu bəjənir, ona jijələnir, ondan öz jaradyčylyglarynda istifadə etməjə čalyšyrlar.

M. Gorkinin hələ Oktjabr sosialist ingilabyndan əvvəl jaratdyғy sosialist realizmi nümunələri mütərəgği dünja jazyčylary üčün jaxšy bir jaradyčylyg məktəbi oldu. Onlar inandylar ki, öz ölkələrində hələ sosialist ingilaby gələbə čalmasa da, mütərəgği jazyčylar sosialist realizmi čəbhəsində dura bilər və bu üsul əsasynda əsərlər jarada bilərlər.

Hər bir xalgyn ədəbijjatyndakы demokratik mejllər bu və ja bašga sosialist-ičtimai tə'sirlər nətičəsində nisbətən jaваš və ja süp'ətlə inkišaf etdiji üčün sosialist realizmi üsulуnu da bu inkišafla əlagədə kötürərək dejə bilərik ki, sosialist realizmi hər bir xalgyn ədəbijjaty üčün təsadüfi dejil, ganunaujғun bir halдyr. Jə'ni bu üsul ədəbijjatyn müəjjən inkišafy nətičəsində meјdana čyxan bir hadisədir. Lakin sosialist realizminin meјdana čyxmasy üčün lazym olan tarixi šərait hər jerdə bir vaxtda və bir šəkildə jaranmyr. Məsələn, XIX əsrdə proletariatyn ilk čyxyšlary ilə əlagədar olaraq Almanijada fəhlə še'rləri jaranmaға bašlamyšdy. Bu še'rlərdə fəhlənin əməjini və mübarizəsini əks etdirən misralar vardy. Lakin bu misralar čox ümumi idi, orada hələ čanlы və güvətli ləvhələr jox idi. Ejni sözlərі Fransada jaranan ingilaby še'rlər haggynda da dejə biləriк. Bu še'rlərdə müəjjən bir müčərrədlik hakim idi. Bašga čүr ola da bilmözdi. Čünki həjatyn özү hələ o gədər bol material vermirdi ki, šairlərin ifadə etmək istədiji sosialist idealy tərixən konkret, real bədii süretlərdə čanlandyryla bilsin. Gərbi Avropada XIX əsrin axyrlarynda və XX əsrin əvvəllərində hökm sürən sijasi irtiča demokratik ədəbijjatyn inkišafyna mane oldugu üčün ingilabi ən'ənələr čox ağyr jajylyr, fəhlə sinfinin mübarizəsi bu ədəbijjatda öz əksini tapa bilmirdi. Demәli, Gərbi Avropanyn və Amerikanyn mütərəgği jazyčylarynyn sosialist idealy uğrunda mübarizə aparmasy və bu idealy bədii ədəbijjatda

ifadə etməsi üčün o zaman lazymi šərait jox idi. Rusijada isə belə bir šərait XIX əsrin axyrlarynda, azadlyg hərəkatynyn üčünčү dövrүndə jaranmyšdy. Buna körə də heč təsadüfi dejildir ki, Rusijada proletar ingilabynyn čarpysy olan böjük ədib M. Gorki ejni zamanda bütün dünja ədəbijjatynda sosialist realizminin baniси olду.

M. Gorki dərhal tərəggipervər dünja jazyčylarynyn diggətini čəlb etdi. Čünki böjük rus jazyčysy dünja ədəbijjatynyn čidди məsələlərini həll etmək üčün lazym olan ačary tapmyšdy. Onun əsərlərindəki ən böjük jenilik ondan ibarətdi ki, dövrün ən müsbət gəhrəmanyny, ən insanpərvər insanyny, sosializm məfkurəsini təmsil edən ingilabčy fəhlə surətini ədəbijjata kətirmišdi.

M. Gorki öz əsərləri ilə bütün dünjaja e'lan etmišdi ki, hazyrkы dövrdə ədəbijjat jalnyz burjua dünjasynyn nögsanlarыny kəstərməklə kifajətlənə bilməz, o, ejni zamanda bu nögsanlara garšы duran, onlary aradan galdyrmaға gadir olan güvvələri də kəstərməlidir.

M. Gorkinin dünja ədəbijjatyna kətirdiji jeni söz, jeni üsul közəl nətičələr verdi. Onun hərgiи šakirdlərinin sajы süp'ətlə artmaға bašlady. Hələ Oktjabr ingilabyndan čox əvvəl öz vətənində «Skandinavija Gorkisi» adы ilə məšhur olan Martin Andersen-Nekse Danimarka fəhlələsinin həjatyny ingilabi nögtejі-nəzərdən əks etdirdi. Məšhur fransыz jazyčysy Anri Barbüs öz romanlarynda xalg kütlələrinin hər čүr ədalətsizlijə garšы dura bilәčək güvvəsini kəstərdi.

Oktjabr ingilabynyn gələbəsindən sonra M. Gorkinin təmsil etdiji sosialist ədəbijjatyna mejl və marag daha da artdy. Lakin kapitalist ölkələrində bir tərəfdən burjua ədəbijjatynyn müxtəlif müртəčə tərəjanlary, dikər tərəfdən jeni jaradyčylyg üsulu axtarышы jolundakы čətinliklər mütərəgği jazyčylarын asanlygla və süp'ətlə irəliləməsinə mane olurdu. Čünki ən gabagčyl jazyčylar belə müəjjən dərəčədə ədəbi ən'ənələrlə bagly idilər, ajry-ajry jazyčylar isə öz jaradyčylygларында kəh natурализмə, kəh formalizmə jol verirdilər, bə'zən hətta dekadent jazyčylarын ičad etdikləri müxtəlif izmlərin tə'siri altына düšürdülər. Bütün bu čətinliklərə bahmajaraq, sosialist realizmi üsulu kетdikčə özünə daha kениš jol ačyrdy. Fransыz šairi Anri Barbüs, Polša šairi Vladislav Broneвski, Türkijə šairi Nazym Hikmət, Italija jazyčysy Čovanni Čerманetto, alman šairi və ədibləri Iohannes Bexer, Erix Vajnert, Anna Zekers və bašgalary sosialist ədəbijjatynyn xəzinəsini zənginləšdirmišlər. Jaradyčy-

лыг хүсусиjjәтләри илә бир-бириндән фәргли олан бу jазычылары бирләшдирән әсас чәһәт сосиалист реализми үнсүрләридир; онлар һәjаты вә һадисәләри коммунизм дүнjакөрүшү сәвиjjәсиндән тәсвир етмәjә, халг күтләләринин ингилаби гүввәсини әкс етдирмәjә чалышырлар.

Мүтәрәгги дүнjа әдәбиjjатының бүкүнкү инкишафы бу үнсүрләрин кенишләнмәси jолу илә кетмәкдәдир. Луи Арагонун, Андре Стилин, Чек Линдсеjин, Кришан Чандрын, Пабло Неруданын, Жоржи Амадунун вә башга мүтәрәгги дүнjа jазычыларынын сон әсәрләри көстәрир ки, сосиалист реализми үсулуна әсасланан jазычылар кетдикчә бу реализмин принсипләрини даһа дәриндән мәнимсәjирләр; һәjаты иrәли апаран гүввәләри диггәтлә өjрәнмәjин зәрурәтини дәрк едирләр; тарихин ингилаби инкишафында халг күтләләринин оjнадығы һәлледичи ролу көстәрмәjә чан атырлар.

Бә'зи jазычылар өз әсәрләриндә Коммунист партиjаларының вә коммунистләрин күтләләри тәрбиjә етмәк, мүбаризәjә рүһландырмаг саһәсиндәки фәалиjjәтини әкс етдирмәjә мүвәффәг олурлар. Бу чәһәтдән Луи Арагонун «Коммунистләр», Андре Стилин «Биринчи зәрбә» романлары чох мараглыдыр. Бу романлар мөвзу чәһәтиндән бир-бириндән фәргли олсалар да, һәр икисиндә франсыз коммунистләринин мүбаризәси вә халг күтләләринә ингилаби тә'сири тәсвир едилмишдир. Арагон «Коммунистләр» романында инсан фәалиjjәтинин ән мүсбәт вә jени чәһәтини, мәнз дәjишдиричи чәһәтини көстәрмәк сәвиjjәсинә jүксәлмишдир. Онун гәһрәманлары дәjишир вә һәjаты дәjишдирирләр.

Сосиалист реализми елә бир jарадычылыг үсулудур ки, jазычыjа өз сәнәткарлығыны инкишаф етдирмәк үчүн кениш имканлар верир. Бу реализмин әсас принсипләри һәр бир өлкәнин вә һәр бир jазычынын милли мүтәрәгги ән'әнәләринә мүвафиг бир шәкилдә инкишаф едир. Капиталист өлкәләриндә jазыб-jарадан мүтәрәгги jазычы өз өлкәсиндә азадлыг һәрәкатының вәзиjjәтини, ингилабчы пролетариатын гүввәләрини вә мүбаризәсини нәзәрә алмаjа билмәз. Үмумиjjәтлә, сосиалист реализминин инкишафында jерли ичтиман-сиjаси шәраит мүһүм рол оjнаjыр. Буну мүтәрәгги дүнjа jазычыларының дәриндән дәрк етмәкдәдирләр. Көркәмли инкилис jазычысы Чек Линдсеj совет jазычыларының II Үмумиттифаг гурултаjында демишди: «Сосиалист өлкәсиндә тәтбиг едилән үсуллары ағына-бозуна бахмадан, механики гәбул етмәк олмаз. Онлары әләкдән кечирмәли вә өзүмүзә уjғун бир шәкилдә тәтбиг етмәлиjик, jохса арзу етдиjимиз мәгсәдә чата билмәрик. Демәли, jазычы сосиалист реализминин үмуми принсипләрини баша дүшмәклә кифаjәтләнә билмәз, о

еjни заманда өз халгының һансы инкишаф вә азадлыг мүбаризәси мәрһәләсиндә олдуғуну да аjдын тәсәввүр етмәлидир».

Бундан башга, бир өлкәнин сосиалист реализми үсулу илә jазан jазычылары арасында да үслуб вә jарадычылыг хүсусиjjәтләри әтрафында мүбаһисә ола биләр. Чүнки сосиалист реализми нәинки еһкам вә схем деjилдир, о һәм дә даим инкишафда олдуғу үчүн чанлы вә ахтарычы сәчиjjә дашыjыр. Һәjаты даһа дүзкүн, даһа чанлы вә бәдии әкс етдирмәк үчүн jени-jени фәрди jарадычылыг имканлары тапмаг һәр бир реалист jазычынын борчудур. Һеч дә тәсадүфи деjилдир ки, сосиалист реализми принсипләринә әсасланан мүтәрәгги дүнjа jазычылары өз габагчыл фикирләрини мүхтәлиф jарадычылыг мәһарәти илә, бир-бирләриндән фәргли бәдии jоллар ила ифадә едирләр. Белә бир һадисәни хатырламаг кифаjәтдир: демократик Алманиjанын мәшһур мүтәрәгги драматурглларындан олан Бертолд Брехт «Кураж ана» адлы бир пjес jазмышдыр; пjесдә отузиллик мүһарибә дөврүндә баш верән һадисәләр тәсвир олунур. Пjесин баш гәһрәманы Кураж адлы бир маркитанткадыр (ордуда jемәк шеjләри сатан гадын). Бу гадынын башына мүһарибә заманы чох мүсибәтләр кәлир; о, ики оғлуну вә бир гызыны итирир. Пjесин сонунда биз бу гадыны jенә дә әввәлки кими мүһарибә jолларында авара вә сәркәрдан кәзән көрүрүк. Башына кәлән фәлакәтләрдән гадын бир нәтичә чыхармыр, онда һадисәләрә гаршы һеч бир е'тираз әламәти көрүнмүр. Пjесин белә гуртармасындан наразы галан башга мүтәрәгги бир алман драматургу Фридрих Волф Брехтә суал вермишдир: «Јахшы олмаздымы ки, пjес башга чүр битә иди, jә'ни Кураж ана башына кәлән мүсибәтләрдән нәтичә чыхарыб мүһарибәjә нифрәт едә иди, мүһарибә әлеjһинә мүбаризә етмәк сәвиjjәсинә галха иди?». Jолдашының суалына Брехт белә чаваб вермишдир: «Пjесдә Куражын өз башына кәлән фәлакәтләрдән нәтичә чыхармамасы көстәрилмишдир. Пjес 1938-чи илдә jазылмышдыр; о заман мүәллиф бөjүк мүһарибәни габагчадан көрүрдү вә адамларын гаршыдакы фәлакәтләрдән «өзбашына» нәтичә чыхарачагларына инанмырды. Әзиз Фридрих Волф, инанын ки, пjесин мүәллифи реалистдир. Әкәр Кураж фәлакәтләрдән бир нәтичә чыхармамышса, гоj она бахан тамашачылар нәтичә чыхарсынлар».

Бу факт көстәрир ки, сосиалист реализминин әсас принсипләри мүтәрәгги jазычылар тәрәфиндән дүзкүн дәрк едилмишдир: бу реализм jазычылары сәнәткарлыг хүсусиjjәтләрини, онларын бәдии ахтарыш вә ичад бачарыгларыны мәһдудлашдырмыр, әксинә, онларын фәрди үслуб вә мәһарәтләринә кениш имканлар верир.

* * *

Бөjүк реалист әдәбиjjатын геjдинә галан мүтәрәгги адамлар совет әдәбиjjатынын наилиjjәтләри илә, хүсусән онун әсас jарадычылыг үсулу олан сосиалист реализми илә jахындан марагланырлар. Онлар совет әдәбиjjатынын инкишафыны диггәтлә изләjир, онун тәчрүбәсини өjрәнирләр. Чин jазычысы Мао Дун сосиалист реализминин тә'сир гүввәсиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, «Максим Горкинин «Ана» романы илә әсасы гоjулан сосиалист реализми әдәбиjjатыны илдырым сүр'әти илә инкишаф етди; бу әдәбиjjат һәjати гүввәләрлә долу, әлван рәнкләрлә зәнкиндир; бу әдәбиjjат сүлһү, әмәjи вә һәгигәти севән он милjонларла садә адамларын үрәк сөзүдүр. Бәшәр тарихинин һеч бир дөврүндә белә чошгун мә'нәви бир гүввә олмамышдыр». Мәшһур Полша jазычысы Чжи Путрамент jазыр: «Совет әдәбиjjатыны өjрәнмәдән сосиалист реализми саһәсиндәки билиjи дәринләшдирмәк мүмкүн дejилдир. Чүнки совет әдәбиjjаты биринчи вә һәләлик jеканә әдәбиjjатдыр ки, бу үсул тәчрүбәдә һәjата кечирилмиш вә сүбут етмишдир ки, бу үсул нәинки һәгиги бәдии әсәрләрин jаранмасына имкан jарадан бир үсулдур, һәм дә бүкүнкү әдәбиjjатымызда кәләчәк үчүн сәмәрәли инкишаф перспективи jарадан jеканә бир чәрәjандыр».

1953-чү илдә мүтәрәгги Инкилтәрә әдәбиjjат хадимләри сосиалист реализми мәсәләләрини мүзакирә едиб, мүзакирәнин jекунларыны «Сосиалист реализми вә Британиjа мәдәниjjәтинин ән'әнәләри һаггында мәгаләләр» китабында дәрч етдирмишләр. Инкилтәрә әдәбиjjат хадимләри белә нәтичәjә кәлмишләр ки, сосиалист реализми әсримизин ән габагчыл сәнәтидир.

Сосиалист реализминин достлары олдуғу кими, дүшмәнләри дә вардыр. Бу реализмин дүшмәнләри, үмумиjjәтлә, реализмин дүшмәнләридир, һәjат һәгигәтинин дүшмәнләридир. Империализм мәдәниjjәти вә идеолокиjасы елә бөһранлы бир дөврә кәлиб чатмышдыр ки, о, һәгигәтдән горхур, әдәбиjjатын һәjатла бағлы олмасы, реал һәjаты әкс етдирмәси ону разы салмыр. Мүртәче буржуа әдәбиjjаты өз jохсуллуғуну вә идеjасызлығыны мүхтәлиф измләр алтында кизләтмәjә чалышыр, идеjалылығы инкар едән һәр чүр формализмә рәвач верир. Совет әдәбиjjатынын партиjалылығы вә коммунизм идеjаларына мүвәффәгиjjәтлә хидмәт етмәси, милjонларла охучу-күтләләрини ингилаби руһда тәрбиjә етмәси, сосиалист реализминин дүнjа әдәбиjjатында һөрмәт газанмасы империалистләри вә онларын садиг нөкәрләрини нараһат едир. Онлар вар гүввәләри илә совет әдәбиjjатынын наилиjjәтләрини көздән салмаға, бу реализми ләкәләмәjә чан атырлар. Онлар «азад әдәбиjjат», «азад jарадычылыг» барәдә чыгыр-бағыр саларағ сүбут етмәjә чалышырлар ки, куjа Коммунист партиjасынын әдәбиjjата рәһбәрлик етмәси jазычыларын азадлығыны әлиндән алыр, куjа сосиалист реализми совет чәмиjjәтини мәдһ етмәклә, һәjаты бәзәмәклә мәшғулдур. Бүтүн варлыглары илә империалистләрин «пул кисәсиндән», онларын партиjаларындан асылы олан бу әдәбиjjатчылар баша дүшә билмирләр ки, совет jазычысының дүнjакөрүшү, фикри вә арзусу илә онун партиjасының вә халгынын ирадәси арасында һеч бир зиддиjjәт jохдур вә ола да билмәз.

Харичдәки бәдхаһларымызын ифтира вә бөһтанларына көркәмли совет jазычысы Михаил Шолохов өлкәмизин бүтүн jазычылары адындан чаваб верәрәк демишдир: «Харичдәки гәзәбли дүшмәнләримиз биз совет jазычылары һаггында дejирләр ки, куjа биз партиjа дejәни jазырыг. Амма мәсәлә бир гәдәр башга чүрдүр, биз өз үрәjимиз дejәни jазырыг, үрәкләримиз исә өз сәнәтимизлә хидмәт етдиjимиз партиjамыза вә халгымыза мәнсубдур»[1].

Мүртәче буржуазиjанын совет идеолокиjасына гаршы jагдырдығы бөһтан вә ифтиралардан мәгсәд совет гурулушунун чох мөһкәм олан мәфкурәви бүнөврәсини сарсытмаг, совет адамларынын әлдә етдиjи бөjүк наилиjjәтләри инкар етмәкдир. Узун заман совет мәдәниjjәтинин кешиjиндә дуран М. Горки буржуазиjанын бу мүртәче фәалиjjәтини «һejванифәрдиjjәтчилик» адландырырды. Бөjүк пролетар әдиби чох jахшы билирди ки, дүнjа әдәбиjjатының ән көзәл әсәрләрини, халгын садә вә зәнкин jарадычылыг ән'әнәләрини рәдд едән мүртәче буржуа jазычылары декадентизми, формализми, реализмә зидд мүхтәлиф сәнәт үсулларының долашыг jолларында мәһв олмагдадырлар. Лакин Горки ону да jахшы билирди ки, бу мәнфур иртича аләминин үфунәти сағлам чиjәрләр үчүн тәһлүкәсиз дejилдир. Горки совет әдәбиjjатының, сосиалист реализминин тәрәггиси вә инкишафы jолунда нечә бөjүк бир һәвәс вә енержи илә чалышырдыса, сосиалист әдәбиjjатының вә мәдәниjjәтинин душмәнләринә гаршы да елә чошгун бир еһтирасла мүбаризә апарырды.

Сосиалист реализминин гәзәбли душмәнләри дүнjа әдәбиjjаты тарихиндә jени вә парлаг бир сәһифә ачан бу jени jарадычылыг үсулуну тәсадүфи вә гондарма бир шеj кими гәләмә вермәк үчүн дәридән чыхырлар. Лакин сон заманларда бә'зи әчнәби мәтбуатда кедән гызғын мүбаһисәләр көстәрди ки, һәтта сосиалист реализминин хejирхаһы олма-

[1] Второй всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., 1956, сәһ. 377—378.

јан адамлар белә бу јарадычылыг үсулунун тәсадүфи вә үјдурма бир шеј олмадығыны, тамамилә ганунаујғун әдәби бир һадисә олдуғуну е'тираф етмәјә мәчбур олмушлар.

Сосиалист реализми өз көкләри илә ичтимаи һәјатын дәрин гатларына бағлы олан бөјүк ичтимаи бир һадисәдир. Онун гүввәти орасындадыр ки, һәјатын ингилаби инкишафы илә һәмаһәнкдир; онун гүввәти орасындадыр ки, дүнја әдәбијјатынын инкишаф тарихиндән, ән јахшы сәнәткарларындан вә әсәрләриндән ајрылмамышдыр, онун көкләри дүнја әдәбијјатынын бөјүк ирсинә: Шекспирә, Көтеја, Балзака, Пушкинә, Толстоја бағлыдыр.

Сосиалист реализминин үзү кәләчәјә бахыр, онун јолу јүксәлиш јолудур. Совет әдәбијјатынын јаранмасы просесиндә әмәлә кәлән бу јени үсулун рүшејмләрини һамыдан әввәл һисс едән, онлары инкишаф етдирән вә нәһајәт, өз бәдии әсәрләри илә бу үсулун әсасыны мөһкәмләндирән М. Горкинин тарихи хидмәти олдугча бөјүкдүр.

1958.

ЈАЗЫЧЫНЫН СИЈАСИ МӨВГЕЈИ

Кәнч вә исте'дадлы јазычы Иса Һүсејновун «Јанар үрәк» повести һагглы олараг мәтбуатымызын диггәтини чәлб етмишдир. Повестә һәср олунан тәнгиди мәгаләләрдән көрүнүр ки, охучу бу әсәрдән бир о гәдәр дә разы галмамышдыр. Наразылығын сәбәби одур ки, јазычы бүкүнкү колхоз кәндини дүзкүн көстәрә билмәмишдир, онун тәсвир етдији мәнзәрә биртәрәфли, бојалар исә чох түнд чыхмышдыр.

Иса Һүсејнов үмид верән кәнч совет насирләриндәндир. Онун колхоз кәндинә һәср едилмиш бир сыра һекаја вә повестләри, хүсусән «Бизим гызлар» вә «Дан улдузу» јазычынын мүасир кәнди өјрәнмәјә вә реалист бир гәләмлә тәсвир етмәјә чан атдығыны көстәрир. О, һәјат һадисәләрини дәриндән вә тәфәррүаты илә, инсан характерләрини исә даһа чох психоложи планда әкс етдирмәјә мејл едән јазычылардандыр. Онун јазы үсулунда бир тәбиилик, һәјатилик, сүн'иликдән узаг олан чанлы һәјат тәравәти дујулмагдадыр. Әсәрләринин дили садә вә ајдын, диалоглары чанлы вә тәбиидир. Бүтүн бунлар кәнч бир јазычы үчүн мүсбәт јарадычылыг әламәтләридир.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мүәллифин реализминә хас олан бә'зи мүсбәт чәһәтләр «Јанар үрәк» повестиндә дә вардыр. Иса Һүсејновда һәгиги сәнәткарлара мәхсус елә бир бачарыг вардыр ки, охучуну тәсвир етдији мүһитә, шәраитә көчүрә билир, өз гәһрәманларынын талеји илә јахындан марагландырыр. «Јанар үрәк» повестини охујан һәр кәси Сәмәдин, онун әмисинин вә Күлкәзин талеји, «Кәләчәк» колхозундакы колхозчуларын талеји дүшүндүрүр, һадисәләри марагла изләмәјә мәчбур едир. Бә'зи характерләри мүәллиф чанлы, реал чизкиләрлә вермәјә мүвәффәг олмушдур. Хүсусијјәтчи Мәмиш Әлләзоғлу, мәс'улијјәтсизчәсинә архајын вә јалтаг бир адам олан колхоз сәдри Рәһимли, бригадир Мәсинин арвады дилли-дилавәр Күлбәниз сурәтләри јадда галыр. Повест хош тә'сир бағышлајан ајдын вә тәбии бир диллә јазылмышдыр; диалоглар чанлы вә колоритлидир.

Лакин бу мүсбәт чәһәтләриня бахмајараг, Иса Һүсејновун повести бизи разы салмыр вә јазычынын јарадычылыг сәһвләри барәдә дәриндән дүшүнмәјә вадар едир.

Иса Һүсејновун бу повести, о бири повестләриндән фәргли оларағ, даһа чох тәнгиди руһдадыр. Ја'ни јазычы бурада колхозлардакы бир сыра нөгсанлары тәнгид етмәк вәзифәсини гаршыја гојмушдур. Бу, әлбәттә, пис дејилдир. Чүнки совет әдәбијјатынын вәзифәләриндән бири дә чәмијјәтимиздәки, ишимиздәки нөгсанлары тәнгид етмәк, ираелијә доғру инкишафымыза мане олан һалларын арадан галдырылмасына, јолумузун әнкәлләрдән тәмизләнмәсинә көмәк етмәкдир. Амма мә'лумдур ки, нөгсан мүчәррәд һалда јашамыр; о бизим ишимизин ичиндә јашајыр вә инкишафымыза мане олур. Нөгсан бә'зән ишдәки чәтинликләрдән, бә'зән бу вә ја башга сәһвләрдән, чох вахт исә көһнә фикирли вә көһнә әһвали-руһијјәли адамларын налајиг һәрәкәтләриндән ираели кәлир, лакин һеч вахт өзбашына, е'тинасыз бурахылмыр, о даим халгын кәскин тәнгидинә, мүгавимәтинә раст кәлир, мүбаризәләрдә, бә'зән һәтта кәркин мүбаризәләрдә дәф едилир, арадан галдырылыр.

Өз гүввәсинә инанан адамларымызда бу вә ја башга нөгсан бәдбинлик вә үмидсизлик доғурмур. Чүнки јени дүнја гуран совет адамлары гаршыларына чыхан чәтинликләри, манеәләри арадан галдыра-галдыра, кериликлә, көһнә фикир вә әһвали-руһијјәләрлә мүбаризә апара-апара гәләбә чалыр, габаға кедирләр. Бурадан ајдындыр ки, бизим һәјатымызда әсас вә һәлледичи чәһәт совет адамларының коммунизм чәмијјәти гурмасыдыр. Чүнки мәһз бу чаһаншүмул гуручулуг ишиндә адамларымызын јүксәк мөвгеји, бөјүк тарихи вәзифәләри, мә'нәви гүдрәти, мүсбәт әхлаги кејфијјәтләри, бир сөзлә, бүтүн көзәллији мәһәк дашындан, сынагдан кечиб мејдана чыхыр. Адамларымыз коммунизм чәмијјәти уғрундакы мүбаризәдә полад кими бәркијир, јени инсан характерини өзүндә тәрбијә едир. Совет әдәбијјатының наилијјәти һесаб етдијимиз ән јахшы әсәрләрдә һәјатымызын бу бөјүк һәгигәти өз парлаг әксини тапмышдыр. «Полад нечә бәркиди», «Әсил инсан һаггында повест», «Алмаз», «Ајкүн», «Һәјат», «Абшерон» кими әсәрләрдә тәсвир олунан совет адамлары габагчыл мејлләрлә јашајан һәгиги инсанпәрвәрдирләр. Онлар ағыр јолла кедир, ачыг вә өртүлү дүшмәнләрлә мүбаризә апарыр, көһнәлији дәф едирләр. Бу әсәрләрдә мүэллифләр мүвәффәгијјәтләрлә бәрабәр нөгсанлары вә чәтинликләри дә көстәрирләр, һәр аддымда көһнәлијә гәләбә чалан јенилији дә тәсвир едирләр. **Бу гәләбәни көстәрмәдән нәинки нөгсанлары, һәтта һәјатымызы вә адамларымызы да дүзкүн тәсвир едә билмәрик.**

Нөгсанлардан јазмаг, керилији тәнгид етмәк мәсәләсини бә'зиләри биртәрәфли башa дүшүрләр. Һәјатымызын әсас, һәлледичи чәһәтини јахшы дәрк етмәјән, һадисәләрә үмуми инкишафымызын јүксәклијиндән бахмағы вә гијмәтләндирмәји бачармајан адамлар елә күман едирләр ки, нөгсан нә гәдәр мүбалиғәли, шиширдилмиш шәкилдә көстәрилсә, бир о гәдәр јазычы чәсарәтли һәрәкәт етмиш олар вә охучуда бу нөгсана гаршы даһа дәрин нифрәт ојадар. Бу, чох јанлыш бир күмандыр. Әввәлән, бәдии әдәбијјатда мүбалиғә типик шәраитә ујғун кәлмәклә бәрабәр, мүәјјән бир өлчү дахилиндә олмалыдыр. Јохса, мүбалиғә мүтлог һәјат һәгигәтини тәһриф етмәк тәһлүкәси доғура биләр. Икинчи, јазычынын чәсарәти нөгсанлары түнд вә мүбалиғәли бојаларла көстәрмәкдә дејил, онун һәјата бахыш нөгтәсиниң јүксәклијиндә, тутдуғу мөвгејин ајдынлығында, бәсләдији ичтиман идеалын бөјүклүјүндәдир. Һәјатдакы әсас нөгсаны јахшы көрмәк, дүзкүн гијмәтләндирмәк вә ону арадан галдырмаг үчүн јоллар көстәрмәк дә һәмин ичтимаи идеалла әлагәдардыр. Јазычынын ичтимаи мөвгеји вә мәгсәди ајдын олмадыгда һеч бир чәсарәтдән данышмаг олмаз вә һеч бир нөгсаны сәмәрәли вә фајдалы бир шәкилдә тәнгид етмәк олмаз. Тәәссүф ки, Иса Һүсејнов да «Јанар үрәк» повестиндә нөгсаны мүбалиғәли көстәрмәк јолу илә кетмиш, һадисәләри шиширтмиш, бојалары һәддиндән артыг түндләшдирмишдир. Бу исә онун реализмини күввәтләндирмәмиш, әксинә, зәифләтмишдир, колхоз һәјатыны әјри күзкүдә көстәрмәсинә сәбәб олмушдур.

Јазычы јаддан чыхармышдыр ки, бәдии әсәр һәр шејдән әввәл үмумиләшдирмәдир; о јаддан чыхармышдыр ки, повестдә тәсвир едилән «Кәләчәк» колхозу Азәрбајчан колхозларының үмумиләшдирилмиш нүмунәси кими сәсләнир вә бүтүн ејбәчәр симасы илә һәјат һәгигәтини дүзкүн әкс етдирмир. Колхозчуларымызын күтләви әмәк гәһрәманлыглары көстәрдикләри, сосиалист тәсәрруфатының инкишафы јолунда фәдакарлыгла чалышдыглары бир шәраитдә повестин тәсвир етдији мәнзәрә нечә һәгигәтә ујғун ола биләр?

«Јанар үрәк» повестиндә мүэллиф өзү дә һисс етмәдән сосиалист реализми принсипләриндән кәнара чыхмышдыр. О, һәјаты јахшы өјрәнмәмиш, һадисәләри дүзкүн гијмәтләндирмәмиш, онларын әсас вә һәлледичи чәһәтини илк плана чәкә билмәмиш, даһа доғрусу, һадисәләрә инкишафымызын јүксәклијиндән, наилијјәтләримизин зирвәсиндән баха билмәмишдир.

Иса Һүсејновун сәһви јалныз нөгсаны мүбалиғәли бир шәкилдә көстәрмәкдә дејил, һәм дә ону мүчәррәд, мүбаризәдән, чидди мүгавимәтдән кәнарда көстәрмәкдәдир. «Јанар үрәк» повестиндә тәсвир олунан һәјат она көрә биртәрәфли-

дир ки, орада һәгиги совет адамлары, мүсбәт гәһрәманлар бир нөв һәрәкәтсиз, фәалијјәтсиз вә горхаг көстәрилмишләр. Онлар нөгсаны көрүр, амма онунла чидди мүбаризә апармырлар, нәдәнсә еһтијат едир, нәји исә көзләјир, дүшүнүрләр.

«Јанар үрәк» повестинин гәһрәманы Сәмәд Әмирли Бакыда партија мәктәбини битириб әмиси Солтан Әмирлинин рајком катиби олдуғу рајона ишләмәјә кәлир. О, бурада ағлакәлмәз һадисәләрлә үзләшир. Әлли јашында, атасы Јериндә олан әмиси онун чохдан севдији Күлкәзи зорла алыб өзүнә арвад етмишдир. Һәмин катиб бүтүн рајон ишчиләрини үмуми бир ваһимә алтында сахлајыр, һеч кәслә һесаблашмыр, өзбашыналыг едир, буна көрә дә рајонда јалтаглыг, горхаглыг һөкм сүрүр. Колхозун сәдри јалтаг вә фәалијјәтсиз бир адамдыр; колхоз тәсәррүфаты вә мәдәнијјәти ишләри бәрбад бир һалдадыр; колхозчуларын ҝеҹинә галан јохдур, онлар чөрәк пулу газанмаг үчүн гачыб кәрпич заводунда ишләјирләр; адамлар чох әсәби, кобуд вә наразыдырлар. Бүтүн бу биабырчылыглары көрән Сәмәд Әмирли нә едир? Јеничә партија мәктәбини битириб рајона кәлән бу кәнч коммунистин үрәји нечә јаныр? Бу мәсәлә охучуну чох марагландырыр. Чүнки мүәллифин тәсвиринә көрә Сәмәд әсәрин әсас гәһрәманыдыр вә мүсбәт бир сурәтдир. Онун бу вәзијјәтиндә нечә һәрәкәт едәчәјини, чәтинликдән нечә чыхачағыны охучу марагла изләјир.

Јазычы Сәмәдин әтрафында әмәлә кәлән кәркин вәзијјәти чанлы тәсвир етмишдир; бунун үчүн онун әлиндә имкан чохдур. Әмиси Солтан Әмирли бүтүн колхозчуларын нифрәтини газандығы кими, Сәмәдин дә нифрәтини газанмышдыр. Дикәр тәрәфдән әзиз адамы олан әмиси она дүшмәнчилик етмиш, ән јүксәк һиссләрини амансызчасына тапдаламышдыр. Сәмәдин вәзијјәтиндә драматик кәркинлик долудур. Буна көрә дә охучу һадисәни марагла изләјир, Сәмәдин нечә һәрәкәт едәчәјини, кәркин вәзијјәтин нечә һәлл олуначағыны көзләјир.

Мүәллифин бүтүн тәшәббүсләринә бахмајараг, Сәмәд Әмирли һәгиги коммунистә, совет адамына лајиг фәаллыг көстәрмир, пассив һәрәкәт едир. О, даһа чох мүшаһидә едир, ачиз бир адам кими әмисинин кобуд ишләринин нәтичәсини көзләјир. Бүтүн биабырчылыгларын сәбәбини Әмирли тајфасында көрән намуслу колхозчу Күлзарын тә'нәли сөзләринә, һәтта сөјүшләринә гулаг асыр, кәдәрләнир, «үрәјиндә дanышыр», амма јенә дә үрәји аловланмыр. Әсәрин сәрләвһәсиндәки «јанар үрәк» сөзләри јәгин ки, Сәмәд Әмирлијә аиддир. Амма һеҹф ки, биз онун јанар үрәјини көрмүрүк. Бизчә, бу үрәк аловланыб јанмыр, анчаг ачы-ачы түстүләнир.

Повестдә үрәји јанан адамлар вардыр, амма јазычы онларын ишини вә характерини әсәрин әсас хәттинә чевирә билмәмишдир. Белә адамлардан бири рајкомун икинчи катиби Гошгар Садыгзадәдир. Тәкчә о, јери кәлдикчә Солтан Әмирли илә дөш-дөшә кәлир, онун чиловуну чәкир, мүгавимәт көстәрир. Садыгзадә Сәмәди көрәндә севинир, ону өзүнә көмәкчи, арха һесаб едир. Лакин Сәмәд Гошгарын планларынын һәјата кечирилмәси үчүн чидди бир тәшәббүс көстәрә билмир. Мүәллиф бизә Сәмәди дөјүшкән, принсипиал бир коммунист кими јох, чох дүшүнүб аз иш көрән бир адам кими танытдырыр. Әсәрин сонунда Сәмәд Әмирлидән гәти бир иш, бир тәдбир көзләнилдији јердә мүәллиф һадисәләри сүн'и бир шәкилдә гырыр, Солтан Әмирлинин бирдән-бирә өлмәси илә конфликти һәлл олунмамыш гојур. Бу, әлбәттә, јазычынын зәифлијини, башладығы һадисәләри сона чатдырмагда чәтинлик чәкдијини көстәрир.

Сосиалист реализми бир дә онунла фәргләнир ки, она әсасланан јазычы һәјатда габагчыл мејлләрин гүввәсини, гәләбәсини көстәрир, бәшәријјәтин ишыглы фикирләринин үстүнлүјүнә бөјүк бир үмид вә инам ојадыр. Нөгсанлардан данышанда да сосиалист реалисти ајдын перспективи итирмәмәли, халгын гүввәсинә мөһкәм инамыны ифадә етмәлидир. Совет әдәбијјатының ән јахшы нүмунәләриндә биз јазычыларын јүксәк сијаси мөвгејини, чәмијјәтин инкишафындакы ганунаујғунлуға инамыны вә һәјаты мүтләг ингилаби инкишафда тәсвир етмәк чәһдини көрүрүк. Иса Һүсејновун әввәлки әсәрләриндә дә бу принсип әсас көтүрүлмүшдүр.

Сосиалист реализминин баниси олан Максим Горкинин јарадычылыг ән'әнәләри бизим үчүн чох гијмәтлидир. О, һәјатын чох ағыр сәһнәләрини тәсвир етмишдир, ингилабдан әввәлки Русијанын керилијиндән, истисмарын дәһшәтләриндән, мешшанлыгдан, зәһмәткешләрин сәфаләтиндән јазмышдыр. Лакин о, рус халгынын гүввәсинә, бачарығына вә кәләчәјинә е'тимадсызлыг көстәрмәмишдир. Капитализм истисмарынын ән ағыр күнләриндә дә о руһдан дүшмәмиш, һадисәләрин чәрәјаны гаршысында чашбаш галмамыш, өз талеји уғрунда мүбаризә едән адамларын гүдрәтини руһ јүксәклији илә, тарихи никбинликлә тәсвир етмишдир.

Иса Һүсејнов тәнгиддән өз јарадычылығы үчүн јахшы нәтичәләр чыхаран кәнч јазычылардандыр. «Јанар үрәк» һаггында јазылан мәгаләләрдән дә онун дүзкүн истифадә едәчәјинә инанырыг. Инанырыг ки, о, совет чәмијјәтинин гуручу вә јарадычы адамларынын, ишимиздәки нөгсанлар үчүн доғрудан да нараһат олан, үрәји јанан вә нөгсанлары тәрәддүдсүз олараг арадан галдыран мүбариз адамларын чанлы бәдии сурәтләрини јаратмаға чалышачагдыр.

1959.

МИКАЈЫЛ МҮШФИГ

Бәхтијардыр о шаир ки,
Рүбабында мүһитинин мә'насыны чағырыр...
М. Мүшфиг.

Азәрбајчан совет ше'ринин илк нүмајәндәләриндән бири дә шаир Микајыл Мүшфигдир. Чәми он ил јарадычылыг һәјаты кечирмиш бу чошгун исте'дад мүасир ше'римизин тарихиндә парлаг изләр бурахмышдыр. Онун симасы гәләм јолдашларынын хәјалында атәшин тәб'әли малик сәмими бир шаир, чағлајан илһамы илә халга хидмәт етмәкдән јорулмајан көзәл бир вәтәндаш, нәчиб бир инсан кими јашамагдадыр.

Микајыл Мүшфиг 1908-чи илдә Бакыда мүәллим-шаир аиләсиндә анадан олмушдур. Атасы Мирзә Гәдир мүәллимлик едәр вә «Вүсаги» имзасы илә ше'рләр јазарды. М. Магомајевин «Шаһ Исмајыл» операсы Мирзә Гәдирин һәмин адлы поемасы әсасында јазылмышдыр.

Микајыл алты јашында икән атасы вәфат етдији үчүн о, бир нечә ил гоһумларынын һимајәсиндә јашамыш, анчаг Совет һакимијјәти шәраитиндә тәһсилини мүнтәзәм олараг давам етдирмәјә имкан тапмышдыр. 1931-чи илдә али тәһсилини битирән Микајыл Мүшфиг бир нечә ил мүәллимлик етсә дә, әсасән бәдии јарадычылыгла мәшғул олмушдур. Онун илк ше'рләр китабчасы «Күләкләр» 1930-чу илдә чапдан чыхмышдыр.

Сүлејман Рүстәм, Сәмәд Вурғун, Мәммәд Раһим, Рәсул Рза илә бир дөврдә әдәбијјата кәлән, одлу ше'рләр јазан Мүшфиг аз бир заманда охучуларын диггәтини чәлб едә билмишди. О, мәһсулдар бир шаир иди. Лакин онун јарадычылыг инкишафы кәмијјәт јох, кејфијјәт чәһәтдән мараглы вә мә'налыдыр.

Илк ше'рләриндә кәнч шаир һәлә өз һәгиги јолуну, өз сәсини вә нәфәсини мүәјјән едә билмәмишди. Онун ше'рләри даһа чох субјектив, гејри-ичтимаи сәчијјәдә иди. Биринчи илләрдә шаир һәлә ичтимаи һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирә билмәмиш, совет гурулушунун ирәли сүрдүју вачиб мәсәләләрә вахтында сәс вермәјә мүвәффәг олмамышды. Идејалылыг, халгын һәјаты илә бағлылыг чәһәтдән сүр'әтлә инкишаф едән шаири һәтта «Күләкләр» китабчасындакы ше'рләри дә ики ил сонра тә'мин етмәмишди:

«Күләкләр»им әсди кечди,
О да бир һәвәсди кечди.
«Күләкләр»им әсди кечди
Кечмишимлә бәрабәр.

Бу, шаирин сәмими е'тирафы олмагла бәрабәр, онун мүбариз бир совет шаири кими јеткинләшмәсинә сүбут иди.

Совет ше'ри өз инкишафы боју халгын Совет һакимијјәти уғрунда вә сосиализм гуручулуғу саһәсиндәки фәалијјәти илә сых бағлы олмуш, ону тәсвир вә тәрәннүм етмишдир. Буна көрә дә шаирләримизин 25—30 ил бундан әввәл јазылмыш ше'рләриндә биз тәбии олараг о заманкы синфи мүбаризәнин, һәјатын һәр тәрәфиндә өзүнү көстәрән ингилаби дәјишиклији, чошгун ингилаби һәрәкатын ин'икасыны көрүрүк. Дөврүн ичтимаи һәјаты Мүшфигин ше'рләриндә дә өз ајдын ифадәсини тапмышдыр. Шаирин әсәрләринин ады белә төсәввүрүмүздә сосиализмин бүтүн чәбһә боју һүчума кечдији биринчи бешиллик дөврүнүн лөвһәләрини чанландырмаға көмәк едир («Мәним бешиллијим», «Сосиализм јолчусу», «Заһес», «Реконструксија», «Нефт-Илич Бухтасы», «Мәдәни һүчум», «Торпаг вә трактор», «Чатмаг вә өтмәк» вә с.). Бу ону көстәрир ки, Мүшфиг гыса бир заманда нәинки совет гурулушунун бүтүн әсәмәтини дәриндән дәрк етмиш, һәм дә онун еһтираслы бир чарчысы олмушдур.

Өз дөврүнүн, демәк олар, елә мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләси јохдур ки, шаир она тохунмасын. Азәрбајчанда мүһүм гуручулуг саһәләриндән тутмуш («Минкәчевир һәсрәти», «Тәртәрһес нәғмәләри») нефт адамларынын әмәк чәбһәсиндәки гәһрәманлыгларынадәк («Буруглар арасында», «Фантан» вә ја «Чәбә дајы» поемалары); азадлыға чыхмыш Азәрбајчан гадынындан тутмуш («Гадын» ше'ри, «Сәһәр» вә «Әфшан» поемалары) Челјускин дастанынын јарадан совет алими Шмидтәдәк («Бүзлу јоллар»), Бакынын доғма гардашы олан Тбилисинин јүксәлишиндән тутмуш («Шән Тифлис») гардаш Ермәнистанын гуручулуг саһәсиндәки наилијјәтләринәдәк («Севан») совет адамларынын һәјатында баш

верән вачиб ичтимаи мәсәләләр шаирин нәзәриндән гачмамышдыр.

Мүшфиг әмәјин тәрәннүмүнә, сосиализм јарышына, бејнәлхалг мөвзуја, халглар достлуғуна, јени аиләјә, көзәллијә, кечмишдән мирас галмыш көһнәликләрин тәнгидинә бир чох гијмәтли ше'рләр һәср етмишдир.

Азад әмәк, јарадычы әмәк Мүшфигин јарадычылығында ән гүввәтли мотивләрдәндир:

Әмәк—инсанлығын түкәнмәз вары...
Әмәк сәрф олунан јер—чәннәтимдир,
Һүснүмдүр, ешгимдир, сәадәтимдир!
(«Әмәк»)

— дејән шаир инсанын гуручулуг исте'дадыны шөһрәтләндирир, јер үзүнү дәјишдириб көзәлләшдирән инсан әмәјини тәрәннүм едир:

Сәнә гүввәт верән, сәнә рүһ верән,
Чорағ* чөлләрини чичәкләндирән
Мәним әмәјимдир, алын тәримдир!
(«Торпаг»)

Мүшфигин јарадычылығында һәр бир бөјүк шаир үчүн чох зәрури олан дәрин сәмимијјәт вардыр; бу сәмимијјәт онун ше'рләриндә хүсуси бир аҹынлыг, шәффафлыг верир. Биз шаирин һәр бејтиндә онун дүшүнчәләрини, чырпынан гәлбини, кечирдији һиссләри вә һәјәчанлары охујуруг. Белә бир сәмимијјәт шаирин вәтәнпәрвәрлијини, ингилабын гәләбәсинә инамыны, халгымызын һәр бир наилијјәтиндән илһама гәлдијини көстәрир.

30 ил бундан әввәл јаздығы бир ше'рдә Мүшфиг Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулмасыны бу сөзләрлә тәрәннүм етмишдир:

Мән әзилән бир синифин һајғыран,
Һагг бағыран сәдасындан јарандым.
Өлүмләрин пәнчәсиндә һычғыран
Мәзлумларын нәвасындан јарандым.

Инсан оғлу, узаглашма, кәл јахын,
Башга јолдан алынмасын сорағын,
Бир күләшин, бир мәсләкин, бир ешгин
Ән һәгиги мә'насындан јарандым.

Јени ешги, јени зөвгү јарадан,
Јени дүнја гурмаг үчүн чан атан,
Јени сазын телләрини чынлатан
«Бејнәлмиләл» нәвасындан јарандым.

* Шоран.

Шаир ингилабын бөјүк һәгигәтини өз поезијасынын ана хәтти кими ардычыл сурәтдә инкишаф етдирир, даһа доғрусу, бу һәгигәтдән илһам алыр. О, јалныз «Гурултај», «Октјабр кечәси» вә «Комсомол түркүсү» ше'рләриндә дејил, бүтүн јарадычылығында, һәтта ән шәхси, интим парчаларында белә өзүнүн шәрәфли вәзифәсини ингилабын бөјүк мә'насына хидмәтдә көрүр. Өзүнү «бөјүк Ленинин оғлу» адландыран, јени һәјатын һәр мәнзәрәсиндән илһам алан шаир «мән бәхтијарам» дејир:

Һәјатдан доjмајан, ишдән доjмајан,
Әфсанә сөзләрә мәһәл гоjмајан,
Көнлүнү, көзүнү вериб ишинә,
Бахыб һәјатынын јүксәлишинә.
Халгилә титрәјән, халгилә күлән,
Вәтәнчин јашајан, вәтәнчин өлән
Сәмими бир инсан нә бәхтијарлыр!

Мүшфиг өзүнү хошбәхт һесаб едирди, чүнки бәхтијарлығын бүтүн шәртләри онда варды. О, ше'р аләминдә һәјатын јүксәлишинә бахыб халгы илә бирликдә севинән, јаратмагдан, ишдән доjмајан, јени һәјатын гуручусу, чарчысы олмаға чан атан вәтәндаш бир шаир иди. О, «аләмә вәлвәлә салмаг лазым, гурулуш шаири олмаг лазым» вә ја «севким мүбаризә, севкилим һәјат»—дејәркән өз сәмими үрәк сөзүнү ифадә едирди.

Шаирин кәнч илһамы арамсыз ахан, бир ан белә дајанмаг-дурмаг билмәјән чошгун бир дағ чајына охшајыр. Азад инсанларын, јарадыб-гуран инсанларын иши шаирин гәлбини түкәнмәз ифтихар һисси илә долдурур, о севинир, даһа јахшы јазмаға руһланыр. Көнүл ачан, охучуну ганадландыран мә'налы бир никбинлик Мүшфигин ше'рләринин әсас мотивини тәшкил едир. Онун бир чох ше'рләриндә кәнчлијин нәвәси булаг кими гајнајыр. «Ганад», «күләк», «кәнчлик», «әмәк», «гурмаг» кими мәфһумлары шаир чох севир вә чох ишләдир. Охучуда елә бир тә'сир ојаныр ки, шаир доғрудан да ганадланыб учмаг истәјир, тәләсир, сабаһа чан атыр; о, бүкүнкү иши илә кифајәтләнмир, «ән кичик шеjдә бөјүк шеj арамаг» истәјир, кәләчәјә үмид долу көзләрлә бахыр:

Севким мүбаризә, севкилим һәјат,
Јәһәрләнмиш мәнә ганадлы бир ат,
Көр нә дејир сизә чалдығым ганад:
Һәлә бундан сонра гијамәтим вар!

Севинч—јарадан инсанын нәсибидир; шаирин тәрәннүм етдији севинч вә фәрәһ јарадычы кәнчләрин тәбии һиссидир:

Сән ичласдан кәлирсән, мәни дә јормуш
китаб,
Нә дајанмаг вахтыдыр, иштә тар, иштә
мизраб.
Нә көзәлдир нәғмәләр ганадында учалмаг!..
Һәјат ишдир, дөјүшдүр, сәадәтдир,
әмәкдир,
Билә-билә бунлары, дајанмаг нә демәкдир?
Нә демәкдир дүнјада тез гарыјыб гочалмаг?!

1937-чи илдә јаздығы сон ше'рләриндән биринде гәлби хош арзулар, севинчләрлә долу олан шаир тәзә ев тикән устаја мүрачиәт едәрәк, башладығы јашајыш евини тез вә көзәл тикмәсини, она гәшәнк, ишыглы бир мәнзил һазырламасыны хаһиш едир:

Чан уста, маһир уста, кәрәк ишин иш
олсун:
Чырагбан көјләр кими ејваным кениш
олсун;
Узаглашсын хәјалым гаранлыгдан,
вәрәмдән,
Ај батсын пәнчәрәмдә, күн доғсун
пәнчәрәмдән;
Ишыг күлсүн, ојнасын евимдә руһум
кими,
Кәләчәк лалә үзлү, нур топу јаврум
кими...

«Тәзә ев» ше'ри һәјат ешги илә, бәхтијар совет адамының фәрәһи вә севинчи илә долудур. Јашамаг вә јаратмаг һәвәси илә ганадланан бир шаирин бу ше'рини охујаркән биз зәнкин мә'нәвијјата малик романтик бир гәлбин чох тез дајандығына бир даһа дәриндән тәәссүф едирик.

Мүшфиг әсасән лирик бир шаирдир. Һәјата романтик мүнасибәт бәсләјән шаир классик поезијанын, еләчә дә халг ше'ринин зәнкин хәзинәсиндән јарадычылыг јолу илә истифадә едир, лакин тапданмыш јол илә кетмирди. Онун лирик ше'рләри форма е'тибарилә орижинал, ојнаг вә аһәнкдардыр. Ше'рин кејфијјәтини јүксәлтмәк уғрунда кедән мүбаризәләрдә Мүшфиг дә јахындан иштирак едирди, ше'рин идеја мәзмунуну вә бәдии сәнәткарлығыны зәнкинләшдирмәјә хүсуси әһәмијјәт верирди

«Ше'рим» адлы парчада Мүшфиг мә'налы, лакин садә вә көзәл јазмаг, ше'рини һәјатла һәмаһәнк етмәк барәдә дүшүнүр:

Дәринлик чох көзәлдир садә оларса,
Нә чыхар о ше'рдән башымы јорса?
Мә'налы сөзләринлә, ше'рим инчәлиш
бир каман кими!

Һәр шеј садәләшмәдә, сән дә садәләш
бир инсан кими!

М. Ә. Сабирә, М. Горкијә, Ч. Чаббарлыја, Н. Островскијә һәср етдији ше'рләрдә дә Мүшфиг бу сәнәткарлардан «сәнәтин сирини» өјрәнмәкдән данышыр. Әһәмијјәтли орасыдыр ки, Мүшфиг һәр бир бөјүк шаирин әсас ишини халга хидмәт етмәкдә, һәјаты көзәлләшдирмәјә көмәк етмәкдә көрүр. Сабир өз нуру илә зүлмәтләри дағытмаға чалышмышды; о, һејбәтли, ачыначаглы дөврләри көрмүшдү. Мүшфиг бөјүк шаирә мүрачиәтлә она гардашлыг дүнјасындан, азад елләрдән салам көндәрир, арзуларынын чичәкләнмәси мүнасибәти илә ону тәбрик едир:

Мәзарындан галхыб, Сабир,
Инди азад елләрә бах!
Ал күнәшин гојнундакы
Бу ишыглы сәһәрә бах!
Јашыллыглар гучағында
Нәфәс алан чөлләрә бах!
Бизә һәјат, бизә шадлыг
Бәхш еләјән рәһбәрә бах!..
Сеј ет бизим Мил дүзүнү
Еллик олан Муғаны көр!
Торпаглары көксүм кими
Нәфәс алан араны көр!
Гарабағда, хас Губада
Баға кириб бағбаны көр!
Бу јерләрдә инсан кими
Һәјат сүрән инсаны көр!..

Бу, Мүшфигин шаирә рапорту кими сәсләнир, ше'рин, шаирин халғын һәјаты илә сых бағлы олдуғуну көстәрир Мүшфиг дә мәһз белә бир шаир иди; ону халгдан, совет торпағындан, јашадығы дөврүн мүасир мәсәләләриндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

29 ил өмүр сүрмүш шаир совет ше'ринин инкишафында -ни иһтиҗ[иҗеҷе ɔəɐɔ иеһ[ɐдəɐɛ∀ 'тıчиеиƒо ıod ıиıкеждөж гилаби ән'әнәләринин јаранмасына көмәк етмишдир. Совет јазычылары аиләсинин фәал үзвләриндән олан Мүшфиг истәр лирик ше'рләр вә көзәл поемалар, истәрсә дә бәдии тәрчүмәләрдән ибарәт олан чох зәнкин әдәби ирс гојуб кетмишдир. Һәјатла үзви сурәтдә бағлы олан бу әсәрләр өз мүасирлији, актуаллығы илә бүкүн дә диггәти чәлб едир, охучулары дәриндән марагландырыр.

Совет ичтимаијјәти бүкүн көркәмли совет шаири Микајыл Мүшфигин анадан олмасының 50 иллијини гејд едир. Халг өз шаирини, онун әсәрләрини севир, онун хатирәсинә дәриң һөрмәт бәсләјир. Совет һөкүмәти шаирин хатирәсини

əbədiləşdirmək üçün bir çox tədbirlər kөrmüşdür, onun adına küçələr, müəssisələr qoyulmuş, əsərləri Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilmiş, şair haqqında elmi əsərlər jazılmış və jazılmagdadır.

Mүşfigin adı halqına sədagətlə xidmət edən, өz parlaq iste'dadını kommunizm uğrunda mübarizəjə həsr edən sovet sənətkarları sırasında əbədi və şərəfli bir jer tutur.

1959.

AZƏRBAJCAN SOVET ŞE'RI

Şe'r halqımızın həjatında həmişə hərmətli və nüfuzlu jer tutmuşdur. Şairlərimizin dəjərli sөzləri mө'təbər hesab edilmiş, həkimanə sөzlər kimi işlənmiş, halqa işdə, mübarizədə və məişətdə kөmək etmişdir. Şe'r xüsusən kənd nəslin tərbijəsində bөjük rol oynamışdır. Şair adı indi də alim, oxumuş, zijalı jeridə işlənir, hörmətlə jad olunur.

Bizim dөvrümüzdə, şe'rlə halq arasındakı manеələr: savadsızlıq, kütləvi mətbuatın joxsulluğu və s. aradan galdırıldığı, şairlə oxuçu arasında үzvi jaxınlıq əmələ kəldiji bir zamanda şe'rin ictimai, estetik, tərbijəvi rolu daha da artmışdır.

Başga janrlara nisbətən şe'rin bir üstünlüjü vardır: o, halgın үrəjinə daha tez jol tapır, şairlə oxuçu və ja dinləjiçi arasında çox tez үnsijjət jaradır. Şe'r fəal bir janr oldugu üçün şair үrəjindən gopan odlu sөzləri sür'ətlə dinləjiçilərə çatdıra bilir. Elə buna kөrə də halg onu tez gavrajır, ona өz münasibətini tez bildirir.

Sovet dөvründə şe'rin əldə etdiji bөjük nailijjətlərdən biri onun keniş auditoriјalardan səslənməsidir. Şairin sөzү, səsi minlərlə dinləjiçiləri həjəçana kətirir. Halg inди şe'ri daha çox sevir, şairə daha çox inanır; bu isə şairlərin үzərinə bөjük vəzifələr goyur. Madam ki, oxuçu sənə inanır, sənin fikrini, məsləhətini, ağıllı sөzünү dinləmək istəjir, sən də өz jaxşı əsərlərinlə onun e'timadını doğrultmalısan; jaxşı jaşamag, xoşbəxt həjat gurmag, daha həvəslə və məhsuldar işləmək, kommunizm çəmijjətini gurub başa çatdırmag sahəsində ona kөmək etməlisən; halgın fikrini işıgландыран, golуna gүvvət verən, ruhuna kүmrahlıg kətirən jүksək idejalı bədii əsərlərlə ona kөmək etməlisən.

Азәрбајчан ше'ринин тарихи чох гәдимдир. Бу чохәсрлик ше'рин кечмиш олдуғу инкишаф јолу көстәрир ки, бөјүк шаирләримиз һәмишә халга хидмәт етмәк мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт вермишләр. Онлар үчүн ше'рин ичтиман вәзифәси әсас олмушдур. Низаминин, Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин, Закирин, Сејид Әзимин, Сабирин, Сәһһәтин јарадычылығы бу чәһәтдән чох гијмәтли вә ибрәтлидир. «Сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси классикләримизә јад олмушдур. Онлар өз ше'рләрини Азәрбајчан халгынын јүксәк идеаллары, хош арзулары наминә јазмышлар.

XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг Азәрбајчан ше'риндә ичтимаи мејлләр даһа да күввәтләнмишдир. Бу саһәдә рус әдәбијјатынын да аз ролу олмамышдыр. А. Пушкинин, М. Лермонтовун вә А. Некрасовун халг азадлыг һәрәкатындан руһланан поезијасы ше'римизи демократик фикирләрлә зәнкинләшдирмиш, халгын азадлыг уғрунда апардығы мүбаризә илә даһа мөһкәм бағламышдыр.

Классик ше'римизин көркәмли нүмајәндәләри һәмишә новатор олмушлар, онлар өз дөврләриндә әдәбијјатын гарышысында дуран вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн јени јоллар, јени бәдии васитәләр ахтарыб тапмышлар. Бу кејфијјәт классик поезијамызын һәјатла бағлылығыны, өз поетик гидасыны халгдан алдығыны, чәмијјәтин инкишафы илә бој атыб ирәлиләдијини көстәрир. Өз дөврү үчүн Низами, Фүзули вә Вагиф новатор олмушлар. XX әсрин ән бөјүк сатирик шаири Сабир дә Азәрбајчан ше'ринин тәрәггиси үчүн бир новатор кими мисилсиз ишләр көрмәмишдирми? О, тапданмыш јолла кетмәмишди вә кедә дә билмәзди. Фүзули гәзәли онун үчүн әзиз олса да, Сабир ону садәчә тәкрар едә билмәзди; Вагиф гошмасы нә гәдәр гијмәтли олса да, Сабир јалныз о јол илә кедә билмәзди. Сабирин үзәринә тарих бөјүк бир вәзифә гојмушду: о, Азәрбајчан зәһмәткешләрини дүнјада баш верән бөјүк ичтимаи-сијаси һадисәләрә, сосиалист инғилабы уғрунда кедән мүбаризәләрә һазырламалы иди. Бу бөјүк вәзифә илә әлагәдар олараг о, Низаминин, Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин вә Закирин ше'риндән чәкдији ширәни јени бир шәкилдә халга гајтармалы, XX әср үчүн тамамилә јени олан Сабир ше'ринин күввәси илә күтләләрин шүуруна тә'сир етмәли, онларда вәтәндашлыг һиссини ојатмалы иди. Сабир ше'ри Азәрбајчан поезијасынын милли ән'әнәләринә мөһкәм бағлы олмагла бәрабәр, јени бир мәрһәләдир, поезијамызын тарихиндә ирәлијә доғру бөјүк бир аддымдыр.

Азәрбајчан совет ше'ри чох зәнкин вә нәчиб әдәби ән'әнәләрә әсасланыр. Бу ше'р илк тәшәккүл дөврүндән Коммунист партијасынын әдәбијјат саһәсиндәки сијасәтинә садиг гала-

раг партијалылыг вә хәлгилик принсипинә риајәт етмишдир. Партијанын рәһбәрлији алтында совет ше'ри һәр чүр идејасызлыға, јад мәфкурәләрә, формализмә гаршы мүбаризә апарараг мөһкәмләнмиш, партијанын, Совет һөкумәтинин ән јахшы көмәкчиси олмушдур.

Азәрбајчан Совет јазычыларынын икинчи гурултајы илә үчүнчү гурултајы арасындакы дөрд илдә шаирләримиз өлкәмизин вә халгымызын үмуми инкишафы илә әлагәдар олараг бир чох дәјәрли јени әсәрләр јаратмышлар. Сон дөрд илдә мәтбуатымызда Сәмәд Вурғунун, Сүлејман Рүстәмин, Рәсул Рзанын, Мәммәд Раһимин, Осман Сарывәллинин, Әһмәд Ҹәмилин, Мирварид Дилбазинин, Зејнал Хәлилин, Никар Рәфибәјлинин, Нәби Хәзрининн, Бәхтијар Ваһабзадәнин, Һүсејн Һүсејнзадәнин, Әләкбәр Зијатајын, Ә. Тәл'әтин, Зејнал Ҹаббарзадәнин, Г. Имамвердијевин, Х. Әлибәјлинин вә башга шаирләрин бир чох диггәтәлајиг әсәрләри нәшр едилмишдир.

Бу мүддәт әрзиндә шаирләримиздән бә'зиләринин Москвада русча ше'рләр мәчмуәси чыхмышдыр.

Шаирләримиз тәрчүмә саһәсиндә дә бөјүк ишләр көрмүшләр. Онлар гардаш совет шаирләринин, дүнја классикләринин, Асија вә Африка шаирләринин ән јахшы әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишләр. Ејни заманда Азәрбајчанда јашајан рус шаирләри И. Оратовски вә А. Плавник, ермәни шаири С. Григорјан мүасир поезијамызын ән јахшы нүмунәләрини рус вә ермәни дилләринә тәрчүмә етмишләр. Шаирләрин бу әһәмијјәтли фәалијјәтини тәгдир етмәк лазымдыр.

Лирика һәмишә олдуғу кими, инди дә ше'римизин бәдии чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш, фәал вә тә'сирли саһәсидир. Бу лириканын әсас гәһрәманы габагчыл совет адамыдыр. Шаирләримиз әсримизин габагчыл адамынын көзү илә һәјата бахыр, онун гәлби илә һадисәләри дујур, онун мүһакимәси илә һәјаты дәрк етмәјә чалышырлар. Лирикада бејнәлхалг мөвзулардан тутмуш мәишәт мөвзусунадәк, јарадычы әмәк мөвзусундан тутмуш тәбиәт тәсвиринә, совет адамынын зәнкин руһи һалларына, севинчинә вә кәдәринәдәк чох кениш бир аләм өз әксини тапмагдадыр.

Мүасир мөвзу лирикамызын әсасыны тәшкил едир, шаирләримиз букүнүн һадисәләри илә, халгымызы дүшүндүрән, нараһат едән һиссләрлә јашајырлар.

Осман Сарывәллинин «Марслы гоншулар арасында», Рәсул Рзанын «Мәним көзүмлә бах», «Һәјат нәғмәси», Сүлејман Рүстәмин бир сыра лирик ше'рләри, Әһмәд Ҹәмилин «Кәнд хатирәләри», «Кечә дәнизә бахдым», Балаш Азәроғлунун «Гәләм јолдашым», Бәхтијар Ваһабзадәнин «Ана ди-

лн», «Әлләр», Әли Тудәнин «Нәғмәкар гыз» әсәрләри, Нәби Хәзринин вә Никар Рәфибәјлинин Авропаја сәјаһәт мөвзусунда јаздыглары ше'рләр, Мәдинә Күлкүнүн «Гәләмим вә көрпәм», Мирварид Дилбазинин, Һүсејн Һүсејнзадәнин, Ибраһим Кәбирлинин, Һөкумә Биллуринин, Ә. Зијатајын бир сыра ше'рләри, Ислам Сәфәрлинин хам торпаглара һәср етдији бә'зи лирик ше'рләри, бир гәдәр кәнч нәслә мәнсуб олан Фамил Мећдијевин. Әли Кәримин, Чабир Новрузовун, Мәммәд Ибраһимовун, Сәрдар Әсәдин, Рүф'әт Ахундовун, Һ. Һүсејновун вә башгаларынын бир чох кичик, тә'сирли вә мә'налы ше'рләри јахшы әсәрләр кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу ше'рләрдә лирика үчүн әһәмијјәтли олан сәмимијјәт вә дахили һәрарәтлә бәрабәр һәјата бағлылыг, конкретлик вә мүһүм ичтимаи гајә дә вардыр.

Лирика шаирин субјектив аләминин ифадәсидир. Лакин шаирин субјектив һисс вә һәјәчанлары о заман башгаларыны, охучуларыны мүтәәссир едиб һәјәчана кәтирә биләр ки, бу һисс вә һәјәчанлар мүәјјән ичтимаи мә'на илә долу олсун, шаирин шәхси һисси үмуми һиссә, охучуларын һиссинә чеврилсин.

Лирик шаирин субјекти ади фәрд, мүчәррәд бир шәхсијјәт дејилдир. Халг һәјатынын тәрчүманы олан лирик шаир ичтимаи хадимдир, онун сәси дөврүн сәсидир. Шаирин субјектив аләми кенишдир, орада совет халгының, сосиализм дөврүнүн гәлби, нәфәси чырпынмагдадыр. О шаирләр ки, буна мүвәффәг олурлар, онларын лирикасы охучунун гәлбинә тез јол тапыр, ону һәјәчана кәтирир; о шаирләр ки, буна мүвәффәг олмурлар, онларын лирикасы охучунун гәлбинә нүфуз едә билмир.

Осман Сарывәллинин «Марслы гоншулар арасында» ше'ринин әсасында субјектив, һәтта фантастик һиссләр дурур. Совет алимләринин тарихи гәләбәси олан сүн'и пејк һаггында дүшүнән шаир хәјалән Марса учур. О, јер оғлу кими, совет торпағының нүмајәндәси кими Марса дүшүр вә марслыларла өзүнә мәхсус гүрурла данышыр, чүнки ону Марса ганадландыран Ленин дүһасы олмушдур. О дүшүнүр ки, әкәр јер адамларының дилини билмәјән марслылар тәкчә «Ленин» сөзүнү төләффүз едә билсәләр, онда совет адамларының дилини дә баша дүшәрләр. Марса кәлән шаир өз Вәтәнинин үстүнлүјүнү јаддан чыхартмыр. Марсын иглимини дәјишдирмәк мәгсәди илә јер күрәсиндән ораја мин не'мәт кәтирир:

Бәшәрин һәрарәтли нәфәсини кәтирмишәм,
Инсанларын достлуг саламыны кәтирмишәм,
Ленинин мүгәддәс кәламыны кәтирмишәм,—

— дејир.

Ән субјектив һиссләр, ән интим көрүнән һәјәчанлар, тәбиәт тәсвирләри, хатирәләр вә саирә бу јол илә ичтимаи мәзмун кәсб едир.

Бу чәһәтдән Әһмәд Чәмилин лирикасы даһа мараглыдыр. Онун һәр лирик ше'риндә Вәтәнимизин гочаг вә ишкүзар адамлары илә, өлкәмизин тәрәггиси, абадлашан шәһәр вә кәндләри илә, көзәл тәбиәти илә, бу күнү вә кәләчәји илә дөјүнән, фәрәһләнән бөјүк бир гәлбин чырпынтыларыны дујуруг. Шаирин сон илләрдә јаздыгы «Кәнд хатирәләри», «Кечә дәнизә бахдым» ше'рләри дедикләримизи тәсдиг едир.

«Кечә дәнизә бахдым» ше'риндә шаирин вәтәнпәрвәрлији бу сәтирләрдә ифадә олунмушдур:

Кечә дәнизә бахдым—үрәјим даға дөндү.
Хәзәри мән һеч белә чырағбан көрмәмишдим.
Ән узаг буругларын
ишығы да көрүндү.
...Нечә дә јарашырды о ишыг пајтахтыма.
Шаирләр тәсвир етди бәнәфшәли дағлары,
Дәнизин тәрәннүмү дүшдү мәним бахтыма.
Атлантик суларындан
Сакит океаначан
Бүтүн јер үзүндәки дәнизләри кәзсәниз,
Сајсыз улдузларијла
кечәләр шәфәг сачан
Белә ишыглы дәниз һеч јердә көрмәзсиниз.

Әһмәд Чәмил аз јазыр, амма буну она һеч кәс ирад тутмур; чүнки о, јахшы јазыр. Онун һәр ше'риндә садәлик, сәмимијјәт вә јүксәк мә'на илә јанашы одлу бир вәтәнпәрвәр үрәји, дәрин инсанпәрвәр зәкасы вардыр.

Балаш Азәроғлу «Гәләм јолдашым» адлы лирик парчасында јолдашынын бешик башында охудуғу лајладан мүтәәссир олур. Кечән күнләр кәлиб хәјалында чанланыр, шаир дәјүшләрдә верилән гурбанларын, чәкилән әзабларын һәдәр кетмәдијини дүшүнүр:

Кәлир хатиримә
Ајлы ахшамларда түфәнк гундағы үстә
ше'р јазыб,
сәһәр атышмасындан габаг
бир дашын үстә галхыб
ону
достлара охудуғум күнләр...
Дүшүр јадыма
ики чәбһә достум:

түфәнким,
атым...
Бири нәғмәм кими аловлу иди,
Бири чиловсуз хәјалым,
учан ганадым...

Бу кичик ше'рдә һәм һүзн вә кәдәр, һәм әзиз хатирә, һәм дә фәрәһ вә никбинлик вардыр. Шаир ән дәрин сәмимијјәт васитәсилә бизи өз дәруни һиссләринә шәрик едир.

Лирика һәрарәт вә сәмимијјәт төләб едир. Һүсејн Һүсејнзадәнин, Бәхтијар Вәһабзадәнин лирик ше'рләриндә чох вахт дахили бир һәрарәт, сәмимијјәт олур. Бәхтијар Вәһабзадәнин лирикасында инсан фикри, зәкасы вә һиссијјаты бир вәһдәт һалында алыныр, шаирин һәјат һаггындакы тәәссуратындан доған фикирләр вә һиссләр ифадә олунур. Һүсејн Һүсејнзадәнин лирикасында һиссијјат даһа бөјүк јер тутур. Онун ше'рләриндә охучуну даһа чох ифадә тәбиилији вә садәлији чәлб едир.

Нәби Хәзринин лирик ше'рләриндә тәбиәт әсас мотивләрдәндир. Онун тәсвир етдији тәбиәт конкрет Азәрбајчан тәбиәтидир. Шаир бу тәбиәти тәсвирлә өзүнүн һәјата, вәтәнә, көзәллијә мүнасибәтини сәмими ифадә едир.

Лирика саһәсиндә сон заманларда Никар Рәфибәјли мүвәффәгијјәтли аддымлар атмышдыр. Никарын лирик гәһрәманы өз мә'нәви тәмизлији, фикринин кенишлији, сәмимијјәти илә фәргләнир. Онун сон ше'рләриндә, хүсусән «Гәләм», «Үрәк», «Тәбиб зијан јазды» гошмаларында халг руһу һакимдир; бу ше'рләрдә бир садәлик, ајдынлыг, фикир вә һисс долғунлуғу һисс олунур.

Һәјатда шаирә һәр шеј тә'сир едә биләр: бир булуд парчасы, бир далға, бир хәзан јарпағы, бир көрпә сәси... Шаир бу тә'сирләр алтында ше'р јаза биләр вә она елә кәлә биләр ки, өз һиссләриндә чох сәмимидир. Һалбуки ше'рдә сәмимијјәт јалныз шаирин һәјатдан алдығы тә'сирин кејфијјәти илә өлчүлмүр. бәлкә онун охучуја ашыламаг истәдији һиссләрин нә дәрәчәдә бәдии тәфәккүрә чеврилмәси, нә дәрәчәдә сәнәткарана ифадә олунмасы илә дә өлчүлүр.

Ибраһим Кәбирлинин бә'зи лирик парчалары бизә она көрә хош кәлир ки, шаир һәјатдан алдығы тәәссуратын үмумиләшдиричи бир нәтичә илә тамамламагла бәрабәр, бу нәтичәни хүсуси бир диггәтлә ишләјир, мисралары афоризм кими сәсләнән тәбии бир мә'на илә долдурур. Мәсәлән, Сәмәд Вурғуна һәср етдији лирик парчаны шаир белә битирир:

Вахтсыз ағардыгча сачларын дән-дән,
Төләсдин, «һөкмү вар дедин һәр анын».
Сәнәт дәрјасында туфан идин сән,
Нә етмәк? Аз олур өмрү туфанын!

Бә'зән елә олур ки, зањирән әһәмијјәтсиз көрүнән бир шеј шаирин гәләми алтында чох тә'сирли, һәјәчанлы, инсаны дәриндән дүшүндүрән, хәјаллара далдыран бир ше'рә

чеврилир; елә дә олур ки, әһәмијјәтли вә мараглы бир фикри шаир гуру вә һәјәчансыз шәкилдә мејдана чыхарыр. Бурада иш шаирин һиссијјатынын вә хәјалынын күчүндә, дүнјаја бахышынын вүс'әтиндә, сәнәткарлыг мәһарәтиндәдир.

Нә үчүн бә'зән ән исте'дадлы вә тәчрүбәли шаирләримизин дә ше'ри биздә бәдии һәјәчан ојада билмир?

Бунун бир чох сәбәби вардыр.

Мәммәд Раһим маһир лирик шаирдир, онун бир чох сәмими лирик ше'ри дилләр әзбәридир. Лакин бә'зән онун гәләминдән «Севкинин јашы» вә ја «Үзүм бағында» кими сөнүк вә даһаз ше'рләр чыхыр. «Севкинин јашы» ше'риндә Раһим мәһәббәтин әбәди һисс олдуғуну тәрәннүм етмәк истәмишдир. Лакин шаир, әввәлән, бу мөвзуну дәрин ичтимаи мә'на илә долдура билмәмиш, икинчи, онун бәдии ифадәси үзәриндә сәлигә илә ишләмәмишдир.

Рәсул Рзаны биз мә'налы, тә'сирли лирик ше'рләр мүәллифи кими таныјырыг. Онун јалныз сијаси-бејнәлхалг мөвзуда јазылмыш ше'рләри дејил, «һәјат нәғмәси» кими бир гәдәр «шәхси» ше'рләри дә охучуну дәриндән тә'сирләндирир, һәјат һаггында чидди дүшүнмәјә вадар едир. Буна бахмајарағ, онда да бә'зән һәрарәтсиз вә гуру ше'рләрә раст кәлирик. «Нәркиз» ше'риндә Рәсул Рза һәјатын күчүнү, доған јени гүввәнин гаршысыалынмаз бир гүввә олдуғуну тәрәннүм етмәк истәмишдир. Бу, көзәл гајәдир. Лакин бу гајәни о, сәнәт әсәринә чевирә билмәмишдир. Мә'на илә ифадә арасында вәһдәт јаранмамышдыр, мә'на гүввәтли, ифадә исә зәиф чыхмышдыр.

Зејнал Хәлил, Нәби Хәзри вә башга гүввәтли лирик ше'рләр јазан шаирләримиздә дә белә зәифликләрә тәсадүф едирик.

Лириканын аләми чох кенишдир, шаир хәјалынын һүдуду јохдур. О, инсан фикринин сонсуз үфүгләрини сејр етмәк, инсан гәлбинин дәринликләринә далмаг, һәјатын әсил көзәллијини дујмаг вә дујдурмаг имканына маликдир. Лириканын гүввәси шаирин һисс вә дујғуларынын сафлығындан, тәмизлијиндән, учалығындан асылыдыр. Совет шаири милјонларын шаиридир; милјонларла јарадан, гуран, бөшәријјәтин кәләчәк сәадәтини тә'мин едән инсанларын шаиридир. Онун ше'рләриндә хәстә әһвали-руһијјәјә, фәрдијјәтчилијә, дүшкүнлүјә јер ола билмәз.

Совет шаиринин гәлби халғын гәлби илә бир вурур. Халға јабанчы олмајан һисс, әһвали-руһијјә, фикир шаирә дә јабанчы дејилдир. О, мәһәббәтдән дә, ајрылыгдан да, өлүмдән дә јаза биләр. Лакин совет шаири дөврүмүзүн әсас гәһрәманы олан мүбариз вә јарадычы инсанын, өз иши илә дүнјаны һејрәтә салан нәһәнк совет адамынын көзү илә һәјата бахыр.

онун гәлби илә һисс едир. Бу адамын исә мәһәббәти дә, ајрылыға вә өлүмә мүнасибәти дә өзүнә мәхсусдур.

Өлүмләрә, хәстәликләрә, ајрылыглара галиб кәлән совет адамының бөјүк вәтәнпәрвәр, инсанпәрвәр гәлбини дәриндән дујмаг, ону бүтүн мә'на вә көзәллији илә тәрәннүм етмәк лазымдыр. Совет лирикасы истәр сијаси олсун, истәр фәлсәфи олсун, истәр ашиганә,—фәрги јохдур, бөјүк вә тәмиз һиссләр, јүксәк вә нәчиб фикирләр лирикасыдыр. Совет ше'ринин оркестриндә лириканын пајына тарын, каманчанын вә флејтанын инчә сәсләри дүшмүшдүр; лакин бу инчә сәсләр бөјүк вә әзәмәтли һәјат симфонијасынын руһуну тәшкил едир, бу сәсләр бизи даим ирәлијә вә јүксәкләрә чағырыр.

Сон илләрдә Авропада олмуш шаирләрин јарадычылығында мөвзу чәһәтиндән бир тәзәлик һисс едилмәкдәдир. Нәби Хәзри, Никар Рәфибәјли вә Новруз Кәнчәли Авропа тәәссүратыилә бир чох ше'рләр јазмышлар. Совет ше'риндә јаранмыш сағлам ән'әнәләрә әсасланан шаирләр Авропаны совет адамларынын нөгтеји-нәзәриндән тәсвир едирләр. Коммунизм идејалары, јүксәк инсанпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик һәр чүр истисмара вә тәзјигә нифрәт руһунда тәрбијә алмыш совет адамлары Авропаја ачыг көзлә вә јүксәк сәвијјәдән бахырлар, Авропаны сәјаһәт едәркән онларда бир чох јени һисс вә фикирләр доғур. Шаирләримиз бу һисс вә фикирләри тәрәннүм етмәјә чалышырлар.

Авропадан јазан шаирләрдә, хүсусән Нәби Хәзридә ән јүксәк вә һаким һисс—Вәтән һиссидир. Совет адамының гүрбәтдә хүсуси бир гүввәтлә дујдуғу бу һисс шаирин **«Чинар»**, «Булудлар», «Вәтәнә гајыдаркән» ше'рләриндә ајдын шәкилдә ифадә олунмушдур:

Инанма, десәләр торпаг торпагдыр,
Вәтән торпағынын әтри башгадыр.

Шаирин ше'рләринин чоху бу әһвали-руһијјәнин тә'сири алтында јазылмышдыр. Бу, тәбии һиссдир. Бурада јалныз психоложи һал дејил, ејни заманда дәрк едилмиш гәнаәт, сосиализм гурулушунун үстүнлүју фикри һакимдир.

Нәби Хәзринин «Шаирин фачиәси», «Тәбәссүм вә көз јашлары», «Тәк голлу чалғычы», «Күл сатан гыз», Никар Рәфибәјлинин «Һолландијанын чичәкләри», «Рәһибә», «Азадлыг бајрағы», «Мән өз көзүмлә көрмүшәм» ше'рләриндә Авропаны ичәридән кәмирән зиддијјәтләр, ичтимаи әдаләтсизлик вә садә адамларын бу әдаләтсизлијә гаршы е'тиразы чанлы, инандырычы тәрздә верилмишдир.

Вәтән һиссиндән сонра бу ше'рләрдә ән гүввәтли һисс инсанпәрвәрликдир. Совет шаирләри бурада ән јүксәк бәшәри идеалларын тәрәннүмчүсү кими чыхыш едирләр.

Лакин Авропаја һәср едилмиш ше'рләр ичәрисиндә сијаси-ичтимаи чәһәтдән зәиф парчалар да вардыр. Белә парчаларда шаирин һадисәләрә мүнасибәти ајдын олмадығы кими, охучуја нә демәк истәдији дә ајдын дејилдир. Нәби Хәзринин «Парисдә ахшам» ше'ри чох «објективчәсинә» јазылдығы үчүн лазыми тә'сири бағышламыр:

Јенә ишыглар јаныр,
Сулар нура бојаныр,
Узун хијабан боју
Бир кедир, бир дајаныр,
Чаван гызлар күлүшүр,
Шәһәрә ахшам дүшүр.

Ишыгланыр күчә дә,
Ашыб-дашыр күчә дә.
Дуруб күлүсәјәрәм
Гучаглашыр күчәдә,
Гызла оғлан өпүшүр,
Шәһәрә ахшам дүшүр.

Күн батыр хәјал кими,
Узаг бир вүсал кими,
Сөзү вардыр, динмәјир,
Сена ахыр лал кими,
Кәнчләр орда көрүшүр,
Шәһәрә ахшам дүшүр.

Капиталист Парисини характеризә етмәк үчүн Сена боју кәнчләрин көрүшүб-өпүшмәси нә гәдәр сәчијјәвидир? Белә бир ше'р совет охучусунда Авропа шәһәрләри һаггында дүзкүн тәсәввүр ојада биләрми?

Никар Рәфибәјлинин «Мән өз көзүмлә көрдүм» ше'риндә дә Парис, Сена саһили тәсвир олунур; бурада да гызлар вә оғланлар кәзиб севиширләр. Лакин мәсәлә онда дејилдир. Шаирә Сена саһилиндә башга бир шејин шаһиди олмушдур: бир ағ франсыз гызы гара зәнчи оғлу илә гол-гола кәзир. Бу, әлбәттә, мә'налыдыр. Шаирә көрдүјү ләвһәјә белә мә'на верир:

Гараларын ағлары севмәси, севилмәси
Бу јерләрдә нә гәдәр мөһкәм јасаг олса да,
Мәһәббәтин башгадыр ганунлары дүнјада.

Бу, доғрудур; лакин мәһәббәтин гануну тәзә дејилдир. Инди Авропада баш галдыран, гараларын вә ағларын мәһәббәтинә гүввәт верән, сәадәт кәтирән јени ганун вардыр ки, о да азадлыг ганунудур. Ше'рә белә нәтичә вермәк ону хүсуси шәкилдә мә'наландыра биләрди.

Сон илләрдә ше'римиздә баш верән һадисәләрдән бири дә поема жанрына гүввәтли мејлдир. Икинчи гурултајдан әввәлки дөрд ил әрзиндә, Сәмәд Вурғунун да үч поемасы дахил олмагла, чәми једди поема јазылмышдыса, гурултајдан сонракы дөрд ил ичәрисиндә 30-дан јухары поема јазылмышдыр. Бу һадисә мүсбәт һадисәдирми? Әлбәттә, әкәр һәјаты даһа кениш планда, һәјатымыздакы мүһүм ичтимаисијаси һадисәләри, инсан характерини даһа дәриндән тәсвир етмәк үчүн поеманын вердији имканлары нәзәрә алсаг, бу жанра мејл мүсбәт һадисәдир.

Сон заманларда јаранан поемаларын ичәрисиндә истәр мөвзу вә идеја, истәрсә дә сәнәткарлыг чәһәтиндән диггәтәлајиг әсәрләр вардыр.

Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы»ның тәфригә һазырланмыш парчалары шаир О. Сарывәлли тәрәфиндән чапа һазырланыб бу ил нәшр едилмишдир. Мә'лумдур ки, С. Вурғун бу көзәл поема үзәриндә 1956-чы илдәк ишләмишдир. Поеманын јени нәшрини охудугда гаршымызда чох әзәмәтли аләм, бөјүк мәфкурәви вә бәдии әһәмијјәтә малик сәнәт әсәри чанланыр. Мүасирлик һисси, һадисәләрә дәриндән далмаг, гәһрәманларын талеји илә үрәкдән марагланмаг, садәлик, тәбиилик, гүввәтли реализм вә ејни заманда үрәкчан романтика, епик вүс'әт, лирик һәрарәт вә сәмимијјәт—бүтүн бунлар поемада вәһдәт һалында бирләшмишдир. Поеманын сәһифәләриндән Бәхтијар, Чәлал, Һумај, Шаһсувар кими мүхтәлиф хасијјәтә малик бәдии сурәтләр бизә бахыр, өз һәрәкәтләри, талеләри илә бизи дәриндән тә'сирләндирирләр. Сәмәд Вурғунун «Комсомол поемасы» кәнчлијә, мүбариз комсомола, јенилијин гәләбәси уғрунда вурушан адамлара һәср олунмуш тәзә әсәр тә'сири бағышлајыр. Биз чәсарәтлә оны сон илләрин ән јахшы поемасы адланды-ра биләрик.

Мәммәд Рәһимин «Сајат Нова» поемасы да мүвәффәгијјәтлидир. XVIII әсрин мәшһур халг шаири Сајат Новаја һәср едилән бу поема һәгиги илһамла јазылмышдыр. Халглар достлуғунун, ичтимаи зүлмә гаршы е'тиразын гызғын ифадәчиси олан Сајат Новаһын сурәти бу поемада чанлы вә тә'сирли чыхмышдыр.

Рәһимин сон заманларда нәшр олунмуш «Хәзәр суларында» поемасы да букүнкү ше'римиздә әһәмијјәтли һадисәдир. Бу поеманы шаир Хәзәр дәнизинин дибиндән нефт чыхаран гәһрәман нефтчиләрә һәср етмишдир. «Ленинград көјләриндә» поемасындан сонра јаздығы «Абшерон торпағында» вә «Хәзәр суларында» поемаларында шаир совет адамларының гуручулуг, јарадычылыг фәалијјәтини әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Һәр үч поеманы трилокија шәклиндә тәсәввүр етсәк, совет вәтәнпәрвәрләринин дөјүш вә гуручулуг ишләринә һәср едилмиш бу әсәрә јалныз шаирин јарадычылығында дејил, бүтүн ше'римиздә әһәмијјәтли һадисә кими гијмәт вермәлијик. Доғрудур, өз бәдии кејфијјәти е'тибарилә трилокијанын биринчи һиссәси даһа гүввәтлидир, икинчи вә үчүнчү һиссәләр о сәвијјәјә галха билмир; лакин бүтүн нөгсанларына бахмајараг, үчүнчү һиссә, јә'ни «Хәзәр суларында» шаирин мүасир һәјатла, хүсусән нефт адамларынын һәјаты вә әмәк рәшадәти илә јахындан марагландығыны вә һәм дә чидди марагландығыны көстәрән бир әсәрдир.

«Хәзәр суларында» поемасында шаир бизи өз гәһрәманларынын характери илә дәриндән таныш етмәјә чан атмышдыр. Мә'дән мүдири Чинар худбин, ловға, мәнсәбпәрәст кәнчдир; о, мүһәндис Һејраны севир. Лакин бу севкинин гаршылыглы олмасы ону марагландырмыр. Чинар Һејранын һиссләри, арзулары вә фикирләри илә һесаблашмыр, о јалныз өзүнү дүшүнүр. Истеһсалатда да Чинар һеч кәслә һесаблашмыр, ағыллы мәсләһәтә гулаг асмыр, өз билдијини едир вә һәтта мә'дәни габагчыллар сырасындан чыхармамаг үчүн һөкүмәтә јалан сатыр, хәјанәт едир. Һејран да Чинары севир, лакин Һејранын мәһәббәтиндә тәмкин вардыр; о өз һиссләрини чиловламағы бачарыр, Чинарын нөгсанларына көз јуммур, бу барәдә чидди дүшүнүр. Һејран әввәлчә Чинары нәсиһәт вә мәзәммәт јолу илә ислаһ едиб дүз јола кәтирмәк истәјир; лакин Чинарын худбинликдә вә мәнсәбпәрәстликдә чох инад етдијини, һәтта һөкүмәти алдатмаг истәдијини көрдүкдә суса билмир, онун әлејһинә чыхыр.

Поемада уста Һејбәт, Алексеј вә Наташа да Чинарла Һејранын характерини ајдынлашдырмаға көмәк едирләр. Хошә кәлән чәһәт бурасыдыр ки, шаир Чинары ислаһ етмәклә мәшғул олмур. Хәјанәт үстүндә ишдән азад едилмиш Чинар өзүнү дәстәдән узаг дүшмүш, тәк, гәриб өрдәјә бәнзәдир вә пешман һалда Түркмәнистана јола дүшүр. Беләликлә, мүәллиф худбин Чинарын мә'нәви мәғлубијјәтини, онун кечирдији психолоҗи һалы да охучуја көстәрмиш олур.

Мүһәндис Һејран јахшы, намуслу бир ишчи, истеһсалатчы олдуғу кими, ағыллы, тәмкинли вә јүксәк әхлага малик гадын кими дә диггәти чәлб едир.

Бунунла белә, шаирин поема үзәриндәки ишини тамамланмыш һесаб етмәк олмаз. Шаирин әввәлки поемаларындан бизә таныш олан Алексеј вә Наташа бу поемада мүстәгил јер тутмурлар; онларын характери ајдын чизкиләрлә ишләнмәмишдир. Ејни сөзләри гисмән уста Һејбәт һаггында да

демәк олар. Уста һејбәт фәлакәт заманы ики кәнч фәһлә илә дәниздә мәһв олур; онун характери, хүсусән өлүм гаршысында кечирдији әһвали-руһијјә даһа чанлы, тәбии вә тә'сирли верилмәли иди. Поеманын дили үзәриндә дә ишләмәк лазымдыр.

Поемалар ичәрисиндә Осман Сарывәллинин «Мисирли гардашлар» әсәри дә көркәмли јер тутур. Азәрбајчан шаирләри бејнәлхалг мәсәләләрә өз вахтында чаваб верирләр; онлар лирикада олдуғу кими, поемада да мүасир бејнәлхалг һадисәләрә тохунурлар. Осман Сарывәлли сон заманлар бу саһәдә даһа чох фәаллыг көстәрмәкдәдир. Мисир халгынын истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсинә һәср олунмуш «Мисирли гардашлар» бөјүк инсанпәрвәрлик руһу илә, әрәб халгларына дәрин мәһәббәт һисси илә јазылмышдыр.

Мүвәффәгијјәтли поема кими Әлиаға Күрчајлынын «Заманын һөкмү», Әли Кәримин «Илк симфонија» әсәрләрини гејд етмәк олар.

«Заманын һөкмү» поемасы кәнчләри мүстәгил дүшүнмәјә, мүстәгил һәрәкәт етмәјә, сәадәт уғрунда мүбаризә апармаға, чәсарәтли вә фәдакар олмаға чағырыр. Елмар атасынын һимајәсиндә јашајан горхаг вә симасыз бир кәнчдир. О, Гөнчәни севир; лакин ону атасынын јанлыш күманы илә чох асанлыгла рәдд едир. Сәһв күман арадан галхан кими атасы Елмара Гөнчәјә евләнмәјә ичазә верирсә дә, бу дәфә Гөнчә оғланы рәдд едиб дејир:

Тутаг ки, евләндик, сәдагәтинә
Де, нечә инаным, үмид едим мән?
Нечә инаным ки, бәркдә сән јенә
Мәни ајғлара вермәјәчәксән?..

Гөнчә ағыллы, ирадәли, мә'нәви күввәјә малик гыздыр. О, јахшы тә'сир бағышлајыр. Шаирин Елмар кими симасыз кәнчләри ифша едән мисралары да тә'сирлидир:

Милјон инсанларын сән дә бирисән,
Нолар бир мәгсәдлә јансан, әрисән?
Ја бир көлкә кими сүпүр јери сән
Ја ад ал, дилдә көз, додагда јаша!..

Әли Кәримин «Илк симфонија» поемасы мөвзу е'тибарилә орижинал дејилдир: үчлүк арасындакы мачәра поеманын әсас сүжет хәттини тәшкил едир. Лакин дәјәрли орасыдыр ки, шаир гәһрәманларынын характерини чох орижинал тәрздә ачыб көстәрир. Әли Кәрим нағыл еләмир, көстәрир; бә'зи тәчрүбәли шаирләримиздә олдуғу кими өзү һадисәләрә мүдахилә етмир, гәһрәманлары кәнардан мүшаһидә едир вә ән

чанлы чизкиләри илә әкс етдирир. Никарын кечирдији психоложи анлары, онун тәрәддүд вә һәјәчанларыны шаир усталыгла вермишдир. Һәгиги исте'дадла јаланчы исте'дада гијмәт гоја билмәјән, Илһамдан узаглашыб Азада мејл едән Никар јүнкүл вә дүшүнчәсиз гызлардан дејилдир. Азадын ширин дилләринә вә асанлыгла әлдә етдији мүвәффәгијјәтләрә алданаркән, Илһамдан ајрыларкән дәрин һәјәчанлар кечирир. Шаир бир гәдәр мүбалиғәли шәкилдә олса да, Никарын тәрәддүдләрини чанлы вә инандырычы вермишдир. Азад ону көрүшә чағырыр, Никар кетмәк истәмир, амма ејни заманда евдә дә отура билмир; о, дәниз саһилинә кедир, куја Азадын јанына кетмир, елә белә өз хошу илә кедир. Лакин вичдан сәси ону нараһат едир, Азадла көрүшә кәлдијини она хатырладыр...

Бу вахт уча вышкадан
Парашүтлә бир оғлан
Учуб кәлди ашағы.
Һисс еләди ки, Никар
Учалардан алчаға
Енир бу оғлан кими.
Никар инди һавада,
Никар инди көјдәдир.
Гапарадыр һава да,
Јер һардадыр, көј нәдир?
Јаралы бир гуш кими
Ганад чалыр һавахтдыр,
Дәнизәми, јерәми,
Һара јыхылачагдыр?

Никар алчалыр, о севимли Илһамын дејил, јаланчы Азадын гучағына јыхылыр. Амма о, тутдуғу иш үчүн әзаб чәкир, һәр бир сәс, һәр бир көз она төһмәт јағдырыр. О, һеч бир шеј ешитмәк, һеч бир шеј көрмәк истәмир. Шаир Никарын бу вәзијјәтини белә тәсвир едир:

Һәсәд чәкди корлара,
Һәсәд чәкди карлара,
Дүшүнмәк истәмәди:
Ады нәдир, нәчидир?
Бурда нија дајанмыш,
Нијә бурдан кечирди?
Нечә чүр чыхыш јолу
Доланды хәјалында,
Истәди ки, кизләнә
Рединкүлүк далында,
Әлиндәки әзилмиш
Хырда күлүн далында,
Истәди ки, мәһв олуб,
Нә даныша, динә о!
Дөнә даша, торпаға,
Бир һечлијә дөнә о!

«Илк симфонија» поемасынын мәзмуну да мә'налыдыр. Шаир өз гәһрәманы Илһамын симасында тәвазөкар исте'дадын өз намуслу әмәји сајәсиндә бој атыб мәшһур бәстәкар олмасыны тәсвир етмишдир. Ону нә шан-шөһрәт марагландырыр, нә арха ола биләчәк мәшһур гоһум, нә јүнкүл јолларла әлдә едилән газанч. О, һәјатда өз күчү, өз әмәји вә исте'дады илә өзүнә јол ачыр. Әли Кәрим халг ичәрисиндә чыхмыш кәнч гәһрәманыны «дамчылар» мотиви илә әлагәләндирир. Дамчы дамчыја говушуб ахдығы вә көл јаратдығы кими, Илһам да билији дамчы-дамчы топлајыр, бөјүјүр, артыр, гүввәтләнир. Ушаглыгда тәбиәтдән илһам алан кәнч гәһрәманы чанлы тәбиәт, дамчыларын аһәнки чәлб етмишди. Әли Кәрим поеманын әввәлиндәки дамчылар мотивини сонра да тәкрар едир, амма бу дәфә «дамчылар» мотиви күл јарпагларындан сүзүлән вә бир-бирини гован дамчылар дејилдир, онлар инди Илһамын јаратдығы илк симфонијадыр, һәјат симфонијасыдыр:

Дамчы дамчыја чатды,
Дамчы дәрја јаратды,
Дамчы чошду, чағлады, Күр олду, Араз олду...
Волга Күрә, Күр Нилә, Нил Араза гарышды...
Гучаглашдылар онлар,
Ашыб-дашдылар онлар!

Илһамын да симфонијасы беләчә һәјат ширәси илә долараг јаранып вә халг тәрәфиндән алгышланыр.

Поеманын сонунда шаир бизә Никары хатырладыр. О алданмышдыр, пешманчылыг әзабы чәкир:

Симфонија сусмајыр,
Симфонија чағлајырды,
Елә бу вахт узагда,
Јерә дикиб көзүнү,
Гучаглајыб дизини
Бир көзәл ағлајырды.

Әли Кәрим кәнчдир. «Илк симфонија» онун илк бөјүк әсәридир. Поемада зәиф чәһәтләр, јахшы ишләнилмәмиш сүрәтләр дә вардыр. Кәнч шаирин мүвәффәгијјәти ондадыр ки, охучулары о гәһрәманларынын талеји илә марагланмаға мәчбур едир, онлары дүшүндүрүр.

Јазылмагда олан вә һәлә битмәмиш поемалар ичәрисиндә охучуларын диггәтини чәлб едәнләри вардыр. Һүсејн Һүсејнзадәнин Сәмәд Вурғунун һәјатына һәср етдији «Јолда» поемасында һәрарәтлә јазылмыш тә'сирли парчалар чохдур. Бу әсәрин мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасы шаирин поеманы хатирә шәклиндән чыхарыб, бәдии үмумиләшдирмә

јолу илә давам етдирмәсиндән вә сүжет хәттинин ардычыл инкишафына даһа чох әһәмијјәт вермәсиндән асылыдыр.

Фүзулинин вәфатынын 400 иллији илә әлагәдар олараг Рәсул Рза бир поема башламышдыр. Поеманын чап олунмуш башланғыч һиссәси һәгиги илһамла, бөјүк шаирә дәрин мәһәббәт вә мәс'улијјәт һисси илә јазылмышдыр:

Шө'ринлә, фикринлә долујам, устад!
Елә бил үрәјим баһарла долуб.
Кечә-күндүз јазыб поздуғум сөзләр
Санки күл-чичәкдир бир ушаг јолуб;

Дәстә бағламағы бачармыр анчаг,
Каһ буну, каһ ону көтүрүр, бахыр,
Мүшкүлә дүшмүшәм, ғынама, устад,
Адына бағланыр, бу дәстә ахы!..

Биз Р. Рзанын Фүзули һаггында Фүзули адына лајиг поема јазачағына инанырыг.

Бәхтијар Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» әсәри дә сәмимијјәти вә ше'ријјәти илә охучуја јахшы тә'сир бағышлајыр.

Бунунла белә, гејд етмәк лазымдыр ки, поемаларымызын мөвзу даирәси о гәдәр дә кениш дејилдир. Поемаларын чоху мәишәт мәсәләсинә, кәнчләр арасындакы аилә мүнасибәтләринә һәср едилмишдир. Бу мөвзуда јазылан поемалар бир-бириндә о гәдәр охшајыр ки, елә бил, бир мүәллим онлара ејни мөвзуда, ејни план үзрә тапшырыг вериб поемалары јаздырмышдыр. Давуд Ордубадлынын «Һәјат јолларында», «Күчлү ахын», Бәхтијар Ваһабзадәнин «Изтирабын сону», Ибраһим Кәбирлинин «Имтаһан», Габил Имамвердијевин «Мәһпарә», Адил Бабајевин «Елоғлумун поемасы», Һүсејн Һүсејнзадәнин «Мәһәббәт поемасы»—бир мөвзуја — аилә, мәишәт, мәһәббәт мәсәләләринә һәср едилмишдир.

Совет аиләси—мүһүм сәнәт мөвзусудур; бу мөвзуну поемаларда ишыгландырмаг, јени аилә, мәһәббәт вә коммунист әхлагы мәсәләләрини, бу саһәдәки чәтинликләри, көһнәликлә јенилијин мүбаризәсини чанлы, реал сәһнәләрдә көстәрмәк лазымдыр. Поемаларда шаирләр аиләни мөһкәмләндирмәк, әрлә арвад арасында сәмимијјәт вә сәдагәти артырмаг, гадына гаршы көһнә, мешшан мүнасибәтләрини писләмәк кими чидди мәсәләләрә тохунмушлар. Бу чәһәтдән Г. Имамвердијевин «Мәһпарә», Адил Бабајевин «Елоғлумун поемасы» мүәјјән тәрбијәви әһәмијјәтлә маликдир. Лакин бүтүн бу поемаларын үмуми күсурлары вардыр ки, бу күсурлар бир тәрәфдән шаирләрин мүасир һәјатла бағлы олмамаларындан, чәмијјәтимиздә баш верән мүһүм һадисәләри үмумиләшдирмәк әвәзинә мәһдуд мөвзу даирәсиндән кәнара чыха

билмәмәләриндән, о бири тәрәфдән тәсвир етдикләри һадисә вә инсанлары сәтһи вә схематик вермәләриндән ибарәтдир.

Мисал үчүн Ибраһим Кәбирлинин «Имтаһан» поемасыны алаг. Әввәлән, ону гејд едәк ки, аилә мәсәләсинә һәср едилмиш бир сыра поемалар кими бу поема да Сәмәд Вурғунун «Ајкүн» поемасынын тә'сири алтында јазылмышдыр. Гијас Мәрјәми атыр, лакин Мәрјәм өз ушағынын хатирәси үчүн Гијасы кериҹә, евинә гајтармаға чалышыр. О шеји ки, Сәмәд Вурғун өз инсанпәрвәрлији вә сәнәткарлығы илә чанлы бәдии һәгигәтә чевирмишдир, ону Ибраһим Кәбирли адиләшдирмиш вә бајағылашдырмышдыр. Онун нә Гијасыны Әмирханла мүгаисә етмәк олар, нә дә Мәрјәмини Ајкүнлә. Ибраһимин тәсвир етдији Мәрјәм инсанлыг ләјагәтини алчалдан, өзүнә һөрмәт етмәјән адам кими мејдана чыхмышдыр; ону Гијас дәфәләрлә тәһгир едир, севмәдијини вә онунла јашамаг истәмәдијини билдирир, амма буна бахмајараг Мәрјәм онун далынча дүшүр, кәндә кедир, јалварыр. Мүәллиф Мәрјәмин бу һәрәкәтинә мүсбәт мә'на верир, куја бүтүн бу тәһгирләрә о, аиләни дағытмамаг, ушағыны атасыз гојмамаг үчүн дөзүр. Аиләни горумаг өз јериндә, анчаг әринин тәһгирләринә дөзән, өзүнү алчалдан, шәрәфсиз һәјат кечирән гадына, анаја биз нә үчүн гијмәт вермәлијик? Аилә гуру форма вә ја биабырчылыгларын үстүнү өртән пәрдә дејилдир. Мәһәббәтсиз, гаршылыглы һөрмәтсиз, сәмимијјәтсиз аиләни сахламағын нә мә'насы вардыр? Мәрјәм кими инсанлыг, вәтәндашлыг шәрәфини итирмиш гадынлар, бизим зәманәмиздә мүсбәт гәһрәман сајыла биләрми?

Аилә вә мәишәтдән бәһс едән поемаларын чохунда конфликтсизлик һисс олунур; шаирләр даһа чох барышдырычы хәтт көтүрүр вә әрлә арвад арасында, нәјин бањасына олурса-олсун сазиш јаратмаға чалышырлар, сәһв едән әри ислаһ едиб аиләјә гајтарырлар. Шаир мәһкәмә сәдри вә ја һаким дејилдир, о барышдырмаг јолу илә јох, ичтимаи хәстәликләрин үстүнү ачмаг, һәјатын фәал гүввәләрини көстәрмәк, тәблиғ етмәк јолу илә кетмәлидир. Конфликтсизлик нәтичәсиндә поемаларда характерләр лазымынча ачылыб көстәрилмир, чанлы типләр мејдана чыхмыр, сәнәткарлыг зәифләјир.

Шаирләримиз халгымызын гаршысында өјүнә билмәзләр. Сон илларда поемаларымызда парлаг вә сәчијјәви фәһлә вә ја колхозчу сүрәти јаранмамышдыр; дөврүмүзүн јарадычы, гуручу адамыны тәсвир етмәк, габагчыл мүсбәт гәһрәманы јаратмаг, ону охучулара нүмунә кими көстәрмәк вә севдирмәк барәсиндә ше'римиз аз иш көрмүшдүр. Бу сањәдә атылан аддымлар һәлә чәсарәтсиз вә зәифдир. Јарадылан

сүрәтләрин чоху чансыз вә гурудур, охучуну һәјәчанландырмаға гадир дејилдир. Шаир өз поемасынын һәр фәслиндә дәфәләрлә «мәним гәһрәманым» десә дә, бу гәһрәман охучунун үрәјини әлә ала билмир, өзүнү она севдирә билмир. Поемаларымызын чохунда характерләр долғун дејилдир, тип јохдур. Санки характер, тип јаратмаг әзијјәтиндән шаирләримиз өзләрини азад етмишләр. Онлар гәһрәманы охучуја көстәрмәк әвәзинә онун барәсиндә данышыр, она мәдһијјәләр охујурлар.

Ислам Сәфәрли «Фыртыналар адасы» поемасында нефт сањәсиндә ишләјән адамларын һәјатындан бир нечә ләвһә әкс етдирмишдир. Шаирин хам торпагдан вә нефт дашларындан јазмасы тәгдирәлајигдир. Лакин «Фыртыналар адасы» әсәрини бүкүнүн јахшы әсәрләри сырасына дахил етмәјә чәтинлик чәкирик. Бу, поемадан чох мәнзум очерк тә'сири бағышлајыр.

Бә'зи поемаларда гәһрәманларын тәсвиринә, сүрәтләрин фәрдиләшдирилмәсинә сә'ј едилдијини көрдүкдә охучу севинир; чүнки о, поемада чанлы инсанларын мүбаризәсини, фикрини, дахили аләмини, кәдәрини, севинчини көрмәк, онлара шәрик олмаг вә ја е'тираз етмәк истәјир. Охучу поемаларда чәтинә дүшән, өз мә'нәви гүввәси, мәтанәти вә рәшадәти илә чәтинликдән чыхан, бүтүн көзәл инсани сифәтләри илә көз гаршысында чанланан парлаг вә инандырычы инсан характерләри илә таныш олмаг истәјир.

Бә'зи јерләриндә узун, риторик парчалар, тәкрар едилмиш «һәкиманә сөзләр» олмасына бахмајараг, Зејнал Хәлилин «Улдузлар» поемасы бу чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Поема һәлә битмәмишдир, буна көрә дә һаггында гәти данышмаг мүмкүн дејилдир. Лакин чап олунмуш һиссәдә шаир өз гәһрәманларыны бәдии сүрәт кими сәчијјәләндирмәјә сә'ј етмишдир. Ана вә Гәрәнфил сүрәтләри нисбәтән чанлы чыхмышдыр. Зејнал Хәлил поеманын галан һиссәләриндә бу чәһәтә даһа чох фикир вермәлидир. Күлнар сүрәтини дәринләшдирмәли, Ејвазы риторик нитгләрдән азад етмәлидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә совет адамларының, хүсусән гадынларын вәтәнпәрвәрлијинә, фәдакар әмәјинә һәср олунмуш поема бундан анчаг газана биләр.

* * *

Ше'римиз бүкүн чох мәс'улијјәтли дөвр кечирир. Азәрбајчан совет ше'ри ән үввәтли нүмајәндәсини ики илдән артыгдыр ки, итирмишдир. Сәмәд Вурғунун јохлуғуну биз инди даһа дәриндән һисс едирик. О бизим үзүмүзү партија гаршысында, һөкумәт гаршысында ағардырды. Онун һәр

jахшы әсәри, һәр jахшы поемасы ше'римиздә һадисә олурду, jени сәһифә ачырды. Онун поемаларында нә гәдәр мөвзу мүхтәлифлиjи вардыр! «Өлүм күрсүсү», «Бәсти», «Мүған», «Зәнчинин арзулары», «Ajкүн», «Заманын бajрагдары» — бунларын һәр бири jени мөвзу, совет адамынын зәнкин фикирләр вә һиссләр аләмини бөjүк вүс'әт вә дәринликлә әкс етдирән әсәр дejилми?

Белә зәнкин вә нәчиб ән'әнәjә малик олдуғумуз һалда зәманәмизин jарадычы, гуручу гәһрәманына, онун үмумдүнjа әһәмиjjәти газанан тарихи ишинә, мүбаризәсинә jүксәк сәнәткарлыгла jазылмыш поемалар һәср етмәмәjә һаггымыз jохдур.

Биз инди елә дөврдә вә елә өлкәдә jашajырыг ки, бүтүн дүнjанын көзү биздәдир. Совет адамларынын көрдүjү ишләрин әһәмиjjәти һүдудумузун харичинә jајылмышдыр. Онун өзү дә, сәси дә поезиjамызда гүрурла сәсләнмәлидир. Ше'римизин гәһрәманы—дөврүмүзүн ән зәкалы, ән мүтәфәккир, ән габагчыл адамы олмалыдыр. Бу гәһрәманын симасында өлкәмизин вә халгымызын мә'нәви үгдрәти, парлаг әмәлләри, гәләбә вә наилиjjәтләри өз бәдии ифадәсини тапмалыдыр.

Ше'римиздә зәманәмизин бөjүк нәфәси бүтүн гүввәти илә һисс олунмалыдыр.

* * *

Ше'римиздә сатира әһәмиjjәтли саһәләрдән биридир. Сатира чәмиjjәтдәки нөгсанлары вахтында ачыб көстәрмәклә халгымыза jахындан көмәк едир. Доғрудур, М. Ә. Сабирдән, Әли Нәзмидән вә М. С. Ордубадидән сонра көркәмли сатирик шаирләримиз олмамышдыр. Амма демәк олар ки, бүтүн көркәмли шаирләримиз сатира илә мәшғул олмуш вә бу саһәдәки бошлуғу долдурмаға чалышмышлар. Сәməд Вурғунун, Сүлејман Рүстәмин, Рәсул Рзанын, Мәммәд Раһимин, Осман Сарывәллинин, Зејнал Хәлилин вә башга шаирләримизин көскин сатирик ше'рләри jахшы jадымыздадыр.

Өз тәбиәти е'тибарилә сатирик олмаjан шаирләрин һәрдәнбир сатира илә чыхыш етмәси бу жанрын ше'римиз үчүн әһәмиjjәтли олмасыны, бунсуз кечинмәк мүмкүн олмадығыны көстәрир.

Сон заманларда сатира илә мәшғул олан, тәмсил jазан шаирләр jетишмишдир. Һикмәт Әфәндиjевин тәмсилләри, һ. Һүсејновун сатирик ше'рләри диггәти чәлб етмәкдәдир. Лакин, буна бахмajараг, ше'римизин сатира саһәсиндәки ишини гәнаәтбәхш һесаб етмәк олмаз.

Нечә илдир ки, «Кирпи» журналы нәшр олунмагдадыр. Бу журналын сиjаси-тәрбиjәви ролу һамыjа мә'лумдур. Бир сыра нөгсанларына бахмajараг, «Кирпи» күндәлик һәjатымыздакы нөгсанлары, көһнәлик галыгларыны ишимизә мане олан адамлары тәнгид вә ифша етмәк саһәсиндә әһәмиjjәтли ишләр көрүр. Лакин ачыг демәлиjик ки, бу журналын ше'р һиссәси һәлә зәифдир. Бурада jахшы, дүзгү сатирик ше'рләр надир һалларда чап олунур. Jазылан ше'рләрин чоху ejни мөвзуну дәфәләрлә тәкрар едир, бәдии ифадә чәһәтиндән зәиф вә тә'сирсиз олур.

Сатиранын гүввәти онун сиjаси вә бәдии чәһәтдән тутарлы олмасында, тәнгид һәдәфинин кәскин, һазырчаваб сөзләр вә ифадәләрлә гамчылаjыб, күлүнч вә ejни заманда нифрәтәлаjиг һала салмасындадыр. Сатиранын өзүндә дә үмумиләшдирмә олмалыдыр, чәмиjjәт үчүн зәрәрли һал олан нөгсанлары jүксәк мәфкурәви сәвиjjәдән, партиjалылыг чәбһәсиндән тәнгид етмәлидир.

Илк заманлар «Кирпи» журналындан сатирик шаирләр jетишдирмәjи тәләб етмәк һәлә тез идисә, бүкүн биз бу мәсәләни чидди шәкилдә гоjа биләрик. «Молла Нәсрәддин» журналынын Сабири jаратмагла олмаса да, Сабир вә Әли Нәзми кими маһир сатирик шаирләрин инкишафында, онларын jарадычылығыны истигамәтләндирмәкдә ролу чох бөjүк иди. «Кирпи» журналы сатирик ше'рә диггәти вә тәләби артырса, исте'дадлы шаирләри өз этрафына топласа вә онлара дүзкүн истигамәт версә, сатиранын инкишафына көмәк едә биләр.

Сатира биздә һәлә зәифдир. Сатиранын зәифлиjиндәндир ки, шаирләримиз бә'зән кәскин сатирик мөвзуну тамамилә башга планда, дидактик вә jа «фәлсәфи» планда һәлл етмәjә чалышырлар. Зејнал Хәлил сон заманларда jаздығы кичик бир ше'рдә рүшвәтхора, бөһтанчыjа нәсиһәт едир, онлары өлүмлә горхудуб пис jолдан чәкиндирмәjә чалышыр. Кәскин сатира гәләми тәләб олунан jердә шаир «инсанпәрвәрчәсинә» нәсиһәт вермәjә башлаjыр. «Гуран охумагла донуз дарыдан чыхмаз» мәсәли шаирләрә дә аиддир. Оғруjа-әjриjә нәсиһәт вә моизә jох, өлдүрүчү сатира, тәнгид лазымдыр. Низами, Фүзули, Закир, Сабир вә башга һәгиги инсанпәрвәр шаирләр ejни заманда амансыз сатирик олмуш, һәр чүр түфеjлиләри, халг дүшмәнләрини амансыз сатира атәшинә тутмушлар.

* * *

Әдәбиjjатымызын башга саһәләриндә олдуғу кими, ше'р саһәсиндә дә кәнч нәсил бөjүк вә хүсуси диггәтәлаjиг гүввә тәшкил едир. Сон беш-алты илдә ше'римизә бир сыра исте'дадлы кәнчләр кәлмишдир. Бу кәнчләрдә бөjүк jарадычылыг һәвәси, ше'рә мәһәббәт, сәмимиjjәт вардыр. Әли Кәрим,

Мәммәд Ибраһимов, Сәрдар Әсәд, Чабир Новрузов, Фамил Мећдијев, Рүф'әт Ахундов, Тофиг Мећдијев, Хәлил Хәлилов кими кәнчләрин фәрди јарадычылыг симасы кетдикчә ајдынлашыр, мүстәгиллик кәсб едир.

Јарадычылыг ишинә мәс'улијјәтлә јанашдыглары, сөзә гәнаәт етдикләри вә һәјатдан алдыглары тәәссүраты дәриндән дәрк едәрәк гәләмә алдыглары заман бу кәнч шаирләр охучулара тәзә, сәмими сез дејә билирләр. Мәсәлән, Әли Кәримин «Почталјон», «Ики севки», Сәрдар Әсәдин «Сәнин агибәтин», Һүсејн Һүсејновун «Гонаг», Фамил Мећдијевин «Ана» вә «Бригадир», Чабир Новрузовун «Анам Гызылкүлә» вә «Вәтән» ше'рләри өз конкретлији, мәзмунлулуғу, лаконизми илә охучуларын диггәтини чәлб етмишдир.

Белә ше'рләрдә саф вә јүксәк дујғулар, совет адамларына мәхсус күмраһлыг, идејалылыг, ичтимаи һәјатла фәал бағлылыг, дахили чошгунлуг вә сағлам еһтирас әсас јери тутур. Шаирләр өз фикирләрини конкрет образларда, дәгиг вә чанлы ләвһәләрдә јығчам, сәрраст сөзләрлә ифадә едирләр. Риторикадан узаг. сәмими, јығчам лирик парчалар охучуја хош тә'сир бағышлајыр. Лакин охучу кәнч шаирләрин дәфәләрлә тәкрар едилмиш сөзләри узун-узады садаладығыны, конкрет вә дәрин фикир ифадә етмәјән риторик мисраларын бир-бириниң јанына дүзүб мәтләби узатдығыны көрдүкдә тәәссүф едир. Тәәссүф едир ки, нә үчүн гијмәтли исте'дад белә хырдаланыр, сөз өз кәсәрини итирир.

Кәнч шаирләрдә мөвзу сечмәк чәтинлији һисс олунур. Онлар һәр һансы тәсадүфи тәәссүраты гәләмә алмаға тәләсирләр. Бејинләриндә доған фикри бәдии чәһәтдән лазымынча һәзм етмирләр. Буна көрә онларын ше'рләриндә кәзибдолашдыглары мәһдуд аләмин тәәссүраты, хатирәләри тәкрар олунур. Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләри, Көј көл, Шаһ дағы, Кәпәз, Араз, Күр... бу јерләрдә кечирилән ушаглыг илләри, илк мәһәббәтләр кәнч шаирләрин хәјалындан кәлиб кечир вә гафијәләрә, ше'рләрә чеврилир.

Бу ше'рләрин ичәрисиндә тәбии оланлары вә тә'сирлиләри дә вардыр. Лакин тәкрар елә бир шејдир ки, ән јахшы вә әзиз бир шеји дә һөрмәтдән, гәдир-гијмәтдән салыр.

Сон заманларда кәнч шаирләрдә дә поема јазмаға һәвәс ојанмышдыр. О јердә ки, шаир мүвәффәгијјәтлә сечдији мөвзуну ишләмәк үчүн поема жанрыны шүурлу сурәтдә, ијә'ни мәзмунун тәләби илә интихаб едир вә ишә мәс'улијјәтлә јанашыр, орада шаирә «поема јазма» демәк олмаз; о, поема јазмалыдыр. Лакин поема јазмаг бә'зи шаирләр үчүн узун јазмаг мә'насыны ифадә едир, мәтләби узатмаг, мисраларын сајыны чохалтмаг вәрдиш һалы алыр ки, бу узунчулуг мејли илә мүбаризә апармаг лазымдыр. Һалбуки бә'зи чох јығчам

јазылмыш ше'рләр узун поемалардан даһа тә'сирли вә бәдии чыхыр.

Шаир Һүсејн Һүсејнзадә Нәриман Һәсәнзадәјә јаздығы мәктубда она јолдашчасына дејир ки, «Сәнин кичик ше'рләриндәки тәбиилик, инандырычылыг бурада («Гыз үрәји» поемасында) аздыр. Көрүнүр, кичик һәчмли әсәрләри лазымынча ағлын вә гәлбин сүзкәчиндән кечирмәји бачардығын һалда, ири һәчмли әсәрләрдә ја чәтинлик чәкирсән, ја тәләсирсән».

Бу сөзләри башга шаирләрин поемалары һаггында да демәк олар. Бә'зән шаирләр өзләрини зорлајараг поема јазмаға чалышырлар; онлары нә мөвзу буна вадар едир, нә дә јарадычылыг тәбиәти. Поеманын ганунлары, тәләбләри вардыр. Бу ганунлара јиҹәләнмәдән јахшы поема јазмаг олмаз. Мадам ки, кичик һәчмли ше'рләрдә даһа чох мүвәффәг олурсунуз, нијә поема далынча гачыр, өз јарадычылыг хүсусијјәтләринизә зидд кедирсиниз? Нә үчүн журналларын сәһифәләрини су илә долдурурсунуз?

Никар Рәфибәјлинин «Су дастаны» адлы ше'риндә көзәл не'мәт олан су һаггында белә мә'налы мисралар вардыр:

Аһ, нә јерсиз олурсан,
Нә лүзумсуз олурсан
Ше'рләрә доланда!...

Кәнч шаирләрдә көзә чарпан нөгсанлардан бири дә ловғалыг, гуру иддиадыр. Тәвазөкарлыг адамын бәзәјидир, — дејирләр. Амма чаванларын бә'зиси бу бәзәкдән имтина едир. Икинчи ше'рдән сонра өз илһамындан, синәсини долдуран сөзләрдән, мәш'әл кими јанан гәлбиндән, ше'ринин мин бир мәзијјәтиндән сөһбәт ачмағы лазым билир. Онларла кәнч шаирин ше'риндән мисал кәтирмәк олар ки, орада шаир дәфәләрлә өзүндән иддиа илә данышыр.

Мәммәд Ибраһимов «Араз һаггында маһны» ше'риндә јазыр:

Тәбиәт бирчә күн чошгунлуғуну
Мәним илһамыма верәјди, Араз.
Сабаһ дастаныны башлајачагдыр,
Бу Араз ше'ринин Араз шаири.

Әшрәф Шәфијев «Сән олмасајдын» ше'риндә дејир:

Сән ки, үрәкдәсән көрән олмајыр,
Гој бары ше'римдә көрсүнләр сәни...

Кәнч шаир Тофиг Мећдијев «Ше'римин рәнкләри» адлы ше'риндә һәтта өз ше'ринин мә'нәви үнсүрләриндән ловға-

ловға данышыр вә һеч дүшүнмүр ки, ше'рләриниң дидиҗиндәки сарылыг һәлә чәкилмәмишдир.

Кәнч шаирләрдә кизли вә ја ачыг шәкилдә бир ловғалыг әмәлә кәлмишдир. Ловғалыг пис хәсләликдир, она көрә дә шаирин инкишафына, јорулмадан охујуб өјрәнмәсинә мане олур.

Һалбуки кәнч шаирләримизин әсәрләриндә чох чидди нөгсанлар вардыр. Онлар бә'зән өз фикирләрини бәдии шәкилдә ифадә едә билмир, сөзчүлүјә, риторикаја гапылырлар, вәзн вә гафијә хатиринә мә'насы чәтин анлашылан ифадәләр ишлодирләр, гејри-реал, һәтта күлмәли мүбалиғәләрә јол верирләр, нәзирячилик едир, әсәрләрини тез чап етдирмәјә тәләсирләр.

Бә'зән кәнчләрдә иддиа о дәрәчәјә чатыр ки, әлинә јенича гәләм алан шаир башгаларына нәсиһәт вермәјә, онлара јол көстәрмәјә башлајыр, һәјатдан илһам алмаға чағырыр. Рәсул Рза ше'рләриндән бириндә һагглы олараг «һәр ахшам охудуғуну сәһәр бизә әзбәр дејән» кәнч шаири тәнгид етмишдир. Доғрудан да, кәнч шаирләрин чохунда белә бир хасијјәт вардыр. Партијамызын Мәркәзи Комитәси 1925-чи ил тарихли гәтнамәсиндә пролетар јазычылары үчүн ловғалыг тәзаһүрләрини ән фәлакәтли һал һесаб етмиш вә бу һала гаршы мүбаризә апармағы лазым билмишди.

Кәнчләри тәрбијә етмәк мәс'улијјәтли вәзифәләрдән бириди. Чүнки кәнчләри тәрбијә етмәли оланлар өзләри мүмкүн гәдәр күсурсуз вә камил олмалыдырлар. Һеч шеј кәнч шаирләрә пис нүмунәләр гәдәр мәнфи тә'сир бағышламыр. Чалышмаг, зәһмәтә гатлашмаг, ахтармаг истәмәјән кәнч шаирләр бә'зән адлы-санлы шаирләрин јахшы әсәрләри сәвијјәсиндә дејил, мүвәффәгијјәтсиз әсәрләри сәвијјәсиндә јазыб, бир нөв өзләринә һәмин «пис нүмунәләрлә» һагг газандырмаға чалышырлар.

Кәнч шаирләрә гајғы илә јанашмагла бәрабәр, тәләбкарлығы да зәифләтмәмәлијик. Тә'риф вә тәшвиг дә тәрбијәнин бир үсулудур; лакин вахтындан әввәл тә'риф бә'зән кәнчләрә мәнфи тә'сир бағышлајыр, онлары чох тез «адлы-санлы» шаирләр сырасына дахил едир вә архајынлашдырыр. Буна көрә дә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин вә онун далынча «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин бир мүддәт кәнч шаирләри «Уғурлар олсун!», «Јахшы јол!» башлыглары алтында јола салмасы о гәдәр дә мәгсәдәујғун дејилдир. Кәнч шаирләрә «јахшы јол» арзулајан јашлы вә тәчрүбәли шаирләр јахшы билирләр ки, јарадычылыг јолу чәтин вә ағыр јолдур, бурада кәнчләрә нүмајишкарлыг, тәнтәнә јох, чидди вә мүнтәзәм

көмәк, онлары даһа бөјүк бир диггәт вә сә'јлә чалышмаға вадар едән тәләбкар бир мүәллим көмәји лазымдыр.

Кәнч шаирләримизин јарадычылығындакы чох чидди нөгсанлара бахмајараг, үмуми тә'сир белә дир ки, сон заманларда ше'рә кәлән кәнч нәслин инчәрисиндә үмид верән гүввәләр чохдур. Онлар ше'рлә јашајан, ше'рин талеји илә чидди марагланан, тәнгидә һәссаслыгла јанашан, өјрәнмәк, ахтармаг истәјән кәнчләрдир. Бу сағлам јарадычы гүввәләр сајәсиндә ше'римиз инкишаф едиб даһа бөјүк наилијјәтләр әлдә едәчәкдир.

* * *

Ше'римизин кәләчәк инкишаф јолларыны ајдынлашдырмаг үчүн әһәмијјәтли мәсәләләрдән бири дә ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсидир. Чохмиллətли совет әдәбијјатының инкишаф тарихи көстәрир ки, һәр халгын әдәбијјаты бир тәрәфдән бүтүн бәшәријјәтин бәдии тәфәккүрүнә, о бири тәрәфдән о халгын тарихән тәшәккүл тапмыш милли әдәби ән'әнәләринә әсасланыр. Һәр шаир вә әдиб өзүндән әввәлки сәнәткарларын фикри вә бәдии наилијјәтләриндән истифадә едәрәк әдәбијјатын мүасир тәләбләрини јеринә јетирмәјә чалышыр. Һеч бир дөврдә, һеч бир шаирин гаршысында совет шаиринин гаршысында дуран вәзифәләр кими мүһүм вәзифәләр дурмамышдыр. Совет шаири коммунизм идеалларының һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апарыр. Бу бөјүк вәзифәләр ејни заманда јени сөз, гүввәтли, тә'сирли сөз тәләб едир. Бәшәријјәтин бәдии тәфәккүр хәзинәси нә гәдәр зәнкин олса да, онунла кифајәтләнмәк олмаз; совет шаири һәгиги мә'нада јарадычы, ичадчы, новатор олмалыдыр. Әлбәттә, һансы ән'әнәләрдән вә нечә истифадә етмәк мәсәләси бизи дүшүндүрдүјү кими, нечә ичад етмәк мәсәләси дә дүшүндүрмәлидир.

Азәрбајчан совет шө'ри отузунчу илләрин әввәлиндән јени бир ше'р кими тәшәккүл тапмаға башламышдыр. Совет ше'ринин гаршысында дуран бөјүк вәзифәләри дәриндән дәрк едән кәнч шаирләр бу заман илк дәфә тәчрүбәдә ән'әнә вә новаторлуг мәсәләси илә үзләшдиләр. Онлар һисс етдиләр ки, јени һәјатын вәзифәләрини јеринә јетирмәк үчүн милли әдәбијјатын јахшы ән'әнәләринә әсасланмагла бәрабәр, бәдии јарадычылыгда дөнүш әмәлә кәтирмәк лазымдыр. Сәмәд Вурғун Мајаковски ән'әнәләринә һәср етдији мәгаләдә о заманкы вәзијјәти белә ајдынлашдырыр: «Биз о заман, ја'ни ијирминчи илләрин ахырында мәдәнијјәтимизи новаторлуг хасијјәти дашыјан сосиалист поезијамызы тәсдиг етмәк уғрунда мүбаризә апарырдыг. Бизим ше'р јара-

дыҹылығымызда да јенилијә, сосиализмә доғру гәти бир дөнүш әмәлә кәлмәли иди ки, јени јазмаға башлајан биз шаирләрә совет варлығыны нечә тәсвир етмәјин јолларыны, јени естетик гануллары ны көстәрсин. Бу дөнүшүн әмәлә кәлмәсиндә Мајаковскинин шаирләримизә бөјүк көмәји олду».

Сәмәд Вурғунун бәһс етдији совет ше'ри биринчи нөвбәдә Азәрбајчан классик ше'ринин габағчыл ән'әнәләринә, сонра исә Мајаковскинин ингилаби ше'ринә әсасланса да, тамамилә јени вә орижинал маһијјәтдә иди. Бу ше'рин көзәллији онун өзүнә мәхсус олмасында, мүстәгиллијиндә, орижиналлығында иди.

Ше'р тарихимиздә милли ән'әнәләрә хор бахмаг, онлара арха чевирмәк кими һалларла бәрабәр, һәр чүр јени мејлә алудәчилик, тәглидчилик дә олмушдур. Лакин ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсиндә дүзкүн јол тутан совет шаирләри бу мејлләрлә чидди мүбаризә апарыб, Азәрбајчан ше'рини һәгиги новаторлуг јолу илә, ше'рин дахили, милли сәрвәти әсасында инкишаф етдирмишләр.

Азәрбајчан совет ше'ринин новатор маһијјәтини биз бүкүнкү ше'рин һәм мәзмунунда, һәм дә формасында чох ајдын шәкилдә көрүрүк.

Мәсәләнин белә ајдын шәкилдә гојулмасына бахмајараг, ше'римизин инкишаф јоллары әтрафында бә'зән мүбаһисәләр дә мејдана чыхыр. Әксәријјәтлә классик жанрларын (гәзәл, гошма) вә вәзнләрин ишләнмәси әтрафында кедән мүбаһисәләрин маһијјәти Азәрбајчан ше'рини милли ән'әнәләрдән ајырмамаг шәрти илә инкишаф етдирмәк, јарадычылыг ахтарышларына сәрбәстлик вермәк тәләбләриндән ибарәтдир.

Һеч кәс мүбаһисә етмәз ки, гәзәл вә гошма ше'римизин индики инкишаф мәрһәләсиндә әсас лирик форма ола билмәз. Дөврүмүзүн ирәли сүрдүју бөјүк мөвзулары, кениш һадисәләри, фикир вә һиссләри гәзәлә вә гошмаја сығышдырмаг мүмкүн дејилдир. Вахты илә классик поезијамызын, лириканын әсасыны тәшкил едән бу ше'р нөвләри инди шаирләримизин имканыны мәһдудлашдырыр, онлары гол-ганад ачмаға гојмур. Унутмаг олмаз ки, гошма жанры гәзәлә нисбәтән даһа хәлги вә мүасирдир. Гошмада ширинлик, ахыҹылыг, сәмимијјәт вә садәлик вардыр. Гошма ығчамдыр, шаири гыса јазмаға, сөзә гәнаәт етмәјә мәчбур едир; гошма маһир устадын гәләминдә чох дүзлу, мә'налы, аһәнкдар, мусигили олур, нәғмәјә, маһныја чевирилир. Осман Сарывәллинин «Күнаһ онун өзүндәдир» гошмасы кимин хошуна кәлмир?

Сөз шаирин үрәјиндә,
Зор бинанын дирәјиндә,
Күч пәләнкин биләјиндә,
Пәһливанын дизиндәдир.

Һеч әлинә алма әса,
Јетмишиндә батма јаса,
Һәр ким јүз ил јашамаса
Күнаһ онун өзүндәдир...

Бу лирик парчада мәзмунла форма бир-биринә там мүвафиг кәлир. Шаир классик гошманын ән јахшы хүсусијјәтләриндән, мәзмун вәһдәтиндән, образлылыгдан, мәнтиги ардычыллыгдан, дил вә ифадә ојнаглығындан усталыгла истифадә едәрәк, көзәл бир әсәр јаратмышдыр. Бу ше'ри гошма шәклиндә дејил, башга бир шәкилдә јазсајды, шаир, јәгин ки, бу гәдәр мүвәффәг ола билмәзди.

Белә мүвәффәгијјәтли гошмалара һүсејн Һүсејнзадәдә дә, Никар Рәфибәјлидә дә, Нәби Хәзридә дә раст кәлирик. Демәли, иш гошма формасында дејилдир, иш шаирдәдир. Јаратдығы ше'рин руһу, мәзмуну төләб етдији заман шаир бә'зән гошма формасындан да истифадә едә биләр. Гәзәл дә бунун кими. Сүлејман Рүстәмин ичтимаи мөвзуда олан гәзәлләри вахты илә ше'римиздә мүвәффәгијјәт кими гејд едилмишди. Фүзулинин јубилеји илә әлагәдар олараг шаирләрдән бә'зиләри гәзәл јазмаға төшәббүс етмишләр, мүвәффәгијјәтли чыхан гәзәлләр дә вардыр.

Амма орасы да вардыр ки, бә'зән шаирләр, хүсусән јени јазмаға башлајан шаирләр гошмаја ән асан шеј кими бахыр, ашығлары јамсыламаг јолу илә кедирләр ки, буну јүнкүл мүгавимәт јолу кими писләмәли, сүн'и вә бајағы гошмалара мәтбуатымызда јер вермәмәлијик. Ше'римизин бәдии кејфијјәтини, сәнәткарлығыны јүксәлтмәк уғрунда тәнгидимиз вә мәтбуатымыз чидди мүбаризә апармалыдыр.

Вәзн мәсәләси дә ше'римиздә әһәмијјәтли мәсәләләрдәндир. Доғрудур, бу мәсәләдә сон заманлар ајдынлыг вә һәмрә'јлик әмәлә кәлмишдир. Отузунчу илләрдә олдуғу кими, инди даһа «сәрбәст ше'ри» поезијамызын әсас хәтти һесаб едән, милли ше'римизин ән'әнәләрини ниһилистчәсинә рәдд етмәјә чалышанлар јохдур. Инди Азәрбајчан совет ше'ринин әсас вәзни һеча вәзнидир. Шаирләримиз бу милли вәзнин дахили имканларындан сәнәткарлыгла истифадә едәрәк онун чәрчивәләрини кенишләндирмәјә чалышырлар. Мәсәлән, Рәсул Рза «Ленин» поемасында һеча вәзниндән бачарыгла вә чәсарәтлә истифадә етмәк нәтичәсиндә орижинал сәсләнән тәравәтли фәсилләр јаратмышдыр. Бунунла белә «сәрбәст ше'р» мәсәләси шаирләримизи дүшүндүрмәкдәдир. Бә'зи

шаирләр көтүрдүкләри мөвзуну ишләркән һеча вәзнинин ганунлары чәрчивәсиндә сыхылыб гала билмир, ондан кәнара чыхмаг еһтиjачы һисс едирләр. Һеча вәзниндә чох көзәл ше'рләр jазан бә'зи шаирләр «сәрбәст ше'рә» һәвәс көстәрирләр. Рәсул Рзадан башга Осман Сарывәллидә дә буна гүввәтли мејл көрүрүк. Бә'зән Әһмәд Ҹәмил, Балаш Азәроғлу да «сәрбәст ше'р» формасындан истифадә едирләр.

Рәсул Рзаны бә'зән һәддиндән артыг форма ахтарышлары илә мәшғул олмагда тәгсирләндирирләр. Бә'зән һәтта бу ахтарышлары мә'насызлашдырмаға, ону анчаг jени сөз jаратмаг мејли илә мәһдудлашдырмаға чалышырлар. Рәсул Рза мөвчуд ше'р гаjда-ганунлары илә кифаjәтләнмәк истәмир, jени мәзмуна даһа чох мүвафиг кәлән jени форма, jени вәзн, гафиjә, тәшбеһләр ахтарыр. Бурада пис иш jохдур. Онун ахтарышлары jарадычылыг ахтарышларыдыр, jарадычылыг нараһатлыгларындан доған мүсбәт тәшәббүсдүр. Бунунла бәрабәр, Рәсул Рзанын истәр мүһарибәдән әввәл вә истәрсә дә мүһарибә илләриндә jаздығы бир чох лирик ше'рләр,көзәл маһнылар садә, ајдын вә тә'сирли олдуғу вә охучуларын зөвгүнү охшадығы һалда, «jенилик» тәшәббүсләри илә jазылан бә'зи лирик ше'рләри («Дәниз, далғалар вә дамлалар», «Ана газ» вә с.) бәдии форма вә сәнәткарлыг чәһәтиндән охучулары тә'мин етмир. Бу ше'рләрдә ајдынлыг вә садәлик нәjә исә гурбан верилмишдир. Бу барәдә Рәсул Рза дүшүнмәлидир.

Сәнәткарлыг мәсәләси ше'римизин гаршысында дуран чидди мәсәләләрдәндир. Биз һәлә дә классик ше'римизин наилиjjәтләриндән jахшы истифадә едә билмирик. Башга жанрларда олмаса да, ше'р саһәсиндә биз түкәнмәз бир хәзинәjә, чох зәнкин бәдии сөз хәзинәсинә маликик. Бу хәзинәни jарадычы jолла тәдгиг етмәк, өjрәнмәк һәлә дә гаршымызда дурмагдадыр. Бә'зән фикирләширик ки, нә үчүн Фүзули бүтүн гәзәлләриндә ејни фәдакар ашиг мотивини тәкрар етдиjи һалда, онун һәр гәзәлини букүн jенә дә тамамилә jени шеj кими охуjур, һәр бир гәзәлдә jени мәзиjjәт, jени көзәллик вә ше'риjjәт дуjуруг вә нә үчүн бизим ики ајры-ајры шаиримизин бир мөвзуjа һәср етдиjи ше'рдә дәрһал нимдашлыг, тәкрар һисс едирик, охумаг истәмирик? Фүзули ше'ринин әфсунлаjычы тә'сири нәдәдир? Нә үчүн Фүзули һәр бејтиндә гаршымызда чанлы лөвһә ача билир, бизи jаратдығы конкрет вә парлаг сурәтләрлә өз һиссинә вә фикринә табе едир? Нә үчүн Фүзулинин ше'рләриндәки ахычылыг, тәбиилик, рәванлыг, мусиги бизим jалныз шүурумузу дејил, руһумузу да өзүнә әсир едир? Амма биз буна наил ола билмирик?!

Новаторлуг мәсәләсини кениш мә'нада алдыгда көрүрүк ки, бу мәсәләни ән'әнә мәсәләсиндән, зәнкин классик ирсдән jахшы истифадә мәсәләсиндән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Бу мәсәләни шаирләр вәһдәт һалында алмалы, ше'рин инкишафы вәзифәләринә табе етмәлидирләр.

Әдәбиjjатымызын башга саһәләриндә олдуғу кими, ше'р саһәсиндә дә сосиалист реализми сәнәткарлара өз jарадычылыг хүсусиjjәтләрини, бачарыг вә мәһарәтләрини мејдана чыхармаға кениш имкан верир. Сосиалист реализми илә jарадан шаирләр мүхтәлиф фәрди хүсусиjjәтләрә, бир-бириндән фәргли, рәнкарәнк бәдии үслуба, ше'риjjәтә маликдирләр. Коммунист партиjасы совет мәдәниjjәтинин зәнкин мә'нәви не'мәтләриндән олан ше'рин инкишафына һәр васитә илә көмәк едир; совет халгына сәдагәтлә хидмәт едән сосиалист ше'ринин мәзмун вә форма әлванлығы үчүн, шаирләрин фәрди тәшәббүсләринин сәрбәст инкишафы үчүн һәр чүр имкан jарадыр. Бу имканлардан доғрултмаг үчүн jеканә бир шүарымыз олмалыдыр! Jахшы jазмаг! Халгын һәjатыны долғунлуғу вә әзәмәти илә әкс етдирән, халгы коммунизм руһунда тәрбиjә едән, совет адамларынын әмәк рәшадәтинә лајиг сәнәт әсәрләри jаратмаг!

Партиjамызын XXI гурултаjы гаршысында халг күтләләринин көрүлмәмиш әмәк чошгунлуғундан руһланан шаирләримиз үзәрләринә дүшән шәрәфли вәзифәни jеринә jетирмәjә вар гүввәләрини сәрф едәчәкләр!

1959.

БӨЈҮК ҺИНД ӘДИБИ

Мајын 7-дә бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәт бөјүк һинд әдиби, мүтәфәккири, ичтимаи хадими Рабиндранат Тагорун анадан олмасының јүз иллијини гејд едир.

Көркәмли вәтәнпәрвәр вә һуманист олан Тагору совет халғы јүксәк гијмәтләндирир, онун әсәрләрини бөјүк марагла охујур, һинд халғының бу даһи оғлуну Совет Иттифагының досту кими таныјыр. Доғрудан да, Тагор Совет Иттифагының сәмими вә хејирхаһ достларындан бири иди. 1930-чу илдә Москваја кәлән һинд мүтәфәккири јазмышды: «Мән, нәһајәт, Русијадајам, бурада көрдүкләрим мө'чүзәдир, о бири өлкәләрдә көрдүкләримә охшамыр, онлардан тамамилә фәрглидир».

Совет Иттифагындан алдығы көзәл вә зәнкин тәәссүраты Тагор 1931-чи илдә чап етдирдији «Русија һаггында мәктублар» китабында топламышдыр.

Совет халғы үчүн Тагорун јубилеји—көһнә достун, дүнјанын ән гәдим халгларындан олан һинд халғының даһи әдибинин, бөјүк инсанпәрвәр бир мүтәфәккирин јубилејидир. Тагорун јүз иллијини совет халғы даһа тәнтәнәли, даһа сәмими кечирир.

Рабиндранат Тагор (һиндчә: Робиндронатһ Тһакур) 1861-чи ил мајын 7-дә Бенгалијанын пајтахты Калкүттә шәһәриндә анадан олмушдур. Тагорун атасы бөјүк бир мүлкәдар, зәминдар иди. Чох гәдим вә мәшһур бир нәсил олан Тагор нәслиндән бир сыра көркәмли адам чыхмышдыр: әдибин бабасы Һиндистанда мәшһур маарифпәрвәрләрдән иди, атасы өз дөврү үчүн мүтәрәгги әһәмијјәтә малик «Браһмо Самаҹ» адлы дини чәмијјәтин үзвләриндән иди, гардашының бири философ вә шаир, о бири јазычы иди. Бунун сәбәби о иди ки, Тагор аиләсиндә бир ән'әнә олараг мәдәни мәшғәләләр чох мүһүм јер тутурду. Ушаглар мәктәбә давам етмәклә бәрабәр евдә дә тәһсил алырдылар. Онлар биринчи нөвбәдә өз ана дилләрини — бенгал дилини, әдәбијјатыны өјрәнирдиләр. Бенгал дилини, әдәбијјатыны вә фолклоруну өјрәнмәјин әһәмијјәти бөјүк иди. Чүнки илк әдәби тәрбијә вә тәһсил јабанчы дил олан инкилис дилиндә јох, өз доғма ана дилләриндә алан ушаглар милли әдәбијјаты јахшы мәнимсәјир вә дәриндән севә билирдиләр.

Бу барәдә Тагор өз «Хатирәләр»индә јазыр: «Бизим мә'нәви инкишафымыз она көрә мүвәффәгијјәтлә кедирди ки, ушаглыгдан биз бенгал дилиндә охујурдуг... Бенгал ушағына инкилис дилиндә тә'лим верәндә, елә биринчи дәрсдән онун оху даша дәјир. Һәр јердә инкилис тәрбијәсиндән сөһбәт кетмәсинә бахмајарағ, гардашым һеч кәсә гулаг асмады вә бизә бенгал дилиндә тәрбијә верди».

Лакин бу һеч дә о демәк дејилди ки, Тагор аиләсиндә инкилис дилинә әһәмијјәт вермирдиләр. Ана дилини вә милли әдәбијјаты јахшы өјрәндикдән сонра бу аиләдә инкилис дилини мүкәммәл өјрәнирдиләр. Рабиндранат Тагор, онун гардаш вә бачылары Авропа әдәбијјатыны јахшы билирдиләр. Аиләдә ушагларын мусиги, рәссамлыг, театр сәнәти илә мәшғул олмасы үчүн кениш шәраит вар иди. Тагор өзү бүтүн инчәсәнәт саһәләри илә марагланмыш, һәтта мусиги вә рәссамлыгда да диггәтәлајиг мүвәффәгијјәтләр газанмышды.

Доғрудур, Тагор әввәлчә семинаријада, сонра исә орта мәктәб сәвијјәсиндә олан Бенгалија академијасында тәһсил алмышды; лакин әдибин әсил мәктәби аилә олмушду. Тагорларын еви бөјүк бир мәктәб иди. Бу евә Бенгалијанын көркәмли әдәбијјат вә сәнәт хадимләри кәлиб-кедирдиләр. Мусигишүнаслар, рәссамлар вә театршүнаслар бурада өз мәһарәтләрини көстәрир, шаирләр ше'р охујурдулар. Буна көрә дә Тагор ушаглыгдан һәртәрәфли естетик тәрбијә алыр, әдәбијјат вә сәнәт саһәсиндә өз исте'дадыны сынагдан кечирирди. О, јахшы чалыр, охујур вә шәкил чәкирди; амма һәр шејдән чох әдәбијјаты севирди, лирик ше'рләр јазырды.

Тагор аиләдә он дөрдүнчү ушаг иди. Онун тәрбијәсиндә өзүндән јашлы гардашларының, хүсусән бешинчи гардашы Чотириндронатһын бөјүк ролу олмушду. О бири гардашлары да Тагорун инкишафына аз көмәк етмәмишдиләр. 1878-чи илдә Тагор икинчи гардашы илә Инкилтәрәјә кетмиш вә орада һүгугшүнаслыг курсу кечмәјә башламышды. Онун мәгсәди вәкил олмаг иди, лакин Инкилтәрәдә дә Тагор һүгугшүнаслыгдан чох әдәбијјатла, мусиги илә марагланыр, ше'р јазыб нәшр етдирмәклә мәшғул олурду. Ил јарымдан сонра о, вәкил олмаг фикриндән тамамилә дашыныб өз вәтәнинә гајыдыр вә бурада евләниб, атасының мүлкләриндән бирини идарә етмәјә башлајыр.

Рабиндранат Тагорун әдәби вә ичтиман фәалијјәти чох-тәрәфлидир. Сәксән јашында вәфат едән бу мүтәфәккирин чох кениш ичтимаи, педагожи, елми, фәлсәфи, дини вә публисист фәалијјәтини, бу саһәләрдә јаздығы китабларыны нәзәрә алмасаг, јалныз бәдии јарадычылыг мәһсулуну көтүрмүш олсаг, демәлијик ки, Тагор әллидән артыг ше'р китабы, он ики роман вә повест, јүздән артыг һекајә, отуздан артыг пјес, ики јүзәдәк хатирә вә мәгалә нәшр етдирмишдир Тагорун бу зәнкин ичтимаи вә әдәби фәалијјәти өз дөврүнүн ән чанлы вә зәрури мәсәләләри илә, һинд халгынын кечмиш, мүасир һәјаты, азадлыг уғрунда мүбаризәси, зәиф вә гүввәтли чәһәтләри илә мөһкәм бағлы иди. Әдибин дүнјакөрүшү зиддијјәтли олса да, онун әсәрләри өз халгына гајғы вә мәһәббәтлә долудур. Тагорун һәр бир әсәриндә һинд халгынын үрәји чырпыныр, көләликдән, дини мөвһуматдан, мүстәмләкә зәнчиријндән хилас олмаг истәјән инсанларын һисс вә арзулары охунур. Бу бөјүк вәтәнпәрвәрин әсәрләри һинд халгынын бир әсрлик зәнкин тарихинин күзкүсүдүр.

Дүнјакөрүшүнүн тәшәккүлүндә Тагор үч мүһүм амилин иштирак етдијини көстәрир. Бунлардан бири XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш бөјүк бенгал әдиби Бонким Чондро Чоттопадһајын јарадычылығыдыр. Бу әдибин вәтәнпәрвәрлик һисси илә долу олан әсәрләри охучуларда милли шүурун ојанмасына хидмәт едирди. Икинчиси — «Брaһмо Самаҹ» чәмијјәтинин тәблиғ етдији идејалар иди. XIX әсрин әввәлләриндә Һиндистанда ән мәшһур маарифчи кими танынан Рам Мохан Рој тәрәфиндән бина едилмиш бу дини чәмијјәт бүтпәрәстлијин, инсанлардан гурбан вермәјин вә бу кими орта әср галыгларынын әлејһинә мүбаризә апарырды. Үчүнчүсү—өлкәдә артмагда олан милли-азадлыг һәрәкаты иди ки, бунун да нәтичәсиндә 1885-чи илдә Һиндистанда Милли Конгрес партијасы јаранмышды.

Тагорун бу е'тирафындан да ајдын көрүнүр ки, әдибин дүнјакөрүшү бир шәкилдә галмамыш, Һиндистанын сијаси-ичтимаи вәзијјәти илә әлагәдар олараг инкишаф етмишдир. Әкәр бир заманлар «Брaһмо Самаҹ» чәмијјәтинин тә'гиб етдији идејалар ону тә'мин едирдисә, бир аз сонра, өз гаршысына чох мәһдуд дини мәгсәдләр гојан бу чәмијјәтин хәттиһәрәкәти артыг ону тә'мин етмәмәјә башламышды.

1880—1890-чы илләрдә Һиндистанда сијаси вәзијјәт мүраккәб бир шәкил алмышды, бүтүн өлкәни бүрүјән кәндли һәрәкаты Инкилтәрә мүстәмләкә үсулуну тәһдид етмәјә башламышды. Бунунла әлагәдар олараг Һиндистанда милли буржуазија ојанмыш, ичтимаи тәшкилатлар ишә дүшмүшдү. 1885-чи илдә јаранан Милли Конгрес партијасы милли буржуазијанын Инкилтәрә мүстәмләкә сијасәтинә гаршы чыхан

илк тәшкилат иди. Бу партија халг һәрәкатындан кәнарда дурса да, мүсбәт рол ојнајырды. О, инкилис мүстәмләкәчиләринин зүлм вә тәзјигинә гаршы чыхыр, Һиндлиләрин өз вәтәнләриндә ән ибтидаи һүгуглардан мәһрум едилмәсини писләјир, Һиндлиләрин һөкумәт ишләриндә иштиракыны тәләб едир вә белә ликлә, Һиндлиләрдә милли шүурун ојанмасына көмәк едирди.

Рабиндранат Тагорун мәнсуб олдуғу бенгал милләти башга һинд милләтләриндә нисбәтән даһа тез формалашдығы үчүн онда милли шүур даһа сүр'әтлә инкишаф едирди. Бенгалијалылар ичәрисиндә ичтимаи вә мәдәни тәшкилатлар кениш сурәтдә фәалијјәт көстәрирди. Буна көрә кәнч Тагорда милли шүур тез јетишмишди. Бу онун бир тәрәфдән әдәби-педагожи, дикәр тәрәфдән исә ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә өзүнү чох ајдын көстәрирди. Милли мәдәнијјәтин ән гызғын мүдафиәчиләриндән олан Тагор ејни заманда Һиндлиләрин мәнафејини инкилис тәзјигиндән мүдафиә едән чошгун вәтәнпәрвәрләрдән иди.

1890-чы илдән сонра Тагорун ичтимаи вә сијаси фәалијјәти кенишләнир. Бу заман о артыг «Брaһмо Самаҹ» чәмијјәтиндән узаглашыр вә нәшр етдирдији «Шадхона» журналында күнүн мүһүм сијаси мәсәләләринә аид мәгаләләр чап етдирир. «Инкилисләр вә һиндлиләр», «Инкилисләрин горхусу» адлы мәгаләләриндә Тагор һинд халгларынын бирләшмәси мәсәләсинә тохунур вә гејд едирди ки, һиндлиләрин, хүсусән мүсәлманларла һиндуларын бирләшмәси инкилисләри горхуја салмагдадыр.

Бу заманлар Һиндистанда неоһиндуизм (јени һиндуизм) адлы бир чәрәјан әмәлә кәлмишди. Бу чәрәјанын нүмајәндәләри өлкәдә милли шүурун вә милли мәдәнијјәтин инкишаф етмәси тәрәфдары идиләр. Лакин Тагор онлара нәинки гошулмурду, һәтта онларла мүбаризә дә апарырды. Чүнки неоһиндуистләр бир сыра мәсәләләрдә көһнәлији мүдафиә едир, јенилијин гаршысыны алырдылар. Неоһиндуистләрин мүһафизәкарлыгыны Тагор чидди сурәтдә тәнгид едирди.

Биринчи рус инглабы бүтүн Шәргин, о чүмләдән дә Һиндистанын ојанмасына сәбәб олду. Бурада да инглаби һәрәкат кенишләнди. 1905-чи илдә Һиндистанын витсе-кралы Керзон Бенгалијаны ики јерә бөлмәк һаггында ганун гәбул етдикдә, Һиндистан халгыны парчалајан бу гәнун өлкәдә шиддәтли е'тиразла гаршыланды. Тагор лорд Керзона чаваб олараг XVII әсрин милли гәһрәманы Шивачи һаггында бир поема јазды. Һәмин илләрдә нәшр етдирдији «Крал вә рәнҹәт» адлы мәгаләсиндә Тагор инкилисләрин Һиндлиләрә көмәк етмәк ады илә онларын ганыны сордуғуну, вар-јохуну әлиндән алдығыны кәскин тәнгид етди.

1905—1907-чи илләрдә Тағорун ичтимаи фәалиjjәти чох кенишләнмишди. О, бир тәрәфдән өлкәдә кәнд тәсәррүфатыны jенидән гурмаг барәдә планлар тәртиб едир, Кәлкүттәдә баш верән хәстәликләрә гаршы мүбаризәдә jахындан иштирак едир, Бенгалиjанын мүтәрәгги кәнчләрини, ичтимаи фәалиjjәтләринә көрә мәктәбдән говулан тәләбәләри бир тәшкилатда бирләшдирмәjә чалышыр вә һәтта бу тәләбәләрә әдәбиjjатдан мүһазирәләр дә охуjурду.

Бүтүн бунлара бахмаjараг, Тағорун ичтимаи-сиjаси көрүшләриндә дәрин бир зиддиjjәт варды. Бә'зән кәскин сиjаси аддымлар атмасына, Һиндистанда милли истеһсалатын инкишафына чалышан, инкилис малларынын бојкот олунмасыны тәләб едән «Свадеши» адлы һәрәкатда иштирак етмәсинә бахмаjараг, Тағор бу заман өз фикирләриндә вә һәрәкәтләриндә ардычыл дејилди. Халг күтләләринин һәрәкаты чидди ингилаби шәкил алдыгда Тағор кериjә чәкилирди. Чүнки о, ингилаби мүбаризә тәрәфдары дејил, ислаһат тәрәфдары иди. Тағор өз ичтимаи фикирләриндә утопист иди. О бу фикирдә иди ки, халг күтләләрини маарифләндирмәк jолу илә өлкәдә лазыми ичтимаи дәjишикликләри һәjата кечирмәк мүмкүн олачагдыр.

Бунунла бәрабәр көркәмли вәтәнпәрвәр инкилис империализминин бу вә ja дикәр мүртәче һәрәкатына гаршы е'тиразыны билдирмәкдән өзүнү сахлаjа билмирди. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Һиндистанда гүввәтләнән ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн «Интизамы горумаг» гануну гәбул едилмишди. Бу ганун полис идарәләринә һүгуг верирди ки, ичтимаи jығынчаглары вә митингләри гадаған етсинләр вә һеч бир иттиһамнамә вермәдән «шүбһәли адамлары» һәбсә алсынлар. Бу кобуд ганун нәинки кениш демократик гүввәләрин, һәтта буржуа вә либерал-мүлкәдар даирәләринин дә е'тиразына сәбәб олмушду. Бир чох jерләрдә тә'тилләр башланмыш, дүкан-базар бағланмышды. Һөкүмәт тәрәфиндән бу һәрәката гаршы амансыз тә'гибләр башланмышды. 1919-чу ил апрел ајынын 13-дә инкилисләр Амритсар шәһәриндә зәһмәткешләрин митингини күлләбаран етмиш, мин нәфәрдән артыг силаһсыз, күнаһсыз адамы өлдүрмүш вә jараламышдылар. В. И. Ленин бу күлләбараны «Күтләви гәтл» адландырмышды. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринин бу вәһши һәрәкәти өлкәнин һәр тәрәфиндә бөjүк гәзәбә вә һәjәчана сәбәб олмушду. Рабиндранат Тагор да өз чидди е'тиразыны билдирмиш вә Инкилтәрә һөкүмәтинин 1915-чи илдә она вердиjи баронет (задәкан рүтбәси) титулундан имтина етмишди. О, бу мүнасибәтлә витсе-крала jазмышды: «Һәмвәтәнләримлә инсанчасына рәфтар едилмәдиjи бир заманда имтиjаздан истифадә етмәк мәнә ар кәлир».

Амритсар һадисәси Тағорун фикирләриндә бөjүк дәjишиклик әмәлә кәтирмишди. Бу вахтадәк инкилисләрин Һиндистан халгы үчүн хеjирли бир иш көрәчәjинә үмид бәсләjән Тағор бу һадисәдән сонра үмидини тамамилә итирмишди. Доғрудур, Тағор бундан сонра да милли-азадлыг һәрәкатында билаваситә иштирак етмәмишди; лакин мүстәмләкәчиләрин дә хеjирхаһлыгына, вә'дләринә инанмамышды, һинд халгынын мәнафеjини һәр васитә илә горумаға чалышмышды.

Халгын башына кәтирилән мүсибәтин әсас сәбәбини чәһаләтдә вә кериликдә көрән Тағорун фәалиjjәтиндә мәктәб вә мәариф мәсәләләри мүһүм jер тутурду. Һәлә 1901-чи илдә о, атасынын Болпур шәһәриндәки «Шантиникетан» (Сакит күшә) адланан маликанәсиндә бир мәктәб ачмышды. Бу мәктәбдә Тағор өз үсулу илә дәрс демәjә башламышды.

Тағорун педагожи системи чох мараглы иди: ушаглара мүмкүн гәдәр чох сәрбәстлик вермәк, онларда елмә вә әдәбиjjата һәвәс ojатмаг әсасында гурулан бу системлә тәдрис ишләри апаран Тағор дәрси чох вахт ачыг һавада кечир, дәрсә башламаздан әввәл ушаглара 'маһны охудурду. Тағор өз педагожи мәгсәдинә уjғун олараг хүсуси мүәллимләр топламышды. Ушаглар мәктәбин дахили ишләрини өзләри идарә едирдиләр. Өз араларындан башчы сечирдиләр, бу башчылар мәктәб шурасынын нәзарәти алтында мәктәбдә низам-интизама, тәмизлиjә бахыр, jемәк, истираһәт вә әjләнчә ишләрини тәшкил едирдиләр. Ушаглар өзләри үчүн тәнбеһ тәдбирләри дә мүәjjән едирдиләр. Тағорун мәктәбиндә ушаглар тез-тез театр тамашалары верирдиләр. Бу тамашалар үчүн Тағор өзү хүсуси пjесләр jазырды.

«Шантиникетан» мәктәбинин нөгсанлары да варды; лакин башга рәсми мәктәбләрә көрә бу мәктәбин үстүнлүкләри даһа чох иди. Сөз jох ки, мәктәб Тағордан бөjүк мә'нәви көркинликлә бәрабәр бөjүк мадди вәсаит дә тәләб едирди. Бүтүн чәтинликләрә бахмаjараг, Тағор ардычыл сурәтдә давам етдирдиjи jарадычылыг фәалиjjәти илә бирликдә педагожи фәалиjjәтдән дә зөвг алырды.

Иjирми ил сонра Тағор Һиндистанда милли бир университет ачмаг фикринә дүшдү. Онун фикринчә, бу университет бүтүн Һиндистан халгларыны дүнjа мәдәниjjәти, Шәрг халгларынын мәдәниjjәти илә таныш етмәк үчүн әсаслы бир васитә олмалы иди. Һиндистандакы университетләрдән фәргли олараг бу университет һинд мәдәниjjәтинин руһуна даһа jахын олмалы вә Авропа мәдәниjjәти илә jох, әсасән Һинд, Чин вә мүсәлман Шәрги халгларынын зәнкин тарихи, елми, фәлсәфәси вә әдәбиjjаты илә мәшғул олмалы иди. 1921-чи ил декабрын 22-дә һәмин университетин ачылышында Тағор

демишди: «Мән бу университети мүхтәлиф мәдәнијјәт вә әнәнәләрә малик инсанларын бир јердә охумасы үчүн бина едирәм. Бу идеја бөјүк идејадыр вә мән бу идејаны һәјата кечирмәк үчүн башладығымыз ишләрин кичик мигјасда көтүрүлмәсиндән горхмурам. Чүнки бөјүк идејалар көрпә кими кичик доғулур, сонра исә бөјүјүрләр». Тагор «Шантиникетан» маликанәсини, алдығы Нобел мүкафатыны вә Бенгал дилиндә нәшр олунанлар әсәрләринин бүтүн нәшријјат һүгугуну бу университетә бағышламышды. Тагорун јаратдығы бу университет һинд мәдәнијјәтинин инкишафында, һинд халгларынын Асија халглары илә јахынлашмасында вә онларда милли шүурун ојанмасында бөјүк рол ојнамышдыр.

Тагорун ичтимаи фәалијјәтиндә мүһүм јерләрдән биринн дә әдибин зәһмәткеш халг күтләләринә һәртәрәфли көмәји тутурду. Һинд халгыны диланчиликдән хилас етмәк үчүн Тагор әлиндән кәлəни едирди. Онун бу сahәдə көрдүјү дигәтәлајиг тәдбирләрдән бири о иди ки, университетин ики километрлијиндә бир кәнд алыб, орада кәндлиләрә јардым үчүн хүсуси бир мәнтәгә тәшкил етмишди. «Шриникетан» адланан бу мәнтәгәдә хүсуси тәчрүбә тарлаларында јени чинс тохумлар һазырланыр, әкмәк үчүн кәндлиләрә пајланырды; әкинчиләрә кәнд тәсәрруфатына аид мәсләһәтләр верилирди. Хүсуси мүалиҹәханаларда јөхсул кәндлиләрә тибби јардым көстәрилир вә пулсуз дава-дәрман верилирди. Орадача кәндлиләр үчүн савад мәктәби ачылмышды, савадлылар үчүн хүсуси журнал нәшр олунурду. Кәндлиләрә мүхтәлиф сәнәтләр вә пешәләр (тохучулуг, кузәчилик вә саирә) өјрәтмәк үчүн хүсуси сәнәт мәктәби дә ачылмышды. Тагор бу мәнтәгәјә чох әһәмијјәт верирди вә дејирди ки, «Һиндистаны хошбәхт етмәк үчүн әввәлчә кәндлиләри хошбәхт етмәк лазымдыр».

Һеч бир сијаси партијаја дахил олмајан, Һиндистанын хошбәхтлији үчүн өзүнәмәхсус бир јолла чалышан Тагор чох кениш мәдәнијјәтә, һәртәрәфли билијә малик олуб, дүнја ишләри илә јахындан марагланыр, Авропаја, Америкаја, Чинә вә Јапонијаја сәјаһәтләр едир, дөврүнүн көркәмли јазычылары, алимләри вә ичтимаи хадимләри илә көрүшүрдү. Тагор бүтүн бу сәјаһәт вә көрүшләрдән чидди, принсипиал нәтичәләр чыхарыр, бејнәлхалг һадисәләрә мүнасибәтини билдирирди.

1920—1921-чи илләрдә Тагор Америкаја, Франсаја, Алманијаја, Данимаркаја, Исвечә, Австријаја, Чехословакијаја кетмиш, франсыз јазычысы Р. Ролланла, алман алими Еjнштејнлә көрүшмүшдү. 1924-чү илдә әдиб Јапонија вә Чинә сәјаһәт етмишди. Чинә сәјаһәт заманы Һиндистанла Чин арасында мәдәни әлагәләрин кенишләнмәси үчүн тәдбирләр

көрмүшдү. Бир ил сонра Тагор «Чиндә сөһбәтләр» адлы бир китаб нәшр етдирмишди. 1926-чы илдә Тагор Италијаја кетмиш вә фашизмин мүртәче маһијјәти һаггында бир чох һәгигәтләр өјрәнмишди. Ајры-ајры вахтларда Тагор Мисрә, Индонезијаја, Таиланда, Канадаја кетмиш, орада мүһазирәләр охумушду. 1930-чу илдә Инкилтәрәдә Оксфорд университетиндә мүһазирәләр охумуш вә Американы, Авропаны сәјаһәтдән сонра һәмин илин сентјабр ајында Совет Иттифагына кәлмишди. Бу мүнасибәтлә Москвада Тагорун сон илләрдә јаратдығы рәсмләрин сәркиси ачылмышды.

Тагор дүнјанын бир чох өлкәсини кәзиб, јахындан таныш олмушду, лакин Совет Иттифагында көрдүкләри ону һејран етмишди. Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, Тагор дүнјада јеканә сосиалист өлкәсинә бир дост кими кәлмишди. Тагор бурада јазычыларла, рәссамларла, алимләрлә, фәһләләрлә, кәндлиләрлә, тәләбәләрлә, пионерләрлә көрүшмүш, һәр јердә азад инсанларын бөјүк тәрәггисини көрүб севинмишди. Тагор Совет Иттифагынын тутдуғу јолун бүтүн дүнја үчүн, бәшәријјәт үчүн, о чүмләдән һинд халгы үчүн бөјүк әһәмијјәти олдуғуну е'тираф етмишди. Јазычыларла көрүшдүјү заман Тагор демишди: «Мән чох шадам ки, мәнә рус мәдәнијјәти нүмаjәндәләри илә көрүшмәк нисмәт олду. Мән бу өлкәјә сиздән өјрәнмәк үчүн кәлмишәм... Мән әминәм ки, сизин идеjаныз мәним арзуларыма чох охшаjыр. Сиз шәхсијјәтин јарадычылығыны тәшкил етмәк саһәсиндә елә ишләр көрүрсүнүз ки, мән тәкбашына о ишләри көрә билмәрәм. Сизин бәшәријјәт гаршысында өлмәз хидмәтиниз бундан ибарәтдир».

Тагору Совет Иттифагында ән чох марагландыран игтисади вә мәдәни чәһәтдән керидә галмыш халгларын аз бир мүддәт ичәрисиндә тәрәгги едиб ираәиләмәси, јүксәк игтисади вә мәдәни һәјат јаратмаға мүвәффәг олмасы иди. «Русија һаггында мәктублар» китабында Тагор советләр өлкәсиндә иншаат, елм, мәдәнијјәт, сәһијјә сahәсиндәки наилијјәтләрдән, халглар арасындакы һәгиги достлугдан, тамамилә јени характерли инсанлардан, хошбәхт бөјүјән ушаглардан фәрәһлә бәһс етмишди. О јазмышды: «Әкәр өз көзләримлә көрмәсәјдим, һеч вахт инанмаздым ки, бунлар он илдән дә аз бир мүддәт әрзиндә јүз минләрлә адамлары чәһаләтин вә көләлијин дәринликләриндән галдырыб, нәинки савадландырмышлар, һәтта онларда шәхси ләјагәт һисси дә тәрбијә етмишләр».

Бөјүк вәтәнпәрвәрин бу мәгаләләриндә Һиндистан һаггында мүлаһизәләр вә фикирләр дә кениш јер тутур. Совет адамларынын азад әмәји вә мүбаризәси илә таныш олан шаир Һиндистан зәһмәткешләринин вәзијјәтини хатырлајыр,

доғма вәтәнинин талејини дүшүнүрдү. Шаир Һиндистаны мүстәмләкәјә чевириб, зәһмәткешләри көлә һалына салан Инкилтәрә империализминә лә'нәтләр јағдырырды. Шаир билирди ки, совет адамлары бу азадлығы асанлыгла әлдә етмәмишләр, онларын јолу өлүмләр вә ганлар ичәрисиндән кечмишдир. Азадлыг уғрунда мүбаризә шәрәфли вә мүгәддәс мүбаризәдир. Тагор рус ингилабчыларынын кечдији јолу тәгдир едәрәк јазмышды: «Бизим өлкәмиз анчаг онун әл вә ајагларыны бағлајан зәнчирләри күчлә гырдыгдан сонра азад олачагдыр... Бу күн Инкилтәрә һакимијәти бизим нифрәтимизлә лә'нәтләнмишдир. Бу нифрәтдән биз гүввәт алырыг, бу нифрәтин күчү илә биз галиб кәләчәјик».

Тагор Совет Иттифагынын сүлһ уғрунда апардығы ардычыл мүбаризәни дә јүксәк гијмәтләндирмишди. Бөјүк һуманист узагкөрәнликлә гејд етмишди ки, бүтүн империалист дөвләтләр силаһ назырламаг планларыны кенишләндирикләри бир заманда, Совет Иттифагы силаһлары азалтмаг үчүн тәклифләр ирәли сүрүр. «Чүнки Советләрин мәгсәди өз күчүнү артырмаг дејилдир. Онун мәгсәди—даһа јахшы бир мааријф вә сәһијјә системи јаратмаг, халгын рифаһ һалыны јүксәлтмәкдир. Онлар үчүн ән вачиб шеј сарсылмаз сүлһдүр». Даһи Һинд шаиринин бу сөзләри елә бил ки, бүкүн дејилмишдир.

Тагор бүтүн зәнкин вә чохтәрәфли фәалијјәтиндә јалныз Һинд халгынын дејил, бүтүн бәшәријјәтин хошбәхтлијинә, азад вә көзәл бир һәјат гурмасына, зүлм вә әсарәтә јер үзүндән силмәсинә хидмәт етмишдир.

* * *

Бәдии јарадычылыға Тагор ше'рлә башламышды. Доғрудур, о, кәнч јашларындан әдәбијјата аид мәгаләләр јазыр, тәрчүмәләр едирди, лакин ше'ри даһа чох севирди. Кәнч шаирин илк лирик ше'рләр китабы 1884-чү илдә «Ахшам маһнылары» ады илә нәшр едилмишди. Онун илк ше'рләри һәлә бәдии чәһәтдән камил олмаса да, шаирин инкишафы үчүн әһәмијјәтли иди. Тагор өзүнүн илк ше'рләр китабчасы һаггында јазмышды: «Һәләлик өз үрәјимин сејринә далмышам... Бурада нә вәзн өз һәддинә дүшмүшдүр, нә дә дил. «Ахшам маһнылары»нын гијмәти ондадыр ки, мән орада һәгигәтдә нәји дүшүнмүшәмсә, ону да јазмышам, һәм дә хошума кәлән бир тәрздә јазмышам».

Бир шаир кими Тагор кәнчликдә Һинд ше'ринин көһнә «вишну» ән'әнәләрини вә јени милли лирика нүмунәләрини тәглид едирди. Лакин чох кечмәди ки, о, өз мүстәгил јолуну

мүәјјәнләшдирди вә Бенгалијанын көркәмли шаири олду. Ше'рдә лирикаја даһа чох мејл едән Тагор бир-бириндән далынча бир сыра ше'р китаблары нәшр етдирмишди. Онун икинчи ше'р китабы «Сөһәр маһнылары» адланырды. Бундан сонра шаирин «Гызыл гајыг», «Читра», «Гачғын», «Јол ајрычында», «Сон», «Интибаһ», «Сағалма» кими бир чох башга ше'р китаблары чап олунмушдур.

1912-чи илдә Тагорун «Гитанчали» адлы ше'рләр китабы инкилисчәјә тәрчүмә едилмиш вә 1913-чү илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүлмүшдү. Тагорун рус дилинә илк тәрчүмәләри инкилисчәдән едилмишдир. Һәлә ингилабдан әввәл русчаја тәрчүмә едилән белә әсәрләрдән «Гитанчали» вә «Багбан» китабларыны гејд етмәк олар. Совет дөврүндә Тагорун бир чох лирик ше'рләри билаваситә бенгал дилиндән русчаја тәрчүмә олунмушдур. Бу ше'рләрин чоху инсана дәрин мәһәббәт руһунда јазылмыш никбин ше'рләрдир. Тагорун «Чанаганамана» адлы мәшһур маһны-ше'ри бүкүн Һинд республикасынын рәсми һимни кими гәбул едилмишдир.

Бенгал ше'ринин инкишафында Тагорун лирикасынын бөјүк ролу олмушдур. Тагор орта әср бенгал ше'риндән истифадә едәрәк көһнә поетик формалары хејли тәкмилләшдирмишдир.

Һәјатынын сон илләриндә шаир Һиндистан поезијасында јени олан сијаси мәзмунда ше'рләр јазмыш вә сијаси лириканын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Бу ше'рләрин чоху бејнәлхалг мөвзуда олуб, халгларын азадлығына һәср едилмишдир. Мәсәлән, Италијанын Һәбәшистана һүчүмундан мүтәәссир олан шаир «Африка» ше'риндә өз оху чуларыны Африка халгларынын көмәјинә чағырмышдыр. «Буддаја пәрәстиш едәнләр» ше'риндә шаир империалист Јапонијасынын һүчүмларына мә'руз галан Чин халгыны мүдафиәјә галхмышдыр.

Тагорун лирик ше'рләриндә бир инчәлик вә сәмимијјәт дујулмагдадыр. Онун бојалары парлаг, тәшбеһләри чанлы вә рәнкарәнк, ојатдығы һиссләр дәрин, јени вә хошдур. Ичтимаи-сијаси мөвзуда олан лирик ше'рләрдән чох, Тагор фәлсәфи лирикаја әһәмијјәт вермишдир, бу ше'рләр охучуну дүшүндүрүр, онун хәјалына ганад верир, үрәјини чырпындырыр.

* * *

Лирика әдибин јалныз ше'рләриндә дејил, башга жанрда јаздығы әсәрләриндә дә мүһүм јер тутур, онун драмлары вә романлары да лирик маһијјәтдәдир. Тагорун драм әсәрләриндән бә'зиләрини («Гурбан», «Рача», «Почта», «Ачылмыш

бәнд» вә саирә) лирик поема адландырмаг олар. Бу драмлар гәдим Һиндистан әдәбиjjатында чох jајылмыш драматик-лирик поемалара чох jахындыр.

Бизим мүасир драм әсәрләринә вердиjимиз тәләбләрлә Тагорун драмларына јанашдыгда, онларда бир сыра нөгсанлар көрмәк олар: бу драмларда һәрәкәт, динамика зәифдир; санки онларын чоху сәһнә үчүн дејил, садәчә охунмаг үчүн јазылмышдыр. Тагор һинд класик драматуркиjасынын ән'әнәләринә садиг галараг, орада ше'риjjәтә, характерләрин психолоҗи чәһәтдән инчә бир тәрздә ишләнмәсинә, лирик әһвали-руһиjjә илә зәнкин олмасына даһа чох фикир вермишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән драмлары чох әһәмиjjәтлидир вә совет шәргшүнасы А. П. Баранников бу дедиjинә көрә, бенгал әдәбиjjатына гиjмәтли бир һәдиjjә кими дахил олмушдур.

Тагорун һәлә 1880-чы илдә јаздығы «Заһид» адлы пјеси аскетизми, дүнjадан узаглашыб мүчәррәд фәлсәфи фикирләрлә мәшғул олмағы, тәвәккүлчүлүjү тәнгид едир, инсанын үдрәтини, јашамаг вә хошбәхт олмаг һүгугуну тәсдиг едирди. Мүәллиф бу пјесә бөjүк әһәмиjjәт верир вә јазырды: «Бу пјес мәним сонракы фәалиjjәтимин бир мүгәддимәси һесаб едилә биләр; даһа доғрусу, бу елә бир мөвзудур ки, бүтүн әсәрләрим она мејл етмишдир».

Тагорун пјесләри мөвзу вә форма е'тибарилә мүхтәлифдир. Бу пјесләр ичәрисиндә Будда әфсанәси үзрә јазылмыш «Рәггасәнин мәһәббәти» пјеси илә бәрабәр, «Пајыз бајрамы» вә «Чандалика» кими мусигили драмлар, «Сәһв илә башланан иш», «Субајлар клубу» кими ичтимаи комедијалар вардыр. Тагор ичтимаи һәјатын фачиәләрини ачыб көстәрән пјесләр јаратдығы кими, көнүл ачан бир јуморла, һазырчаваблыгла долу олан комедијалар да јаратмышдыр.

* * *

Бәдии нәср саһәсиндә Тагор бир чох бөjүк вә кичик һекаjәдән башга роман вә повестләр дә јазмышдыр. Ән мәшһур романлары «Фәлакәт», «Гора», «Ев вә дүнја», «Көздә гум», «Сон поема», «Үч нәсил», «Дөрд һиссә» вә башгаларыдыр.

Тагорун романлары һинд әдәбиjjатында јени һадисәдир. Роман, үмумиjjәтлә һинд әдәбиjjатында, хүсусән бенгал әдәбиjjатында чох гәдим дејилдир. Илк бенгал романларына көрә Тагорун романлары композисиjа чәһәтиндән мөһкәм олмагла бәрабәр, һәм дә чох динамик вә психолоҗи тәһлилә зәнкиндир. О, Авропа бәдии нәсринин наилиjjәтләриндән дә истифадә етмиш, камил һинд романлары јаратмышдыр.

Тагорун романлары мүхтәлиф ичтимаи, сиjаси вә әхлаги мәсәләләрә тохунур. «Көздә гум» романында мүәллиф чаван јашларында дул галмыш бир гадынын феодал гаjда-ганунлары үчүндән чәкдиjи әзаблары тәсвир едир. «Гора» романы исә јазычы һиндлиләр арасындакы ичтимаи-сиjаси фикирләрә һәср етмишдир. Тагорун ән әһәмиjjәтли романларындан олан бу әсәрдә 70—80-чы илләрдә чәрәjан едән һадисәләр: Бенгалиjада неоһиндуистләрлә брәһмосамачлар арасында кедән мүбаризә өз әксини тапмышдыр.

Романын гәһрәманы Гора—неоһиндуист, Порешбабу исә «Брамо Самач» чәмиjjәтинин үзвүдүр. Гора Һиндистаны мүстәмләкә зүлмүндән хилас етмәjә чан атан бир вәтәнпәрвәрдир. О, һиндлиләрдә өзләринә гаршы мәһәббәт, вәтәнпәрвәрлик һисси ојатмаға, онларын бејинләриндәки көләлик зәһәри илә мүбаризә етмәjә чалышыр. Гора халга јахынлашыр, кәндлиләри вә тәләбәләри мүдафиә едир, күтләләрин мәһәббәтини газаныр. Романын о бири гәһрәманы Порешбабу исә фәал мүбаризәнин дејил, тәдричи ислаһатын тәрәфдарыдыр. Беләликлә, романда фәал мүбаризә тәрәфдары илә пассив мүшаһидәчи олмаг истәjән ичтимаи хадимләр арасындакы конфликт әсас jер тутур. Тагор тәдричи ислаһат тәрәфдары олса да, Гора сурәтини мәһәббәтлә тәсвир етмиш, онун кениш мүһакимәjә малик олмасыны, вәтәнини, халгыны дәриндән севмәсини, Бенгалиjа кәндлиләринин ағыр күзәранына, Инкилтәрә һөкумәт даирәләринин зүлмүнә үрәк ағрысы илә јанашмасыны көстәрмишдир. Мүәллиф бу романда кениш реал лөвһәләр тәсвир етмиш вә сүбут етмәjә чалышмышдыр ки, вәтәнә ләјагәтлә хидмәт етмәк үчүн мәһдуд көрүшләрдән, тәригәтчиликдән әл чәкмәк, ваһид үввә илә халг күтләләринин вәзиjjәтини јахшылашдырмага чалышмаг лазымдыр.

Гора зиддиjjәтли бир jол кечир. О, әввәлчә вәтәнә хидмәт етмәк jолуну мүстәмләкә зүлмүнә гаршы мүбаризәдә көрүр вә бунун үчүн дә көһнә милли адәтләри чанландырмағы jеканә васитә һесаб едир. Нәтичәдә о, һәjатдан ајрылмыш бир тәригәтчи вәзиjjәтиндә галыр. О өзүнү һәjата гаjтармаг үчүн кәндләри кәзир, бир чох һәригәтләри өз көзләри илә мүшаһидә едиб, сәһвини баша дүшүр. Гораның тамамилә ајылмасына вә көһнә фикирләрдән әл чәкмәсинә аналығының она ачдығы сирр сәбәб олур. Мә'лум олур ки, Гора һиндли дејил, скандинавиjалыдыр. Ата-анасы Инкилтәрәjә гаршы үсjанда һәлак олдугдан сонра ону көрпә икән бир һиндли көтүрүб сахламышдыр. Һәгиги бир һинд вәтәнпәрвәри кими инкишаф етмиш Гора бу әһвалаты ешитдикдә чох севинир, онун һинд халгына мәһәббәти даһа да артыр. Гора дејир: «Бу-

күн мән јенидән Һиндистанын оғлу олдум! Инди мәним үчүн Һиндли вә мүсәлман арасында зиддијјәт јохдур. Бүкүн Һиндистанда һәр бир каста мәним өз кастамдыр, һәр бир хөрәк өз хөрәјимдир. Мән Бенгалијанын һәр кушәсини кәзмишәм. Кәндләрдә ән ашағы кастадан олан адамлар мәнә гонагпәрвәрлик көстәрмишләр, мән исә һеч вахт өзүмү онларла бәрабәр тутмамышам. Мәнимлә башга адамлар арасында һәмишә көзә көрүнмәз бир шеј олмушдур, мән ону өзүмдән рәдд едә билмәмишәм. Буна көрә дә гәлбимдә бир бошлуг олмушдур, бу бошлуғу мән чүрбәчүр сүн'и бәзәкләрлә бәзәмәјә чалышмышам. Инди исә мән һеч кәсә лазым олмајан бу декорасијаларын тәсвир етмәкдән әл чәкирәм вә елә бил ки, јенидән дүнјаја кәлирәм».

«Гора» романында Тагорун көлә вәзијјәтиндә јашајан, әзаб чәкән Һинд халгына дәрин мәһәббәти һисс олунур; роман охучулары Һинд зәһмәткешләринин азадлығы вә хошбәхтлији уғрунда мүбаризәјә дә'вәт едир. Һинд әдәбијјатында тәнгиди реализмин ән јахшы нүмунәләриндән олан бу романын мүасир Һинд јазычыларына бөјүк тә'сири олмушдур.

Тагорун мараглы романларындан бири дә «Фәлакәт»дир. Романда мүәллиф Бенгалијада капитализмин инкишафы вә буржуазијанын јаранмасы илә әлагәдар олараг көһнә фикирләрин арадан галхмасыны, јени фикирләрин тәдричлә гәләбә чалмасыны көстәрмишдир. Сушила илә Ромеш вә Нолинакһа илә Комола көһнә Һинд адәти илә евләнмишләр: бир-бирини көрмәмишләр, севмәмишләр, анчаг өз ата-аналарынын ирадәсинә табе олмушлар. Тој күнү фыртына гопур, гајыг чеврилир вә адамлардан бә'зиләри һәлак олур. Саг галан чаванлар бир-бирләрини танымадыглары үчүн сәһвән говушур вә Ромешлә Комола, Нолинакһа илә Сушила әр-арвад кими бирләширләр. Өз кечмишләриндән вә гоһумларындан мәһрум олмуш бу көнчләр јени шәраитдә аилә гурмаға мәчбур олурлар. Беләликлә, Тагор көстәрмәк истәмишдир ки, һәјат өзү көһнә адәтләри дағыдыр, јени гајда вә ганун јарадыр. Буна көрә дә көһнә адәтләрин гулу олмаг лазым дејилдир.

Ромешлә Комола бир-бирләрини јахындан таныјыр вә өз һәрәкәтләриндә сәрбәст давранмаг имканы әлдә едир. Доғрудур, бир сыра зиддијјәтли һадисәләрдән сонра мүәллиф гануни әр-арвады, ја'ни Комола илә Нолинакһаны бирләшдирир. Амма Комола хејли мүддәт башга киши илә бир јердә јашамышдыр, онлар әр-арвад кими јашамасалар да, көһнә Һинд адәтинә көрә, башга киши илә бир евдә галан бир гадын даһа өз әринин евинә гајыда билмәз. Романда исә Комола ахырда Нолинакһанын евинә гајыдыр, ону әфв едир-

ләр. Һәјат вә онун кәтирдији јенилик, инсанларын тәбии һисс вә дујғуларына мүвафиг кәлән јени гајда-ганун галиб кәлир. Мүәллиф инсанлар арасындакы сәмими үнсијјәти, онларын бир-бириня мәһәббәт јетирмәсини, һөрмәт етмәсини һәр һансы бир көһнәлмиш вә мә'насызлашмыш адәтдән, дини рәсмијјәтдән үстүн тутур.

Романда кәндли гызы Комола өз тәмизлији, фәдакарлығы вә чәсарәти илә диггәти даһа чох чәлб едир. О, садә бир кәндли аиләсиндә, тәмиз тәбиәт гојнунда нисбәтән сәрбәст бөјүдүјү үчүн хасијјәтиндә дә бир сәрбәстлик, сәмимијјәт дујулмагдадыр. Евдә көләлик нә олдуғуну билмәјән Комола романын башга гәһрәманларына (мәсәлән, зәиф ирадәли Ромешә, һәрдәмхәјал Чогендроја) нисбәтән, мөһкәм ирадәли, чәсарәтли вә вәфалыдыр. Бир заман тәк вә көмәксиз галмасына бахмајараг, Комола өз инсанлыг ләјагәтини јүксәк тутмағы бачарыр, өзүндә мә'нәви гүввә тапыб һәгиги әрини ахтарыр вә тапыр.

«Фәлакәт» романында бир сыра чанлы вә хасијјәтчә бирбиринә охшамајан характерләр вардыр. Мүәллиф јаратдығы бәдии сурәтләрин һисс вә дујғуларыны мәһарәтлә ачыб көстәрир, өз гәһрәманларыны тәмиз бир дилдә данышдырыр. Һинд һәјатынын ајдын, реал мәнзәрәләрини әкс етдирир. Тагор бу әсәри илә мәһир бир роман устасы кими, гүввәтли реалист бир сәнәткар кими танынмышдыр.

«Ев вә дүнја» романында Тагор «Свадеши» ады илә мәшһур олан милли чәрәјанын фәалијјәтини тәсвир етмишдир. Мүәјјән дөврдә «Свадеши» һәрәкатында иштирак едән Тагор романда һәм бу һәрәкатын мәһдуд чәһәтләрини вә һәм дә өзүнүн утопик вә ислаһатчы көрүшләрини ифадә етмишдир. Роман бир нечә гәһрәманын һекајәләри шәклиндә верилмишдир. Һекајәләри ислаһатчылыг чәбһәсиндә дуран мүлкәдар Никһил, «Свадеши» һәрәкатынын фәал нүмајәндәләриндән Сандит, Никһилин арвады Бимала сөјләјир. Бир-бирини тамамлајан бу һекајәләрдә Һиндистанын тәрәггисини ајрыајры јолларла апармаг истәјән чәрәјан нүмајәндәләринин фикирләри мејдана чыхыр. Сандит мәнфәәтпәрәст, худпәсәнд бир адамдыр, ингилаби мүбаризә шүарларындан да өз шәхси мәнфәәти үчүн истифадә едир, иш чәтинә дүшдүкдә тез сивишиб арадан чыхыр. Никһил исә һәгиги бир вәтәнпәрвәрдир, Һинд халгынын јолунда һәр чүр фәдакарлыға һазырдыр. Романын адыны «Ев вә дүнја» гојан мүәллиф «ев» дејәркән шәхси мәнафеји, «дүнја» дејәркән үмумхалг мәнафејини нәзәрдә тутмуш вә көстәрмишдир ки, Һиндистанда Никһил кими адамларын кениш үмумхалг мәнафеји уғрунда мүбаризәси Сандит кими мәһдуд шәхси мәнафејә әсасланан адамлары сыхышдырыб арадан чыхарачагдыр.

Тагорун нәсри әдибин ичтимаи-сијаси бахышларыны даһа ајдын ифадә етдији кими, мүасир һинд чәмијјәтинин вәзијјәтини, зијалыларын фикри инкишафыны, милли һәрәкаты, һинд гадынларынын һәјат вә мәишәтини долғун вә дүзкүн бир шәкилдә әкс етдирир. «Дәрд нәфәр» адлы повест мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән чох мараглыдыр. Һекајә Шривиласын дилиндән нағыл олунур. Ондан башга повестдә Чагомоһан, Сатиш, Дамини иштирак едир. Чагомоһан атеистдир, инсанларын гејдинә галан, өз рәһатлығыны дүшүнмәјән бир адамдыр, вәфалы бир гадын олан Дамини дә дини мөвһумат-дан узаг, ачыг фикирли бир инсандыр; Сатиш исә каһ атеизмә, каһ да дини фанатизмә мејл едән гәрарсыз вә гәтијјәтсиз бир шәхсдир. Шривиласа кәлдикдә исә, бүтөв характерә малик, гәтијјәтлә иш көрән, тәмиз бир адамдыр; о, Даминини үрәкдән севир, бу мәһәббәтдә онун мә'нәви көзәллији, инсанијјәти бүтүн гүввәси илә мејдана чыхыр. Повестин әсас тәнгид атәши дини мәһдудлуға вә фанатизмә гаршы чевирилмишдир. Мүәллифин Чагомоһан симасында тәчәссүм етдирдији атеист ән парлаг бир шәхсијјәт кими заһирән мө'мин көрүнән бүтүн фанатикләрдән, тәригәтчиләрдән гат-гат јүксәкдә дурмагдадыр.

Тагорун бәдии нәсриндә һекајә жанры да әһәмијјәтли јер тутур. Өз кичик һекајәләриндә Тагор, демәк олар ки, һәр шејдән данышмышдыр. Садә зәһмәткеш адамлара дәрин мәһәббәт, вәһши инкилис мүстәмләкәчиләринә, сатгын чиновникләрә, горхаг мүлкәдарлара нифрәт, шәхси мәнфәәтләрини күдүб инсанијјәти, милләти јаддан чыхаранлары шиддәтли тәнгид, һинд гадынларынын көһнә адәтләр үзүндән чәкдикләри дөзүлмәз әзаб вә әзијјәтин реалистчәсинә тәсвири—бүтүн бунлар Тагорун һекајәләринин әсас мөвзусуну тәшкил етмәкдәдир.

Тагору аз јашлы һинд гызларынын фачиәси дәриндән дүшүндүрмүшдүр. Ушаг јашларындан күчлә әрә верилән бу гызлар әр евиндә, гајынана јумруғу алтында ән алчаг бир көлә вәзијјәтиндә јашајыр вә олмазын мүсибәтләрә мә'руз галырлар. Көһнә вәһши адәтләрин бүтүн ағырлығы гадынларын, хүсусән дул гадынларын үзәринә дүшүр: һинд гадыны өмрүндә анчаг бир дәфә әрә кедә биләр; «Сати» адәтинә көрә дул гадынлар өзләрини јандырмалыдырлар. Һекајәләринин бир чохунда («Дәфтәрчә», «Шүбһә», «Бөјүк бачы», «Моһамаја», «Һаким» вә саирә) Тагор һинд гадынларынын ачы талејиндән дәһшәтли сәһнәләр вермишдир.

Һинд гадынларынын чоху каста (көһнә һинд адәтинә көрә инсанларын ашағы вә јухары тәбәгәләрә бөлүнмәси) ән'әнәләринин гурбаны олмагдадыр. «Моһамаја» һекајәсиндә Моһамајанын гардашы хәбәр тутур ки, бачысы ашағы кастадан

олан бир кәнчи севир). Бачысынын бу «гәбаһәтинә» тәнбеһ оларағ гардашы ону өлүм јатағында олан гоча бир кишијә әрә верир. Никаһ охунар-охунмаз гоча өлүр, ону јандырырдар. Моһамаја да онун јандығы одда өзүнү јандырмалы олур. Тәсадүфән шиддәтли јағыш јағыб оду сөндүрүр, гыз сағ галыр, лакин алов үзүнү јандырыб һәмишәлик ону көзәллikдән мәһрум едир. Моһамаја үзүнү севдији оғландан кизләдәрәк әзаб чәкир.

Пул гурбаны олан гадынлар да аз дејилдир. «Һагг-һесаб» һекајәсиндә Тагор пул хатириnә әрә верилән, сатылан кәнч бир гызын ачы талејини тәсвир етмишдир.

«Һаким» һекајәсиндә күчәјә говулмуш бир гадын көрпәси илә бир јердә өзүнү өлдүрмәк истәркән тутулур. Һаким ону өлүм чәзасына мәһкум едир; лакин елә орадача јадына дүшүр ки, он дөрд јашында бу дул гадыны өзү јолдан чыхармыш, алдатмыш, сонра исә күчәјә атмышдыр.

Тагорун инкилис империалистләринин зүлмүнү тәсвир едән әсәрләриндән «Ишыг вә көлкә» һекајәси мараглыдыр. Бу һекајәдә инкилисләрин өзбашыналығы, һиндлиләри тәһгир едиб әлә салмасы илә бәрабәр, мә'мурларын инкилисләрә јалтагланмасы, алверчиләрин горхаглығы да кәскин тәнгид едилмишдир. Јеканә чәсарәтли бир һиндли кими чыхыш едән кәнч Шошибушон да ахырда мәғлуб олур. Бир күн инкилисләр әјләнмәк хатириnә һинд алверчиләринин миндији балача кәмини батырырлар. Зәрәрдидә алверчиләр инкилисләрдән шикајәт етмәјә чүр'әт етмирләр. Шошибушон мәһкәмәјә шикајәт едирсә дә, һеч бир шеј әлдә едә билмир. Садә адамлары мүдафиә етмәк үстүндә нәһајәт онун өзү һәбсханаја дүшмәли олур. Һинд балыгчыларынын торларыны доғрајан инкилиси дөјдүјү үчүн ону һәбсханаја салырлар.

Тагорун һекајәләриндә бә'зән вәһши каста адәтләринә гаршы чыхан кәнч гәһрәманлара да раст кәлмәк олур. «Имтина» һекајәсинин гәһрәманы чәтин бир вәзијјәтдә галыр: о, ја ашағы кастадан олан арвадыны говмалы вә јахуд өз кастасындан чыхмалыдыр. Бу ачыг фикирли чәсур кәнч өз кастасынын адәтинә зидд кедир, атасынын нифрин вә гарғышларына бахмајараг севдији гадынла јашајыр.

Бир сыра һекајәләриндә Тагор һинд халғынын ағыр вә јохсул һәјатыны тәсвир етмәклә бәрабәр садә һиндлиләрин нәчиб сифәтләрини, јүксәк әхлаги кејфијјәтләрини дә көстәрмишдир. Мүәллиф охучулара һисс етдирир ки, касыб котамалардакы инсанијјәт маликанә вә сарајлардакындан даһа чохдур.

Бәдии чәһәтдән Тагорун һекајәләри онун башга жанрларда јаздығы әсәрләрдән даһа јүксәкдә дурур. Тагорун һекајәләри үчүн бәдии биткинлик, дахили һәрәкәт, јығчам-

лыг, бәзән инчә јумор сәчијјәвидир. Онун һекајәләриниң гәһрәманлары да романларының гәһрәманларына нисбәтән фәал, мүбариз вә мүтәһәррикдирләр. Тагор һекајәләринин дилиндә хүсусән мүвәффәг олмушдур. Дил садәлији, бенгал данышыг дилинә јахынлыг һекајәләрдә даһа чох нәзәрә чарпмагдадыр.

Тагорун јарадычылығына хас олан һуманизм, реализм, кәскин тәнгид онун һекајәләриндә јүксәк сәнәткарлыгла бирләшдији үчүн өзүндән сонра кәлән јазычылара күчлү тә'сир бағышламышдыр. Прем Чанд вә Шорот Чондро Чоттопадһаја кими бөјүк һинд реалистләри өзләрини һекајә устасы олан Тагорун шакирдләри һесаб етмәкдәдирләр.

* * *

Тагору чох вахт Лев Николајевич Толстојла мүгајисә едирләр. Бу мүгајисәдә мүәјјән дәрәчәдә ганунаујғунлуг вардыр. Толстој рус әдәбијјаты үчүн нә исә, Тагор да һинд әдәбијјаты үчүн одур. Дүнјакөрүшүндәки мәһдудлуға, сијаси фикирләриндәки утопизмә бахмајараг, кениш үрәкли бир вәтәнпәрвәр олан Тагор инсанын јахын досту иди. Онун бүтүн зәнкин јарадычылығы һинд мөвзусу илә әлагәдар олса да, һуманизм бајрағы алтында инкишаф етмиш, бүтүн дүнјанын садә адамларының гәлбиндә әкс-сәда доғурмушдур.

Һәјатының сон дөврүндә, бир тәрәфдән Совет Иттифагының ардычыл сүрәтдә апардығы сүлһ сијасәти вә сосиализм гуручулуғунун әлдә етдији мисилсиз наилијјәтләр, дикәр тәрәфдән исә дүнја империализминин сон дәрәчә мүртәче вә антидемократик фәалијјәти шәраитиндә Тагорун ичтимаи-сијаси көрүшләриндә гәти бир јүксәлиш әмәлә кәлмишди. Буну биз биринчи нөвбәдә әдибин фашизмә гаршы чиддн вә ардычыл мүбаризәсиндә көрүрүк. О, нәинки Италија, Јапонија вә Алманија фашизмини ифша едиб дамғалајыр, һәтта бүтүн зијалылары Максим Горки кими бу бәлаја гаршы мүбаризәјә чағырырды. 1938-чи илдә Тагор јапон јазычысы Ногутијә мәктуб јазараг ичтимаи һәјатдан кәнара чәкилән, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә әсасланан мәдәнијјәт хадимләрини тәнгид етмишди.

Өлүмүндән бир аз әввәл (1941-чи ил августун 7-дә вәфат етмишдир) јаздығы «Мәдәнијјәтин бөһраны» мәгаләсиндә Тагор Һиндистаны әсарәтдә сахлајан Инкилтәрә империализми һаггында кәскин фикрини сөјләмишди. О јазмышды: «Фәләјин чәрхи тәрсинә дөнүб, бу јахынларда инкилисләри Һиндистандан чыхмаға мәчбур едәчәкләр. Амма онлар өзләриндән сонра Һиндистанда нә гојуб кедәчәкләр? Онларын ики јүз иллик һакимијјәтинин сели ахыб кетдикдән сонра јердә нә гәдәр үфунәтли чиркаб вә палчыг галачагдыр».

Тагор өләндә сәксән јашы варды. О, һәлә дә јазырды, онун вәтәнпәрвәр гәлби, шаир илһамы, ичтимаи-сијаси хадим гәләми ишдән галмамышды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлананда Совет-Алманија чәбһәсиндән кәлән хәбәрләрә өлүм јатағындан гулаг асан бу пирани мүтәфәккир өзүнәмәхсус бир тәмкин вә вүгарла көзләрини узаглара зилләјирди. О, ишығын зүлмәтә, әдаләтин һагсызлыға, совет адамларының фашизмә галиб кәләчәјинә архајын иди.

Бөјүк Һинд әдибинин зәнкин бир китабхана тәшкил едән бәдии әсәрләри кими, бүтүн дүнјада әдаләтин, сүлһүн, демократизмин галиб кәлмәсинә хидмәт едән одлу чыхышлары, мәгаләләри вә мүрачиәтләри дә јашајачагдыр. Дүнја классикләри сырасында көркәмли јер тутан Тагор совет охучуларының севимли јазычысы олмуш вә олачагдыр...

1961.

ФИКИР ПОЕЗИЈАСЫ

Рәсул Рза отуз илдән артыгдыр ки, әдәбијјата кәлмишдир вә илк әһәмијјәтли әсәри олан «Болшевик јазы»ндан е'тибарән өз поетик дәст-хәтти, хүсусијјәти олан бир шаир кими танынмышдыр. Сөз јох ки, о, бир шаир кими бирдән-бирә јох, илләр әрзиндә формалашмыш, пухтәләшмишдир. Лакин онун јарадычылығында бир хүсусијјәт вардыр: бир јердә дајанмыр, даим ахтарышда вә һәрәкәтдәдир. Ше'р аләминдә артыг көһнәлмиш бәдии формалардан гачмаг, јени мәзмуна мүвафиг јени ифадә васитәләри ахтармаг шаирин јарадычылығында мүһүм чәһәти тәшкил етмәкдәдир.

Көркәмли сәнәткарлара хас олан бу ахтарычылыг, сәнәт кәшфијјаты, ичадчылыг һәвәси нәинки Рәсул Рзаны һеч бир заман тәрк етмир, һәтта онда бу һәвәс кетдикчә даһа да артыр вә шиддәтләнир. Бу хүсусијјәт шаири һәмишә чаван сахлајыр, аһәнкдар ишләјән сағлам бир үрәк кими онун поетик дамарларына тәзә ган јајыр.

Рәсул Рза өз јарадычылығынын ән чичәкләнән дөврүнә һәлә инди гәдәм гојур, бир шаир кими кетдикчә чаванлашыр—дејәнләр сәһв етмирләр. Онун сон илләрдә јаздығы ше'рләрдән дүзәлмиш русча «Весна во мне» китабы буна парлаг бир мисалдыр.

Рәсул Рза лирик бир шаирдир. О, ән јахшы поемаларында да һәр шејдән әввәл лирикдир. Һәјаты вә һадисәләри објектив епик планда тәсвир етмәк үсулу она јаддыр. Һәр бир әсәриндә шаирин һадисәләрә чошгун вә һәрарәтли мүнасибәти, фәрәһи ја гәзәби, кәдәри вә ја тәнтәнәси һисс олунур. Лирик гәһрәман дөврүмүзүн бөјүк вә һәссас гәлбли, долғун бир һәјатла јашајан габагчыл адамыдыр. Онун јүксәк вәтәнпәрвәрлији вә дәрин идракы диггәтимизи чәлб едир.

Әкәр биздән Рәсул Рзанын сон китабындакы ше'рләрин мәзмуну нәдәдир?—дејә суал етсәләр, биз тәрәддүд етмәдән фикир, фикир вә јенә дә фикирдир,—дејә чаваб верә

биләрик. Поетик рәнкләр, сәсләр, сөзләр, аһәнкләр, тә'сирли бәдии хәјаллар вә мәчазлар, тәзә бәнзәтмәләр, тутарлы тиҝфәһм афоризмләр, һәкиманә кәламлар васитәсилә ифадә олунан фикир!

Һәссас шаири һәјатда һәр шеј: пәнчәрәдән дүшән ишыг, ројал чалан кичик гыз, дивар дашы, гәдим әљазмасы, асфалты галдыран зәриф бир нәркиз чичәји, һәдәр јерә јаған јағыш, вәһшичәсинә ағачдан гопарылан јашыл будаг, садә бир бөчәк, әријән гардан галхан бахар гохусу... һәр шеј дүшүндүрүр, хәјалында мүхтәлиф фикирләр ојандырыр. Сән дә дүшүнүрсән. Дүшүнүрсән ки, һәјат нә гәдәр мүрәккәбдир, нә гәдәр мә'налы вә дәриндир, нә гәдәр көзәлдир, севимлидир вә мәс'улијјәтлидир. Дүшүнүрсән ки, бәс нечә өлмушдур ки, бу вахтадәк мән бу мә'наны дујмамышам, бу көзәллији көрмәмишәм, бу мәс'улијјәти бу чүр дәриндән һисс етмәмишәм.

«Весна во мне» китабынын сәһифәләриндән үзүмүзә күлән ади күндәлик һәјат лөвһәләри үчүн, фикримизи, хәјалымызы һәрәкәтә кәтириб охшадығы үчүн шаирә тәшәккүр едирсән.

«Пәнчәрәмә дүшән ишыг» белә садә ше'рләрдән биридир. Шаир өз гаранлыг отағында отурмушдур. О дүшүнүр. Һәрдәнбир күчәдән пәнчәрәјә ишыг дүшүр. Шаирин хәјалында бир-биридән мараглы вә мә'налы тәсәввүрләр јаратмаг үчүн бу кичик вә ади һадисә кифајәтдир. Бу ишыг нәдир? Бу, машын фараларындан дүшән ишыгдырмы? Елә исә машында отуранлар шадмы, гәмкинми, јорғунмудурлар? Онлар тој мәчлисинә вә кечә нөвбәсинә заводамы тәләсирләр? Бәлкә, бу, бир илдырым ишығыдыр? Узагларда чахан бу илдырым көрәсән һансы көһнә бир чинары парчаламыш, һансы ана гарангушу јувасында өлдүрмүшдүр? Бәлкә дә азмыш бир јолчунун јолуну ишыгландырмыш, булудлардан јағыш јағдырараг сусузлугдан јарпаглары солмуш моруғу јенидән чана кәтирмишдир? Бу ишыг ахан бир улдуз олмасын?! Бәлкә дә гапымызда кечә гаровул чәкән гочанын папиросундан дүшән ишыгдыр? Көрәсән о папиросу чәкиб гуртаранәдәк бизим бинада нечә јени адам доғулмуш, нечәси бу дүнјадан кетмишдир? Бу кәлиб кедәнләрин кәтирдији севинч вә ја кәдәр дүнјаја нә вермишдир?

Хәјалларын сону јохдур... Бу «бәлкәләрин» һамысына шаир разыдыр, тәки пәнчәрәјә дүшән ишыг атом партлајышларынын ишығы олмасын!

Совет адамларынын сүлһсевәрлијини, һәјат ешгини шаир белә тә'сирли вә һәрарәтли бојаларла вермишдир.

«Бир күн дә инсан өмрүдүр» ше'рини дә бөјүк бир һәззлә охујуруг. Јарадычы вә гуручу совет адамына дәрин рәғбәт вә мәһәббәтини ифадә етмәк үчүн шаир чох мүвәффәгијјәт-

ли бәдии бир үсулдан истифадә етмишдир. Бу, һәр һансы бир гуру мәдһијјәдән, риторик тә'рифдән, сүн'и идеаллашдырмадан даһа тәбии вә тә'сирлидир.

Бу ше'рдә биз рајком катибинин бир күнү илә јох, бирчә кечәси илә таныш олуруг. Бирчә кечәнин түкәнмәз гајғылары, бир-бириндән мараглы дүшүнчәләри, телефон зәнкләри: рәсми данышыглар, һәрарәтли сөһбәтләр, сабаһ көрүләчәк ишләр, ишләр... Шаирин гәнаәткарлығына бахмајараг, рајком катибинин бәдии сурәти сәһифә-сәһифә кәлиб көзүмүзүн габағындан кечир. Биз онун һәјата шүурлу мүнасибәтини, түкәнмәз енержисини, бөјүк арзуларыны, инсана дәрин гајғыкешлијини, көзәл вә зәнкин мә'нәви аләмини ајдын тәсәввүр едирик. Онун јухусуз көзләри инсанпәрвәрлик нуру сачыр, јорғун вүчуду кәнчлик һәвәси илә долудур, хәјалы сабһлсиз бир үммандыр. Биз инанырыг ки, коммунизми белә адамлар гурурлар вә мүтләг гуруб баша чатдырачаглар.

Рајком катиби илә бәрабәр шаирин өзүнү дә биз һәмишә јанымызда һисс едирик. Рајком катибинин севинчинә вә кәдәринә шаир сәс верир, онун дүшүнчәләрини давам етдирир: нә үчүн һәлә дә аз ишләјиб чох јазанлар вар, нә үчүн инсан гартал кими јүксәкләрә уча билмир, нә үчүн һәлә бә'зи хәстәликләрә әлач тапылмамышдыр, нә үчүн инсаның өмрү белә аздыр?..

..Анчаг әлли-алтмыш
Мәкәр инсан өмрүдүр!
Инсан јашыдыр?
Адам әсрләрлә јашасын кәрәк.
Һәр сааты илә бәрабәр олсун.
Нә бир күнү бош кечсин,
Нә бир аны һәдәр олсун.
Көзү нурдан,
Гулағы сәсдән,
Көнлү һәвәсдән дүшмәсин.
Јорулмасын үрәк.
Јени әсрин сабаһыны көрәк.

Ше'р вардыр ки, ону дистилә едилмиш су кими ичирсән, ону һамар бир јол кими кедирсән, мисралары, сәһифәләри раһатча удурсан; нә фикрә бир гида, нә һиссә бир лај дүшүр. Сәни һеч бир шеј нараһат етмир, һеч кәс һеч бир јерә чағырмыр, риторик чүмләләр бир-бирини әвәз едир. Ше'р дә вар ки, һәр бир мисрасы сәни тутуб сахлајыр, шүуру, һисси мүдахиләјә дә'вәт едир, фикрә гида верир, дүшүнмәјә мәчбур едир.

Рәсул Рза риториканы өз ше'риндән говмушдур. Онун јерини ше'рдә конкрет образлар, чанлы фикир вә мә'на тутмушдур.

Һаггын јолу нә гәдәр
Изтираблы олса да,
Кечдик бу јолу.

Бу сөзләри дејән шаир бөјүк бир нәслин адындан данышыр. Бу нәсил бөјүк мәһрумијјәтләр вә гурбанлар баһасына олса да, нәтичәдә галиб кәлдији үчүн хошбәхтдир. Онун газандығы хошбәхтлик һиссән вә шүурән дәрк едилмиш бир хошбәхтликдир. Онун гәлби абы-нејсанла долу олан пајыз сәмалары кими долу, башы исә дәнли сүнбүлләр кими һәјат тәчрүбәси илә ағырлашмышдыр. Онун үрәји көјрәк олса да, нрадәси сарсылмамышдыр вә сарсылмајачагдыр. Ону өз доғма халгына вә партијасына инам даим ирәли апармыш, јашатмыш вә галибијјәт сабһилинә чыхармышдыр.

Бу нәслин гәлб аләмини шаир Рәсул Рза өз лирикасынын синирләрә ишләјән прожектору илә ишыгландырыр, онун кечдији сынаг күнләринин чанлы мәнзәрәсини гаршымызда ачыр.

«Гызыл күл олмајајды...»—бајаты мисрасы илә башлајан бу поема шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндә күнаһсыз мәһв едилән шаир Микајыл Мүшфигин хатирәсинә һәср едилмишдир.

Мүшфигә һәср едилмиш бу поемада биз јалныз тәкчә бир шаирин фачиәси илә дејил, ејни заманда бир нәслин һәјаты илә, јашадығы ағыр, һәјәчанлы, фәрәһли вә кәдәрли күнләрлә таныш олуруг. Һеч бир чәтинлијә бахмајараг јазмаг, чалышмаг, јаратмаг вә јенә дә јаратмаг бу нәслин һәјат пафосу иди. Онлар «Биз сабаһ нә јејәчәјик?—дејә дүшүнмүрдүләр, онлар үчүн «ән витаминли јемәк поезија иди». Онлар кәмширин чај ичир, јаван чөрәк јејир, бүтүн кечәни хоруз банынадәк Фүзулини, Пушкини, Лермонтову охујур, охујур, охујурдулар...

Будур, Михаил Лермонтов, Микајыл Мүшфиг вә Рәсул Рза отурмушлар, «Демон»у азәрбајчанча данышдырмаға чалышырлар. Габагларында Руһулла Ахундовун «Русча-азәрбајчанча лүғәти», сөзләрин гаршылығыны ахтарырлар: грех—күнаһ; грешныј—күнаһкар; сонм—күрүһ; дух—руһ...

Лакин бир күн вәтәнпәрвәр шаир, көзәл инсан вә дост Мүшфиг кәлмир, ону кечә удур. О кечәләрдән бири ки,

Нечә-нечә ананын
бир кечәдә
дүз гамәти әјилди.
Кедәнләрдән нечәси
ахшам евиндә јатыб,
кечә кетди.
Кедәнләр билир, кедән
кедәндә нечә кетди.

Бирчә анда
«Јолдаш»дан дөнүб,
«вәтәндаш» олдулар.

Рәсул Рза дәрин бир гәлб ағрысы илә о кечәләрдән бириндә баш вермиш фачиәдән, унудулмаз дәгигәләрдән, мә'нәви әзабла долу олан дәһшәтли анлардан, шүбһә, ачизлик, гәзәб, интизар зәһәри илә парчаланан үрәкләрдән бизә нағыл едир. Онун гыса вә јүнкүл мисралары бизә узун вә ағыр кәлир, һәр ајдын вә ачыг сөзү бизә кинајәли вә ејһамлы көрүнүр. Шаир чох доғру дејир ки, тәмиз вичданлы адамлар горху илә зәһәрләнмиш, шүбһә илә ејбәчәрләшмиш олсалар да, кәләчәјә бөјүк үмидләрини итирмәмишдиләр:

Бунлар һамысы
Инсан сәадәти үчүн олур,—дејә
Дөзүрүк бу фачиәјә.
Ахы бизләрдән ким
Горумағчын ингилабы,
Горумағчын вәтәнин
торпағыны, дашыны
Гурбан вермәзди чаныны,
өз доғма гардашыны!

Кәләчәјә бөјүк үмид, дәрин сәмимијјәтлә јазылмыш бу поеманын һәр бир сәтри бүллур парчасындан сүзүлән шәффаф бир ишыг кими гәлбимизи исидир, е'тираф кәлмәләри үзәримиздәки ағыр әзаб јүкүнү галдырыр, бизә мә'нәви бир тәскинлик верир. Биз өзүмүзү туфандан саламат чыхыб өз вәфалы јолдашыны јанында көрмәјән адамлар кими бир көзүмүзлә күлүр, о бириси илә ағлајырыг.

Рәсул Рзанын поемасы белә бир емосионал гүввәјә маликдир.

Никбинлик! Бәли, бу, совет ше'ринин јол јолдашыдыр, ајрылмаз, әбәди! Лакин никбинлији мүхтәлиф шәкилдә баша дүшәнләр вардыр. Көзә чәһрәјы чешмәк тахыб һәјата бахмаг, һәр шеји хош вә фәрәһли көрмәјә чалышмаг, чәтинликләрин, ағры вә әзабларын үстүндән кечмәк, һәр јердә јүнкүл гәләбә, дајаз күлүш, һырылты ахтармаг вә белә никбинлик дә, никбинлик әһвали-рүһијјәси ојатмаг кимә кәрәкдир! Бу, һәјаты тәһриф етмәк, зөвгләри корламаг, адамларымызын тәрбијәсини позмаг јолу дејилми? Нә үчүн биз көрдүјүмүз бөјүк ишләри, чәкдијимиз әзабları, вердијимиз гурбанları кизләтмәлијик? Нә үчүн елә бир тәсәввүр ојатмалыјыг ки, дүнјаны дәјишдирмәк кими нәһәнк бир вәзифәнин өһдәсиндән чох асанлыгла кәлирик? Бу бизим бөјүк әмәјимизә, көрдүјүмүз мисилсиз ишләрә, етдијимиз фәдакарлыглара бир бөһтан олмазмы?

Һәгиги реализм, сосиалист реализми биздән дөврүмүзүн адамлары һаггында бөјүк һәгигәти төләб едир. Дөврүмүзүн адамы елә она көрә бөјүкдүр ки, о, бөјүк вә горхунч дүшмәнләрлә дөш-дөшә кәлмишдир, ағыр имтаһанлардан кечмишдир; галибијјәт она асанлыгла јох, ағыр зәһмәт, јухусуз кечәләр, сәһвләр, әзаблар вә гырылмајан үмидләр баһасына нәсиб олмушдур.

Рәсул Рзанын никбинлији белә бөјүк, тарихи бир никбинликдир. «Гызыл күл олмајајды» поемасы күввәтли дахили бир никбинликлә јазылмышдыр. Поема мәш'үм күнләрин гурбаны олан шаирин һәјат јолдашына мүрачиәтлә дејилән бу сөзләрлә битир:

Инанырам, бир күн
Онун сәһәр кәләчәкли
Пионер охучулары
чичәкләрлә бәзәјәчәк
Шаирин һејкәлини...

Рәсул Рза «мүбаһисәли» шаирләрдәндир. Онун әтрафында һәмишә сөз-сөһбәт олур. Шаирин новаторлуғуну көздән вә әһәмијјәтдән салмаг истәјәнләр дејирләр ки, куја о чох зәнкин милли классик поезијамызын ән'әнәләриндән узаглашыр, сүн'и бир јолла кедир; куја бу јол Азәрбајчан ше'ринә јабанчы вә сәһв бир јолдур, охучуларын бәдии зөвгүнү тә'мин етмир вә саирә.

Әввәлән, ону демәк лазымдыр ки, Рәсул Рзанын јарадычылыг ахтарышлары новаторлуг хатиринә едилән ахтарышлар дејилдир. Әкәр поезија аләминдәки сә'ј вә тәшәббүсләри нәтичәсиндә шаир бу вә ја дикәр јени вә мүвәффәгијјәтли форма тәтбигинә чалышырса, бурада биз формализм ахтармамалы, буњун әвәзинә онун ишләтдији јени бәдии ифадә формаларынын нә дәрәчәдә шаирин гајәсинә ујғун олдуғуну, онун фикир вә һиссләрини нә дәрәчәдә дүзкүн вә камил поетик шәкилдә төчәссүм етдирдијини арашдырмалыјыг. Бизчә, бу нөгтеји-нәзәрдән Рәсул Рзанын ше'рә кәтирдији јенилик онун өз поетик тәбиәтиндән доған вә онун сәнәтинә һәм мә'на вә һәм дә форма чәһәтиндән көзәллик верән бир јениликдир.

Икинчи, Рәсул Рза өз јарадычылыг ахтарышларында мәһдудлугдан гачан, милли поетик ирсин наилијјәтләри илә бәрабәр рус халгынын вә башга халгларын ше'р мәдәнијјәтиндәки гијмәтли вә фајдалы шејләрдән истифадә етмәјә чалышан шаирләрдәндир. Онда В. Мајаковскинин тә'сирини көрәнләр сәһв етмирләр. Мајаковскидән Азәрбајчан совет шаирләринин чоху өјрәнмишдир вә јенә дә өјрәнир. Рәсул Рза бу бөјүк рус совет шаириндән даһа чох вә даһа сәмәрәли өјрәнмишдир. Мајаковскинин ше'рләрини азәрбајчанчаја

мүвәффәгијјәтлә тәрчүмә едән Рәсул Рза рус шаиринин јарадычылығына, сәнәтинә вә новаторлуғуна јарадычы кими јанашмыш вә өз поетик тәчрүбәси үчүн ондан истифадә етмишдир. Лакин диггәтлә бахылса, Рәсул Рзада јалныз Маjаковскидән јох, һәтта Твардовски, Һејне, Шевченко, Александр Блок ше'риндән дә бә'зи үнсүрләр көрә биләрик. Бу, чох тә'бии бир һалдыр. Халгларын әдәбијјатлары арасындакы гарышылыглы әлагә вә мүнасибәтләр белә бир тә'сири лабүдлөшдирир. Бунунла белә Рәсул Рзаны Азәрбајчан классик поезијасынын ән јахшы ән'әнәләриндән узаглашан бир шаир кими гәләмә вермәк гәтијјән доғру олмаз.

Мәнчә, шаирин бәдии, јарадычылыг инкишафынын чох чәһәтли вә әһатәли олмасына бахмајараг, онун ән чох тә'сирләндији аләм јенә дә Азәрбајчан классик поезијасыдыр, зәнкин халг поезијасыдыр.

Јухарыда гејд етмишдик ки, Рәсул Рзанын ше'риндә фикир бөјүк јер тутур, образлы ифадә чох гүввәтлидир. Мәһз бу, Фүзулидән көлән мүсбәт бир тә'сир дејилми? Мәкәр Фүзулинин һәр бир гит'әсиндә, һәр бир гәзәлиндә өз дөврүнүн ичтимаи-фәлсәфи фикри, идракы бөјүк јер тутмурму? О дәһи шаирин һәр бејтиндә охучунун көзү габағында бөјүк һәјати мәзмуна малик мәчази образлар, чанлы бәдии таблолар ачылмырмы? Бакир тәшбеһләр, кәскин ифадәләр, охучунун һиссиjjатына вә шүурuна нүфуз едән мә'на илә долу сөзләр Фүзули ше'ринин мәзиjjәти дејилми?

Гысалыгдан, јығчамлыгдан данышырыг; сөздә хәсис, фикирдә сәхавәтли олмагдан бәһс едирик. Буна ән јахшы мисал Азәрбајчан бајатылары дејилми? Сөздән бир зәркәр инчәлији илә истифадә едән халг өз мисилсиз бајатыларында санки сөзүн өзүнү фикрә, һиссә чевирир, сөзә чан верир. Беш кәлмә илә инсан гәлбиндә дәрин һисс вә һәјәчан, риггәт вә шәфгәт, һәгиги естетик зөвг ојадан бајатылар гысалыгын, јығчамлыгын классик нүмунәләридир. Азәрбајчан халгының бәдии идракынын надир ифадә формасы олан бајатылар, ағылар, лајлалар вә с. илә тәрбијәләнән шаир вә јазычыларымызын узунчулуг етдијини көрдүкдә адам тәәччүб етмәјә билмир!

Милли ән'әнәләрдән гачмағын ән чанлы нүмунәси узунчулугдур!

Рәсул Рзанын ше'ри сағлам мәнбәләрдән гида алыр, онун көкү милли поезијанын мүнбит торпағындадыр. Шаирин лирик гәһрәманы Фүзулинин лирик гәһрәманы кими мүдрик бир адамдыр; о, һәјаты мүрәккәб ичтимаи, сијаси вә шәхси һадисәләр силсиләси һалында тәсәввүр едир, о да инсанын бөјүк вәтәндашлыг вәзифәсини бүтүн ағырлығы илә һисс едир, о да варлығы гуру, схематик шәкилдә дејил, бәдии вә

фәлсәфи идрак јолу илә дәрк етмәјә чалышан ағыллы вә тәрәггипәрвәр бир адамдыр.

Ше'рләринин чохунда шаир гаршымызда кичик бир мәнзәрә ачыр, бир лөвһә чызыр. Халг бајатыларынын илк мисраларында олдуғу кими, бу мәнзәрә әсас мәгсәд дејилдир, бәлкә һикмәт вә мә'на долу ахырынчы мисралар үчүн һазырлыгдыр. Шаирин «Дәниз, далғалар вә дамлалар», «Кибернетика», «Дивар дашы», «Мусиги дәрси» кими ше'рләриндә белә бир хүсусијјәт вардыр. Охучуја чатдырылачаг фикир үчүн әввәлчә һазырлыг апарылыр, ше'рин сонунда исә шаир нәтичә олараг әсас фикрә кәлиб чыхыр.

Рәсул Рзанын сон ше'рләриндәки јығчамлыг, телеграф дили дә бајатылардан кәлир. Әлбәттә, шаирин ше'рләринин сәһири әламәтләриндә бунлары бирдән-бирә дүјмаг о гәдәр дә асан дејилдир. Чүнки о, ән көзәл ән'әнәләри белә ејни илә сахламаг, тәкрар етмәк истәмир. О, бу ән'әнәләрдән истифадә едир, гидаланыр, јени кејфијјәтдә оригинал бир ше'р јарадыр. Бу ше'р јенидир, чүнки онун өзүнүндүр; башгасына охшамыр, чүнки зәманәјә мүвафигдир, мүәјјән бир инкишафын тәзаһүрүдүр; чүнки епигонлугдан узагдыр, доғмуш вә гәлибә салынмыш дејил, јарадычы маһијјәтдәдир, чанлыдыр, о, чәсур аддымларла ирәлијә һәрәкәт едир.

Рәсул Рза милли ше'рин гајда вә гануларыны позмур, вәзни дә, гафијәни дә рәдд етмир. Онун рәдд етдији бир шеј варса, о да гәлибдир, шаблондур. Јарадычы шаирин имканларыны мәһдудлашдыран, ону әсрләрдән бәри салынмыш јолдан, чығырдан кәнара чыхмаға гојмајан, јери кәлди-кәлмәди ејни тәшбеһләри, ејни гафијәләри ишлөтмәјә мәчбур едән, јени сөз демәк чәсарәтиндән мәһрум едән мүһафизәкарлыгдыр.

Шаирин зәнкин јарадычылыг тәчрүбәси бизи инандырыр ки, онун ахтарышлары бир експеримент дејил, мөһкәм дәрк едилмиш вә фәрди үслуба, јарадычылыг дәст-хәттинә чеврилмиш ардычыл бир јолдур. Бу јол көзәл нәтичәләр верир. Азәрбајчан совет ше'риндә кетдикчә өз гануни јерини мөһкәмләдир, охучуларын мәһәббәтини газаныр, ше'римизин бәдии имканларыны зәнкинләшдирир.

Белә бир суал верилә биләр: Рәсул Рзанын ше'рләриндә һеч бир нөгсан јохдурму? Әлбәттә, шаирин бүтүн ше'рләри бир сәвијјәдә дејилдир. «Весна во мне» китабында елә ше'рләр вардыр ки, онлары хырда мөвзулу ше'рләр һесаб етмәк олар. Шаир бә'зән һиссә гапылыр, мөвзу сечмәкдә лазымынча диггәтли вә өзүнә гаршы тәләбкар олмур. «Једди чинар», «Беләдир» кими ше'рләрдә мүәјјән мә'на олса да, шаирин јахшы әсәрләри силсиләсиндән кәнара чыхыр.

Рәсул Рзанын ше'рләри бир гајда олараг садә вә ајдындыр. Фикирләр бәдии образлар арасындан сүзүлүб охучунун тәсәввүрүнә вә гәлбинә асанлыгла јол тапыр. Лакин китабда фикри чәтинлијә салан, тәсәввүрү јоран ше'рләр дә вардыр. «Јолда», «Гусынја» кими ше'рләри баша дүшмәјәнләри шаир «чаһилләр» чәркәсинә салмасын!

«Весна во мне» китабында топланан ше'рләр охучуда хош һисслər ојадыр, онлардан кәнчлик, баһар, тәзәлик вә тәравәт дујурсан. Ше'рләр рус дилинә мүвәффәгијјәтлә тәрчүмә едилмишдир. Шаирин хүсусијјәтини, үслубуну сахламаг үчүн мүтәрчимләр чох чалышмышлар.

Шаирин сон илләрдә јаздығы бә'зи мүвәффәгијјәтли парчалар нәдәнсә бу китабчаја дүшмәмишдир. Мән «Пилләләр вә илләр», «Бир достун хатирәси», «Көзләрин матәми» кими ше'рләри нәзәрдә тутурам.

Јени китабла һәм шаири вә һәм дә охучулары тәбрик етмәк олар.

1963.

АЗӘРБАЈЧАН СӘҺНӘСИНИН КҮНӘШИ

Мән Аббас Мирзә Шәрифзадә илә јахындан таныш дејилдим, онунла отуруб-дурмамышдым; мән она лап ушаглыгдан әлчатмаз бир сәнәт мәш'әли кими, бир күнәш кими бахырдым: узагдан тамаша едирдим вә тамашасындан дојмурдум. Буна көрә дә мәним о бөјүк исте'дад һаггында јаздыгларым хатирәдән чох тәәссүрат олачагдыр.

Аббас Мирзә Шәрифзадәни мән илк дәфә, әкәр сәһв етмирәмсә, 1919-чу илдә Отелло ролунда көрмүшәм. Әлбәттә, мән о заман бөјүк актјорун ојununa, сәнәтинә гијмәт вермәкдән ачиз идим. Амма ојундан алдығым бәдии тәәссүрат индијәдәк хатиримдән силинмәмишдир.

«Отелло» тамашасы индики М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрында верилирди. Башга ифачылар дүрүст јадымда галмамышдыр. Отелло ролунда Шәрифзадә, Јаго ролунда исә Сидги Руһулла елә бил ки, инди дә көзүмүн габағындадыр.

Аббас Мирзәнин јаратдығы Отелло мәнә вә о заманкы кәнчләрә фөвгәл'адә күввәтли бир инсан тә'сири бағышлајырды; она јалныз сенаторун гызы јох, бүтүн тамашачылар вурулмушдулар. О, анчаг физики күввәт вә чәсарәт мүчәссәмәси кими јох, аличәнаб бир инсан кими дә бизи өзүнә әсир етмишди. Отеллонун Јаго тәрәфиндән јаваш-јаваш гысганчлыг зәһәри илә зәһәрләнмәси, соң пәрдәләрдә ачиз бир инсан кими чапаламасы биздә елә бир тә'сир ојадырды ки, куја сичан пәләнки тора салмышдыр, санки кичик бир мозалан бөјүк бир буғаны дәли етмишдир. Лакин Отелло Јагонун јаланларына инаныб нә гәдәр чошса вә дәлилик мәгамына кәлсә дә, өз аличәнаблығыны итирмирди. Онун күнаһы е'тибар, чәзасы исә интиһар иди. Јаго өзүндә гара күввәләри, хәјанәти, чинајәти тәчәссүм етдирирдисә, Отелло—садагәти, е'тибары тәчәссүм етдирирди. Отеллонун бир гатил кими бү-

түн күнаһы тамашачыларын көзүндә Јагонун үзәринә јүкләнирди.

1919-чу илдә көрдүјүм «Отелло» тамашасынын финалы мәнә даһа дәрин тә'сир бағышламышды. Нәдәнсә, јатаг отағында минбәрә охшар, бир нечә пилләдән ибарәт бир тахт гојулмушду. Отелло сон сөзләрини сөјләркән јаваш-јаваш пилләләрлә јухары галхды, сон пилләјә чатанда дајанды вә: «ону да әлавә един ки, — деди — бир күн һәләбдә чалмалы бир түркә раст кәлдим, Венетсијаны вә республиканы сөјүрдү, о көпәји боғазындан тутуб, бах белә үздүм...». Отелло белиндәки бычағы чыхарыб боғазына чәкди вә пилләләрлә јухарыдан ашағыја чох мәһарәтлә јуварланыб, тахтын дибинә, халчанын үзәринә дүшдү. Бу, инди ибтидаи бир сәһнә ефекти һесаб едилә биләр, амма о заман, гырх беш ил бундан әввәл, илк дәфә Шекспир тракедијасына тамаша едән мәктәблиләр үчүн бу сәһнә чох тә'сирли иди. Бурада әһәмијјәтли орасы иди ки, Аббас Мирзә Отеллонун мә'нәви әзабыны даһа габарыг көстәрмәклә бәрабәр, онун учалығыны, интиһарындакы мә'на вә әзәмәти дә тә'сирли верә билирди; дикәр тәрәфдән, «Отелло»нун динамика чәһәтиндән бир гәдәр сүст олан финалыны чанландырмыш олурду.

Сонралар мән Шәрифзадәни Шекспирин даһа ики әсәриндә көрмүшәм: «Һамлет» вә «Магбет». «Һамлет» онун дүһасынын чичәкләнән дөврүнүн мәһсулу идисә, «Магбет» — даһа јеткин бир дөврүнүн мәһсулу вә ејни заманда, һеч демә, онун сон парлајышы имиш! Шекспирин Азәрбајчан сәһнәсиндә чанландырылмасы, јүксәк сәнәт дилиндә сәсләндирилмәси, өзүнәмәхсус орижинал, чәсарәтли јарадычы бир шәкилдә тәчәссүм етдирилмәси Аббас Мирзә Шәрифзадәнин ады илә бағлыдыр. Бу сәһнәдә јол ачмаг, бәләдчилик етмәк ролуну да Шәрифзадә өз бојнуна көтүрмүшдү. Азәрбајчан актјорларынын бөјүк устады Әрәблински, тәәссүф ки, Шекспири дәрк вә тәчәссүм етдирмәк үчүн бир о гәдәр дә зәнкин ирс гојмамышды. Надир исте'дадлардан олан Үлви Рәчәбнсә, өз пишрәвүнү тәкрар етмәсә дә, һәр һалда онун, Шәрифзадәнин далынча кәлирди; онунла јарышыр, ону тамамлајыр, сәһнә сәнәтинин үфүгләрини кенишләндирир, хәзинәсини зәнкинләшдирирди.

Аббас Мирзәнин Һамлети тәкраредилмәз бир аләм иди. О, сәһнә мәдәнијјәтимиздә парлаг бир сәһифә иди, сәһнәмизин јеткинлијини, пүхтәләшмәсини көстәрән бир һадисә иди.

Шәрифзадә өз ојуну илә дүнја сәһнәләриндә чохдан јаранмыш вә трафарет һалы алмыш «һамлетизм»дән узаг олмаға тәшәббүс етмишди. Азәрбајчан тракикинин исте'дады да мәһз бу тракедијада, мәһз Һамлет сурәтинин фөвгәл'адә бир мүвәффәгијјәтлә јарадылмасында бүтүн парлаглығы илә

мејдана чыхмышды; онун шөһрәти Азәрбајчан һүдудуну ашыб кечмиш, Һамлети јарадан дүнја сәнәткарлары мејданында шәрәфли бир јер тутмушду.

Аббас Мирзәнин исте'дадыны мүсбәт мә'нада «верки» адландыранлар, фитри бир бачарыг кими гәләмә верәнләр вардыр. Амма шүбһәсиздир ки, садәчә фитри бачарыгла кифајәтләнән сәнәткарлар өз исте'дадларына хәјанәт едәнләрдир. Шәрифзадә һәр шејдән әввәл јарадычы бир сәнәткар иди; тәдгиг, ахтарыш, ичад онун јорулмаг билмәјән, чанлы, тәшәббүскар тәбиәтинин ајрылмаз кејфијјәтләри иди. Онун һәр бир рол үзәриндә бөјүк диггәт вә сәбатла, дәрин еһтирас вә мүһакимә илә чалышдығыны гејд едәнләр чох һаглыдырлар.

«Магбет» тамашасынын Азәрбајчан сәһнәсиндәки бөјүк мүвәффәгијјәти дә јенә әсасән Шәрифзадәнин әсәрә вә рола јарадычы мүнасибәтиндән ирәли кәлмишди. Доғрудур, Леди Магбет ролунда чыхан Мәрзијә ханым да бу мүвәффәгијјәтә шәрик иди. Амма Шәрифзадә Магбетин фачиәсини сәһнәдә дүзкүн вә инандырычы вермәк үчүн чох дүшүнүб-дашынмышды. Магбетдә, демәк олар ки, Шәрифзадә романтика өртүјүнү тамамилә өз үзәриндән атмыш, тәбии, реал инандырычы бир сурәт јаратмаға мүвәффәг олмушду. Магбетин ағлакәлмәз вә түк үрпәрдән чинајәтләри Шәрифзадәнин ојунунда бүтүн дәһшәти илә вә ејни заманда гәһрәманын бүтүн психоложи аләми илә әсасландырыларағ гүввәтли бир реализм илә тәчәссүм етдирилирди.

Магбет Шәрифзадәнин Азәрбајчан театрында вердији бөјүк идеја дүнја имтаһаны иди.

Магбетин сәси Шәрифзадәнин театрымызда ешидилән сон сәси иди; бу сәс ахырынчы олса да, күр бир сәс иди, сәнәткарын өлмәз дүһасындан хәбәр верән бир сәс иди.

1928-чи илдә мән Микајыл Рәфили илә бирликдә Виктор Һүгонун мәшһур романы үзрә јазылмыш «Күлән адам» пјесини тәрчүмә едиб Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм театрына тәгдим етмишдик. Тәрчүмәнин охунушу вә мүзакирәси заманы биз актјорларын сәһнә архасы иши илә јахындан таныш олмушдуг. Ролларын бөлүнмәсиндән һеч бир сөһбәт кетмәдији һалда, пјесин илк охунушу заманы һәр кәс, тәхмини олса да, өз ролуну, персонажлардан һансынын она даһа мүвафиг кәлдијини дүшүнүрдү. Биз дә дүшүнүрдүк. Һүинплен ролу, әлбәттә, Шәрифзадәнинки иди. Мараглы орасы иди ки, бу дәфә дә бөјүк актјорун гәһрәманы әдаләтсизликләрә гаршы үсјан едән тракик бир шәхсијјәт иди.

Онун бу вахтадәк ојнадығы ролларын чоху кими бу гәһрәман да Аббас Мирзәнин актјорлуг тәбиәтинә даһа чох ујғун кәлән гәһрәманлар силсиләсиндән иди. Сарај интригалары нәтичәсиндә ушаг икән үзү ејбәчәр бир шәкла салынмыш Һуинпленин заһири илә батини, симасы илә гәлби арасында мүдһиш бир тәзад әмәлә кәлмишдир. О, сарај әјанларынын әлиндә бир әјләнчәјә чеврилмишдир; лакин бу әјләнчә вә мәсхәрә ејни заманда онун дүшмәнләринә гаршы чеврилмишдир. Буна көрә дә бу тракик гәһрәманын лордлар палатасында сөјләдији атәшин нитг санки онун ејбәчәр вә күлүнч симасыны мә'нәви көзәллик нуру илә ишыгландырырды; тох, гајғысыз вә ловға лордлар гаршысында Һуинплен өз үсјанкарлығы илә јүксәлир, символик бир мәһијјәт кәсб едирди.

Отелло, Магбет, Карл Моор кими ролларын јанында Һуинплен көркәмли бир јер тутмаса да, Аббас Мирзә Шәрифзадә бу ролу өзүнәмәхсус бир енержи илә ојнајырды. Бу ролун да мә'насындакы көзәллик тәһгир олунмуш инсанын үсјанла нәтичәләнән мә'нәви әзабында, фачиәсиндә иди. Бөјүк актјор буну дәрк етмиш вә еһтирасла сәһнәдә тәчәссүм етдирмәјә мүвәффәг олмушду.

Азәрбајчан драматурглары нын әсәрләри ичәрисиндә Аббас Мирзә Шәрифзадәнин даһа чох мүвәффәг олдуғу роллар да әсасән ичтимаи мәзмуну е'тибарилә үсјанкар гәһрәманлар иди. Ајдын, Огтај, Елхан, Шејх Сән'ан, Иблис дә Чәфәр Чәфәровун дедији кими Шәрифзадәнин «ән севимли ролларындан иди». Отелло, Һамлет вә Карл Моор кими, бу ролары да Аббас Мирзә үчүн севимли едән о иди ки, онлар мөвчуд гајда-ганунла барышмајан вә бунун үчүн дә мүхтәлиф адларла дамғаланыб тәһгир олунан, мүһитин ағыр мәнкәнәсиндә сыхылан сүрәтләр идиләр. Мүәллифләрин ардынча актјор да онларын васитәсилә өз һуманизмини, азадлыға, тәрәггијә олан мејлини, дөврүн габагчыл фикирләрини үрәк долусу тәблиғ етмәјә имкан тапырды.

Әсәрин бүтүн зәиф чәһәтләринә бахмајараг, Аббас Мирзәнин ифа етдији Иблис васитәсилә Һүсејн Чавидин тракедијасы дәрин ифшачы бир әсәрә чевриларди. Иблисин кинајәли гәһгәһәләри ичәрисиндә көзү ачыг вә ағыллы инсанын һычгырыгларыны да ешитмәк олурду. «Мәнсиз дә әмин ол, сизә рәһбәрлик едән вар...» мисрасындан сонра кәлән сөзләри Аббас Мирзә һуманист бир мүтәфәккир, мүдрик бир инсан кими, һәм дә дәрин бир гәзәблә дејирди. Онун сәсиндә инкарчылыгдан, үмидсизликдән артыг күчлү тәнгид, ичтимаи иттиһам дујулурду. Адама елә кәлирди ки, Аббас Мирзә бу сөзләри дејәркән, атдығы ох там һәдәфә дәјмиш кими бир мәмнунијјәт, дахили бир јүнкүллүк дә һисс едирди.

Шәрифзадә Ајдында да, Огтајда да, Шејх Сән'анда да бөлә иди. Елханын ичтимаи һагсызлыглара, сијаси, игтисади вә дини тәһәккүмә гаршы чеврилмиш атәшин е'тираслары, үсјанкар чыхышлары актјорун бөјүк сәнәти сајәсиндә нә гәдәр сарсыдычы иди!

Иш онда иди ки, Аббас Мирзә ифа етдији ролу, гәһрәманын бүтүн варлығыны әһ инчә нөгтәсинә кими дәриндән јашајырды, онун дәрдини өз дәрди, севинчини өз севинчи, зиддијјәт вә чәтинликләрини дә өзүнүнкү етмәји бачарырды. Онда үввәтли бир башга чилдә кирмәк, тәкрар тәчәссүм бачарығы варды. Сәнәткар актјор үчүн чох зәрури олан бу кејфијјәт Шәрифзадәдә башга бир кејфијјәтлә бирләширди. О, гәһрәманын фикирләринин вә ишләринин фәал вә еһтираслы бир тәрәфдары кими чыхыш едирди. Актјор илә трибун бир вәһдәт тәшкил едирди. Елә буна көрә дә совет сәһнәсиндә онун гәһрәманлары бүкүнкү тамашачыларына лазым олан бир дилдә даныша билирдиләр. Мәнә елә кәлир ки, 1928-чи илдә, һәлә дини мөвһуматын көкләри тамамилә гопарылыб атылмадығы бир заманда Елханын ислам дини әлејһинә, мәсчид вә азан әлејһинә јағдырдығы ачы һәгигәтләрин тамашачылар тәрәфиндән курултулу алгышларла гаршыланмасы һәмин бу кејфијјәтин Аббас Мирзә Шәрифзадәдә чох гүввәтли олмасы сәбәбинә иди.

Аббас Мирзә романтик әһвали-рүһијјәли бир актјор иди. Онун гәһрәманларынын чоху өз дөврүнүн ирәлидә кедән адамы, гәлби бөјүк арзуларла долу, хәјалпәрвәр шәхсијјәтләрдир. Романтик ганад актјорун тәчәссүм етдирдији гәһрәманларын ичтимаи фәаллығына, никбинлијинә көмәк едирди. Онун гәһрәманлары һәјатын әзаблы јолларындан кечирдиләр, актјор онларын мә'нәвијјатындакы туфанлары бизә көстәрирди, бизи һәтта бә'зән мә'јус едир, ағладырды да. Лакин бунлар онун гәһрәманлары үчүн өтүб-кечән һаллар иди. Бу гәһрәманларын фикри дә, гәлби дә кениш үфүгләри долашырды, онлар күндәлик, ади әзаблардан даһа јүксәкдә дурурдулар. Романтик рүһ көјләрдә пәрваз едирди, онларын даһа чох нараһат едән шәхси мәсәләләр дејил, ичтиман-бәшәри гајғылар иди. Онларын чоху өлүрдү, шәрәфлә өлүрдү вә ја барышмаз, үсјанкар бир гәлблә сәһнәдән чәкилирди. Онлар бә'зән гүввәтли дүшмән гаршысында мәғлуб олсалар да, онларын өлүмүндән парлајан ишыг узун заман гәлбләрдә, фикирләрдә, хәјалларда долашыр, бизи сәсләјир, ојадыр, даим сајыг олмаға чағырырды.

Бүтүн бунлар 20—30-чу илләрин тамашачылары үчүн чох әһәмијјәтли иди, совет адамларынын ингилаби фәаллығына күч вә тәкан верирди.

Халгымыз һәмишә театры севмишдир, она бөјүк бир мәдәнијјәт очағы кими бахмышдыр, онунла јашамышдыр. Лакин е'тираф етмәлијик ки, 20—30-чу илләрдә театра мејл даһа гүввәтли иди. Зијалыларымыз театра даһа бөјүк бир һәвәслә кәлир, һәр бир јени тамашаны һәјәчанла изләјир, театрын јарадычы һәјаты илә дәриндән марагланырдылар. Бу, чох јахшы бир ән'әнә иди. Буну јашатмаг, кетдикчә даһа да гүввәтләндирмәк лазымдыр.

Бу мәсәләләри дүшүнәркән Аббас Мирзә Шәрифзадәнин хәјалы, онун чазибәдар симасы кәлиб көзүмүн габағында дурур. Азәрбајчан сәһнәсини гајнајан бир вәзијјәтдә көрүрәм, тәшәббүскарлыг, ахтарычылыг, фәаллыг, һәгиги, бөјүк сәнәт јарышы, совет тамашачысынын кетдикчә артан мә'нәви тәләбини өдәмәјә чан атмаг—бүтүн бунлар тамашачыны, о заман кәнч олан бизләри ганадландырырды, ахшамлар евдә отурмаға гојмурду, бәдии зөвгүн артмасына, адамларымызын идеоложи инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрирди.

Аббас Мирзә Шәрифзадәни хатырларкән Азәрбајчан сәһнәсинин тәрәггиси, кәләчәк инкишафы һаггында дүшүнмәмәк олмур. Бөјүк сәһнә хадиминин, Азәрбајчан сәһнәсинин күнәши адландырдығым Шәрифзадәнин ән јахшы ән'әнәләрини јашатмаг, онлары халгымызын јашадығы шәрәфли дөврүн сөвиҗҗәсинә галдырмаг, совет тамашачылары илә театр арасында мөһкәм, сых бир әлагә јаратмаг—бу арзулар бир даһа кәлиб хәјалымыздан кечир.

Күнәш һәмишә јанмалы, ишыг сачмалыдыр!

1963.

«АНТОНИ ВӘ КЛЕОПАТРА»

Дөрд јүз илдир ки, дүнја сәһнәләриндә В. Шекспирин өлмәз әсәрләри ојнанылыр. Јүзләрлә көркәмли сәһнә усталары даһа инкилис драматургунун бәдии сүрәтләрини јашада-јашада өзләри дә јашајыр, инкишаф едир, дүнја театр сәнәти тарихинә јени-јени парлаг сәһифәләр јазырлар. Шекспирин әсәрләриндә елә бир әбәди һәјат күввәси вардыр ки, мәһәк дашы кими дәрһал актјор исте'дадыны ашкара чыхарыр. О, зәнкин дахили кејфијјәтләрә малик гәһрәманларыны елә сәчијјәләндирир ки, онлары сәһнәдә тәчәссүм етдирән актјорлара јарадычылыг фәалијјәти, ахтарыш вә ичад үчүн кениш имканлар верир. Шекспир әсәрләриндәки һәјат күввәси сөнмәјән бир од кими заман вә мәкан һүдудларыны позараг нәсилдән-нәслә кечир, һәр дөврдә, һәр мәканда јени мәзмунда вә јени формада парлајыр, гәлбләри вә шүурлары ишыгландырыр.

Белә бир һәјат күввәси Шекспирин «Антони вә Клеопатра» әсәриндә дә вардыр. Шекспир бу әсәри јарадычылығынын икинчи дөврүндә јазмышдыр. XVII әсрин башланғычы Инкилтәрәдә елә бир дөвр иди ки, Крал һакимијјәти мүртәче күввәләри өз әтрафына топлајараг феодал мүнасибәтләрини бәрпа етмәк горхусу төрәдирди. Бу дөврдә Шекспир өзүнүн ән мәшһур тракедијаларыны, о чүмләдән «Һамлет», «Отелло», «Крал Лир», «Магбет» вә «Антони вә Клеопатра» әсәрләрини јазмышды.

М. Горкинин дедији кими әдәбијјатын драм формасынын мисилсиз устасы олан Шекспир өз әсәрләриндә чох мүһүм ичтимаи-сијаси, әхлаги-фәлсәфи мәсәләләрә, аилә мүнасибәтләринә тохунур, өлмәз мәсәләләри әбәди сәнәт абидәсинә чевирир. Онун гәһрәманлары әсасән бөјүк ичтимаи дәвләт мөвгеји тутан адамлар: краллар, шаһзадәләр, сәркәрдәләрдир. Бу гәһрәманларын шәхси һәјатлары, талеләри дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри илә мөһкәм бағлыдыр. Һәр шеј-

дән əhəmiyyətlisi odur ki, nədən jazırsa-jazsın, Şekspir intibah dövrünün oğlu olduğunu unutmur, həmişə qəhrəmanlarının xəstəliklərini aşkara çıxarılmasına, pozulmuş münasibətlərin düzəlməsinə, ədalət və həqiqət uğrunda mübarizə edən insanın tərənnümünə çalışır.

«Antoni və Kleopatra» da belə əsərlərdəndir. Demək lazımdır ki, bu trakedija Şekspirin ən mürəkkəb və çətin tarixi əsərlərindəndir. Məlumdur ki, bu əsərin çətinliyi jalnız ondan irəli gəlmir ki, otuz dörd şəkildən ibarət olan bu trakedijada dəniz və quru müharibələri, dəyüş səhnələri, kah Misir, kah da Roma təsvir olunur. Əsas çətinlik ondadır ki, baş qəhrəmanların—Antoninin və Kleopatranın xarakterləri o qədər mürəkkəb və ziddiyyətlidir ki, bə'zən onların hərəkət və rəftarını, bədii surətlərini düzkün tə'yin etmək böyük sənət ustaları da çətinlik çəkirlər. Məsələ orasındadır ki, bu qəhrəmanları iki qüvvətli ehtiras idarə edir: hakimiyyət və məhəbbət. Roma dövlətinin bəhranlı bir dövründə, Oktavian Sezar öz hiylə və şöhrətpərəstliyi ilə ölkəjə hakimi-mütləq kəsilmək istədiji bir zamanda məşhur sərkərdə Mark Antoni öz ixtirajarını və hakimiyyətini əldən vermək istəmir, ganlı müharibələrdə rəşadət göstərir, jeri kələndə hiylələ də əl atır. Bu, qəhrəmanın hakimiyyət ehtirasıdır. Halbuki Şekspirin Antoniси jalnız böyük bir sərkərdə deyil, eyni zamanda çoşgun bir aşiqdir, Misir kraliçası Kleopatraja dəlicəsinə vurulmuşdur, eşq-işrət düşkünüdür. Sərkərdəliklə aşiqlijin gonşuluğundan əmələ kələn ziddiyyətlər, zaman-zaman qızğın ehtirasın soyuq mühakiməni əritməsi xarakteri mürəkkəbləşdirir. Kleopatranın xəjanətlərindən həzəbləniб gorxunc bir aslan olan Antoni bir an ivəsirsində jenə də közəl və füsunkar kraliçanın guçağında həlim bir güzüja, mehribən bir aşigə çevrilir. Bu ani dəyişmələr aktjordan böyük məharət, inandırıçılıq bacarığı tələb edir.

Kleopatra da belədir. Onun da iki aləmi vardır. Güvvətli Romaja tabe olan Misir kraliçası öz istiglalijyətini düşünür, zəifliyinə bahmajaraq Sezarın əsarətindən gurtarıb müstəqil bir dövlət başçısı kimi jaşamaq istəjir. Bu onun birinçi aləmidir. Kleopatranın əsas ehtirası—böyük məhəbbətdir. Doğrudur, Kleopatra haggında jalandoğru yox şajiələr közir, ону əxlagsızlıgda ittiham edirlər. Lakin kečmişdə nə olmuşsa, kečmişdir. Antoni ilə körüşdükdən sonra onun həjatında elə bir ulduz parlamışdır ki, bu ulduzu söndürmək Misir kraliçasını həjatdan məhrum etmək deməkdir. Bunula belə, Kleopatranın Antonijə olan məhəbbəti təmiz və gərəzsiz dejildir. Hakimijjət ehtirasi bu məhəbbətin üzərinə gara bir kölkə salmışdır. Buna körə də Sezara garşı müharibələrdə Antoni ilə birkə iştirak edən kraliça gələbə jaxınlaşdıgı zaman Antonijə xəjanət edir, onun məglubijjətinə səbəb olur. Kleopatranın dahilində iki güvvə mübarizə apарır.

Şekspir öz qəhrəmanlarına çox ojnag, dəjişkən xarakterlər vermişdir. Amma bu ziddijjətlər xarakterlərin dahilən ikijə parçalamır, onlar axıradək bütöv xarakterli canlı insan olaraq galırlar.

Azərbajcan Dövlət Akademik Dram Teatrı Şekspir əsərlərini jüksək səvijjədə ojnamag imtahanını çoxdan vermişdir. Daha draməturgun anadan olmasının 400 illijini teatr «Antoni və Kleopatra» tamaşası ilə gejd etməjə tamamilə haglıdır. Şübhəsiz ki, teatr bu çətin əsərin üzərində işlərkən daha jeni bir imtahan vermәli oldugunu nəzərə almışdır. Tamaşa hazırlanmağa başlanan zamanlarda hələ böyük trakik Ə. Ələkbərov sag idi. Antoni rolunu o ifa etməli idi. Şekspir trakedijalarında böyük iste'dad köstərmiş aktjorlardan biri də aramızdan ketdi. Ону başgalarы əvəz etməli oldular. Səhnə gızğın dəjüş mejdanı kimidir; qəhrəmanlıgla hələk olanları jeni qəhrəmanlar əvəz edirlər. Böyük sənət mejdanında dəjüş davam edir və edəçəkdir.

«Antoni və Kleopatra» tamaşasına baxanda biz fərəhlə gejd etməli olduruq ki, teatrımız Şekspiri ojnamagda nəinki səvijjəsini alçaltmamışdır, tamaşanın bir sıra məziijjətlərinə körə hətta bir addım da irəli atmışdır.

Məlbuatda gejd olunduğu kimi, hər şejdən əvvəl tamaşanın ümumi üslubu, gurulušu, tərtibatı öz təzəliji, sadəliji və közəlliji ilə diggəti çəlb edir. Dünja teatrları «Antoni və Kleopatra»nı müxtəlif tərtibat və gurulušlarda ojnamışlar. Elə gurulušlar olmušdur ki, orada Romanın və Misrin ağır, çazibəli binaları, parıltılı silahları, rənkarənk palтar və zinətləri köz gamaşdırmışdır. Közəl bir gadın və kralıça olan Kleopatranı ipəklərə və gaş-daşlara gərg etmişlər. Biz bu əşja təfərrüatının lüzumsuz oldugunu iddia etmək fikrində dejilik. Belə tamaşaların vaxtilə sənət aləminдə böyük rolu və əhəmijjəti olmušdur. Lakin çox usталыgla verilmiş, bir neçə səçijjəvi çizgi ilə mə'nalandırılmış sadə səhnə tərtibatının özündə də közəllik vardır. Səhnənin jaradıçılıgla düşünülmüş jüngül şərti tərtibatı tamaşaçıja xoş tə'sir bağışlajır. Belə bir tərtibat tamaşaçının diggətini lüzumsuz mənzərə və rənklərdən ajırıb insanların dahili aləminə çəlb edir, qəhrəmanların gəlbini daha jaxşı oxumasına kömək edir.

Театрын баш режиссору Т. Казымов өз гурулушунда рәс-сам Т. Салаһовла бирликдә чәсарәтли аддым атмышдыр. О, сәһнәни ағырлашдыран декорасијалардан, артыг вурнухма-лара сәбәб олан гошун вә әсләһәдән гачараг садә вә көзәл тәртибатла кифајәтләнмишдир. Бу, јенилик хатирәси үчүн јенилик дејил, әсәрин идеја-бәдии мәзмунуну дәриндән ачмаға көмәк едән, һәгиги јарадычылыг пафосу илә долу олан бир јениликдир.

Гурулушчу режиссорун икинчи мүвәффәгијјәти тамашада иштирак едәнләрин вәһдәтинә, тамашанын бәдии бүтөвлүјү-нә мүвәффәг олмасыдыр. Бүтүн актјорлар ифа етдикләри ролларын кичик-бөјүклүјүндән асылы олмајараг, бир руһда бир өлчүдә ојнајырлар, тамашанын үслуб вәһдәтини ахыра-дәк сахлајырлар. Буна, биринчи нөвбәдә, баш гәһрәманла-рын көзәл ојуну шәраит јарадыр.

Антони ролунда Әли Зејналов өзүнү тәмкинли вә вүгарлы апармаға чалышыр, онун симасында бөјүк вә ағыллы бир сәркәрдә тәчәссүм едир. Артист гәһрәманын дахили аләмини дүзкүн дәрк етмиш вә мә'наландырмышдыр. О, хүсусән Се-зарла көрүшдүјү сәһнәдә өзүнү мәғрур көстәрмәјә, өз үс-түнлүјүнү һисс етдирмәјә чалышыр. Мә'лум олур ки, онун Сезарла барышмасы, һәтта гоһум олмасы чох да мәһкәм бүнөврәјә әсасланмамышдыр. Мисирдә ејш-ишрәтә мәшғул олмасына, Клеопатраны гызғын севмәсинә бахмајараг, Ан-тони Мисир көзәлинин јанында да тәмкин вә вүгарындан әл чәкмир. Буну Әли Зејналова нөгсан тутмаг олмаз. Антони еһтирас аловлары ичәрисиндә зәифлик көстәрсә дә, өзүнү тез әлә алмағы бачарыр вә Клеопатранын да һәгиги гијмәтини јахшы билир. Антони ашигдән чох сәркәрдәдир, ону ән чох ағрыдан хәјанәтлә алдадылмасы вә бүтүн гүввә вә бачары-ғына бахмајараг, «ромалы бир ушаға» мәғлуб едилмәсидир. Бу ағры үчүн о, севимли Клеопатрасыны өлдүрмәјә һазыр-дыр. Артист бу сәһнәләри јүксәк бир темпераментлә ојнајыр, гәһрәманын мүрәккәб характерини дүзкүн ачмаға мүвәффәг олур.

Клеопатра ролунда Һ. Гурбанова өз исте'дадынын јени, һәлә бизә мә'лум олмајан бир чәһәтини дә нүмајиш етдирди. Һисс олунур ки, актриса Шекспирин бу гәрибә мәхлугуну дәриндән өјрәнмишдир, ону драматургун дүшүндүјү мә'нада јаратмаға чалышмышдыр. Антонидә һакимијјәт еһтирасы үстүн көлирсә, Клеопатрада мәһәббәт еһтирасы даһа күввәт-лидир. Буну Һ. Гурбанова өз севкилисини Ромаја јола са-ланда, онун Ромада евләнмәси хәбәрини кәтирән чапарла сөһбәт едәндә дахили бир һәрарәтлә көстәрир. О өз мәһәб-бәтини Антонинин тәзә арвады Октавија илә бөлүшмәк ис-тәмир, өз көзәллијинин үстүнлүјү илә тәсәлли тапыр. Лакин

гадын Клеопатра кралича Клеопатрадан ајры дејилдир. Нә гәдәр ки, мәһәббәт онун һакимијјәтини тәһдид етмир, Клео-патра бу мәһәббәтлә сәрмәстдир. Елә ки, өз истиглалијјәти-нин горху алтында олдуғуну һисс едир, мәһәббәтин гызғын еһтирасы сијасәтин сојуг мүһакимәси илә әвәз олунур. Клео-патранын Антонијә бир-биринин далынча етдији хәјанәтләр буну сүбут етмәкдәдир.

Мисир краличасынын чох гәрибә бир талеји вардыр: онун көзәллији дә истиглалијјәтинә көмәк етмәли олмушдур. Онун фачиәси дә бундадыр. Клеопатранын бу вәзијјәтини актриса јахшы дәрк етмишдир. Нә гәдәр ки, Антони сағ иди, Рома сәркәрдәси она истиглалијјәт вермәсә дә, Клеопатра она е'тибарлы бир дајаг кими архаланырды; елә ки, Антони өлүр, Клеопатра нәинки өз дајағыны, һәтта һакимијјәт үмидини дә итирир. О, баша дүшүр ки, Антонидән сонра Сезар Ромасы ондан бүтүн кечмиш шылтаглыгларынын интигамыны ала-чагдыр; Антонидән сонра артыг онун улдузу сөнмүшдүр. Мәһәббәт еһтирасынын далынча һакимијјәт еһтирасы да тәслим олур. Лакин инсанлыг шәрәфи, һәр шејдән јүксәк олан азад инсан вүгары тәслим олмур. Мисир краличасы дүшмән әлиндә тәһгир вә истеһза аләти олмагданса, өлмәји шәрәфли һесаб едир. Клеопатранын өлүмү әсәмәтли бир өлүмдүр. Һ. Гурбанова бу сәһнәдә нә гәдәр чазибәли вә шаиранәдир! Бурада Клеопатра һәјатын мәнфәәтпәрәстлик еһтирасларындан тәмизләнмиш көзәл нәчиб инсани сифәт-ләри илә гаршымызда чанланыр; бурада биринчи дәфә ола-раг ону шаһанә бир кејимдә көрүрүк, лакин бу кејим вә шаһанә әда һакимијјәт еһтирасындан артыг азад инсан ләја-гәтинин тәнтәнәсини андырыр.

Тракедијанын әсас идејасы—инсанын јүксәк нәчиб һисс-ләринин тәнтәнәси—тамашада илк плана чәкилмиш вә көзәл сәһнә тәчәссүмү тапмышдыр.

Мә'нәви кејфијјәтләри илә Антонидән вә Клеопатрадан чох ашағыда дуран шөһрәтпәрәст вә һијләкәр Сезар ролун-да һ. Салајев дә диггәти чәлб едир. Антони кими бөјүк бир сәркәрдәни өз әлиндә сахламаға чалышан, бу мәгсәдлә өз бачысыны гурбан верән, јалан вә'дләрдән вә хәјанәтләрдән кери дурмајан Сезарын гуру иддиасыны вә дахили бошлу-ғуну актјор бачарыгла тамашачылара чатдырыр.

Тракедијанын мараглы персонажларындан бири дә Ено-барбдыр. Шекспир руһунда мүдрик, кефчил вә зарафатчы Енобарб Антонинин силаһдашларындандыр. М. Шејхзаманов һәјата ачыг көзлә бахан бу ағыллы, чохбилмиш сәркәрдәнин фачиәсини тамашачыја мүвәффәгијјәтлә һисс етдирир. Ено-барб һәр шејә тәнгиди јанашыр, бә'зән зарафатла, бә'зән чидди олараг һәгигәти сөјләмәкдән чәкинмир, Антонинин

həpəkətləpini təgdip etmip, lakin buna bahmajapaq Antoni kimi nəcabətli bip adamdan gacыb Sezapa gошulmasыnы өzүnə bağышlaja bilmip, intиhap edip.

Antonинin sədagətli silahdашlapыndan cəsup və fədakap Epoc polunda H. Tupabов, Скap polunda C. Hүseјnов, Sezapыn capaj adamlapыndan Dolabella polunda K. Gubyшev, Tipej polunda H. Гafapов, Agpипп polunda E. Zejnalов, Помпej polunda B. Əckəpов, Kleopatpanын capaj adamlapыndan Aleksac polunda Ф. Fətyллajев, Mapдиан polunda M. Sadыgovun инandыpыcы və təbии ojунуnу da gejd etmək lazыmdыp.

Kleopatpanын ajpылmaz və səmимi xидmətчиləpи olan Xapмиana polunu Ш. Pzajeva, Ипada polunu исə Ə. Əлijeva axыpadək чanlы və tə'cипли апapмaға мүvəффəg олурлap. Həлим və cадəлəvh Oкгавија polunda C. Bəcupzadə, фалчы polunda M. Шамxалов, Kəndli polunda H. Гafгazlы, Чапар polunda M. Cүlejманов өz jaxшы ojунлapы илə тамашанын мүvəффəгijjətinə көмək edipləp.

«Антони və Kleopatpa» тамашасынын мүvəффəгijjətиндə T. Əjjубовун əcacən мүvəффəгijjətли тəpчүмəcинин və Г. Гapajевин мусигисинин də мүcбət polunu gejd etmək lazыmdыp. Əcəpин тəpчүмəcи jүксək поетик cəвijjədə олмагла бəpабəp, cəhnədə də təбии cəcləнip.

Шүbhə etmipик ki, «Антони və Kleopatpa» тамашасы Azəpбajчан Dөvləт Akademик Dpам Teatpынын көzəл Шекcпиp тамашалapы ичəpисиндə көpkəмли jep тутачагдыp.

1964.

ПОЕЗИЈА ВӘ КЕЈФИЈЈӘТ

Бу cəpləvhə чoxлapына гəpибə көpүnə биләp. Доғрудан да, поезија jүксək кejфијjət демək дejилми? Поезија дедикдə ədəбијjатын, бədии japадычылыгын, cənətин ən көzəл нүмунəси тəcəввүp олунмурму? Лакин нə едəcən ки, поезија ады илə бə'zən мejдана зəиф əcəpләp дə чыxыp. Белə hallapда cənət пəpиcи өz көzəллијi үчүн napahat олмаға башлајыp, кejфијjət гejдинə галыp.

Бир дə ки, инди биздə кejфијjət уғpунда мүбapизə күнүн əcac шүapлapындандыp. Əкəp кejфијjət—өzүмүzə гapшы jүксək тələбкapлыг демək исə, ишə чан jандыpмаг, əлдən тəмиз və jaxшы иш чыxapмаг илə əлагədap исə o, həмишə лазымдыp.

Сөз joх ки, поезија həjат өzүдүp, лакин бу həjат cənətин көzү илə мүшahидə едилмиш, гəлби илə исинмиш, jенидən чанландырылмыш və мə'наландырылмышдыp. Елə бир həjат ки, шаиp ону jалныз бир дəфə, тəкapолунмаз бојаларла japадыp və она мүcтəгил jашамаг hүгугу бəxш едип. Ejни заманда поезијада елə бир cehp вapдыp ки, ону үмуми və ади сөзләрлə ифадə етмək мүмкүн дejилдип. Cəни мəфтун едəн нəдип, үpəjинин телләрини титpədəн, cəни бəдии həjəчанла мүтəəccип едəн hанcы гүввədип? Буна анчаг чoxмə'наlы бир сөзлə чавab веpирик: cənət!

«Азəpбajчан» журналынын бу илки бешинчи нөмрəсиндə Əhмəд Чəмилин «Əмраhын анасы» адлы бир ше'pи дəpч едилмишдип.

Исти бир күндə узун jол кəлиб jopулмуш və cузумуш ики адам динчəлмək və бир аз да cу ичмək үчүн hичpан халанын гапысыны дөjүp. Hичpан хала илə көpүш o гədəp тə'cипли олуp ки, jолчулаp cу ичмədикləpини анчаг бypадан чыxдыгдан cонpа хатыpлajыpлap. Hичpан хала мүhapибədə həлак олмуш Əмpаhын анасыдыp, jеканə нəвəcи Нүшабə илə бир jepдə jашajыp. O, jүзləpлə cадə аналapдан биpидип. Лакин

ону шаир хүсуси бир көзлә, сәнәткар көзү илә көрмүш вә бизә севдирмишдир. Бир көрүн гары нәвәсини гонаглара нечә нишан верир:

— Әмраһдан нишанә одур...
Билирсән,
Ады Нүшабәдир, Ноғул
дејирәм.
Оғул әвәзидир!.. Һәрдән
көрүрсән...
Һушум дағыланда оғул
дејирәм...

Шаирин бу чох садә, ән'ənəви васитәләрлә ифадә етдији әлəм, лирик, инсани һиссләр, бәдии идрак, естетик тә'сир гүввəси јенидир. Садəлик өзү бу ше'рдə бир ичад кими мејдана чыхмышдыр.

Мəнə елə кəлир ки, В. Мајаковски поезијаны радиум истеһсалына бəнзəдəркən, мəһз онун бөјүк зəһмəтлə əлдə едилмəсини, бөјүк ахтарыш, вахт вə енержи тəлəб едən бир јарадычылыг мəһсулу олдуғуну демək истəјир. Хошбəхт о шаирләрдир ки, өз охучуларына анчаг бөјүк зəһмəтлə əлдə етдикləри радиум грамларыны тəгдим едир, тонларла филиз шлакыны исə өз јарадычылыг əсəблары кими дəринləрдə кизлəдирləр. Вај о шаирин һалына ки, онун тонларла филиз шлакы ичərисиндə итмиш грамларыны охучу тапа билмир.

Сəнət сəнəткарын һəјатла тəмасында башлајыр. Бу тəмасда шаирин фикри, гəлби, сəнəткар мөвгеји иштирак едир. Шаирин һəјатла тəмасдан əлдығы тəəссүратын тəбиилији вə ја сахталығы, бөјүк вə ја кичиклији, əһəмијјətли вə ја əһəмијјətсизлији, тəзəлији вə ја көһнəлији əсəрин талејини əсасən һəлл едир. Шаири јазмаға һəвəсləндирən тəəссүрат хырда вə əһəмијјətсиз исə, ичтимаи вəзндən мəһрум исə аһəнкдар сөзләр, мүгəјјəд гафијələр, сəрбəст вə ја гејри-сəрбəст вəзнлəр она аз көмək едə биләр.

Бəхтијар Ваһабзадə өз мəзмунлу, һəјати, лирик вə епик ше'рləри илə мəшһурдур. Онун ше'рləринин чоху чанлы һəјатдан гопан вə бədии шəкил алан кичик, бөјүк парчалардыр. Јухарыда гојдуғумуз мəсələни, шаирин һəјатла тəмасы мəсələсини Б. Ваһабзадənин ики ше'ринин тимсалында нəзəрдən кечирək: «Сəни көрүрəм, сəни» вə «Јағыш вə торпаг».

«Сəни көрүрəм, сəни» ше'ріндə шаир һəјаты мүшаһидə вə идрак просесиндə белə үмумиləшдиричи нəтичəјə кəлмишдир ки, инсан чох севдији бир шејдən ајры дүшдүјү заман онун гəдрини даһа јахшы билир, гијмəтини даһа јахшы дəрк едир; чисмани ајрылыг мə'нəви бирлији мөһкəмləндирир,

мəһəббəти сынагдан чыхарыб тəмизləјир, учалдыр, бəркидир...

Сəнə јахын олдуғум
Бир ан танымырам мəн,
Бизим һичранымызын
Башландығы ан кими...
Еј ајрылыг, билмирəм
Нəсəн, нəсəн дејим сəн?
Сəн чисмəн ајрылығым,
Сəн мəним севкилимлə
Мə'нəви бирлијимсəн.

Шаирləрин аһ-аман чəкдији һичраны, ајрылығы Б. Ваһабзадə мəһəббəтин анасы һесаб едир. Бурада бизи марагландыран ше'рин заһири чəһəти дејил, мəһз фикридир. Бу фикир о гəдəр тəзə олмаса да, тəзə кими сəсləнир, чүнки сəмимидир, шаирин һəјатла тəмасындан доған бир гығылчымдыр ки, ше'р очағы онунла од тутуб алышыр вə өз һəрарəти илə охучуну исидир.

Инди икинчи ше'рə бахаг.

«Јағыш вə торпаг». Тəбиəтə тəравəт вə көзəллик кəтирəн јағыш ловғаланараг дејир ки, торпаг бүтүн көзəллији илə мəнə борчлудур, мən олмасајдым, торпаг нəјə кəрəкди? Мə'лумдур ки, торпаг да чавабында јағышы өзүнə борчлу чыхарыр:

Мəкəр билмəјирсəн, сəн
өзүн белə
Мəним нəфəсимдəн ахы
јарандын.

Бу ше'рин дə мајасы һəјатдан алынмышдыр. Лакин бурадакы тəмас, сəнət нөгтеји-нəзəриндən дајаздыр, чох үздəндир, һамыја мə'лум олан бир шејдир, тəкрардыр. Одур ки, ше'рин тə'сири дə зəифдир, һансы тəмсиləсə охшајыр...

Мəн гəсдən Б. Ваһабзадənин ən ади ше'рləриндən мисал кəтирдим. Чүнки мəгсəдим шаирин үмумијјətлə јарадычылығына гијмəт вермək дејил, бəлкə ше'рин мајасыны тəшкил едən идејанын ифадə формасына тутарлы бир мисал көстəрмəкдир.

Б. Ваһабзадənин јарадычылыг хүсусијјətинə кəлдикдə, онун үчүн фикир, чох вахт ше'рин сонунда үмумиləшдирилиб афоризм, сентенсија шəклиндə ифадə едилən фикир сəчијјəвидир. Бунлар бə'зən дидактик маһијјətдə олса да, шаирлə охучу арасында бир үнсијјət əмəлə кəтирир. Јахшыдыр ки, сентенсијалар гуру, мүчərрəд сəсланмир, чох вахт лирик гəһрəманын һəрарəтли нəфəсиндən гопур, һəјат тəчрүбəси илə мə'наланыр вə охучуја да хош тə'сир бағышлајыр. Лакин шаирин гаршысында өзүнү тəкрарламаг, тапданмыш

337—38

јолла кетмәк тәһлүкәси дә вардыр ки, ондан чәкинмәк лазымдыр.

Кејфијјәт кешијиндә дајанан биринчи адам шаирин өзү олмалыдыр, өзүнә, адына һөрмәт едән, поезијанын тәәссүбүнү чәкән шаир!

Тәәссүф ки, поетик сөзүн нүфузуну галдырмаг әвәзинә бә'зән шаирләр өзләри ону чох утилитар мә'нада баша дүшүр, бајағылашдырыр, ше'ри садәчә «өјүд-нәсиһәтә» чевирирләр.

Биз ше'рә гиймәт верәндә үздә дајанан мәнтиги мә'наны јох, һәм дә онун әсил мәғзини тәшкил едән естетик, поетик мә'наны да гаврамалыјыг, јалныз о заман ше'рин һәгиги, долғун, һәртәрәфли мә'насыны дәрк етмиш оларыг. Бунун әксинә, чох вахт ше'ри нәсрә чевириб, мәнтиги мә'насыны изаһ етмәклә онун естетик мәзмунуну баша салмаға чалышырлар. Бу, ше'ри гурутмаг, онун кениш мә'насыны мәһдудлашдырмаг, поезијаны, ше'ријјәти өлдүрмәк демәкдир.

Шаир јазыр:

Кор олсам әлиндә, гој билсин
буну,
Көнлүмүн көзү илә көрәчәјәм
мән.
Она өмрүм боју һеч бир
гара су,
Бир зүлмәт пәрдәси енмәјәчәкдир.
Одлу мәһәббәтим Вәтәнә,
халга,
Кор олсам да јенә
сөнмәјәчәкдир.

Изаһа һеч бир еһтијачы олмајан, өз-өзүнә ајдын бу сад сөзләри тәнгидчи нәсрә чевирир, тәрчүмә вә изаһ едир; «Шаир дејир ки, гара су дејиләп хәстәлик мәним көзүмү тутса, јенә она тәслим олмарам; чүнки гәлбими, варлығымы әбәди оларағ Вәтәнә, халга бағышламышам, гој хәстәлик бу мәрамымы јахшы билсин».

Әлбәттә, тәнгидчи дүшүнәндә ки, белә изаһларла өз вәзифәсини јеринә јетирмишдир, даһа башга лазымлы сөзә вә фикрә јер галмыр. Тәнгид дејә билмир ки, ахы һансы сәнәткаранә дејилмиш сөзләрин вә образларын күчүнә бу ше'р бизә хош көлир вә ја нијә биздә һеч бир бәдии һәјәчан ојандырмыр.

М. Дилбазинин ше'рләри һаггында јазылмыш бир мәгалә бу чәһәтдән мәнә хош көлди. Чохдандыр ки, белә шеј мән раст көлмирдим. Мәгалә шаир Хәлил Рзанындыр. Мәсәлә онда дејилдир ки, шаир ше'ри јахшы дүјур вә М. Дилбазинин ше'рләрини севә-севә охујур; мәсәлә ондадыр ки, тәнгидчи Дилбазинин ше'рләриндә һәгиги сәнәтин сиррини ахтарыр, онун сөзләриндәки, гафијәләриндәки, сүрәтләриндәки мә'наны, көзәллији һисс едир вә охучуја көстәрир.

Бәлкә һеч охучу диггәт етмәмишдир ки,

Доғма елә дүшдү јолум,
Хатирәдир сағым, солум,
Һансы евә меһман олум
Көнлүмдә туфан олмасын?—

парчасында «меһман» вә «туфан» кими дахили гафијәләр дә вардыр вә бу да ше'рин бәдии еффектини артырыр. Вә ја охучу һеч һисс етмәмишдир ки,

Башлары шәфәгдән
чуналы дағлар,
Дашлары јосунлу, хыналы
дағлар —

бејтиндә рәдифли гафијәләрдән башга, мисранын әввәлиндә көлән баш гафијәләр дә вардыр: «башлары», «дашлары».

Бә'зән охучулар буну тәсадүфи һесаб едә биләрләр. Анчаг зәннимчә, бунлар тәсадүфи дејил, ше'рә, сөзә шаирин бәсләдији мәһәббәтин далғасында үзә чыхмыш көзәлликләрдир.

Бурада тәнгидчи охучунун диггәтини М. Дилбазинин елә мисраларына чәлб едир ки, орада доғрудан да хүсуси бир сәнәт гүдрәти, сеһркар сөзләрин ше'ријјәти, јарадычылыг зәһмәтинин әтри дујулур:

Гызыл чыраглары алышыр
нарын,
Ағарыр инчиси аг
киласларын,
Алча зүмрүдүнү дүзүр
шахлара,
Ијдә зәр тохујур шах
будаглара...

Бу парчаны охујанда дүшүнүрсән ки, јајын әввәлиндә көзәл бир мејвә бағындан алдығымыз чанлы тә'сир күчлүдүр, ја бу мисраларын инсан хәјалында чанландырдығы, шаирин бизә хүсуси бир зөвг вә көрмә тәрзи илә јарадыб тәгдим етдији мәнзәрә?!

Сәмәд Вурғунун «Чејран» гошмасындан («Муған» поемасындан) бир парчаја диггәт едәк:

Јердән ајағыны гуш кими
үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими
сүзүб,

Jenə өz sүrүnү nizamla
dүzүb,
Baш alыb kedirsən hajana
čejran?

Jахуd Рəsul Рзанын **«Нəғмə охумағым kəlir»** ше'ринин бир јерини алаг:

Бу сəhər
Пəнчəрəми dəjdү bahar
Jарпаг əlləрilə
jаваш-јаваш,
Kизли бир kөрүшə kələn
севкили кими...

Бу парчаларда чанлы бəдии лөвhəлəр вардыр. Биринчидə биз чејраны həрəкət, гачмаг вəзијјətиндə тəсəввүр едирик: о сүрүсүнү низамла дүзүб, јај кими дартыныб, ох кими сүзүр. Həр охучу өз тəсəввүрүнүн кенишлијиндən асылы олараг бу мənзəрəни daha da долғунлашдыра биләр. Икинчи мисалда исə тəсəввүрүмүздə тəзə јарпаг ачмыш, ағачын хəфифчə пəнчəрəјə тохундуғуну вə бурада həм чəсарəт, həм дə чəсарətсизлик олдуғуну тəсəввүрүмүздə чанландырырыг.

Фикрət Садыгын «Бир дамчы шеhдən ше'р олармы?» мисрасы илə башланан чох кичик бир ше'ри она көрə мə'налыдыр ки, орада шаир əшјалары бир-бири илə əлагədə гијмətləндирмək фикрини ираəли сүрүр вə бу фикри ачыг, мəнтиги тəрздə јох, мəhз образлы бир шəкилдə ифадə едир. Бир дамчы шеhдən бəлкə дə ше'р олмаз, амма бир килə көз јашы оланда онун маhијјəти дəјишир. Демəли, мəсələ мүчəррəд hалда көтүрүлмүш дамлада, күнəшин зəррəсиндə вə ја чечəлə бармагда дејилдир, мəсələ онларын hансы шəраитдə, hансы əhатə вə əлагələрдə көтүрүлмəсиндədир. Шаир бу фикри елə ығчам вə тутарлы образларда вермишдир ки, бизи тə'сирləндирир вə дүшүндүрүр.

Сөз образлар васитəсилə јени бəдии бир гүввəт əлдə едир, долғунлашыр, кəскинləшир. Лакин поезијанын бу чəhəтинə шаирләримизин hеч дə hамысы фикир вермир. Бə'зиləри сөзү анчаг луғəти мə'насында көтүрүр вə адиləшдирир, сөзүн бəдии, естетик функсијасыны, образлылыг, мəчазилик маһијјətини унудурлар. Белə оланда сөзүн мə'на көзəллији итир, бəдии сигләти азалыр, ше'р јохсуллашыр, бəситləшир. Дикəр тəрəфдən, шаир өз фикрини чанлы, тə'сирли образлар васитəсилə ығчам бир шəкилдə ифадə едə билмəдији үчүн сөзләр чохалыр, мə'на азалыр. Нəтичədə дə бош мисралар, сөзчүлүк, узунчулуг əмələ кəлир. Буна поезијамыздан истəдијимиз гədəр мисал кəтирə биләрик.

Елə шаирләр дə вардыр ки, образлы ифадəни бə'зən həддиндən артыг курултулу, тəмтəраглы, мүбалиғəли сөзләр вə ифадələрlə əвəз едирләр. Белə hалларда шаирин hүдудсуз чошгунлуғу сөзчүлүјə апарыб чыхарыр. Мүбалиғə həддини ашыр, чиддијјətини итирир, көзəл фикир эксинə чеврилир. Мəсələн, шаир Хəлил Рзанын «пəлəнк», «шир», «гартал», «илдырым», «бəшəриијjət», «илhам», «од-атəш», «ұмман» кими сөзләрдən хошу кəлир. Онун ше'рләриндə белə мисралара тез-тез тəсадүф едирик:

«Мəним үрəјимдə сəадəт
ұмманы вар,
Үрəјимин атəши мин дүнјаја
бəс еләр...».
«Бүтүн океанлары көксүнə
сыхмыш Күрүм...».
«Сəнин гүдрəтинлə мəн
Галх десəн, бир дүнјаны
Ајаға галдырарам .».

Х. Рзанын мүхтəлиф ше'рләриндən мисал кəтирдијимиз бу мисралар, əлбəттə, јахшы мəгсəдлə јазылмышдыр; шаир бу мүбалиғələрlə өз сөзүнүн тə'сир гүввəсини артырмаг истəмишдир. Лакин о, буна мүвəффəг олмамышдыр; чүнки бу мүбалиғəли сөзləрə охучулары инандырмаг үчүн hеч бир «hазырлыг иши» апармамышдыр.

Нə үчүн Hамлет «гырх мин гардаш белə Офелијаны мəним гədəр севə билмəзди»—дејəндə биз она инанырыг, амма шаир «үрəјимин атəши мин дүнјаја бəс еләр» дејəндə она инанмаг истəмирик?

Бəдии, естетик тə'сири нəзəрə алынмадан едилən мүбалиғə ше'рə тəмтəраглы, риторик нитг характери верир.

Үмумијjətlə, Шərг поезијасында образлылыг мүəјјən дəрəчədə гəлибləшмиш, стандартлашмышдыр. Həтта инди дə бир ән'ənə олараг шаирләримиз көзəлин сачыны илана, гашларыны јаја, додағыны гөнчəјə (гөнчələб), бојуну сəрвə охшадырлар. Ән'ənə чох күчлү шејдир. Лакин буна бахмајараг, совет дөврүндə ше'римиз бу стандарт образлардан, гəлиб hалы алмыш мəчазлардан узаглашмагдадыр. Ше'римиздə јени тəшбеhləрə, тəзə вə тəравəтли мəчазлара јол ачылыр, Көhнə бəнзəтмələрə, стандарт бəдии васитələрə алышанлара бу јенилик бə'зən гəрибə көрүнүр, амма бу, мүвəггəти бир hалдыр, јенилик ше'римиздə өз гануни јерини тутачагдыр. Чүнки о, əдəбијjата мода кими, тəсадүфи вə јад тə'сирлəр нəтичəсиндə кəлмир, бəлкə поезијамызын тəбии вə ганунаујғун инкишафы илə кəлир;

«Даныш, бир оғул
јахшы ад гојмуш атасындан
бир өвлад мећрибан
анасындан
данышан кими.
Даныш
бир алим надир нүсхәләрлә
зәнкин
китабханасындан данышан
кими...».

Р. Рзадан кәтирдијимиз бу парчадакы образларын рәнкарәнклијинә диггәт един. Әлбәттә, бу јенилик бош јердә јаранмамышдыр, онун мәнкәм бүнөврәси әсрләрин мәһсулудур. Зәнкин милли ән'әнәләр хәзинәсинә, дөврүн, заманын тәләбинә ујғун олараг бир шеј артырмаг, әлавә етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, ону бир јарадычы кими дәрк етмәк вә бачарыгла, сәнәткарлыгла инкишаф етдирмәк лазымдыр.

Хошбәхтликдән, ше'р аләминә кәлән кәнчләрин чоху бу һәгигәти јахшы дәрк едир. Онлар классик поезијамызы севир, она һөрмәт едир вә ондан бол-бол гидаланараг јазыб-јарадырлар.

Азәрбајчан совет поезијасы 50 иллијини бајрам етмәјә һазырлашдығымыз Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын јетирмәсидир. Онун инкишаф јолу халгымызын мүбаризә вә гуручулуг јолудур. Бу јолда поезијамыз бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә етмишдир. Онун мөвзу даирәси кенишләнмиш, идеја-бәдии кејфијјәти јүксәлмишдир, поезијамызын ән јахшы әсәрләри јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн иттифагда вә һәтта харичдә дә шөһрәт газанмышдыр. Әкәр бүкүн узаг өлкәләрдә Азәрбајчан ше'ри өз мүтәрәгги идејасы, јүксәк һуманизми илә диггәти чәлб едир, һәвәслә охунурса, бу, әлбәттә, ше'римизин хејринә олан әһәмијјәтли бир һадисәдир.

Совет һакимијјәти илләриндә поезијамызда елә јени вә мүтәрәгги кејфијјәтләр әмәлә кәлмишдир ки, онлары биз совет поезијасынын ән јахшы ән'әнәләри кими кәләчәкдә дә инкишаф етдирмәлијик. Мән бурада ше'римизин истәр лирика, истәрсә дә поема саһәсиндә әлдә етдији вә Сәмәд Вургунун јарадычылығында даһа парлаг бир шәкилдә мејдана чыхан наилијјәтləри нәзәрдә тутурам.

Бүтүн бу наилијјәтләрә бахмајараг, елә шаирләримиз вардыр ки, онлар илләрдән бәри јерләриндә сајырлар, чидди јарадычылыг ахтарышлары апармырлар, јүнкүл мүгавимәт јолу илә кедирләр, бә'зиләри исә дүнәнки мөвгеләриндә белә дајана билмирләр. Һалбуки бүкүн шаир үчүн тәрәгги етмәмәк, инкишаф етмәмәк кери кетмәк демәкдир.

Поезијамыз елә бир инкишаф мәрһәләсинә дахил олмушдур ки, она артыг көһнә мигјаслар, көһнә ме'јарлар кифајәт

етмир. Она даһа бөјүк өлчүләрлә, даһа бөјүк төләбләрлә јанашмаг вахты чатмышдыр.

Јахшы ше'р уғрунда, халгымызын артан мәдәни-естетик төләбләринә чаваб верән, харигәләр әсри олан әсримизлә сәсләшән ше'р уғрунда мүбаризә әсас шүарларымыздан бири олмалыдыр. Әдәби-тәнгидимиз, нәшријјатларымыз да јахшы ше'р кешијиндә сајыг дурмалыдырлар. Әдәби-тәнгидимиз јахшы ше'рлә пис ше'ри ајырд етмәкдә охучуларымыза көмәк көстәрмәлидир.

Мәнчә, республикамызда һәр ил ән јахшы, ән сечмә ше'рләрин антолокијасыны бурахмаг ишинә башламаг лазымдыр. Гој шаирләримиз өз ше'рләриниң бу антолокијаја дүшмәси уғрунда чалышсынлар, јарадычылыг төшәббүсләри көстәрсинләр. Әлбәттә, антолокијанын тәшкили елә олмалыдыр ки, ораја доғрудан да јахшы ше'рләр дүшсүн. Ше'римиз һагғында ән јахшы, елми мәһијјәтдә олан тәнгиди мәгаләләри дә бу антолокијаја дахил етмәк олар.

Поезијамыз һәмишә өз идеја-бәдии сафлығы, халгымыза вә партијамыза јахшы хидмәт етмәк чәһди илә фәргләнмишдир. Бүкүн Азәрбајчан јазычыларынын IV гурултајы гарышысында шаирләримиз өз мүгәддәс вәзифәләрини даһа мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк барәдә дүшүнүрләр. Әминик ки, гурултај бу ишдә шаирләримизин јарадычылығына јени тәкан верәчәк, онлары бөјүк идејалары, коммунизм идејаларыны тәрәннүм едән көзәл әсәрләр јаратмаға руһландырачагдыр.

1965.

КЕЧМИШ СӘНИФӘЛӘРДӘН

(Микаjыл Рәфилинин jарадычылыгынын илк дөврү)

Мәним Микаjыл Рәфили илә танышлыгым кәнчлиjимин ән мараглы илләринә тәсадүф етмишдир. Елә илләр ки, инсан өз вәтәндашлыг вәзифәсини, халга хидмәт jолларыны, кәләчәк һәjат истигамәтини чидди сурәтдә дүшүнмәjә башлаjыр. Елә илләр ки, инсанын бә'зән һәтта бүтүн һәjаты үчүн чох әһәмиjjәтли вә мәс'улиjjәтли олур.

1924-чү ил иди. Мән Бакыда бир дәрәчәли мәктәб мүәллими идим. Мүәллим jолдашларымдан М. Т. Әскәрбәjли мәни Микаjыл Рәфили илә таныш етди. О заман Кәнчәдән jeничә кәлмиш М. Рәфили Бакыда, Толстој күчәси илә Верхни Нагорни күчәсинин тининдәки евдә jашаjырды. Бу евдә, бу коридорда бир нечә jанашы мәнзил варды, онлары кәнчәли тәләбәләр кираjә тутмушдулар. М. Рәфили дә бу тәләбәләрдән бири иди. М. Рәфили илә достлуг етдиjим илләр мәним кәнчлик һәjатымда ишыглы вә мәзмунлу илләр иди.

О заман М. Рәфили дә мәним кими һәлә өз һәjат jолуну вә кәләчәк фәалиjjәт саһәсини аjдын тәсәввүр етмирди. Һеч биримизин али тәһсили jох иди, һәлә тәһсилимизи һарада давам етдирәчәjимизи дә билмирдик. 1925-чи илдә мән Азәрбаjчан Дөвләт Университетинин Шәрг факүлтәсинә дахил олдум. Рәфили исә әввәлчә Кәнд Тәсәррүфаты Институтуна, сонра исә Шәрг факүлтәсинә кирди, лакин бунларын heч бириндә ахырадәк галмаjыб, 1927-чи илдә Москваjа кетди вә орада Дөвләт Университетинә дахил олду.

Хасиjjәтимиздәки әһәмиjjәтли фәргә бахмаjараг, Рәфили илә достлуғум вә сөһбәтим тутурду. Мән, демәк олар ки, һәр күн онун отағына кәлирдим, әдәбиjjатдан, сәнәтдән, бахдығымыз театр вә кино тамашаларындан, охудуғумуз китаблардан данышыр, мүбаһисә едирдик. Jолдашымын кениш мүһакиməси, һадисәләрә ориҗинал бахышы мәним хошума кә-

лирди вә мәнә мә'нәви зөвг верирди. Е'тираф етмәлиjәм ки, мәним мәтбуата, хүсусән әдәбиjjата даһа чәсарәтлә кәлмәjимдә Рәфилинин мүәjjән ролу олмушдур. Доғрудур, мән аз-аз jазыр вә jаздыгларым чап олунурду, амма әдәби мүһитдән узаг идим. Чәмиjjәт ичәрисинә чыхмадығым үчүн әдәбиjjат аләминдә мәни һәлә heч кәс танымырды. Рәфили мәндәки утанчаглыг пәрдәсини гопарыр, мәни һәвәсләндирир, индики тә'бирлә десәк, бир нөв ирәли чәкирди.

1925-чи илдә Рәфили Маариф Комиссарлыгынын органы олан «Маариф вә мәдәниjjәт» журналына мәс'ул катиб тә'jин олунмушду. О мәни дә журналда мүнтәзәм иштирак етмәjә дә'вәт етди. «Маариф вә мәдәниjjәт» 1923-чү илин jанварындан чыхмага башлаjан әдәби-ичтимаи бир журнал иди. Бәдии әдәбиjjат мәсәләләринә дә өз сәһифәләриндә jер аjыран бу журналда дөврүн көркәмли jазычыларынын вә шаирләринин әсәрләри чап олунурду.

1926-чы илин әввәлиндән е'тибарән бу журналда мән дә иштирак етмәjә башладым; орада кичик мәгаләләрим, рә'jләрим вә тәрчүмәләрим нәшр олунду. Рәфили илә бәрабәр биз рус, Гәрб вә Шәрг әдәбиjjатындан (Һерберт Уелсдән, Анри де Ренjедән, Кнут Һамсундан, М. Горкидән, Пантелejмон Романовдан, Рабиндранат Тагордан) кичик һекаjәләр тәрчүмә едирдик. Рәфили өз тәрчүмәләрини о вахт «М-р-ли» вә jа «Р-ли» имзасы илә нәшр етдирирди.

Бир күн Рәфили бизә кәлмишди. Столумун үстүндәки jазылары көрүб марагланды. Мән о вахт бир роман jазмаг хәjалына дүшмүшдүм. Романдан jаздығым парчаны Микаjыла охудум. О, jазыны мәндән jарымчыг һалда алыб апарды. Бир нечә күндән сонра һәмин jазыларын «Сон издивач» ады илә «Маариф вә мәдәниjjәт» (1926, № 4) журналында чап олундуғуну көрдүм. Елә бунунла да роман jазмаг һәвәсиндән дүшдүм. Лакин Рәфили мәндән әл чәкмәди. Бир аз сонра о мәним Чәлил Мәммәдгулузадә һекаjәләри сәпкисиндә (бәлкә дә бөjүк сатирикә тәглидән) jаздығым беш-алты һекаjәни (онлары бир дәфтәрә jазмышдым) jенә дә журналда нәшр етдирмәк ниjjәти илә алыб апарды. Лакин бу һекаjәләр дүнjа ишыгы көрмәди. Рәфили сонралар да тәәссүфлә дејәрди ки, һеjф сәнин һекаjәләрини Чәлил Мәммәдзадә итирди (Ч. Мәммәдзадә журналын редактор мүавини иди).

Чох кечмәди ки, Рәфили мәни әдәби ишчи сифәти илә редаксиjаjа ишә гәбул етди. Белəликлə дә, мәним талеjим узун заман бу журнал илә бағланды (Сонралар журналын ады дәфәләрлә дәjишмишдир. Индики «Азәрбаjчан» журналы онун давамыдыр). Редаксиjада ишләдиjим заман мән Рәфилинин журналистлик фәалиjjәти, публисистлик бачарығы илә jахындан таныш олдум.

Рәфили журналы мараглы етмәјә, мәзмунуну зәнкинләшдирмәјә, охучусуну артырмаға, кәнч бачарыглы гүввәләри журнал әтрафында топламаға чан-башла чалышырды. Һарадасы бир мараглы мәгалә охундугуну, мараглы бир әсәр јазылдығыны ешитсәјди, дәрһал ораја «елчи» көндәрәрди. Бир күн һараданса ешитмишди ки, јазычы Сејид Һүсејн (Һүсејн Садиг) Сабир һаггында бир мәгалә јазмышдыр. Сејид Һүсејн чохдан иди ки, јазмырды; белә бир адамын имзасы охучулар үчүн мараглы ола биларди. Рәфили мәни бир журнал әмәкдашы кими Сејид Һүсејнин јанына, «Коммунист» гәзети редаксијасына көндәрди. С. Һүсејнин «Сабир вә әдәбијјат» адлы кичик мәгаләсини журналда чап етдик. Рәфилинин бу фәалијјәти журналын мәзмунуну вә мүәллифләрини мүхтәлифләшдирмәк чәһәтиндән әһәмијјәтли иди.

О заман журнала материал јазан аз олурду, буна көрә дә биз јазычыларын далынча дүшмәјә вә журнала јазмаларыны хаһиш етмәјә мәчбур олурдуг. Мәгалә вә бәдии әсәр үчүн дәфәләрлә јазычылардан Һүсејн Чавидин, Үзејир Һачыбәјовун, Ч. Чаббарлынын, Һәнәфи Зејналлынын, Әмин Абидин вә башгаларынын евинә вә ја идарәсинә кетдијим јадымдадыр.

Бир журналист кими чох тәләбкар олмасына бахмајараг, Рәфили кәнчләрә хүсуси бир гајғы вә диггәтлә јанашырды. Онлара бир мүәллим кими јол көстәрир, һәвәсләндирирди. «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 1926-чы ил 4-чү нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Почт гутусу»ндан бир мисал кәтирим. О заман Рза Рзазадә адлы бир кәнч журнала тез-тез мәгалә вә ше'рләр көндәрир, амма јазылары ашағы сәвијјәдә олдуғу үчүн дәрч едилмирди. Рзазадәјә Рәфилинин редаксијадан јазды ғы чавабда һәм јүксәк тәләбкарлыг вә һәм дә өјрәтмәк, руһландырмаг тәшәббүсү һисс олунур. Мәктубда јазылырды: «Мүлаһизәләриниз бир тәчрүбә олмаг е'тибарилә фәна дејил, анчаг тәнгид—бир кәлмәнин әвәзиндә башга бир кәлмәнин даһа мүнасиб олдуғуну көстәрмәк кими шејләрдән ибарәт дејил, бәлкә бәдии әсәрә мүәјјән бир үсул вә принсипләрлә јанашараг онун мәзмун вә шәклини, ону доғуран амилләри шәрһ етмәк, бунларын арасындакы мөвчуд мүнасибәтләри тәсбит етмәк, әсәри әдәби бир һадисә кими алмаг, онун мәзијјәт вә нөгсанларыны тә'јин етмәкдир. Руһдан дүшмәјиниз... Јазмагда давам единиз... Идарәмиз чалышан кәнчләрин ән сәмими достудур».

Көрдүјүмүз кими, Рәфили бурада кәнч тәнгидчијә, әввәлән, тәнгидин предмети вә маһијјәти һаггында мә'лумат вериб ону өз јазыларында чидди олмаға чағырыр, икинчи, бу чағырышла ону горхутмамаға чалышыр, јазмаға руһландырыр. Ону да гејд едәк ки, Рәфлинин гырх ил бундан әввәл

кәнч тәнгидчијә етдији төвсијәни бүкүн дә бә'зи тәнгидчиләрә едә биләрик вә етмәлијик.

Рәфили чох тәшәббүскар, ентузиаст бир журналист иди. О, «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын хүсуси китабханасыны, серијаларла китабчалар нәшрини тәшкил етмәк фикриндә иди. М. Горкинин «Малва» һекајәси илә башланан бу серија, һејф ки, јарымчыг галды. Мән дә о заман белә ишләрдә чох һәвәскар идим. Журналда фәал иштирак етмәклә бәрабәр чызма-гара шәкилләр дә чәкирдим. 1925-чи илдә нәшр едилмиш «Малва» китабчасынын үз чилдини мән чәкмишдим. Журналда бә'зи шәкилләрим, иллүстрасијаларым дәрч едилмишди. Рабиндранат Тагорун «Ач дашлар» һекајәсинә чәкдијим шәкилләр бунлардан иди.

Јахшы натиг олан Рәфили, ејни заманда, јахшы да мүһәррир иди. Онун журналист гәләми гүввәтли вә тә'сирли иди; јазылары һәјәчанлы вә һәрарәтли олурду. «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын 1926-чы ил 7-чи нөмрәсиндә Нәчәфбәј Вәзировун вәфаты мүнасибәти илә редаксијадан јазылан некролог о заман өз јаныглы дили вә бәлағәти илә охучулара дәрин тә'сир етмишди. «Нәчәф Вәзиров өлду!»—сәрләвһәси илә јазылан бу мәзмунлу мәгаләнин мүәллифи М. Рәфили иди. Мүәллифи бир чохларына мә'лум олмајан бу некрологу Рәфили редаксијада мәним јанымда јазмышды. мәгаләнин башындакы Нәчәфбәјин шәклини дә мән чәкмишдим.

Мараглыдыр ки, бөјүк Азәрбајчан әдибләринин арамыздан кетмәси илә дәриндән кәдәрләнән мүәллиф мәгаләдә јенә дә үзүнү кәнчләрә тутур, «бу бөјүк иткимизин ачысыны бизә кәнчләр унутдурачагдыр»—дејирди. Кәнчләрин бүкүнкү вәзифәси итирдијимиз хадимләрин хатирәсини әбәдиләшдирмәк, «бүкүнкү әдәбијјатымызын һәнуз касыб чәбһәханасыны мүасир, мүкәммәл әдәби силаһла тәчһиз етмәк вә вүчуда кәтирәчәкләри јени әдәбијјаты кениш зәһмәткеш халг төбәгәләринә мүјәссәр етмәк, сәнәт васитәсилә тәрбијә етмәкдир.

Биз бу үмидлә бу ағыр иткиләрә сон вида саламы көндәририк. Сөз кәнчлијиндир!»

Рәфили 1930-чу илә дәк јаздығы тәнгиди мәгалә вә рә'јләри чох вахт «Рчотете» имзасы илә чап етдирәрди.

1927-чи илин пајызында Рәфили «Маариф вә мәдәнијјәт» журналыны, көрәк ки, С. Рүстәмә вә ја јазычы Әвәз Садыға тәһвил вериб тәһсилини давам етдирмәк үчүн Москваја кетдән. Лакин онун нә журналла әлагәси кәсилди, нә дә мәнимлә. Биз онун журнала көндәрдији ше'р вә мәгаләләри вахтлы-вахтында дәрч едирдик. Микајылын мадди вәзијјәти о заман јахшы дејилди, ону мүнтәзәм сурәтдә гонорарла тә'мин етмәк лазым кәлирди. Москвада тәһсил алдығы заман Рәфи-

линин журналда ше'рлəрдəн башга «Лев Толстој», «Импрессионизм вə експрессионизм», «Грибоједов вə əсəри», «Романтизм вə В. Һуго» мəгаlələри дəрч едилмишди.

Москвадан Бакыја кələндə, хүсусəн јај тə'тилləриндə Рəфили илə бирликдə тəрчүмələр дə едирдик. 1929-чу илин јајында Виктор Һугонун «Күлən адам» романы үзрə јазылмыш пјеси бирликдə тəрчүмə едиб театра тəгдим етмишдик. Достојевскинин «Муж под кроватью» һекајəсини дə тəрчүмə етмəјə башламышдыг. Јадымдадыр, һекајə гəһрəманының тез-тез тəкрар етдији «Да-с!» сөзүнү биз о заман «Əвət-с!»— дејə тəрчүмə етмək истəјир, өзүмүз дə күлүрдүк. Əлбəттə, бунлар кəнчлик вə һəвəскарлыг мəшғələləри иди.

Рəфили 1925—1926-чы илləрдən бəдии јарадычылыгла мəшғул олур, ше'р вə һекајə јазырды. Онун «Хурчун» һекајəси журналда дəрч едилмишди. Бу һекајədən башга Рəфилинин нəсрлə бə'зи јазылары да варды, лакин онлары чап етдирмəмишди. Ше'рə кəлдикдə мəнчə, онун «Маариф вə мədəнијјəт» журналында нəшр етдирдији илк ше'р «Дүнја параланыркән» адлы парча иди. Бу ше'рин јазылмасы да јадымдадыр. Рəфилидə бир хасијјət варды: ше'ри бə'зən өзбəрдən дејə-дејə, даһа доғрусу, декламасија едə-едə бəстələрди, бир мисра вə ифадə хошуна кəлмədикдə, аһəнкдар чыхмадыгда, јенə дə өзбəрдən дејə-дејə оңу дəјишəр, јенисини бəстələрди. «Дүнја параланыркән» ше'ринин чох һиссəси белəчə бəстəлəнмиш вə јазылмышдыр. Лакин, дəмəлијəм ки, «сəрбəст ше'р»ин илк нүмунəси олан бу парчаны о заман чидди бир шеј кими јох, əјлəнчə кими гаршылајырдыг. Сонралар Рəфилинин бөјүк бир ehтирасла тəблиғ етдији «сəрбəст ше'р» о заман тəнгид вə охучулар тəрəфиндən јахшы гаршыланмырды. Мənə елə кəлир ки, Рəфили өзү дə бу илк ше'рин онун шаирлији үчүн бир трамплин олачағыны ағлына кəтирмирди.

О заманкы кəнчлəр ичəрисиндə Рəфили чохлу бəдии əдəбијјат мүтаləə етмəси илə фəргlənирди. О, дүнја əдəбијјатының мүһүм əсəрləри илə танышды. Сон əсрləрин көркəмли шаирləри илə: Уолт Уитменлə, Александр Блокла, Емил Верхарнла даһа чох марагланырды. Өзүнүн дедији кими, «дөш чибиндən Уитмени ајырмырды», Александр Блокун «Оникиләр» поемасыны азəрбајчанчаја тəрчүмə етмишди.

Тəбиətən нараһат адам олан Рəфили бир шаир кими дə нараһат иди: зəманə илə ајаглашмаға чан атан, даим ахтаран, өјрənən, тəчрүбə едən, сəһв бурахмагдан горхмајан бир шаир иди. О, бүтүн кəнчлик һəвəси илə јени дөврүн сəсləрини, бə'зən һəтта јени кими сəсlənən сədаларыны динləјир, јалныз динləмир, гаврајыр, мənимсəјирди. Ондакы гаврајыш, мənимсəмə габилијјəти дар сели кими күчлү иди. О гədəр

күчлү иди ки, онун гаршысында бə'зən објектив тəнгиди мүнасибəт сарсылырды.

Рəфили ејни заманда бир нечə мənбəдən гидалана билирди: Уитмен, Верхарн, Блок, Јесенин, Мајаковски, Назим Һикмəт... дикəр тəрəфдən дə шаирин чох шикајət етдији «мүнəввəрлик габығы»нын вердији əзаб, бир аз да футуризм, конструктивизм вə һəтта нигилизм... Рəфили—јарадычылығынын илк илləриндə белə иди.

Дөврүн јени мејлləрини мəһз јени олдуғу үчүн ачкөзлүклə гəбул едəн шаир дүзкүн јол тапмагда бə'зən чətинлик чəкир вə сəһвləр бурахырды.

1929—1930-чу илləрдə Рəфили бир заманлар əдəбијјатшүнаслыгда фикирləрə һаким олан вулгар социологизмин вə сол футуризмин тə'сири алтында классик əдəби ирсə нигилистчəсинə јанашмаға башламыш, өзүнүн чох ehтирасла тəблиғ етмəјə башладығы «сəрбəст ше'ри» дөврүн ән вачиб вə габағчыл ше'ри е'лан етмишди О өз фикирləрини јалныз шаирлик фəалијјətиндə јох, бир сыра тəнгиди-нəзəри мəгаlələриндə дə əсасландырмаға чалышмышды. «Күлən адам» имзасы илə нəшр етдирдији мəшһур мəгалə вахтилə мətбуатда кəскин тəнгид олунмушду.

Јəгин ки, бу сəһвləриндə вə о заман тəгдир олунмајан «сəрбəст ше'р» мүбəллиғи кими мејдана чыхмасына көрə Рəфили бир шаир кими тəгдир едилмəмишди.

Рəфили илк бədии јарадычылыг тəшəббүсləриндən башлајараг белə бир гənаətдə иди ки, классик ше'римизин əсас формалары, вəзнləри олан «əруз» вə «hеча» бүкүнкү ше'ри тə'мин етмир, сənətкар даһа сəрбəст һəрəкət етмək үчүн мүвафиг јени формалар тапмалыдыр. Рəфили өзү бу формалары тапмаг үчүн тəчрүбəләр едир вə кетдикчə даһа чох инанырды ки, һəмин мүасир јени поетик форма «сəрбəст ше'р»дир.

Əлбəттə, Рəфилинин əдəби көрүшləриндə чидди сəһвləр варды, онун «сəрбəст ше'р»индə дə сол əјинти һисс олунурду. Лакин бунунла белə Рəфилинин бүтүн шаирлик фəалијјətинə гəләм чəкмək доғру олмазды.

Рəфилинин ше'р сahəсиндəки тəшəббүсləрини əјləнчə, зарафат һесаб едənләр дə јанылырдылар. Онун сөзləрлə сəрбəст давранмасы, ən'ənəви гајда-ганунлара риајət етмəси, бə'зən гəрибə, бə'зən дə чох мүвəффəгијјətли мараглы тəшбehləри, образлары Рəфили поезијасының мəзмунуна, онун бədии тəфəккүр тəрзинə тамамилə үјғун иди вə орижинал сəчијјə дашыјырды.

Рəфили руһən шаир иди, онун демəјə сөзү варды вə бир шаир кими, хүсусən јарадычылығының илк дөврүндə јаздыглары һəр шејдən əввəл өз сəмимилији илə диггəти чəлб едир-

ди. Рәфили өз ше'рләриндә ингилабын дәјишдиричи, сафлашдырычы гүввәси илә көһнә кәнд адамы психолокијасындан узаглашан вә јенилији гәбул едән зијалы кәнчин әһвали-руһијјәсини ифадә едирди. Онун бир сыра ше'рләринин лирик гәһрәманы мәһз белә бир јениләшмә, дәјишмә просесини јашајыр, пролетар ингилабыны тәсдиг едир, совет гурулушунун фәрәһли күнләрини алгышлајырды. Бунунла белә һисс олунурду ки, бу дәјишмә вә јениләшмә мүәјјән мә'нәви кәркинлик, фәдакарлыг баһасына баша кәлир. Бу гәһрәманын шүүру јени һәјаты асанлыгла гәбул етдији һалда, һиссијјаты ону «доғум әзабları» илә гәбул едирди. Санки о өзүнү көһнәликләрдән тәмизләјә-тәмизләјә јени һәјата аддымлајыр вә белә әзаблы тәмизләнмәдән сонра онун аддымлары даһа гәти вә мөһкәм олурду.

Бүтүн зиддијјәтләринә бахмајараг Рәфилинин лирик гәһрәманы өз әсринин, совет дөврүнүн оғлу кими чыхыш едирди. «Гызыл мејданда өзүнү дүшүнүш» ше'риндә о, 1 Мај нүмајишиндә иштирак едән инсан дәнизинә мүрачиәтлә дејирди:

«Бурахма мәни белә сусғун, авара,
Чағыр о күр сәсинлә говғалара!».

«Партбилетсиз коммунист» ше'риндә исә:

«Әтрафында фиргәнин
Топлашмаг кәрәк
Олмаса партбилет белә!
Бу бир ганун олсун кәрәк партбилетсиз коммунистә:
Һәр нә фиргә әмр едирсә
Чаваб версин:
— Баш үстә!»
— гәрарына кәлирди.

«Гашга кәлчә» ше'ри исә бу сөзләрлә битирди:

Форд олсун арабамыз,
Јохалсын харабамыз...
Салам сәнә, еј сабаһ,
Колхозларын сабаһы!..

Доғрудур, бә'зән бу ајдын, сағлам, мүасир фикирләрин јолу «сыныг ганад» сәрчәләрин, «дәлик газыг»ларын, шаирин «једәјиндә гәссаба кедән гашга кәлчә»ләрин һүзнлү нүмајиши ичәрисиндән кечирди. Шаир «өз-өзүнү јыхараг» сағлам олмаға чан атырды, «јүксәк фикирләри һәдәф гојан узун бир јол» илә кетмәк истәјирди. Онун ше'рләри декларасија характеринда дејилди, әксинә, чох сәмими, дәруни е'тирафлар иди. Бу е'тирафлара инанмамаг олмазды. Шаир Рәфили ирәли бахырды, сабаһа инанырды; о, сабаһы бүкүн гуранлардан бири иди.

Ше'рләриндәки дәрин зиддијјәтләрә, мүхтәлиф тә'сир мәһсулу олан, һәлә лазымынча дәрк едилмәмиш гарышыг һисс вә фикирләрә, дилиндәки бә'зи кәлә-көтүрлүјә бахмајараг, бурадакы үрәкачыглығы, фикир мүстәгиллији, һүзн вә кәдәр булудлары арасындан парылдајан никбинлик, һәјат вә мүбаризә ешги, јенилијә, јүксәлишә гызғын бир мејл, формадакы чәсарәтли сәрбәстлик, ешидилмәмиш бакир мәчаэлар, тәшбеһләр... бүтүн бунлар Рәфилинин поезијасыны әсил поезија сферасына дахил едир.

1965.

ГЕЈДЛӘР

ЈҮКСӘЛИШ ЈОЛЛАРЫНДА

(Сәh. 20)

«Инғилаб вә мәдәнијјәт» журналындан (1933, № 2) көтүрүлмүшдүр.

«ГАРАНЛЫГДАН ИШЫҒА»

(Сәh. 42)

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин «Гаранлыгдан ишыға» адлы һекајәләр китабындан (Бакы, Азәрнәшр, 1933) көтүрүлмүшдүр. Һәмин китаба јазылмыш мүгәддимәдир. М. Ариф о китабын редактору олмушдур.

МҮШФИГИН ПОЕМАЛАРЫ

(Сәh. 44)

«Инғилаб вә мәдәнијјәт» журналындан (1935, № 2) көтүрүлмүшдүр.

«ДИРИЛӘН АДАМ»

(Сәh. 51)

Мүәллифин «Әдәби-тәнғиди мәгаләләр» китабындан (Бакы, Азәрнәшр, 1958)[1] көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Әдәбијјат гәзети»ндә (1939, 11 мај) чыхмышдыр.

ӘБҮЛһӘСӘНИН «ЈОХУШЛАР»Ы

(Сәh. 56)

«Әдәбијјат гәзети»ндән (1939, 23 мај) көтүрүлмүшдүр.

ТӘНГИД ВӘ ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ

(Сәh. 62)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Тәнгидимизин вәзијјәти вә вәзифәләри» ады илә «Революсија вә култура» журналында (1941, № 3) чыхмышдыр.

1 Ашағыда бу китаб «ӘТМ» ишарәси илә көстәрилмишдир.

ГӘЗӘБЛИ ҺЕКАЈӘЛӘР

(Сәһ. 83)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1941, 11 декабр) чыхмышдыр.

«МОСКВА»

(Сәһ. 87)

«Әдәбиҗҗат гәзети»ндән (1942, 11 ијун) көтүрүлмүшдүр.

КОММУНИСТ ЈАЗЫЧЫ

(Сәһ. 90)

«Вәтән уғрунда» журналындан (1942, № 7—8) көтүрүлмүшдүр.

Мәгалә еjни мүнасибәтлә, jә'ни jазычынын анадан олмасынын 70 иллиjи мүнасибәти илә «Бакински рабочи» гәзетиндә (1942, 5 август) дә «Славный путь писателя-большевика» ады илә чыхмышдыр.

ДӨЈҮШӘН ШЕ'Р

(Сәһ. 97)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр

Әввәл «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1943, 27 ијун) «Ше'римиз Вәтән мүһарибаси күнләриндә» ады илә чыхмышдыр. Бу, М. Арифин Азәрбаjчан совет jазычыларынын jарадычылыг мүшавирәсиндә етдиjи мә'рузәдир.

Еjни мөвзуда мүәллифин ашағыдакы мәгаләләри дә вардыр: 1) «Ше'римиз Бөjүк Вәтән мүһарибаси күнләриндә» («Вәтән уғрунда» журналы, 1942, № 4—5), 2) «Гәлибиҗҗәт поезиjасы» («Әдәбиҗҗат гәзети», 1942, 1 май) 3) «Бөjүк Вәтән мүһарибаси күнләриндә Азәрбаjчан әдәбиҗҗаты» (ССРИ ЕА Азәрбаjчан филиалынын Хәбәрләри, 1942, № 5).

ДӨЈҮШЧҮ СУРӘТИ

(Сәһ. 110)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1944, 24 феврал) «Әдәбиҗҗатымызда дөjүшчү сурәти» ады илә чыхмышдыр.

«ДУМАНЛЫ ТӘБРИЗ»

(Сәһ. 116)

«Коммунист» гәзетиндән (1945, 30 май) көтүрүлмүшдүр.

МҮҺАРИБӘДӘН СОНРА

(Сәһ. 122)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.

«МЕҺМАН» ПОВЕСТИ ВӘ МҮСБӘТ ГӘҺРӘМАН МӘСӘЛӘСИ

(Сәһ. 129)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1945, 31 март) чыхмышдыр.

ҺӘГИГИ ХАЛГ СӘНӘТКАРЫ

(Сәһ. 138)

«Әдәбиҗҗат гәзети»ндән (1945, 18 сентjабр) көтүрүлмүшдүр.

УНУДУЛМАЗ ӘДИБ

(Сәһ. 143)

«Коммунист» гәзетиндән (1945, 20 октjабр) көтүрүлмүшдүр. Jазычынын анадан олмасынын 70 иллиjи мүнасибәти илә jазылмышдыр. Бундан әлавә «С. С. Ахундов» ады илә «Бакински рабочи» гәзетиндә (1945, 21 октjабр) бир мәгаләси дә вардыр.

МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ

(Сәһ. 148)

«Коммунист» гәзетиндән (1946, 3 феврал) көтүрүлмүшдүр. Мирзә Ибраһимовун ССРИ Али Советинә депутатлыға намизәд көстәрилмәси мүнасибәти илә jазылмышдыр. Бундан әлавә «М. Ибраһимовун һәjат вә jарадычылыгы» сәрлөвһәси илә jенә «Коммунист» гәзетиндә (1961, 11 октjабр) бир мәгалә дә вардыр. Бу, jазычынын анадан олмасынын 50 иллиjинә һәср олунмуш jубилеj кечәсиндә охунан мә'рузәдир.

ҺАДИСӘ ВӘ СӘҺИҖҖӘ

(Сәһ. 152)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1946, 23 апрел) чыхмышдыр.

ЛИРИКА

(Сәһ. 158)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр.
Әввәл «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1946, 20 май) чыхмышдыр.

ДРАМАТУРКИҖАМЫЗА БИР НӘЗӘР

(Сәһ. 177)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Вәтән уғрунда» журналында (1946, № 1) чыхмышдыр. Бундан әлавә «Драматуркиҗамызын jүксәлиши» адлы бир мәгалә дә «Әдәбиҗҗат гәзети»ндә (1945, 5 май) чыхмышдыр.

МАКСИМ ГОРКИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

(Сәһ. 196)

С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Дарүлфүнунунун әсәрләриндән (1947) көтүрүлмүшдүр. Бундан әлавә ашағыдакы мәгаләләри чыхмышдыр:

1) «Традиции Горького в азербайджанской литературе» (Труды Института литературы и языка им. Низами, АН Азерб. ССР, 1949, № 8). Бу, 29 март 1948-чи илдә ССРИ ЕА Горки адына Дүнја Әдәбиҹјаты Институтунда М. Горкинин анадан олмасынын 80 иллији мүнасибәти илә кечирилмиш сессијада охунмуш мә'рузәдир.

2) «Гениальный художник слова» («Бакински рабочи» гәзети, 1946, 18 ијун).

БӨЈҮК ХАЛГ СӘНӘТКАРЫ

(Сәһ. 207)

«Әдәбиҹјат гәзети»ндән (1948, 28 нојабр) көтүрүлмүшдүр. Үзејир Һаҹыбәјовун вәфаты мүнасибәти илә јазылмышдыр.

«МҮҺАРИБӘ» РОМАНЫ ҺАГГЫНДА

(Сәһ. 211)

«Коммунист» гәзетиндән (1948, 18 јанвар) көтүрүлмүшдүр.

СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

(Сәһ. 217)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Ингилаб вә мәдәниҹјәт» журналында (1948, № 10) «Сосиалист реализми совет әдәбиҹјатынын әсас јарадычылыг үсулудур» ады илә чыхмышдыр. Бундан әлавә «Азәрбајчан совет әдәбиҹјаты јени вәзифәләр гаршысында» мәгаләси («Тәблиғатчы» журналы, 1948, № 11) вардыр.

ДРАМАТУРКИЈАДА ДИЛ ВӘ ДИАЛОГ

(Сәһ. 239)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Әдәбиҹјат гәзети»ндә (1948, 3 ијул) чыхмышдыр.

Көнч драматургларын республика мүшавирәсиндә едилмиш мә'рузәдир.

ДИЛ ВӘ ҮСЛУБ

(Сәһ. 248)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Әдәбиҹјат мәчмуәси»ндә (1946, II чилд) «Бәдии дил вә үслуб» ады илә чыхмышдыр.

«БАһАР СУЛАРЫ»

(Сәһ. 272)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Ингилаб вә мәдәниҹјәт» журналында (1949, № 3) чыхмышдыр.

М. Ф. АХУНДОВ ВӘ СОВЕТ КОМЕДИЈАСЫ

(Сәһ. 288)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. М. Ф. Ахундовун өлүмүнүн 85 иллији мүнасибәти илә јазылмышдыр. Әввәл «Әдәбиҹјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә (1953, 4 апрел) «Ахундов вә совет комедијасы мәсәләләри» ады илә чыхмышдыр.

ДРАМАТУРКИЈАМЫЗЫН ЈҮКСӘЛИШИ УҒРУНДА

(Сәһ. 293)

«Коммунист» гәзетиндән (1953, 17 нојабр) көтүрүлмүшдүр.

СОВЕТ ДӨВРҮМҮЗҮН ИСТЕ'ДАДЛЫ ШАИРИ

(Сәһ. 300)

«Азәрбајчан» журналындан (1953, № 7) көтүрүлмүшдүр. Бундан әлавә шаирин өлүмүнүн алты иллији мүнасибәти илә јазылмыш «Владимир Маjаковски» мәгаләси «Ингилаб вә мәдәниҹјәт» журналында (1936, № 4—5) чыхмышдыр.

АЛОВЛУ ҮРӘК

(Сәһ. 320)

«Азәрбајчан» журналындан (1954, № 9) көтүрүлмүшдүр. Николај Островскинин анадан олмасынын 50 иллији мүнасибәти илә јазылмышдыр.

БӘДИИ ТӘРҖҮМӘ

(Сәһ. 340)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Әдәбиҹјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә (1954, 24 мај) чыхмышдыр. Бундан әлавә «Проблемы художественного перевода» адлы мәгаләсә «Литературны Азербаjджан» журналында (1954, № 8) чыхмышдыр.

ЈЕНИ НӘСИЛ

(Сәһ. 362)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Бундан әлавә «Коммунист» гәзетиндә (1953, 9 декабр) «Көнч јазычыларла чидди мәшғул олмалы» мәгаләси чыхмышдыр.

ОСМАН САРЫВӘЛЛИ

(Сәһ. 387)

ӘТМ-дән көтүрүлмүшдүр. Әввәл «Коммунист» гәзетиндә (1955, 20 декабр) чыхмышдыр.

АВЕТИК ИСААКЈАН

(Сəһ. 393)

«Коммунист» гəзетиндəн (1955, 29 октјабр) көтүрүлмүшдүр.

ИЛК АДДЫМЛАР

(Сəһ. 398)

«Азəрбајҹан кəнчləри» гəзетиндəн (1956, 28 нојабр) көтүрүлмүшдүр. Сүлејман Рүстəмин анадан олмасынын 50 иллији мүнасибəти илə јазылмышдыр.

НƏРИМАН НƏРИМАНОВУН БИРҸИЛДЛИЈИ

(Сəһ. 402)

«Коммунист» гəзетиндəн (1956, 23 декабр) көтүрүлмүшдүр.

НИКОЛАЈ ТИХОНОВ

(Сəһ. 408)

Мүəллиф вермишдир. Бундан əлавə Николај Семјонович Тихоновун анадан олмасынын 60 иллији мүнасибəти илə «Əдəбијјат вə инчəсəнət» гəзетиндə (1956, 2 декабр) «Көркəмли сəнəткар» мəгаləси чыхмышдыр.

АЗƏРБАЈҸАН СОВЕТ РОМАНЫ

(Сəһ. 417)

ƏТМ-дəн көтүрүлмүшдүр.

ШАИР МƏММƏД РАһИМ

(Сəһ. 458)

Мүəллифин Азəрбајҹан ССР сијаси вə елми биликləри јајан Ҹəмијјət тəрəфиндəн бурахылмыш ејни аллы китабчасындан (1957) көтүрүлмүшдүр. Шаирин анадан олмасынын 50 иллији мүнасибəти илə јазылмышдыр. Бундан əлавə ƏТМ-дə мүəллифин М. Рəһим һаггында ики мəгаləси кетмишдир:

1) «Мəһəббəт вə нифрəт». М. Рəһимин мүһарибə дөврү ше'рləри һаггындадыр. Əввəл «Əдəбијјат гəзети»ндə (1942, 20 март) чыхмышдыр.

2) «М. Рəһимин поемалары». Əввəл «Əдəбијјат гəзети»ндə (1941, 11 декабр) чыхмышдыр.

ЈАЗЫЧЫ ВƏ АЛИМ

(Сəһ. 491)

«Бакы» гəзетиндəн (1958, 25 апрел) көтүрүлмүшдүр. Мир Ҹəлəлин анадан олмасынын 50 иллији мүнасибəти илə јазылмышдыр.

МАКСИМ ГОРКИ ВƏ СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИ

(Сəһ. 494)

«Азəрбајҹан» журналындан (1958, № 3) көтүрүлмүшдүр.
М. Горкинин анадан олмасынын 90 иллији мүнасибəти илə јазылмышдыр.

ЈАЗЫЧЫНЫН СИЈАСИ МÖВГЕЈИ

(Сəһ. 513)

Илк дəфə чап олунур.

МИКАЈЫЛ МҮШФИГ

(Сəһ. 518)

«Коммунист» гəзетиндəн (1959, 28 феврал) көтүрүлмүшдүр.
М. Мүшфигин анадан олмасынын 50 иллији мүнасибəти илə јазылмышдыр.

АЗƏРБАЈҸАН СОВЕТ ШЕ'РИ

(Сəһ. 525)

«Азəрбајҹан» журналындан (1959, № 2) көтүрүлмүшдүр. Бундан əввəл «Ше'римиз һаггында бə'зи гејдлəр» сəрлөвһəси илə гыса шəкилдə «Коммунист» гəзетиндə (1958, 3 декабр) чыхмышдыр. Мəгалə Азəрбајҹан совет јазычыларынын III гурултајы ərəфəсиндə јазылмышдыр.

БÖЈҮК ҺИНД ƏДИБИ

(Сəһ. 552)

«Азəрбајҹан» журналындан (1961, № 5) көтүрүлмүшдүр.

ФИКИР ПОЕЗИЈАСЫ

(Сəһ. 570)

Əсли «Литературны Азербајджан» журналында (1963, № 1) русча чап олунмушдур. Азəрбајҹан дилинə мүəллиф өзү тəрҹүмə етмишдир.
Рус дилиндə «Литературны Азербајджан» журналында (1963, № 1) чыхмышдыр. Рəсул Рзанын «Весна во мне» ше'рləр китабының Ленин мүкафатына тəгдим едилмəси мүнасибəти илə јазылмышдыр.

АЗƏРБАЈҸАН СƏҺНƏСИНИН КҮНƏШИ

(Сəһ. 579)

«Аббас Мирзə Шəрифзадə һаггында хатирələр» китабындан (Бакы, Азəрбајҹан Театр Ҹəмијјəти, 1963) көтүрүлмүшдүр.

«АНТОНИ ВƏ КЛЕОПАТРА»

(Сəһ. 585)

«Коммунист» гəзетиндəн (1964, 13 мај) көтүрүлмүшдүр.

ПОЕЗИЈА ВӘ КЕЈФИЈЈӘТ

(Єəh. 591)

«Коммунист» гәзетиндән (1965, 21 декабр) көтүрүлмүшдүр.

КЕЧМИШ СӘНИФӘЛӘРДӘН

(Сəh. 600)

Азәрбајчанча илк дәфә нәшр олунур. Русча «Литературны Азербајджан» журналында (1965, № 6) дәрч едилмишдир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мәммәд Ариф 5
Јүксәлиш јолларында 20
«Гаранлыгдан ишыға» 42
Мүшфигин поемалары 44
«Дирилән адам» 51
Әбүлһәсәнин «Јохушлар»ы 56
Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг 62
Гәзәбли һекајәләр 83
«Москва» 87
Коммунист јазычы 90
Дөјүшән ше'р 97
Дөјүшчү сүрәти 110
«Думанлы Тәбриз» 116
Мүһарибәдән сонра 122
«Меһман» повести вә мүсбәт гәһрәман мәсәләси 129
Һәгиги халг сәнәткары 138
Унудулмаз әдиб 143
Мирзә Ибраһимов 148
Һадисә вә сәчијјә 152
Лирика 158
Драматуркијамыза бир нәзәр 177
Максим Горки вә Азәрбајчан әдәбијјаты 196
Бөјүк халг сәнәткары 207
«Мүһарибә» романы һаггында 211
Сосиалист реализминин бә'зи мәсәләләри 217
Драматуркијада дил вә диалог 239
Дил вә үслуб 248
«Баһар сулары» 272
М. Ф. Ахундов вә совет комедијасы 288
Драматуркијамызын јүксәлиши уғрунда 293
Совет дөврүмүзүн исте'дадлы шаири 300
Аловлу үрәк 320
Бәдии тәрчүмә 340
Јени нәсил 362
Осман Сарывәлли 387
Аветик Исаакјан 393
Илк аддымлар 398
Нәриман Нәримановун бирчилдлији 402
Николај Тихонов 408

Азәрбајчан совет романы 417
Шаир Мәммәд Рәһим 458
Јазычы вә алим 491
Максим Горки вә сосиалист реализми 494
Јазычынын сијаси мөвгеји 513
Микајыл Мүшфиг 518
Азәрбајчан совет ше'ри 525
Бөјүк һинд әдиби 552
Фикир поезијасы 570
Азәрбајчан сәһнәсинин күнәши 579
«Антони вә Клеопатра» 585
Поезија вә кејфијјәт 591
Кечмиш сәһифәләрдән 600
Гејдләр 609

Нәшријјат редактору *Әдилә Гасым гызы*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Исмајылов*
Корректору *С. Усејнова*

Јығылмаға верилмиш 17/IV 1967-чи ил. Чапа имзаланмыш 28/XI 1967-чи ил. Кағыз форматы 60×92¹/₁₆. Кағыз вәрәги 18,38. Чап вәрәги 38,75. Нәс.-нәшријјат вәрәги 36,34. ФГ 13291. Сифариш 337. Тиражы 7000. Гијмәти 2 ман. 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәсинин «Елм» мәтбәәси. Бакы, Фәһлә проспекти, 96.

